



Digitized by the Internet Archive
in 2007 with funding from
Microsoft Corporation

711

]

• •

]

,

]

]

•

• • •]
• • •]
• • •]

),

•



Saratjeethapromjalsengallee.

সারথীশ্য প্রমজি সেনগল্লী. সী. এ. এ.

THE LIFE

OF

SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE, C. I. E.

BY

NOWROZJEE SORABJI BENGALLEE

(With illustrations, letters and a sketch in English)

સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી, સી. આઈ. ઇ. ઇ.

જીવન ચરિત્ર

કર્તા :

નવરોજજી સોરાબજી બંગાળી.

(તસવીરો, પત્રો તથા દુકં ઇંગ્રેજી હેવાલ સહિત)

All rights reserved

સંધા હકો કર્તાએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

CT
1588
835134

15



The Late Bachubai Sorabjee Bengallee.
મરહુમ બચુબાઈ સોરાબજી અંગાળી.



The Late Meherbai Hormusjee P. Kola.
મરહુમ મેહરબાઈ હોરમસજી પે. કોહોલા.

DEDICATION.

અર્પણપત્રિકા.

આ પુસ્તક

મારાં મરહુમ વાહાલાં મુશ્કમીજી

બચુબાઈ સોરાબજી અંગાળી

તથા મરહુમ વાહાલાં માતાજી

મેહરબાઈ હોરમસજી પે. કોહોલાને

તેઓ તરફનાં ચાહ અંતે આભારની ઉંડી ઢાંગણી સહિત



પ્રસ્તાવના.

મારી જીંદગીનું આ પવિત્ર કામ અંતે સરંજામ ઉતારી જાહેર પ્રજા સન્મુખ રજુ કરવા માટે મને મોટા સંતોષ પેદા થાય છે. મારા પોતાનાં પિતાજી (હોરમસજી પેસતનજી કોહોલા) નું શિર-છત્ર મારા જન્મની પણ આગમ્ય ગુમાવવાની કમનસીબી પછી મારા મમાવાજી સોરાબજીએ મને પોતાનો દત્તક-પુત્ર કરી લઈ જે અતીઘણું હેતુ અને વહાલથી ઉધારીયો અને પિતાજીની ખોટ મને જરાએ લાગવા દીધી નહિ તે વાતની યાદ ધણું જોસ સાથ આજે દિલમાં સાંભરી આવે છે. તેમનાં ઉપકારો કદી પણ વિસરાય કે તેનો પૂરતો બદલો વાળી શકાય એમ તો નથીજ તોપણ આ પુસ્તક પ્રગટ કરી તેમનાં તરફની ફરજ કંઈક અંશે પણ બજાવવાને શક્તિવાન થવા માટે હું ખુદાનો આભાર માનું છું. અહિયાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. એક પુત્ર તરીકેની માત્ર અંગત લાગણી અને વહાલનાંજ પરિણામે આવું એક જન્મચરિત્ર બહાર પાડવાનું કદી પણ બની શકે નહિ, પણ જે નરને લગતી વિગતો આપણે રજુ કરીએ તેનાંમાં એક જાહેર પુરૂષ તરીકેનાં હિંચાં લક્ષણો હોવા સાથ તેણે પ્રજાની એવી કિમતી અને ઉપયોગી સેવાઓ બજાવેલી હોવી જોઈએ કે જે બીજાંઓને એક ધડા સમાન થઈ પડી તેમની જીંદગીને રૂઝે માર્ગે દોરવે. આમ કરવાને સોરાબજી કેટલે દરજ્જે શક્તિવાન થયા હતા તેનું તોલ જાહેર પ્રજાએ (અકસર કરી આજનાં ઉધરતા વર્ગોએ) આ પુસ્તક વાંચી આપોઆપ કરી લેવાનું છે તે વિષે અતરે વધુ બોલવાની જરૂર નથી.

આ જન્મચરિત્ર તૈયાર કરવામાં સોરાબજીએ જાળવી રાખેલાં અગત્યનાં કાગળિયાં, નોંધ-પોથીઓ, ખાનગી પત્રોની નક્કલની ચોપડીઓ, વર્તમાનપત્રોની કાપડીનાં પોથાઓ, એમનાં “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો”, તેમજ બીજાં અનેક ચોપડી ચોપાનિયાં વિગેરેનો મેં ઉપયોગ કીધો છે; તેમાં ખાસ કરી આપણી કામની બાબતોને લગતા કિમતી લાંડાર “પારસી પ્રકાશ” ને બૂલવું જોઈએ નહિ, કે જે માંહેલી એમને લગતી વિગતોનો સાર આ પુસ્તક મધ્યે ઠેકઠેકાણે છૂટથી આપવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત એમનાં જાતી સહવાસ અને સમાગમથી મનને ઉપજેલી અસરો તથા યાદ રહી ગયેલી બીજાંઓ તેમજ કેટલાંક મિત્રોએ પૂરી પાડેલી વિગતો પણ આ પુસ્તકમાં સમાવી છે. શરૂઆતમાં સોરાબજીની જીંદગીનો હેવાલ ઈંગ્રેજીમાં આપેલો છે જે ઈંગ્રેજી વાંચનારાંઓને એમની જીંદગીનો સારો ખ્યાલ આપશે.

છેવટે મારે મારા ખેસીઓ મી. અરદેશર ફરામરોજ ચીનાઇ (જેઓ કમનસીબે આ પુસ્તક છપાયા આગમ્ય બેહેસ્તનશીન થયા છે) તથા મી. ફરામજી જાહાંગીર કોસાબાઈ કરાકાનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાનો છે, કે જેઓએ પોતાનો કિમતી વખત રોકી, આ પુસ્તક સંભાળથી વાંચી જોઈ, પોતાની તરફથી ઉપયોગી સુચનાઓ કીધી છે.



सांकणियुं (Contents).

A Sketch in English of the life and some phases of the times of S. S. Bengallee.

सौरायण अंगाणीनुं संक्षिप्त चरित्र, धत्रेणमां.

प्रकरण १ लुं.

सौरायण अंगाणीनां वडवा ५५

प्रकरण २ लुं.

जन्म—अयगी—केणवणी—रमतगतनां साधना—दम—कुंडुंय १०

प्रकरण ३ लुं.

आनगी नोंध-पोथी (Diary)—वाचन अने अभ्यास—शर्यातनां लभाणो १६

प्रकरण ४ लुं.

साहित्य सेवा (तण्डके पहेलो).

“जगत मित्र”—“कारनामे अरदेशर आभेकान” नो दियानो—“जगत प्रेमी”—
“मुंअध समाचार”—जरथोरतीआनां धर्म पुस्तके संअंधी धनामने रसालो
“दीनकई” कितायनो तरणुमे ३०

प्रकरण ५ लुं.

वेपारी लुंङगी.

जेन्क ऑइ सीलोन—कमरशीयल जेन्क—डॉ. डालास नामनां जेक युरोपियन सोलीसी-
टरनी पेटीमां आरटीकड थवानी डिमेदवारी—मरकनटाधल जेन्क—ग्रेडेम कुंपनी:
तेनां गेरेन्टी ओकर शेक मनयेरल इरामल कामानां जेसीस्टंट—ग्रेडेमनी
ऑश्रीसमां नोकरी—पेटीनां कामसर विलायतनी मुसाइरी—ग्रेडेम कुंपनीनी
कसकतानी शाखा—ग्रेडेमनी पेटीनां लागीआ इराववानी भागणी—आ कुंपनीनां
मुंअधनां द्वालो (Guarantee Brokers) तरीके शेके वरणवनदास तथा
नरोतमदास माधवदास साथे लागीआ ४४

प्रकरण ६ लुं.

साहित्य सेवा (तण्डके णीजे).

“रास्त गोइतार” नी स्थापना अने तेनी शर्यातनी कारकीर्दि—सौरायण तेनां जेक
मालिक अने अधिपति तरीके—शेर, सदानां वपतमां अजवेली सेवा—आपणी
कामने लगती कटलीक अगत्यनी चर्या : (पारसी पंचायतनी सत्ताने लगती—पारसी
वेश्याआने न्यात अहार मुकवा संअंधी—पारसीआनां वडा अकार इराववाने
लगती)—“आधु” नो परवानो—“जी ओध.” ५७

अकरञ्ज ७ सुं.

पारसीओओ पैताने साइ लभतलाक तथा वारसाहिरसानां धारा
अंधाची मंग्वा त्या तेने लगती हकीकत ६७

अकरञ्ज ८ सुं.

केणवणीने लगतां कामां भाग.

(१)

स्त्री केणवणी अने तेनी शुभ शब्दातः धी स्टुडंटस वीटररी अेन्ड
सायनटीरीक सोसायटी—युक कमीटी—जरथोस्ती छोकरीओनी निशाण मंडणीनी
स्थापना—देशी छोडीओनी अढती केणवणीने साइ केट भाते उवाउवां आवेली
अेक गुजराती कन्याशाणा—पेतवाडी ज. छो. नी निशाण—कांदा मोहोलावाणी
छोडीओनी स्कूल—करेलवाडी कन्याशाणा—विकटोरीया अेग्लो वर्नाक्युलर स्कूलनां
आणकाने मेज्यानी—नवसारी स्कूल—अेलेकअन्डा घन्स्टीटयुशन

(२)

धर्म संधी केणवणी.

मुद्दां शीरोज मद्रेसा—सर जमशेदज्ज ज्जलाभ अंद मद्रेसा ८१

अकरञ्ज ९ सुं.

“ राहुनूमाओे माजदीयस्तान सभा ”—“ ज्ञान प्रसारक मंडणी ”—“ सर ज. ज्ज.
झीवोसोझीक घन्स्टीटयुट ”—“ ओओे ओेसोसीओेशन ” (पाछणथी “ ओओे
प्रेसीडेन्सी ओेसोसीओेशन ”)—“ गुजराती सभा ”—“ डॉर्ट धमिप्रुवमेन्ट लाघ-
छेरी ” नां सबासदोनी हज्जुरमां कराववां आवेलां वांयतो—“ गुजराती ज्ञान
वर्धक सभा ” मां जहूर लापणुनी हरीझाई... .. ८३

अकरञ्ज १० सुं.

मुंअर्धनां ग्युनीसीपल डॉरपोरेशनमां अजवेदी सेवाओे ८६

अकरञ्ज ११ सुं.

मादगारीनां झंडो—तेमां सोराणज्ज अे वीधेलेो भागः (मॉन्ट स्टुअर्ट अेलश्रीनस्टन—
हरीश्रंद्र मुकरज्ज—अमनज्ज होरमसज्ज वाडिया—नवरोज्ज इरहुनज्ज—दादाभाघ
नवरोज्ज)—मुंअघ अेकनी स्थिति विषे सरकार उपर कागण—धी ओओे मीके-
नीकस थीव्डींग कुंपनी वीमीटेड—उत्तर हिंदुस्ताननी मुसाझरी—घस्ट घन्डीयन
ओेसोसीओेशन—नामदार वाघसरोय वॉर्ड नार्थज्जकने आवकार अने तेनी यादगारी—
झीमेसन—जसटीस ओेझ धी पीस (सुलेहनां अमलदार)—मुंअर्धनी धारा
आंधनारी सभांमां दाअल करवानी पहेलवहेदी भागणी—पारसी मेट्रीभोनीयल
कोर्टनां डेकीगेट—युनीवर्सीटीनां झेलेो... .. १०६

પ્રકરણ ૧૨ મું.

હિંદુ સંસાર સુધારાનાં કામમાં સોરાબજીની ઉલટ અને નાણાં સંબંધી મદદ—શેઠા કરસનદાસ મૂળજી અને માધવદાસ રૂઢનાથદાસ: તેઓ સાથનો જાહેર તથા ખાનગી સંબંધ અને મિત્રાચારી—શેઠ માધવદાસનાં પુનર્લગ્ન અને તે પછીની મુશ્કેલીઓ—શેઠ કરસનદાસને મારવાનો પ્રયત્ન—એ શેઠનો સોરાબજીનાં કુટુંબ સાથનો પરિચય—શેઠ કરસનદાસનું અકાળ મરણ—સોરાબજીનાં પરોપકારનાં કેટલાક દાખલાઓ—શેઠ કરસનદાસનાં મરણ બાદ તેમનાં સ્મરણ અર્થે ઉભી થયેલી હિલચાલ—શેઠ મહિપતરામ રૂપરામ પાસે તેમનું લખાવવામાં આવેલું જન્મ ચરિત્ર—શેઠ કરસનદાસે પોતાની છેલ્લી માંદગી વખતે સોરાબજી ઉપર લખેલું કશ્ચુભય પત્ર—તેમનાં કુટુંબને સોરાબજીએ ન્યાતમાં લેવડાવ્યું—હિંદુ સંસાર સુધારા વિષે સોરાબજીનાં વિચારો—તેનાં સંબંધમાં પ્રગટ થયેલાં મી. છાંયનાં પત્રો પોતાને ખરચે ફરી છપાવવાની લલામણ ૧૧૫

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અંગબજી, મરદાનગી ભરેલી રમત ગમત તથા બહાદુરીનાં કામો પ્રત્યે સોરાબજીની દિલસોજી લાગણી અને મદદ—ખડતલ ધંધામાં પડનારાઓને તેઓ તરફનું ઉત્તેજન—મુંબઈ તેમજ કરાંચી અને નવસારી ખાતે રમાડવામાં આવેલી ક્રિકેટ મેચો—ક્રિકેટ અને લોનટેનીસ—વોલંટીયરીંગને લગતી હિલચાલ—તરવાનો હુન્નર—કસરતશાળા સંબંધી વિચાર—પારસી સેલર—પારસી વાધમાર—સોરાબજીની હિસ્મત તરફની ફિદાગીરીનાં બીજા બે દાખલા—તેઓએ લખાવેલા ઇનામનો નિબંધ ૧૨૩

પ્રકરણ ૧૪ મું.

લેડી ફ્રીઅરને નામનાં ઇનામ—પારસીઓનાં દોષમાને લગતો મુકરદમો (Parsee Tower of Silence Case)—મુસલમાનોનું હુકુમ—તેનાં સંબંધમાં સોરાબજીનું એક પારસી અકાબર જોગું પત્ર—ઈન્ડિયા ઓફીસવાળા સર લુઇ મેલેટ સાથ મુલાકાત—મુંબઈની લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલનાં મેમ્બર—નામદાર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની પધરામણી—નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીયા હિંદુસ્તાનનાં શેહેનશાહબાનું થયાં તે વેળાએ પારસીઓ તરફથી તેમનાં ઉપર મોકલવામાં આવેલું માનપત્ર—દીલ્હી દરબારમાં લાગ લેવાનું આમંત્રણ—હિંદુસ્તાનમાં આયાત થતાં કાપડ તથા સુતર ઉપરની જગત કાઠી નહિ નાખવાનાં સંબંધમાં નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ લીટન ઉપર લખેલું કાગળ—પોર્ટ ટ્રસ્ટી—એલરીનસ્ટન ફંડનાં ટ્રસ્ટી ૧૩૨

પ્રકરણ ૧૫ મું.

હિંદુસ્તાનનાં કારખાનાંઓને લગતો ધરિ (The Indian Factory Act) અંધાવી મંગાવવાનાં સંબંધમાં સોરાબજીએ કરેલી કોશેશોની વિગત ૧૪૫

અકરણ ૧૬ મું.

કેલાબા લેન્ડ એન્ડ મીલ કુંપની—પ્રોફેસર ફ્રાસેટની નવી પાર્લામેન્ટ માટેની ઉમેદવારી—
સોરાબજીની અમદાવાદની મુલાકાત—ઈન્ડીયન કુંપનીઝ એક્ટમાં સુધારો કરવાને
લગતું ખીલ—શેરીફ—સી. આઈ. ઈ.—થોમસ ઓરમીસ્ટન મેમોરીયલ—ઇજમથી
પાછાં ફરેલાં હિંદી લશ્કરને જિયાફત—સેન્ટ જોન ઍમ્બ્યુલન્સ એસોસીએશનની
મુંબઈની શાખા—ડ્યુક ઍફ કોનોટને આવકાર—નામદાર વાઈસરોય લોર્ડ રીપનને
વિદાયગિરીતું માનપત્ર આપવા તથા તેમની યાદગારી જળવવાનાં પગલાં લેવા
માટે મળેલી સભા ૧૬૪

અકરણ ૧૭ મું.

અબજા તખીબાને લગતી હિલચાલ ૧૬૯

અકરણ ૧૮ મું.

સોરાબજીની સાહિત્ય સેવા : “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો” નાં મથાળાં હેડળ
પ્રગટ કરેલાં બે કિમતી દફતરોની તપાસ—તેમનું પુસ્તકખાનું—સાહિત્યનાં એક
સાહક અને ઉત્તેજક ૧૮૦

અકરણ ૧૯ મું.

કેળવણીને લગતી બાબતો ઉપર સોરાબજીનાં સામાન્ય વિચારો—આપણાં
શેહેરની ખાનગી નિશાળો અને તેથી છોકરાઓની ચાલચલણ ઉપર થતી માઠી
અસરો વિષે એમણે “રાસ્ત ગોફતાર” મારફતે જગાડેલી ચર્ચા—કેળવણીને
લગતું કમીશન અને સોરાબજીની જુબાની ૧૯૪

અકરણ ૨૦ મું.

કેળવણી પુરૂષ અને સ્ત્રીઓની : બાઈ લીખાઈજી શાપુરજી બંગાળીવાળી
કન્યાશાળા—અલીબાગ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ—ધી જમશેદજી નસરવાનજી પીટીટ
પારસી ઓરફનેજ—યંગ લેડીઝ હાઈ સ્કૂલ—ધી બેહેરામજી જીજીભાઈ ચેરીટેબલ
ઈન્સ્ટીટ્યુશન ૨૦૬

અકરણ ૨૧ મું.

આબકારી કમીશન—પારસી સુવાવડખાનું—સીવીલ સરવીસ કમીશન—મુંબઈ
શેહેરનાં વધારા માટેની યોજના—શેઠો ખરશેદજી નસરવાનજી કામાજી તથા
માણેકજી ખરશેદજીની યાદગારીની હિલચાલ ૨૧૫

અકરણ ૨૨ મું.

સંસાર સુધારો અને રાજકુઆરી સુધારો—સોરાબજીએ પહેલાને આપેલી મોટી
અગત્યતા—હિંદી નેશનલ કોન્ગ્રેસ સંબંધી વિચાર—તોજ તરફ સોરાબજીની ઉંડી
વફાદારી ; તે સાથેજ પ્રજાનાં લાભોની જળધણી કરવાની પણ તેમણે જોયલી
જરૂર—હિંદુસ્તાનનાં ઉદ્યોગ હુન્નરની ખૂલવણીને સરકારે કેવી રીતે ઉત્તેજન
આપવું જોઈએ તે વિષે એક મોહોમેદન મિત્ર ઉપર તેઓએ લખેલું પત્ર ... ૨૧૯

અકરણ ૨૩ મું.

આંખ અને કાનનાં દરદોને લગતું ખાતું—સિવવાતું ખાતું—ક્રોટતું દવાખાતું (શેઠ કાવસજી ધનજીભાઈ પાંડિવાળા ડીસ્પેન્સરીનેા પાયો નાખવાની ક્રિયા)—ખોમ્બે નેટીવ ડીસ્પેન્સરી—મી. ઓમાનીએ પારસીઓની કરેલી બદગોષ્ટ સંબંધી હિલ-ચાલ—રેપ્રીએન્ટેટીવ મેન ઓફ ઇન્ડિયા (Representative Men of India) માં આવેલો સોરાબજીની જીંદગીનો હેવાલ—હિંદી કારખાનાંઓને લગતાં કમીશનનાં એક મેમ્બર તરીકે કલકત્તાની મુલાકાત—લૉર્ડ હેરીસની સરકાર તરફથી મુંબઈની લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલમાં દાખલ કરવાની માગણી—ડૉ. રતનબાઈ મલખારવાળાંનાં ભાષણો—પ્રોફેસર વડેસવર્થેની યાદગારી—રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ સ્મારક ફંડ—રાજબાઈ ટાવરવાળી હોનારત—નાશક સેનીટેરીયમ ૨૨૫

અકરણ ૨૪ મું.

આપણી પારસી કોમ—તેનાં સંસારી અને ધાર્મિક સુધારાઓ તેમજ કેળવણી, વેપાર અને સામાન્ય આબાદીનાં સંબંધમાં સોરાબજીનાં વિચારોની તપાસ ૨૩૪

અકરણ ૨૫ મું.

સોરાબજીની ધરસંસારી જીંદગી—ખાનગી સખાવત અને પરોપકાર—સરકાર અને પ્રજા બન્નેનાં એક સાચા અને અપક્ષપાત સલાહકાર ૨૫૩

અકરણ ૨૬ મું.

સોરાબજીનો ચેહેરો અને દેખાવ—અંતરપ્રકૃતિ અને ગુણ-લક્ષણો ૨૬૫

અકરણ ૨૭ મું.

નેક અને ગુણવાન પુરૂષોનાં લક્ષણો કેવા પાયા ઉપર રચાયલાં હોયછે તે વિષે સોરાબજીની જીંદગીનાં દૃષ્ટાંત ઉપરથી ઉપજતા સામાન્ય વિચારો ૨૭૬

અકરણ ૨૮ મું.

સોરાબજીનું શાંત મૃત્યુ અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચારો ૨૮૧

અકરણ ૨૯ મું.

સોરાબજીનાં મરણ બાદ તેમને પ્રજા તરફથી મળેલું મોટું માન—ટાઉન હાલવાળી જાહેર તેમજ ખીજાં અનેક લાગતાં વળગતાં મંડળો તરફની ખાનગી સલામો—તેઓની યાદગારી માટે એકઠું કરવામાં આવેલું મોટું ફંડ—ખાનુઓની ખાસ હિલચાલ; તેઓએ ભેગાં કરેલાં નાણાં વડે નાશક ખાતે બંધાયલા પ્લૉકો—સોરાબજીનાં પહેલાં વરસની ખાજનું જશન—જાહેર ફંડમાંથી ઉજી કરવામાં આવેલું એમનું આખાં કદનું ખાવલું—ખાકી વધેલાં નાણાં સોરાબજીનું નામ આપવાની સરતે ચર્ચિતોડ મ્યુનીસીપલ કન્યાશાળાને ભેટ થયાં—તે ઉપરાંત ફાજલ પડેલી એક તાની રકમ જ. છો.ની નિશાળ મંડળીને આપવામાં આવી ૨૮૮

APPENDIX A.

Sorabjee's Letters, etc., on Public Matters.

સોરાબજીનાં જાહેર આખતો વિષેનાં પત્રો ધર્યાદી.

	પાનું.
Letter to H. E. Sir H. B. E. Frere, K. C. B., K. C. S. I., Governor of Bombay, about the old Bombay Bank. જુની મુ'બઈ બેન્કનાં સંબંધમાં મુ'બઈનાં નામદાર ગવરનર સર આર્ટલ ફ્રીઅર ઉપર લખેલો પત્ર ...	૩૦૭
Letter to Mr. Andrew R. Scoble, regarding the Municipal Administration of Bombay. મી. એનડુ આર. સ્કોબલ ઉપર મુ'બઈનાં મ્યુનીસીપલ કારભારનાં સંબંધમાં લખેલો પત્ર ...	૩૨૧
Letter to H. E. Sir W. R. Seymour Vesey Fitzgerald, K. C. S. I., Governor of Bombay, about changes in the Municipal administration of Bombay. મુ'બઈનાં મ્યુનીસીપલ ખાતાનાં કારભારનાં ધોરણમાં ફેરફાર કરવા વિષે મુ'બઈનાં નામદાર ગવરનર સર સેમોર શીટ્ઝવેસલ ઉપર લખેલું કાગળ ...	૩૨૪
Letter to H. E. Lord Lytton, G. M. S. I., Viceroy and Governor-General of India, expressing views against the removal of the duties on the imports of foreign cotton goods and yarn into India. હિંદુસ્તાન ખાતે આયાત થતાં કાપડ તથા સુતર ઉપરની જગાત કાઢી નાખવાનાં વિચારની વિરુદ્ધમાં નામદાર વાઈસરોય લોર્ડ લીટનને એક કાગળ ...	૩૨૮
Draft of a Bill to regulate the labour of persons employed in the Mills and Factories in the Presidency of Bombay. મુ'બઈ ખલાકાની મીલોમાં કામે લાગેલા મજૂરોનાં કામ કરવાનાં કલાકો નક્કી કરવાને લગતો સોરાબજીએ ધડી કાઢેલો ધારાનો ખરડો ...	૩૪૦
Statement of Objects and Reasons for Factory Legislation. કારખાનાંનો ધારો પસાર કરવાની જરૂર માટે દેખાડેલાં કારણોનું પત્રક ...	૩૪૫
A Memorandum on the question of Labour of Children employed in the Cotton Mills of Bombay. મુ'બઈની સુતરની મીલોમાં કામ કરતાં બાળકોની મજૂરીનો સવાલ—એક યાદી ...	૩૫૭

Letter to C. G. W. Macpherson, Esqr., C. I. E., Under-Secretary to Government, Judicial Department, Bombay, regarding a Bill for the amendment of the Indian Companies' Act. હિંદી કુંપનીઓને લગતા ધારામાં સુધારો કરવાનાં ખીલ સંબંધી મુખ્ય સરકારનાં ન્યાયખાતાનાં અંડર સેક્રેટરી મી. સી. જી. ડબ્લ્યુ. મેકફરસન, સી. આઇ. ઇ., ઉપર લખેલું કાગળ ૩૪૮

APPENDIX B.

Reports of Meetings, etc., in honour of Sorabjee.

સોરાબજીનાં માનમાં મળેલી સભાઓ ઇત્યાદીનાં હેવાલ.

Public Meeting at the Town Hall, Bombay, to perpetuate Sorabjee's memory. સોરાબજીની યાદગારી જાળવી રાખવા અર્થે મુખ્યનાં ટાઉન હોલમાં મળેલી જાહેર સભા ૩૫૯

A Letter of Condolence (with a copy of the Resolutions passed at the Public Meeting in the Town Hall) to Sorabjee's family, in the name of the citizens of Bombay. સોરાબજીનાં કુટુંબ ઉપર મુખ્યનાં શહેરીઓને નામે મોકલવામાં આવેલું દિલાસા પત્ર (ટાઉન હોલની જાહેર સભામાં પસાર થયેલા ઇરાવોની નકલો સહિત) ... ૩૮૦

The Ceremony of unveiling the Statue of Sorabjee Bengallee by H. E. Lord Sandhurst, the Governor of Bombay. મુખ્યનાં નામદાર ગવર્નર લોર્ડ સેન્ડહર્સ્ટે સોરાબજી બંગાળીનું બાવલું ખુલ્લું મેલવાની કરેલી ક્રિયા ૩૮૩

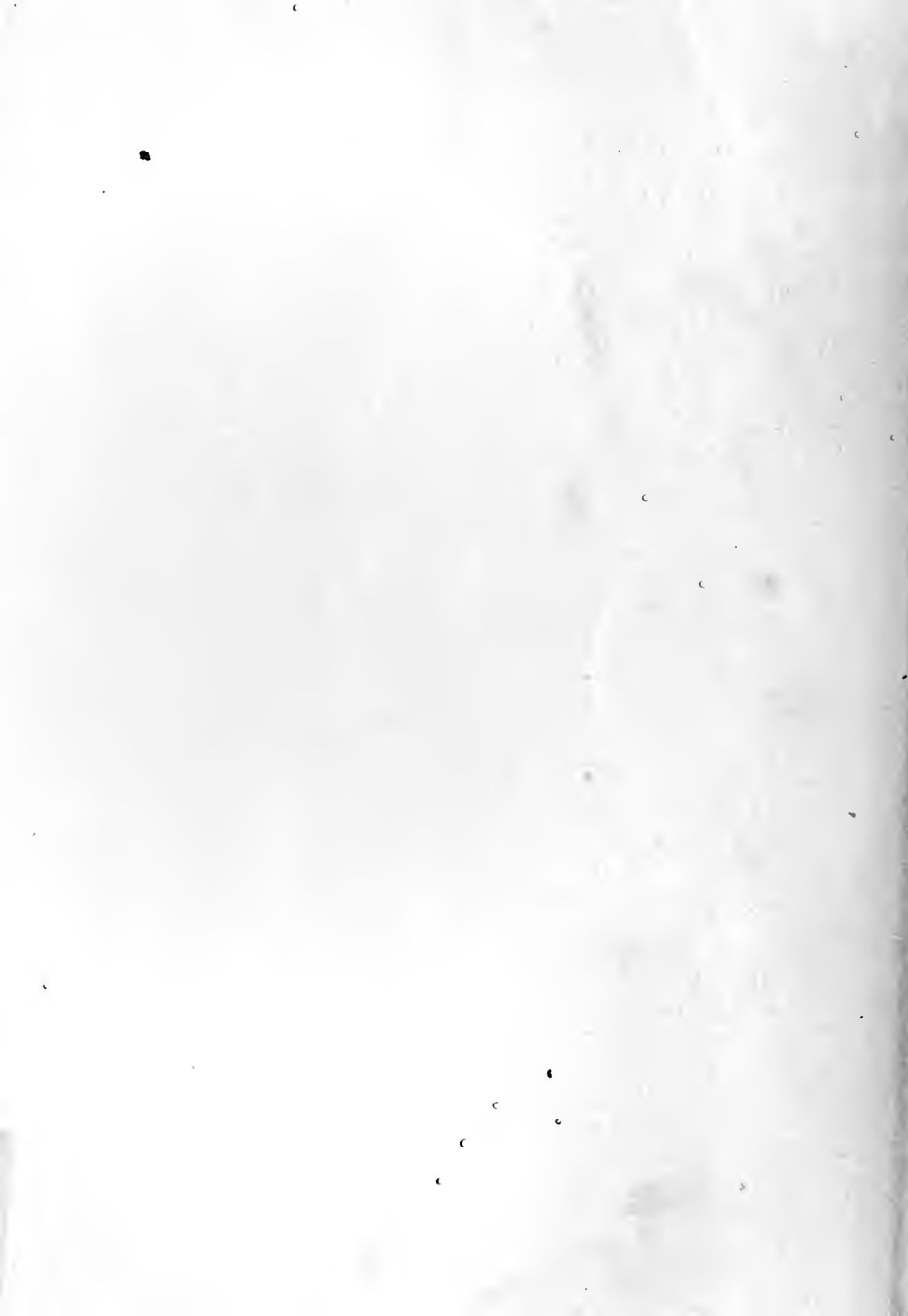
APPENDIX C.

Obituary Notices. સોરાબજીનાં મરણને લગતી વર્તમાનપત્રોની નોંધો ... ૩૯૫

List of Illustrations. (တစ်ချိန်ရောင် ဂါမ.)

1. Sorabjee Shapoorjee Bengallee, C. I. E. ဆိုရာယဉ်
 နှာပုရဉ် ဖဲဂါဉ်, နီ. အါဉ်. ဉ်. ဆဲးအါတဲနဲ ပါနဲ.
2. Dedication: The late Bachubai Sorabjee
 Bengallee and the late Meherbai Hormusjee
 P. Cola. အဲပဲလဲပဲနီဒါ: မဲရဲမဲ အဲယုအါဉ် ဆိုရာယဉ် ဖဲဂါဉ်
 တါဖါ မဲရဲမဲ မဲရဲရဲအါဉ် ဉ်ရဲမဲနဲပဲ ပဲ. ဒါရဲရဲ "
3. Old Family House of SorabjeeShapoorjeeBenga-
 llee once situated in Fort. ဆိုရာယဉ် နှာပုရဉ်
 ဖဲဂါဉ်. အါဂါ ဒါတဲ မဲဉ်ဖဲ အါလဲလဲ ပုရါလဲ ဒဲဒဲပဲ ဉ် ... ၄
4. Entrance to the Tower of Silence built at Calcutta
 by Sorabjee's grand-father Nowrozjee
 Sorabjee Umrigar (Bengallee). ဆိုရာယဉ်နဲ ဖဲပါပါ
 နဲရဲရဲ ဆိုရာယဉ် ဉ်မဲရဲဂဲ (ဖဲဂါဉ်)အဲ ဒဲလဲဒဲတဲ မဲဉ်
 ဖဲဉ်ဖဲလဲ ဒါပဲမဲတဲ ဉ်ရဲလဲ ၆
5. The Tower of Silence built at Calcutta by
 Sorabjee's grand-father Nowrozjee Sorabjee
 Umrigar (Bengallee). (28th January 1822.)
 ဆိုရာယဉ်နဲ ဖဲပါပါ နဲရဲရဲ ဆိုရာယဉ် ဉ်မဲရဲဂဲ (ဖဲဂါဉ်)အဲ
 ဒဲလဲဒဲတဲ မဲဉ် ဖဲဉ်ဖဲလဲ ဒါပဲမဲ (တဲ ၂၈ မဲ, ဉ်-ယုအါရီ
 ၁၈၂၂) ၇
6. Sorabjee's mother, Bhikhaijee Shapoorjee
 Bengallee. ဆိုရာယဉ်နဲ မဲတဲ, ဉ်အါဉ် နှာပုရဉ်
 ဖဲဂါဉ် ၁၀
7. Bhikhaijee Shapoorjee Bengallee School of the
 Parsee Girls' Schools' Association, built by
 Sorabjee. ဆိုရာယဉ်အဲ ဖဲဉ်ဖဲလဲ ဉ်ရဲရဲနီ ဉ်ဒဲဒဲ
 ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ ၂၀၆
8. The Ceremony of the opening of Bhikhaijee
 Shapoorjee Bengallee Girls' School. (Bombay,
 4th November 1885.) ဉ်အါဉ် နှာပုရဉ် ဖဲဂါဉ်
 ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ ဉ်နီနီ (မဲ, တဲ. ၄ မဲ ဉ်-ယု
 ၁၈၈၅) ၂၀၇

9. Marble medallion of Bhikhaijee Shapoorjee Bengallee, placed by her son Sorabjee in the Girls' School built in her name. સોરાબજીએ પોતાના માતાજી બીખાઇજી શાપુરજી બંગાળીને નામે બંધાવેલી કન્યાશાળામાં મુકેલી તેઓની આરસપહાણુમાંથી કોતરી કાઢેલી અડધ-તસવીર... ૨૦૯
10. Sorabjee Shapoorjee Bengallee. (Photograph taken during his visit to Calcutta in 1890.) સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી. (૧૮૯૦ નાં સાલમાં કલકત્તાની મુલાકાત વેળાએ લેવામાં આવેલી તસવીર)... ૨૨૮
11. Sorabjee Shapoorjee Bengallee Charni Road Municipal Girls' School. સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી-વાળી ચર્નારોડ મ્યુનીસીપલ કન્યાશાળા ... ૨૬૮
12. One of the two Cottages built in Sorabjee's memory by the Women of Bombay at the Dr. Pechey Phipson Sanitarium at Nasik (1895). સોરાબજીની યાદમાં મુંબઈનાં બાનુઓ તરફથી નાશિક ખાતે ડૉ. પીચી પીપ્સન સેનિટરીયમ મધ્યે બંધાયેલા બે બંગલાઓમાંનો એક (૧૮૯૫) ... ૩૦૦
13. A fountain erected in Sorabjee's memory in the Parsee Institute Garden at Karachi (1899). સોરાબજીની યાદમાં કરાંચી ખાતે પારસી ઇન્સ્ટીટ્યુટનાં બગીચામાં ઉભો કરવામાં આવેલો પુવારો (૧૮૯૯) ... ૩૦૨
14. The Ceremony of unveiling the Statue of Sorabjee Bengallee by H. E. Lord Sandhurst, the Governor of Bombay. (Bombay, 16th January 1900.) મુંબઈનાં નામદાર ગવર્નર લોર્ડ સેન્ડહર્સ્ટે સોરાબજી બંગાળીનું આવલું પુલ્લું મેલવાની કરેલી ક્રિયા. (મુંબઈ, તા. ૧૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૦) ... ૩૦૪
15. Marble Statue of Sorabjee Shapoorjee Bengallee. (Front-face.) સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીનું આરસપહાણુનું આવલું. (આગલી બાજુનો દેખાવ) ... ૩૦૫
16. Marble Statue of Sorabjee Shapoorjee Bengallee: (Side-face.) સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીનું આરસપહાણુનું આવલું. (બાજુનો દેખાવ.) ... ૩૦૫



The writer of the English sketch acknowledges his indebtedness to Mr. N. S. Bengallee, the author of the Gujarati biography of Sorabji Bengallee, which forms the principal portion and feature of this volume and on which he has chiefly relied for preparing at his request this outline of the life for readers unacquainted with the Gujarati Language.



A Sketch

of

The life and some phases of the times of Sorabji Bengallee.

Before commencing the story of Sorabji Bengallee's life, it would be well to clear the ground of an initial difficulty. To many who came in contact with him, its even tenor always gave the impression that his iron will alone determined its course. The supremacy he had acquired over himself and his environment warranted such an inference being drawn. But there were others to whom a totally different aspect was revealed. With equal justification they imagined that it was the force of the surrounding circumstances, even when most adverse, that formed its dominant tone and texture. The truth lay, as in most phenomena of human life, at some point between the two extremes. My purpose, however, is not to analyse the subtle processes which were responsible for Sorabji's making. It will suffice to note the elements that shaped his life, leaving the reader to judge for himself how far the character which ultimately evolved was the product of circumstances and how far the creation of the man himself. **An initial difficulty.**

It will therefore, be useful to take a swift survey of Sorabji's ancestry. A long line of illustrious individuals does not strike across his geneological tree. It is rather the story of the man rising from humble beginnings. Many distinguished figures in history are not sprung from a distinguished stock, but from parents of the sturdy, honest type, who have faced the vicissitudes of life with courage and fortitude always believing that theirs was the offspring who was destined to achieve great things. Nevertheless, a peep into the family history will give a clue here and a clue there to a proper understanding of the life under review. **Ancestors.**

One forefather of Sorabji passed under the name and style of 'Burjor Dangmaru'. It is not known how far removed he was in the ancestral line. No particulars, except one solitary incident of his life, have come down to his descendants. In one of the villages of Baroda where he lived, a State bull had worked havoc among the villagers, but none had dared to touch the property of the State, and the frantic brute bore for a while a charmed existence. Stout-hearted Burjor could not stand this menace long and decided to cut short its wild career. In a fit of madness it was ranging the country-side, causing untold damage, when Sorabji's ancestor encountered the raging beast and at one stroke, by the dexterous swing of a 'dang' laid it low. The delighted country-folk henceforth hailed him by the appropriate name of 'Dangmaru'. The reader will perhaps remember this incident later when I speak of the public courage of Sorabji!

The next to claim our attention is Sorabji's great-grandfather, Sorabji Jogiji Umrigar. The surname was derived from the little village of Umra, in the vicinity of Surat, where the family, originally known as Narshung Patel's, lived a number of years before it made Bombay its home. It was at Umra in the year 1780 that Nowroji, Sorabji's grandfather, and the real founder of the Bengallee family, first saw the light of day. As village life did not give him enough scope, Nowroji's father moved to Bombay for a better livelihood. It was then the vogue with well-to-do people to move about the town in palanquins, and the business of plying them for hire proved to be fairly lucrative. An incident, however, occurred which, while possessing some amusing elements, was mainly responsible for placing the family on a firm footing. It was a custom at the time, as it still is in many parts of India, to stock grain and provisions for the whole year. Accordingly, Sorabji Umrigar set out from his house one day with all available funds to make his annual purchases. On the way a brilliant idea crossed his mind, and instead of going to the market he made for the vernacular school which young Nowroji attended. Turning a deaf ear to the teacher's vain entreaties to continue his Gujarati training, he took him to a seminary conducted by an Englishman in the quarter of the town then known as the English Bazaar. There he disclosed the purpose of his visit. It was to entreat the Englishman to teach his son English as long as he could with the money he had brought with him. Touched by the earnestness of the father, the master fell in with his plan. As Sorabji neared his home without stores or cash, his jubilation gradually gave way to a sober review of the situation. He hardly knew how to put the best complexion on the whole affair. The reception by his wife, Ratanbai, was none too cordial, and interspersed with sarcastic sallies for which she was justly noted. In later years when they saw better days, she would never fail to extol to her friends the wisdom of the husband nor forgive herself for feeding him for forty days with little else than salt and bread. Needless to say that she partook of the same lean fare, while the husband without a mutter counted the days while the ordeal lasted. What wonder then that foresight and self-sacrifice came to be the marked characteristics of Sorabji Bengallee.

Nowroji imbibed at this school not only a knowledge of English, but also some of the finer traits of the English character, which stood him in good stead through life. He learnt enterprise and self-reliance. At twenty, he had already made two voyages to China. Two more visits followed these, as in the meanwhile he had formed a valuable business connection with Mr. Hormusji Bomanji Wadia, a wealthy merchant, then trading with that country. In those days, such a voyage was a trying and arduous undertaking. Nevertheless, it was the trade with China that made the large fortunes of some of the sturdy Parsi traders of those times. It was through Mr. Wadia's influence that Nowroji was appointed the Native Agent at Calcutta of the firm of Mr. (afterwards Sir) Charles Forbes. So faithfully did he

discharge his trust, it was not long before he was given an advance of Rs. 50,000 and made a partner in the connected firm of Messrs. Hutton & Co., then being newly formed there. As a mark of appreciation Sir Charles made Nowroji a gift of a gold watch and a dinner service of sterling silver.

This remarkable Scotsman won the hearts of Indians by his unceasing support of the Indian cause in many political transactions of vital value to this country in which he had considerable voice and weight. To express admiration of their "disinterested benefactor and tried and trusted friend," Indians of all nationalities presented him on one occasion an address, and silver plate of great value, and later erected a statue in his honour. If the Britishers who come to this country would model themselves on the pattern of men of this noble type and character, it is needless to say what a difference it would make.

The happy association with this good man brought Nowroji a certain amount of prosperity and gave him a prominence in his own and other communities. Returning temporarily to Bombay, Nowroji bought a house in the Parsi Bazaar to settle there his wife and parents. This old house, with its beautifully carved wooden doors and massive pillars, remained with the family for over a century, until it was recently acquired by a public body as part of a scheme to open a large thoroughfare in the heart of the Fort. Shortly after, on another visit, he celebrated the marriage of his son Shapurji with Bhikhaji Mancherji Gamadia, a lady who was destined to play a great part in retrieving the fortunes of the family which had later fallen very low.

On return to Calcutta, Nowroji set about to accomplish what he considered a sacred duty of his life. The Parsis of that city had a burial ground, but they had not a Tower of Silence, until Nowroji had one built at his expense and laid open in January 1822 for the use of his community.

One incident of his life illustrates his religious fervour. When endowing a Parsi fire-temple the sacred flame has to be composed of fires brought from various sources. One of these is the fire caused by lightning. Such a temple was about to be consecrated, but had not secured this essential constituent. At this time at a place in the suburbs of Calcutta, a tree was struck by lightning and Nowroji, hearing of this, proceeded to the spot and secured a branch of the burning tree. Feeding it with sandalwood, the fire was kept alive and taken to Bombay by Parsis specially deputed for the purpose.

Nowroji had a prosperous career as a merchant. The surname 'Bengallee' by which the family came to be known was acquired by his long residence in Calcutta, but he himself preferred to be called Nowroji Umrigar. Though born of poor parents,

his English education enabled him to raise the status of the family. Having numerous business connections with Canton, Calcutta and Bombay, he had friends in all communities, but the esteem in which he was held was chiefly due to his fine character, his generous disposition and his catholic charities.

He did not live to a good age. At his residence at Dumtoola in Calcutta, he peacefully passed away after a short illness at the early age of 45. To the resting place for the dead which he had built for his people, he was the first to be taken, attended by a few relatives and a large number of friends and admirers. His faithful dog, which had followed the cortège, refused all food and drink after returning from the funeral and died within three or four days of his death.

Nowroji left two sons, Dadabhoj and Shapurji. The younger son, Shapurji, was Sorabji's father and the abler of the two brothers. Educated at Calcutta where his father had his business, he attained sufficient proficiency to be able to start in life, and inheriting as he did the adventurous spirit of Nowroji, made two visits to China on business even before he was twenty. He and his brother built a 'Sagri'—a place of prayer—near the Tower of Silence which their father had erected for the Parsis of Calcutta.

Parents.

Shapurji was a bright young man of very refined tastes, fond of the good things of life and of an amiable disposition. Difficulties in life did not deter him. A few years after his father's death, the firm of Messrs. Hutton & Co. failed, and Nowroji's share, which was substantial, not having been recovered in time was completely lost, and the family house in the Parsi Bazaar was all that remained. The birth of a son on 15th February 1831 had led the father to expect a turn in their fortune, and he was devising plans for regaining the lost position. But before he could set the family finances right, he was called away at the premature age of 24, leaving his widow, Bhikhaiji, and his infant son, Sorabji, little more than a year old. With no resources left, except a half share in the house, it was an uphill task for her to cope with. But she was a woman of great resource and rare foresight. Though not educated in the modern sense, she was naturally gifted with qualities which enabled her to command the difficult situation she found herself in. To meet the family debts and the expenses of living, she promptly mortgaged her portion of the house to a wealthy relative, but in order that this encumbrance on the estate might in course of time be automatically lifted, she let go all the pride of the former status to which the family was accustomed. Barring a couple of small rooms and a passage, she rented the entire house, and allocated the income so derived to the gradual redemption of the debt. When her husband's brother and his wife, who had no children, wanted to sell their part of the house, she secured the share for her son who, as he grew up and began to earn, undertook to meet all their reasonable demands and necessities of life till the end of their days. While she redeemed by

slowly degrades the whole property, she saw to the proper upbringing of her only child, who had not the good fortune of a father's guidance.

In educating her son the mother was guided by her brother Mr. Framji Gamadia. Though he was a man of good principles and had instilled in Sorabji some of the fine maxims which ultimately governed his life, he was impatient of keeping him too long at school. Being intensely practical, he liked the nephew to begin earning his living. Sent to a Gujarati school at the age of six and thereafter to another run by a Goan, and ultimately to the Educational Society's School, later called the Elphinstone High School, he was made to leave it before he had time to finish the course for being a Normal Scholar, to which Sorabji had aspired. Much as he inwardly resented this attitude, there was no recourse left but to comply with the uncle's wishes. But this act more than any other gave him a thirst for knowledge and made him the student that he was all his life. One great influence of his school days stayed with him throughout. It was the bright example of his teacher Mr. Nowroji Fardoonji—so well known later as the "Tribune of the People"—a man of fiery independence and indomitable courage, such as is seldom met with in public life.

Education.

Apart from reading, the chief delights of his school days were three. One was to listen to the Shah Nameh readings which then used to take place not under the roofs of public halls, but on the open maidan under the very canopy of the heavens. So agitated were the hearers over the impassioned passages of the great epic that it is said that on one occasion a man sitting on the parapet of a well fell over in excitement, and was pulled out with difficulty. If the Parsis wish to be translated to a plane where the glories of their ancestors could be visualised, their best course would be to take again to the study of Persian, which they have largely neglected in their fancied fondness for French, and revive such Shah Nameh readings, not in the tame translations in Gujarati, but in the original Persian of their ancestors. Another means of recreation was the pastime known as Sadri-Fanas. People who could not afford to resort to clubs had devised this method of enjoyment. All the paraphernalia they needed was a mat and a lamp, and the requisites of a few games, such as chess, draughts and cards. Refreshments were not required to be stocked. Hawkers were often on the round to supply them. Young Sorabji felt particularly drawn to the royal game of chess, but finding that its fascination laid fast hold on his imagination, he cut it out of his daily programme. He was also fond of making excursions with friends to places of historical or other interest, not very far from Bombay, and his young mind was always aflame with the romance and history with which these sites are so richly associated.

Pastimes of school days.

Child-marriages were very much in vogue among the Parsis of the early days, a custom now happily obsolete, but which they had formerly acquired from the

Early marriage.

Gujarati Hindus among whom they had settled. Sorabji was nine and Bachoobai seven years old when their marriage was solemnized in the old family house. It is strange that he, who later became one of the foremost reformers of such crude customs in his and other communities, should have had to look back to being no exception in this respect to the general rule. The two had no voice in effecting their partnership for life, but they came to love and respect each other. The wife was a genuine and frank-hearted woman. Though she was of rather orthodox views, he had such a tender respect for her feelings that he tided over all domestic difficulties and did not let them be a source of unhappiness in the family. Impulsive and apt to be roused to passing anger, she was yet so gentle and forgiving, so unselfish and God-fearing, so wise by instinct and mindful of the sanctities of her household, so generous to the poor and sympathetic to the afflicted that her numberless little deeds of love and charity formed, though on a much attenuated scale, a series of benevolences completely in keeping with similar traits of her husband's nature.

Self-education.

Sorabji was beset in boyhood with obstacles of no common order. Cut off at a tender age from the benefits of training at a proper institution and started in life in a small way, he was hopelessly handicapped for the battle of life. For a time it seemed as if his dreams and plans for the future were to be shattered beyond all hope of redemption. But undaunted by this gloomy prospect, he set to work with a will which was soon to overcome his deficiencies. His education began when it had apparently ended. His diary for the years 1849-1850 gives some idea of the way in which he gradually accomplished his aim. He first fitted himself for higher reading by studying closely the newspapers and magazines of the day. Books on banking and currency next claimed his attention, for his first employment was as an apprentice in the Bank of Ceylon with a pocket allowance of Rs. 10 a month. Working up his interest in reading, he soon devoted his hours of leisure to studying all manner of books. From biographies and works of travel and adventure, he moved to the higher fields of knowledge. Religion and religious research, history, economics, archæology, logic and moral philosophy, English literature and, to a very limited extent, the Persian and French languages, were all tackled turn by turn, not in the spirit of a dilettante, but in the manner of a close student. And this process of laying by culture of all kinds went on unceasingly till he was well past fifty, when failing health, business concerns and unremitting work for the public good left him but small leisure to dip, except occasionally, into books.

Not only did he gather knowledge by his own unaided efforts, but he also built up by steady resolve the high character for which he was much esteemed. His method was introspective. He would write down his weaknesses and shortcomings in his diary, and then work up his mind to make a determined stand against

any lapses in the future. His iron will was baffled at times in the attempt, but ultimately succeeded in striking his career into a course from which he never deflected till the end.

Sorabji's sense of public duty was aroused at an early age. At fourteen, he wrote a letter to the *Bombay Times*, pointing out in what directions the catalogue of the Royal Asiatic Society at Bombay was deficient. When he was eighteen, he read a paper before the Students' Literary and Scientific Society giving "an account of the Parsis subsequent to their expulsion from Persia". One point he made therein was specially worthy of notice. The fate which had overtaken the Persian Empire was, to his mind, nothing but the Nemesis of their own career of tyranny and cruelty practised in the days of their glory on their subject-nation—the Armenians—a view which was hardly welcomed by those who had assembled to listen to him. Another letter in 1849 criticized the administration of the Parsi Panchayet in unequivocal terms and was much appreciated by the sensible portion of the community. At another time he addressed the Editor of the *Bombay Gazette*, saying that his blood boiled with rage on seeing a high European officer of Government direct his coachman to whip some Indian labourers, who were standing too near the place where his carriage was parked at the Apollo Bunder. The worst feature of this incident was that the officer's wife who was seated in the carriage would literally jump with joy when, at each lash of the whip, the labourers yelled for mercy.

These youthful contributions were frail essays to find an outlet for his bounding enthusiasm for public service. He was quick to realise that to render such service adequately and in full measure, he could do nothing better than directly associate himself in conducting a magazine specially devoted to the cause of progress and reform. While Sorabji was working his way up from his low-paid appointments in the banking line, he commenced his public career as a journalist. He started in 1850 a monthly magazine styled the *Jagat Mitra* in which appeared not only informative articles on scientific, industrial, religious and other subjects, but also critical discussions on various matters of social interest. Of these a good number were from Sorabji's pen. The young Editor had two main objects in view. One was the cultivation in the mind of the reading public of a taste for topics of varied interest. The number of people who at that time had received the benefits of a sound English education was not considerable, and the idea was to furnish in an easily digestible form the literate portion of the Gujarati speaking public with some of the generalised results of Western thought and knowledge. The other was to bring about a radical change in the prevailing ideas affecting social usages and customs such as had stood condemned by the civilised world. Old customs die hard and the young reformer and his co-workers—for Sorabji did not stand alone in this work of general uplift—had a tough task before them. But they knew no turning back upon their well-set purpose. Slowly, and surely they gained their double aim,

Youthful contributions.

Edits the Jagat Mitra and the Sammachar.

enlightening the people on the one hand in some of the latest turns of thought and knowledge and working them up, on the other, to leave one by one their baneful social ways. At the time Sorabji was bringing out this miscellany, that able Parsi writer, Mr. Kavasji Edulji Khambatta, having had to proceed to China, relinquished the editorship of the *Sammachar*, one of the oldest papers in India, and Sorabji temporarily took up its editorial charge. Short as was his connection with this paper, it was nevertheless marked by noteworthy discussions on several matters vital to the community. The most important among them was provoked by the publication by the Reverend Dr. Murray Mitchell of a small volume entitled "Letters to Indian Youth", in which while extolling the merits of the Christian faith he decried all the religions of India. Finding that the enlightened Parsi mind was the most tolerant of religious views other than its own, he thought that he would secure a rich field among them for the propagation of the Christian faith. He not only belittled the merits of the Zoroastrian religion, but called into question the very existence of the Parsi prophet. In launching this attack, he reckoned without his host, for Sorabji after a preliminary survey of the book came forward with a challenge for an open public discussion. The conditions which he wished to impose were that whatever he wrote would be translated in English and published in the *Oriental Christian Spectator* and that similarly the reverend doctor's dissertations in English would appear in Gujarati in the *Sammachar*. But the famous missionary wanted to impose a further condition, namely that each of them should not criticise the other's religion, but rest content with pointing out the merits of his own. Having already disparaged the Zoroastrian and other Indian religions in his "Letters to Indian Youth", this was an unfair proposal, and Sorabji rightly refused to enter upon a discussion which gave him an initial handicap. In his "Recollections of my Early Missionary Life" published by the reverend doctor in 1899 some years after Sorabji's death, there precedes a most generous appreciation of Sorabji the following: "The Editor of a Parsi Newspaper challenged me to a public discussion on the subject of Parsiism, to which he said I had been unfair. I accepted the challenge, but the challenger backed out!" *The Bombay Catholic Standard*, a Christian magazine of the day, justified Sorabji's attitude and pointed out that as the Reverend Dr. Murray Mitchell had thought fit to attack the Parsi religion, he should have given the fullest opportunity to Sorabji for a free and open discussion. Years afterwards the two opponents met and with no rancour left in their hearts made up their differences in the cordial manner as recorded by the zealous missionary.

He said :—

"On returning to Bombay many years afterwards, I found this gentleman in the person of Sorabji Shapurji Bengallee, C.I.E., one of the most respected and influential citizens of Bombay. He invited me to his house, was in every way most friendly, and expressed great regret for the sharpness of the language

he had used in sending the challenge. I assured him there was no need of any apology, he had not exceeded the legitimate bounds of controversy. I found my old opponent a man of sense and sensibility, and possessed of no small culture. The inhabitants of Bombay have erected a statue in his honour. He is described as a model citizen, and as having rendered important services to the city for three generations."

Having brought during his temporary but able charge some additional fame to the *Sammachar* and having passed on the *Jagat Mitra* to the able hands of Mr. Cooverji Edulji Mody, he started in 1851 another monthly magazine, the *Jagat Premi*, in which a new feature unknown to the old journal was introduced. It was a systematized attempt to remind the Parsis of the magnificence of ancient Iran, the land of their illustrious forefathers. The Shah Nameh and other Pahlavi legends had of course been of invaluable service to the Parsis in bringing before their mind's eye the grandeur and glory of their ancient kings and country and keeping alive their feelings for the fatherland. But while the broad outlines of their history lived in these immortal legends, a good deal lay unknown and buried under stone and marble and in undeciphered writings and inscriptions, until the savants and scholars of Europe by their unremitting toil and persistent research lay bare to an admiring world the hidden treasures of that glorious age. What in them was dark and unscanned, was illumined and made manifest by their matchless skill, and Sorabji knew that nothing would help so much the forward march of his community as a glimpse of this hitherto undiscovered field of interest through the medium of his magazine. There appeared a series of the most instructive articles on Persepolis and the lost Cities of Persia, their architecture and rock-cut sculptures, and their inscriptions and coins, but at this distance of time, when circumstances have so much altered, it is not easy to realise how valuable was this journalistic work.

Edits the Jagat Premi.

Having conducted the *Jagat Premi* for a little less than three years, he was looking for an opportunity to write on the ancient literature of Persia and it was not long before he got it. The Trustees of Sir Jamsetji Jeejibhoy Translation Fund offered in 1856 a prize of Rs. 500 for "the best essay on the books and languages of the religion of Zoroaster and their antiquity," and Sorabji competed for and won the prize. It ran through two editions within a year; the first was published by the Trustees and the second by the first Sir Jamsetji, who gave him as a mark of his special favour an emerald ring of great value. Sorabji brings to bear upon his subject the knowledge he had acquired of comparative philology with great discrimination, for where philologists differ he gives his considered view and presses on with his theme. He takes a wide survey of Zend, Pahlavi, Pazand and Persian books giving brief descriptions of the most important of them and critically examining the results of the researches of Western scholars as to the age and authenticity of these books of ancient times. In the sixth and last chapter of this essay, he makes

A prize essay.

some practical proposals for encouraging research and spreading knowledge concerning the Zoroastrian religion among its votaries. He suggests that a renowned European scholar should be engaged to prepare a complete grammar and glossary of the Zend language and that competent Parsi scholars should be invited to translate all their religious books and write critical dissertations on their most important aspects. He is strongly in favour of raising the position of Parsi priests. For this purpose a new status should be created and only the enlightened among the priests admitted to it after proper training and test. Diplomas would be awarded according to the merits of the candidates. The men so trained and qualified would then be preferred for appointments of head priests and the lower grades of priesthood at various places in India. He is greatly averse to the practice of appointing priests in hereditary succession. He stresses the need for establishing an institution with a large endowment fund to give effect to the scheme he outlines. Owing to its great value in the matter of research, a training in Sanskrit is deemed to be very essential in any course of learning prescribed at such an institution. Series of lectures and discourses by scholars should be instituted to create in the Parsi community a flair for their religious books. He does not forget the claims of children and urges the necessity of publishing simple books for imparting to them from an early age the rudiments of their religion and the elements of moral instruction inculcated by it.

The value of this essay was recognized not only by Indian scholars, but also by a European Savant of great repute—the learned Dr. Spiegel. The useful suggestions embodied in this essay were in a large measure responsible for bringing into being the Sir Jamsetji Jeejibhoy Madressa for giving religious instruction to Parsi lads of the priestly class. It is a hopeful sign that new institutions of the kind have sprung up from time to time. The Athornan Institute at Andheri endowed by Mr. Merwanji Mancherji Cama at a cost of 25 lakhs of rupees is expected to achieve objects similar to those Sorabji had in view.

It was in response to Sorabji's persistent appeal that the Trustees of the Translation Fund invited him to prepare a scheme for the translation of the books of the famous Dinkard—that vast store-house of knowledge concerning the religious books and practices of the ancient Zoroastrians. He drew up a plan for this work to be executed by the late Dastur Peshotan Behramji Sanjana—a well-known scholar and High Priest of considerable merit. Only real scholars are aware how well the learned Dastur and after him his son Dastur Darab acquitted themselves of this task. This work of father and son will remain for long a monument of their patient research and great erudition, but to Sorabji also remains the credit of putting the scheme so successfully under way that it has been brought to full fruition with the roll of years.

A scheme for translating the Dinkard.

There must be a break here in this narrative of his earlier services to recount the steps by which he slowly built up his career as a business man. Starting life as a bank apprentice at the age of 13, it was a piece of singular good fortune that he came under the immediate influence and guidance of Mr. Tanner—the Agent in Bombay of the Bank of Ceylon. Finding the lad possessed of a real zest for knowledge and an ambition to do something better than what the work at the bank would permit, and responding to the appeal his tender years and inexperience made to him, Mr. Tanner soon began to take such a keen interest in his young assistant that the relation between the two grew to be more like that of a father and son than that of a superior and his subordinate. Mr. Tanner was a man of generous impulses, and the moral and intellectual stimulus Sorabji received from him at this impressionable age was very effective in diverting his energies into healthy channels. He taught him not only the method and routine of a banking concern, but also awakened in him a love of studious habits. When Mr. Tanner joined in 1845 the Commercial Bank of India, then newly established in Bombay, Sorabji, who had put in two years of apprenticeship, also went with him. Receiving at first only a start of Rs. 20 a month, he rose fairly fast in the lower grades of the Bank's service. When in 1849 Mr. Tanner who was obliged to leave for England owing to ill-health, died on the way home, Sorabji received the first great shock of his life. From a letter to Mr. Tanner's widow in which he poured out his feelings of intense sorrow, we discover what bonds of affection had been formed between Sorabji and his superior. He continued with the Commercial Bank for some years after Mr. Tanner's death, but finding further promotion very slow, thought of becoming a Solicitor. There had been up to that time no Indian member of this profession in Bombay and the odds were all against such an enterprise being successful. Sorabji, however, applied in 1853 to Dr. Dallas, a Solicitor who had then arrived in India, but as the English Solicitors had so far combined not to article Indians, he was powerless at first to meet the request. Being a man of considerable sympathy for Indians, he could not for long stand what he thought to be a most unjust attitude, and when sometime later he made an offer to take on Sorabji, the latter having decided to follow a commercial career, could not accept it. It was as well he did not, for he would never have had that leisure so necessary for public life which his later business career so freely allowed him. Sorabji was growing impatient meanwhile at the inadequate appreciation of his work by the Commercial Bank, and on receiving in 1854 an offer of a higher salary at the Mercantile Bank which had been opened for some time, he resigned his post at the old and joined the new bank. Within a year he rose to be its Deputy Accountant a post which had never before been given to an Indian.

From Bank clerk to Deputy Accountant.

There was a strange incongruity between Sorabji's position as a mere assistant in banks and the status he had already gained for himself in the public life outside his normal sphere of work. However thorough and able he had proved himself to

Business career.

be, a solid wall had been set up between him and his further advancement. According to banking traditions, an Indian was never considered eligible for preferment to higher appointments. Even when Sorabji became a Deputy Accountant, the European element was strongly averse to the innovation. In the life outside the bank he saw the way clear for pursuing his great schemes for the public good, but with all his proficiency in the banking line, he had attained a position beyond which he could not hope to go. He was quick to realise that his low official position was a serious handicap to success in public life. To carry greater weight with the people, it was imperatively necessary to better his prospects. The chance of getting out of this rut came his way when in 1858 Mr. Mancherji Framji Cama, a private banker and guarantee broker to Messrs. W. & A. Graham & Co., took him up as an assistant on a salary of Rs. 500 a month. This was a turning point in his life, for the firm of Graham's soon asked for his services. He was deputed in 1859 to Belgaum and in 1860 to Broach to select and purchase cotton for the company. His prospects fast improved. In 1863 he became a general assistant of the firm with a consolidated income of Rs. 12,000 a year. Though nominally in the service of the company, he soon attained the position of a valued friend and guide. In the same year he was deputed to England to put through some important transactions. Though the chief object of the visit was business, he was allowed to see a great many places. After a hurried glimpse of Cairo, Alexandria, Marseilles, Lyons and Paris, he moved on to London and Manchester. At the head office in Manchester, he accomplished the purpose of his mission so expeditiously that it was made possible for him to visit not only the principal cities of Glasgow and Edinburgh, but also a good bit of the Highlands, and on the way back, some of the chief centres of interest in France, Switzerland and Italy before he returned to Bombay in November of the same year. It was night when his ship anchored in the stream in the Bombay harbour, and passengers could not land before morning. Sorabji could not brook delay in getting ashore and meeting his people. Seeing some *Khalasis* slipping down by means of ropes to a country craft below, he ventured on the impulse of the moment to make the experiment. Before he was half-way down, he had hurt his hands so much that he let go unconsciously his hold on the rope. Had it not been for the alertness of the sturdy *Khalasis* who held him as he was crashing down, one could well imagine what fate would have befallen him. This plucky rescue was the more remarkable as Sorabji stood six feet high and turned the scales at 16 stones. While on his travels, Sorabji contributed to the columns of the *Rast Goftar*, among other matters, most instructive descriptions of his visits to cotton and other factories, iron-works, shipbuilding yards and coal-pits of Great Britain. These accounts were interspersed with shrewd observations on the possibilities of industrial development in India. He considered the want of cheap fuel as the greatest handicap to the success of manufacturing concerns, and pointed to the necessity of prospecting and developing the coal mines of this country.

On coming to Bombay, he was forthwith deputed to establish a branch of Graham's at Calcutta. Going by sea, he paid a flying visit to Galle, and arriving at Calcutta, where he made the longest stay, proceeded to Chinsura, Hoogly, Chandernagore, Monghyr and Benares, and on his return made short halts at Madras, Coimbatore and Calicut. The heads of the firm were so pleased with the excellent lines on which he started the branch that they sent him a most appreciative letter, accompanied by a generous gift of Rs. 10,000. The high regard in which he was held by the partners is expressed in a letter addressed to Sorabji by Mr. William Graham. He says "There is no one, I assure you, native or European, with whom I would have associated with so much pleasure as yourself." The time soon came when it became possible to compensate him more adequately for his valuable work. Mr. Mancherji Framji Cama resigned his position as guarantee broker and the choice naturally fell on Sorabji as his successor. Not possessing adequate means to stand guarantee for the firm's dealers, he had to find a partner who could furnish the sound financial backing necessary. 'Graham's' was a household word for highest commercial rectitude and standing, and Sorabji's prestige as a public man was constantly rising. He did not therefore have long to look for a person of the right sort. On the recommendation of a very reliable friend, Mr. Ramjibhai Madhowji, he took as partners Mr. Varjeevandas Madhowdas—a rich landlord and capitalist—who carried considerable weight in commercial circles, and his elder brother Narotamdas, and formed a company under the name of Messrs. Varjeevandas Madhowdas & Co. to carry on the work of guarantee brokers. Mr. Varjeevandas, inheriting as he did the headship of the Kapol community from the ancient and respected family of Rupji Dhanji, was a man of highly orthodox tendencies, while Sorabji was an ardent reformer of crude and out-of-date customs, but despite the difference in their outlook, the partnership thus formed ripened into such a close friendship that in their association for well-nigh 30 years the best of relations subsisted between them. In all matters of business, Sorabji was the guiding spirit of the firm, and his word was like a law unto his partners. Though his portion of the capital was small, he was given as much as a half share in the profits, for his commercial acumen was regarded as the best asset of the company. It had mercantile interests other than those of standing guarantee, and a great deal of its prosperity was due to the sagacity and ability with which Sorabji handled its resources. Though he received from time to time many attractive offers of partnership elsewhere, he would not accept them. For his heart was set on a life dedicated to the public good, and this aim could be appropriately secured if he continued as a partner in the firm he had formed. In what high regard his capacity was held by those who knew him intimately will be evident from the following incident. In 1870, when Mr. William Graham felt the want of a London branch, it was Sorabji whom he and his partners thought most fit to carry out the scheme. In the course of a letter of which pertinent extracts are more fully reproduced in the Gujerati biography, * Mr. William Graham asked

Forms a firm
of guarantee
brokers to
Graham's.

* *Vide* pp. 51—53.

Sorabji :—“ How would it suit you if you came to England to establish such a branch for us ? Of course, I mean as a partner with our entire confidence and with whatever extent of subordinate European or other assistance might be desirable. I don't think we could have anyone more agreeable to us all or in whom we could have more confidence than yourself.” This extract needs no comment.

A band of
young reformers
start the Rast
Goftar.

From this picture of Sorabji as a business man, I turn to recall other services rendered through the press. About the middle of the last century, some young men who had received English education at the Educational Society's School, then newly started, formed themselves, under the leadership of Mr. Dadabhoy Nowroji, into a band for bettering the existing state of things. Indian elements were then strongly conservative and regarded with great disfavour any movement for reform. These men, fired with the zeal for progress, were at first contemptuously called “Society boys.” Their inexperience was for long the target for all the invectives the orthodoxy of the time could summon up and hurl against them. But these enthusiasts, known later as “Young Bombay”, were men of culture who knew what they were about. They plodded on with their purpose so persistently that they ultimately made their voice heard and their influence felt in all directions in which they made a move. The deep-seated conservatism of the people was sedulously fostered by the Gujarati press, and it was an uphill task to overcome the prejudices, the superstitions, the rampant ignorance and the evil customs of the day. Dadabhoy Nowroji, who, in later years, attained the highest place in the Indian political firmament, commenced his early career as a social reformer. He gathered round him a team of earnest workers to help him in his scheme. It must have been a pleasant prospect indeed to behold so many men of ability working together for a common aim. There stood, by the side of Dadabhoy, in this campaign for reform, Nowroji Furdoonji, whose fiery spirit and public courage made him later on an idol of the people, Sorabji Bengallee, who carried great weight with the people by his sterling worth and merit, his zeal for the public good, upright bearing and wide culture, K. R. Cama, whose researches in the ancient languages of Persia and India had given him a pre-eminent position among oriental scholars, Dosabhoy Framji Karaka, whose versatility, dash and ready resource had a value all their own, Jehangir B. Vatcha, a journalist of marked ability, A. F. Moos and N. R. Ranina, whose comprehensive knowledge commanded respect among their contemporaries and last but not the least Kavasji Edulji Khambatta, whose perfect command of the English language evoked the admiration of the Indian as well as the eminent English journalists of his time. They realised that for the diffusion of enlightened and liberal ideas it was imperatively necessary to start a well-conducted paper. While such public spirit was ready for co-operation, funds were wanting to make their scheme a success. This deficiency was luckily made good by the generosity of the two brothers Kharshedji and Dhanjibhoy Nusserwanji Cama, and the

Rast Goftar, which, through its long and honourable career, maintained its character as the organ of the progressive section of the community, was started in 1851. With such able men contributing to this weekly at one time or another, it soon became a power for good. Sorabji edited it for a space of two years without remuneration and later on became one of its proprietors. He was alive to the needs of the day. The new education had made some headway among men, but not among women. Female education without which no substantial social progress could be effected had been sadly neglected. Such freedom as women possessed was of the most nominal character. When allowed to go for a drive, it was in close carriages. Public functions were devoid of their presence. Nothing of the brilliance they now lend to public gatherings was to be seen in those days. Blissfully ignorant of much that happened in the world and often obsessed by prejudices, superstitions and evil customs, their life was a round of household duties without any admixture of the wholesome enjoyment which outdoor life and exercise could give. Marriages of children were arranged by their parents and took place long before they entered their teens. The girls were never taught the fine arts, the pursuit of which brings out the superior side of their character. Theirs was a dull dismal existence unredeemed by the illumination of the mind that education bestows. Men of wealth and position openly kept mistresses without any moral compunction or fear of the social stigma which should attach to such conduct. It speaks volumes for the Parsi women of the time that they maintained a high code of moral conduct and retained in a marked degree by the native force of their untrained genius, their pride of place in their homes and their influence over their husbands. With rare exceptions the state of the Parsi priesthood was deplorable. Their ignorance of their sacred books was appalling. They learnt merely by rote, without the least understanding of the text, the passages of their scriptures. It was against such a state of affairs that the reforming zeal of these stalwarts was directed. Sorabji's contribution to this campaign of general uplift was very remarkable. It is refreshing to note even at this distance of time how week after week he and his fellow-workers fearlessly attacked one phase or the other of the life of those early days. The value of these writings could be assessed only in terms of the rapid progress the people made in response to this appeal. The enlightenment of the Parsis led gradually to reforms in other communities. Karsandas Mulji, a Hindu reformer and writer of considerable merit, soon joined in the proprietorship of the *Rast Goftar*, adding great weight to the movement for reform. Not only were social questions freely discussed, but also affairs of political, financial and general importance systematically treated, so as to arouse the conscience of the public to a sense of its responsibility for bringing into being a better order of things.

One notable contribution which Sorabji made was the series of articles in **The Share** which he raised a voice of warning against the disastrous consequences that were **Mania.**

bound to follow in the wake of that wild orgy of reckless speculation, known as the share mania, in which not only the members of the commercial public but also thousands of the citizens of Bombay were being more and more involved. Soon after the outbreak of the Civil War between North and South America, the supplies of cotton from America on which England mainly relied for its manufactures of cotton cloth were suddenly cut off, with the result that Indian cotton came to be in great demand for making good this shortage and its price advanced by leaps and bounds to five times its normal value, and it was hoped it would reach higher levels yet. But, with the termination in 1864 of this Civil War, this expectation was never realized. All the same during this short period of three years, there poured into the Bombay Presidency, which was the chief source of supply, an abundance of wealth such as had never come to it before. Not only the cultivators and those through whose hands the commodity passed at various stages, but all grades and shades of society stood to gain by this sudden access of wealth. A wave of prosperity, flooded the country, and from all signs it seemed as if it had come to stay. Had the people of Bombay made good use of this unexpected fortune, there would have been a different story to tell of the financial affairs of this period. Instead of being applied to productive purposes, this large and sudden influx of capital was frittered away on speculative schemes of such magnitude that when they did collapse, as they were bound to, they dissipated not only this surplus, but brought on a financial crisis from which it took many years to recover. Space forbids anything but a brief description of how the share mania seized and cast its fateful spell over the minds of the people, ran its hectic course and ultimately blasted the fair name of the commercial life of Bombay. Suffice it to say that the wily operators of the day finding money abundant on all sides, started speculation in the shares of the existing banks and when about the middle of May 1864, their prices reached levels beyond which they could not well be carried, floated in quick succession within the short space of a little more than a year, a large number of banks, shipping corporations, financial associations, reclamation schemes and other mushroom concerns, palming off by devious ways on the unsuspecting public of Bombay their worthless scrips and boosting up their prices to heights from which nothing but headlong ruin would normally be expected. But the speculative bent of the commercial world and of the much wider circle of the investing public had so obscured their vision that they could not see the doom awaiting them and plunged more and more into this sorry scheme of getting rich. The Share Bazaar had never presented such an animated scene. Not only in its accustomed place at the junction of Meadows Street and Rampart Row, but also, before nine in the morning and after the usual hour of closing till well into midnight, close by the house of Seth Jivraj Baloo near the Bazar Gate of the Fort, was this moving spectacle of frenzied finance kept continually going. At the Stock Exchange where only the brokers used to meet were now seen all classes and conditions of men—landlords, merchants, professional men, petty tradesmen, office and shop assistants, and a variety of people who were mostly strangers to the place.

The glamour of getting rich on the instant was so great that everybody was out to throw a sprat to catch a whale. Numerous were the devices and manœuvres employed by the speculators for rigging the market, and the public was well caught in the net laid out for it. But when the shares of banks and companies began to be quoted at impossible premiums, investors and speculators began to shake their heads, and thought the time had come to get as quickly as possible out of this untenable muddle. And then on that fateful first of July 1865 commenced the crash, swiftly overtaking all in its downward sweep and gathering momentum as it descended on the heads of all but a favoured few of the participants. The consternation and panic which resulted from this utter collapse of credit could better be imagined than described. It spelt the ruination and reduction to beggary and the consequent loss of reputation of thousands of families who had staked their all in these empirical ventures.

Though Sorabji's efforts to save the people of Bombay from the disastrous effects of the Share Mania proved unsuccessful, it would be well to refer the reader to the letter, included in the Appendix A, which he addressed in July 1866 to Sir Bartle Frere, then Governor of Bombay, on the reckless working of the Bank of Bombay under the New Charter granted to it by Act X of 1863. The New Charter* ignored those sound banking rules almost at every point where it differed from the old. Having described the perilous condition in which the bank had been placed, Sorabji suggested ways and means by which it could be saved from further ruin and its lost prestige restored.

It would be well to resume here the narrative of the social work of the reformers. Among the matters which they took up was the question of the absolute authority which the Panchayet wielded in certain affairs of the Parsi community. Sorabji and his co-workers had consistently attacked from time to time the arbitrary use of the power vested in it. This opposition gradually gathered strength and things came to such a pass that the Panchayet had to convene a meeting on 5th April 1860 under the Chairmanship of Mr. Bomanji Hormusji Wadia to render an explanation to the community. During the course of a speech at this meeting, Sorabji, supported by Mr. Kharshedji Nusserwanji Cama, moved a resolution that the Trustees of the Parsi Panchayet should thenceforth be elected by the vote of the Anjuman and not by the surviving trustees, but the Chairman disallowed this proposition. Sorabji subsequently published a pamphlet in which the same suggestions for a new constitution were embodied.

In 1870, some Parsi women applied for the first time to be registered as prostitutes. Until then no such registration had been made. There was a great commotion in certain sections at the very idea of the open adoption of such a profession. On receiving a requisition signed by two hundred Parsis, the Parsi Panchayet

*Vide pp. 317-320.

convened, under the Chairmanship of Sir Jamsetji Jeejibhoy (Second Baronet), a meeting of the Parsi Anjuman at which certain resolutions were passed to cast these fallen women out of the community and to debar them from entering fire-temples, and after death from being consigned to the Towers of Silence. When no notice was taken at the meeting of a written protest sent in advance by Mr. K. R. Cama, Sorabji and fifty other Parsis sent in a further protest, pointing out how unjust it was to deny them the barest rights of the consolations of their religion. They urged that such a procedure, so contrary to the tenets of their faith, would result in shutting the door for good against a possible return of these unfortunates to a decent living. This protest, coming as it did from an influential section of the Parsis, was so effective that the resolutions were never put into practice. The reason for this changed attitude was that the Parsi Panchayet realised that it was another assault on their authority and that it was best to let things slide.

**The Students'
Literary and
Scientific Society**

Another sphere of public life in which Sorabji's work and benevolence produced good and lasting results was the domain of education. When some of the young and able enthusiasts, trained at the Elphinstone Institution, entered various walks of life, they did not bury themselves in the work they had chosen for earning their living, but launched out in diverse directions to reform and improve the state of society in which they had been placed. They were wholeheartedly out to give their less fortunate fellow-beings the benefit of the new learning imparted to them. Various societies were founded to effect the improvements they had so much at heart. One of these, in which Sorabji was interested was the Students' Literary and Scientific Society, inaugurated in 1848 under the guidance and inspiration of men like the late Mr. Dadabhoy Nowroji and Professors Paton, Green and Reid of the Elphinstone Institution. It was an enthralling sight that Bombay witnessed those days—the professors of the Government College working hand-in-hand with their old boys in their efforts for the public good. The society was a great medium for the dissemination of their great ideas. The backward condition of the women of India was the theme of numerous essays and papers read before it. The necessity of education as a lever to uplift them in the social scale was impressed upon the men and women of the time in such effective terms that their hearers became staunch missionaries in the sacred cause they espoused. As part of their practical programme, several schools for the education of girls of all communities sprang up in different parts of Bombay, and those for the Parsi girls were later taken charge of by a body known as the Parsi Girls' Schools Association, of which Sorabji was a very enthusiastic member and supporter. Of the honorary workers who supervised the management of these schools, he was the most diligent. While his wise guidance was of the greatest value to the Association in raising the general tone and level of these institutions, the generous contributions he and some of his richer colleagues made from year to year enabled the schools to be efficiently run. .

About the year 1871, Sorabji collaborated with others in establishing a normal school for girls. His long correspondence with the Director of Public Instruction shows what interest he took to bring such a school into being. Having obtained from Government a monthly contribution of Rs. 500, he did not rest content, but himself made from time to time donations amounting to Rs. 5,000 to the funds of this institution. A separate section for Parsi girls was formed as the result of his special endeavours.

Work as a
pioneer of
female educa-
tion.

Following his advice, a girls' school had been brought into being and located at Khetwadi in 1859. The expenses of this school, which was supervised by Sorabji for a space of six years, were met by the first Sir Cowasji Jehangir Readymoney, until in 1870, when these contributions ceased, the management of the school was entrusted to a committee. During several lean years while the school struggled for existence, the running expenses were met by Sorabji and other supporters. In 1871, at Sorabji's suggestion, Mr. Merwanji Maneckji Sethna established and maintained at Kanda Moholla, Bhandi Bazaar, a girls' school, of which Sorabji remained a President till the end of his life. Another girls' school came into existence under very curious circumstances. Jivkorebai, a Hindu widow who was a teacher in a village school in Gujarat, having married a Hindu teacher of a neighbouring village school, a great hue and cry was raised in the community to which they belonged. The remarriage of a widow was a move so diametrically opposed to the canons of caste that the storm raised did not subside until the poor couple was molested and hounded out of Gujarat by all the means it could command. The harassed pair came to Bombay to find a living by starting a school. On listening to the harrowing tale of their persecution, for which several persons were adequately dealt with in courts of law, Sorabji set himself to help these two brave souls, by persuading Government to start a girls' school at Karelwadi, where it was badly needed. Jivkorebai, being an able teacher, was made the Head Mistress and the school was popularly known as Jivkore's school. Sorabji met not only the entire cost of the furniture and the requisite apparatus, but also half the running expenses for two years, at the end of which the Bombay Municipality took it over. After Sorabji's death, the school was named after him on the Municipality receiving from the memorial fund raised in his memory a sufficient sum to buy the school building.

I should not omit to mention here the help which Sorabji gave in establishing a girls' school at Navsari. It was started in 1859 by one Mr. Vazifdar, who gave a good part of the instruction himself. Mr. Dosabhoy Framji Cama met for a time the cost of running the institution and allowed Sorabji a free hand in its management. From 1866, the burden of financing fell on Sorabji, until Mr. Nusserwanji Ratanji Tata took upon himself to run it. It is now known as Bai Navajbai Tata Girls' School.

When in 1863, Mr. Maneckji Kharshedji founded the Alexandra Native Girls' English Institution, Sorabji was one of the members of the managing committee and took a lively interest in its work. He was also its Honorary Secretary in 1872-73.

**Endowment of
a school for
Parsi girls.**

Sorabji's name has been held in great endearment and reverence not only for the dissemination of healthy ideas in respect of education in general and female education in particular, but also for the practical shape he gave to those ideas by bringing into existence several useful institutions that served for a long time as models for others. From the extent of his charities, Sorabji was reputed to be a very wealthy person, but in fact he was possessed of moderate means. The total value of his estate was found at the time of his death not to exceed 3 lakhs of rupees. Unable to make a large bequest for a single object, he was content to give from month to month a good portion of his fairly large income to various objects of charity. But he always looked forward to the time when he could endow an educational institution for Parsi girls. To those who live for the good of others, God often finds the means to fulfil their noble aims. Over and above his normal income, he received in one transaction a sudden and unexpected profit, and believing that it was given to him by Providence expressly for the purpose he loved so much, he devoted the whole of the sum to build a school. Having obtained from Government the land required at half its market value and some monetary aid so that its total contribution from both the sources amounted to Rs. 36,835, he met the remaining cost of Rs. 66,787 himself. Mr. Framji Nusserwanji Patell, the President of the Parsi Girls' Schools Association, laid on 20th March 1884 the foundation stone, and on 4th November 1885, performed the opening ceremony of the new building for the Fort School. In token of his filial love and gratitude for all that she had done for him, he named it after his old mother Bai Bhikaiji Shapurji Bengallee. It is a fine edifice situated at the junction of Parsi Bazaar Street and Sir Pherozezshah Mehta Road. It has, during its record of over 50 years as a pioneer institution, carried out the aim of its founder. With the passage of time many changes have taken place, but Sorabji's chief object that it should give domestic as well as literary training, so as to fit the girls that pass through its portals to be useful wives and daughters in the house to which they might belong has never been lost sight of.

**Encouragement
of Sports.**

Sorabji's wide experience in educational matters brought him in touch with another pressing problem of the student world. Manly courage, suppleness of body, quickness of vision, a sportsmanlike spirit and bearing were not much in evidence among Indian students at the time education began to spread steadily among the Indian communities. When the school hours were over, the boys of Indian schools did not amuse themselves with games, as much as they do now. It was Sorabji who first conceived the idea of instituting inter-club cricket competitions to encourage the manly pursuit of this king of games. He not only gave the prizes for such com-

petitions, but provided a good portion of the incidental expenses as well. He also met the requirements of some gymnastic institutions in Bombay with liberal donations to enable them to equip themselves with the requisite apparatus. In later years, he collaborated with others interested in sports in originating the novel feature of the Parsi-Presidency matches, which, for many years, as an annual event, held the foremost place in interesting the public of Bombay in the world of sports.

A number of young and educated Parsis, supported by some of the elders of the community, started in 1851 another institution named the Rahanumai Mazdyasnan Association with Mr. Nowroji Furdoonji as President and Sorabji Bengallee as Honorary Secretary. It was formed for the express purpose of eradicating, by means of discourses, circulars, pamphlets and addresses, many baleful customs which obtained among the Parsis on occasions of marriages and deaths, and the superstitious usages which they had incorporated in their ceremonials and their daily life from the example of some of the Indian communities in whose midst they had settled for centuries. The orthodox elements among the Parsis made a determined stand against the innovations of these reformers and set up a rival society to work against them. Bitter discussions ensued between the two organisations, but the reforming zeal of the progressive party always came out victorious. The rival body lived a short day and died, but the Rahanumai Association under the vigorous direction of Messrs. Nowroji Furdoonji, K. R. Cama and Sorabji continued the good work of regenerating the social condition of the Parsis and restoring the pristine purity of the Zoroastrian religion.

**The Rahanumai
Mazdyasnan
Association.**

The same movement of mind which brought into existence the above institutions was also responsible for the establishment of other societies. One of them was the Gnyan Prasarak Mandli of which there were Gujarati and Marathi branches. It enabled lectures being given by talented young men on industrial, educational and historical subjects and published a magazine for the spread of enlightened ideas amongst the people. Sorabji was its Vice-President from 1874 to 1893 and worked heart and soul for the advancement of the objects the society stood for.

**The Gnyan
Prasarak
Mandli.**

While helping forward these movements, he noticed that there was yet another sphere of Parsi society to which he could direct his attention. Religion had become a cold and conventional system, from which ceremonies, superstitions and mere forms had crushed out its life and spirit. The ignorance of the priestly class whose sole aim was to prey on the credulity of the laity had been mainly responsible for this sad state of affairs. In the palmy days of the old Persian empire, the priesthood was respected and revered for their high character and culture, but centuries of ignorance had debased and demoralised the clergy which, instead of being in the proud position of giving religious enlightenment and guidance to its people, had, with rare exceptions, come to be the mere parasites of society. In the

**Religious
reform.**

management of the Dustur Mulla Pheroze Madressa started for teaching the young men of the Parsi priestly class the ancient languages and books of the Zoroastrian religion and qualifying them for their noble profession, Sorabji took considerable interest. Leaving the Mulla Pheroze Madressa on a better footing, he resigned the body in 1858, only to be interested a little later in another Madressa, named after the first Sir Jamsetji Jeejibhoy. It is no exaggeration to say that the fruitful suggestions Sorabji had made, in the prize essay on the ancient books and languages of the Zoroastrian religion, for the improvement of the condition of the Parsi clergy were mainly responsible for the idea of starting this Madressa. Despite many shortcomings, the Madressa has to some extent fulfilled the expectations formed on its establishment. In the old days, the greatest advances in the department of Zoroastrian culture were made only by the savants of Europe, but now year after year has seen many books of merit written by Parsi students on their sacred scriptures.

Support to
Hindu social
reformers.

Sorabji did not restrict his reforming zeal to the betterment of his own people. His interests and activities were wider. When Messrs. Karsondas Mulji and Madhavdas Raghunathdas, two prominent leaders of Hindu social reform, set out to eradicate the baneful customs prevailing in their midst, he was the great force behind them. The association of Mr. Karsondas with Sorabji in the proprietorship of the *Rast Goftar* gave a fresh impulse to this new movement for reform. In a series of powerful articles, Mr. Karsondas drew pointed attention to several usages that were sapping the foundations of Hindu society. The pernicious system of child-marriages, the unjust ban placed against Hindu widows being remarried, cruelly condemning them, however young, to a life utterly devoid of hope, or in the alternative driving them in some cases to one of shame, and the evil practices obtaining in Vaishnav temples, such as the dedication of Hindu girls of certain classes ostensibly for sacred ministrations, but really for immoral purposes in such temples, came, turn by turn, for such scathing attacks by Mr. Karsondas that for a time it seemed as if he would carry by assault, in utter defiance of the unbending orthodoxy of the rigid caste system, the entrenched position of Hindu society. From one of these assaults arose the famous Maharaj libel case, from which Mr. Karsondas emerged unscathed, vindicated by the high purpose with which he had launched it. Another flank attack was made when Mr. Madhavdas ventured to defy the custom of his caste and married a Hindu widow named Dhunkore. Coming as she did from the family of the head of the Kapole Baniyas, a great commotion was caused not only in that community but also among all other high-caste Hindus. Sorabji lent the full weight of his influence to protect these two fellow-workers as much as he could from some of the dire results of this bold move. The names of two other Parsis should be recalled here as having helped the movement of Hindu reform. They were Messrs. Behramji Malbari of the *Indian Spectator* and K. N. Kabraji of the *Rast Goftar*. Mr. Karsondas on return from his trip to England having refused to submit to a purifying ceremony,

usually undergone by persons who had traversed the 'kala pani', he and all the members of his family were promptly put out of caste. During his last illness, instead of turning for help to the members of his community, he wrote to Sorabji to express his wish to have his family taken back into caste after his death. Needless to say that Sorabji carried out this dying wish of his friend.

That Sorabji befriended the righteous cause of all communities is illustrated by a singular instance of his benevolence. When the editor of a Gujarati paper published in Ahmedabad was prosecuted for writing some scathing articles against the practice, then prevalent in certain areas of the Ahmedabad district, of impressing forced labour for the benefit of Government officers, Rao Saheb Mahipatram Rupram, a man of public courage and independent views, represented to Sorabji the necessity of helping the editor to make his defence. Sorabji being assured of the justness of the cause for which the editor had taken up the cudgels on behalf of the poor villagers, who were Hindus and Mahomedans, himself defrayed the entire cost of his defence.

Help to a Hindu editor.

Side by side with the institutions of social reform, there arose in 1852 a political body known as the Bombay Association. Its chief object was to focus the attention of Government and the public at large to the genuine grievances of the people and secure redress by constitutional means. "In politics", says Sir Dinsha Wacha, "Bombay was undoubtedly a sleepy hollow, prior to the establishment of that institution in the fifties of the last century. But the public spirit and the example of Mr. Nowroji Furdoonji, Mr. Dadabhoy Nowroji, Mr. Cursetji Nusserwanji Cama, Mr. Sorabji Bengallee, Mr. Jaganath Sunkersett, Dr. Bhau Daji and others gave a great impetus to the early beginnings of political life in the city." Sorabji was a member of this new body from its inception. The institution did not gather strength till 1867 when it was reconstituted on better lines. Sorabji was for some years a member of the committee, but when he found that the administration of the association departed from the wise and moderate lines laid down at the time of its organisation, he ceased to be an enthusiastic supporter. In 1885, when the Bombay Presidency Association, which superseded the old body, was established on a sounder basis, he was one of the Vice-Presidents of the institutions.

The Bombay Association and the Bombay Presidency Association.

It may appear strange to many that a man of Sorabji's independence and public courage should have stood aloof from the body known as the Indian National Congress sponsored in its career by men like Messrs. Hume and Dadabhoy Nowroji to represent the grievances and voice the aspirations of the Indian peoples. Rightly or wrongly, Sorabji honestly believed that the methods followed and the tactics adopted by this institution to attain the desired goal were not calculated to do the greatest good to India. He thought that these movements were a burden on the energies of our young educated men at the sacrifice of social and domestic reforms which the people needed at first and without which political progress could

The Indian National Congress.

not have a firm footing. Sorabji's views have been vindicated by several happenings in later years. Have we not seen in our day, after a lapse of more than 40 years since Sorabji died, the acknowledged leader of the Congress activities declare that for a successful issue of its movements for attaining political power, the first essential was the reconstitution of the entire fabric of Indian nationality by a scheme of village uplift carried out throughout the length and breadth of India? Has he not realised and openly confessed, after making political experiments and committing Himalayan blunders, that without the moral force liberated by an entire regeneration of the various grades of society, political progress would be without a sure foundation? Did he not make a mad rush right through the country in the wild hope of demolishing as if by a magic wand the worn-out structure of Indian society and setting up in its place a renovated body, in which men will place universal welfare above national benefit and nationality above caste or creed, untouchability will be a thing of the past, and depressed classes will by right take an honoured place by the side of the superior social orders, and enter temples and use wells without even a suggestion of pollution? Village schools will wipe out illiteracy, welfare schemes eradicate evil customs and usages, and indebtedness of the ryots will become rather the exception and not the rule. Such and other wonders would he work if the Government and the people would but listen to him! Such a late dawning of reason has come to him in the hour of seeing his best-laid political plans miscarry. Had the social fabric been built up as Sorabji and other far-sighted men contemplated, India would have had a different tale to tell. When a nation possessed of moral greatness demands political power, where is the power on earth that can deny it its lawful inheritance? The failure of the political movements in attaining to the full the desired goal could only be ascribed to the fact that the country was not made ripe by social reforms to exact by moral force the political advance that was demanded. If the conditions at the present moment have awakened the conscience of the nation to the dire necessity of improving social conditions for taking the next step forward, how much more true was Sorabji's view when he uttered it in 1892.

Though Sorabji kept aloof from the Congress movement, the reader will observe that wherever his influence carried, he did not leave a single stone unturned in advancing the interests of the Indian peoples. His public courage was the outstanding feature of his career. He neither pandered to the popular cries of the hour nor considered whether the Government would or would not regard with disfavour the course of conduct which he adopted. The mere fact that he stood out of the Congress movement is no argument to say that Sorabji did not favour any political advance. It was only that his methods were different. There have also been famous instances in which men who had espoused the cause of the Congress from the very beginning left it when they felt that the aim of the founders was not being carried out. We have simply to remember how Sir Pheroza Mehta,

Sir Dinshah Wacha and other notable leaders seceded from the Surat Congress. Even at the present day there are hundreds of able and prominent leaders who have kept aloof from the Congress activities, but have as much the cause of India at heart as many of the enthusiastic spirits of the Congress have. They have never lost any opportunity of representing the Indian point of view and some of them most ably placed it before the highest tribunals that were set up for evolving a new relationship between England and India. Men like Dr. Sir Tej Bahadur Sapru, Mr. Jayakar and others made a far deeper impression on the English people in urging the cause of India than did the sole representative of the Congress, who put forth fatuous schemes which could not well be implemented. It is clear, therefore, that Sorabji's attitude towards the Congress was based on grave and valid reasons.

The story of the colossal work, spread over a decade, of Sorabji Bengallee and Mr. Nowroji Furdoonji, supported by the weighty influence of the venerable Mr. Framji Nusserwanji Patell, in securing a code of laws to govern the social relations of the Parsis, forms a memorable chapter in their history. Those acquainted with Sorabji's life-work regarded his contribution in this direction, as being no less remarkable than diverse other public transactions of far-reaching benefit to the people, in which he had so large and honourable a share. To understand the full force of this achievement, it would be best to describe the system of regulating the social affairs of the community, which the enactments replaced.

**Sorabji's work
in securing a
Code of Laws
for the Parsis.**

It may safely be assumed that the Parsis who left their motherland to settle in India must have, for the sake of presenting a united front to the other communities, among which they had come perforce to live, adopted from the Hindus their system of governing the caste by a body of elders, whose commands they implicitly obeyed. For without such a body, they could not have held their own in a foreign land. No authentic record of such an institution can, however, be traced until the commencement of the 18th century, when it appears from extant documents that such a body composed of self-constituted elders did exist and exercise considerable influence not only on the Parsis of Bombay, but also on those residing in the several towns and places of Gujarat, which were their first settlements. So long as the Parsis had not come to prominence, the Panchayet remained all powerful. In matters of social concern, it functioned like a Court of Justice, and its rulings, which were given without fear or favour, were accepted without question. If ever such a decision was challenged, the disputant, whether high or low in social standing, was forthwith put out of caste. Debarred from attending communal feasts, religious ceremonies, marriage festivals or funeral processions, he was well-nigh a lost soul. Priests were forbidden to minister to his or his family's needs. He could not visit a fire-temple for prayer, nor could his dead body receive such funeral rites as was the common privilege of even the poorest Parsi to obtain. Before the advent of British rule, the Panchayet

had exercised even the right of punishing an offender by beating him with a shoe. In 1778, during the time of Mr. William Hornby, a former Governor of Bombay, it solemnly petitioned him for and obtained legal authority to inflict this penalty. Later on, disputes constantly arising between Parsi priests and laymen, Government interceded and helped in appointing a Panchayet of twelve representative members, who were enjoined "to do strict justice to all parties without fear or favour or affection to anyone." When, however, in course of time, these elders passed away, neither the community nor the Government took care to fill up their places, thus making the way clear for the sons of deceased members to take their seats on this body without express sanction from either. No wonder that the authority of the Panchayet steadily waned. In 1818, however, the leaders of the community made another successful effort to reconstitute it by having its members elected at a public meeting. In order to reinforce its authority, it convened another to frame rules for the conduct of business and to make regulations against various social evils, chief among which was bigamy. It had been strictly forbidden for centuries, and the prohibition had been rigorously enforced and respected. Whenever the Panchayet had allowed a second marriage in the life-time of the first wife, it had always been on grave and valid grounds, which could not well be challenged. But during the early years of the last century, several instances occurred of vicious husbands deserting their wives for frivolous and trivial reasons, and taking new ones with impunity, the newly constituted Panchayet, fortified as it was by public support, made stringent regulations to enforce the ancient practice. But not for many years did it hold its sway over the community. The Parsis had largely increased in numbers and importance, and when it became clear that it had one law for the rich and another for the poor, the Panchayet soon lost its prestige and power. This partiality in the conduct of its business was again chiefly the result of a reversion to the old system of filling up vacant seats either by the sons of deceased members or by persons who happened to have influence over the surviving ones. In 1838, however, the Panchayet made another frantic but unsuccessful effort to recover its former power by asking for being invested by the Legislative Council of India with statutory authority to deal with matters concerning the Parsi community, but in this move it did not secure success, chiefly owing to the unfavourable view which the Judges of the High Court of Judicature at Bombay expressed on its petition. The result was that the Panchayet was reduced to the position of a body merely holding in trust certain funds of the community for various specific and general purposes.

The code of laws which their prophet had given them was either never brought to India or lost during their early sojourn in this country. Their customs were based on common sense and justice, and so long as the Panchayet held undisputed power, no questions as to its decisions being right or wrong were raised. But disputes arose and difficulties grew in number when once its authority began to decline.

The necessity for special legislation for the Parsis was long felt. As far back as 1832, Mr. Francis Warden, a member of Council at Bombay, in reply to the address of the Commissioner for the Affairs of India, correctly gauged the situation when he said :—

“ The Court of Directors expressed an anxiety to restore the power formerly exercised by the higher classes of Parsis over their inferiors by means of their Panchayets. It was found impracticable. Indirect influence, moral estimation, and long habits of voluntary acquiescence in the will of others, when once interrupted, were not easily restored, and least of all, by positive institutions. The difficulty arose out of the increase of the tribe, the numbers now possessed of wealth, their independent turn of mind, and from the want of good understanding among the leading families. It would be difficult also to enact an unexceptionable body of regulations for the conduct of their Panchayets, and unless that were done there would be food for interminable lawsuits. The second class of rich Parsis wish to live and spend their money as they please, without troubling or being troubled by Panchayets. The Recorder’s Court was, on its institution, their favourite Panchayet. The spirit that would have made them submit in preference to their own heads of caste, when they were a humble body struggling for existence, was gone, and could not be revived. Among a rich and numerous people, who have lost their habits of personal attachment and obedience, law must complete the submission which opinions and habits no longer command.” Some of these difficulties were in respect of intestate succession and inheritance. A Parsi could always will away his property as he liked, but it is clear that for several centuries the practice was to divide the property of an intestate equally among all the children. Long acceptance of this usage had given it almost the binding force of law. But when litigious persons discovered that English law might be made applicable to disputes regarding these matters, they discarded the decisions of the Panchayet and resorted to the courts of law for determining them. Several eldest sons of intestate fathers threatened to take the whole of the freehold property for themselves to the detriment of their younger brothers. To the difficulties thus created there was added another. When the Royal Charter of 1824 constituted the Supreme Court, the Parsis of the mofussil were under a different system of substantive law from that of the Presidency town, and under Regulation 4 of 1827 in cases of doubt regarding any law, rule or usage, the Court had to “ascertain the same by examining persons versed in such law, or the heads of such sect, or caste or other well-informed persons.” On the other hand, the judges of the Supreme Court decided with regard to the Parsis in the Presidency town that they were “in all matters of contract, inheritance and succession subjected to English civil law.”

It was not surprising that in 1828 Mr. Borradaile, the Registrar, addressed a letter to the Parsi communities of Surat and Bombay in which he asked them in the name of the Government of Bombay that they “should assemble and consult together,

commit their laws and customs to writing, and deliberately adopt a code of laws for their own government and guidance." With that letter he sent a set of queries on subjects connected with inheritance, succession and adoption and with the law of property as between husband and wife. To this enquiry, neither the Parsis of Bombay nor those of Surat made any answer until the middle of the year 1836. The practice at Surat, at the time of the reference and before it, was for Modiji Rustomji Khurshedji to hold a meeting of the community, whenever any court of law wished to ascertain any prevailing customs or usage, and thereafter to report the result. Sometimes he would make a report without any reference to the community. To have made a statement of the current practice on all the points of enquiry would have resulted in the reduction of the high authority he wielded in Surat. Similarly in Bombay, there was no move made to state the customs which obtained there, until in 1832 the Chief Justice, Sir Herbert Compton, brought this matter to the notice of the Bombay leaders. Following up his suggestion, about 300 copies of Mr. Borradaile's questionnaire were distributed among wealthy and influential Parsis, but such was the apathy and indifference towards such a wise proposal that not one among them answered the reference. Ultimately in 1860 when a draft was prepared at Bombay to be submitted to the authorities, so many counter-moves were made to frustrate the good effort that no forward step could be taken to ameliorate the unsatisfactory position.

Some substantial advantage was gained in one direction. The eldest son of an intestate Parsi claimed, by virtue of the English law of primogeniture, to be declared sole heir to the immovable estate of his deceased father. The Parsis took alarm and in November 1835 submitted to the Legislative Council a petition, very numerously signed, praying for protection against this threatened application of the English law. The petition had the desired effect and a resolution was passed by the Legislative Department in January 1837 that Parsis who were in possession of land within the jurisdiction of the Supreme Courts, which they had inherited according to their national usages and with the acquiescence of all interested parties ought not to be disturbed in that possession. These principles were implemented by Act IX of 1837 which, as is well known, provides that "immovable property within the jurisdiction of the Supreme Courts shall, as regards its transmission by the will of a Parsi testator, or on the death of a Parsi intestate, be taken to be and to have always been of the nature of chattels real." It is evident that this legal provision only applied to Parsis residing in Bombay as regards their immovable property. Those in the mofussil were still left to shift for themselves.

The Parsis, not resting satisfied with the partial relief thus afforded, made another petition in November 1838 on the basis of the answers to Mr. Borradaile's queries, praying that a regulation might be passed in terms of the answers which they presented "as embracing the rights of inheritance and succession that are

acknowledged by the Parsi nation." But as opinions adverse to the views expressed were embodied in a petition made by another section of the community, the questions were left unsettled.

But the general position was regarded by the sensible portion of the community as being absolutely untenable. In a letter dated the 5th March 1841 and addressed to Mr. Borradaile, who had meanwhile become a member of the Indian Law Commission, it was pointed out that despite the partial relief afforded by the Act of 1837, many evils still remained as a result of the application, within the limits of the Supreme Court, of English law to the property of intestate Parsis. These difficulties were recognised by the Chief Justice, Sir Erskine Perry, and though upon the hints and advice given by him two or three efforts were made to devise a code for the Parsis, they proved to be abortive. Things were allowed to drift for several years without any appreciable advance being made. But a definite step forward was taken in the year 1855, when wise and experienced heads of the community, aided by some able and energetic members of the younger generation, set themselves the formidable task of putting in motion measures for devising the social laws of the Parsis. On 20th August 1855, they held in the hall of one of their fire-temples a public meeting which was attended not only by the heads but also a large section representative of the diverse elements of the community. As a result of their deliberations, the Parsi Law Association was formed. A Managing Committee of 150 members was appointed, and from among them a sub-committee of 20 was entrusted with the work of preparing a draft code of laws and of petitioning the Legislative Council of India to have them formally enacted. The late Mr. Maneckji Nusserwanji Petit, the first Chairman, was soon succeeded by Mr. Framji Nusserwanji Patel in that capacity, but Messrs. Nowroji Fardoonji and Sorabji Bengallee served throughout as joint honorary secretaries.

The Committee set earnestly to work in the business which had been entrusted to it by the voice of the whole community, and after much labour, careful investigation and exhaustive enquiry, it prepared a code of inheritance, succession and other matters, and sent it in to Government. It was then submitted to the Supreme Legislative Council. The subject was specially considered by a Select Committee, and on the 19th May 1860 the Legislative Council directed the institution of certain enquiries by the Government of Bombay with a view to ascertain the general feelings and wishes of the Parsi community on the provisions included in the draft code. The result was that many adverse opinions were received from the Parsis of Surat, Broach, Thana, Muradabad, Baroda, Poona and other places in the Bombay Presidency. These observations together with the opinions expressed upon them by the Managing Committee of the Parsi Law Association were duly forwarded to the Legislative Council, and the Select Committee in presenting its report recommended that the Bombay Government should appoint a Commission to make an

enquiry into the usages recognised as law by the Parsi community of India, and the necessity of special legislation in connection with them. The Commission was appointed by the Bombay Government on the 26th December 1861 and consisted of the Hon'ble Mr. Justice Arnould, Mr. Henry Newton, C.J., and Mr. Framji Nusserwanji Patell, President of the Managing Committee of the Parsi Law Association, as representing the Bombay Parsis, and Mr. Rustomji Kharshedji Modi of Surat as representing the mofussil Parsis. The Commission started work on the 10th of February 1862. On that day the Managing Committee of the Parsi Law Association submitted to the Commission a supplemental draft code covering questions relating to betrothal, marriage and divorce. On the 17th of July in that year, the Privy Council decided that the Supreme Court of Bombay, on its ecclesiastical side, had no jurisdiction to entertain a suit brought by a Parsi wife against her husband for restitution of conjugal rights and for maintenance, intimating at the same time that the Supreme Court, on its civil side, might possibly administer some kind of remedy for the violation of the duties and obligations incident to or arising out of the matrimonial union between Parsis.

But that would have been a costly and hazardous experiment. Practically, therefore, the Parsis, as regards the enforcement of all duties and obligations arising out of the marriage union were without any law, and the Parsi Law Association moved to have the defect remedied. The Government Commission, after a very searching and exhaustive inquiry, made its report on the 13th October 1862. It was a most lucid, interesting and illuminating document.

It is not necessary here to state the findings of the Commission which have been admirably summarised in the History of the Parsis written by the late Mr. Dosabhoj Framji Karaka, C.S.I., from which I have abstracted some of the above particulars. The Government of Bombay forwarded the report to the Legislative Council of India, with the recommendation that the draft Acts relating to Parsis, as amended by the Commission, should be passed into law.

The valuable labours of this Commission resulted in the passing of the Parsi Succession and Marriage and Divorce Acts. The following extracts from the preface of Mr. Sorabji's book, called the Parsi Acts, which under the authority of the Parsi Law Association, he published in 1868, set forth the value and the importance of these legislative measures :—

“The reader who is at all conversant with these subjects will observe that in the Parsi Marriage and Divorce Act, of 1865, the defined grounds of divorce and dissolution of marriage are chiefly taken from the English Divorce Act of 1858. In times to come the Parsis may, with proper pride, point to the fact that of all purely Asiatic communities they were the first,

as they are still the only people, who have voluntarily imposed upon themselves a law declaring bigamy a criminal offence and punishable as such after the manner of the English law. On similar grounds they may claim honour as the first of Oriental peoples who by legally defining her individual marital rights have raised woman to a definitively higher social position on the basis of her personal claims as a reasonable and responsible being. The 'Parsi Succession Act' has remedied an anomaly that had given rise to endless disputes and annoyances, namely, that the Parsis of Bombay and the mofussil were under two systems of substantive law differing widely one from the other. With the Parsis of Bombay every description of intestate property was divisible according to the English statute of 'Distribution'; but with the Parsis of the mofussil the division of the property was carried out under Regulation IV of 1827, which left the disposition to be decided by 'usage and custom,' as the Civil Courts, in each case brought before them, might be led to interpret that indefinite standard. The tendency of such usage was to deprive of all claims to inheritance the widow and daughters of a mofussil Parsi dying intestate, whenever the deceased had left sons, brothers, or brothers' sons, amongst whom the property was distributed to the exclusion of all claims on behalf of female relatives. The passing of the 'Parsi Succession Act' abolished this injurious preference accorded to male relatives by mofussil usage; and while it made the practice under bequests and intestacy uniform amongst Parsis of city and province, it also gave to the former a plan of distribution more equitable and congenial than they had enjoyed under the English law. Thus, the property of a Parsi dying intestate in any part of British India is now divided amongst the male and female members of the family in a manner more in accordance with the fair claims of the women, and on those principles which, as the Parsis consider, properly define the relative obligations and duties of the male and female members of Parsi Society."

While recognising the dignity and weight which the presence of the first President of the Parsi Law Association, Mr. Maneckji Nusserwanji Petit, and afterwards of his successor in that office, the venerable Mr. Framji Nusserwanji Patel, and of Mr. Hirjibhai Hormusji Sethna, the Vice-President, and other influential members lent to its proceedings by the wisdom and experience which they brought to bear in conducting them, it would be no exaggeration to say that the successful issue of the Association's work was mainly due to the able and indefatigable labours of Messrs. Nowroji Furdoonji and Sorabji Bengallee. On them fell the brunt of the attack. The magnitude of their work was effectively described soon after Sorabji's death by Mr. K. N. Kabraji, who, as Editor of the *Rast Goftar* and a close associate in journalism of both these public men, knew

intimately the details of the voluminous transactions which they put through during the course of ten long years that they served as Joint Honorary Secretaries to the Parsi Law Association. Later generations could have no idea whatever of the amount of toil and trouble the struggle involved. What tact, patience, knowledge of affairs and power of reconciling divergent views the two Secretaries displayed in the course of their long labours is writ large in the proceedings of the Association. Old tomes and folios in which various points of law affecting the Parsis had been traversed and for the time being settled, and records of protracted correspondence with Government had to be turned up and closely studied, a large number of petitions had to be worked up, evidence as to prevailing customs and usages, which varied considerably in different places, had to be ascertained, the heavy agenda of numerous meetings had to be prepared, put through and recorded, complete drafts of the enactments which were proposed to be put on the statute book had to be made out and submitted in the proper quarters and later when the draft code was referred back to the Bombay Government for eliciting the prevailing opinions, and finally a Commission of Enquiry was instituted, the whole field had to be covered all over again and facts adduced in support of the position that the Parsi Law Association had, after anxious deliberation, taken up. So well had the divergent views been focussed in the draft codes including that of the Parsi Marriage and Divorce Act, prepared after the institution of the Commission of Enquiry, that they emerged despite the closest scrutiny for the most part unchanged, and subsequently passed into law, fortified by the high authority of the Commission which had recommended them. After a period of well-nigh 70 years when the laws of the Parsis are again on the legislative anvil, and a Bill to amend them is under way, it is not surprising that this long passage of time has disclosed the need for change to suit the altered circumstances of the present day. It would be well not to forget what a great advance the existing codes recorded and that the large measure of success attained could have been made possible only by the spirit of compromise in which the existing acts were framed.

Sorabji as a reformer of municipal mismanagement.

Prior to July 1865 the Municipal affairs of the City of Bombay were entrusted to a Board of three Commissioners, only one of whom was a full-time officer. The hygienic conditions of Bombay under their régime left much to be desired. The health of its citizens was unsatisfactory. Diseases like cholera and small-pox had become endemic and took their regular toll of the citizens. The scarcity and impurity of the water supply and the insanitary state of the markets and slaughter-houses were not infrequently the source of the infection. The absence of an efficient conservancy system was often the originating as well as the aggravating cause of the dire maladies from which the city suffered. Open spaces were few and far between. The lighting of streets was such that it only made darkness visible. The Commissioners were hopelessly unequal to the task of giving Bombay a clean bill

of health and providing amenities of life so necessary for its well-being. The Government of the day had, in the meanwhile, realised that something had to be done to improve the prevailing conditions and a bill designed to secure a better system of municipal administration was passed into an Act. By Act II of 1865, a single officer, designated the Municipal Commissioner was placed in charge of the administration and made responsible to the Bench of Justices, which was now entrusted with the work of managing municipal affairs. The post of a Controller of Municipal Accounts was created to prevent abuse of the large powers vested in the Commissioner. Mr. Arthur Crawford, a very able member of the Indian Civil Service, was made the first Commissioner and Major Thacker the first Controller. The latter was such a master of finance that not the slightest vagary on the part of the Commissioner escaped his vigilant eye. Mr. Crawford was impatient of this rigid control and soon found ways and means to have Major Thacker translated to a post of greater responsibility in the commissariat, thus making the way for the appointment of Mr. Maidment, a flexible officer, whose docility paved the way for the Municipal mismanagement. With the advent of Mr. Crawford and Dr. Hewlett, who was a half-time Health Officer in addition to being a Presidency Surgeon, the City of Bombay presented in the space of a few years an entirely different aspect. Mr. Crawford gave Bombay a market which met the requirements of a time fifty years ahead. But while Mr. Crawford devised and carried through scheme after scheme for the betterment of Bombay, he never cared to look at their financial aspect. The Controller of Municipal Accounts was reduced to a nonentity by the dominating attitude of the Commissioner, who threw overboard all financial considerations. Nothing stood in his way. Barring a few public-spirited men, who had the courage to call into question his autocratic methods of incurring expenditure without prior sanction, the majority at the Bench of Justices had for a time tamely submitted to his reckless and improvident administration of municipal affairs. Among the Justices who first brought to light the deplorable condition of the Municipal finances were Mr. Nowroji Furdoonji and Sorabji Bengallee. The professor and pupil made an ideal pair of workers. The way in which they collaborated with one another in numerous transactions for the public good was the admiration of their contemporaries. They knew the value of team-work. What the one lacked, the other made good. Having gained during the earlier part of his career first-hand knowledge of accounts in several banks, Sorabji was a wonderful asset to the Bench of Justices. In his grasp of municipal finance, he had no equal in his day. It was an open secret that it was he who furnished Mr. Nowroji Furdoonji all the powder and shot for his onslaughts against the financial vagaries of Mr. Crawford. Mr. Nowroji was neither a polished nor a fluent speaker, but he carried all before him, not only by the force of facts and figures with which his utterances were fully loaded, but also by the sharpness and vehemence with which he launched his attacks. Sorabji was differently constituted. In the words of Sir Dinsha Wacha, to whom I am obliged for many particulars,

“ he lacked that fluency of speech which is so much needed on the public platform to make an impression. He also lacked that fire which made the public spirit of his colleague Mr. Nowroji Furdoonji so aglow with enthusiasm. Mr. Sorabji in his public utterances was cold and impassive, besides being scarcely audible. His speeches always fell flat on his hearers, though in print they read not only well, but gave the reader an excellent impression of what was meant. Mr. Bengallee at the Bench of Justices was never known to be aggressive in tone or temper. His placid constitution forbade it. He was aggressive neither after the fashion of Mr. Knight nor of Mr. Nowroji. All the same his criticism was often of a trenchant character, because encased in the armoury of indubitable facts. It was this kind of criticism which had made Mr. Sorabji so valuable at the Bench and its Committee meetings. And it was owing to this special qualification that the Government of the day had later on appointed him a member of what was known as the Hope Committee.”

Following keenly the course of municipal finance, the two leaders formed along with Mr. Vishwanath Narayan Mandlik, a Maratha scholar and public-spirited citizen, a formidable opposition, which fought with unrelenting vigour the battles of the rate-payers at the Bench of Justices, on which they had no elected representatives. Many were the passages-at-arms between the impetuous Commissioner and these redoubtable champions of the public interests. One notable result of their scrutiny of municipal finance was the disclosure of frauds on the municipal revenue, which had occurred in what was known as the Tent Establishment. Mr. Nowroji Furdoonji, getting wind of serious defalcations, invoked as usual the assistance of Sorabji in unravelling them. It was suspected from the authentic particulars confidentially supplied to them by a municipal clerk named Maneckji Jamaspji that Yashwantrao Balwant, a General Inspector, and his shroff Temulji were not crediting the full amount of the license fees to the Municipality. A difference of approximately 25,000 Rupees was unaccounted for. Mr. Crawford on being interviewed lost his temper and questioned the propriety of their proceeding to investigate the matter without approaching him in the first instance. When the Commissioner refused to allow the books of the shroff to be examined by them, they addressed him a letter demanding such scrutiny and intimating that, if permission were denied to them, it would be their duty to bring the whole matter before the meeting of the Bench of Justices the following day. As a result of the disclosure at the meeting, a Finance Committee, of which Sorabji was a member, was appointed. The Committee, out of deference to the Commissioner, proceeded half-heartedly in the matter, but Sorabji wrote a strong minute pointing to the necessity of a fuller enquiry. Ultimately the Bench directed the institution of proceedings against the two suspects, but after several hearings and adjournments, the cases were withdrawn on the advice of the Municipal Counsel that the charges could not be legally sustained against the

accused. Despite this failure to bring the accused persons to book, the revelations were, in a large measure, responsible for giving rise to the suspicion with which the Municipal administration was henceforth regarded and directed attention to other financial irregularities of the gravest character. Committee after Committee was appointed to have them sifted and disclosed. These investigations laid bare a state of affairs so unsatisfactory that the Bench of Justices could not but realise that it was up against a problem which it could not solve without the intervention of Government. All the ugly features of an improvident administration had come to light. Large contracts had been entered into by the Commissioner without the knowledge of the Bench. Owing to malpractices of the contractors heavy losses had been sustained by the Municipality. The reckless manner in which thousands of distress warrants had been obtained for the collection of taxes had become a scandal and enraged the rate-payers. Costly establishments had been maintained on extravagant scales of pay. Defalcations had been traced in the sections which collected the municipal revenue. The accounts submitted to the Bench often concealed large deficits which had occurred. It was by the close scrutiny of Municipal finance by Sorabji Bengallee and his colleagues, Messrs. Nowroji Furdoonji and V. N. Mandlik and the resultant disclosures of grave irregularities that the entrenched position of the defiant Commissioner was challenged and ultimately carried. To give but one instance out of many, it may be recalled that at a meeting of the Bench on 9th June 1869 Sorabji proved by facts and figures that there was a discrepancy of 3½ lakhs between the figures submitted to the Select Committee of the Legislative Council and a memorandum submitted to the Bench by the Commissioner. It was more than clear that the affairs of the Municipality were at sixes and sevens. The Justices and the rate-payers were aghast. They had for some time been lulled into a sense of security by the improvements the Commissioner had been able to show in some directions. The glamour of his wonderful achievements could not for long conceal the real position. When a public body like the Municipality found its authority flouted and its finances in a state of bankruptcy, it was no wonder that the more energetic among the Justices woke up to a sense of their powerlessness against the autocratic use of the Commissioner's powers. In a state of utter helplessness, the Justices begged Government to appoint a commission to investigate the position and suggest the necessary changes in the constitution. But when Government failed to respond to this desperate appeal and enquired whether the Bench could not itself mend matters by the exercise of the powers it possessed, there was dire disappointment both inside and outside the Bench of Justices. This indifferent attitude roused the indignation of the rate-payers, who formed a Rate-payers' Association to voice their grievances. When two powerful petitions to the Bench detailing the inequities and hardships they suffered compelled it to confess its utter inability to redress them, the rate-payers appealed to Government to come to their rescue.

While Sorabji continued to be a most formidable critic on the Bench, he was also a potent influence outside it. He knew the value of propaganda and the force of public opinion when really roused and adequately represented. His opinion carried great weight both with the public and the Government. He was regarded as a man of independent views and sound judgment, and high officers of Government not infrequently sought his advice. In a letter,* dated 28th September 1869, addressed to Mr. (afterwards Sir) Andrew Scoble, Sorabji expressed the opinion that the Bench of Justices as a body was unsuited to discharge the Municipal duties entrusted to it by Act II of 1865, that the duties would be better performed by a more compact body, say a Municipal Council of twelve members, six Indians and six Europeans, four members being elected by the rate-payers, four by the Bench of Justices from among its own body and four nominated by Government. Every person paying not less than one hundred rupees per annum to the Municipal Fund in the shape of direct rates or taxes would be qualified as an elector. The life of the Council was to last two years. There was to be a paid Secretary, appointed and removable by the Council, and functioning as a Controller. The Accountant would be a different officer from the Secretary. The Government would retain the power of appointing the Commissioner, the Executive Engineer, and the Health Officer. The executive powers of the Municipality were to remain vested as hitherto in the Municipal Commissioner, but the work of supervision and control would be more effectively performed by the Municipal Council aided by a well-paid Secretary than could be expected from the unwieldy Bench of Justices. As regards the election of members by the tax-payers, he wished that they could be represented on a more extended scale than proposed by him, but he thought that at first it would be advisable to start the experiment with a limited constituency and thus guard against the risk of failure. This suggestion of Sorabji for the introduction of the elective principle dates as early as September 1869. Later on, Sorabji expanded this view in a letter † dated 4th November 1871 addressed to Sir W. R. Seymour Fitzgerald, at that time the Governor of Bombay, from which it could be seen at a glance how closely his revised suggestions were incorporated in Act III of 1872, which became law as the result of a popular movement for reform unparalleled in the annals of the Bombay Municipality. It would be interesting to sketch the outline of the agitation of which Sorabji was one of the prime-movers. Following the example of these ardent critics of Mr. Crawford's régime and quickened into activity by the surging tide of popular feeling, a large number of Justices, both European and Indian, formed themselves under the leadership of Mr. James Alexander Forbes, a member of the prominent house of Forbes & Co., into a party of opposition to settle accounts with the refractory Commissioner. This sudden awakening of their civic conscience was all the more remarkable, for the reason that

* *Vide* Appendix A, pp. 321-323. •

† *Vide* Appendix A, pp. 324-32.

for long the majority at the Bench had meekly bowed unto the ways of its executive. At one of the quarterly meetings, Mr. Forbes intimated his intention to move a resolution stressing the urgency of reforming the constitution and incorporating in it such effective safeguards as would make it well-nigh impossible for the Commissioner to play fast and loose with the Municipal finances. The importance of the debate demanded a special meeting being called on 30th June 1871, a day rendered memorable as being the starting point of Bombay's great struggle for civic freedom. Long before the appointed hour, crowds upon crowds of people thronged all the ways and byways leading to the Town Hall. For the first time in the annals of Bombay there was witnessed such a moving spectacle of agitated citizens. Some formed into processions, and with bands playing made a tremendous demonstration outside the hall, while others made their way as best they could to the scene of the historic debate to give their moral support to the great movement for Municipal reform. Right in the centre of the Darbar room, in rows six deep round a massive table, sat the Justices—distinguished in various walks of life, desperately intent on devising a way out of the muddle into which their affairs had been allowed to drift. The rest of the space was so crowded by members of the public that many had to be turned away. On the next occasion the scene of action was transferred to the adjoining spacious hall, where on the 7th July 1871, the debate, prolonged over three other sittings, came to a triumphant end. Mr. Forbes, who opened the proceedings with his resolution, set a great example in moderation. Throughout his speech he maintained a dignity, which raised the entire level of the debate, and marked him out as the hero and spokesman of the occasion. Stated briefly, the aim of Mr. Forbes' resolution was to vest the executive power and responsibility in a Town Council of sixteen members of which six would be nominated by Government, six elected from the Bench of Justices and the remaining four by the householders paying a monthly rental of not less than Rs. 25. A well-paid Secretary was to assist the Council in its administration. Appointments upto a salary of Rs. 500 were to be made by the Town Council and those carrying higher salaries would be subject to the sanction of the Bench. Mr. Forbes traversed the whole field of municipal activities, pointing as he proceeded to the grave irregularities which had occurred. It was a terrible indictment which derived its power and purpose from the magnitude of the financial and other lapses of which the executive authority was found to have been guilty. Throughout this grim struggle for reform, Sorabji was a tower of strength to Mr. Forbes, who relied upon him for all the materials for launching the attack against the Municipal mismanagement of the day. Thus fortified, Mr. Forbes made an impression which lasted throughout the sittings, despite the diverse notes, which speaker after speaker struck upon the self-same theme. Dr. Blaney, who was then at the beginning of his public life, briefly seconded Mr. Forbes' resolution, reserving his remarks for a later stage of the debate. The chief speaker on the other side was Captain

(afterwards Colonel) Hancoch, a consulting Engineer in the Railway Department. In a most conciliatory speech, admirable in many ways and intended to pour oil over troubled waters and save his friend—the Commissioner—he moved an amendment to the original proposition. He would not vest the executive power and responsibility in a Town Council, assisted by a paid Secretary. Previous experiments of this nature had proved unsuccessful. The Commissioner was to retain all the power he formerly possessed, but the supervision and control of municipal affairs and finance would be entrusted to a Town Council of 40 members, selected from the Bench of Justices, half of whom would be nominated annually by Government and the other half elected by the Justices. This amendment was seconded by Mr. Hamilton Maxwell. But Mr. Narayan Dabolkar moved a rider. His suggestion was a Town Council of 24 Councillors, half European and half Indian, eight to be nominated by Government, eight elected by the Bench of Justices and eight elected by householders paying a monthly rental of Rs. 25. Captain Hancoch refused to accept it and it was put as a second amendment to Mr. Forbes' resolution. Captain F. Henry, who was the Superintendent of the P. & O. Co., a man with a practical outlook on life, supported Mr. Narayan Dabolkar for having struck what he thought to be a golden mean. Then followed Mr. Nowroji Furdoonji, the hero along with Sorabji of many a well-fought battle on the Bench of Justices. He recommended a Town Council of 24, of whom 8 would be nominated by Government, 8 elected by the Bench of Justices and 8 by the rate-payers. "I attach," he said, "great importance to the elective principle which is sought to be introduced for the first time in the conduct and management of our municipal affairs." The next speaker after Mr. Nowroji Furdoonji was Mr. Maclean who was the editor and proprietor of the *Bombay Gazette*. He considered it "necessary that the officer charged with the executive duties should be independent of the Finance Committee and that he should be appointed by Government." Continuing in this strain he remarked:—"I think Mr. Forbes and Mr. Narayan Wasudev are attempting to do too much. What the Bench should do is to pass a simple resolution, stating the principles of the reformation which they would wish carried out, and those principles can afterwards be embodied in a Bill to be brought forward in the Legislative Council." He was for requesting the Government to transfer all the financial power vested in the Bench and the Municipal Commissioner to a Town Council to be partly nominated by Government and partly elected by the rate-payers. Following the thread of the debate, Mr. Vishwanath Narayan Mandlik, who had on many occasions associated himself with Sorabji and Mr. Nowroji Furdoonji in their strenuous struggle to bring the Commissioner to book, expressed the opinion that Mr. Forbes' proposition was a rational scheme calculated to meet the situation which had arisen. He did not favour any of the amendments which sought "to coquet with Municipal reform." He was strongly opposed to the appointment by Government of the Chief Executive. "We ought," he said, "to have the

Council responsible to the City and independent of external control. Let us go for a whole, not a partial scheme, with the old taints upon it." With the close of Mr. Mandlik's speech terminated the proceedings of the first day of the debate, which was adjourned to be continued on the 5th of the following month. The report of the first day's sitting had stirred up the public spirit of the citizens to an extent unknown before. They came in such crowds that even the large hall to which the Justices had shifted on this occasion was not sufficient to hold them. The discussion was enlivened at the very start by the presentation of a petition, signed by two thousand rate-payers, headed by Mr. Moolji Thakarsi. He and his colleague Mr. Tukaram Tatia had organised a wonderful demonstration outside the Town Hall. Marching past with bands playing and flags flying, they roused the citizens to a very high pitch of excitement. When the noise and bustle had subsided, Mr. Nowroji Furdoonji conveyed to those assembled the warning of the Chairman to refrain from any demonstrations during the debate. Then Sir Jamsetji Jijibhoy (Second Baronet) made a neat little speech inviting attention to the broad lines of Mr. Forbes' resolution, and commending them for general acceptance. Captain (afterwards Sir Henry) Moreland, the next speaker, moved another amendment. He wanted a Town Council comprising 24 elected members from the Justices, of whom 12 would be Indian. The City was to be divided into 24 wards, so that each ward could appoint, by a majority of votes of householders paying rentals of Rs. 25 per mensem, one member of the Bench of Justices as the representative of that ward in the Town Council. The Chairman of the Bench of Justices was to be the Chairman of the Council. Mr. T. Ormiston, an Engineer of considerable repute, following up the discussion expressed his hearty disapproval of carrying on the administration through Committees. Committees, he thought, had "neither a soul to be damned nor a body to be kicked." His speech being a negative effort, made no constructive contribution to the debate. Then began Mr. Robert Knight, the Editor of the *Star of India*, he who as Editor of the *Bombay Times* had rendered yeoman service to the Inamdars of the Bombay Presidency by exposing the irregularities of the official appointed by Government to investigate into the titles of the holders of Inam lands. It was however a misfortune that on this occasion he took up the cudgels on behalf of the autocratic Commissioner and did not take up the cause of the rate-payers of the City. When Mr. Knight began to read his speech, there was a great outcry. Mr. James Taylor, Secretary to the Bombay Chamber of Commerce, took exception to this procedure, and the objection was upheld by the Chairman and then by the vote of the Justices. Thus prevented from reading his written speech, he was driven to make one from what he remembered of it. From the printed copies which he promptly circulated among the Benchers, it appeared it had lost nothing by being so delivered. No unkind hit, no biting sarcasm, no witty sally, nay, not a single point had been missed. It was a frantic effort, fortified by all the force of language at his command, in a hopeless defence

of his friend—the Commissioner. But his advocacy outran his prudence. Full of arrogance and personalities, the speech lacked that fine sense of balance which Mr. Forbes had exhibited. At the very start he said: “I don’t come here to twaddle at every meeting of the Bench, as many members do; I only come when I have something to say; I think it ought to be taken as a compliment to the Bench that I take the trouble to write out a long speech and come here to read it.” One of Mr. Knight’s chief points was that the Bench of Justices was itself responsible for not having controlled Mr. Crawford. This was a very effective hit, for it was a well-known fact that the Justices had in the past made light of their duties and responsibilities, and when men like Sorabji and Mr. Nowroji Furdoonji had raised grave issues, they had turned a deaf ear to their persistent protests and blindly supported Mr. Crawford in his irresponsible attitude. Mr. Knight held the Justices in contempt and thought little of their knowledge of public or municipal finance. It was true that a large number did not possess any financial acumen, and barring a few of them, those that did possess it did not have any concern for the proper conduct of municipal affairs. As a body, the Bench of Justices had failed to exercise the control and apply the checks which it was in its power to exercise and apply. But when he proceeded to charge with want of knowledge Mr. Forbes and his colleagues who were so fully posted up with all the minutest details of Mr. Crawford’s financial vagaries and who had launched a well-substantiated attack against him, Mr. Knight entirely failed in sustaining the good effect he had produced by his general denunciation of the body as a whole. Mark what he said:—“Now, Sir, I certainly did hope when I came here on Friday last that I should obtain from the mover of the resolution a careful and exhaustive statement of municipal finance; but beyond the vague statement of one or two general impressions which he entertained, there was not one word which fell from Mr. Forbes which evidenced anything like exact information as to the position of the Municipality. I felt amazed, when Mr. Forbes sat down, at the revolutionary character of his proposal. I felt that in asking me to form company with him, it was ignorance appealing to exact knowledge and febleness appealing to conscious power to commit an act of common suicide. I am not prepared for it. I am convinced that I shall satisfy Mr. Forbes before I sit down that I have an exact knowledge of municipal finance to which he can lay no pretensions.” Proceeding in the same style at a later stage Mr. Knight said: “We are constantly having dinned into our ears that the Bench cannot rule Mr. Crawford. I can rule him, Sir. Let just occasion arise for controlling this gentleman and I pledge myself to this Bench and the public that I will rule him.” He further observed: “I have full power to rule him under the Act. It is your twaddlers, Sir, who cannot rule him, for he is a man whom twaddlers cannot rule. I would have no respect for him if they could.” At this Mr. Scoble, the Chairman, pulled him up, “I think Mr. Knight would be much wiser if he avoids personalities.” Mr. Knight spread himself out over each and every point which

Mr. Forbes had made. Some thrusts he drove home, especially when he blamed the Act for the burden of taxation and Mr. Crawford's accusers for not having the candour of admitting the many marvels, as he called them, of public utility, which he had brought into being. But when he flung at his audience a mass of statistics, and drew from them fallacious conclusions to cloud the real issues, the assembled Justices grew restive, and one of them, Mr. Maclean, giving expression to this weariness, rose to ask the Chairman whether this sort of thing was to go on. But Mr. Knight, who was not to be so easily deflected from his purpose, moved from point to point without the slightest regard for his hearers, picturing Bombay as if it were the centre of the world and Mr. Crawford the architect of its greatness! He would not move any amendment. "I never make a motion," he said, "unless I know I can carry it." The only constructive suggestion he could make was to institute a small advisory Committee of three or four Justices whom the Commissioner could consult! Master of statistics and public finance, as Mr. Knight was, he could not make black look white and the worse appear the better reason. He failed to realise that the Justices were now actuated by a new spirit and what reformers like Sorabji and Mr. Nowroji Furdoonji had said had been proved to be substantially correct. They had now a determined and influential leader like Mr. Forbes, who had raised the standard of revolt against unchallenged authority. The leaders of the reform movement were men well-posted up with the real trend and condition of Municipal affairs. The Municipality was in a state of bankruptcy. The improvements in public health and amenities, which had to follow as a natural consequence of the reaction against the extremes of insanitation and congestion the city had patiently put up with, could not for long cloak the improvident and arbitrary management of Municipal finance. Nothing that Mr. Knight said in the Commissioner's defence could wash away his guilt.

Sorabji was the next speaker. There was no other public man of his day who had made such a close study of Municipal finance. "It was well-known," says Sir Dinsha Wacha, "that it was he (Sorabji) who supplied all the raw material on which Mr. Nowroji Furdoonji used to rely for his open crusade against the Municipal mismanagement of Mr. Crawford * * * * That such a member of the Bench should allow Mr. Knight, however extensive his knowledge of abstract economics and public finance, to go uncontradicted with regard to the many financial statements made by him, would have been a surprise." Sorabji was in a peculiar position at this meeting. Mr. Forbes, being the principal spokesman had been equipped by Sorabji with all the materials necessary for the formulation of the charges against Mr. Crawford. Sorabji could not, therefore, cover the same ground as Mr. Forbes, but had to content himself with pointing out and correcting the misstatements of those members of the Bench, who, speaking in defence of Mr. Crawford, attempted to cloud the real issues. 3

Lacking the fluency necessary for making an impression on his audience, Sorabji in making his speech relied on the effect which a bare recital of pertinent facts could produce. Mr. Knight had attempted to belittle the formidable attack of Mr. Forbes by making the impertinent suggestion that he was incompetent to deal with the large issues involved. His blind advocacy of Mr. Crawford made him forget even the ordinary proprieties and decorum of debate. He had gone to the length of suggesting in the most aggressive terms that he alone of all the speakers was possessed of financial genius.

Dissecting Mr. Knight's attack, Sorabji commenced his speech, from which I give some pertinent extracts :—

“ With reference to the quotations which Mr. Knight gave at the beginning of his speech from one of Mr. Crawford's reports, in which Mr. Crawford described the difficulties which he was in when he took charge of the Municipality, I just want to ask one question of Mr. Knight, and that is, whether he has read the report of the Select Committee appointed on 13th November 1868 to report on Bill No. 5 of 1868 to authorise the raising of a loan ; because in this report I know the paragraphs quoted by Mr. Knight have been disposed of.”

Mr. Knight replied “ I don't remember it at all ” and received from Sorabji the following cutting rejoinder :—

“ I am sorry Mr. Knight did not know it. I know he charges Mr. Forbes with coming here without full information and here he is with a want of information on his part. I will, therefore, quote one or two passages from the report which will explain what Mr. Knight has said. This report is signed by all the members of the Legislative Council, and is dated 30th December 1868. The report says :—

‘ The income from all sources above mentioned includes an exceptional receipt of Rs. 13,65,213 by transfer from the drainage fund, a sum which more than equals the estimated deficit on the 1st July 1865, and the assets which had to be subsequently written off as irrecoverable, by Rs. 6,64,484. * * * . It is difficult to reconcile this large expenditure in excess of income without fulfilment of the provisions of the Municipal Act. The deficit may also in part be traced to defective means of collecting income, because the charges have been increased by the want of means of ready payment. The Commissioner estimates that the delay in payment enhanced the prices paid in 1867 for labour and materials by at least 25 per cent. These delays in payment were a hindrance to orderly and effective action by the Controller of Municipal Accounts, while the consequent confusion

of accounts was an obstacle to control by the Bench of Justices. * *

* . The remedy for the future must be sought in improved means of collection and in the real exercise of the checks intended and provided by the Municipal Act.'

“The result of this deliberation was that the Legislative Council sanctioned a loan of 15 lakhs of rupees, which was afterwards lent to us by the Government of India. When they gave us these 15 lakhs of rupees, the Select Committee of the Legislative Council, according to the information before them, were of opinion that on the 31st December 1868, the Municipal deficit was 11½ lakhs of rupees and allowing three quarters of a lakh for current expenditure, they say :—

‘We are of opinion that a loan of 15 lakhs will probably be needed to clear the Municipality of all overdue debts and leave a suitable cash balance on the 31st March.’

“Now this the Legislative Council sanctioned, and if anybody compares the proceedings of that day with the state of the Municipality to-day, it will be a true ground to the conclusion that the Municipality has been badly managed. There is nothing more true than that. I will just make one remark in connection with what Mr. Maclean has proposed. He has blamed the Bench for not keeping proper supervision over Mr. Crawford. Well, I doubt not that his strictures are deserved, but I am very much surprised that when Mr. Maclean in his speech blames this Bench for not keeping proper control, he lost sight altogether of the faults of the Municipal Commissioner. And one instance I will point out, which will show you that all our difficulties have arisen since 1865, not so much from Act 2 of 1865 as from bad financial working of the Municipality, from the Municipal officials not having sufficient financial knowledge. Mr. Crawford is very able in many ways, but in financial matters he is very defective; and that is the very thing which has brought us into difficulties; and so long as Mr. Crawford is at the head of the Municipal administration, the same thing will occur over and over again. The instance I want to mention to Mr. Maclean is this. The Commissioner one day took into his mind to start a halalcore service. Well, any sensible officer who knows finance would have known that his course was to chalk out a plan and see what he would require to spend every year, and then would have come to the Bench and asked them to make provision for the expense. But instead of this Mr. Crawford starts a halalcore service at once—without reference to the Bench, pays the halalcores something like Rs. 40 per mensem, which was afterwards cut down to Rs. 20 or Rs. 25, and then he wants to tax the people for a service that has no legal standing.

A Municipal officer, a member of the Civil Service, should know that he cannot tax the people of Bombay and send the police to collect the taxes without having legal sanction for doing so. The result was that for a long time the halalcore tax could not be got, though the Service went on, and that 7 lakhs of rupees were lost to the Municipality. And I find these 7 lakhs of rupees admitted into a memorandum of Mr. Crawford in which he says :—

‘The same with a halalcore Cess, the evil, however, being aggravated by the omission in Act II of 1865 to provide any legal means for the recovery of the Cess. In this item the Controller informs us that at least seven lakhs of the deficit is accounted for.’

Mr. Crawford did not tell the Select Committee of the Council that he started the halalcore department without looking into the Act to see whether he had authority to collect taxes or not ; and the result was this loss I have just mentioned. And therefore, I say, Mr. Maclean’s motion is altogether one-sided. He is right, I think in blaming the Bench, for being so lenient and courteous to Mr. Crawford, but he loses sight altogether of the fact that we came into these difficulties not entirely by the fault of the Bench, but also by having an officer at the head of the administration who has no financial capacity whatever for the work.”

Sir Narayan Chandavarkar, speaking on the occasion of the unveiling of Sorabji’s statue by Lord Sandhurst, who was then Governor of Bombay, said :— “I for one shall never forget the occasion when in the seventies that tall and imposing figure leaning against the statue of Monstuart Elphinstone in the Town Hall spoke with all the moral indignation of a moral man against the Municipal mismanagement of the day ”.

The speech produced, by the cumulative effect of facts simply strung together, a deep impression on his colleagues and the assembled audience, with whom, according to Sir Dinsha Wacha, Sorabji was a hero along with the two members of the Reform Triumvirate.

After some speeches of minor importance, Mr. (later Sir) Pheroza Shah Mehta made a remarkable speech. “There never will be efficient Municipal administration in Bombay,” said he, “till there is a popular and responsible Bench of Justices, elected at regular intervals by the rate-payers themselves, a consultative executive officer at its head appointed by Government and a Controller of Accounts appointed by the Bench to control the Commissioner.” Then followed several other members of the Bench who made speeches of varying degrees of excellence, and when they finished the discussion, there arose the pathetic but imposing figure of Mr. Crawford. It was a wonder to many how he bravely stood up against such heavy odds. He met sometimes effectively and often most

ineffectually point after point made against him by his opponents. He never took a single one lying down. He took his grand stand on the fact that he had transformed Bombay. He had found it a filthy City, but had made it a clean one. He spoke of epidemics of cholera and other diseases being rampant in the City. At a moment when cholera was rife, was it the time, he asked, for an executive officer to set himself down to count the cost before applying the remedy. He said that the man who, instead of at once applying relief, would sit down and first of all calmly count the cost, would have been a coward. He put the whole blame on the insufficiency of the Act, which precluded the recovery of the tax. He would not call the halalkore tax a tax, it was only a payment for services rendered. But Mr. Bengallee had made a great point in his speech by saying that, though the tax was said to be voluntary, none could get away from the point that, despite the fact that the Commissioner had no legal power to collect it, bills were made extensively on all house owners and great *zoolum* was practised in collecting them. It was thus that 7 lakhs had been lost to the City. Mr. Crawford was greatly annoyed at this allegation which he likened to 'a foul blow, a blow below the belt, which he wished to return right between the eyes'. He knew that behind the back of Mr. Forbes, Sorabji was the staunchest supporter, and he therefore directed some of his strongest blows against him.

Mr. Martin Wood, Editor of the *Times of India*, was the first speaker at the last meeting of the Justices held on the 7th July 1871. He moved a rider to the main resolution of Mr. Forbes, in which it was suggested that all resolutions relating to the constitution of the Corporation, together with the minutes of the Finance Committee and the reports of the sub-committees, should be forwarded to the Chief Secretary, so that a fresh start could be made to better the existing position. Some discussion took place at this stage, which indicated that the Benchers and the public were getting weary of further speeches. Mr. Forbes then rose to reply to the points urged in defence of Mr. Crawford, both by himself and his supporters. The debate came to an end, and Mr. Forbes' resolution with the rider moved by Mr. Wood was ultimately passed, 81 Justices voting *for* and 43 *against* the amendment.

So ended the reform agitation. It caused a great change in the minds of the citizens of Bombay, who felt for the first time what the force of public opinion could effect. It was this strength behind the agitation that ultimately paved the way for the broader basis of the later municipal constitution.

After the termination of the monster demonstration in the Town Hall, there were no signs for sometime of the Government taking action to ameliorate the position. But the press and the public so persistently forced the problem on the attention of the authorities that Government was compelled to move in the matter. A Committee, known as the Hope Committee, consisting of Mr. Theodore Hope,

Dr. Cline and Sorabji Bengallee was appointed to enquire into the municipal finances. Their report submitted in October 1871 made further revelations of increasing deficits. The *Times of India* was justly severe in its criticism when it said: "If the Government of Bombay, in face of this, desire to retain in office a man, whose characteristic boast it has been that he was 'responsible' for everything done, then Sir Seymour Fitzgerald and his colleagues must be prepared for a struggle with the Government of India and the Secretary of State which will not conduce to the prosperity and glory of the Presidency". A strong demand was made for the removal of Mr. Crawford from office. Mr. Forbes again took up the cudgels on behalf of the rate-payers and wrote a letter to Government urging their immediate intervention in clearing the town of a great scandal, and organising an entirely new system of Municipal administration. The *Times of India* rendered yeoman service to the city on this occasion by again siding with the rate-payers' cause.

In compliance with the desire of Sir Seymour Fitzgerald, the Governor of Bombay, Sorabji stated, in a letter* dated the 4th November 1871, which appears in the appendix, his views on the subject of the contemplated reconstruction of the Bombay Municipality. He expressed his firm conviction that the Bench of Justices as a body had failed to discharge properly the duties entrusted to it by the Municipal Act. He pointed out that none of the members of the Bench was elected by popular vote, as all of them were appointed by Government alone. Some Justices scarcely attended the meetings and others made their appearance only when a vote had been specially secured or promised in favour of some party or proposition. The conduct of the Bench as a body had not been marked by that sense of responsibility which actuated bodies formed on the representative principle. The people had no constituted channel for the expression of their opinions and the majority of the Justices had readily seconded the executive in almost everything, and always resented the criticism, or thrown out the proposals, made by those few members who spoke from personal knowledge or study of the subjects coming before the Bench. It was owing to this attitude that the popular cry about the maladministration of the Municipality—later on generally acknowledged to have been well-founded—received little or no attention from the Bench of Justices, even when specific instances of maladministration and illegal appropriation of funds had been brought to its notice. The system of administering the Municipality by the agency of an assembly purely nominated by Government having failed, he thought the necessity of introducing a representative element into the administration became apparent, and he proposed that one-half of the members of the new municipal assembly be allowed to be elected, say biennially by the rate-payers, the other half being nominated by Government or in their behalf by the Bench of Justices from among themselves. He considered the time to be suitable for offering to the people of Bombay an opportunity of showing

* *Vide* Appendix, p. 324.

how far they were willing and able to take a share in the municipal administration of their city. He therefore suggested that the city be divided into say 8 or 10 wards and that every man or woman paying Rs. 50 or upwards in the shape of municipal rates and taxes be allowed to vote for the required number of members to represent the locality he or she may reside in. The plan of local representation of wards, he considered, to be superior to one of representation by castes. The value and serviceableness of a municipal representative lay in his residing on the spot and of being appealed to by his constituents on matters affecting local wants and grievances, and this object could not be fulfilled by the election of caste representatives who might reside in different quarters from his constituents. He did not see why individuals should be compelled to vote for their caste men alone when they might find it more to their advantage to elect the most competent representative on the spot.

Sorabji was an intensely practical man and while he stressed in this letter the necessity of having the municipal body constituted on the representative principle, he realised that Government would, at the start, be in no mood to allow that principle entirely to govern the formation of such a body. The reader who is at all conversant with the final shape Bill No. 3 of 1872 took before it passed into an Act will realise how closely it followed the suggestions of Sorabji regarding the extent of popular representation and the constitution of the Bombay Municipal Corporation. Under that Act it was ultimately determined that of the 64 members which were to compose it, one-half were to be elected by the rate-payers, one-quarter by the Justices and the remaining to be nominated by Government.

A little later during the month, on the 29th of November 1871, Sir Pherozechah Mehta gave a public lecture on municipal reform at the Framji Cowasji Hall. He went fully into the facts disclosed by the Hope Committee and admitted the grave irregularities of Mr. Crawford in plunging municipal finances into a condition of embarrassment and concealing for a time the large deficits which had occurred, but he made an appeal to his hearers to forget them in view of the fact that Mr. Crawford had steered the city safely through a supreme municipal crisis which had threatened the very life and existence of the population. It should be noted in passing that even Mr. (now Sir) H. P. Mody in his political biography of Sir Pherozechah Mehta admits "that his advocacy of Mr. Crawford was a little too vehement". In suggesting how the new Municipality should be constituted Sir Pherozechah said that the remedy lay in "the introduction of the free representative principle in the constitution of the municipal body". Sir H. P. Mody quotes Sir Dinsha Wacha as having said at a meeting of the Bombay Municipal Corporation held on 4th May 1893 that "it was Pherozechah who was really the author of the scheme of self-government which was adopted in the Act of 1872 and maintained in its essential features up to the present day, and that the claims put forward sometimes by over-zealous friends on behalf of Mr. S. S. Bengallee and others in this

connection were not justified by the facts". Nobody would dare to deny to Sir Pherozechah Mehta the pre-eminent position which in later years he attained in the Bombay Municipality. It seems to me however that to attribute to him the chief merit in the transactions that we have described above would be, to say the least, untrue. When the K.C.I.E. was conferred on Sir Pherozechah in 1904, the Corporation of Bombay gave him a banquet a few days later. It is pleasing to find that in the course of his speech on this occasion he did not minimise the value of the services of others in this direction. I quote the following from Sir H. P. Mody's book :— "As regards his own success, he attributed it to the training and discipline he had acquired by long years of contact with the stalwarts of an earlier generation, European as well as Indian. They were men of great culture and ability and they had shed lustre on the public life of Bombay. They were men of the type of Forbes, Maclean, Geary, Hancock, Martin Wood, Nowroji Furdoonji, Vishvanath Mandlik and Sorabji Bengallee, to mention a few notable personalities indeed, whose memory deserves to be written in letters of gold in the municipal history of Bombay". Even in his public lecture on municipal reform, he candidly acknowledged at the outset that "Mr. Forbes and his supporters deserved great credit for their opportune boldness in coming forward to give expression to the popular feeling on the subject, and constituting themselves the leaders of a Municipal reform agitation" and "for the energy and earnestness with which they brought the whole subject of municipal affairs for review and discussion in a formal and public manner". The speech which Sir Pherozechah made at the great public meeting in the Town Hall was the first important one he had made since he joined the Bench in 1869, a few months after his return from London. The brunt of the attack against Municipal mismanagement of the day had been borne by Sorabji Bengallee and his other associates. Sir Pherozechah had made no contribution whatever to this great public cause until he made his speech at the Town Hall and delivered a lecture at the Framji Cowasji Hall. And what important suggestions did Sir Pherozechah make which the others did not. If he urged that the municipal body should be entirely constituted by popular franchise, surely it was not a practicable proposition at the time. Had not the public-spirited men who brought to a head the agitation for reform urged the adoption of the same principle? As we have seen from Sorabji's letter dated 4th November 1871, he had placed before Government concrete proposals which were ultimately embodied very closely in the new Act. No doubt Sir Pherozechah at a later stage helped along with others to broaden the basis of the Municipal constitution on the popular side, but did it well become Sir Dinsha Wacha and Sir H. P. Mody to take off even the slightest from the merit of Sorabji and his associates who had laboured long for the betterment of the municipal administration and constitution, and give the chief credit to Sir Pherozechah for the new Act? The reader who will take the trouble to read his lecture on municipal reform will find a clever attempt made to whitewash the Commissioner's grave irregularities, a fact

which did not redound greatly to his credit. His hearers were in no mood to tamper with a public wrong by condoning as suggested by Sir Pherozeshah the malpractices of Mr. Crawford. They gave him short shrift. The report of the proceedings quoted from the local papers and supplemented by Sir H. P. Mody in his biography will repay perusal.

On receiving several representations for the grant of a loan to set the municipal finances in order, the Local Government ultimately moved in the matter. But the Government of India in sanctioning the raising of a loan introduced a new restriction. While the Municipalities of Calcutta and Madras were allowed to retain the liberty they possessed of going to their own local Government for permission to raise a loan, it took away the same right from the Municipality of Bombay. After considerable discussion in the Select Committee and in the Legislative Council the Loan Bill (No. 2 of 1872) was ultimately passed in February 1872, thus enabling the municipality by means of a loan of Rs. 15 lakhs to meet the deficits that had been caused by the reckless administration of Mr. Arthur Crawford.

The work of reforming by legislation the municipal constitution still remained to be carried out. Bill No. 3 of 1872 was introduced in the Council by the Hon'ble Mr. Tucker. Its provisions were far from being liberal, and prolonged debates in the Select Committee and in the Council ensued. The Government ultimately yielded to the strong opposition it met with in the Council, and embodied in the Bill a large measure of popular representation. Mr. Forbes led the opposition in the Council. One remarkable feature of the debate was the independent and manly part Mr. White, the Advocate-General, took to support the popular view. It may be well to recall here what Sir Dinsha Wacha remarks with regard to the discussions in the Select Committee. He says "Mr. Tucker's great grievance was that in the Committee they had considered every suggestion and representation made by the public and Mr. Forbes' assent was given, and yet from the minute of dissent he was somewhat surprised to find his catalogue of objections swelling to formidable proportions. There was 'no indication,' Mr. Tucker remarked, 'that the objections of the Honourable gentleman to the whole Bill were so extensive and radical'. Of course, Mr. Forbes in the Select Committee was not so strong. But his supporters outside the Committee-room were irreconcilables, especially Messrs. Nowroji Furdoonji and Sorabji Shapurji (Bengallee). They were not satisfied with the amended provisions. It was they who supplied him with those 'extensive and radical' objections which he eventually embodied in his dissenting minute."

Thus ended the great work of Municipal reform by the united efforts of many of the public-spirited citizens of Bombay. Sorabji's share in it was considerable, but it would be falsifying the facts of local history if it were attempted, as has been done by Sir Dinsha Wacha and Sir H. P. Mody, to single out one individual for special praise, when so many had worked together for the common goal.

Mr. Crawford ultimately resigned from his office and Government recorded its satisfaction on his doing so, declaring that "this circumstance has relieved His Excellency in Council from the necessity of formally directing his removal from his office".

Sorabji remained a member of the newly formed Corporation for four years and then resigned on account of failing health after presenting that body with a handsome banner bearing the Arms of the Municipality.

In Municipal administration generally he was in favour of direct taxation such as the house tax, and against indirect taxes, like the town duties, as the latter were liable, by relieving the richer citizens at the expense of the poorer, to be productive of unfair incidence and pressure. He also frequently opposed the octroi duties being transformed into transit duties, as he thought they were detrimental to the trade and prosperity of Bombay.

Sorabji has been deservedly called the father of factory legislation in India. It is not that he originated the idea of legislative interference in the working of factories in this country. On the contrary, some preliminary work had been initiated by the suggestions made in his report for 1872-73 by Major Moore, Inspector-in-Chief of the Bombay Cotton Department, and by the remarks subsequently submitted to Government by Mr. A. J. Balfour who was Mint Master. It would be interesting to recount the various stages through which the controversy passed and the struggles that took place to secure such legislation, indicating how large a part Sorabji filled in this important transaction. Following the example of Great Britain and other industrial countries of the West, there had sprung up in India from time to time a large number of manufacturing concerns, but the miseries of thousands of factory workers who toiled therein from day to day had, for a long time, more or less escaped the attention not only of their employers but of the Government and the public in general. The former report caught the eye of the Marquis of Salisbury, who in March 1875 drew the attention of the Bombay Government to it. Speaking in the House of Lords on 30th July 1875, Lord Shaftesbury, who had incessantly worked for 40 years in securing factory legislation in Great Britain, pointed to the need for similar legislation for India. Lord Salisbury replied that more than one representation had been made to the Bombay Government, and added that he was induced to take this course by the facts which came to his knowledge through the agency of a lady (meaning Miss Mary Carpenter), whose name could not be mentioned without honour among all who were interested in moral progress and philanthropic effort in India. The Government of Bombay announced in 1875 the appointment of a Commission of Enquiry. The Committee visited factories and held weekly meetings, but they could not come to an agreed conclusion as to the necessity for legislation. The Chairman and Dr. Blaney were in favour of legislation, but the other members who were all pecuniarily interested in the local Mill Industry were averse to it.

All the other members signed dissenting minutes stating that legislation in any form was unnecessary.

The Government of Bombay emphasized the absence of any demand for protection from the operatives themselves and expressed itself as not being in favour of legislation. Similarly, the Government of Bengal when consulted on the subject made a strong protest against any action being taken in the direction indicated by the Chairman and Dr. Blaney. Sorabji, who had for many years taken a deep interest in the matter and gathered abundant information on the subject, had not been able to do anything substantial beyond advocating in the local newspapers the urgent necessity of giving India a Factory Act to protect the interests of the workers. The opportunity to give some tangible shape to his ideas came at last. In April 1878, when he was a member of the local Legislative Council, he submitted to Government the draft* of a moderate measure of law with a statement of objects and reasons, a copy of which is included in this volume. It proposed to restrict the working of factories to the hours between 6 a.m. to 6 p.m. and to six days in the week. Working hours were to be limited in the case of men to 11, of women to 10 and of young persons (*i.e.*, persons between the ages of 8 and 14) to 9 daily. An hour's interval was to be provided and the employment of children under 8 was to be prohibited. Ages were to be ascertained from medical certificates.

In acknowledging the receipt of the Draft Bill, the Bombay Government replied, after some consultations, that it was unable to report to the Government of India that a case had been made out for even such limited legislation as Sorabji had proposed.

From the "Historical Survey of Indian Factory Legislation" written by Mr. A. G. Clow of the Indian Civil Service, it is noticed that the Government of India had in the meanwhile drafted a Bill to apply to the whole of India, but its provisions were altogether inadequate. In the final draft there was no provision respecting even the relief of women workers. Though very limited in scope, it did not find favour with the majority of the Local Governments.

Sorabji, who knew how to fight a battle to the last, was not the man to sit with folded hands on finding that matters were not taking a satisfactory turn. He promptly communicated with some of his friends in England who he thought would be likely to take up the matter there. Chief among these communications was his letter to Mr. John Croft, a person of considerable influence at Manchester, in which he wrote :—

"After much consideration and after talking to several Government officials, I ventured on drafting a moderate measure of law, limited almost entirely to the hours of labour in our mills, and then sent it on, last April, to the Governor Sir Richard Temple, for his orders to have the same published

Vide Appendix A, pp. 340-346.

in the *Government Gazette*, as required by the rules of the Legislative Council. I have found, however, to my great regret, that the millowners of Bombay have been too strong for me. They got information that I had sent in the draft Bill, and had sufficient influence to cause the draft to be forwarded to the Government of India with a distinct opinion expressed at the same time by the Bombay Government that there as no necessity for an enactment so limited in its scope as the one I proposed. I have, therefore, no remedy left but to try what can be done through English influence, which, as a matter of course, is so potent with our governing classes. I have accordingly taken the liberty to forward to you by this mail steamer a packet containing 100 copies of my draft Bill printed along with the correspondence with the Government which has taken place on the subject. I beg of you to distribute these copies among such people in England as are likely to take an interest in the matter. I am forwarding six copies to the India Office, and leave you to do what is required further.

“The late John Stuart Mill in his “Principles of Political Economy” has given his full approval to the Factory Acts of England and I observe that Professor Fawcett is the only outspoken opponent of them in Parliament. But if he were to go by the rules he lays down, even he should greatly side with us, because his opinion is that the law should not interfere between free adult labourers and their employers. As the bulk of the female mill labourers in England consists of unmarried women, he classes them among free adult labourers. In India, this is not the case, because here almost every female employed in a mill is a married woman, more under the control of the husband than European married women are. Then, as to children, Mr. Fawcett is in favour of legislation in their behalf, and has stated so several times. The Bombay Government must be thoroughly blinded not to see that children are not free agents, and nothing can justify their continuous employment from day to day for 11, 12 or 13 hours per day. It should be a disgrace to any civilized Government to permit this to be done, after the matter has once been brought to its notice. I do not think I am wrong in stating that previous to the introduction of cotton mills into India, its young children were never put to such cruel exaction of work as at present. I would suggest your sending to Lord Shaftesbury and Mr. Mundella a copy each of my draft, because I have observed in the English newspapers that they take much interest in this kind of legislation.”

Fortunately for Sorabji the question was very warmly taken up by the *London Times* calling attention to the philanthropic efforts of this public-spirited man, and by Lord Shaftesbury, who was the acknowledged pioneer of factory legislation in England. In reply to Mr. Croft's appeal on behalf of Sorabji's Bill

he wrote:—"I have read the Bill over with attention and anxiety. It recalls the labours and sorrows of years long past. I began the English work in 1833 and a quarter of a century was required to complete the task. I am ready, God willing, in my old age, to renew the struggles, if no other will undertake it. But my shaft will be now, I fear, like Priam's 'telum imbellis sine ictu.' Lord Shaftesbury was true to his promise, and on the 4th of April 1879 he rose to move in the House of Lords "That an humble address be presented to Her Majesty praying that Her Majesty will be graciously pleased to instruct the Viceroy of India to take into immediate consideration the necessity of passing a law for regulating the labour of women and children in the mills and factories throughout her dominions in India." In the course of a long and powerful speech which made a deep impression upon the House, he said: "Now, my Lords, I pray you to observe that this movement is not got up by Europeans in India. I say it to their everlasting shame. It is not got up by the Lancashire millowners, who, though they feel the injustice of limitations imposed upon themselves, which are not imposed on other subjects of Her Majesty, for obvious and, I think, laudable reasons, abstain from all part in the agitation. The prime mover of it, the life and soul of the movement, is a wealthy native, a Parsee, a most respected gentleman, and himself a Member of Council. He has furnished me with abundant information, he has given me his opinions; and he states and states, I doubt not, most truly, that the millowners, even while many of them admit that the hours of labour are too many, will resist all measures of remedy, but that the people will hail them with delight."

Viscount Cranbrook, (afterwards Lord Salisbury) then Secretary of State for India, after attempting to refute some points raised in the debate had finally to admit the great force of Lord Shaftesbury's appeal, and the reasonableness of Sorabji's Bill. He said "Let the proposed Bill of Mr. Sorabji be considered fairly and fully, as it undoubtedly deserves. I am happy to say that the Government of Bombay regards it as one to which it can give its assent." He remarked that as the subject had not been lost sight of by the Government of India, the House would not think it necessary to enforce legislation on this subject. Lord Shaftesbury then withdrew his motion, as, after the assurances given by the noble Viscount, he thought it would be exceedingly inadvisable to divide the House.

The matter being thus pressed upon the authorities, a bill prepared by the Government of India in which the restrictive provisions were considerably whittled down was introduced in the Governor-General's Council on 7th November 1879. It evoked the greatest opposition from many quarters. The Bombay millowners lost no time in protesting against the measure. The Bombay Chamber of Commerce also joined hands in opposing the Bill. While considering legislation unnecessary, they were most averse to the permissive character of the Bill. In this last respect,

their contention was entirely correct. Such an enactment could not be left to the discretion of the Provinces to be applied in the areas over which they had jurisdiction. Bengal offered the greatest resistance to the Bill. The Calcutta Trades Association, the British Indian Association, the Agents, Managers and Secretaries of Mills and others expressed themselves as being strongly opposed to this measure. One of the arguments against the proposed enactment was that the operatives themselves had never complained against the hours of labour being too long. This defect was only due to the fact that the operatives had not then the organisations as in Western countries through which they could make their voice heard. But two memorials were ultimately submitted by them to the Legislative Council giving a harrowing picture of the conditions in Bombay and commending that legislation would not be adequate unless it was enacted on the lines of Sorabji's Bill. The final debate in Council took place in March 1881. The permissive provision of the Bill had already been removed in the Select Committee. In the final sitting in Council, several modifications were made and the first Factory Act (XV of 1881) came into force from 1st July of that year.

The Act of 1881 was a complete surrender to the forces of opposition. It only touched the fringe of the evil system which was gradually racking the nerves and undermining the health of the operatives. The fact that soon after the first Factory Act was passed, fresh investigations had to be set in motion both by the Government of India and the Bombay Government, was an eloquent testimony to the inadequacy of its provisions. Mr. Meade-King, an English Inspector, was specially commissioned by the Bombay Government to report on the working of the Act. His recommendations were a great advance on the newly established position. But as Bengal strongly protested, the other Governments did not extend sufficient support. The Bombay Government, with a view to introduce a special Bill applicable to that Presidency, appointed a second Factories Commission to report afresh on the position. It consisted of the Collector of Bombay as President, two representatives chosen by the Bombay Chamber of Commerce and two by the Bombay Millowners' Association and three other members nominated by the Government, among whom were included Sorabji Bengallee and Dr. Blaney. With commendable promptitude, the Government also appointed a Medical Committee to investigate into and report on the physical condition of the factory workers. On this occasion, the operatives had become sufficiently vocal. They held two public meetings to voice their grievances and formulate their demands. The Commission was greatly impressed by the facts disclosed in the course of the inquiry and recommended fixing the lower limit at 9 and the upper at 14 in respect of the age of children. A certificate of fitness was to be obtained before a child was employed. The minimum number required to constitute a factory was to be reduced from 100 to 10. They anticipated a clause of the Berne Convention, by recommending that the hours of women workers

should be restricted to 11 and to day-light. Provisions for sanitation were included. Holidays were however to be allowed to women workers alone. The presence of men like Sorabji and Dr. Blaney had considerable influence over the deliberations of this Commission, which came to an unanimous decision. Sorabji and Dr. Blaney added however a recommendation that a weekly holiday should be secured for all operatives. The Commission was not in favour of having legislation restricted to Bombay alone, but the Government of India was not prepared to revise Act XV of 1881. The only result of the Commission's deliberations was the inclusion of two sections in the City of Bombay Municipal Act (III of 1888) empowering the Commissioner to deal effectively with matters concerning sanitation and safety of operatives in mills.

When it was apparent that the Government of India was not making a move in the right direction, the Secretary of State brought considerable influence to bear on the authorities in India. When ultimately they submitted proposals, they were regarded as inadequate, and the Secretary of State insisted on the inclusion of four holidays a month for women. Seventeen thousand operatives submitted a monster petition demanding further relief. The result was that a Bill to amend the Act of 1881 was introduced in the Governor-General's Council in January 1890. It evoked strong protests from many quarters, except Bombay where the leading associations supported the movement for more stringent legislation. It was at this stage suggested that the operatives should be given an opportunity to express their views. This led to the appointment in 1890 of Dr. Lethbridge's Commission, on which Sorabji Bengallee was appointed to serve. In one important direction the Commission met with strong opposition from a quarter which was least expected to offer it. The women workers entered a strong protest against any limitation of their hours of work. The majority therefore proposed to give power to exempt any or all women from the clause limiting their hours to 11 daily. Sorabji stood alone in pressing for the strict enforcement of this clause. The other recommendations were a great improvement on the existing situation. But at this juncture the German Emperor convened an international conference to deal with questions affecting work in factories and mines. The recommendations of the Conference at Berne went further than the Commission's proposals. The Secretary of State pressed for the inclusion of these restrictions and thus, for the first time, the deliberations of an international conference influenced the course of legislation in India. It was a triumph for Sorabji, who had strongly urged that the interests of women operatives should be protected even against their expressed wish to be left alone. Act XI of 1891, which came into force on 1st January 1892, was a great improvement on the former Act. Twenty operatives or more constituted the place in which they worked a factory. Work was required to be stopped for a full half hour in the middle of the day, weekly holidays

were enforced, hours of women workers were limited to 11, an interval of at least an hour and a half was provided for if the work extended to 11 hours. Night work for them was prohibited except under certain conditions. The ages of children were fixed at 9 to 14, the hours of children restricted to 7 and to day-light, and the employment of children in dangerous work was prohibited. Regular inspection was introduced, and power to impose penalties for defaults was given to officers administering the Act.

Some years after Sorabji's death, a vivid and powerful article appeared in the 'Times of India' under the caption—Bombay's Slaves—in which the poor conditions in which the operatives lived and worked were graphically described by the Editor, Mr. Lovat Fraser. It produced a great effect and resulted in further improvements in the law affecting labourers.

It was a source of considerable satisfaction to Sorabji that he had lived to see most of the points he fought for included in the law for regulating work in Indian factories, and though with the passage of time the demands of operatives were met by further amendments of the law, to Sorabji will always remain the credit of having valiantly fought with success for the well-being and happiness of the poor jaded slaves of our mill industry. In the long series of public services rendered by this great and good man to his country, there is none which more deservedly entitles him to the gratitude and respect of the people than the one in connection with legislation for factories in India.

**Scheme of
medical women
for India.**

The want of medical women had long been felt for alleviating the silent sufferings of Indian women whose reluctance to be examined by male physicians was so strong that they would rather bear any amount of bodily pain than submit themselves to their treatment. This deep-seated prejudice was the more in evidence when they suffered from diseases peculiar to their sex. Women who were kept in *pardah* or secluded in the *Zenana* suffered the most by this inhuman system, but the force of custom kept it going without any prospect of redress until Mr. G. A. Kittredge, an American gentleman of wide sympathies, and Sorabji launched a scheme to remedy the evil. The idea did not originate with them. Dr. Elizabeth Frances Hoggan, an eminent lady doctor in England, wrote an article in August 1882 in the *Contemporary Review* in which she made a most fruitful suggestion. "What is needed" she said, "is a new medical department, as a part of the public service of India, managed by women and responsible only to some high officer of State, working in harmony with the existing Civil Medical Service, but co-ordinate and not subordinate to it." On reading this article, Mr. Kittredge seized upon the idea and rapidly evolved in consultation with Sorabji Bengallee, a plan of medical relief of Indian women, suited to the needs of this country. Barring Bengal and the North-West, where there were one or two connected with the missionary societies,

no qualified lady doctors were found elsewhere in India. A few girl students had been allowed to pursue some courses of study at the Medical College at Madras, but they could not follow the full course and obtain the degree in medicine. The scheme was four-fold, namely, (1) the employment of qualified lady doctors from England or America ; (2) the establishment of a hospital for women and children conducted solely by medical women ; (3) the opening of a dispensary for treating ailments which did not require detention in an hospital ; and (4) securing permission for Indian, Anglo-Indian and European girls to attend the full course of studies in the local Medical College and to obtain University degrees qualifying them for medical practice.

To formulate a plan of this kind was one thing and to make it succeed was another. Without funds, nothing could be done. Instead of approaching Government for help at this stage, they placed the scheme before the public and invited their co-operation. "It will not be regarded, I am sure," Mr. Kittredge wrote in a sketch of the beginning and working of the medical women for India Fund, "as any disparagement of my numerous Indian friends, if I state that, in my opinion, no other person would have carried the same weight in a philanthropic scheme of this sort that Mr. Sorabji did ; for though recognised as an ardent reformer, his known prudence, joined with his ability and integrity, disabused at once the minds of any sceptics as to the soundness of the scheme." Mr. Kittredge further said that it was through personal applications made with Sorabji, though others also collaborated with him to some extent, that most of the large sums were obtained from the public. In the space of a little over two months, the handsome figure of Rs. 40,328 was reached.

At this stage the subscribers urged that Government support should be obtained. But when such help was applied for, the promoters of this movement were politely told to depend on themselves and turn to Government only when forced to do so. Mr. Kittredge and Sorabji had then to fall back on their own efforts to make their scheme a success. Fortunately for them, Sorabji succeeded in persuading his friend Mr. Pestonji Hormusji Cama, a philanthropic Parsi of the time, to give them the requisite financial support. After some correspondence with Mr. Cama, they were authorised to offer on his behalf to Government a lakh of rupees, a gift subsequently increased to Rs. 1,20,000 and later to Rs. 1,64,300, to be expended in building a hospital for women and children on condition that a free site would be given, the expense of maintenance borne by Government and its management placed entirely under women doctors. Before the offer was finally accepted by Government, considerable difficulties had to be encountered with regard to its location and the condition as to lady doctors being placed in sole charge of it. On the 29th March 1883, the first meeting of the subscribers to the Fund was held, and resolutions were passed appointing Trustees for the Fund and a Committee with

Mr. Kittredge as Chairman and Sorabji as Honorary Secretary and Treasurer. Mr. Kittredge left for England the following day with authority to obtain the services of suitable lady doctors, leaving on Sorabji's shoulders the task of fighting for a suitable site. And this was not an easy task to accomplish. When it came to be known that a considerable sum of money was available, the medical officers of the Jamsetji Jeejibhoy Hospital tried their level best to get it for that institution. There the accommodation for women and children was very meagre. It was thought that it would not be safe to run a large hospital under the sole management of women doctors. It was, therefore, proposed to locate it within or near the grounds of their own hospital, where it would be under their control. But Mr. Kittredge and Sorabji would not accept their conditions. The latter had a tough time in contending single-handed against the opposition of the official medical staff by whose opinion the Government were guided. But Sorabji ultimately had his way and secured a site on the Esplanade. But on the question of control the Government were more obdurate. They were prepared only "to utilize the services of competent medical women acting under the instruction and guidance of the male superior staff, when such services were available." Sorabji still persisted until the Government agreed that the institution would be handed over entirely to the care of women doctors as soon as a competent staff of such doctors was forthcoming for its sole management and funds were provided to pay the salaries of such staff. On the successful issue of the negotiations, things began to take shape and at last on 23rd November 1883 the corner-stone of the new hospital was laid by H. R. H. the Duke of Connaught.

Mr. Kittredge, in the meanwhile, had after considerable difficulty secured the services of Dr. Edith Pechey, a woman of great talents, who had not only received a first class medical education but enjoyed a good practice at Leeds. Apart from the above qualifications, which enabled her to hold her own by the side of the best of her profession in Bombay, the social position she was able to secure ensured a very successful commencement of the movement and a temporary hospital was started in a small bungalow at Khetwadi.

When the work for the establishment of the hospital was well under way, the idea of starting a dispensary was not lost sight of. By a singular piece of good fortune, Mr. Kittredge and Sorabji received from Mr. Cummoo Sulleman an offer of a handsome sum of money for a dispensary. Work was commenced in a temporary place, but the scheme of housing it in a permanent building was soon undertaken. The Municipality made a grant of Rs. 500 a month for three years and solved for a time the question of running expenses. Government granted a free site near the Crawford Market. In March 1886, the new building was completed, and Lady Reay performed the opening ceremony.

In August of the same year, the Cama Hospital on being completed was opened by Lord Reay. At the request of Government the services of Dr. Pechey and Dr. Ellaby, who had subsequently arrived, were made over by the Committee to Government. Having thus terminated this benevolent work, the Association of the Medical Women of India Fund was finally dissolved.

But not the least important part of the scheme was the opening of the Grant Medical College to female students and their admission to the privilege of obtaining the medical degrees of the Bombay University, consequent on representations made by Mr. Kittredge and Sorabji in this behalf to the authorities concerned. It was clear to these pioneers from the beginning that India must ultimately look to her own women educated in her own medical colleges for the extension of the scheme throughout the country.

This liberal policy was soon adopted by other Universities in India, with the result that in course of time fully qualified Indian lady doctors have taken their proper place in the scheme of medical relief of women and children throughout the land. Lord Dufferin came to India as Viceroy in December 1884 and within a few days of his landing visited the Jaffer Sulleman dispensary in company with Lady Dufferin. They did not take long to realize the potential value of inaugurating a similar scheme for the whole of India. In August 1885 the Lady Dufferin Fund was organised, which, with its numerous branches, has spread the advantages of medical relief and education all over India.

No doubt this larger movement carried its benefits far and wide, but to Bombay and especially to Messrs. Kittredge and Sorabji must belong the credit of first introducing female medical relief in India. It was a non-sectarian movement, which alleviated the physical sufferings of Indian women, irrespective of their caste or creed. In the words of Lord Reay, uttered at a meeting held at the Town Hall, "the names of Mr. Kittredge and Mr. Sorabji Shapurji Bengallee ought to be mentioned with respectful gratitude in connection with this work."

The idea of establishing a lying-in-hospital for Parsi women was first mooted in 1884 by Dr. (now Sir) Temulji Nariman, by reading a lecture on the subject in the Framji Cowasji Institute. In the course of a flourishing practice this famous physician noticed what Parsi women had been suffering as the result of some unhealthy customs which prevailed in the community. When the time for confinement arrived, instead of allotting a healthy room in a house or apartment for the expectant woman, a dark and unventilated room on the ground floor of the building was set apart for her. She was segregated from the rest of the household, and only an illiterate untrained 'dai', who did not deserve to be called a midwife, was engaged to attend on her during this very trying period of her life. Not having the

**The Parsi
Lying-in Hos-
pital.**

barest knowledge of the art of confining a woman, she was hopelessly incompetent to deal with the emergencies of even a slightly complicated case, and numerous instances were met with in which their unhygienic methods were directly responsible for the loss of health or life of the mother or the child or of both. It was not until it assumed a serious aspect that a medical man was called in to attend to the case. The new idea gradually gained ground and found favour with the more enlightened members of the community.

Dr. Sir Temulji found in Sorabji the staunchest supporter. Having enlisted his help and that of other prominent Parsis, he was successful in collecting sufficient funds to enable him to make a start. A meeting of the supporters of this scheme was called on 7th May 1886 with Sorabji as Chairman. The response to this appeal was so encouraging that a temporary lying-in-hospital was established in March 1887 in a rented house in Marine Lines. So great was the demand on this institution that the Committee of management found it difficult to meet it. A public meeting was called in the Framji Cowasji Institute when it was resolved to collect more funds for extending the usefulness of this hospital. With energetic members of the Committee like Dr. Sir Temulji, Mr. Sorabji Framji Patell, and Sorabji, funds amounting to Rs. 80,000 were soon collected, and securing from Government a plot of ground at Outram Road in the Fort at half the current price, the foundation stone of the new hospital was laid by Lady Harris on 28th March 1893. Even to this day, Dr. Sir Temulji, who still continues at the great age of 87 to be the life and soul of this institution, recalls how much Sorabji helped him in launching this hospital.

**Sanatorium
for women and
children at
Nasik.**

Dr. Mrs. Pechey Phipson, the lady doctor, who first came out to India in pursuance of the scheme of female medical aid, which Mr. Kittredge and Sorabji had started some years before, gave a free gift of 50,000 sq. yards of land near the railway station at Nasik for building a sanatorium for women and children of all communities and entrusted the management of the scheme to the trustees she appointed. In this connection, a meeting was called on 5th of October 1891 under the chairmanship of Sorabji at which a Committee of Management was formed and Sorabji was made the Honorary Treasurer. Funds were collected from which several cottages were built.

**The Parsi
Tower of Silence
case.**

In 1873, there arose what was known as the Parsi Tower of Silence case. Two persons of some other community making a false claim to a small portion of the large estate, vested in the Parsi Panchayat, on which the Towers of Silence are situated, attempted to appropriate the land by building structures on it. This arbitrary action aroused the feelings of some Parsis who promptly demolished them. Thereupon the Police Commissioner, Mr. (later Sir) Frank Souter, entering on the site, arrested and subsequently prosecuted seventy-two Parsis in this connection without

adequate enquiry. But Mr. Anstey, the famous barrister, assisted by Mr. Pheroze-shah Mehta, who distinguished himself not only in his profession but in other fields of public life, so ably defended them that every one of the accused was acquitted. This unjust trial provoked a large number of acrimonious writings in the Parsi press against the arbitrary action of the Police Commissioner. When Sorabji came to know that a wealthy Parsi, forgetting his responsibility to his community and professing friendship for the Commissioner, wrongly informed him that the attack, which had appeared against him in the newspapers were mostly instigated by Sorabji and that several most violent letters were written anonymously by him, Sorabji promptly repudiated this false allegation, and openly expressed himself in the following terms addressed to the Commissioner :—

“ I believe my opinion is not unknown to yourself in the matter of these unfortunate disturbances, that our community has been harshly treated by the Police and by Government, and that our people have somehow not met with the consideration which their friendly feeling towards their rulers would have entitled them to, but the remedy I should recommend to my countrymen under the circumstances is not of abuse through the means of the public journals, but the one which all British subjects enjoy the privilege of adopting, namely of petitioning and laying their complaints before superior authorities.”

Taking exception to a passage which was supposed to be an insulting reference to their prophet, in a book published in 1874 by a Parsi concerning the lives of the prophets and the various nations of the world, a mob of Mahomedan rowdies commenced rioting in Bombay of which the chief objective was to launch a furious attack against the Parsis. On seeing some Mahomedan leaders, who had gone to him in deputation, Sir Frank Souter, the Police Commissioner, had ordered the suppression of the book and made the author apologize for inadvertently hurting their feelings, but some unruly element among them broke out into a riot to avenge the supposed insult. Suffice it to say that the Parsis suffered heavily by this sudden and unwarranted attack on their persons, and on their places of work and worship. On entering the fire temple, the rioters extinguished the sacred fires, tore up the prayer books and caused considerable damage to life and property. On the first day the Police Commissioner made some effort to quell the disturbances, but when on the next day the riot recommenced, and a deputation of leading Parsis represented that as the Police were unable to cope with the situation, the Military should be called out, it was told that no such necessity had arisen. The supineness of the Government of the day and the Police Commissioner was the subject of bitter attacks both in the English and the vernacular press, and the riots were ultimately quelled by the belated assistance of the Military, when a lot of damage to life and property had already been done. Sorabji was prominent among the leaders in bringing to the notice of the Government the necessity of urgent action. On the 18th February

1874, a petition signed by the leaders of the community was submitted to Government, pointing to the necessity of making adequate arrangements for ensuring the non-recurrence of the rioting, but while promising to do their best, charges were unjustly levelled against the Parsis for being partly responsible for it. As if this was not enough, the Governor called Sir Jamsetji and other leaders and told them that the conduct of the Parsis had been injudicious and unconciliatory and advised them to make their peace with the Mahomedans and to learn the necessity of defending themselves without dependence on the authorities. Having suffered grievously the Parsis were in no mood to receive admonition in such unsympathetic terms from the Governor. They were more incensed when they learnt that the Government had sent a despatch to the Secretary of State in which instead of expressing sympathy, it had unfairly laid a good part of the blame at the door of the Parsi community. Thus aggrieved, the leaders called a meeting of the community on the 8th March 1874, and appointed a Committee consisting of Sir Pherozechah Mehta, Sorabji Bengallee and Mr. Jehangir Pleader to draft a petition to the Secretary of State for India, pointing out the wrongs that the Parsis had suffered not only by the rioting, but also at the hands of Government, and urging that a full enquiry be made into the whole affair. In a speech full of feeling against the way the Parsis had been treated, Sorabji voiced the sense of the meeting that the matter should be adequately brought to the notice of the Secretary of State. Sir Pherozechah Mehta also made an effective speech in supporting the resolution. From a letter written by Sorabji it appears that he had taken not only a prominent part in drafting the petition but had also himself collected a good portion of the materials embodied in it. Some time later when the Parsis, assembled in a public meeting, adopted the draft of the petition, it was forwarded to the Marquis of Salisbury, the Secretary of State for India. Though he did not feel the necessity of holding an enquiry, he blamed the Bombay Government, and appreciating the good sense of the Parsis, pointed out that though the action of one among them had incensed the Mahomedans, the Parsi community as a whole should not at all have been deemed responsible for the rioting.

**M i s c e l -
laneous Services.**

Sorabji was nominated in 1876 a member of the Bombay Legislative Council on which he continued till 1878. During this time, he took a useful part in its deliberations, protecting the interests of the public in the conduct of the Bills noted in the margin. He, however, believed that the chief call on his time was in respect of his activities outside the Council. As these were extensive, and his health could not cope with work in both directions, he did not accept the offer of being re-nominated to the same Council made to him at a later date by Sir Richard Temple. For similar reasons, he would not be nominated a member of the Legislative Council of the Governor-

Compulsory Vaccination Bill.
The Bombay City Abkari Bill.
Cotton Frauds Act Amendment Bill.
Ferry Act Amendment Bill.
Municipal Act Amendment Bill.
The Land Revenue Code Bill

on which he continued till 1878. During this time, he took a useful part in its deliberations, protecting the interests of the public in the conduct of the Bills noted in the margin. He, however, believed that the chief call on his time was in respect of his activities outside the Council. As these were extensive, and his health could not cope with work in both directions, he did not accept the offer of being re-nominated to the same Council made to him at a later date by Sir Richard Temple. For similar reasons,

he would not be nominated a member of the Legislative Council of the Governor-

General, when a high officer of Government sounded him whether he would be willing to serve on it.

In 1877, he was appointed a trustee of the Elphinstone Fund. In this connection he opposed in 1883 in a strong minute, the proposal of the Director of Public Instruction to hand over to the Municipality for administration the Elphinstone High School, and that of Mr. Mandlik to pass it on to the charge of the Board of Trustees of the Elphinstone Fund, as he was of the opinion that this premier Government school of the day would best discharge its chief function of setting a standard by continuing under the control of Government.

When the Government of India were considering the abolition of the import duty on cotton goods in 1877, Sorabji wrote a most able letter* to Lord Lytton, then Viceroy and Governor-General of India, protesting strongly against the proposal. He urged that the duty was in effect a revenue duty and that there was nothing in these duties that could be fairly termed 'protective' of the Cotton Mill industry of India. He argued that the superior classes of imported cotton goods did not at all compete with those made at the time in India, as the latter were of cheap and inferior qualities. The duty satisfied all the canons of taxation as it fell proportionately on the rich and the poor alike. He pointed out that the populations of the Native States of India which benefitted greatly by the railway and the post and telegraph systems of British India and other public works of general utility, towards the expenditure on which they had not adequately contributed, were thus paying indirectly their share of the huge sums paid by British India in establishing and maintaining such general utility services. The pressure, however, which the British manufacturers brought to bear upon the Government was too strong to be resisted, and duties were abolished; but one of the leading Manchester journals—*The Manchester Guardian*—although an opponent was constrained to acknowledge that Sorabji's letter was the ablest of any written on the subject. The justness of Sorabji's contention was proved later by the reimposition of the duties some years later.

When in September 1881, Sorabji along with other leading men was asked to furnish the Government of Bombay with his opinion on the Bill, then under the consideration of the Government of India, for the incorporation, regulation, and winding up of trading companies and other associations, he wrote a very able letter† embodying his suggestions for improving it. To summarise this letter would be to lessen the value of a document which even at this distance of time has much to commend its perusal. His close knowledge of the principles on which Joint Stock Companies should be managed, added to the prudence and foresight which he brought to bear on all financial transactions, made him peculiarly fitted to tender the advice which Government sought from him.

* Vide Appendix A, pp. 328-339.

† Vide Appendix A, pp. 348-355.

Sorabji was appointed in 1881 to be Sheriff of Bombay and later in the same year made a Companion of the Indian Empire. He was a fellow of the Bombay University and for some years a Trustee of the Port of Bombay.

The Government of Bombay appointed in July 1885 an Abkari Commission composed of Mr. J. H. Grant, the Collector of Bombay, Sir Frank Souter, the Commissioner of Police, and Sorabji to report on the difficulties experienced by the Bhandari and other country liquor licensees as the result of their Abkari policy and administration. It is not possible to describe here the details of this enquiry. Suffice it to say that Sorabji greatly assisted the Commission in elucidating the complicated nature of the system, tracing the evils and making suggestions for better administration.

A Commission was appointed in 1886 for investigating several matters and questions affecting the Indian Civil Service. Sorabji was one of the witnesses examined by it. The low age-limit was seriously affecting the chances of Indian candidates. He was strongly opposed to the proposal made in certain quarters to institute a separate statutory service in India to make it possible for some suitable Indians being nominated to that service. The idea was to give officers so nominated the same rights and powers as Civilians had. He was of the opinion that thereby the beginning of an inferior Civil Service would be made, as persons so appointed by selection would never come up to the high standard of the Indian Civil Service. But in order to overcome the difficulties experienced by Indians on account of the low age-limit, he suggested that it should be increased in the case of Indian candidates competing in England for the Indian Civil Service examination. He thought that the training undergone by Indians who successfully competed at an examination in London was calculated to produce a higher standard of efficiency than what would be secured by holding simultaneous examinations in India. He was therefore in favour of continuing the test being conducted in England.

The Government of Bombay asked in 1887 several leading citizens to express their views on the best plan of extending Bombay. Sorabji's proposals, briefly stated, were to utilise the vacant wooded spaces of the Mahim area for building houses to reduce the congestion in the city. He suggested that the locality should have certain amenities such as broad roads, open square spaces, and drains provided before the work of building was started, his idea being that a new area should be properly planned and developed. He would not have the Esplanade Road area crowded with more buildings but he suggested the improvement of the Marine Lines locality. The removal of the Common Jail to another area and the appropriation of the land for a public park or garden was indicated for the purpose of allowing a free movement of air in the adjoining locality, which was thickly populated. In

other localities, such as Khetwadi, Girgaum, Grant Road, Falkland Road, Mazagon and Parel, he thought it desirable that Government should provide at suitable distances small open-air plots for the benefit of the people residing in surrounding areas. Bridges were recommended to be erected over the Charni Road and Falkland Road railway crossings. He suggested the extension of the railway through the Mahaluxmi flats up to Mahim and on the east side from Modi Bay to Chimore, Salsette and Trombay. He was not in favour of extending the municipal limits beyond those of the town and island of Bombay.

In a letter dated 22nd December 1890 to Mir Saheb Syed Mohamed Hoosain of the Agricultural Department, who had served with Sorabji on the Factory Commission of 1890, Sorabji expresses his views on the duty of Government for developing new industries in India. "India," he says, "is almost altogether an agricultural country, and like all countries similarly situated, it must remain poor, so long as its sources of production are not developed by industries.

* * * * *

Our Government should after the model of France and Germany devote annually under proper rules a portion of its income, say a crore a year, by way of honest gifts and bounties to those of the native capitalists, who undertake to establish new industries in the country."

On 25th of April 1891 two Parsi ladies lost their lives by a fall from the Rajabai Tower. As the exact circumstances in which the sad and unfortunate event happened could not be ascertained, there was a great commotion of mind amongst the Parsi community. It was surmised at first by the Police that a Parsi by name Maneckji Aslaji with the aid of two bad characters violated their honour and then intentionally threw them down from the top of the tower. The Police at a later stage came to the conclusion that Maneckji was innocent, and on learning this fact the feeling in the community ran very high, as it was thought that the Police was suppressing the guilty party in spite of strong evidence in its possession. The case ultimately went in appeal to the High Court where Maneckji was declared to be innocent and acquitted. In spite of this, the agitation in the Parsi community did not abate. On the contrary it was fanned into a flame by the writings in the Parsi press. Sorabji's belief was, however, entirely different. He was of the opinion that in this case the feelings of the community having got the better of its judgment, the majority of its members entertained grave doubts as to the fairness of the trial by which Maneckji was set free. Sorabji therefore thought it his duty to express his views openly in the press at a time when the excitement in the community was at its height. Several intimate friends dissuaded Sorabji from going counter to the wishes of the whole community and warned him that if he did so a regular storm of public opinion would burst over his head resulting in the total loss of his great popularity. But Sorabji, once being convinced of what

**The Rajabai
Tower tragedy.**

he as a leader owed to the public, could not be persuaded to desist from a course of action he had decided upon. He therefore addressed in Gujarati the Editor of the *Jam-e-Jamshed* to the following effect :—

“ Nearly three months have elapsed since the sad occurrence of the death of two young Parsi ladies by a fall from the Rajabai Tower and we have heard of the last phase of the trial, in the High Court, of Maneckji Aslaji on a charge of murder, and his final acquittal. Both the Judge and the Jury had, after a very exhaustive trial lasting six days, have declared the accused to be innocent. During the course of these three months, the blood of Parsi men, women and even children has boiled with rage and there has been a lavish expenditure of money and energy in regard to this matter. All this has resulted from an unworthy accusation. God alone knows the real cause by which the two ladies lost their lives. Had they survived even a couple of hours after their fall and had been in a condition to converse, there would have been no mystery as to their unfortunate death. But such was not the case and a totally false accusation was made that two young Khojas with the help of Maneckji Aslaji violated the honour of the two young ladies and that this sad occurrence was the result of such an assault. No wonder it is that on hearing such a version, the minds of the Parsis were enraged and a wild outcry was the result, but the entire blame rests on the heads of those who played upon their feelings by giving currency from day to day to fictitious reports. Especially you and other Editors of Parsi newspapers have clearly rendered yourselves deserving of high censure for believing such baseless allegations to be true and circulating them. * * * *

I beseech you in all humility that you, journalists, should desist from misguiding your fellow-men and take steps to prevent a further rise of feeling by putting an end to this agitation. By whatever accident the two ladies might have lost their lives, it cannot be said that they were the victims of an outrage (and it is not fair to those poor ladies to say so). A reference to the recent decision of the High Court should satisfy you in the matter * * *

* * * * It would be well to ponder over the terms in which the learned Judge addressed the Jury and set at rest the agitation in connection with the Rajabai Tower tragedy.

* * * * *

Before concluding this correspondence, I think it my duty to say a few words regarding the leaders of our community for whom I entertain the highest respect. It is very necessary that in consonance with their status they should retain in their hands the reins of the management of communal affairs and guide the community in the right course. Though it is desirable on many occasions to keep well with the community, it does not become the leaders

to lose all public courage and submit to the senseless noise and din of an agitated public and allow themselves to be dragged by rather than lead it aright in all communal matters. It is on account of the lack of such public courage that this unfortunate commotion respecting the Rajabai Tower tragedy went to such an extreme length. If these leaders had exercised wisdom and controlled the course of action, there would have been a different tale to tell. In discharging their duties as leaders, it behoves them to keep before their eyes the example of Sir Jamsetji Jeejibhoy, the first baronet, who, owing to the independent views he expressed at the time of the 'dog' riots and with regard to the practice of post-mortem examination for the purpose of the Coroner's jury, made himself very unpopular with his community. The course which Sir Jamsetji followed on such occasions demands our admiration. He was a courageous man and would not, therefore, allow his community to pursue a wrong course of conduct in order to retain his popularity with it."

The English press highly praised Sorabji for his public courage, but the Parsis and their press were greatly enraged, and rated him in severe terms. The storm that raged over Sorabji's head at this moment was of such a violent nature that it seemed as if the great respect and admiration the community had for his long, useful and honourable career had vanished to a large extent. Undaunted by this onslaught of public opinion against him, he stood firm as a rock. On 8th May 1892, when the agitation had ceased and the storm had abated, he wrote to the Editor of the same paper another letter, which I quote below :—

"The share which I have had in bringing to reason the insensible portion of my fellow-countrymen in respect of the Rajabai Tower tragedy is one of which I am really proud. I think that the opinion of many sensible Parsis has now changed in regard to this tragedy, and I wish to aver that I shall ever be ready to render them similar service, whenever it is necessary to do so for the benefit of my co-religionists."

The special service which Sorabji rendered at this moment was to bring home to the community that, when the Court of Justice as administered by an impartial Judge had declared a suspected person to be innocent, there was no point in working up the impassioned feelings of the community to undesirable heights, and that wisdom demanded that the best course was to secure the composure of the public mind after the extreme agitation to which it had given way. Mr. (afterwards Sir) Narayan Chandavarkar, thanking Lord Sandhurst on the occasion of the unveiling ceremony of Sorabji's statue, referring to this incident, said :—

"It is the fate of such men to be at times misunderstood, and Sorabji was on one occasion grievously misunderstood by his community. Whether the community was right or he was right, I will not undertake on the present

occasion to say, but the point I wish to emphasize is this—the quiet dignity with which he bore himself, standing firm as a rock, faithful to his own convictions during the time that the storm of calumny and criticism raged fiercely around him, showed his magnanimous meekness and exemplified the truth of Emerson's wise observation, 'To be misunderstood is to be great'."

**Publication of
Sorabji's
selected writings.**

Some description has been given before of Sorabji's writings as occasion arose to refer to them. But such references do not give an adequate idea of the full value of his contributions. To ascertain the nature and quality of his literary work, the best course would be to concentrate our attention on the two volumes, published by Sorabji in 1880, containing a selection from his writings contributed to newspapers and magazines during the preceding 30 years. They contain a series of pithy essays on various subjects. Sorabji was not a master of the Gujarati diction. In this respect he falls far short of the high mark of excellence attained by some of his contemporaries both Parsi and Gujarati. The language of these essays is simple, plain and straightforward. The author is content to express his thoughts in a clear and matter-of-fact way without making the slightest attempt at embellishment. But this lack of brilliant writing is largely made good by the foresight and wise direction with which they are replete. Learning and close study and a desire to impart it to others are doubtless visible. But their value chiefly lay in the richness of the contribution made to the cause of social progress and reform, and in the impetus given to research in the field of literature and architecture of ancient Persia, then newly opened by European savants.

Volume one of the select writings is divided into four parts. The first deals with the architectural ruins, stone carvings and coins of ancient Iran. Following the system of close scrutiny adopted by the Western scholars, he examines each subject with the most scrupulous care, and weighing all the authorities presents his final views on the subject dealt with. The next division is devoted to an examination of the ancient languages of Persia, and the religious books of the Parsis written in those languages. The learned prize-essay which he wrote on this subject forms part of this section. In part three, he reviews Mr. Dosabhoj Framji Karaka's standard work—*The History of the Parsis*—gives a resumé of the efforts made from time to time to secure from the Legislature certain laws governing the social relations of the community, and dilates on the authorship of the work 'Karnam Ardeshir Babekan'. In part four are found several essays on miscellaneous subjects relating to the religion of the Parsees in which the superstitions and evil customs which were undermining the community were fearlessly exposed. The first essay in this section is a Gujarati translation of a chapter of Sir William Ouseley's work on his travels in the East, dealing with Zoroastrian religion and philosophy. Another attractive little piece answered the question "Are Parsees monotheists?" It was a reply to an article in the *Bamdad*, a magazine of the

time, by the Reverend Dr. Dhanjibhoy Nowroji, one of the earliest Parsi converts to Christianity who had expressed the opinion that the Parsees were polytheists. The controversy was laid at rest by the conclusive letter of the Rev. Dr. Haug, the famous orientalist, addressed to the Rev. Dr. Dhanjibhoy, affirming that the Parsis were monotheists. A critical essay followed on the relation of ceremonies to morality in the Zoroastrian religion.

The second volume deals with the social and ceremonial features of Parsee Society. In one of the essays the high status enjoyed by Zoroastrian women in ancient Persia has been described and in another the necessity of granting freedom to Parsi women of his time discussed. Another part of the same volume contains brief descriptions of some famous persons for whom Sorabji entertained considerable respect and admiration. They were Mr. Ardeshir Dhanjishaw Bahadur, Sir Jamsetji Jeejibhoy, the first Baronet, Mr. Nowroji Furdoonji, Sir Charles Forbes, Sir John Peter Grant and Monsieur Anquetil du Perron, the translator in French of the Zend Avasta. The simple narration of the facts of the lives of these famous men makes a great impression. Following these, there are articles containing his views on education, but being important, occasion has been taken to state them separately. 'What is fate?' is another piece which claims passing notice inasmuch as it shows that Sorabji believed that man was to a large extent the master of his fate. 'Real prayer' is another engaging essay which throws a sidelight on Sorabji's high ideals of life. Then followed a few social stories which were intended to convey some wise direction to the members of his community. There are besides interesting essays on the first rail track in India and our land revenue, and of equal value are the essays on his travels.

This brief description of his writings would be incomplete without a reference to the fine collection of books he had made during the course of his reading. Sorabji took a delight in asserting that very few books indeed of this large collection were not read by him. Though made to leave school and join work at the tender age of thirteen, it was by his wide and varied reading that he attained to eminence.

Sorabji's views on education were sound. He has expressed them not only in the essays included in the select writings and his other contributions to the press, but also in his evidence before the Education Commission of 1882. They cover a large field and incorporate the knowledge he had acquired during the course of his wide reading of the subject, enriched by the first-hand experience derived by participating in several movements for the intellectual, moral and spiritual improvement of his own and other communities.

**Sorabji's view
on education.**

Coming first to his views on religious instruction, we find that while he attached some value to the outer forms and ceremonial features of religion as giving to it a certain stability and permanence, he assigned the first place to the spiritual and moral

principles which underlay and actuated it. The spirit of religion was obscured and submerged by lifeless customs, ignorant superstitions and crude practices flourished under the cloak of convention and usage. Sorabji's wrath was roused against such a debasement of the system. He was thoroughly dissatisfied with the manner of ordaining priests in the Parsi community. Ignorance in matters of religion was colossal. No doubt there were a few outstanding personalities, but the class of Parsi priests, as a whole, was not of the standard, which should entitle them to be the religious guides of their community. Sorabji's consistent efforts to improve their status and secure them proper training to fit them for their high calling have been described elsewhere. The partial success of the movement for religious reforms was due to the apathy of the Parsis in following fully the lead of Sorabji and others in this direction. Sorabji had such a high idea of what a priest should be that he thought that a Parsi priest if convicted of a criminal offence should not be allowed to follow his profession. He did not believe that it would be sufficient if school children were made merely to understand and recite their scriptures. Moral training in his opinion was of infinitely greater value. For Indian schools, especially, where children of various religious persuasions were educated at the same institution and separate instruction in different religions was not possible, he thought that text books of moral instruction, either direct or by means of stories which would not clash with the tenets of any religion, should be prepared and prescribed, so that the conscience of the children could be awakened to their responsibilities at an early age. The basic elements of moral teaching contained in all religions being very much the same, such instruction would go far towards making them in later life good and useful members of society. When stressing the necessity of religious instruction, it had been argued by some that education in Indian schools being mainly in English, zeal for their respective religions among the Indian boys had very much abated. Sorabji thought that it was unjust to attribute the lack of religious fervour, wherever discovered, to the study of English. Such neglect he thought had arisen from other causes. In his view, English education had been, on the contrary, responsible in many cases for a revival of religious enthusiasm in India. It was a fact which could not be disputed that the greatest impetus given to the study of religions in India came from Indians who, by the light of their English education and the application of Western methods of study, made possible by such education, had, in modern times, brought out more effectively the inner essence and vital value of the different religions followed in India.

Though in our day when attention is being paid to physical training, it might seem rather trite to refer to the views expressed by Sorabji in the matter of such education, yet the value of his work arises from the fact that in those early days such training was sadly neglected. He was one of the first on this side of India to stress the need of fresh air, nourishing food and sports and athletic exercises. When

the advantages of education began to be realised by Indian parents, their zeal often outran their prudence, and the belief gradually gained ground that indulgence in sports and healthful exercises was a pure waste of time. It was such mistaken notions that Sorabji wished to eradicate by his writings and the encouragement he gave to sports. He advised parents who wasted their money on articles of luxury, outward show and costly dress but neglected to give their children nourishing food, that they were thus depriving their children of the sustenance that they wanted most during their time of growth. On the other hand his appeal to the rich classes of Indians was not to pamper their children, but to accustom them to the rough and tumble of existence so as to make them better fitted for the battle of life. Looking at education from a practical point of view, he suggested the inclusion in the school curriculum of a course of instruction in the Indian system of keeping accounts, so that such knowledge may be of immediate use to many who ultimately took to trade. He was also greatly in favour of having courses of instruction in manual training, so that the boys may be proficient at school in some art or craft such as carpentry, book-binding, composing, or any other training by means of which they could set up a small business for themselves. The ordinary curriculum at school made most of the boys fit for work as clerks, and when such posts were not available to all, the boys had a disappointment to face. On the other hand, Sorabji was impressed with the necessity of providing schools for those who followed from father to son some handicraft, without receiving any education which would give them new ideas for improving the products of their art or craft. Owing to this default, some of the best hand-industries of India had been lost to this country, when these workers had to cope with the competition of the machine-made goods of local and foreign manufacture, and the greed of the middlemen who took away the cream of the profits which the articles fetched. If these men had been literate, they would have devised ways and means by which some of the industries could have saved, as persons who appreciated the value of articles made by hand were often prepared to pay a proper price. Sorabji put the position very pithily when he said that "where we elevate the mind, we do not develop the dexterity of hand, and where we put men's hands to use, we do not cultivate their minds".

His views on the education of girls were liberal and far in advance of his time. He firmly believed that no community could make a real advance in life, unless, side by side with the boys, the girls were educated. As Sorabji's work in this direction has been fully described elsewhere, it is unnecessary to dilate here on this subject, except to say that he wished to see Indian women take an honoured place in their household and be helpmates to their husbands and real guides to the younger generation, and this object, he thought, could be achieved only by giving ample facilities for the education of girls.

When writing of the desirability or otherwise of making education available to the poorer classes, Sorabji contested the view expressed by some that if the poor were educated, they would gradually leave their small trades or petty occupations for bettering their prospects in other directions with the result that the country would ultimately suffer. He argued that though this would no doubt be the case, if a very small percentage of the poorer classes received the benefits of education, but if education leavened the whole mass of the people, a better class of workers in each line would arise. He wished to see a regular network of different types of schools spread over the entire length and breadth of India, of which the expenses were mainly met by local funds or taxes specially raised for this object from the villager. Unless such a co-operative method was introduced, he saw no possibility of putting an end to the general illiterary in the land. He believed that not only justice demanded the extension of primary education, but also wisdom pointed to this course as being beneficial to the country at large.

In a letter written on 20th April 1876, Sorabji raised in the *Rast Gofar* a general controversy on the subject of the several privately owned and conducted schools in Bombay. He pointed out the shortcomings of such schools which were conducted with purely mercenary motives. Speaking of the absence of real control over the boys in such institutions, Sorabji particularly stressed the great necessity of developing discipline and a sense of responsibility among the boys. He instanced the high example set by the public schools of England, where the greatest attention was paid to the general upbringing of the youth of the country, so as to turn them into disciplined and responsible members of society. He pointed out how from time to time Royal Commissions in England surveyed the whole field of education and reported on the good and bad points of the system as followed. He placed in the *Daftar Ashkara* Press for the benefit of educationists the four volumes of the Parliamentary Blue Book containing the proceedings of the Royal Commission on Education of 1864. Sorabji suggested that the Parsees who were at the time keen on education would be greatly benefited by the establishment of a public school on the lines of Eton or Harrow. The controversy raised by Sorabji in his letter to the *Rast Gofar* was taken up by the English and Gujarati Press, and led to a general discussion in the papers by other correspondents. Among these were several contributions made by the owners of private schools in their own defence. But as the general opinion expressed by the public at large was not in their favour, they had to swallow in silence the charges levelled against them, especially when Sorabji wrote another letter on 4th June 1876 pointing to the deficiencies of the system. In this communication he said that an unhealthy competition had been set up between the several owners of private schools, as a result of which they presented the unseemly spectacle of canvassing for admission of boys to their schools. But not resting content with that, they often resorted to very questionable methods for attracting boys of

other schools to their own. Sorabji compared them to shop-keepers who make use of petty tricks and wiles in pushing their business. Numerous authenticated instances had come to Sorabji's notice in which students punished for some default or other in one school found ready admission in another. Deploring the resulting lack of discipline in such schools, he suggested that the only way to rectify such a position was to insist on a proper leaving certificate from the school from which the student was discharged. He recommended this course in the interests not only of the students and their parents, but also of the owners of the schools.

Another deficiency which Sorabji brought to notice was that the teachers employed at these schools were not fit enough to discharge their duties adequately. He was of the opinion that the selection of teachers should be most carefully made in view of the moral influence they had to exercise over the boys. Except in the lowest forms, none but graduates of good attainments should, he thought, be employed.

Sorabji blamed the owners of private schools in respect of another serious defect of their institutions. They had never realised the necessity of securing plots of ground for enabling their students to play games or take physical exercises. The moral value of outdoor games like cricket, when indulged in under the supervision of a sports master, lay in the fact that they learnt to play the game in all concerns of life. How far the instruction given in schools moulded their character is often best displayed in the field of sports. It is there that its good and bad features are unconsciously manifested, and the undesirable elements of human nature receive a ready and wholesome correction by the sportsmanlike instincts that the finer types of boys display. The wise teacher has also the opportunity to teach the students the true spirit of sports and make them cast aside for life the baser features of their lower self. These ideas which have largely permeated throughout the land may now seem commonplace, but they produced a good effect on society as it then existed. It awoke the parents' sense of responsibility for the betterment of their children and thus compelled the school owners gradually to raise their schools to higher levels to meet the demands for better conditions the parents insisted on.

It appears from Sorabji's private papers that when the Education Commission was appointed in 1882, Mr. Chatfield, the Director of Public Instruction, knowing the value of Sorabji's knowledge of educational matters, regarded his evidence as of the greatest value. He specially advised the Commission of the necessity of securing him as a witness. It is not possible in this sketch to do more than make the briefest reference to the points he made in his evidence. After making useful suggestions as to how the expenditure on education should be apportioned between Government, Municipalities and Local Fund Committees, he strongly urged on the Commission the necessity of providing, outside the working hours, for the education of the younger

elements working in factories, firmly believing that immense advantages would thereby accrue to industry. As the poor were unable to pay the high fees for education in colleges, he strongly urged that deserving students of the poorer classes should be encouraged to join such institutions on payment of half the usual fees. Owing to the dearth at the time of highly qualified Indian teachers, he was in favour of appointing European teachers as Principals of Colleges and Head Masters of High Schools. The want of a training school for women teachers was brought out in evidence. He stressed also the necessity on the part of Government to take adequate steps for improving the conditions of industry and agriculture. Though the soil of India was fertile, the yield was much inferior compared to that of western countries, owing chiefly to the fact that ancient methods of cultivation were being followed from generation to generation. In order that the agricultural classes might learn to improve their methods, he advocated the establishment of agricultural schools for their benefit. He even went to the length of suggesting that in order to attract educated boys to undergo this training, they should in the earlier stages of such institutions be given a salary during the course of their training, and if found fit, appointed teachers in the schools where they had been educated.

Sorabji's
articles on the
state of Parsis
in 1892.

Sorabji published in July and August 1892 a series of articles in the *Jam-e-Jamshed*, reviewing the intellectual, commercial and social condition of the Parsis as it existed at the time and comparing it with what it had been in the past. He started by praising their habit of being always dissatisfied with the conditions of life as they obtained from time to time in their midst, which was, in his opinion, primarily responsible for the striking progress they had made within less than 50 years. While he bemoaned the loss of the once flourishing trade with China and the disappearance of that spirit of adventure which had made that trade possible in spite of the means of communication and conditions of travel being difficult and slow, he thought that the Parsis had sufficiently maintained their position by applying their resource and energy in other directions. It was the social and educational progress that the Parsis had so rapidly made that enabled them to keep their end up. By means of the wealth of intellect which they had gathered, they took up leading positions in the learned professions and various walks of life, and overcame the effects of depression and the difficult times they passed through in the days of the share mania. The loss of the China trade had been more than made good by the establishment of the cotton mill industry in which by being pioneers in the field they made a great deal of wealth. Formerly wealth was concentrated in the hands of a few Parsis, but later on not only instances of men possessing half a crore and more were found in greater numbers, but the number of men who were comfortably rich had considerably increased. In other words, wealth had been more widely distributed among them than before. He pointed out that poverty among Parsis was more often than not brought on themselves by their expensive ways of living.

He praised the old type of mothers and grand-mothers who by their thrift and self-sacrifice had maintained their household through lean years and survived the ups and downs of life. He then proceeded to survey the advances made in education by the Parsi community and looked back with satisfaction and delight at the remarkable improvement that had resulted from them.

He noted in passing the disappearance of the old custom of early marriages and of taking a second wife while the first was alive. The first was stopped by the good sense of the community, and the second was made a penal offence by the Marriage and Divorce Act of 1865. This provision in law had resulted in giving the Parsi woman a higher status and added to the credit of the Parsis as a race. The Parsi Law of Succession had also placed the wife on a better social footing. He commended the practice of marriages taking place when the young man had begun to earn and the young woman had attained some maturity of mind. The disappearance of many undesirable customs as the result of the strenuous efforts of the social reformers gave him the greatest delight. He recalled the instance when even a man of the broad views of Sir Jamsetji Jeejibhoy out of respect for the feelings of his community excused himself from attending a dinner given by the Chief Justice Sir Erskine Perry. At that time the Parsis had been following the custom of the Hindu castes of not partaking of food prepared by persons who did not belong to the community. But happily all such restrictions had vanished. He strongly repudiated the charge levelled against Parsis that by adopting several foreign customs, the standard of morality in the community was not as high as before. On the contrary, he expressed the opinion that social freedom had resulted in producing a real and higher type of morality. Woman had been given her proper place in her husband's household and the husband had to respect the higher sense of moral conduct which Parsi society expected from him. Doubtless cases of immorality came more to notice in a state of society in which greater freedom of social intercourse was allowed, but the Parsi society as a whole still retained a high code of moral conduct and the fierce light of criticism was always directed against such moral delinquencies by the Parsi press. "I notice" he said "only one unfortunate feature. I have only one misgiving regarding their future, namely, that our educated Parsis wish to be regarded as being separate from the other communities of India. If this feeling persists in the future, it will cause them a lot of harm. The Parsis were a very small but important part of the Indian population. As natives of the land, they had intimate relations with other communities and receive as such all benefits. If they break off these ties, they will remain like Eurasians and Indian Christians, apart from the body of the people, begin to hate the vernacular languages, be reduced to the position of an intelligent but uninfluential community and forego the honourable place they hold in Indian circles. I pray that Parsis may never regard themselves as separate from their

Hindu and Mahomedan brethren Barring this one fear, I count the future of the Parsi race as being promising in all respects.”

Sorabji's death.

The last public function which Sorabji attended was the laying of the foundation-stone of the Parsi Lying-in hospital by Lady Harris on 28th March 1893. He took ill soon after with an attack of severe diarrhoea, and despite the best efforts of his doctors he passed away at 3 A.M. on 4th April 1893.* During this short illness of five days Sorabji soon realised that his condition was grave. He sent for his intimate friend, relation and executor, Mr. N. J. Gamadia, and told him that he was fully prepared for the event, and as his papers had been well arranged, he and the other executors would find no difficulty whatever in settling his affairs. He then requested him to be kind to his family. When the doctors told him that it was necessary to engage nurses to look after him, he refused to have them—pointing to his wife and three daughters and saying “Here are my four nurses. I do not want any outside nurse.” As the condition became graver, he uttered words of courage to his family. He said “My road is clear and straight. There are no tortuous turns”. Realising that his end was near, he calmly said “it is a victory—no defeat”. He winced only once at the prospect of his impending death and that was when his old mother of 85 years of age came and sat by his side. His face became suddenly dark as if there was within him a great agitation of mind. It seemed that the thought that his beloved mother, who had done so much for him, would survive him was more than he could bear. Later his mind became a bit confused at times, but in one of the clear intervals he asked his son-in-law, Mr. Jehangeer Dosabhoy Framjee, to write something to his dictation on a public matter, but being too weak, after dictating some portion he lapsed into a quiet. When the end came the following morning, it came peacefully, leaving on his face a calm and a smile that matched well with the peace that pervaded his mind and heart during his life and even unto the last moment of death.

The news of the death of Sorabji was received with deep sorrow by the citizens of Bombay. It seemed as if a mantle of mourning was cast over the city and words were uttered in every quarter to express the sense of the great loss that had overtaken it. There were many among the multitude which so mourned for him who had at one time or another tasted his benevolence and felt as if the very father of their family was dead. They knew not whom to turn to when the benefactor was no more. The Share bazaar, the Cloth market and the Exchange were closed out of regard for his memory. So were the shops in the Parsi and Borah bazaars and many public and private schools, libraries, charitable institutions and dispensaries. At the time of his funeral, a great gathering of men and

* As the Parsis count the day from sunrise to sunrise, the day of Sorabji's death is taken by them to be the 3rd April 1893.

women of all grades of society was assembled to pay him the last respects. The whole of the road from the end of the Parsi bazaar on the north side right up to the Elphinstone Circle had to be entirely closed, as more than 2,500 Parsis had gathered to do him homage. In addition to this was a collection of 1,500 men composed of mill hands for whom he had laboured long. A large number of heads and assistants of commercial firms had also come to honour him. The whole of the ground floor verandah of Mr. Hirjibhoy Sethna's house was filled with Bhatias, Banias, Dakhnis and Brahmins among whom there were many merchants, bankers and other men of note. It was an imposing gathering. All along the route of the funeral near the ends of streets, had gathered other people who could not for some reason or other come to the funeral. A special request was made by the head of the Parsi community, Sir Jamsetji Jeejibhoy—that as a mark of respect to the memory of the deceased, all persons assembled should walk as far as the end of the street and not disperse at his house. Hundreds followed the cortège right up to the Towers of Silence, and the procession made a moving and impressive sight such as Bombay has rarely witnessed.

The public meeting of the citizens of Bombay convened by its sheriff in response to the requisition made to him by the Chief Justice and the leading European and Indian inhabitants to take steps to perpetuate Sorabji's memory was an eloquent testimony to the value of his work. From a perusal of the full report* of the crowded meeting in the Town Hall, included in Appendix B, the reader will easily realize that Sorabji's death was regarded as being nothing short of a public calamity. The distinguished speakers recounted not only Sorabji's manifold services, but expressed in no uncertain terms their appreciation of the greatness of his public and private character. Sir Jamsetji Jeejibhoy, who was called to the Chair, said: "Whether we regard him as a journalist or an author, as a friend of education or a patron of literature, as a social reformer or a municipal councillor, as an expert in commerce or an adviser in politics, as a pioneer of female medical aid or a friend of the labouring classes, as a sincere friend or a capable adviser, we recognise in him an admirable and exemplary man. The soundness of his judgment, the firmness of his mind, the independence of his thought, the honesty of his purpose, and the moderation of his views gained him the respect and esteem of the Government as well as those of the governed, whose just aspirations he was always ready to encourage". Mr. Justice Birdwood, who could not attend the meeting, described him as "a man of high and noble character exercising the best possible influence on all around him". Dr. Peterson, regretting his inability to be present, wrote that "Mr. Bengallee was a man universally beloved and respected". Mr. Kittredge regarded him as "the highest type, of a gentleman with a calm dignity

Public meeting
of Bombay
citizens.

* *Vide* pp. 359-382.

of manner, which carried with it an extraordinary charm" and said that "no one better deserved the name of the poor man's friend". Dr. Blaney, a close associate of Sorabji in public life, told the meeting that "his life and work were examples to the whole community, not only to Parsis but to all others". Mr. W. R. Hamilton, a Presidency Magistrate, said that Sorabji "was not a mere lip reformer. He gave up his time, his talents and his money in support of the cause he had at heart". Khan Bahadur M. C. Marzban declared him to be "a bright example of a patriotic and useful citizen". Mr. H. A. Acworth, who was at the time the Municipal Commissioner, expressed the opinion that "it was rare, indeed, to find a citizen so completely in public affairs, the servant of his own conscience and possessed of a conscience so clear and upright". Mr. Hormusji Dadabhoy, a Judge of the Small Causes Court, speaking of Sorabji's characteristics made the following remark: "In private life, Mr. Sorabji reflected the best side of native character. It was blameless; it was gentle; it was unostentatious. * * * By the massive force of his understanding, by his calm sober judgment, by his sturdy independence, by his spotless probity, he attained to an unique position, such as rarely fell to the lot of man". The Rev. Dr. Mackichan said that Mr. Bengallee was not only a man of great benevolence, but there was something in the man, a personal charm of character and presence which was as influential as all his acts". Mr. J. U. Yajnik told the meeting that "no man in real want, who approached him, went back without a feeling of relief". Mrs. Pechey Phipson waxed very eloquent and expressed the view that "in an exceptional manner, Mr. Bengallee was both in private and public, a benefactor to the women of Bombay. It was not one solitary Parsi widow who sat buried in grief; it was not one orphaned home which mourned its protector gone: other homes were, as it were, a second time rendered desolate and many a mourning widow, in other communities than his, would tell them 'he was like a father to my boys when my husband died'." The newspapers of the day wrote of him in the same strain. Nothing seems to have impressed the men and women of his time so much as the high moral purpose that actuated and sustained all his acts. The people of Bombay made a wonderful response to the appeal for funds to perpetuate his memory. From the collection of Rs. 51,215, were raised two main memorials, of which one was the marble statue executed by that famous sculptor Mr. (afterwards Sir) Thomas Brock, R.A., and the other was the building in which a girls' school named after him was located. The statue which stands in a prominent place on the Oval, is a fine work of art, which, according to the sculptor, was regarded in its class by Frampton and other first-rank artists of his time, as his second best work, the first being the statue of Gainsborough in the Tate gallery. The ceremony* of unveiling the statue was performed in 1900, nearly seven years after Sorabji's death, by Lord Sandhurst, the Governor of Bombay, who, in a most remarkable speech, described him as "a man of the purest and loftiest aims".

* *Vide* Appendix B, pp. 383-391.

The women of Bombay, not resting content with what had been done to keep his memory green, also met together to have a separate memorial, and as a result had two cottages built in the sanatorium at Nasik in which Sorabji had taken a keen interest. I believe this was the first instance in which the women of Bombay started a separate movement to commemorate the memory of a valued citizen.

Sorabji Shapoorji Bengali lived a life full of varied interest and lasting value to succeeding generations of Indians. He was one of the moral forces of his time. His public spirit and commanding character had been the admiration of his contemporaries. Even to this day, after a lapse of exactly four decades, he is held in high esteem. His fame rests on solid services in diverse directions. He was, first and foremost, a pioneer of social, religious, educational and municipal reform. His burning desire to keep alive in his race the faith of his fathers was the mainspring of some of the movements with which he was closely associated. Sorabji took a conspicuous part in devising a code of laws for regulating the social relations of his people. The far-reaching effects of his sustained efforts for the promotion of female education could never be over-estimated. Much as he worked for their well-being, his enthusiasm for the general good drove him to other and wider spheres of usefulness. As Editor of several vernacular journals, he was most effective. No public man of his day had a finer sense of civic duty than he. Bombay was lucky in its early history in having a band of public-spirited citizens who strove to make it a model city and Sorabji's share in building up its high traditions was by no means mean. A striking example of his civic service was the fight which he, with other kindred spirits of his time, put up against municipal mismanagement in the seventies of the last century. The scheme of medical relief of the women of India which Mr. G. A. Kittredge and Sorabji launched into being, proved to be the forerunner of the Countess of Dufferin Fund, of which we see in all parts of India such wide ramifications at the present day. Then again in the sphere of factory legislation for India, Sorabji remains pre-eminent. In a debate in the House of Lords, he was described by Lord Shaftesbury as the "prime mover", the life and soul of the movement". The value of Sorabji's public life lies not so much in the number of directions in which he worked, as in the success which attended his selfless labours in most of them.

**General
characteristics.**

The outstanding features of Sorabji's career as a business man were his absolute integrity and a cautious and conservative spirit combined with an uncommon understanding of the existing situation and a rare foresight into future possibilities. He was remarkable for the way in which he met the multifarious calls upon his time. But his success in diverse directions was no wonder to those who were let into the secret of his working. Everything in Sorabji's life had its appointed time and place. He carried his predilection for punctuality to that extent that his office staff and even his household, not excluding the servants, were all tuned up to it. However mechanical and uninspiring this close adherence to a method of life might appear to some, it was

he thought, the only way in which affairs of business and public life could be most effectively put through. This rigidity of his daily regime was considerably relaxed by the reasonableness which he brought to bear on all concerns of life. His wide experience had so mellowed his mind that he looked at all things with a wisdom large as life. Contending parties, whether in business or private life, found it to their advantage to settle their differences by referring them to his arbitration. As a mediator, he was without an equal. He made no charge for rendering such service : he gave it as a free gift to his fellow-men. His absolute integrity left no room for even the slightest suspicion of partiality, while his tactful handling so disarmed opposition that the way lay clear for a decision acceptable to all. Not only when distracted by differences in business or domestic life but also respecting other matters vitally concerning them, did men and women of all sorts and conditions flock to him in the hour of their need, as if he were a rock on which to rest in the troubled waters of their life. None was turned away. Though his means were limited, he always gave of his best to the poor and the needy. To give timely succour to a falling family was a purpose nearest his heart, but his ultimate aim would always be to make it self-supporting. He would, therefore, look to the younger members for building up the resources of the family. He met not only the cost of books and fees, but took a live interest in the progress of their studies, whether at school or at college. When their education was completed, he would use his influence to find them work which would set the household on its feet again. Apart from public benefactions, he had made it a rule to appropriate one-third of his income to objects of private charity. His help was given secretly, so that none but his confidential assistant in office knew of it. Families in distress, especially those who had known better days, loathe nothing so much as publicity, and he respected their feelings as if it were a matter concerning his own. In the words of Richard Steele, "Such natures one may call stores of Providence, which are actuated by a secret celestial influence to undervalue the ordinary gratifications of wealth, to give comfort to a heart loaded with affliction, to save a falling family, to preserve a branch of trade in their neighbourhood, and give work to the industrious, preserve the portion of the helpless infant, and raise the head of the mourning father." One example of Sorabji's benevolence will suffice to give the reader an idea of his fine character. He was the guide, philosopher and friend of many of his contemporaries. A Hindu millionaire, who, following from time to time the advice of Sorabji and an American friend, had largely increased his wealth, appointed them to be his executors. Not forgetting these benefits, he bequeathed by will as a mark of his appreciation, a legacy of Rs. 40,000 to each. Some time before this large-hearted person died, he asked the two friends to his house and told them that as his wife was in a delicate state of health, he wanted immediately to alter his will to allow of a legacy of Rs. 40,000 being given to the expected issue, if it turned out to be a daughter. As his health was uncertain, the executors suggested that he should forthwith make a codicil to his will.

Things are not always disposed as man proposes, and the good man passed away without making the necessary provision. The posthumous child, a daughter, was left without a portion. Sorabji and the American friend received their appointed legacy, but what did Sorabji do with this unexpected bequest? Would he keep it, when his friend's own child was denied by fate to receive her inheritance! No. He gave it as a gift to the helpless infant. It is given to few to make such a generous gesture, involving the loss of hard cash, but Sorabji was not the man to "take the cash and let the credit go"!

While Sorabji gave freely in charity, he tried other forms of benevolence equally effective. He knew the value of timely loans without a return of interest to enable some to get on in small arts, crafts and professions, and others to pursue their studies in England. Some of them when well established returned their owings with gratitude, while a large number who were less fortunate just paved their way to a decent living. Sums amounting to a lakh of rupees were outstanding at the time of his demise and could have been recovered, had not Sorabji left instructions to his executors not to make a demand. Such a course would undo the good he had done and he was strongly averse to it.

Against the brighter side of the picture of Sorabji dealt with in these pages, I deemed it necessary to present the darker side, if any, and with this object scanned the facts of his life, but, barring the shortcomings recorded below, I could not find any which would take away something substantial from the credit side of his career. I have quoted Sir Dinsha Wacha before to show that Sorabji did not make a good speaker. The value of a speech closely knit with facts and figures and supported by sound arguments would be somewhat lost on his audience, until it was read in print the following morning. He lacked that wit and humour which makes the life of a public man so much more attractive. His outlook on life was serious, and unmixed as it was with the lighter veins of thought, he could not be made a hero of the day, as many a lesser light of his time so easily made himself. Though capable of making large allowances for many deficiencies of human nature, he was a bit severe in his valuations of some of his contemporaries whose moral lapses in public and private life he could not easily condone. This attitude sometimes resulted in estranging a few leading men of his time, who would otherwise have willingly ranged themselves on his side.

The public life of Sorabji was sustained and adorned by his private virtues. The singular charm of his manner and the rare beauty of his character were the foundation of his greatness. His love and respect for his mother was intense. He valued nothing so much in life as the early training and wise guidance he received from her. When his means allowed him to endow a school for girls, he linked it with her name. To his wife, he was faithful and loving to the last. He was so pure of heart and clean in mind and spirit that the men and women of his time spoke of his private life in the same strain as they would of a saint's. The hymns of Zoroaster lay stress on

nothing so much as on what He calls *Vohu-mano*—the good mind—and Sorabji exemplified by his life that this ideal of his beloved prophet was capable of being made a reality by a devout follower of his faith. His love for his children was intense. He devoted a part of his precious time to give them his tender care. But his passion for children was not confined to his own. It was a great delight to him to know their thoughts and share their joys. No child came to his house without receiving some appropriate gift. It was always his way to give them his blessings by placing his right hand over their head. One little child, unused to such kindness in her home, unconsciously blurted out her little thought “How nice it would be if I had a father like him!”

He attached the greatest value to truth. In this respect he would not tolerate any intentional deviation either in word or deed. He believed that strict adherence to truth in all matters of life would transform the world. Sincerity was the keynote of his life. When he regarded any public or private question, he looked at it without the least regard for self. No mean motives actuated his course of action. He would not take an unfair advantage in any transaction, even when the law was on his side. Out of the many people whom he had befriended at sometime or other, there were several, who, when circumstances had altered, proved ungrateful to their benefactor. He bore such behaviour without a murmur.

Sorabji was simple in his dress. Outward show was most distasteful to him. He was a man of moderate views, believing that real progress was always of slow achievement. He was possessed of true humility. As a front rank leader of his time, he would by all means take the lead whenever the occasion demanded it, but the inner attitude of his mind would be not of superiority but of service. Only once did he feel called upon to assume a superior attitude to his people and that was at the time the public mind was agitated over the Rajabai Tower tragedy. Though a man of deep culture, his modesty of behaviour among others, not so endowed, was remarkable. Men who had either by heredity or reason of their great wealth enjoyed a high position in society, often became his willing instruments in the cause of reform. Associating with Sorabji one was instinctively touched by a refinement of character seldom met with in the daily converse of life. The greatness of the elements which composed his private and public life made him a unique and remarkable figure of his time. In judgment, sound; in worldly affairs, possessed of prudence, foresight and firm resolve; in dealings with others, straight as a die; in private life, truthful, kind, courteous, and benevolent; in moral conduct, above reproach, “wearing the white flower of a blameless life”; as a public man, actuated by a high and serious purpose, disinterested, independent and showing unflinching courage and determination. Such was the man. Not often are so many excellent traits found combined in one person. It was owing to this rare union of qualities that Sorabji's life was regarded as a pattern which his countrymen might well follow.

FIAT JUSTITIA.

પ્રકરણ ૧ લું.

સોરાબજી બંગાળીના વડવા.

સોરાબજી બંગાળીનો જન્મવૃત્તાંત શરૂ કરવા આગમ્ય તેમન વડવાઓની જીંદગીની થોડીક ટુંક પણ જાણવા જોગ વિગતો આપણે નિચે રજૂ કરીશું. તેઓ કેવા પુરૂષો થઈ ગયા, કુટુંબી અને કામી નામનાનો વધારો કરવામાં શું હિસ્સો આપ્યો, કેવા જાતિગુણોની મદદવડે ગરીબ સ્થિતિમાંથી આગળ વધી સંસારમાં તરી નિકળ્યા ધત્યાદી સર્વે ખીના ઉપર નજર નાંખવાની દેખીતી જરૂર છે, ખાસ કરીને એટલા માટે કે તે ઉપરથી તેમના વંશજ સોરાબજીમાં એ સદગુણો કેવી રીતે ઉતર્યા, તેમની જીંદગીને ચોચ રંગરૂપ આપવામાં શો ભાગ લીધો તે ખુલ્લી રીતે જોવાનું બની આવે. વડવાઓની કીર્તિ તેમના કુટુંબનો પવિત્ર વારસો, તેનાં જાતિઅભિમાનનું મૂળ, અને ગુણ લક્ષણનો પાયો રચનાઈ એક અગત્યનું સાધન છે. તેઓના રૂઠા દાખલા ઉપરથી જ તેમના વંશજ સદગુણમાં સમાયલી સુંદરતાનું સ્વરૂપ પિછાનતા થઈતે તરફ ખરા ભાવથી સદા ખેંચાયલા રહે છે.

સોરાબજીના વડવાઓમાં આપણું પ્રથમ ધ્યાન તેમના બપાવા અને કુટુંબના મૂળ સ્થાપક નવરોજજી સોરાબજી ઉમરીગર ઉપર જાય છે. એમનો જન્મ સુરતની પાસે ઉમરાં ગામમાં ૧૭૮૦ નાં સાલમાં થયો હતો, જે ઉપરથી જ તેઓ ઉમરીગર અટકે ઓળખાતા, પણ પાછળથી બંગાળમાં લાંબો વખત વેપાર અર્થે જઈ રહેવાથી મિત્રમંડળમાં બંગાળી કહેવાવા લાગ્યા, જે કે તેઓએ પોતે તો જીંદગી સુધી એ અટક ધારણ નહિ કરતાં ઉમરીગર તરીકે જ ઓળખાવું પસંદ કર્યું હતું. એમનું ખાનદાન અસલ નરસંગ પટેલનાં નામથી જણાયલું હતું જે કુટુંબનાં ધણાં માણસો ઉમરાં ગામ ઉપરાંત પાછળથી સુરત અને મુંબઈ મધ્યે જઈ વસ્યાં હતાં.

ઉમરૂં ગામ નદી કિનારે આવેલું હોવાથી એવી કુદરતી રમણિયતા ધરાવે છે કે લાંબા અસલ લોકોમાં “ઉમરાં અને મોતીનાં *જુમરાં” તરીકે પ્રીતથી ઓળખાતું. નવરોજજીના માતાજી રતનબાઈ આ રીતે પોતાનાં ગામને ઓળખાવવામાં ખાસ મગરૂરી લેતાં હતાં. થોડાં વરસની વાત ઉપર સુરત નજદીક હવાફેર માટે જતાં આ પુરાણાં વાહાલાં વતનને નજરોનજર જોવાની કુદરતી ખાહેશ થવાથી તેની મુલાકાત લેવાની તક અમોએ હાથ મ્થરી હતી. અસલ એ ગામમાં પારસી-

* જુમણાં.

વસ્તીનું પ્રમાણ મોટું હતું પણ તે વેળાએ તો ત્યાં જરૂરથીઓના પાકી આંધણીનાં જુજ ધરો સિવાય માત્ર પરકામનો જ વસવાટ જણાયો, જેઓનાં નાના નાના ઝુંપડાં ઉપરાંત ત્યાં ઝાઝું વધારે રહ્યું ન હતું. આ જગ્યાએથી પાછા ફરતાં દિલમાં કંઈક હર્ષ તો કંઈક ઉદાસીની મિશ્ર લાગણીનો અનુભવ થયો. હર્ષ એટલા માટે કે તે અસલી વતન જેવાનો સંતોષ મેળવી શક્યો. ઉદાસી આ કારણે કે આગળ પારસીવસ્તી ધરાવતું તે એક વખતનું આબાદ અને સુખી ગામ હમકામના વસવાટથી લગભગ ખાલી થઈ કેવી ઝુંકતી અને શોકાવૃત્ત હાલતે પુચ્છું હતું. એ વિષેનો વિચાર કરતાં ગોલ્ડસ્મીથના મુંદર કાવ્ય 'ડીઝરટેડ વિલેજ'ના વાંચનથી મન ઉપર થયેલી અસરો જાણે પાછી સાંભરી આવતી હતી.

આ રમણિય ગામમાં નવરોજીનો અચપણનો થોડોક સમય પસાર થવા પછી તેઓ નાની વયેજપોતાનાં માતૃપિતા સાથે મુંબઈ આવી વસ્યા. તેમનાં પિતાનું નામ *સોરાબજી હતું અને તે ઉપરથીજ જે નરનું જન્મચરિત્ર લખીએ છીએ તેમનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી માણસો રાખી પાલખી ભાડે ફેરવવાનો ધંધો કરતા હતા. આ સમયે એક એવો ખનાવ અન્યો કે જે કંઈક રમુજી તત્વ ધરાવવા સાથે કુટુંબી ચઢતીનાં પેહેલાં અને અગત્યનાં સાધન તરીકે નોંધી રાખવાજોગ છે. નવરોજીના પિતા એક દિવસ ધરમાં જે કંઈ રોકડ નાણું હતું તે લઈ વરસ દહાડાનો અનાજ ભરી રાખવા માટે બજારમાં ખરીદીએ નિકળ્યા. તેઓનો ખવાસ એવો હતો કે કંઈ પણ વાત ધ્યાનમાં આવી જાય તો તે ઉપર તુરત અમલ કરે. આ પ્રસંગે પોતાના દીકરાને ઇંગ્રેજી કેળવણી આપવાનો તેમને અચભુચ વિચાર આવતાં પોતે બજારમાં જવાને અહલે મહેતાજીની જે નિશાળમાં નવરોજી શિખવા બેઠેલા હતા ત્યાંથી તેમને ઉઠાડી લાવી, ઈંગ્રેજ બજારમાં એક ઇંગ્રેજની નાનકડી સ્કૂલ હતી ત્યાં મુક્યા અને તેમનાં હંમેશના સાદા, ભોળા ખવાસ મુજબ તમામ નાણું શિક્ષકના હાથમાં આપી તેને પેટે જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી પોતાના છોકરાને ઇંગ્રેજી શિખવવાની વિનંતી કીધી. તેમને આવા ઇતિબર જોઈ પેલા ઉસ્તાદે પણ નવરોજીને પોતાની સ્કૂલમાં ખુશીથી દાખલ કરી કેળવ્યા. આ

* સોરાબજી જોગીજી ઉમરીગર. તેમનાં એક વડવા બરજોરજી, ડાંગમાફની અટકે જોગખાતા. તેનું કારણ નિચલી વિગત ઉપરથી જણાશે. તેઓ વડોદરા રાજ્યને તાબેના એક ગામમાં વસ્તા હતા જ્યાં સરકારી ખાતાનો એક તોફાની ગોધો મોહોલાઓમાં હાં ત્યાં છુટો ફરી લોકોને બહુ ત્રાસ પમાડતો, પણ તે રાજ્યને લગતો હોવાથી કોઈ તેને હાથ લગાડવાની હિમ્મત કરતું નહિ. આ જોઈ એક દિવસે બરજોરજીખાનું મસ્તક ફરી ગયું અને તેઓએ હિમ્મતથી આગળ ધસી જઈ એક જડી ડાંગનો ફટકો તે ઝુનની જનવરનાં માથાંમાં લગાવી તેને બેનન કર્યું. આથી ત્યાંના લોકો ઘણાં ખુશી થઈ ગયાં અને આ ચાલુ ત્રાસમાંથી બચવા માટે તેમને બહુ બહુ શાખાશી આપી.

રીતે નાણું ખરચી નાખવાથી સોરાબજીનાં ધણિયાણી પ્રથમ તેઓ ઉપર બહુ રિસે લરાયાં પણ પાછળથી આ શુભ પગલાંનો ફાયદો આપોઆપ સમજ્યા વિના રહ્યાં નહિ અને ખીજાઓ આગળ એ વાત ઉકમાઈથી કરવા લાગ્યાં કેમકે તેથીજ કુટુંબી ચઢતીનો રસ્તો ધીમે ધીમે મોકળો થવા પામ્યો. આગલા જમાનામાં ઈંગ્લિશ કળવણીનો પ્રસાર જ્યારે આપણાં લોકોમાં જુજ બલકે નહિ જેવો હતો તે વેળાએ સોરાબજી ઉમરીગર જેવા એક સાદા અને બિનકિળવાયલા ગ્રહસ્થના મનમાં પોતાના ખરચ્યાને ઈંગ્લિશ તાલીમ આપવાનો વિચાર અચ્ચુચ ઉત્પન્ન થયો તેમાં કુદરતનોજ કંઈ ગેબી હાથ હોવો જોઈએ, તે સિવાય તેનો ખુલાસો આપણે ખીજી કંઈ રીતે આપી શકીએ ?

નવરોજીની વેપારી કારકીર્દીને લગતી વિગત ઉપર આવતાં જણાવવું જોઈએ કે તેઓ વીશ વરસની ઉમરનાં નહિ થયા તેટલામાં ચીન ખાતે મહેતાગિરીની નોકરીએ ગયા અને પોતાની બે સફરો દરમ્યાન સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેટેલા ખેરોનેટ જોડે એકજ વહાણમાં ભેગા મુસાફર હતા. ચીનથી પાછા ફર્યા બાદ એમને તે વેળાના જાણીતા શેહેરી શેઠ હોરમસજી બમનજી વાડિયા સાથે પિછાન થઈ જેઓ જોડે આડતનું કામ ચલાવવા માંડી ચીનની ખીજી બે સફરો કરી હતી. આ નેક ગ્રહસ્થ સાથની ઓળખાણુ તેમને ધણી લાભકારક નિવડી, અને તેઓની મેહેરબાનીથી જ નવરોજીને પ્રખ્યાત ચાર્લસ ફોર્બસની ભાગીદારી હેઠળ મુંબઈમાં ચાલતી જાણીતી વેપારી પેઠી ફોર્બસ કું. સાથે સને ૧૮૦૭ ના વરસમાં પેટેલ વેહેલો સબંધ પડ્યો. એ કુંપનીના નેટીવ એજન્ટ તરીકે તેમણે એ જ સાલમાં કલકત્તે જઈ લાંતું કામ એવું મનમાનતી રીતે બજાવ્યું કે તે વિષે પોતાના સંતોષની લાગણી મીં ચાર્લસે પાછળથી શેઠ હોરમસજી વાડિયા જોગાં એક કાગળમાં લખી વાળી હતી. વળી મીં ચાર્લસે તેમની લાયકાતની પિછાનમાં એક રૂપાંનો ડીનર સેટ (Dinner-set) તથા એક કિમતી ધડીઆળ પણ નવરોજી ઉપર ભેટ મોકલ્યાં હતાં.

ઉપર જણાવેલી પેઠીએ સને ૧૮૧૭ ના સાલમાં કલકત્તા મધ્યે મીશીયસ હટનની કું. ને નામે એક શાખા ઉઘાડી, જેનાં નવરોજીને મીં થોમસ હટન અને મીં થોમસ આલપોર્ટ સાથે ભાગીઆ કરી આપવામાં આવ્યા. નવરોજી પાસે તે વખતે પોતાના ભાગ જોગુ નાણું આપવાની જોગવાઈ નહિ હોવાથી હાતમ દિલનાં મીં ચાર્લસે તેમને પોતા તરફથી એકી વેળાએ રૂપિયા પચાસ હજારની નાદર રકમ ધીરી હતી, જે કિમતી મદદ વડે જ તેઓ પાછળથી વેપાર ધંધામાં ફાવી નિકળ્યા.

ચાર્લસ ફોર્બસ હિંદુસ્તાનના વતનીઓના એક સાચા ખેરખાહ તરીકે આપણા દેશમાં મશહૂર થઈ ગયા છે જેનાં અનેક ભલાં કામોમાંનો આતો માત્ર એકજ દાખલો ગણાશે. તેમની માનભરેલી યાદમાં મુંબઈના આગલા રહેવાસીઓએ તેમનું સંગેમરમરનું એક બાવલું ઉભું કરી

ટાઉન હોલમાં ખુલ્લું મુકયું હતું જે આજે પણ ત્યાં જોવામાં આવે છે. એ નરની હંદગીનો ટુંક હેવાલ પાછળથી સોરાબજીએ પોતાની કલમથી લખી “જગત મિત્ર” ચોપાનિયાનાં ફ્રેન્ચઆરી ૧૮૫૦ નાં અંકમાં બહાર પાડ્યો હતો, તેમાં દેશીઓ તરફની તેમની માયા અને દિલસોજીનું વર્ણન વાંચતાં અસલી જમાનાના લલા ટોપીવાળાઓની યાદ કુદરતી મનમાં ધાઈ આવે છે.

મીશીયર્સ હટન કું. નો ધંધો ધણાં વરસો સુધી કલકત્તામાં નફા ભરેલી રીતે ચાલુ રહ્યો હતો, જે અરસામાં નવરોજીએ એક દેશી વેપારી તરીકે જ નહિ પણ એક સાદા, મિલનસાર, ધર્મચુસ્ત અને સખી દિલના ગ્રહસ્થ તરીકે કામ અને પરકામમાં સારી નામના મેળવી હતી. એ પેટી ઉઘડી ત્યારે કંપનીના ભાગીઆઓ ઉપર મી. (પાછળથી સર) ચાર્લસ ફોર્બ્સે ઈંગ્લંડથી એક પત્ર લખ્યો હતો, જેમાંના કેટલાક ફકરા આજે પણ આપણા વેપારીઓને નાશિઅત લેવા જોગ હોવાથી તેનો ગુજરાતી તરજુમો સોરાબજીના “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો”ના દ્વિતર ખીજાં (પાને ૯૧-૯૨)માંથી નિચે ઉતારી લખ્યે છીએ.

“તમુને જાણવું જોઈએ જે તમારી આએપત અને કમાઈ ઉપર હંમેશાં સારી રીતે નેધા રાખવી તથા તેને ચંચલાઈથી સંભાળવાની મોહોટી જરૂર છે. તમારો પોતાનો અંગત ખરચ તથા તમારી પેહેડીનો તથા ખીજો ખરચ માવજતથી તથા કસરથી કરવો. તમુને સાદાઈથી ફરવું ધટારત છે.

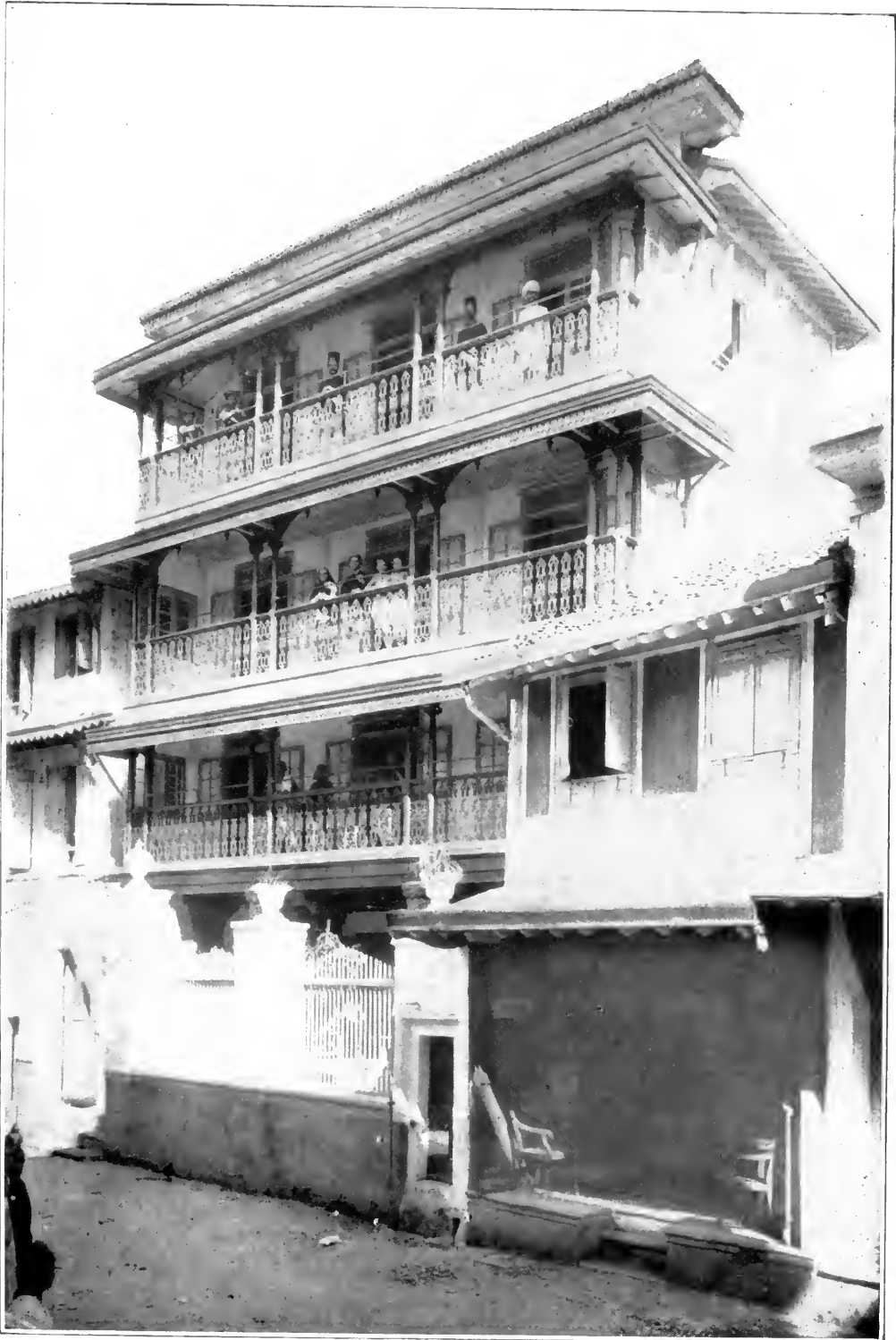
* * * *

“તમારે દરએકે પોતાને હીસાબે અંગત ખાતે દેવું કરવું નહી અથવા નાણાં ધીરવાં નહી અથવા કોઈના જમીન થાવું નહી.”

“અંગાલ દેશની જમીન ફલવાન છે અને મજુરી સસતી છે વાસતે ઇરોપ ખાતે જનાર માલ સારી રીતે મલી આવશે, વાસતે જે કોઈ સંભાલીને ધંધો કરે તેહેને મોહોટો નફો થાએઆ વના રેહે નહી.”

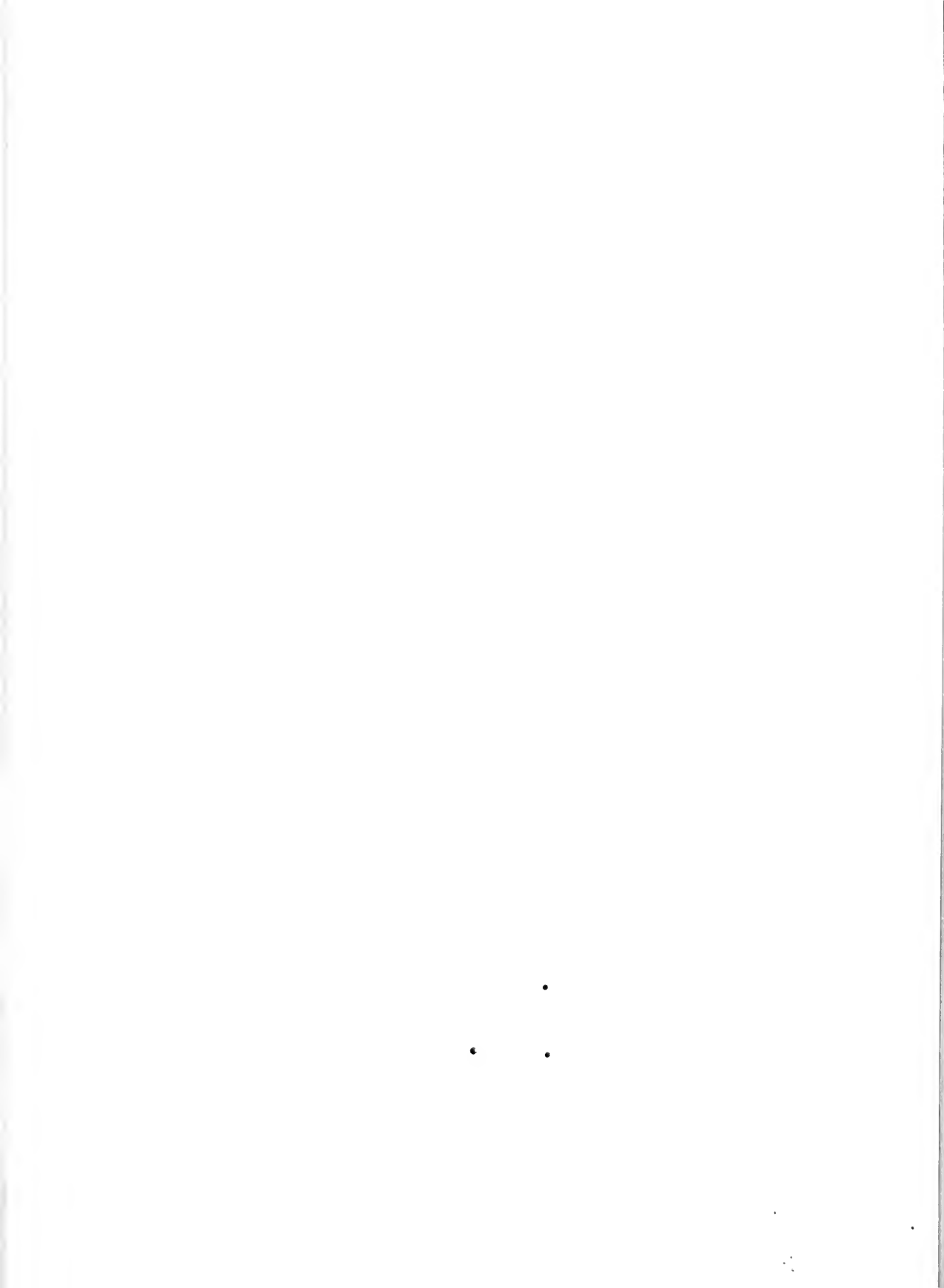
“લલાં માણસ અને ઉઠીઓગી કારીગરોને નાણાં ધીરવાં કે જેઓને મદદ કીધાથી તેઓનું કામ સુધરે.”

ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના સાલમાં નવરોજી શ્રોટીક મુદત મુંબઈ આવ્યા અને એજ પ્રસંગે કોટ ખાતે પારસી બજાર મોહોલામાં એક માળનું ઘર જે કોઈ પરજુની માલિકીનું હતું તે વેચાવું લઈ પોતાના કુટુંબને ત્યાં વસાવ્યું, જેઓમાં એમના માતપિતા અને ધણિયાણી મુખ્ય હતાં. કહે છે કે નાના સોરાબજી અંગાળી ઉપર તેમના બપાઈજી મેહેરમાયનું એટલું હેત હતું કે એક



Old Family House of Sorabjee Shapoorjee Bengallee once situated in Fort.

સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીનું આગળ કોટ મધ્યે આવેલું પુરાણું કુટુંબી ઘર.



વેળાએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી પોતાના પગને કંકુ લગાડી કાગળ ઉપર તેના છાપ સાથના પગલાં ભેટ કીધાં હતાં, જે તેઓની પ્રિય યાદમાં એમણે ભળવી રાખ્યાં. એવાં વડીલોથી વસા-યહું આ અમારૂં પુરાણું માનીતું *ધર, પેઢી દર પેઢીના અનેક ફેરફારો ભેતું જુના અને નવા કાળને કડી દર કડી જોડતું, ધણીક પ્રિય યાદોથી ભરપૂર સંવે વંશજને વરસો સુધી અચ્ચાં મિસાલ પોતાના હૃદયમાં સમાવી કુટુંબી માલિકી હેઠળ એક સદી ઉપરની માન ભરેલી જૈદીએ પોહોંચવા પામ્યું. એમાં સોરાળજનો પોતાનો તથા તેમના બેટીએ અને વળી તેઓના અચ્ચાં-એનો પણ જન્મ થયો હતો.

આ ધર પેહેલાં એક માળનું હતું જેની ઉપર સોરાળજના પિતાજીએ ખીજો અને સોરા-ળજીએ પાછળથી ત્રીજો બંધાવ્યો. છેલ્લા ત્રહસ્થે પોતાના મરણની થોડુંક આગમ્ય ધરના આગલા ભાગમાં ફેરફાર કરાવી ત્રણે માળે આગળ જ્યાં બારીઓ હતી ત્યાં સલંગ અગાસી બનાવી. આ ધરના ઓટલાના થાંભલાં અને દરવાજાનીં બંધણી ઉપરથી તેની અસલી પરણુ માલિકીનો ખ્યાલ આવતો અને આગલો મોટો દરવાજો ધરને એક જતનો મોભો અને ટેકાવ આપતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં નવરોજી થોડાક માસ પાછા મુંબઈ આવ્યા અને તે પ્રસંગે પોતાના બેટા શાપુરજીના લક્ષ બીખાઇજી મનચેરજી બેહુરામજી ગામડીયા સાથે કરાવી આપ્યાં. બીખાઇજીને પોતાના આપ તરફથી ફરામજી નસરવાનજી પટેલ તથા માતા તરફથી ખરશેહજી માણેકજી અને દાદી બરજોર ખાનદાનસાથે સગપણ હતું.

નવરોજી કલકત્તે પાછા ફરતાં પારસીઓ માટે ત્યાં એક દોખમું બંધાવવાનું નેક અને ધર્મતુ કામ પોતાને હાથ ધર્યું. એ સાડું જોઇતો લગભગ સઘળો પથ્થર તેઓએ મુંબઈથી ધડાવીને મોકલી આપ્યા બાદ દોખમું તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૨૨ ને દિને બંધાઇ તૈયાર થયું હતું. તે ઉપર રૂપિયા પાંત્રીસ હજારનો ખર્ચ થયેલો જણાય છે. તેની આસપાસની ઘેરી લીધેલી જગ્યા જરથોસ્તી અંબુમનને લગતી હતી, જેની પડોશમાં આપણાં રવાંતોને આગળ

* બહુ દલગીરી સાથ જણાવતું પડે છે કે બેલાઈ પીચરથી હોર્નબી રોડ સુધીનો સલંગ રસ્તો બનાવવાની મ્યુનીસીપલ યોજનામાં અમારૂં આ ધર પણ આવી જવાથી તેની પડોશની અમારી ફકાન સુધ્ધાં તે વેચાઈ લઇ, ૧૯૨૬ ની આખરીયે તોડી પાડવામાં આવ્યું હતું.

† સાંભળવા સુજબ આ થાંભલા અને દરવાજાનું સુંદર નક્સીકામ લેન્ડ એકવીઝીશનના એકટીંગ કલેક્ટરને એવું પસંદ પડ્યું કે ધર ભાંગવા પછી તે ચીજો પોતે ખરીદી લઇ વિલાયતના કોઇક મ્યુઝીયમમાં મોકલવાનો તેઓએ ઠરાવ રાખ્યો હતો. આ સુંદર નક્સીકામના ચિતાર અને તસવીર, આગળ પણ કોઇ કોઇ શોખીન યુરોપિયનો ધર આગળથી પસાર થતાં લઇ જતા હતા.

ભૂમિદા કરવામાં આવતાં હતાં. એ દોષમાંનો તાણો પુરવાની તથા તેને પરઠવાની ક્રિયા કરવાને નવરોજીજી ખાસ મુંબઈથી મોબેદો લઈ ગયા હતા તથા સઘળી ક્રિયા મુંબઈવાળા ઈસ્તુરજી એદલજી દારાખજી સંભાળાંના કૃતવા મુજબ કરવામાં આવી હતી. એ દોષમાંના કમ્પાઉન્ડની બહારની દિવાલ ઉપર નિચલી એ તખતીઓ મારેલી છે, જેમાની પેહેલી પુરાણા કાળના પારસીઓની ગુજરાતી ભાષા કૃવી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે.

શીદાદાર હોરમજદની મદત છે. રોજ ૨૭ માહા ૪ તીર શને ૧૧૯૧ ઇઅબજેજરી, શને ૧૮૭૮ ના માહા શુદ્ધ ૪ વાર સોમે, તાં ૨૮ મી જાનેવારી શને ૧૮૨૨ અંગરેજી. શી જરતુશ પંગમઅરની લલી દીનના પારસી લોકોને સારૂ હમોએ હમારી જતી મહેનતથી ને પરવર દેગારની મદતથી એ નેક એહશત મુકામની જગો બનાવી છે કે આપડી લલી દીનના શીકાને કામ લાગે તે હમારી કળએ જે કોઈ આપડી લલી દીનના સાહેબો હોએ તેહનાંને લાજમ છે કે એ જગો તથા દોષમાની હંમેશા ખચરદારી કરે.”

લી૦ કમતરીન

“પારસી નવરોજીજી ખીન શોહરાખજી ઉમરીગરના.”

“Burying ground of the Parsees purchased by their voluntary subscriptions and surrounded with a wall at the expense and under the superintendence of Nowrojee Sorabjee.

Erected in Calcutta, 28th January 1822.”*

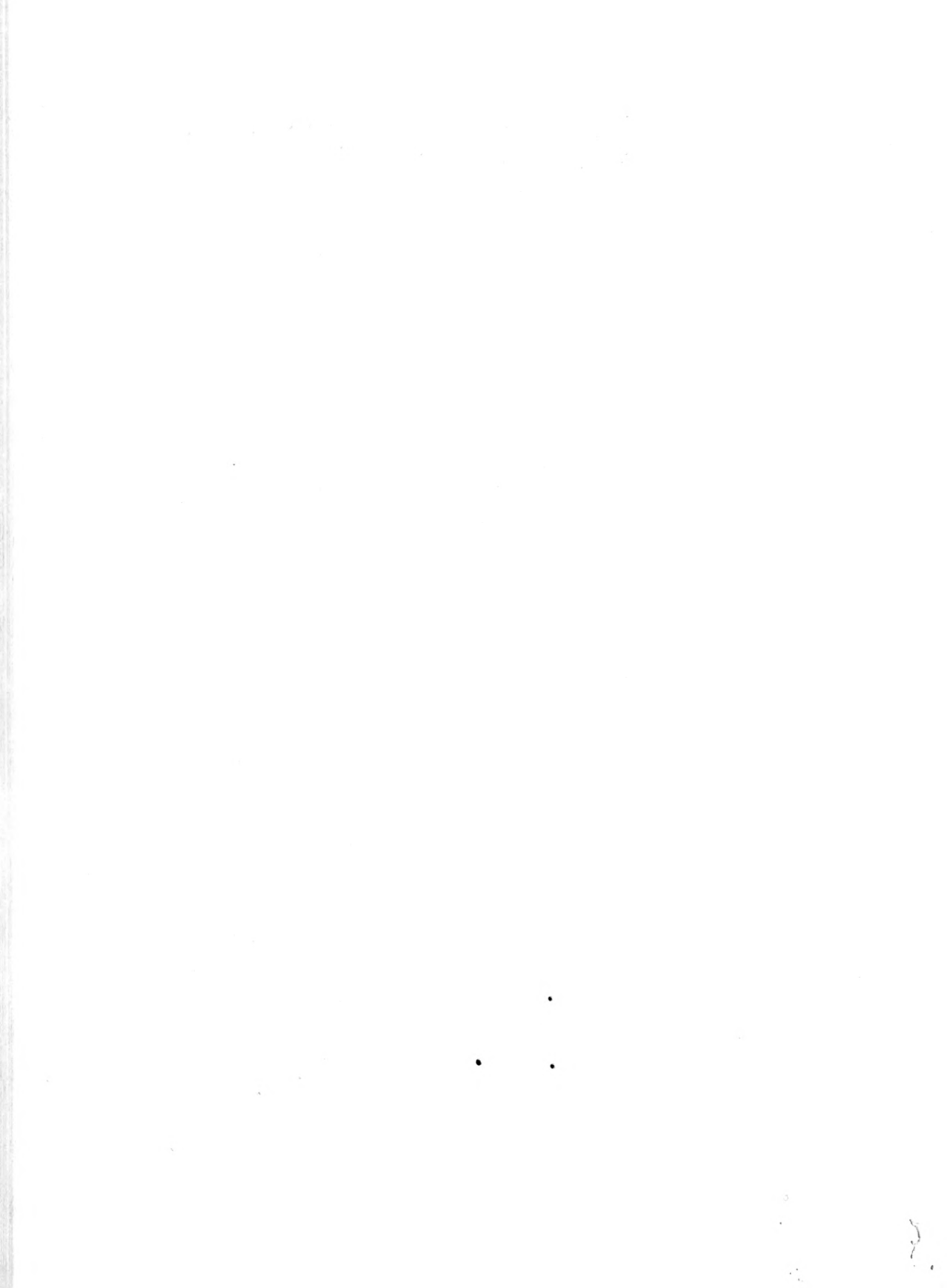
નવરોજીજીના જન્મારને લગતી વિગતો ખતમ કરવા આગમ્ય તેમની હંદગીમાં એતેકાક બનેલા એક કુદરતી બનાવની અતરે નોંધ લઈ તેની સાથે એમને શું સંબંધ હતો તે નીચે રજૂ કરવાની જરૂર જોઈએ છીએ.

સુરત મધ્યે શેઠ દાદાભાઈ નસરવાનજી મોદીની નૈયતે તેમના વિધવા બાઈ જામજીએ પોતાના ભાઈ શેઠ હોરમસજી બમનજી વાડિયા મારફતે એક આતશ બેહેરામ પરઠાવવાનું કામ શરૂ કરી હું જે માટે વિજળીના આતશની જરૂર હોવાથી શેઠ હોરમસજીએ તે વિષે નવરોજીજીને લખી જણાવ્યું હતું. એ પછી શું બનાવ બન્યો તે આપણે જોઈએ.

* પાછળથી કલકત્તાની વધતી જતી વસ્તી માટે એ દોષમું નાનું પડવા સાથ વળી ખીરમાર હાલતમાં આવી જવાથી તેની નજદીક એક જ કમ્પાઉન્ડમાં ત્યાંની જરથોસ્તી અંજીમને સરકાર પાસથી જમીન વેચાતી લઈ ૧૯૦૬-૧૦ નાં સાલમાં રૂપિયા અઠ્ઠ્યાસી હજારને ખચે એક નવું મોટું દોષમું બંધાવ્યું હતું. તે વખત પછી જીવું વપરાસમાં નથી.

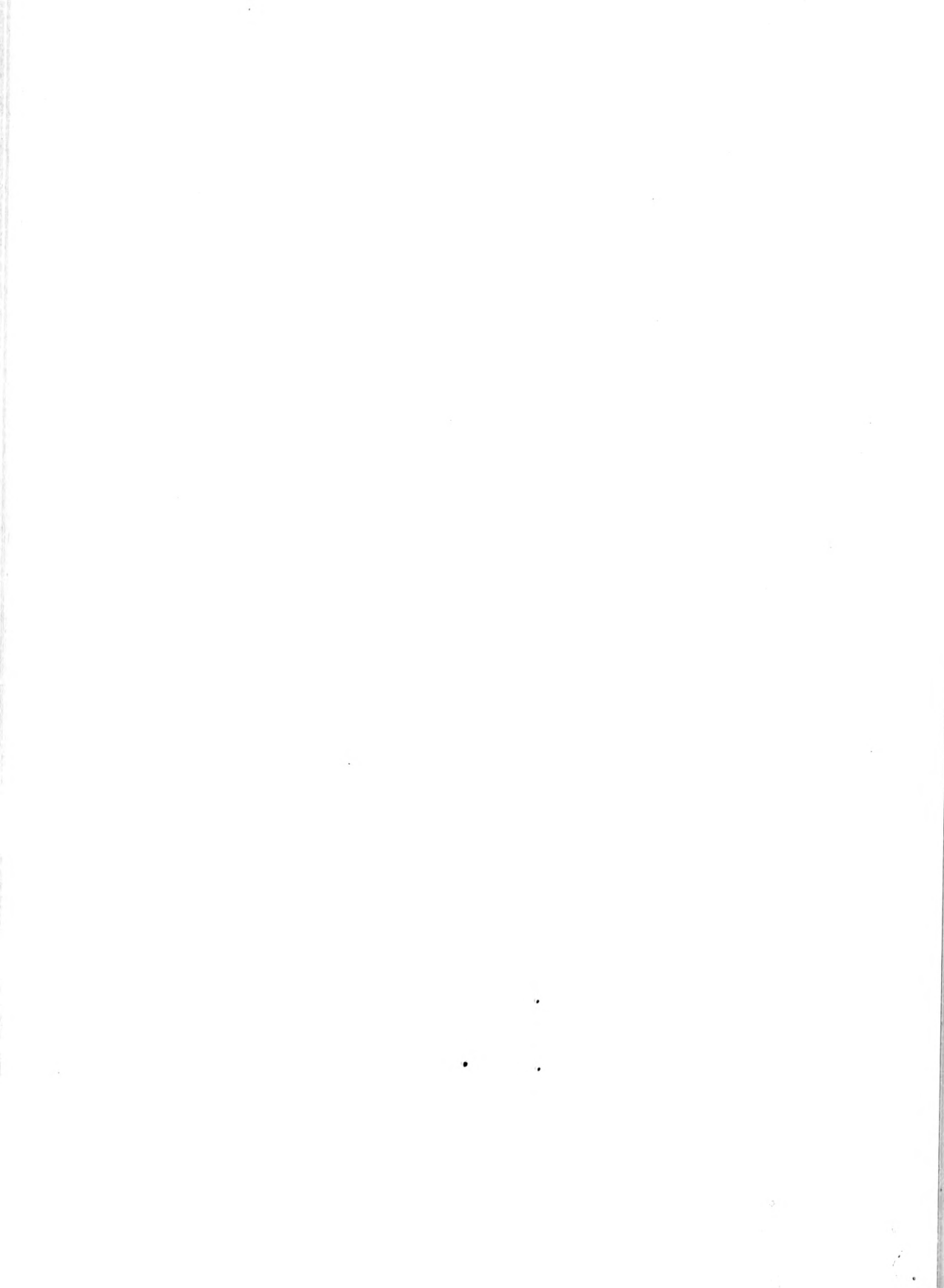


Entrance to the Tower of Silence built at Calcutta by Sorabjee's grand-father Nowrozjee Sorabjee Umrigar (Bengallee).
સોરાબજીનાં અપાવા નવરોજજી સોરાબજી ઉમરીગર (અંગાળી) એ કલકત્તા મધ્યે બંધાવેલાં દોણમાંનો દરવાજો.





The Tower of Silence built at Calcutta by Sorabjee's grand-father Nowrozjee Sorabjee Umrigar (Bengallee). (28th January 1822.)
সৌরাভজীনাঁ অ'পা'বা নবরোজজী সৌরাভজী উমরীগর (অংগালী) জে কলকতা মধে অঁধা'বেজুঁ দৌ'অমুঁ. (১৮. ১৮২২.)



નવરોજીજી હંમેશાં રવિવારનો દિવસ પોતાના મિત્રો સાથે કલકત્તાની પેલે પાર આવેલી શેઠ રસ્તમજી કાવસજી બનાજીની વાડીમાં ગુજરતા હતા. તે મુંબઈ તેઓ એક આતવારે (તા. ૪ થી મે ૧૮૨૩ ને દિને) દોસ્તો સહિત ત્યાં સાંજને વખતે નહીકિનારે બેઠા હતા, તેવામાં અચાનક ગાજવીજ સાથનું મોડું તોફાન થઈ આવ્યું અને ઉપરા ઉપરી વીજળીનાં ચમકારા પડવા લાગ્યા. એવામાં ત્યાંના માળીએ ઉતાવળે આવીને ખબર આપી કે તે તરફ નજદીકનાં કેળના ઝાડો ઉપર વીજળી પડવાથી તે સળગી ઉઠ્યાં હતાં; તેવાજ સંવે જણાવ્યો ત્યાં દોડી ગયા અને નવરોજીજીએ પોતાને હાથે એક ડાળ લાંગી સળગેલા આતશને સંભાળીને વાડીમાં આવેલાં શેઠ રસ્તમજીના ધરમધ્યે લઈ આવી સુખડ વિગેરેથી રોશન કર્યો. એ પછી સંવે જણાવ્યોએ મળીને ત્યાં નીઆએશ કીધી, અને બીજે દિને યામદાદે નવરોજીજીનાં ધરમાં તે આતશ લઈ આવ્યા. ત્યારપછી એક ધૂપદાન બનાવી ઘણી ચોકસાઈથી બે બેહેદીનોની દેખરેખ હેડળ તેઓએ વહાણ મારફતે તે આતશ બેઠતે ઠેકાણે રવાના કર્યો.

નવરોજીજી કલકત્તા ખાતે દુમતુલ્લામાં આવેલાં પોતાના રહેવાના મકાનમાં થોડાક કલાકની માંદગી ભોગવી તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૫ ને દિને પિસ્તાળીસ વરસની જવાન વયે ગુજરી ગયા હતા.* એ વખતે તારની સગવડ નહિ હોવાથી એમના મરણની ખબર મુંબઈ મધ્યે એમના કુટુંબીઓએ લગભગ એક મહિના પછી જાણી હતી.

નવરોજીજીના મરણ ટાંકણે તેમની એક પાળેલી કુતરી નામે ફલુરીએ દેખાડેલી નિમક હલાલી અને વફાદારીની એક વાત ઘણી કરણારસિક અને નોંધવા બેગ છે. કેહેણે કે આ વિશ્વાસુ પ્રાણી તેમના રવાનની પછવાડે પાયદસ્ત સાથે ચાલતું ગુજરેલાંની છેઠી આરામગાહ સુધી ગયું હતું, અને પાછું ધર આવ્યા બાદ કશો પણ ખોરાક પાણી નહિ લેતાં તેમના ગમમાં ઝુરી ઝુરીને બાપડું ત્રણ ચાર દિવસમાં મરણ પામ્યું.

નવરોજીજીનાં મરણની નોંધ કલકત્તાના છાપામાં પ્રગટ થવા ઉપરાંત મુંબઈના ઈંગ્લેજ તેમજ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં પણ લેવામાં આવી હતી. કલકત્તાના “બંગાળ હરકાર” પત્રના તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૫ ના અંકમાં તેઓ વિષે થયેલું લખાણ વધુ જાણવાબેગ હોવાથી તેમાનો મુખ્ય ભાગ નિચે ઉતારી લઈએ છીએ.

*

*

*

*

* અતરે નોંધ લેતા ફલગીરી ઉપજે છે કે એમણે બંધાવેલું કોખમું એમનાં મરણ સાથેજ પેહેલું નપરાસમાં આવ્યું અને આપણી કોમમાં ચાલતી વેહેમી માન્યતાને જાણે એક રીતે ટેકા મળ્યા.

He was a Parsee merchant and one of the first of his nation that settled in Calcutta. His career in life was fortunate and he evinced a peculiar shrewdness of mind and quickness of talent in all the situations of trust in which he was placed. In Bombay, in Canton and in Calcutta, he formed friendships with natives, Chinese and Europeans and was deservedly held in great respect.

Whatever may be the peculiarities of different forms of religion, it may be generally remarked that the man who sincerely and piously observes the ordinances of his faith will be a good member of society. Nowrozjee was a striking illustration of this fact. He lived in the most strict observance of the forms of his religion and most of his leisure was devoted to the sacred offices which are held in importance by the Parsees. That he spared no expense in his attention to these matters is best evinced by the very liberal share he contributed towards the establishment of a burying-ground for his nation in Bengal, a piece of duty which cost him no less than 35000 Rupees. Pious without cant, liberal without affectation, he had the dignity and urbanity of a gentleman, and he was no less remarkable for the generosity of his disposition which procured him the gratitude of many distressed Christians aswellas other objects of compassion than he was for those mild and respectful manners which gained him the esteem of the mercantile community of this place and his memory will long be cherished with feelings of unmingled regret."

સોરાબજીના મમાવા.* મનચેરજી બેહેરામજી ગામડીયા નવરોજીના એક અંગત મિત્ર હતા. પ્રથમ લાખચો સાથ મુંબઈમાં ધંધો ચલાવી ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં તેઓ તેજ કારથુસર કલકત્તે ગયા, જ્યાં પાંચ વરસ બાદ તા. ૨ જી અક્ટોબર ૧૮૨૫ ને દિને તેઓ પચાસ

*મુંબઈનાં ભણીતા મરહુમ શેહેરી શેઠ નવરોજી ભટ્ટાંગીરજી ગામડીયાના કાકા.

વરસની ઉમરે નવરોજીના ગુજરવા બાદ માત્ર ચાર દિવસમાં મરણ પામવાથી કલકત્તાના પારસીઓમાં કુદરતીજ દલગીરી ફેલાઈ હતી.

સોરાબજીના પિતા શાપુરજી, નવરોજીના નાના બેટા થતા હતા. તેઓએ પોતાનું બચપણ બાવા સાથે કલકત્તેજ પસાર કરી ત્યાં ઇંગ્રેજી, ફારસી વિગેરેની તાલીમ લીધી હતી. શાપુરજીના ભલા ગુણો તેમજ ખંતીલા અભ્યાસની પિછાનમાં તેમના એક શિક્ષક મી. સીન્કલેરે (Mr. Sinclair) ડૉ. વીલીકની ડુમેસ્ટીક એન સાઈકલોપીડીયા (Dr. Willick's Domestic Encyclopædia)ના ત્રણ દળદાર પુસ્તકો પ્રશંસાના પોતાને હાથે લખેલા થોડાક શબ્દો સહિત તેમને ભેટ કર્યા હતાં, જે સોરાબજીની લાયબ્રેરીમાં હજી પણ જળવાયલાં છે. બાપના ધંધાના સંબંધમાં શાપુરજીએ ચીનની બે સફરો (તેમાંની પહેલી ૧૮૨૩ નાં સાલમાં)કરી હતી. વળી ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં તેમણે પિતાના મરણ બાદ પોતાના વડાભાઈ દાદાભાઈ સાથે મળી કલકત્તાના દોખમાની સામે એક સગડી બંધાવી આપી હતી. એમનું મરણ મુંબઈ મધ્યે માત્ર ચોવીસ વર્ષની ભર જવાન વયે તા. ૨૫ મી મે ૧૮૩૨ ને દિને નિપજ્યું જેની દલગીરી ભરેલી નોંધ છાપા મધ્યે લેવામાં આવી હતી. તેઓ જતે શ્યાણું અને મિલનસાર સ્વભાવના, મોજલા અને ચંચળ તેમ વળી સરસ ચીજોના શોખીન અને કંઈ પણ મુશ્કેલીથી હારી નહિ ખાય એવા હતા.

સોરાબજીના વડવાઓની રજી કરેલી આ વિગતો ઉપરથી આપણે હવે પછી ખુલ્લેખુલ્લું જોઈ શકીશું કે તેઓના ગુણ લક્ષણોની અસર કેવી સુંદર રીતે એમનામાં ઉતરી હતી.



પ્રકરણ ૨ બું.

જન્મ-બચગી-કેળવણી-રમત ગમતનાં સાધનો-લગ્ન-કુટુંબ.

સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીનો જન્મ તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૩૧ ને દિને મુંબઈમાં ફાટ ખાતે પારસી બજાર મોહોલામાં તેમનાં આપીકાં ઘર મધ્યે થયો હતો. તેઓનાં પિતા એમને માત્ર સવા વરસની ઉંમરના મુકી ચોવીસ વરસની ભર જવાન વયે મરણ પામ્યા જેથી આ નાના બાળકને ઉધારી મોટા કરવાની ફરજ તેઓનાં માતાજી *ભીખાઇજી ઉપર આવી પડી. એ અરસામાં કુટુંબની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ પણ બહુ નબળી થઈ પડી હતી, કેમકે સોરાબજીના અપાવા ગુજર્યાં બાદ થોડા વખતમાં ફોર્બસની પેઠી ભાંગી, જ્યાં રોકવામાં આવેલી તેમની થાપણુ વખતસર ઉપાડી લેવાયલી ન હોવાથી માત્ર ફાટના ઘર સિવાય તેમના કુટુંબ માટે જીજ મતા બાકી રહી હતી; અને તેનો પણ વળી એક ગાળો તો સોરાબજીના કાકા દાદાભાઈને હસ્તક હતો. ભીખાઇજીને આ સમયે પૈસાની બહુ તંગી પડવાથી પોતાનું મકાન સગપણુનાં એક માતબર ભલા ગ્રહસ્થને ગિરવી મુકી તે ઉપર નાણાં કઠાવવાની તથા રહેવાની ઘણી ખરી જગ્યા ભાડે આપી માત્ર બેજ ઓરડામાં સંકડામણુથી પોતાનાં દિવસો પસાર કરવાની ફરજ પડી હતી; પણ પાછળથી તેમના સપૂત સોરાબજીએ જાતી ચંચળાઇથી આગળ વધી રફતે રફતે આ સંધું કરજ ફેડી નાખ્યું. તેઓ માટે એવું કહેવાય છેકે જ્યારે તેઓ રૂપિયા પાંચ-સોનો છેલ્લો હફતો પોતાનાં આ ભલા સગાને ભરવા ગયા ત્યારે એ ગ્રહસ્થને એટલી ખુશી ઉપજી કે તે રકમ પોતે નહિ લેતાં પોતાની ભલી દુવાઓ સાથે સોરાબજીના બેટી મેહેરબાઈને નામે ચોપડામાં જમે કરવા તેમને જણાવ્યું.

એણીમેર દાદાભાઈએ કેટલીક મુદતે જ્યારે પોતાનો ગાળો વેચવા કાઢ્યો ત્યારે સોરાબજીએ તેઓને તેમ કરવા નહિ દેતાં તેની કિમ્મતનાં પેટાંમાં કટકે કટકે તેમને જેમ જોઈએ તેમ નાણું આપતા જઈ તે પણ પોતાને હસ્તક લીધો હતો. તેઓના આ કાકા તેમજ કાકી ધનબાઇજી પોતાની આખી હંદગી એ જ ધરમાં પસાર કરી જાંજ કશાં સંતાન વિના મરણ પામ્યાં હતાં.

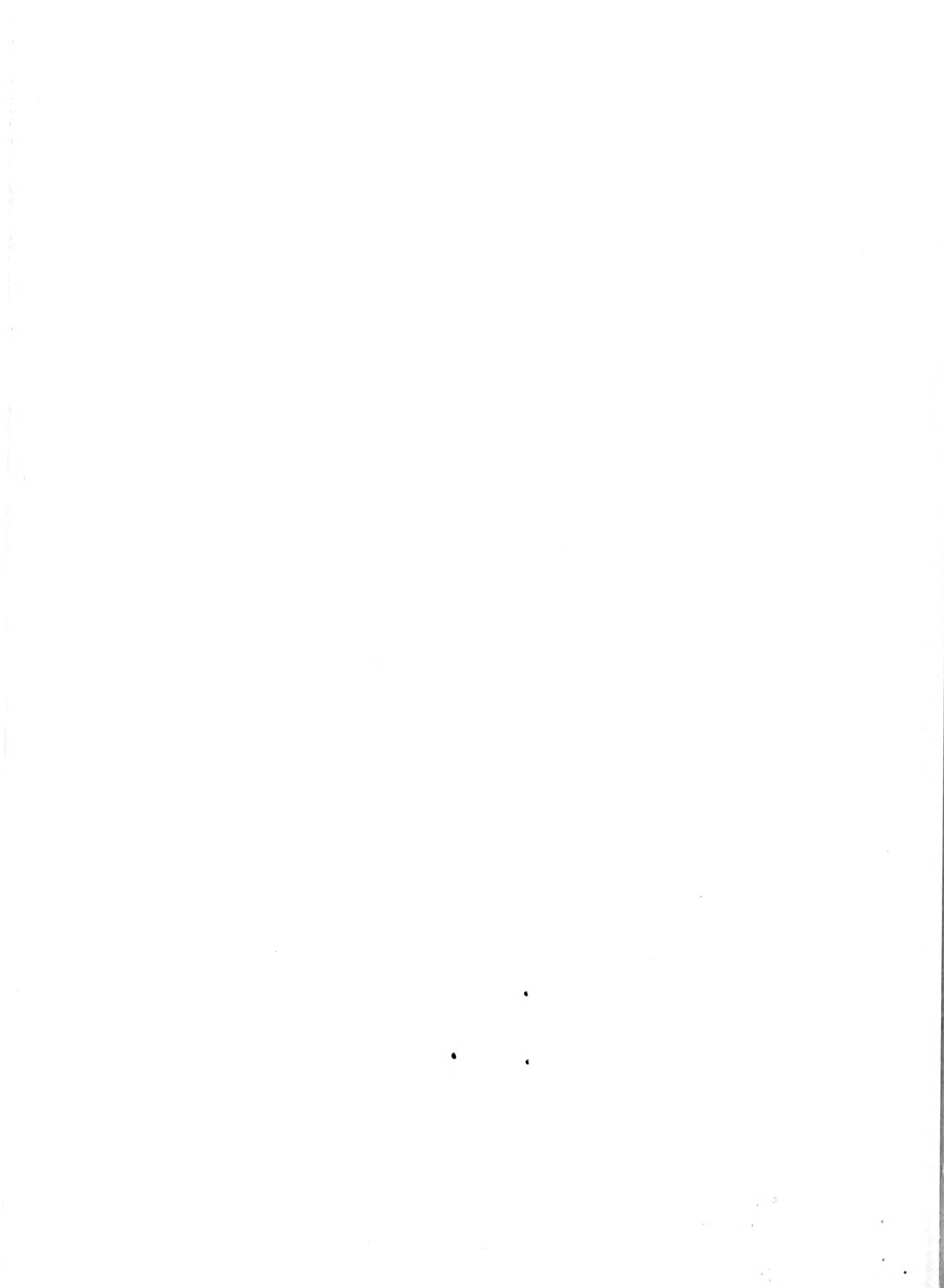
આ સંધી ખીના ઉપરથી જોવામાં આવશે કે ભીખાઇજી ઉપર ભરજવાન વયથી જ મોત અને ગરીબાઇના ભેગાં સંકટો આવી પડ્યાં. જેમ તેઓના ભરથારનું મરણ જવાનીમાં નિપજ્યું તેમ તેઓને પોતાનાં માતપિતાનો પણ આશ્રય રહ્યો નહિ, કેમકે તેઓ બન્ને ભીખાઇજીને નાની

* સોરાબજી આગમચ ભીખાઇજીએ એક બેટીને જન્મ આપ્યો હતો જેઓ માત્ર સવા વર્ષના થઈ મરણ પામ્યાં.



Sorabjee's mother, Bhikhaijee Shapoorjee Bengallee.

સોરાબજીનાં માતાજી, ભીખાઈજી શાપુરજી અંગણી.



વયનાં જ મુકી ગુજરી ગયાં. કહે છે કે તેમનાં માતાનું મોત અચ્ચુચ અને કરણારસિક સંજોગ વચ્ચે નિપજ્યું હતું. તેઓ પોતાનાં ધણીના મરણ બાદ એક વેળાએ ધરની બારીએ ઉભાં હતાં ત્યારે એક લક્ષ્મણું સાજન ત્યાંથી પસાર થતું જોતાં જ તેમનો જીવ એકાએક બિગડી આવ્યો અને થોડા વખતમાં પ્રાણ મેલી દીધો. તેનું કારણ એવું જણાવવામાં આવે છે કે તેઓનાં ધણીના મરણનો ધા દિલમાં તાજે હોવાથી પોતાનાં આપ વિનાના પુત્રને (સોરાબજીના મામા ફરામજીને) એમ કાણુ પરણાવી આપશે એવી દુઃખ ભરેલી લાગણી તેમને તે વેળા થઈ આવી, જેની અસરથી તેઓનું મોત નિપજ્યું હતું. આવી આફતો સામે ભીખાઈજીએ એક સ્ત્રી છતાં અજબ હિમ્મત અને ધીરજથી ટક્કર ઝીલી સંસારમાં પોતાનો માર્ગ કાપ્યો અને આ એક પૂરા વાહલા બેટામાં જ પોતાની સર્વે આશા અને ઉમેદો ભરી તેઓને સંભાળ અને કાળજીથી ઉધારવા પાછળ પોતાની હંદગીનો મુખ્ય વખત રોક્યો અને સ્ત્રી જાતીનાં ઉત્તમ ધર્મને સાચાં નિવડી આ સંસારનાં ઉંચ કર્તવ્યને સફળ કીધું. આગળ ચાલતાં આપણે જોઈશું કે ખુદ તે પુત્રની પરમાર્થી હંદગી જ એક માતાના પવિત્ર પરિશ્રમ-તેમના ઉમદા સદ્ગુણોના-કેવા જીવતા અને જાગતા પુરાવા સમાન હતી. તેઓ જેવા બેટાનાં વાહલ ભર્યા અને ઉપકારી હૈડાંના આ તો હંમેશનાં ઉદ્દગારો હતા કે “હું જે કાંઈ છું તે મારાં માતાજીને લીધે જ છું. એમનો ઉપકાર મારી ઉપર નહિ વિસરાય એવો છે.” આ સર્વ વિગતો ઉપરથી હવે પછી જોઈ શકાશે કે સોરાબજીની તેજ અને વિલક્ષણ શુદ્ધિ તથા ઉંચા ગુણો જેમ તેઓનાં આપ બપાવાનાં વંશ તેમ જ માતાની એલાદથી ઉતરી આવ્યા હતા અને તેમની તેજસ્વી હંદગીની જ્યોત બન્ને પ્રબળ બાબુઓમાંથી જ સળગી હતી.

માતા ઉપરાંત તેમના ગુણલક્ષણો રચવામાં સોરાબજીના મામા ફરામજીનો પણ મોટો હાથ હતો, જેમની સાદાઈ અને સાલસાઈ, નમ્ર સ્વભાવ અને સ્વચ્છ અંતઃકરણે આ બાળકનું મન એવું હરી લીધું કે ખેમાલુમપણે મામાના સદ્ગુણો ભાણેજમાં ઉતરી તેમની ઉધરતી હંદગીના અંશ સમાન થઈ પડ્યા.

ફરામજીની કૃણવણીની એક મુખ્ય ખુબી આપ-બળને ઉત્તેજન આપવાને લગતી હતી. દાખલા તરીકે તેઓએ ધરમાંથી માંગેલી એકાદ વસ્તુ જો તેમના નાના ભાણેજને મળી નહિ શકતી અને તે વિષે તેમને પુછવા આવતા તો ક્યાં છે તે કહેવાને બદલે રમુજમાં તો પણ ચાનક મળે એવી રીતે માત્ર એટલું જ બોલતા કે “બાવા, તે તમો શોધી કાઢો તો દેખાડું” મામાની એવી કૃણવણીથી જ ઉદ્યોગ અને આપબળના ગુણો સોરાબજીમાં નાનપણથી જ ખિલવા પામ્યા જેની સિક્કતમાં તેઓ વારંવાર આ બે કહેવતો બોલતા કે “આપ સમાન બળ નહિ અને મેંધ સમાન જળ નહિ.” તેમ જ “વેહેતાં પાણી નિર્મળ અને બંધ પાણી ગંધીલાં” અને તેને

અનુસરતી રીતે જ ખુદ તેમની ઉદ્યોગી અને પરમાર્થી હંદગી પણ પોતાની નિષ્કલંક નિર્મળતા વચ્ચે વેહેતાં અને દોડતાં આપના એક જીવતા ઝરા સમાન જ હતી.

સોરાબજીના જન્મ વખતના સંજોગો પણ એવા હતા કે જેથી આપબળને ઉત્તેજન મળે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એમના બપાવાએ વેપાર ધંધામાં એકઠી કરેલી પૂંજી તેો પાછળથી ગુમાઈ ગઈ હતી એટલે પેલી જાણીતી ઈંગ્રિજી કહેવત મુજબ તેઓ પોતાનાં મુખર્મા રૂપાંનો ચમચો લઈ જનચ્યા નહિ હતા, કોઈ આઈતી દોલતના ધણી કે માલમિલકતના વારસ અન્યા ન હતા જેવો વારસો ધણી વેળાએ ખરા મરદ અચ્યાને છાજતા ગુણોની ખિલવણીની આડે આવી જતી કોશિશ અને આપબળને કચડી નાખનાઈજ એક સાધન માત્ર થઈ પડે છે; પણ તેથી કેવળ ઉલટા સંજોગોએ જ તેમનું ખડૂ ખમીર બહાર પાડી હંદગીમાં આગળ વધવાને તેઓને સમર્થવાન કર્યાં.

ખડૂ જોતાં સોરાબજીને વડવાઓ તરફથી જે વારસો મળ્યો તે ધનનો નહિ પણ મનનો, અછલ્લ અને અંતઃકરણનો હતો, જેનો પોતાના અંગત લાભને માટે જ નહિ પણ ખીજાંઓના ફાયદા અર્થે છુટથી ઉપયોગ કરી ધન અને નામના સાથેજ સંપાદન કર્યો અને હંદગીની જે મુખ્ય નેમ કે ખીજાંઓનું ભલું કરવું તેનો એક બહુજ બોધદાયક દાખલો પોતા પાછળ મુકી ગયા.

વળી સોરાબજીના બપાવાએ ગુજરેલી ખાલેશ અને સ્વચ્છ હંદગીનું દૃષ્ટાંત પણ તેઓને અનુકરણ કરવા માટે ધણું કિમતી થઈ પડેલું હોવું જોઈએ કેમકે તે તરફ તેઓ ધણા ભાવ અને માનની નજરથી સદા જોતા. એક સાદી અને ધર્મી, નમ્ર અને પરોપકારી, હંદગીનો ચિતાર તેઓનાં મનની આંખો આગળ સદા ખુલ્લોજ હતો જેણે તેઓનાં વર્તન ઉપર બહુ સારી અસરો કરી હશે એમ ધારવું કેવળ કુદરતી છે.

સોરાબજીને છ વર્ષની ઉમરે કોટ ખાતેની જાણીતી હીરજીભાઈ મેહેતાની નિશાળે મુકવામાં આવ્યા જ્યાં તેઓ પોતાનાં ભાઈ પ્રભાશંકરની સાથે મળી મુંબઈના ધણાંક જાણીતાં કુટુંબનાં છોકરાઓને તે વેળાએ શિક્ષણ આપતા હતા. તેમાં છેલ્લા પ્રહસ્થ વધુ લાંબી મુદત જીવી સોરાબજીના નિકટ સમાગમમાં આવ્યા, જેમને તેઓ સદા માન આપી સુખ દુઃખની વખતે એવા મદદ લાગતા કે પોતાનાં આ ચેલા માટે હંમેશાં મગરૂરી લઈ તેઓ બોલતા કે “મારા હાથ હેડળ ધણાંઓ તાલીમ લઈ ગયા છે પણ અમારા સોરાબજી જેવા કોઈ નિવજ્ઞા નથી.”

એ પછી કોઈ શીરંગીની ખાનગી શાળામાં તેમને મોકલવામાં આવ્યા. જેની કુળવણી આપવાની રીઠિ વિચિત્ર અને લગાર રમુજી તોપણું કેટલેક દરજ્જે હાલના “Object Lessons” ને મળતી આવતી હતી. દાખલા તરીકે છોકરાઓને જે માણસના શરીરના જુદા જુદા અવ્યવેનાં

નામ શિખવવાં હોય તો પોતાના હાથ, પગ વિગેરે દેખાડી હસવા સરખા ઇંગ્રેજી ઉચ્ચારે પુછતો કે, “વૉસ કૉલ ધીસ, વૉસ કૉલ થેટ” (What's called this, what's called that) ઇત્યાદિ!!

સાર આદ તેઓ સરકારી એડ્યુકેશનલ સોસાયટીઝ સ્કૂલ (જે હાલમાં એલ્ટ્રીનસ્ટન હાઇસ્કૂલને નામે જાણીતી છે.) માં દાખલ થયા, જ્યાં શેઠ નવરોજી ડરદુનજી એમનાં શિક્ષક હતાં. તેઓ બન્નેને અતરે જ ઉસ્તાદ અને ચેલા તરીકે પેહેલ વેહેલો સંબંધ પડ્યો જે પાછળથી જાહેર હંદગીના બેડીદાર સાથી તરીકે કેવી રીતે ચાલુ રહ્યો તે હવે પછી આપણે જાણશું. સ્કૂલનાં એક વિદ્યાર્થી દાખલ સોરાબજીની વલણુ ભૂગોળ વિદ્યાના અભ્યાસ તરફ વધુ હતી, જેનાં પરિણામમાં નાનપણથી જ એમને મુસાફરીના પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ લાગ્યો હતો. તેઓ જેમ અભ્યાસમાં ચંચળ તેમ વળી ચટપટીયા ખવાસનાં હોવાથી નિશાળનાં સાથીઓને ચિડવવામાં પણ બહુ મોજ લેતા. દાખલા તરીકે તેમણે એક વખતે કાઈ મિત્રના વડિલ ખેશી વિષે રમુજ તોરમાં એક કવિતા ચિતરી કાઢી તેને ખિજવવા માંડ્યો, જે ઉપરથી તેણે તે કાગળીયું એમનું એમ નવરોજી માસ્તર આગળ રજુ કરતાં આપડા નાના સોરાબજીને તેમને હાથના છ ફટકા ખાવા પડ્યા હતા! તેજ નિશાળિયા પાછળથી એમનાં એવા માનીતા મિત્ર થઈ પડ્યા કે શેઠ નવરોજી ડરદુનજી જાહેર તેમજ ખાનગી બાબતોમાં વારંવાર તેમની સલાહને અનુસરીનેજ કામ લેવા લાગ્યા. સોરાબજી સાથે નિકટ સંબંધમાં આવેલા આ નામાંકિત નરના દેખાવ અને ગુણલક્ષણોનું કંઈક* વર્ણન અતરે આપવું પ્રસાંગોપાત થઈ પડશે.

શેઠ નવરોજી એક એવા પ્રકારના જાહેર પુરૂષ હતા કે જેમને આજ વરસોની વાત ઉપર માત્ર નાનપણમાં જ જોવા છતાં તેનો છાપ હજી મન ઉપર જેવોને તેવો રહી ગયો છે. તેઓ મધ્યમ કદના હોવા જોડે તેમનો લગાર લંબાચાઘાટ અને ડાચાં આગળથી બેઠેલો ચેહેરો એક બાહોશ મગજની ચળવળ દેખાડતો, જેમાં શોખ અને હિમ્મત, ઠરાવ અને સ્વતંત્રતા જોડે સામા ઉપર કાણુ ધરાવવાની અજબ શક્તિ નજર આવતાં; પણ તે ચેહેરામાં સર્વેથી વધુ ધ્યાન ખેંચનારી અને કદી નહિ વિસરાય એવી તો તેમની તારા જેવી ચમકતી આંખો હતી, કે જે ભવાંની ચાલુ કમાનકશી હેડળ એવા તીક્ષણ નજરનાં તીર ફેંકતી કે તે સામાને આરપાર ભેદી તેની ચોગ્યતા અને ભંડોળ એક પલકારામાં પામી જતી હતી.

*આને કાંઈક મળતો શબ્દ-ચિતાર મેં સ્ત્રીઓઘ કે કોઈ બીજે ઠંકાણે વાંચ્યો હોય એવો આંખો ખ્યાલ મનમાં રહી ગયો છે, તો જો કે એ નરને ભલે જોવાથી યુદ્ધ મારાં મન ઉપર થયેલી અસરો પણ મેં હાં પ્રગટ કરી છે.

તેમની બહારની ટાપટીપ અને અસલી વખતને બરનો ઇશ્કી પોશાક-માથે ચીનાઇ ખોખું, તેની બન્ને બાજુએ સુગંધી લગાડી સફાઇથી હોળેલા વાળનાં ગુચ્છા, ઝીણાં કુમાસનો રેશમી ડગલો, તેમાંથી પ્રગટ દીસતો ધડીઆળનો સોનેરી છેડો, રેશમી ઇબ્જર, તેમજ કાળાં વારનીસના શુ-તેમની લેહેરી અને મોજલી હંદગીનો આપણને આપ્યાદ ખ્યાલ આપતાં; પણ એવી તકલીદી ચીજોનાં ખેંચાણ છતાં તેઓને પોતાની ગંભીર ફરજોનું કાંઈ એાહું ભાન હતું નહિ જેને અનુસરીને હંદગી ગુબરતાં એક શ્વરા લડવૈયાનેજ છાજતા જેમ અને જેસ સહિત સંસારનાં અનેક અનર્થો સામે પોતાની કલમ અને જીવાનદરાઝીના તેજ અને તીખાં હથિયારો વડે તેઓ એવી તોં સ્વતંત્ર અને હિમ્મત ભરેલી લડતો ચલાવતા કે જેના ધુબરા સામે તેમનો ગમે એવો બળવાન હરીફ પણ ટકી રહેવાને સામર્થ્યવાન થતો નહિ. ટુંકમાં તેઓમાં કુદરતીજ કાંઈ એવું જલ્લદ ખમીર હતું કે જે એક દારૂખાનાં મિસાલ ભડકા લેતાં વાર લગાડતું નહિ, પણ તેમનામાં ખાનગી હસદ કે દ્વેષભાવનો કાંઈ પણ અંશ નહોતાં જીલમ અને અસલ સામેનાં તિરસ્કારનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો હતો.

તેઓને જાહેર વર્તમાન પત્રવાળાઓ તથા લોકો “Tribune of the People” (લોક-રક્ષક)ને નામે વાજખી રીતે ઓળખતા. વળી તેઓ તેમજ દાદાભાઇ નવરોજી અને સોરાબજી અંગાળીને ઈંગ્રેજ તથા ગુજરાતી છાપામાં પારસીઓની પ્રખ્યાત તગડી (ત્રય, trio) તરીકે ગણવામાં આવતા.

શેઠ નવરોજીની સરખામણીમાં સોરાબજીની પ્રકૃતિ ધણીક આખતોમાં તેમનાંથી કેવળ જુદીજ હતી. પેહેલા નર જ્યારે આકળા અને ઉતાવળા ત્યારે તેમના ગોઠિયા તેથી ઉલટીજ રીતે ધીરા અને થંડા સ્વભાવના હોવા જેડે સમજવટથી કામ લેવાતું વધારે પસંદ કરતા; પણ એકજ ઉંચો સદગુણ જે બન્નેને જાહેર હંદગીમાં જેડી રાખતો હતો, એકજ ઉંચી નેમ જે તેમને એકત્ર કરતી હતી તે કંઈજ નહિ પણ જાહેર અને પ્રજાકીય જેસ્સો હતો.

અતરે આપણી મૂળ આબદ ઉપર પાછું આવતાં જણાવવું જેઠએ કે સોરાબજીની નિશાળની કેળવણી ધણી મુદત ચાલુ રહી નહિ. એડ્યુકેશનલ સોસાયટીઝ સ્કૂલ મધ્યે તાલીમ લેવાને માત્ર ત્રણથી વધુ વરસ નહિ થયાં તેટલામાં તો એમનાં મામા તરફથી એમને નિશાળેથી ઉઠાડી લેવામાં આવ્યા. આ વેળા તેઓ ગરમીની રજા ભોગવવા ધરમાં રહેલા હતા ત્યારે તેમનાં મામાને વિચાર આવ્યો કે અચ્ચું ધરમાં નકામો વખત કાઢે તે કરતાં કાંઈ કામે રોકાયલું હોય તો વધારે સાફ, જે ઉપર અમલ કરી તેઓને માત્ર તેર વરસની કુમળી વયે “બેન્ક ઓફ સીલોન”માં નોકરી રખાવ્યા. તેમણે લીધેલો આ માર્ગ સોરાબજીની કુદરતી ઇચ્છાથી કેવળ ઉલટો હતો. તેઓની પોતાની ધારણા તો એજ સ્કૂલમાં આગળ અભ્યાસ કરી તેનાં સૌથી ચઠતાં ધારણામાં આવી નોરમલ સ્કૉલર થવાની હતી, પણ મામાની ખાહેશને માન આપીને તે પડતી મેલવી પડી.

એ પ્રમાણે સોરાખજી જે કે કવખતે નિશાળની કળવણીથી છુટા પડ્યા ખરા પણ વાંચન અને અભ્યાસનો શોખ હંદગીની છેલ્લી ધડી સુધી એમને છોડી ગયો નહિ કે જે વડે તેઓ પોતાની સરજતને સદા ઉંચ અને પરમાર્થી માર્ગો તરફ દોરવતા રહેવાને શક્તિવાન થયા.

કળવણીની જોડેજોડે સોરાખજી પોતાની પુરસદનો વખત કેવી રીતે પસાર કરતા હતા, તે ઉપર નજર નાખતાં આગલા વખતનાં જ્ઞાન અને ગમતનાં સાધનો કેવાં હતાં તેનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાનું બની આવે છે. તે વેળાએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચનારાં શાહાનામાનાં વાંચનો હતાં જે મુખ્યનાં મેદાનો અને યોગાનોમાં બાંગે શુલ્ક અવાજનાં કોઈ બેહેદીન કે અથોરનાનો (મુખ્ય કરીને છેલ્લાઓ) તરફથી થતાં કેમકે તે વખતે આજની પેઠે ભાષણો કરવા માટે જાહેર મકાનોની સગવડ હતી નહિ. આ વાંચનો આપણાં હમદીનોનાં દિલમાં કંઈ અજબ ઉલટ અને જોમ પેદા કરતાં હતાં. દાખલા તરીકે કાવ્ય મધ્યે કોઈ અસલી પેહેલવાનની બહાદુરી કે જંગનું બ્યાન આવતાં બોલનાર અને સાંભળનાર એવા રસપર ચઢતા કે જાણે તેજ ધડીએ લડાઈમાં ઉતરવાના હોય તેવા દેખાવ અને હાવભાવ સહિત હાથ પગ આમ તેમ અક્ષણી કેઆની જવામરદીનું જોમ બતાવતા, અને જ્યારે દુશ્મનની શિકસ્તની વાતો સાંભળતાં ત્યારે તો તેમનો હરખ જાણે માયો સમાયો જ જતો નહિ, જે દેખાવો સામાં શાંત પ્રકૃતિવાળા માણસને અસલી વખતમાં ધણી રમુજ આપનારા થઈ પડતા. કહે છે કે એક વેળા એક પારસી શાહાનામાનાં દાસ્તાનો સાંભળતો કુઆની પાળ ઉપર બેઠો હતો તે તેનાં વર્ણનોથી એવો ઉરકેરાઈ ગયો કે પોતાનું સમતોલપણું ખોઈ કુઆમાં તુટી પડ્યો, જ્યાંથી મુરફલીએ તેને બહાર કાઢવામાં આવ્યો. એમ છતાં આ વાંચનો આપણાં હમદીનોમાં મગરૂર થવા જોગ દેશાભિમાની જોરસો ખિલવતાં જેનો અંશ નાનપણથીજ સોરાખજીમાં પણ હતો. તેમનાં ધરનો એક ગરીબ ભાહુત સાંજને વખતે ઓટલા ઉપર બેસી વારંવાર શાહાનામાનું વાંચન કરતો, જે સાંભળવા માટે આસપાસથી એકઠાં થતાં લોકોમાં સોરાખજી પણ હાજર રહી નિરાંતની વેળાએ ગમત મેળવતા હતા.

શાહાનામાનાં વાંચન વતરોગે બીજું ગમતનું સાધન તે વખતનાં સાદડી-ફાનસો* હતાં. ૧૮૬૪ માં મુંબઈ મધ્યે શેર સદાનાં વખતમાં પશ્ચિમ તેમજ પૂર્વ તરફનો દરિયો પુરી તે ઉપર ધમારતો બાંધવાની જે મોટી યોજના ઉભી થવા પામી તે આગમ્ય આપણાં શેહેરને સમુદ્ર કાંઠે

* સાદડી-ફાનસો તે અસલ (તેમજ હાલ પણ થોડે દરજ્જે) સાંજને સમયે ખુલ્લાં મેદાનોમાં મિત્રોને એકઠા થવાની જગ્યા હતી, જ્યાં થોડાક જણા એક શેત્રંજી પાંચરી વચમાં મોટું ફાનસ મુકી પાનાં, સોટકાં વિગેરે રમત ગમતોમાં પોતાનો વખત પસાર કરતા એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ વેળાએ ખાણી-પીણીની પણ મોજ ભોગવતા

બોહોળાં મેદાનો કાટથી ધોખી તળાવ અને છેક ચર્નિરૈડ સુધી લંબાયલાં હતા, જે એવાં સાદડી-ફાનસોની ગમત માટેના અરજાં સાધનો ગણાતાં. મુંબઈની આસપાસ તે વખતે ફરતો કાટ હતો, જ્યાંની ઘેરાયલી વરતી સાંજને શીતળ સમયે સમુદ્ર તીરે નિકળી રમત ગમતોમાં પોતાનો વખત ગુજારતી, અને હાલ કાટ, ધોખીતળાવ, વિગેરે ઠેકાણે છુટાં છવાયાં સાદડી-ફાનસો દેખાય છે તેમ નહિ, પણ તે કરતાં બહુ વધારે સંખ્યામાં એવાં મોજનાં સાધનો ત્યાં કકડી જતાં હતાં. આ સાદડી-ફાનસ સોરાબજીની પણ સાંજની મુખ્યગમત થઇ પડી હતી, જ્યાં મિત્રો સાથે શેતરંજ રમવાનો તેમને એક વખત એવો શોખ લાગ્યો હતો કે ધર આવ્યા પછી કંઈ કામ હાથ ધરતાં બસ રમતનું પાટયું જ તેમની આંખો આગળ આવી ઉભું રહે અને મોહારાની ચાલ કેમ ચલાવવી તેનીજ માત્ર ધારણા કર્યા કરે. આ ઉપરથી લાંબો વિચાર કરતાં સોરાબજીને લાગ્યું કે રમત ગમતનો આવો હદ બહાર શોખ ખીલ્લું અગત્યનાં કામની આડે આવી આંધે તુકસાનકારક થઇ પડે એમ હોવાથી તે એકદમ છોડી દેવો જોઈએ જે ઉપર તુરતજ તેઓએ મજબુતીથી અમલ કર્યો. આથી ખુલ્લું જણાય છે કે મન મારવાની ખાસિયતની ખિલવણી નાનપણથીજ તેઓમા થવા પામી હતી, જે સંબંધી આ વાત પાછળથી પોતાનાં અચ્ચાંઓ આગળ પણ કરી તેમને પણ એવીજ તખ્તેહ પાડવાની તેઓ હંમેશ સલાહ આપતા.

સોરાબજી નાની વયથી જ તેહેવારના દિવસો ઉપર મિત્રો સાથે જમીનની ટુંક મુસાફરી અથવા દરિયાની નાની નાની સેહેલગાહ કરવામાં ઘણી મોજ લેતા અને એ રીતે મુંબઈની આસપાસનાં સર્વે નાના નાના ટાપુઓ જોઈ આવ્યા હતા. ત્યાં જવા માટે તે વેળાએ અંદર બોટોનો ઉપયોગ થતો જેની અંદર જે પુરતી જગ્યા નહિ હોય તો મિત્રોની ગમે એવી સમ-જવટ છતાં ખામુખા તેનાં છાપરાં ઉપર જઈ હિંમતથી સુતા હતા. જમીનની ટુંક મુસાફરી કરતાં તેઓ એક વેળાએ વસઇના કિલ્લાની મુલાકાત લઈ આવ્યા હતા જેનું વર્ણન તેમની ખાનગી નોંધ-પોથીમાં મળી આવે છે.

જ્યારે ભોરધાટ ઉપર આગગાડીની સડક બાંધવાનું મહાભારત કામ પેહેલ વેહેલું શરૂ થયું ત્યારે ઘણાંક શોખીનો માફક સોરાબજી પણ નાની વયે એ જગ્યાની મુલાકાતે ગયા હતા, જે વેળા જોયલા રળિયામણાં દેખાવોની મન ઉપર થયલી અસરોનો કંઈક ખ્યાલ આપવા તેઓ મોટપણે પોતાના અચ્ચાંઓને જણાવતા કે તે વખતે ગાડાંમાં બેસી ધીમે ધીમે ડુંગર ચઢતાં એકની પાછળ ખીલ એમ આસપાસથી નિકળી આવી દેખાવ દેતી ટેકરીઓ ઉપર ટેકરીઓની મનોહર કુદરતી રચના જોતાં તેમને એવો હર્ષ ઉત્પન્ન થતો કે તેનાં આવેશમાં પોતાની બેઠક ઉપરથી વારંવાર ઉભા થઈ આનંદના ઉલરાઓ બહાર પાડતા હતા. આ ઉપરથી અચ્છી રીતે

નેઈ શકાશે કે સોરાયજીમાં નાનપણથીજ મુસાફરી કરવાના શોખ જોડે કુદરતની ખુબી પિંછાનવાની શક્તિ પણ એક સરખી ખિલવા પામી હતી.

સોરાયજીની અચગીને લગતાં આ પ્રકરણમાં તેમના લક્ષ્મી પણ નોંધ લેવી પડે છે કારણ કે તે આજીવનમાં જ થયાં હતાં. અસલી વખતના માઆપોની મોટી હોંસ અને ઉલટ પોતાના બચ્ચાંઓને નાનાં નાનાં પરણાવી દેવાની જ માત્ર હતી, પણ તેને લગતી પવિત્ર ફરજો અને જોખમદારી પિંછાનવાની એક આજકની કાયનાત કેટલી તેનો તો ખિલકુલ વિચારજ કરવામાં આવતો નહિ; પણ તે વેળાએ એવો રવૈયોજ પડી ગયલો હોવાથી નાનપણના લગ્નોથી આપણને અજબ થવાનું કારણ મળતું નથી.

સોરાયજીનાં લક્ષ્મ માત્ર નવ વર્ષની વયે અચુઆઈ તે શેઠ પેસતનજી દાદાભાઈ વાડિયાનાં બેટી સાથે થયાં હતાં, જે વખતે તેમની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. આ શુભ પ્રસંગે તેમના આપીકાં ધર મધ્યેજ લક્ષ્મી ખુશાલીનું જમણુ તેમજ નાચની બેઠક વિગેરે કરવામાં આવ્યાં હતાં, કેમકે તે સમયે પારસીઓ માટે જાહેર વાડીઓ ન હોવાથી સર અવસરો ખાનગી ઘરોમાંજ ધામધુમ સાથે પળાતા. અચુઆઈલલાં, ભોળાં અને સાદાધને ચાહનારાં બાલુ હતાં અને પોતાના ઘણીની ચઢતીમાં હંમેશાં મગરૂરી લેતાં. તેઓ તેમની વખાણુ કરી અમોને વારંવાર કહેતાં કે પોતે (અચુઆઈ) અસલી વિચારનાં હોવા છતાં સોરાયજી તેમની લાગણી કાઠપણુ રીતે નહિ દુઃખવવાની હંમેશાં આરીક સંભાળ રાખતા હતા. તેજ મુજબ અચુઆઈની તારીફમાં સોરાયજી પણ કુટુંબીઓ આગળ ખાસ કરી. આ વાત કહેતા કે પાછલાં વરસોમાં જ્યારે એક વેળાએ તેઓને ભેજાંની તાવ (Brain Fever) આવી ત્યારે અચુઆઈએ ખરાં દિલથી એમની એવી તો અચ્છી સારવાર કીધી કે તેથી એમના મન ઉપર ઊંડી અસર થઈ ઉભરા ઉપર ઉભરાઓ આવવા લાગ્યા કે જાણે સ્ત્રી જાતિની ઉમદા ખુબીઓ વિષે કાંઈ કવિતા જોડી કાઢે.

કાઠની પણ આડી વર્તાણુકથી અચુઆઈને ઝટ ગુસ્સો લાગી આવતો પણ તે તેટલોજ વાર, દિલમાં કશો દ્રેશભાવ રાખતાં નહિ; ઉલટું તે માણસની પડતીમાં તેની દયા ખાઈ કહેતાં કે “કાઠની ચાલ સામું નહિ પણ તેના હાલ સામું જોઈએ.” અને ગુસ્સો તો હાથમાં જોડેલો વખત આતશ પકડી શકાય તેટલોજ વાર રાખીએ.

તેઓ ગરીબો તરફ બહુ મમતાળુ હતાં અને પોતાને ખરચે કાઠ કાઠની નવજોત વિગેરે કરાવી આપતાં; એટલુંજ નહિ પણ જે ઘરનાં એકાદ નોકરનું મરણુ નિપજનું તો તેનો મોત ખરચ પણ પોતેજ કરતાં. વળી નાનાં આજકા ઉપર તો તેમને બહુજ પ્રીત હતું, પોતાની

ઝોળખાળણુનાં અચ્ચાંઓને તેઓ ધરે ખોલાવી રમાડતાં અને તે સાથે તેમની તથિયત, તનદુરરતી ઉધરભાવ વિગેરે માટે પણ કાળજીથી પુછપરછ કરતાં. એક વેળા તેમની પિછાનની એક સુવાવડી માતા હક થઇ તો તેના ધરનાંએ તેના અચ્ચાંની કશી દરકાર કીધી નહિ અને તે બિચાં શોડાજ વખતમાં મરણુ પામતે પણ અચ્ચાંએ તેની દયા લાવી દૂધ વિગેરેની ગોડવણુ કરાવી આપી, એટલુંજ નહિ પણ પારણું વડીક તૈયાર કરી ધરથી મોકલ્યું અને એવી સંભાળથી બિચારાં મા વિનાનાં અચ્ચાંને ઉગાર્યું. એવી તેમની દિલસોજનાં અનેક દાખલાઓ જોવામાં આવતા.

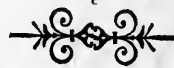
માણસો ઉપરજ નહિ પણ ધરનાં પાળેલાં જનાવરો ઉપર પણ તેઓ પ્રીત રાખી તેમની અચ્છી અરદારત લેતાં.

તેઓ ખુલ્લી પ્રમાણીક રીતભાતને હંમેશાં એવાં ચાહનારાં હતાં કે કોઇ પણ માણસમાં લલાઇનો ખોટો ધારણુ કરેલો દેખાવ જોતાં તો તેને વિષે ઉતરતું મત આંધતાં હતાં.

એમને લાં ચાર ખેટીઓ મેહેરઆઈ, રતનઆઈ, મોટીઆઈ અને ગુલઆઈનો જન્મ થયો હતો. છેલ્લાં દીકરી જેઓનું નામ સોરાબજીએ પ્રથમ પોરાચેસ્ત પાણું હતું અને જેમને તેઓ હંમેશાં પોરીનાં લાડકાં નામથી ખોલાવતા, તેઓ બિચારાં જન્મથી જ નાતવાન હોવાથી પોતાના આપની હૈયાતીમાંજ માત્ર ઝોગણીસ વર્ષની ભર જવાન વયે ગુજરી ગયાં હતાં. સોરાબજીને ખેટાની વૃદ્ધિ નહિ હોવાથી તેમણે આ લખનાર-તેઓના વડાં દીકરી મેહેરઆઈના એક પુરા દીકરાને-પોતાનો દત્તક-પુત્ર કર્યો હતો, જેઓના માતાજી પણ થોડુંક થયું ખેહેસ્તનશીન થયાં છે.

સોરાબજીએ પોતાના મરહુમ વડાં તથા બંને હૈયાત ખેટીઓને પુત્ર ગુજરાતી ઉપરાંત ઇંગ્રેજ અને ચુકીકની (પીઆનો વળડવાની) પણ સારી કેળવણી આપી હતી. પેહેલાં મિસાલ તેઓ બંને પણ સમજી અને ડહાપણુવાળાં તેમજ સદગુણી માયાળુ અને ઉદાર છે.

સોરાબજીના વડવાઓ તથા તેમના કુટુંબની વંશાવળી (Family-Tree) જે અતરે રજી કરી છે તે ઉપર સુત્ર વાંચકાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.



પ્રકરણ ૩ બું.

ખાનગી નોંધ-પોથી (DIARY)

વાંચન અને અભ્યાસ-શરૂઆતનાં લખાણો.

છેલ્લાં પ્રકરણમાં જોઈ આવ્યા મુજબ સોરાબજી જે કે નિશાળની કુળવણીનો લાભ લાંબી મુદત લઈ શક્યા નહિ તેથી જાતી ખંતથી પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી તથા દરેક આખ-તની માહિતી મેળવી સ્વસાહ્યતાથીજ હંદગીમાં ફાવતા ગયા. તેઓએ નિશાળ છોડવા પછીનો પણ વખત કેવો ઉલ્લોગી અને ઉપયોગી રીતે પસાર કર્યો હતો તેનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવા માટે પ્રથમ ૧૮૪૯-૫૦ ના સાલની તેમની નોંધ-પોથી ઉપર આપણે નજર નાખીએ કે જે મધ્યે તેઓએ પોતાની હંદગીનાં અગત જોગાં કામકાજ અને ખનાવો તેમજ વાંચન, અભ્યાસ અને લખાણોની દિવસે દિવસની વિગત ટુંકમાં ટપકાવી લીધી છે. આ નાનકડી કિતાબ એવી રસિલી છે કે તેનો તત્વસાર થોડાક ઉતારા સહિત નિચે આપવા જોગ ધારીએ છીએ.

આપણી વચ્ચે હંદગી ગુજરી ગયલા પરમાર્થી નરો અને પ્રજા ઉપયોગી શેહેરીઓનાં ખચગીનાં વરસો કેવી રીતે પસાર થયાં હશે તેની માહિતી મેળવવાની આપણામાં કુદરતી જીજ્ઞાસા અને હોંસ પેદા થાય છે, કેમકે તેમાંથી જોવા અને જાણવા, શિખવા અને મનન કરવાનો ધણોક ખોરાક મળી આવ્યા વિના રહેતો નથી.

આ નોંધ-પોથી એમણે પોતાની ખચગી પસાર કરી હંદગીનાં એક નવાજ અને અગ-ત્યનાં તપક્કામાં દાખલ થવાની શરૂઆત કીધી તે સમય ઉપર અજવાળું નાખતી હોવાથી ખેશક અવશ્યની ગણાવી જોઈએ. એજ વખતથી માનવીનાં ગુણુલક્ષણોનું અંધારણુ મજશુત થતું જઈ તેની હંદગીનાં લવિખ્યતું ત્રાજવું આ, યા, પેલી યાણુ ઝોક લે છે. આ કટોકટ સમયે જીવનનો ભાવાર્થ ખરી અથવા ખોટી રીતે ગ્રહણ કરવા ઉપર તેની હવે પછીની સર-જત કેવો આધાર રાખે છે! ખરો ભાગ્યશાળી તેજ પુરૂષ ગણાય કે જે સોરાબજી માફક આ ઉમરથીજ હંદગીની સાચી સમજણુ ધરાવતો થઈ પોતાના વખતનો રૂઠો ઉપયોગ કરે. તેમની આ નોંધ-પોથીનાં પાનાં ફેરવતાં આપણને હંદગી રૂપી મંજલની શરૂઆત કરતા એક જવા-ન્યાનાં મનની તેજ અને ઉત્સાહ તેમજ દિલની તાજગી ભરેલી, સ્વચ્છ અને આનંદી લાગણી-ઓનો ખુશકારક અનુભવ મળે છે. જ્યારે ઉછળતું લોહી માનવીની રગોમાં દોડતું થઈ ખિલતી આશાના અંકુરો પુટવા માંડે છે, વિવિધ મન તરંગો રમતા થાય છે, તથા ધ્રુષ્ટ અને કાર્ય-

શક્તિ પૂર તેજમાં પ્રગટી નિકળી દૂરથી દેખાતાં લવિષ્યનાં મધુર સ્વપ્નાઓમાં મનુષ્યના અંતઃકરણને ઘેરી લે છે, ત્યારે કટલા થોડા જ્વાન્યાઓનું દિલ પોતાના સ્વાર્થ સુખની આશા સિવાય કાંઈ વધુ ચઢતી નેમની પ્રાપ્તિ આહે છે ? પણ સોરાબજી તેવા એક અપવાદ સમાન હતા. તેઓ હંદગીને ઈશ્વર તરફની એક પ્રૌઢમાં પ્રૌઢ બક્ષીસ ગણી, તેમાં લેવા કરતાં આપવાનો, સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થનો, જાતી સુખ કરતાં જાતી ભોગનો ઉચ્ચે કાનુન સમાયલો તેઓ હંમેશાં જોતાં. આવા ખ્યાલોનાં ખી જ્વાનીથીજ તેમના અંતઃકરણમાં રોપાયલાં હોવાથી હંદગીની ખિલતી કળા, તેના ઉદ્ધડતા રંગો અને બહાર આવતી ખુબસુરતીમાં ખરેજ કેવી મનોહર લાગતી હા! મનની ઉગતી રોશનીનો સુંદર પ્રકાશ! અંતરનો ખુલતો સુગંધ! તેનો અનુભવ થતાંજ જાણે હંદગીની રળિયામણી સવારમાં આપણે લટાર મારી ખરી તાજગી મેળવતા હોઇએ એમ લાગતું કે જેવી બહારની કુદરત આપણને કદી પણ આપી શકે નહિ, કેમકે તેની દરેક ખિલતી પેદાયશમાં મનુષ્યના ખુલતાં મનની શોભા સમાન ખીલુ શું હોઇ શકે ? આ વરસોમાં સોરાબજી નવાં નવાં કામોમાં પૂર ઉમંગ અને ઉત્સાહથી મંડી જઈ સંસારમાં પોતાનો માર્ગ કાપતા જેવામાં આવતા જે હંમેશાંજ કાંઈ સીધો અને સરળ નહિ હોતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આડે આવી નાઉમેદી પેદા થતી, જાતી ચંચળાઈ અને ઉલ્લોગનું ફળ સેહેલાઇથી મળી નહિ જતાં તે માટે ધીરજથી રાહ જોવી પડતી; તે છતાં હિમ્મત અને ઠરાવથી સઘળી મુશ્કેલીઓ રફતે રફતે દૂર કરી પૂર ફતેહ સાથ તેઓ આગળ અને આગળ વધ્યાજ જતા જણાતા. તેઓ એક ઠેકાણે તો પોતાની બચગીની તમામ નિર્દોષતા અને ઉમંગમાં લખી જાય છે કે “ I do not like to see the flower born to blush unseen ! ”

કામધંધાની અનેક રોકાણો છતાં જવાન વયથીજ તેઓ પોતાની પુરસદનો વખત નકામો નહિ ગુમાવતાં અભ્યાસ અને લખાણો કરવામાં ગાળતા, તેમજ દેશપરદેશના જાહેર બનાવો-મુખ્ય કરી ચાલુ લડાઇ અને તવારીખને લગતા-ની વર્તમાન પત્રો મારફતે ખચ્ચર રાખી તે સંબંધી કાંઈને કાંઈ નોંધ અને નુકતેચીની પોતાની નાનકડી ચોપડીમાં કરી લેતા હતા. એવી જાહેર તેમજ ધરસંસારી ખાનગી નોંધો ઉપરથી તેમની દરરોજની હંદગી ગુજરવાના નિયમ અને રાહરીતિનો આપણને અચ્છો ખ્યાલ મળે છે.

સોરાબજીમાં એક અવશ્યનો ગુણ આ હતો કે તેઓ પસાર થયલી હંદગીનાં વરસો ઉપર નજર નાખતા રહી પોતામાં ચાલુ સુધારો કરવાની હંમેશાં કાળજી રાખતા. તેનાં સંબંધમાં નિચલો ફકરો ધ્યાન ખેંચવા જોગ છે.

10th February 1849. Saturday.

Got up at 6 a. m. To-day is my birthday. I have completed my eighteenth year and begun nineteenth-two years more and I shall

be a man. I wish that I may be still 15 or 16, for I don't like to grow old and my time has not been spent in the best way.

સાર પછી લગભગ એક વરસે તેઓ પોતાની મનશક્તિની ખિલવણીની નોંધ ઉલટ સાથે લઈ નોકરીધંધામાં આગળ નહિ વધવા માટે લગાર ખેદ બતાવે છે.

Bombay 1st January 1850. Tuesday.

New Year Day—Got up at 7 O'clock. May this be a happy year to all! This day last year I stated in My journal wishing my little money affairs to be more prosperous; the year has rolled on and I am no better in that respect. I continue my mental improvement. I never had a thought last year what I would be this year. I am mixing myself in literary enterprises, writing for native papers and have just started a new periodical, the Juggat-mitra. My salary at the Commercial Bank continues at fifty rupees a month. I ought certainly to have a great deal more, for I work very hard. May God give me his helping hand. I had a good deal of work at the office—tiffin at 12, supper at 8 and bed at 10 p. m.

સોરાબજીના ખાનગી વાંચન અને અભ્યાસના સંબંધમાં અતરે કઈક વિવેચન કરીશું. એલમ એક એવી ચીજ છે કે જેની તરસ છીપાતી નથી, હોંસ ખુબતી નથી, કે શોખ કદી મરતો નથી. તેની હદ વિસ્તીર્ણ, ભિતર ઉંડાણ અને મોજ અનુપમ છે; જેથી નિશાળની ગમે એવી ટુંક કેળવણી પણ સોરાબજી જેવા એલમના એક સાચા આશકનાં દિલમાં નવું જેવા, જાણવા અને શિખવાની એવી તીક્ષણ શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા પામી કે તેઓ જ્ઞાનના ભંડારમાં વધુ અને વધુ ઉત્સાહ અને ભાવથી સદા ખોળ ચલાવતા રહી તેનો કિમતી ખબતો જેટલો અન્યો એટલો પોતાને હાથ કર્યા વિના રહ્યા નહિ.

તેઓ ઇંગ્લેન્ડ કવિ પોપની સતરો જે પોતાના લખાણો મધ્યે નિચલી ગુજરાતી એતમાં ટાંકતા હતા તે ઉપર વારંવાર અમારું ધ્યાન ખેંચતા કે

“ અધુરાં જ્ઞાનની શીશીયારી, કરે ઘેલો’યા અત્તારી;
તરસ હોય તો પીજે પૂર, નહિતો એલમના વાવથી રેહેજે દૂર.”

અને તેજ શિખામણને અનુસરીને તેમણે પણ એલમના વાવમાંથી પુસ્તક પાણી પી પોતાની તૃષ્ણા વૃત્ત કરતાં હાંદગીનું અનુપમ સુખ હાંસલ કર્યું હતું.

ખાનગી વાંચન અને અભ્યાસનાં સંબંધમાં તેઓ પોતાનાં અભ્યાસોને હંમેશાં કહેતા કે “હું હજી જાણે નિશાળે ઝેડો છું અને શિખું છું—મેં મારો અભ્યાસ ખતમ કીધો નથી.” અને ખરેખર એલમની હદ એવી બોહાળી છે કે આપણી એકતો શું પણ એવી અનેક હાંદગી હોય તો પણ તેને પુગી વળી શકાય નહિ.

સોરામણને સારાં વાંચનનો પ્રથમથીજ બહુ શોખ હોવા છતાં તે પુરો પાડવા માટે નાણાંની જોગવાઈ ન હતી. તે વખતે મુંબઈ મધ્યે સેન્ટએનડ્રુસ લાયબ્રેરી (St Andrew's Library) નામે એકજ જાહેર પુસ્તકખાતું હતું જેમાં દાખલ થવાની સોરામણની બહુ મરજી છતાં તેની શી તેઓને પોષાતી ન હોવાથી તેના ઉદાર સ્થાપક મી. કેનેને તેમની ઉલટ જોઈ ખાસ ઘટાડેલા લવાજમે પોતાની લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓનો લાભ લેવાની તેઓને જોગવાઈ કરી આપી હતી. આ વખતે તેઓ જન્મ ચરિત્રો અને મુસાફરીનાં પુસ્તકો વાંચવાનો બહુ શોખ ધરાવતા અને ઘરે ચોપડીઓ લઈ આવી મોડી રાત સુધી એકાગ્ર ચિત્તે વાંચી ઉતાવળે પુરી કરી નાખતા. પાછળથી ધર્મસંબંધી તેમજ તવારીખી (મુખ્ય કરી પુરાતન ઇરાન અને તેના ધર્મને લગતી) કિતાબોનાં અભ્યાસમાં પણ તેઓ ભારે ઉલટ લેતા હતા અને તોકરી ધંધામાં કાંઈક હાર પડ્યા પછી પોતાનાં પગારમાંનો એક સારો હિસ્સો ખાસ વિલાયતથી જાતજાતનાં ચુનંદા પુસ્તકો અતરે ખરીદી મંગાવવા પાછળ રોકતા. વળી તેઓ પુસ્તકો સાથે સરસ ઈંગ્રેજી ચોપાનિયાંઓનું પણ વાંચન હંમેશ રાખતા, જેવાં કે Chamber's Edinburgh Journal, Edinburgh Review, The Athenaeum વિગેરે. સોરામણના માનીતાં પુસ્તકોમાં એડીસનનું સ્પેક્ટેટર તેઓની ગમત અને જ્ઞાનનું એક મુખ્ય સાધન થઈ પહોં હતું. એ ગ્રન્થકર્તાનાં લખાણો અને તકરાર કરવાની પદ્ધતિ માટે તેઓ ઉંચો વિચાર દર્શાવી ઈંગ્લંડનાં એક સૌથી સરસ ગદ્ય લખનાર તરીકે એડીસન એ દેશની મગરૂરી અને શોભા છે એમ તેઓ પોતાની નોંધ-પોથીમાં જણાવી જાય છે. એ લખનારે પોતાના સ્પેક્ટેટર મારફતે જેમ ઈંગ્રેજ સંસારમંડળની ખામીઓ ઉપર નુકતેચીની કરનારાં લખાણો પ્રગટ કર્યાં હતાં તેવાંજ ધોરણ ઉપર પારસીઓ માટે પણ એક પત્ર ચાલુ કર્યું હોય તો તેમને બહુ લાભકારક થઈ પડે એવો તેમને વિચાર હતો.

વળી સારાં વર્તમાનપત્રોનાં વાંચનને સોરામણ હંમેશાં ફળવણીનો એક અગત્યનો ભાગ ગણતા અને તેના સંબંધમાં કહેતા કે તેમણે જ્યારે નાની વયે “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” પત્ર પેહેલાં હાથમાં ધર્યું ત્યારે શરૂઆતમાં તેની કૉલમની કૉલમો વાંચી જવા છતાં તેનો કરો શાર અહણ

કરી શકતા નહિ, પણ તેથી નિરાશ નહિ થતાં તે મહિલી બાબતો ફરી અને ફરી વાંચવાની ચાલુ ટેવ રાખવાથી રફતે રફતે પોતાની સમજણ શક્તિ ખિલવતા ગયા.

તેઓ શું વાંચતા હતા તેનો ત્યારે આપણે ઉપર મુજબ કંઇક ખ્યાલ મેળવ્યો પણ તે ક્રમ અને ક્રવી રીતે વાંચતા તે ખીના વધુ અગત્યની અને ધ્યાન પોહોચાડવા ભેગ છે. એ બાબતમાં વાંચકોની વલણ અને પ્રકૃતિનાં ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય.

(૧) ધણાઓ માત્ર પોતાની પુસ્તકોનો વખત પસાર કરવા અર્થેજ એકાદ ચોપડી હાથમાં ધરી તેનો સંગીન લાલ લેવા વિના તે પાછી ફેંકી દે છે.

(૨) ખીજાઓ પુસ્તકોનો સાર ગ્રહણ કરી પોતાના મનને પારકા વિચારો ભરી રાખવાનો ભંડાર માત્ર બનાવે છે.

(૩) જ્યારે થોડાઓજ વાંચન ઉપર પોતાના સ્વતંત્ર મનની રોશની નાખી ખરાંખોટાંનું તોલ કરે છે.

આ ઉપરથી ખુલ્લું ભેદ શકારો કે પહેલાં કરતાં ખીજું અને ખીજાં કરતાં ત્રીજી રીતનું વાંચન વધુ ચઢીયાતું છે. સોરાબજી આ છેલ્લી રીત મુજબજ પુસ્તકો વાંચી તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા વિચારો પોતાની નોંધ-પોથીમાં ટપકાવી લેતા હતા.

દાખલા તરીકે “**Vestiges of Creation**” નામની ચોપડી વાંચતાં એમના મનમાં શું ખ્યાલો ઉત્પન્ન થયા હતા તેની આપણે તપાસ લઈએ. એ પુસ્તકમાં પૃથ્વીની પેદાશની તવારીખ ખનીજપદાર્થ (mineralogical) અને ભૂસ્તર (geological) વિદ્યાને આધારે કાબેલ્યતથી રજુ કરેલી હોવા છતાં પોતાની બાબતની સમજણ આપતાં કર્તાએ દુનિયાનાં મુખ્ય ધર્મો અને ખાસ કરીને ખ્રીસ્તી ધર્મનાં સિદ્ધાંતોથી કેવળ ઉલટા જઈ પોતાનીજ તકરાર ઉપર મુસ્તાક રેહેવાની પકડેલી વલણથી અંતે ક્રવી થાપ ખાધી હતી તે વિષે બોલતાં સોરાબજી તેના સંબંધમાં નિચલો અસરકારક દષ્ટાંત રજુ કરી જાય છે. પેલો ગ્રંથકર્તા જાણે વહાણમાં બેસી દુનિયાની શોધ કરવા નિકળે છે, પણ સફર દરમિયાન ભેદતાં સાધનોની મદદ વિના પોતાનાજ ફાંટા મુજબ ઝાઝ હંકારવા જતાં તેને એક ખરાબે અથડાવી લાંબી નાખે છે. આવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેને લાંબેલાં પાયાઓ પકડી હાં ત્યાં ધસડાયા વિના છુટકો રેહેતો નથી; તે છતાં કેટલીક કાશેશ પછી તે જેમ તેમ આગળ વધી વહાણનાં ડોલને પુકડવાને શક્તિવાન થાય છે; તોયે કમનસીબે તે એટલા ઉપર પણ સંતોષ પકડવાને બંદલે દૂરથી કોઈ વહાણનાં જેવો આકાર તેને જણાતાં પેલું ડોલ પણ છોડી દઈ તે તરફ આગળ વધવા માંડે છે; પણ થોડા વખતમાંજ

પોતાની આંખની ઠગાઈ જોઈ લઈ તે છેવટે વિશાળ સમુદ્રની સપાટી ઉપર કાંઈ પણ ટેકા વિના નિરાધાર થઈ પડે છે.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓ તર્ક (Reason) કરતાં એકીન (Faith)ને વધારે બળવાન ગણી જે કાંઈ તકરારથી સાબિત નહિ થાય તે એકીનથી માનવું જોઈએ અથવા તર્ક કરવામાં એકીનની મદદ લેવી જોઈએ એવું મત ધરાવતા; જેમ જે નહિ થાય તો ખાલી તર્કની મુસ્તાકી કેવા કણ્ણારસિક અંત તરફ માણસને ધસડી બધ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ તેમના આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણને મળી આવે છે. ધર્મની આસ્થાનેજ તેઓ એકીનનો પાયો ગણી ધર્મ સંબંધી બાબતો, અથવા જે બાબતો ધર્મને આધારે સમજાવવામાં આવી હોય, તે ઉપર ખાલી સુનોત્યરા કરવી નહિ એવો મત પ્રસંગ આવતાં તેઓ હંમેશાં બહાર પાડતા.

સારાં વાંચનો ઉપરાંત સોરાબજીને જ્વાનીથીજ નવીનવી ભાષાઓ શિખવાનો પણ શોખ લાગેલો હોવાથી તેઓએ પ્રથમ ફ્રેન્ચ અને ત્યાર બાદ ફારસીનું શિક્ષણ એક મુનસી મારફતે લેવાં માંજી હું. આવો ખર્ચ કરવાની તેમની જોગવાઈ ન હોવા છતાં ફક્ત જ્ઞાનની હોંસને લીધેજ તે કેટલોક વખત સુધી ચાલુ રાખેલો જણાય છે. ફ્રેન્ચ અને ડ્રોઈંગ (ચિત્રકળા) નો અભ્યાસ તેઓએ મૉ. રૉસી નામે એક ફ્રેન્ચમેન પાસે કર્યો હતો જે વેળાએ દોરેલાં ચિત્રોમાં* “ સેન્ટ હેલીના ખાતે નેપોલ્યન ” નામના એક ચિતારની પોતે ઉતારેલી નક્કલ તેઓ સૌથી સરસ ગણી તેની નોંધ લે છે. ડ્રોઈંગ ઉપરાંત લીથોગ્રાફ (Lithograph) થી ચિત્રો લેવાની પણ તેમણે કંઈક તાલીમ મેળવી હતી, પણ એ રીતે સર જમશેદજી જીજીભાઈ અને બીજાં-ઓનાં ચેહેરા ઉતારવાની તજવીજમાં તેઓને નિષ્ફળતા મળેલી જણાય છે. ભાષા અને ડ્રોઈંગ ઉપરાંત હિસાબની કેળવણી તેમણે એક મોખેદ પાસે લીધી હતી; તે સાથ વળી તેઓએ તર્ક-શાસ્ત્ર (Logic)નું પણ કેટલુંક જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. મૉ. રૉસી તેમને શિક્ષણ આપવાનું કામ બંધ કરી જ્યારે પોતાને વતન જવા નિકળ્યો ત્યારે સોરાબજીનાં ચેહેરાનું પોતે પેનસીલથી દોરેલું એક ચિત્ર તેઓને ભેટ કરી ગયો હતો જે ઉપરથી તેઓએ પાછળથી પડાવેલું પોતાનું અરધાં કદનું ઓપલ પેન્ટીંગ હજી ઘરમાં જળવાયલું છે. સારાં વાંચન અને ભાષાઓ વિગેરેનાં અભ્યાસની જોડેજોડ ખુદ સંસાર મંડળમાં ભેળાવાથી મળતાં દુનિયાદારીનાં જ્ઞાનની અગત્ય તેઓ તા. ૯ મી અક્ટોબર ૧૮૪૯ ની નોંધમાં નિચે પ્રમાણે દર્શાવે છે:—

* આ ચિત્રોની એક ચોપડી પોતાના કિતાબખાનામાં જળવી રાખેલી સોરાબજીએ કુટુંબીઓને બતાવી હતી.

“I like to mix among society, for I learn there a great deal about the world, which, certainly if not full of pure morality, I cannot get out of books at home.”

સોરાબજીની નોંધ-પોથી ઉપરથી તેમની એક ખાસ ખુબી એ જોવામાં આવતી કે તેઓ પોતાની ખામીઓ અરાબર રીતે સમજી પોતાને ખરાં સ્વરૂપમાં પિછાનવાનું ઉઠાપણુ ધરાવતા હતા. એ ઉમરના જવાન્યાઓની સામાન્ય ખાસિયત તો એવી હોય છે કે પોતાને અધી રીતે સંપૂર્ણ સમજી જો કાઠિ તરફથી તેમની જીલ્લ અતાવવામાં આવે તો તેથી નારાજ થઈ પોતાને ખોટો અચાવ કરવા પડે છે; પણ સોરાબજીનો ખવાસ એથી કેવળ ઉલટોજ હતો. કાઠપણુ રીતની ખોટી શરમને આધીન થયા વિના તેઓ પોતાની જીલ્લો આ નાનકડી પોથીમાં ખુલ્લાં દિલથી સ્વીકારી જાય છે; અને ખરેખર આજ ઉઠાપણુનાં રસ્તાનું પેહેલું પગથીઉં, જાતી સુધારાની શરઆતની એક આશા આપનારી નિશાન છે, કારણુ કે પોતાની ખામીઓ ધીમે ધીમે દૂર કરીનેજ એક માણસ સંપૂર્ણતાના માર્ગે તરફ આગળ વધી શકે છે.

આ ઉમરે સોરાબજી કેવી જીલ્લોને આધીન હતા તે તરફ નજર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે ઘણીખરી તેમની અભ્યાસની આખતો સંગ્રાથ નિરખત ધરાવતી હતી, જે ઉપર તેમનાં શિક્ષકો વારંવાર તેઓનું ધ્યાન ખેંચતા. સર્વેથી પેહેલાં તો તેઓને પોતા માટે લગાર ઉંચો વિચાર ધરાવવાની ટેવ હતી. દાખલા તરીકે તેઓ જે આખતને લગતો અભ્યાસ કરે અથવા વિષય લખે તે તેમની નજરમાં બહુ સરસ લાગતો, જે કે તે સામાને તેવો નહિ પણ જણાય એ કેવળ બનવાજોગ હતું. વળી પોતાનો પાઠ જીલ્લો તેની ખુબ સમજ અને આરિજીમાં ઉતરવાને બદલે તેનાં લેલાગુ જ્ઞાન ઉપરજ માત્ર સંતોષ પકડી રહેતા. આ કાંઈજ નહિ પણ પોતાનાં મગજને ઝાઝી તસદી નહિ આપવાનું-ટુંકમાં કહીએ તો તેમની આજસાઇનુંજ-પરિણામ હતું, જે વરસમાં થોડી થોડી મુદત એમના ઉપર એવો તો ગલબો કરતી કે તે વખતે મુશ્કેલીથી પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચલાવી શકતા. વળી એક કામ મુલતવી રાખ્યા કરવાની માડી અને નુકસાનકારક આદત પણ એમનાંમાં હતી. કેટલાંક કામો જે અઠવાડિયાનાં બીજા દિવસોની રોકાણને લીધે બજાવવાનાં રહી ગયાં હોય તે તેઓ રવિવારનાં દિવસ ઉપર મુલતવી રાખતા પણ એવા તો કંઈક રવિવારો પસાર થઈ જવા છતાં કામ તો જ્યાં ત્યાંજ પડી રહેતું હતું. નાની વયની એવી ખામીઓ કે જે મનુષ્ય જીંદગીનાં વધારાની આડે આવ્યા વિના રહે નહિ તેને મારી હટાવવાનું તેઓએ મજ્જમપણું નહિ અતાવતાં પોતા ઉપર ફાવી જવા દીધી હતે તો તેનું પરિણામ કેવું નિપજતે તે કહી શકવું મુશ્કેલ નથી. એવા સંજોગ વચ્ચે તેમનાં જન્મારાનો આ હેવાલ લખ-

વાનો પણ પ્રસંગ આવવા પામતે કે નહિ તે વિષે આપણને શક ઉપજે છે; પણ તેઓએ તેમ થવા નહિ દેતાં ઉદ્બોગ, ધીરજ, ખંત અને નિયમીતપણાના ગુણોની રફતે રફતે ખિલવણા કરી પોતાની હંદગીને યોગ્ય રાહ અને વલણુ આપવામાં ફતેહ મેળવી. આ આખતમાં સોરાખણની તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૮૪૯ની નોંધ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે મધ્યે તેઓ પોતાની ખામીઓ સ્વીકારી, તે રફતે રફતે સુધારી, પોતાની હંદગીને ખીજાઓ માટે નકલ કરવા જોગ નમુના જેવી બનાવવાની આશા બતાવે છે. તે માંહેલી થોડીક લીટીઓ નિચે ઉતારી લખ્યે છીએ.

“.....London was not built in a day and I cannot improve myself in a day; but through God's blessings hope to live long in a manner that will be a pattern for others in guiding themselves in the world in future.”

તેમના આ કિમતી વચનો લવિષ્યમાં કેવી સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયાં હતાં તે આગળ ચાલતાં આપણે જોઈશું.

તા. ૮ મી માર્ચ ૧૮૪૯ ની તેમની નોંધ ઉપરથી દુઃખ કે સુફલેલી વખતે પોતાના મિત્રોને સાલ્થ થવાની સોરાખણની ઉમદા વલણુ આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તે દિને રાતે ક્રાટમાં આવેલાં શેઠ નવરોજી જમશેદજી વાડિયા માર્ટર ખીલ્ડરનાં ઘરમાં મોટી આગ લાગી, જે ખબર સાંભળતાંજ તેઓ તે ઠેકાણે ઉતાવળે જઈ પોંહોચ્યા, કમક્ર એ ઘરની નજદીકમાં તેઓનાં એક સગા શેઠ હોરમસજી મેરવાનજી શરાફનું મકાન આવેલું હોવાથી તે પણ કદાચ આગમાં સળગી ઉઠે એવો સંભવ હતો. એ ઘરનાં છાપરાં ઉપર રાતે અગીઆર વાગાથી ખીજે દિને સવારે પાંચ વાગા સુધી પાણી નામવાનું અને ખીજી મદદ પોંહોચ્યાડવાનું કામ તેઓએ અનેક મિત્રો જોડે ખડેખૂટ બજાવેલું જણાય છે. આ આગથી મોટું નુકસાન થવા ઉપરાંત કેટલાક જનોની પણ હાનિ થઈ હતી.

આ પ્રકરણ ખતમ કરવા આગમ્ય સોરાખણનાં શરૂઆતનાં લખાણો, ચર્યાપત્રો વિગેરેની ટુંક તપાસ અતરે લેવાની જરૂર જોઈએ છીએ કમક્ર તે ગમે એવાં નજવાં હોવા છતાં જાહેર આખતોનાં સંબંધમાં આ સમયે તેમના મનની વલણુ કેવી હતી તેનો તે ઉપરથી આપણને અચ્છો ખ્યાલ મળે છે.

તેઓનું સૌથી પેહેલું ચર્યાપત્ર માત્ર ચૌદ-વર્ષની ઉમરે તા. ૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૪૪નાં “જોએ ટાઇમ્સ”માં S. S. ના તખલુસ હેડળ પ્રગટ થયલું જણાય છે, જેમાં તેઓએ અતરેના

ટાઉન હૉલની એશીયાટીક સોસાયટીની લાઇબ્રરીનું ફેટલગ બરાબર રીતે બહાર પાડેલું નહિ હોવાની ફરિયાદ કરી હતી.

વળી તેઓએ ધી સ્ટુડન્ટસ લીટરરી એન્ડ સાયનટીશીક સોસાયટી સન્મુખ તા. ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૮૪૯ ને દિને “An account of the Parsees subsequent to their expulsion from Persia” નામનો એક ઇંગ્લિશ રસાલો વાંચ્યો હતો. તેમાં પારસીઓ પોતાનું રાજપાટ ખોઈ કેવાં કેવાં સંકટો અને હાદેસા ખમી હિંદુસ્તાન નાસી આવ્યા હતા તેનું વર્ણન કરતાં પોતાનો એવો સ્વતંત્ર વિચાર જણાવ્યો કે પારસીઓ મુસલમાનોને હાથે જે ફેળે પોહોચ્યા તેમાં કુદરતનાં ધનસાફનો કાયદોજ અમલ કરી રહ્યો હતો, કેમકે ધરાની રાજ્યે પોતાની ચઠતીનાં વખતમાં આરમીનીયન પ્રજા ઉપર ધર્મસંબંધી બાબતોમાં ઘણો જુલમ અને ઘાટકીપણું ગુજાર્યું હતું. મંડળીનાં ફેટલાક સભાસદોએ આ વિચારથી જુદા પડી પારસીઓની દુર્દશા ઉલટી દ્યાને પાત્ર ઠરાવવાની કોશિશ કરી પણ સોરાબજીએ તો પોતાના અસલ મતનેજ મજબુતીથી વળગી રહેતાં જણાવ્યું કે ધનસાફની નજરે જોતાં તેઓ પોતાના હમદીનો તરફ ખોટી દિલસોજી બતાવી શકતા ન હતા.

તા. ૨૫ મી જુન ૧૮૪૯ ને દિને “Connexion with Joint Stock Banks” નામનું તેઓનું ચર્ચા પત્ર “ધી બોરબે જેન્ટલ મેન્સ ગેઝેટ”માં છપાયું હતું, તેમાં સોરાબજીએ હિમ્મતથી પોતાનો એવો વિચાર બહાર પાડ્યો કે તેમનાં સાંભળવા મુજબ તે વેળાએ વિલાયતના કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરોએ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના માણસોને ખાસ હુકમ કરી જેઇન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ સાથે સંબંધ રાખતા અટકાવવા માગ્યા હતા તે જો કે તેમનાં ફાયદા માટેજ હતું તો પણ આવો હુકમ દેખીતી રીતે ગેરવાજબી અને ઇંગ્લેજ પ્રજાનાં છુટાપણાં ઉપર તરાપ મારવા સરખોજ ગણાય.

સને ૧૮૪૯ ના ઑગસ્ટની શરૂઆતમાં પારસી પંચાયતનાં કારોબાર ઉપર નુકતેચીની કરનારું એમનું ચર્ચાપત્ર *D. D. N. ના તખલુસ તળે “ચાલુક” માં પ્રકટ થયું હતું, જેની સંગીન દલીલો તે વેળાનાં જરથોસ્તીઓની ભારે પસંદગી પામી તે વિષે ઠેક ઠેકાણે એટલી વાત થતી રહી કે તેથી ખુશી થઈ તેની મગરૂરી ભરેલી નોંધ તેઓ પોતાની ખાનગી કિતાબમાં લઈ જાય છે.

તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૫૦ ને દિને “Native Jurymen” નાં મથાળાં હેડળનું એમનું ચર્ચાપત્ર “બોરબે ગેઝેટ”માં છપાયેલું જેવામાં આવે છે, જેમાં વર્લ્ડ મધ્યે થયેલાં એક ખુનની તપાસ વેળાએ જુરીમાં એક પણ દેશી અહરથને, સામીલ કરવામાં આવેલો નહિ હોવાની તેઓએ

* Domine Dridge Nos.

ફરિયાદ ઉઠાવી, દેશીઓને ભુરીમાં એસવાની સત્તા આપનારી ખાસ કાયદાની કલમ ટાંકી ખતાવી, તેમનાં વાજબી હકની હિમાયત કીધી હતી.

તા. ૩ જુલાઈ ૧૯૫૦ ને દિને સોરાબજીએ “બોમ્બે ગેઝેટ”માં “ For the sake of humanity ” એ નામનું એક ચર્ચાપત્ર પ્રકટ કર્યું હતું, જે બહાર પાડવાનો સમય નિચલી વિગતો ઉપરથી જણાશે.

સોરાબજી એક સાંજે પાલવાબંદર આગળ ફરતા હતા ત્યારે એક મોટો ઈંગ્રેજ સરકારી અમલદાર પોતાની સ્ત્રી સાથે ત્યાં આવી લાગ્યો અને ગાડી બંદરની પગથી આગળ થોભાવી. આ વેળા ફટલાક ગરીબ મજૂરો જેઓ નજદીકમાંજ ઉભા રહેલા હતા તેમને જોતાંજ પેલા સાહેબનો મિલજ એવો તો ગયો કે તે આપડાઓને વિના કારણે પોતાનાં કાયમેન પાસે ચાલુક ચાલુકે ફટકાવી કઠાવ્યા. આથી ખીહીને તે આપડાઓ તો ત્યાંથી મુંગા મુંગા ચાલ્યા ગયા, પણ પેલા ઈંગ્રેજની એવી વર્તણૂકથી સોરાબજીને બહુ ગુસ્સો ઉપજ્યો અને પોતાનાં લખાણમાં તે વિષે ફરિયાદ કરી એક ખીજી ખીના ઉપર પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું; તે એ હતી કે પેલો કાયમેન જ્યારે ગરીબ મજૂરોને મારતો હતો ત્યારે પેલા સાહેબની સ્ત્રી ખુશાલીમાં આવી ગાડીમાં ઉભી થઈ કુદતી હતી, જેવી ચાલ એક ચઢતા વર્ગની ઈંગ્રેજ સ્ત્રી ચલાવે તે તેમની નજરમાં બહુ વાંધા ભરેલું લાગ્યું. આ ચર્ચાપત્રની નિચે અધિપતિએ પેલા અમલદાર અને તેની સ્ત્રીની વર્તણૂક વિષે ટીકા કરતાં જણાવ્યું કે ભવિષ્યમાં એવા બનાવોની ખબર ક્રાઈ મારફતે લેવાવી જોઈએ.

તેમનું એક ખીજું ચર્ચાપત્ર “મુંબઈ ગેઝેટ” માં તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૫૪ ને દિને છપાયું હતું. તેની વિગત એવી છે કે તે વેળાનાં કમાન્ડર ઇન ચીફ (લશ્કરનાં વડા સેનાપતિ)નાં ઘોડાને તેનાં ધણીનાં મરણબાદ ગોળીથી મારી નાખવામાં આવ્યો; તેનું કારણ એ કે તેઓમાં એવો રિવાજ ચાલુ હતો કે ક્રાઈ મોટું માણસ મરણ પામે તો તેનાં ઘોડાની પીઠ ઉપર ખીજો ક્રાઈ એસે નહિ એટલા મોટે તેને ઠાર કરી નાખવો. આ રીત તદન બિનજરૂરની તેમજ જંગલી અને ઘાટકી જણાવી સોરાબજીએ તે સામે વાજબી ફરિયાદનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો.

તેમની અસલી ડાયરીમાંનાં આ લખાણો ઉપરથી ખુદલું જોઈ શકાશે કે એક માનવંત અને પ્રજા ઉપયોગી શહેરી બનવા માટેનાં અવશ્ય ગુણોની ખિલવણી એમનાંમાં જવાન વયથીજ થતી આવી હતી, જેવાં કે છુટાપણાનો ચાહ, જાહેર હિમ્મત, સ્વદેશીઓનાં હકોનું રક્ષણ કરવાની કાળજી, ગરીબો તેમજ મુંગાં પ્રાણીઓ તરફની દિલસોજી, કુદરતનાં ઇનસાફની પિજાન વિગેરે.

આ પ્રકરણ મધ્યે આપણે તપાસેલી ૧૯૪૯-૫૦ સાલની ડાયરી (નોંધ-પોથી) તો તેઓની નોંધોનું ચોથું પુસ્તક છે, જ્યારે તે આગમચનાં ફટલી નાની વયે લખાયાં હશે તેનો કાંઈક

ખ્યાલ કરી શકાશે. આ ક્રિતાઓ સોરાયજીએ પોતેજ નજીવી ગણી રદ કરેલી હોવી જોઈએ કેમકે તે હાલ જોવામાં આવતી નથી. જે તે જળવાયલી હતે તો તેમાંથી પણ તેમની જીંદગીને લગતી કાંઈક રસિલી વિગતો મળી આવ્યા વિના રહેતે નહિ એમ આપણને લાગે છે.

૧૮૪૯-૫૦ ની ડાયરી પછી તેઓએ એક ખીજી ક્રિતાય ચાલુ કરી તેમાં પોતાની જીંદગીની આખરી સુધીનાં અગત્યનાં બનાવોની નોંધ ધણી ટુંકમાં સાલવાર ટપકાવી લીધી હતી જે વિષે આપણે હવે પછી બોલીશું.

આ પ્રકરણ માંહેલી વિગતો ઉપરથી આપણાં જોવામાં આવશે કે સંસારમાં ઉભી નિકળનારા પુરૂષો નાની વાયથીજ પોતાનાં ઉંચા સદ્ગુણો અને જાહેર જીવસાની કેવી અચૂક સાખીતીઓ પુરી પાડે છે. ધણાંક નિરૂપયોગી માણસો મિસાલ તેમની જીંદગી કાંઈ પણ ખાસ નેમ વિના માત્ર વરસોનાં રોહોમાં ધસડાતી તણાતી નિરર્થક અને નકામી પસાર થતી નથી, પણ કોઈ પવિત્ર ઉંચી નેમ અને ઉમદા ધોરણને અનુસાર સદા રચાયલી હોય છે, કે જે મુજબ દરેક હાપણવાળાં માણસે વરતવાની કેવળ અગત્ય છે, કેમકે આ સંસારનું હરેક નાનામાં નાનું કામ બજાવવા આગમ્ય કાંઈક વિચાર અને જોઈવણ, શ્રદ્ધિ અને નિયમની જરૂર પડે છે તો સંસારનું સર્વેથી મહાન કર્તવ્ય જે મનુષ્યજીવન તેને સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવા માટે પ્રથમથીજ કેવાં સંભાળપૂર્વક ધ્યાન અને કાળજીથી કામ લેવાની અગત્ય છે તે સેહેલાઈથી સમજી શકાશે. તેવી જીંદગી ગુજારવા માટે મનમાં ઉંચ ભાવના (Ideals) ઉભી થવી જોઈએ કે જેને અનુસરીને ચાલવાથી આ સંસારનો ફેરો યોગ્ય રીતે સફળ થઈ શકે. એવી ભાવનાઓ નામાંકિત પુરૂષોમાં તો જાણે કુદરત પોતેજ ઉત્પન્ન કરી તેઓને ખીજાંઓનું લક્ષ્ય કરવા તરફ નિત્ય દોરવાતી હોય એવું તેમનાં જાતિ વર્તન અને દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપોઆપ ખુદલું થયા વિના રહેતું નથી.



પ્રકરણ ૪ થું.

સાહિત્ય સેવા (તબક્કો પેહેલો)

“જગતમિત્ર”-“કાર નામે અરહેસર બાબેકાન”નો દિબાચો-“જગતપ્રેમી”-
 “મુંબઈ સમાચાર”-જરથાસ્તીઓના ધર્મ પુસ્તકો સબંધી ધનામનો
 રસાલો-દીનકર્દ કિતાબનો તરણુમો.

સોરાયજીને નાનપણથીજ વિદ્યાઅભ્યાસનો કેવો શોખ હતો તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ, તેમાં અકસર કરી એલપીનરટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન જેવાં એક કિમતી ઇંગ્રેજ કૃળવણી ખાતાંનો તેઓએ લાભ લીધેલો હોવાથી પશ્ચિમ તરફનાં સાહિત્ય અને આચારવિચારોની અસર તેઓ તથા તેમના ગોઠિયાઓ ઉપર કાયમની તથા મજબુત થવા પામી હતી. સામાન્ય રીતે આ દેશની સંસારી, ધાર્મિક કે રાજદ્વારી પડતીને લીધે લોહોડાનું મન જ્યારે કેવળ અજ્ઞાનતાના અંધ-કારમાં વીંટળાઈ તથા ધર્મોંધપણાં અને ખોટા વેહેમની ખેડીઓમાં જકડાઈ સુસ્ત અને નિશ્ચિંતા પડ્યું હતું ત્યારે તેમાંથી તેનો છુટકારો કરી તેને નવી ગતી અને જેમ આપવાને, તેમાં નવો ઉમંગ ઉફરવાને ઇંગ્રેજ કૃળવણી અને ઇંગ્રેજ સાહિત્ય આપણાં આ ઉલટમંદ જવાન્યાઓની મહેનતથી અગત્યનાં સાધન થઈ પડ્યાં હતાં. આ શિક્ષણની મદદથીજ હાલની ખરી ફરજ સાચાં વેહેવાર કામોમાં છે એવી ઉમદા સમજણનો ફેલાવો થતાં પ્રજાજાલની અનેક હિલચાલો અને ખાતાંઓ જન્મ પામતાં ગયાં, એટલુંજ નહિ પણ દેશીઓ-મુખ્ય કરી પારસીઓ-ની ભુલાયલી તવારીખ અને ગુમ થયલી મોટાઇના સાધનો પશ્ચિમ તરફથી નવી નવી વિદ્યા અને શોધખોળોને આધારે વધુ અજવાળાંમાં આવતાં એ સાહિત્ય આપણાં લોહોડામાં ખરી સ્વદેશ-ભિમાની લાગણી ખિલવવાનાં સંબંધમાં પણ કાંઈ જેવું તેવું ઉપયોગી થઈ પડ્યું નહિ.

સોરાયજીએ પશ્ચિમ તરફની કૃળવણીની મદદથી જે કાંઈ સંપાદન કર્યું તેને મનનાં સણુગાર અને શોભાનુંજ માત્ર એક સાધન નહિ બનાવતાં ખીજનાં ફાયદા અર્થે તેનો ઉપયોગ કરી જ્ઞાનની સર્વથી ઉમદા નેમ પાર ઉતારી. તેના ફેલાવા સાર કરેલાં પ્રયત્નમાં લેખણકૃળા એમને માટે એક ઉપયોગી અને અગત્યનું સાધન થઈ પડ્યું હતું.

વાંચન અને લખાણ એક ખીજનાં સાથે કારણ અને અસર રૂપ એવો અતલગનો સંબંધ ધરાવે છે કે વારંવાર એકમાંથી જ ખીજનો શોખ જન્મ પામતાં માનવી જાણે પ્રયત્નથી નહિ. પણ કુદરતી પ્રેરણા સાથેજ કામ કરતું હોય એવું આપણને લાગે છે.

સોરાબજીએ લખાણો મારફતેજ જાહેર અને પ્રજા ઉપયોગી કારકીર્દીની શરૂઆત કીધી અને પ્રથમથીજ લોકોનો વિશ્વાસ અને ઉચ્ચ મત જીતી લઈ પોતાની નામના અને કીર્તિનો પાયો નાખ્યો. એ લખાણો “જગતમિત્ર” અને “જગતપ્રેમી” જેવાં ચોપાનિયાં મારફતે તેઓ તરફથી આહાર પાડવામાં આવ્યાં હતાં. એ વખતે કેળવણીનો પ્રસાર અહીંજ થોડો હોવાને લીધે આપણાં લોકોમાં સારાં અને સંગીન વાંચનોનો શોખ ખિલેલો નહિ હતો. માત્ર શાહનામાં અને તે ઉપરથી ઉપજીતી કાઢેલાં પેહેલવાની કથનો સિવાય બીજાં કશુંક પ્રસ્તુતકાનો જવલેજ લાભ લેવામાં આવતો અને તેવાં તે વેળાએ ઝાઝા હતાં પણ નહિ; તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ-જેઓમાંની થોડીકાંજ માત્ર લખી વાંચી જાણતી હતી-નું વાંચન તો માત્ર કલ્પિત કહાણી કિસ્સા અને જીવનપરીયાની વાર્તાઓમાંજ સમાઈ રહેલું જણાતું.

આવી સામાન્ય સ્થિતિ છતાં સોરાબજીએ પોતે તો જાતી ચાલાકી, ઉલ્લોગ, ધીરજ અને ખંતથી પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી સાહિત્યનાં સુનંદા ખેતરો ખેડેલાં હોવાથી તેઓ લેખણ કળાનો ઉમદા હુન્નર પોતાના સ્વદેશ અંધુઓના લાભ અર્થે અજમાવવાની પુરતી યોગ્યતા ધરાવતા હતા; જેથી કાંઈક સાઈ અને સંગીન બનવી દેખાડવાની ઉલટ અને વિશ્વાસ સહિત તેઓએ પોતાની કલમ હાથમાં ધરી. હા! એક કલમ! તેની અસર કેવી બળવાન, હદ કેવી વિસ્તીર્ણ બલકે સર્વવ્યાપક છે. મનુષ્યજાતિની ચઢતી કે પડતી, ઉદ્ય કે અસ્ત, વૃદ્ધિ કે નાશ, સુલેહસંપ કે લડાઈ એ સર્વેમાં તે કેવો અગત્યનો ભાગ લઈ ખતાવે છે! તે ખરેજ જેમ એક આશિર્વાદ તેમ એક શ્રાપ સમાન પણ છે. ખરો ઉત્તમ તેજ પુરૂષ ગણાય કે જે પોતાની કલમના કૌવતને સારે માર્ગે દોરવી બીજાંનાં કલ્યાણ અર્થે તેનો ઉપયોગ કરે. સોરાબજીએ એવીજ ભલી નેમથી લખાણનો હુન્નર પોતાને હાથ ધરેલો જેવામાં આવે છે. એ બાબતમાં પૈસાનો લોભ નહિ પણ સ્વદેશપ્રીતી અને જનકલ્યાણનોજ વિચાર તેઓને મુખ્ય કરી દોરવતો હોવાથી વાંચન અને સાહિત્ય સબંધી સામાન્ય લોકોના ઉત્તરતા શોખોને પંપાળી પોતાની કલમને નિચી સપાટીએ લઈ જવાને બદલે મનુષ્ય શુદ્ધિને ખિલવી તેને વધારે સારી પદ્ધતિ ઉપર મુકવાનો પ્રયાસ કરતાં સાહિત્ય માટે લોકોમાં એક જાતનો તનદુરસ્ત શોખ અને તેજી ભુખ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિવાન થયા.

અત્રે આપણી મૂળ બાબત ઉપર આવતાં જણાવવું જોઈએ કે સોરાબજીએ “જગતમિત્ર” નામનું એક માસિક ચોપાનિયું સને ૧૮૫૦ ની શરૂઆતથી સરતા લવાજમે બહાર પાડવા માંહું જેમાં વિદ્યા હુન્નર અને સાહિત્ય ઉપરાંત દેશીઓના “સંસાર સુધારાની બાબતો ચર્ચાવવામાં આવતી અને તેને છેડે આખા મહિનાનાં બનાવોની નોંધ અને વિવેચન થતું હતું. આ તેમજ તે પછીના “જગતપ્રેમી” ચોપાનિયાંમાં સર ચાર્લસ ફોર્બસ, જૉન પીટર ઐન્ટ, આકુલીલકુપેરો વિગેરે નામોંકિત નરોનાં ટુંક જન્મચરિત્રો પણ આપવામાં આવતાં. “જગતમિત્ર” ચલાવતી

વેળાએ શરૂઆતમાં સોરાખળને શેઠ નવરોજી કુરુનજી સાથે જરથોસ્તી સનેને લગતી અગત્યની તકરારમાં ઉતરવું પડ્યું હતું, જે પેહેલા ગ્રહસ્થ જ્યારે ૨૨૦૦ ત્યારે ખીજા ૨૪૦૦ ઉપરનો ધારતા, તે જોડે હાલના વિદ્વાનોની ગણતરી મુજબ તે ૩૦૦૦ થી પણ વધુ વર્ષનો અડસટવામાં આવ્યો છે. વિદ્યા હુન્નરને લગતાં આવાં માસિકાની તે વેળાએ ખરેખર નવાઈ હોવાથી માત્ર દેશીજ નહિ પણ વળી ઈંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો એ પણ એની પ્રશંસા સાથે નોંધ લઈ તેના યુવાન અધિપતિને દરેક ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આ યોપાનિયું ગુજરાતીમાંજ પ્રગટ થતું હોવા છતાં તેમાં તેની જાહેરખબર તથા છપાયેલી આખતોનું સાંકળિયું ઈંગ્રેજીમાં પણ આપવામાં આવતું, જેને આધારેજ ખાસ કરી “મુંખઈ ગેઝેટ” પોતાનાં તા. ૩ જી જાન્યુઆરી ૧૮૫૦ ના અંકમાં સોરાખળની સાહિત્ય સંબંધી કાશેશોને ઈંગ્રેજી કુળવણી અને આચાર વિચારોના આ દેશમાં થતા ફેલાવાના એક શુભ ચિન્હ તરીકે બહુ આવકારદાયક લેખી જણાવ્યું કે હિંદમાં વરતી ઈંગ્રેજ પ્રબળ એવાં પરિણામો ઉપર દિલનાં ઉડાણથી વિચાર ચલાવી દેશીઓની ઉન્નતિના કાર્યમાં વધુ અને વધુ ઉલટ સાથ મંડી જવું જોઈએ.

આ યોપાનિયામાં સોરાખળ તરફથી થયેલાં એક અગત્યના લખાણની અત્રે આપણે ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. તે “કારનામે અરદેસર ખાખેકાન” કિતાબ વિષે છે. આ *પુસ્તક જે અસલ પેહેલવી જુબાનમાં લખાયેલું દસ્તુર એદલજી દારાખળ સંજાણનાં દફતરખાનાંમાં હતું તેનો ગુજરાતી તરજુમો દસ્તુર પેશોતનજી ખેહેરામજી સંજાણએ કરી “જગતમિત્ર”નાં જીન તથા જુલાઈ ૧૮૫૩ નાં અંકમાં છપાવ્યો હતો અને તે સંબંધી કેટલોક ખુલાસો સોરાખળએ તેમાં જુદા પ્રગટ કર્યો હતો. એ પછી દસ્તુરજી તરફથી તેનું એક છુટું પુસ્તક છપાતાં સોરાખળએ તેમાં ઉપલેા ખુલાસો દિખાયા રૂપ સમાવી અસલ કિતાબની ઉત્પત્તિ અને તેના કર્તા વિષે પોતા તરફના એકસ અનુમાનો બહાર પાડ્યાં હતાં, કેમકે જીનાં પેહેલવી પુસ્તક મધ્યે તેવી કશીએ વિગતો આપવામાં નહિ આવતાં માત્ર એટલુંજ મથાળું કરેલું હતું કે “આ હેવાલ કારનામે અરદેસર ખાખેકાન મધ્યે લખેલો છે.” ઇરાનના સાસાનીયન વંશનો આ પેહેલો પાદશાહ અરદેસર ખાખેકાન પોતાના લડાયક પરાક્રમે ઉપરાંત જરથોસ્તી દીનને તેની પડતીમાંથી પાછી સજીવન કરવા માટે કેવો જાણીતો હતો તે ખીના સર્વ તવારીખના અભ્યાસીઓને શેશન છે. તેની જીંદગીને લગતી વિગતો આ પુસ્તકમાં સમાવેલી છે. કેટલાક અસલી ગ્રંથકારોના વિચાર મુજબ તેનો કર્તા અરદેસર ખાખેકાન પોતેજ હતો, પણ માલકમ જેવા લખનારને આધારે સોરાખળ એવું મત આપે છે કે એ પુસ્તકનાં લખાણની ઢબ તપાસતાં તે કોઈ પરલાડા શખસને હાથે કદાપિ તેજ પાદશાહના વખતમાં થયેલું હોવું જોઈએ કારણ કે તેમાં તેનાં મરણને લગતો હેવાલ આપેલો નથી.

* આ પુસ્તક સોરાખળના જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈ ખીજા નક્કલ ઉપરથી થોડીક મુદત ઉપર ઉતારી લીધેલું જોવામાં આવતું.

સોરાબજીએ “જગતમિત્ર” ચોપાનિયાનું અધિપતિપણું જુન ૧૮૫૦ માં છોડી તે શેઠ કુંવરજી રસ્તમજી મોદીને હસ્તક કીધું હતું.

આજ માસિકને ધોરણે સોરાબજીએ “જગત પ્રેમી” નામનું એક ખીજું ચોપાનિયું ૧૮૫૧ નાં ઑગસ્ટ માસથી પ્રકટ કરવા માંજી. તેમાં અવશ્ય કરી પારસી વાંચકાને રસ પમાડે એવું એક નવુંજ તત્વ દાખલ કરેલું જણાતું. તે આપણાં અસલી વતનની કીર્તિવંત યાદ સજીવન કરવાને લગતું હતું. અલખતાં શાહાનામાં અને ખીજાં પેહેલવાની કથના પારસીઓની જાહોજલાલી ભરેલી તવારીખ ઉપર અજવાળું નાખી તેઓમાં દેશાભિમાની બેસ્તો જગત રાખનારાં અગલનાં સાધનો હતાં, પણ એ વતરોગે પુરાતન ધરાની શેહેનશાહતનાં નામીયાં ખંડિયેરો, કાતરકામ ધલ્યાદિ સંબંધી થયલી અવાંચીન શોધખોળોને આધારે અસલી તવારીખ ઉપર જે નવીજ રોશની ફેંકવામાં આવી હતી તેમાંથી આપણને મગરર બનાવે એવું ઘણું નવું જોવા, જાણવા અને શિખવાનું મળી આવે એમ હતું. એ બાબતમાં પ્રખ્યાત યુરોપિયન ગ્રંથકર્તા અને મુસાફરો સર વીલ્યમ આઉસલી, નેઓબર, શારડીન, મારીયર, સર વીલ્યમ જોન્સ અને સર જોન માલકમ જેવા-ઓએ મોટો શ્રમ ઉઠાવી પોતાનાં બારીક અભ્યાસનાં કિમતી ફળો તરીકે જે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં તેનો આધાર લઈ તેમણે પોતાનાં વિષયો રજુ કરતાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો એક ખીનાના સંબંધમાં શું કહે છે અને તેમાં વધુ સહી અને માનવા જોગ ક્યું તે બાબે વિદ્વતા ભરેલો મુકાબલો કરી છેવટનાં અનુમાનો ઉપજાવેલાં હોવાથી તેમનાં એ લખાણો બહુ ધ્યાન ખેંચનારાં થઈ પડ્યાં હતાં. તેમાં મુખ્યત્વે કરી નિચલા અગલનાં વિષયો જોવામાં આવતા, જેવા કે “ધસતખર અથવા તખતે જમશેદ”, “નકશે રસતમ તથા નકશે રજબ”, “શાહપુર”, “મોરગાબતુ મેદાન” અથવા “તખતે સુલેમાન”, “એહેશતુન પાહડની હકીકત”, “તખતે ખોસતાન પાહડની હકીકત”, “હમદાન શેહેર”, “પુરાતમ જમાનાનાં ધરાની સીક્કા” વિગેરે. એ વિષયો મધ્યે ધરાનમાં થઈ ગયલા જુદા જુદા પાદશાહી વંશોનાં જમાનામાં ત્યાંનાં બાંધકામ, કાતરકામ અને ખીજા હુન્નરોની સ્થિતિ કેવી હતી તેની જે સરખામણી કીધી છે તે વાંચવા જોગ છે. તેમાં સાસાની જમાનામાં રોગ અને ત્રીસ જેવા મુલકોની હુન્નરમેદ પ્રજાઓ સાથે સમાગમમાં આવવા છતાં પણ ધરાન દેશનાં હુન્નરની દિનપ્રતિદિન કેવી પડતી થતી ગઈ તે વિષે તેઓ ખેદ સાથે ધશારો કરે છે.

એ વતરોગે જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર કમપેરેટીવ ફાઇલોલોજી (Comparative philology) યાને જબાન શનાસીની નવી વિદ્યાને આધારે જે રોશની નખાઈ હતી તેનાં સંબંધમાં પ્રખ્યાત થયલા વિદ્વાનો પ્રોફેસર એફ. ઑપ, ફ્રેડરીક સ્પીગલ, વિગેરેએ બજાવેલાં કામોનો રસિલો તેમજ વિદ્વતા ભરેલો હેવાલ પણ એ ચોપાનિયામાં પ્રગટ કરવામાં આવતા હતા.

આ લખાણો ઉપરથી ખુદલું જોવામાં આવે છે કે જવાન વયથીજ એમનું દિલ વખત અને જગ્યાનો મોટો અંતર કુદાવી પોતાનાં વતન તરફ ફેવું લાગી રહ્યું હતું. તે પ્રત્યેનાં સાચા ભાવથીજ તેઓ પોતાનાં દેશની કીર્તિ વધુ અને વધુ આશકારા કરનારી પશ્ચિમની ક્રિતાઓનાં અભ્યાસ તરફ પ્રથમ દોરવાયા હતા. તેના પરિણામમાં આપણને જો કે સોરાબજીના લખાણોમાં ધરન દેશની મોટાધનાં મગરૂરી ઉપજીવનારાં વર્ણનો મળી આવે છે, તોયે તેની સર્વથી મોટી ખુબી તો એ છે કે તેમાં જાતી બાહોશી સાથે મનનું અપક્ષપાતપણું, ચોખવટ અને સાચાઈ સદા માટે દીપી રહ્યાં છે. સ્વદેશાભિમાનનાં જોરસાને ખાતર પણ તેમાં કોઈ નાપસંદ તવારીખી બનાવને ઠાંકી કે છુપાવી તે ઉપર સોનેરી ઢોળ ચઢાવવાની તજવીજ થયલી જણાતી નથી પણ તેવી ખીનાઓ તરફ તેમનો ખુલ્લો તિરસ્કાર પ્રગટી નિકળતાં સાચાધનેજ સવાપરી જગ્યા મળેલી જોવામાં આવે છે.

અતરે ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે ધરનનાં પુરાતન આંધકામ, ક્રાતરકામ, વિગેરેને લગતું જ્ઞાન ધારવા મેળે તેઓએજ પેહેલ વેહેલું ગુજરાતીમાં આ માસિક મારફતે ફેલાવ્યું હતું. તેનું અધિ-પતિપણું ૧૮૫૩ નાં સપ્ટેમ્બર સુધી તેમણે ચલાવી તે શેઠ ડોસાલાઈ ફરામજી કરાકાને સોંપ્યું.

સને ૧૮૫૦ નાં જીન મહિનાથી તેઓ “મુંબઈ સમાચાર”નાં આધિપતિ થયા. તે આગમચ એ પત્રની લગામ જાણીતા કલમકસ શેઠ કાવસજી એદલજી ખંબાતાને હાથ હતી, પણ તેઓ મુંબઈ છોડી ચીન જવાથી તે એમને સ્વાધીન કરવામાં આવી. આ પેહેલાં તેઓ વારંવાર તેમાં લખાણ કરતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં મિત્રની ગેરહાજરીમાં ફટલીક વખત આખો જાપો પણ પોતેજ ચલાવતા, જેથી તેમને આ કામનો જોઈતો અનુભવ મળતાં આખરે તે પત્રનું અધિપતિપણું સ્વીકારવાની પણ હિંમત થઈ.

એ વખતની સોરાબજીની ઉમરનો ખ્યાલ કરતાં કુદરતીજ તેમની બાહોશી વિષે આપણને ઉંચો વિચાર પેદા થયા વિના રહેતો નથી કેમકે તેમણે માત્ર વીસ બાવીસ વર્ષની છોકરવાદ વયે જ અગત્યનાં ચોપાનિયાં ચલાવવા ઉપરાંત “સમાચાર” જેવાં એક વર્તમાન પત્રનાં અધિ-પતિપણાંની જોખમદારી પણ જવાબી લઈ પોતાને હસ્તકનું કામ ઘણી મનમાનતી રીતે બજાવ્યું હતું.

અતરે એક ખીનાની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. આ પત્રની લગામ હાથ ધરવા પછી થોડુંકર્મજ તેમને રેવરંડ ડૉ. મરે મીચલ નામનાં ફ્રી ચર્ચ ઓફ સ્કૉટલેન્ડનાં એક પાદરી (મીશનરી) સાથે જરથોસ્તી ધર્મને લગતી અગત્યની તકરારમાં ઉતરવું પડ્યું હતું.

આ પાદરીએ તે વેળાએ “Letters to Indian Youth” નામનું એક પુસ્તક પ્રગટ કરી તેમાં દેશી જવાન્યાઓ-મુખ્ય કરી પારસીઓ-ને ડાહી ડાહી શિખામણો દેવાનું ડોળ

ખતાવી પોતાનાં ધર્મમાં વટલાવવાની યુક્તિ રચી હતી, ક્રમકે તેણે ધારી લીધું કે પોતે બિહાર-વેલી જાળમાં તેઓ ખીજાઓ કરતાં વધારે સેહેલાઈથી સપડાઈ જશે. એમ માનવાનો તેનો સમ્બંધ થું હતો તે તેની પોતાનીજ તકરાર ઉપરથી જોવાનું બની આવે છે. તેણે જણાવ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ કોલવણીનાં ફેલાવાથી પારસીઓનો જવાન અને ઉધરતો વર્ગ દરેક બાબતમાં ખુલ્લાં મનની રોશનીથી વિચાર કરતો થવાથી તેનું એકીન આપદાદાનાં મઝહબ ઉપરથી ઉઠી ગયું છે, માટે એવી ધર્મ વગરની સ્થિતિમાં હુંદગી ગુજારવા કરતાં જે તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરે તો તેઓનું બંને જહાનનું ભલું થાય. વળી આટલી વાત કરીનેજ નહિ અટકતાં તેણે જરથોસ્ત પેગમ્બર સાહેબની હસ્તી વટિક બેહુદી તકરારથી ખોટી ઠરાવવાની તબવીજ કીધી હતી.

આવી રીતે પોતાના પાક મઝહબ ઉપર થયલા અવિચારી હુમલાથી આપણા જવાન અધિપતિનું લોહી ઉકળી આવ્યું, અને પારસી કામ તરફથી તેઓનો મુકરદમો હાથમાં લઈ પોતાનાં ધર્મ અને એકીનનો બચાવ કરવા આ વીસ વર્ષની ઊંડરવાક વયનાં જવાન્યા હિમ્મતથી બહાર પડ્યા. તેઓ માત્ર ઉમરેજ નાના હતા પણ અક્કલનું તો વડપણ ધરાવતા જેથી “સમાચાર” પત્ર મध्ये થોડુંક શરૂઆતનું વિવેચન કર્યા બાદ પોતાનાં હરીફ સામે તકરારનાં મેદાનમાં ઉતરવાની તેમણે એવી સરતે માગણી કીધી કે તેઓ એ વિષે પોતાનાં છાપામાં જે કાંઈ લખે તેનો તરજુમો તે વખતનાં “ઓરીએન્ટલ ક્રિશ્ચિયન રપેક્ટેટર”માં દાખલ કરવો અને ડો. મીચલ જે ખી ઉત્તર વાળે તેનો માએનો એઓ “સમાચાર” પત્રમાં આપે. આ લખાણનો તરજુમો “મુંબઈ ગ્રેડેટ” મध्ये છપાયો હતો, જે ઉપરથી ડો. મીચલે તેઓ સાથે તકરારમાં ઉતરવાની મરજી ખતાવવા છતાં એવી ખાસ સરત કરવા માગી કે તેઓ બંનેમાંનાં કાઈએ પણ એક ખીજાનાં ધર્મ ઉપર નુકસાની કરવી નહિ પણ પોતપોતાનાં મઝહબમાં જે કાંઈ હોય તે વિષેજ માત્ર બોલવું. આ સરત દેખીતી બેહુદી હોવાને લીધે સોરાબજીએ કબૂલ રાખી નહિ અને વાતનો ત્યાંજ છોડો આવ્યો, પણ તેનાં સંબંધમાં ખાસ નોંધવા લાયક ખીના તો એ છે કે “બોએ કૃથોલીક સ્ટેન્ડર્ડ” જેવાં તે વખતનાં એક ખ્રીસ્તી ધર્મનાં ચોપાનિયાંએ પણ સોરાબજીનો વાંધો તદન વાજખી લેખી જણાવ્યું કે ડો. મીચલે જ્યારે જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર હુમલો લાવવાની હામ બીડી ત્યારે તો પોતાનાં હરીફ સામે હિમ્મતથી તકરારનાં મેદાનમાં ઉતરી તેને પોતાની દીનનાં બચાવમાં બોલવાની જોગવાઈ કરી આપવી હતી, જેને બદલે તેણે તો માત્ર એક સરતનાં બાહાનાં હેડળ છટકી જવાની નબળાઈ દેખાડી પોતાની ચાલ સામાની નજરમાં ખુલ્લે ખુલ્લી ઠપકાને પાત્ર ઠરાવી હતી.

આ પાદરીએ “Recollections of my early missionary life” નામની ચોપડી પાછળથી ૧૮૬૯ નાં સાલમાં પ્રગટ કીધી હતી, જેની નોંધ અતરે જુની બાબદો ઉપર

અજવાળું નાખનારાં રસિકાં સાધન તરીકે કોઇ લખનારે તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૯ નાં “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” મધ્યે “ In Western India ” ના મથાળાં હેઠળ લેતાં ડૉ. મરે મીચલને આપણાં દેશ મધ્યે લાંબી અને માન ભરેલી કારકીર્દિ મોગવી ગયલા એક નર તરીકે જોળખાવી તેનાં પુસ્તકમાંથી કેટલાક ફકરાઓ ટાંકી બતાવ્યા હતા, જેમાંના એક સોરાબજી વિષે અગત્યનો અને જાણવાજોગ હોવાથી નિચે ઉતારી લખ્યે છીએ. તે ઉપરથી જેવામાં આવશે કે મોટા મનનાં પુરૂષો પ્રમાણીક વિરૂદ્ધતાને કદી પણ વેર લાવતું રૂપ આપતા નથી.

“Mr. SORABJI S. BENGALLEE”

“The Editor of a Parsee Newspaper challenged me to a public discussion on the subject of Parsiism, to which he said I had been unfair. I accepted the challenge but the *challenger backed out. On returning to Bombay many years afterwords, I found this gentleman in the person of Sorabjee Shapoorjee Bengallee, C I E, one of the most respected and influential citizens of Bombay. He invited me to his house, was in every way most friendly, and expressed great regret for the sharpness of the language he had used in sending the challenge. I assured him there was no need of any apology; he had not exceeded the legitimate bounds of controversy. I found my old opponent a man of sense and sensibility, and possessed of no small culture. The inhabitants of Bombay have erected a statue in his honour. He is described as a model citizen, and as having rendered important services to the city for three generations.”

સોરાબજીએ ફતેહમંદી સાથે “સમાચાર” પત્રનું અધિપતિપણું દશ મહિનાં ચલાવ્યા બાદ તેનાં મેનેજર સાથે વારંવાર ઉઠેલા મત ફેરથી કંટાળીને ૧૮૫૧ નાં એપ્રિલ મહિનામાં પોતાનાં ઓફીસનું રાજીનામું આપ્યું હતું.

સોરાબજીએ પોતાની જવાનીમાં ચલાવેલાં ચોપાનિયાં અને વર્તમાનપત્રોની કાંઈલો ઉપર નજર નાખતાં તેની સરખામણીમાં હાલનાં છાપાકળામાં થયેલો ફેરફાર અને સુધારો બહુ

* તેમનું આ કહેવું વાજબી નથી. સોરાબજીએ તકરારમાં ઉતરવા શા માટે ના પાડ્યું તેનું અરૂં કારણ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ.

ખુશી ઉપજવનારો લાગે છે. વળી ભાષા અને જોડણીનાં સંબંધમાં પણ તેવોજ ફરક માલમ પડે છે. આગલા પારસી લેખકો પોતાનાં લખાણોમાં અવશ્ય કરી જોડાણોનો ઉપયોગ તો જાણતાજ ન હતા, જેવી શબ્દરચના શુદ્ધતાની નજરે જો કે ખામીભરેલી ગણાય તોયે તે કઠોરતાનાં આભાસથી તો તદ્દનજ નિરાળી દીસેછે, એટલુંજ નહિ પણ સામું તે હાલની ભાષાથી દેખીતી રીતે જુદી પડી પોતામાં અસલીપણાંનું મધુર તત્વ ધરાવતી હોવાથી જુના પારસી જમાનાની સાદી ભાષા તરીકે પુરાણાં કાળ અને પુરાણી યાદદાસ્તને સજીવન કરવાનાં એક સાધન લેખે મનને આનંદ પમાડી સદા આપણું માન અને પ્રીતિભાવ ખેંચે છે.

ઉપલાં લખાણો પછી કેટલાંક વરસોનાં ગાળા બાદ સોરાળજીનાં હાથથી ધનામનો એક રસાલો લખાઈ બહાર પડ્યો હતો જેની વિગત નિચે પ્રમાણે છે.

સર જમશેદજી જીજીભાઈ ટ્રાન્સલેશન ફંડનાં ટ્રસ્ટી સાહેબોએ સને ૧૮૫૬ નાં વરસમાં મુંબઈનાં જુજરાતી વર્તમાનપત્રો મધ્યે જાહેરખબર છપાવીને “ જરથોસ્તી લોકોનાં ધર્મ પુસ્તકો તથા એ પુસ્તકોની ભાષા અને પુરાતનપણાંની બાબત ઉપર જે કાઈ જરથોસ્તી સૌથી સરસ રસાલો લખે તેને ફંડ મધ્યેથી રૂપિયા પાંચસોનું ધનામ આપવાનું જાહેર કીધું હતું. એ વિષય લખવાની હરીફાઈમાં સોરાળજીએ પણ ઉતરી તેમાં સૌથી સરસ નિકળવા માટે ઉપલું ધનામ મેળવ્યું હતું. એ રસાલોની એક હજાર નક્કલો ફંડને હિસાબે સને ૧૮૫૮ માં છાપવામાં આવી અને તે પછી પંદરસોની બીજી આવૃત્તિ એજ સાલમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેહેલા બેરોનેટ સાહેબને ખરચે બહાર પડી હતી. આ રસાલો લખવાનો આધાર તેઓએ કર્પેરેટીવ ફાઇલોલોજી યાને ઝબાનશનાસીનો નવો એલમ જાણનારા વિદ્વાનોનાં પુસ્તકો ઉપરથી લીધો હતો, જેમ કરતાં તેનાં રચનારાઓ જોકે પોતપોતાની તર્કમાં એક બીજાથી જુદા પડતા તેઓને જણાયા તોયે તે વાત ઝાઝી લક્ષમાં નહિ લેતાં તેમનાં તરફથી થયેલી શોધખોળો ઉપરજ ધ્યાન પોહોંચાડી તેઓએ પોતાનો વિષય લખ્યો હતો.

આ નિબંધમાં તેઓએ એક પછી એક અનુક્રમે ઝંદ, પેહેલવી, પાઝંદ અને ફારસી ભાષાઓની તપાસ હાથધરી તેમાં જળવાઈ રહેલાં અગલનાં પુસ્તકોનું ટુંકમાં વિવેચન કર્યું છે. તેનો પાંચમો ભાગ ખાસ અગલનો છે. તેમાં છેક સત્તરમી સદીથી તે પોતાનાં વખત સુધીનાં જરથોસ્તી ધર્મને લગતા નામીયા યુરોપિયન ઑલમાઓ—ડૉ. હાઇડ, આકુટીલકુપેરો, કલુકર, રોસ્ક, બરતુક, બોપ, સ્પીગલ અને વેસ્ટરગાર્ડ જેવાઓએ કરેલી શોધખોળો અને રચેલા ગ્રંથોની હકીકત આપતાં તેઓ વાજબી રીતે જણાવે છે કે ઝંદભાષા પોતાનોજ મક્કમ ખરો ધરાવનારી એક પુરાતન જુબાન હોવા સાથ તેમાં લખાયેલાં પુસ્તકો સેકંદરનાં વખતની આગમચનાં તથા પેહેલવી જુબાન પાછળથી સાસા-

નીચન અમલની શરૂઆતથીજ વપરાસમાં આવેલી પુરવાર થઇ છે. આ વિચારો પ્રથમ જાહેર કરનારાઓમાં સત્તરમી સદીનો પંકાયલો જરમન વિદ્વાન કલુકર મુખ્ય હતો. તેના વખત પછીનાં કેટલાક અંગ્રેજ ગ્રંથકર્તાઓએ આ મતથી જુદા પડી એવું દેખાડવાની તજવીજ કીધી કે જર-થોસ્તીઓનાં ધર્મ પુસ્તકો તેમનાં મોખેદોએ માત્ર જુજ મુદત આગમ્ય ઉભાં કરી જંદ જુખાન સંસ્કૃત તથા પેહેલવી એરેબીક ઉપરથી માત્ર ઉપજવી કાઢેલી હતી. એવું બોલનારાઓમાં સર વીલીયમ જેન્સ, કરનલ વાન્સ કેનેડી, વીલીયમ અર્સકીન, અને જૉન રોમર મુખ્ય હતા, જેઓએ જંદ ભાષામાં સંસ્કૃત અને પેહેલવીમાં એરેબીકને મળતા શબ્દો જોઇ એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું; પણ પાછલા જમાનામાં પંકાઇ ગયલા ખોરનુક, ખૉપ, અને સ્પીગલ જેવા વિદ્વાનોએ આ વિચારોનું ખંડન કરી જંદ તથા પેહેલવી ભાષાનાં પુરાતનપણાં વિષેની આગલી તર્ક ખરી ઠરાવી હતી. આ સઘળી વિગતો સોરાબજીએ બહુ કાબેલ્યતથી રજુ કરેલી આપણાં જોવામાં આવે છે.

આ રસાલાનો છટ્ટો અને છેલ્લો ભાગ જે નિચલાં મથાળાં હેઠળ પ્રગટ થયો હતો તે સર્વથી વધુ અગત્યનો છે.

“જરતોસતી લોકોના ધરમ પુસ્તકો વીશે વધારે સોધ કરવા સારૂ તથા જરતોસતી લોકો વચે તેઓના ધરમની સારી માહેતગારી ખેશાડવાને વાસતે આપણે કેહેવા એલાએ કરવા જોઇએ છે તે બાબદમાં”

આ વિભાગ મધ્યે સોરાબજીએ ધર્મજ્ઞાનનાં ફેલાવા માટે વેહેવાર અને કિમતી સૂચનાઓ કરી છે, જે ઉપર કોમનું વારંવાર ધ્યાન ખેંચાયા છતાં તે સર્વજ કાંઇ હજુ યોગ્ય રીતે અમલમાં મેલાઇ નથી એ ખેદની વાત છે; તોયે તેનાંજ એક અતી શુભ પરિણામ તરીકે સર જ. જી. મદ્રેસા* જેવાં એક ઉપયોગી ખાતાંની સ્થાપના થઈ હતી જે વિષે આપણે હવે પછી બોલીશું.

આ સૂચનાઓ અગત્યની હોવાથી તેનો તત્વસાર નિચે રજુ કરીએ છીએ.

(૧). પારસીઓએ પોતાને ખરચે જંદ ભાષાનું એક સંપૂર્ણ વ્યાકરણ વિલાયતનાં કોઈ ઓલમા પાસે તૈયાર કરાવવું અને સાથે એ જુખાનની એક ફરહંગ પણ મેળવવી.

* આપણાં અથોરનાન જહાઓની કેળવણી અને સુધારા અર્થે હાલ કેટલુંક થયું જાણીતા શેહેરી શેઠ મેરવાનજી મંચેરજી કામાએ રૂપિયા પચ્ચીસ લાખની નાદર રકમ બક્ષીસ આપી અંધેરી ખાતે એક અથોરનાના ઇન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના કરી છે. એ ખાતાંમાંથી બહાર પડતા મોખેદો સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ગુનરો કરી શકે એટલા માટે તેમને યોગ્ય મુસારા આપવાની પણ ગોઠવણ થયેલી સંભળાય છે. એવા કેળવાયલા અથોરનાનો તરફથી રફતે રફતે સોરાબજીની સૂચનાઓને મળતી રીતનો અમલ થાય એવી આશા રાખવી ફાઈટ ગણાશે નહિ.

(૨). એ પછી પારસીઓએ સઘળાં ધર્મપુસ્તકોનો પોતાની વપરાતી જુયાનમાં સર્વ કોઈની વાકીયગારી માટે તરજુમો કરાવવો, કેમકે તેનાં જે માએનાઓ થયલા છે તેમનાં એક બી સત્તાધારી કે વગર વાંધાનો જોવામાં આવતો નથી.

(૩). માઝદીયસ્તી દીનનાં ધર્મપુસ્તકોની જુદી જુદી બાબતો ચૂંટી કાઢી તે ઉપર કાબેલ્યતથી સરેહ કરનારાં પુસ્તકો ગુજરાતી વાંચનાર માટે રચાવવાં.

(૪). મોબેદોની હાલત સુધારવાનાં ઉપાયો લેવા જે માટે સોરાબજી નિચ્છો માર્ગ સૂચવે છે. (જુલો “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો.” દફતર ૧ કું. પાના ૩૩૮-૩૯).

†“અથેરનાન ટોલાંના જે લોકો પોતાનાં મહજબની કીરીઆનું કામ કરે છે તેઓની સંક્ર મધે આપણે એક નવો દરજ્જો ઉભો કરવો, અને તે દરજ્જો ધરાવનારને “હેરબદ” ધચા “નાએબ દસતુર” ધચા હેવોજ બીજો કાંઈ માનભરેલો ખેતાબ આપવો. તે દરજ્જો ધરાવનારને દીનના એલમથી વાકીય થાવાની ફરજ પાડવી, અને તેહેના બદલામાં તેહેની મેહેનત અને કોશશનું ફલ જરતોસતી અંજુમનની તરફથી તેહેને આપવું. એ કામ આસાનીથી બની શકે હેવું છે. એ કામસર દર વરશે આસરે ૧૦૦૦૦) દસ હજાર રૂપીઆની ઉપજ થાએ એટલી પુંજ આપણે ઉભી કરવી, અને તે ઉપજના દશ ભાગ કરીને દર ભાગના ૧૦૦૦) રૂપીઆ જે કોઈ મોબેદનો છોકરો જંદ, પેહલવી, ફારસી, અને સંસકરીત જુયાન શીખેલો હોએ તેહેની તપાસ લખને તે લાએકનો ઠોએથી અંજુમનની તરફથી તેહેને ધનામ દાખલ આપવા, અને તેજ વખતે તે મોબેદનો દરજ્જો મુકરર કરીને હેરબદ ધચા નાએબ દસતુર ધચા હેવોજ કોઈ ખેતાબ ધરાવવાની લખેલી સનદ પણ તેહેને આપવી;” જેથી સોરાબજીનાં જણાવવા મુજબ પાછળથી તેઓની સંક્રમાંથી જુદાં જુદાં શેહેરો ખાતે દસ્તુરોની ચૂંટણી કરવાનું પણ સહેલાઈથી બની આવે. વળી તેમનો એવો વિચાર હતો કે આપણાં જરથોસ્તી ટોળાંના જે તવંગરો પોતાને માટે અથવા પોતાના કોઈ ગુજરેલાં ખેશીનાં સવાબને સાર મોબેદનાં બચ્યાંએને “નાવર” અથવા “મરાતબ” બનાવવાની ક્રિયામાં મદદ કરે છે તેઓ તેમને માત્ર મોઢેનું શિક્ષણ અપાવવાને બદલે થોડાક વધુ ખરચે અંદ તેમજ પેહલવી અને ફારસી ભાષાનું પણ જ્ઞાન મેળવવાની જોગવાઈ કરી આપે તો તેમાંથી ખેશક ધણાં સારાં પરિણામો નિપજવાનાં સંભવો રહે.

(૫) અંદ ભાષાનાં જ્ઞાન માટે સંસ્કૃત શિક્ષવાની અગત્ય પિછાનવી.

(૬) ધર્મ પુસ્તકોમાંથી ચૂંટી કાઢેલી બાબતો ઉપર વાએજો કરાવવી.

† અતરે જણાવવું જોઈએ કે આ પુસ્તક મધ્ય સોરાબજીનાં અથવા બીજાં લખાણોમાંથી ટાંકી લીધેલાં ઉતારાઓની ગુજરાતી જોડણીમાં કરો પણ ફેર ન કરતાં તે અસલ મુજબજ રહેવા દીધી છે.

(૭) અચ્યાંઓને ધર્મનીતિનું જ્ઞાન તેમને લાયકનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરીને આપવું.

આ નિબંધ નામદાર સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેહેલા બેરોનેટ સાહેબને એટલો તો પસંદ પડ્યો કે તેઓએ પોતાનાં બેટા શેઠ રસ્તમજી પાસે પત્ર લખાવી સોરાબજીને ખાસ આમંત્રણથી પોતાને ધરે બોલાવી માયા ભરેલો આવકાર આપ્યો અને તેમનાં રસાલાની તારીફ કરી ભવિષ્યમાં એવીજ રીતની ઉપયોગી સેવાઓ બજાવવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો. વળી તેઓએ પોતાની વાતચીતમાં સોરાબજીનાં વડવાઓ (સોરાબજી અને નવરોજી) સાથની ઓળખ વિષે પણ ઇશારો કરી જણાવ્યું કે તેઓ ચીનની બે સફરો દરમ્યાન નવરોજી સાથે એકજ વહાણ ઉપર મુસાફર હતા અને શેઠ હોરમસજી વાડિયા પોતાનાં એક ધણાંજ પ્રમાણીક ભાગીચા તરીકે નવરોજીની હંમેશ તારીફ કરતા હતા. તે પછી સોરાબજીને ગમે તેમ પોતાને ધરે વારંવાર મળવા આવવાનું કહી પુલતોરો આપી વિદાય કર્યા અને પોતા તરફના ઉંચાં મતની એધાણી દાખલ તેઓ ઉપર એક અતિશય નિર્મળ પાનાની કિમતી વીંટી ભેટ મોકલાવી જે હજી સુધી ધણાં માન અને મગરૂરી સાથ કુટુંબમાં જળવી રાખવામાં આવી છે.

વળી શેઠ ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજીએ વિલાયતથી લખેલાં શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા જોગાં એક ખાનગી કાગળની સોરાબજીએ જળવી રાખેલી નક્કલ ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે પંકાયલો જરમન વિદ્વાન ડો. સ્પીગલ જેણે ગુજરાતીભાષાનો અભ્યાસ કરેલો હતો તેણે સોરાબજીનો ઉપલો નિબંધ *શેઠ કામાજીની ભલામણથી વાંચી જોતાં ધણીક આખતોમાં તેમનાં વિચારો સાથે પોતાનું મળતાપણું જણાવી તેઓ વિષે ઉંચું મત જાહેર કીધું હતું.

અતરે આપણે એક ખીજ અગત્યની ખાખતની નોંધ લઈએ. સને ૧૮૭૨ નાં સાલમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ ટ્રાન્સલેશન ફંડનાં ટ્રસ્ટી સાહેબોએ જાણીતી પેહેલવી કિતાબ “દીનકર્દ”નો તરજુમો બહાર પાડવાનો પોતાનો ઇરાદો જાહેર કરી તેને લગતી શરૂઆતની ગોઠવણ બતાવવાનું કામ સોરાબજીને સોંપ્યું, જેમણે પોતાતરફની સૂચનાઓ તેમને લખી વાળતાં એ કામ સરંજમ ઉતારવાને સર્વથી વધુ લાયક ગ્રહસ્થ તરીકે દસ્તુરજી પેશોતનજી બેહેરામજી સંજીવણીની ભલામણ કીધી.

તેમનું કાગળ નિચે પ્રમાણે છે:—

મુંબઈ તા. ૨૪ મી જાનેવારી ૧૮૭૨.

નેક નામ શેઠજી સાહેબો.

શેઠ રસ્તમજી જમશેદજી જીજીભાઈ.

શેઠ હીરજીભાઈ હોરમસજી શેઠના.

* અતરે જણાવવું જોઈએ કે વિલાયત મધ્યે શેઠ કામાજીએ જરબોસ્તી ધર્મને લગતો અભ્યાસ મુખ્ય કરી ડો. સ્પીગલનાંજ હાથ હેઠળ કર્યો હતો.

શેઠ ખરશેદજી ફરદુનજી પારેખ.
 શેઠ મેહેરવાનજી ફરામજી પાડે
 શેઠ દીનશાહજી માણેકજી પીટીટ તે
 સર જમશેદજી જીજીભાઈ તરાનસલેશન
 ફંડના તરશટી સાહેબો જોગ.

સાહેબો,

જત તમે સાહેબોની તરફથી ભાઈ મેહેરવાનજી નવરોજી મહેતાનો તારીખ રદ મી નવેમ્બરનો લખેલો કાગજ તથા તેહેને લગતો શેઠ કાવશજી જેહાંગીરજી રેડીમનીની તરફથી તમે સાહેબો ઉપર આવેલા કાગજની નકલ અંધે શેવકને મલેઆંછેજી.

પેહેલવી “દીનકરદ” કેતાબનો તરજુમો કરાવવા સંબંધી ગોઠવણુ અતલાવવાનું કામ તમે સાહેબોએ મેહેરવાનીની રાહે શેવકને શોશીને શેવકને જે માન આપેલું છે તે આખે તમે સાહેબોનો શેવક ઉપકાર માનેછેજી.

એ આખતમાં શેવક ધારેછે કે એ નામીચી કેતાબનો તરજુમો થાએઆથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ તરાનસલેશન ફંડના તમે સાહેબોના હસ્તેકના કરોઆરને મોહોટી જેખ મલશે, એટલુંજ નહી પણ પેહેલવી પુસ્તકો વાંચવા તથા સહમજવાની આખદમાં એ તરજુમો થાએઆથી ઉગમણુ તથા આઠમણુ તરફના વીદેઆરથીઓના હાથમાં એક ધણું જરૂરનું હતીઆર આવશે.

એ પુસ્તક તેહેની અસલ એઆરત તથા તરજુમો તથા તેહેને લગતી ફરહંગ શુધાં જે રીતે પ્રસીધ કરવાની શેવક ભલામણુ કરવા ધારેછે તે રીતે તેહેના “નૂરે એલમ” ચોપાનીઆના કદ જેહેવાં ૨૫૦૦) થી ૩૦૦૦) સફા થવા જોઇએ અને એ દફતર કુલ તરજુમો થતાં તથા છપાઈ રેહેતાં ઓછાંમાં ઓછાં દશ વરશ લાગવાં જોઇએ. એ દફતરની મોતેપરી જેતાં એ કામ વધારે શેહેલાઈ તથા ઉતાવલથી સરનજમ પોહોંચી સફે તેમ નથી, તોપણુ દસ વરસ તુલીક એકદમ થોખવાનાં કરતાં તેહેનો એક એક લાગ અથવા વાલમ દર વરશે પ્રસીધ કરવાની શેવક ભલામણુ કરેછેજી.

એ તરજુમો કરવાના કામને લાએક શેવકના ધારવા પરમાણુ દશતુરજી શાહેખ પેશુતનજી જેહેરામજી સંનજીઆના કરતાં પેહેલવી ભાષાની માહેતગારીમાં વધારે પુરવીણુ પુરૂષ આપણી કામ-માંથી મલી આવે એમ નથી; એટલા માટે તેવણુની સંગાથે એ આખતમાં શેવકે નીચે મુજબ ગોઠવણુ કરીછેજી.

૧ બું. દીનકરદ ક્રેતાબના તરબુમાં ધતીઆદીનો આસરે ૨૫૦) સક્કાનો એકએક વાલમ દર વરશે બાહર પાડવો.

૨ બું. દર વાલમમાં નીચે જણાવેઆ પરમાણે બાબદ લેવી.

(૧). આસરે ૫૦) સક્કા અસલ પેહેલવી હરફે.

(૨). એજ પેહેલવી તેહકીક કરેલા ઉચારથી જંદ હરફે.

(૩). તેહેનો ઇગરેજી તરબુમે દરએક વાકીય બુદ્દા પાડીને જરબનેગ નોટ શુધાં.

(૪). ગુજરાતી તરબુમે નોટ તથા શરેહ શુધાં.

(૫). અસલ પેહેલવી લખાંણમાં આવેલા અગત બેગ શબ્દોની ફરહંગ અથવા ગલાસરી.

૩ બું. ઉપલી રીતનું દક્તર દશતુરજી પેશુતનજી દર વરશે સર જમશેદજી જીજીભાઈ તરાન-સલેશન ફંડના આસરા તલે તથા એ ફંડના ખરચથી તખઆર કરે તેહેની મેહેનત તથા ખર-ચનો હક દશતુરજી મજકુરને નીચે પરમાણે આપવો.

દશતુરજીને પોતાને કીજે દર વાલમ દીક રૂ. ૧૫૦૦)

પેહેલવી વગેરે લખાઈ કરનાર તથા ઇગરેજી તરબુમે કરનાર ધતીયાદીના લવાજમના ,, ૩૯૦)

રૂ. ૧૮૯૦)

૪ બું. ઉપલી રીતે દરએક વાલમના તરબુમાં પછવાડે વરસ દહાડે તરાનસલેશન ફંડને રૂ. ૧૮૯૦) નો ખરચ લાગશે પણ એ પુસ્તક સારી સક્કાઈદાર રીતે છાપવાના ખરચનું કામ દશતુરજી પેશુતનજીએ પોતાને માથે રાખવું અને ઓછામાં ઓછી દરએક વાલમની ૫૦૦) નકલો પોતાને ખરચે છપાવવી; તેમાંથી વગર દામ લેવે ૧૦૦) નકલ તમે સાહેબોને ભેટ આપવી, અને બાકીની નકલ તેવણ વેચીને ખપાવે તો ૨૫૦) સક્કાના દરએક પુશતકના રૂ. ૫) અંકે પાંચ અથવા તેના ઓછા વધતા શક્કા થાયે તો તેના પરમાણુ પરમાણુ જેમ નજદીક ઓછી વધતી કીમત રાખી શક્કાએ તેમ રાખવી. શેવક ઉમેદ રાખેજે કે ઉપલી ગોઠવણુ તમે સાહેબોને પશંદ પડશેજી અને તે મુજબ એ કામ ચાલુ કરવાનો તમે તાકીદથી હુકમ આપશેજી.

એજ અરજ

સાહેબો,

હું જઈ તમારો નમનતાઈ ભરેલો શેવક,

શોરાબજી શાપુરજી અંગાલીના

શલામ વાંચજેજી.

આ પત્રમાં દશવિધી સૂચનાઓ ટ્રસ્ટી સાહેબોએ પસંદ કરી તરબુમાનું કામ મજકુર દસ્તુરજને સોંપવાનું ઠરાવ્યું પણ તે એવી સરતે કે ઇંગ્રેજ તરબુમો તથા પેહેલવી લખાણની શુદ્ધતા વિગેરે સર્વ બાબતોની જવાબદારી તેઓ પોતાને માથે રાખી અજમાયેશ તરીકે બે વરસ તુલીક તેનાં બે દફતરો બહાર પાડે જે અતરેનાં તેમજ યુરોપના વિદ્વાનોમાં વહેંચવામાં આવતાં જે તેમની પસંદગી પામે તો કામ આગળ ચલાવવાની તેમને પરવાનગી મળે.

એ ક્રિતાબ ૧૮૭૪ નાં સાલથી પ્રગટ થવા માંડતાં દસ્તુરજ પેશોતનજ તરફથી તેનાં આઠ દફતરો બહાર પડ્યાં હતાં, જે બાદ તેમનાં બેટા (તે હાલનાં દસ્તુરજ દારાબજ)એ વધુ દફતરો પ્રસિદ્ધ કરતા રહી તે કામ ચાલુ રાખ્યું.



પ્રકરણ ૫ મું.

વેપારી હુંદગી.

બેન્ક ઓફ સીલોન-કમરશીયલ બેન્ક-ડૉ ડાલાસ નામનાં એક યુરોપિયન સોલ્ડીસીટરની પેઢીમાં આરટીકલ્સ થવાની ઉમેદવારી-મરકનટાઇલ બેન્ક-ગ્રેહેમ-કુંપની: તેનાં ગેરેન્ટી ઓફર શેઠ મનચેરજી ફરામજી કામાનાં એસીસ્ટન્ટ-ગ્રેહેમની ઓફીસમાં નોકરી-પેઢીનાં કામસર વિલાયતની મુસાફરી-ગ્રેહેમ કુંપનીની કલ-કત્તાની શાખા-ગ્રેહેમની પેઢીનાં ભાગીઆ ઠરાવવાની ભાગણી-આ કુંપનીનાં મુંબઇનાં દલાલ (Guarantee Broker) તરીકે શેઠા વરજીવનદાસ તથા નરોત્તમ-દાસ માધવદાસ સાથે ભાગીઆ.

સોરાબજીને જ્યારે એમનાં મામાએ એજ્યુકેશન સોસાયટીઝ સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી લઈ બેન્કમાં નોકરી રખાવ્યા ત્યારે એમની ઉમર માત્ર તેર વરસની હતી. એવી કુમળી વયે આજકાને સંસાર કે નોકરી ધંધાનું તો ભાનજ ક્યાંથી હોય ? તે વખતે તો તેમનું મન પોતાનાં અભ્યાસ કે નિર્દોષ રમતગમતોમાંજ રોકાયલું રહે એ સ્વભાવિક છે; તોપણ આટલી નાની વયથીજ તેઓને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ નિશાળની વધુ ફળવણી મારફતે પઢેલ થવાનું છોડી દઈ દુનિયાદારીની વધારે મોટી શાળામાં કઢેલપણાંનો પાઠ ભણવા માટે દાખલ થવું પડ્યું, જેના કિમતી અભ્યાસક્રમ-હાપણુ અને અનુભવ-માં આગળ વધવા માટે દરેક માણસને જાતજાતની મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ તથા જીવી જીવી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોનાં સમાગમમાં આવી તેમાંથી ધણુંક શિખવાનું મળે છે. સોરાબજી દુનિયાદારીની નિશાળમાં જેમ જલદી જોડાયા તેમ હાપણુ અને અનુભવમાં વધારે પાકટ થઈ બહાર પડ્યા અને વેપાર તેમજ સંસાર વેહેવારનું અચ્છું જ્ઞાન સંપાદન કરી તેનો કિમતી લાભ પોતે મેળવવા ઉપરાંત બીજાં સંખ્યાબંધ લોકોને પણ આપવાને સમર્થવાન થયા.

સંસારી જ્ઞાનની અગત્ય વિષે આટલું વિવેચન કરવા છતાં અતરે જણાવવું જોઈએ કે ફક્ત તેટલીજ ફળવણી એક નમુનેદાર પુરૂષ બનાવવાની સઘળી સામગ્રીઓ પુરી પાડતી નથી, પણ સામું પોતામાં કંઈક નુકસાનકારક તત્વ ધરાવી જીવનની ઉંચી નેમને પુગી વળવાને હરકત કરતાં થઈ પડે છે. આપણે સાધારણુ રીતે જોઈએ છીએ કે ફક્ત સંસારી કામકાજ કે પૈસો વધારવાનાંજ પ્રયત્નમાં મથેલો પુરૂષ પોતાની ચોક્કસ રાહરીતિઓથી મોડે યા વહેલે સર્વ લોકોમાં દુનિયાખાધેલ તરીકે ઓળખાવા પામે છે, જે ઉપમાં તેને કોઈપણુ રીતે શોભા લગાડનારી નહિ પણ તેની લુચ્યાઇ અને દાવપેચનોજ માત્ર ભાસ આપનારી ખુલ્લી જણાઈ આવે છે, કેમકે એવો પુરૂષ આસપાસનાં

માણસો અને સંજોગોમાંથી માત્ર પોતાનોજ લાભ સૌથી સરસ રીતે ક્રમ કાઢી લેવો તેનાજ વિચાર-માં ધણોખરો ગુંથાયલો રહેછે; એટલું છતાં સોરાબજમાં તો એથી કેવળ ઉલટાજ ગુણો નજરે પડતા અને માત્ર દુનિયાદારીનીજ કળવણી લીધાથી જે માઠી અસરો નિપજે તેનાંથી તેઓ તદ્દન નિરાળા રહેવા પામ્યા હતા; તેનું કારણ શું? તે એટલુંજ કે તેમણે નિશાળ છોડવા પછી પુસ્તકોની ઉંચી કળવણીને પડતી નહિ મેલતાં તેમાં સમાયલા વિચારોનાં ઉમદા ધોરણ ઉપર પોતાની વેહેવાર હંદગીનો પાયો રચ્યો હતો.

સામાન્ય રીતે એક પુસ્તક જ્ઞાની પુરૂષ અવેહેવાર હોય છે, અને માત્ર દુનિયાદારીમાંજ ધડાયલો શખ્સ હંદગીનો ઉંચો ભાવાર્થ સમજી શકતો નથી, પણ એમની કળવણીમાં તો એ બે અગલનાં તત્ત્વો—પુસ્તકજ્ઞાન અને સંસારી અનુભવ—એવાં યોગ્ય પ્રમાણમાં ભેળાયલાં હતાં કે એકમાં જણાતી ખૂટ ખીજીથી કેવળ પુરાઈ જઈ અને સાધનોની ભેગી મદદથી તેઓ એક ઉમદા અને પાકટ નર તરીકે અચ્છી રીતે ઘડાઈ સંસારમાં બહાર પડ્યા હતા.

અતરે આપણી મૂળ બાબત ઉપર આવતાં જણાવીશું કે સોરાબજને તેમનાં મામાએ ફક્ત તેર વરસની ઉમરે એન્ક ઓફ સીલોનનાં મુંબઈનાં એજન્ટ મીં ટેનરનાં હાથ હેઠળ ધંધાનો અનુભવ મેળવવા માટે રાખ્યા જેમણે શ. ૧૦નો માસિક લવાજમ ફક્ત ગજવા ખરચ તરીકે તેઓને આપવો ચાલુ કર્યો.

આ વેળાએ તેનાં ખાતામાં ફક્ત એકજ યુરોપિયન મદદનીશ હતો. તે વખતની સોરાબજની નાદાન ઉમર અને સંસાર વેહેવારને લગતાં જ્ઞાનની ખીનમાહિતગારીનો ખ્યાલ કરતાં આપણને લાગે છે કે હંદગીનાં આ નવા તબક્કામાં દાખલ થતાંને વારજ જે તેનો કડવો, કઠણ, કે નાસીપાસ કરનારો અનુભવ તેઓને મળ્યો હતો તો કદાપી પેહેલાંથીજ તેમની ઉલટ મંદ પડી જઈ દુનિયામાં આગળ વધવું મુશ્કેલ થઈ પડતે; પણ સુભાગ્યે તેમ બનવા પામ્યું નહિ, કેમકે તેઓનાં નસીબમાં મીં ટેનર જેવા એક ખરા ભલા અને દિલસોજ વડાનાં સમાગમમાં આવી તેનાં હાથ હેઠળ કામ કરવાનું સરજ્યું હતું. આ ગૃહસ્થને પોતાનાં નાના મદદનીશની ઠપ્પજી અને રીતભાત એવી સુંદર અને પસંદ કરવા લાયક જણાઈ કે તેઓ તરફ તેમનું દિલ સ્વભાવિક રીતે ખેંચાયું. આ વાત તો દેખીતી છે કે ગુણવાન પુરૂષોને ગુણવાન તરફ અને સદાયરણીને સદાયરણી પ્રત્યે એક જાતનું કુદરતી આકર્ષણ રહે છે કે જેવી લાગણીથી તેઓ પણ સોરાબજ તરફ પ્રથમ દોરવાયા અને તેના પરિણામમાં બન્ને વચ્ચે એવો એખલાસ ભરેલો સંબંધ જન્મ પામ્યો કે જે એક વડા અને મદદનીશ કરતાં એક બાપ અને બેટાને વધારે મળતો આવતો હતો. આ ગ્રહસ્થે સોરાબજને વેપાર ધંધાને લગતી ધણીક બાબતોની સમજણ આપવા ઉપરાંત સૃષ્ટિમાં સુ-નીતિથી ચાલી સદવર્તન રાખવા માટે કિંમતી બોધ દીધો હતો, જેણે એમનાં બાળ-હૈડાં

ઉપર એવો છાપ માર્યો કે જે હંદગીનાં છેડા સુધી દૂર થવા પામ્યો નહિ. એજ કારણસર તેઓ આ ભલા નરની યાદ માન અને ઉપકારની ઉંડી લાગણી સહિત હંમેશાં કરતા હતા. આ ગ્રહસ્થનાં સમાગમથી તેમને મળેલો દુનિયાદારીનો શરૂઆતનો અનુભવ નાસીપાસ કરનારો નહિ પણ ઘટતાં ઉત્તેજન સહિત આગળ પાડનારો નિવડ્યો અને તેની તરફની તરખિયતે સંસારી મુશ્કેલીઓ સામે હિંમતથી ટક્કર ઝીલવાને તેઓને જાણે આગમયથી તૈયાર કરી રાખ્યા.

મીં ટેનરનાં સુ-શિક્ષણ સોરાબજીને મોઠે વારંવાર સાંભળેલો એક દાખલો અતરે ટાંકવો પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. એક વખત તેઓ પોતાનું કાંઈ કાગળ વાંચવામાં મશગુલ હતા ત્યારે સોરાબજી કાંઈ કામસર ત્યાં જઈ લાગતાં પાછળ ઉભા રહી તેમનાં પત્ર ઉપર નજર કરવા લાગ્યા. તે ઉપર જેવું મીં ટેનરનું ધ્યાન ખેંચાયું કે તુરતજ પછવાડે ફરી તેમનો હાથ પકડી લીધો અને તેઓની ભૂલભરેલી ચાલ (જે જાણી જોઈને તો ચલાવવામાં આવી હતીજ નહિ) માટે ઠપકા આપી ફરીથી એમ નહિ કરવાની નશિઅત દીધી. એથી તેમને ખસિયાણું તો બહુ લાગ્યું પણ સાથે એવી ચાનક મળી કે ત્યાર પછી ફરીથી કદી એવી રીતે ચાલ્યા નહિ.

અતરે એક ખીજી વાત જણાવીશું. ધારવા મેળે એજ નોકરી ઉપર સોરાબજીનાં કહેવા મુજબ તેઓને પ્રથમમાં નગદીનાં ગાડાંઓ સાથે ઘટતા પહેરાની મદદ હેઠળ એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે જવું પડતું હતું, પણ એ જોખમભરેલું કામ તેમની નાદાન ઉમરનો ખ્યાલ કરી પાછળથી તેઓનાં મામાની સમજવટથી મુકાવી દેવાવવામાં આવ્યું.

સને ૧૮૪૫ માં જ્યારે “કમરશીયલ બેન્ક” સ્થાપવામાં આવી ત્યારે મીં ટેનરને તેમાં સામીલ કરવાની માગણી થતાં તેઓ પોતાનાં ખાતાં સાથે ત્યાં જોડાયા અને સોરાબજીનો પગારપણુ વધવા પામ્યો; જે બાદ રફતે રફતે ૧૮૪૯નાં સાલ સુધીમાં તેઓ લેડજર કીપરનાં ઓફિસ ઉપર આવવાને શક્તિવાન થયા.

તેજ સાલમાં મીં ટેનરને લથડતી દેહને લીધે વિલાયત પોતાને વતન ઉપડી જવાની ફરજ પડી, પણ માઠાં ભાગ્યે માર્ગમાં સ્ટીમર ઉપરજ તેમનું મરણ નિપજ્યું. આ બનાવથી સોરાબજીને કાંઈ થોડો ખેદ અને નાસીપાસી ઉપજી નહિ, જેને રસ્તો આપતાં એમણે તા. ૧૫ મી જુન ૧૮૪૯ ને દિને લંડનખાતે મીસીસ ટેનર ઉપર ધણાં લાગણી ભરેલા શબ્દોમાં એક દિલાસા-પત્ર લખી તેણીનાં ભરથારનાં મરણથી પોતાનાં લાભને બહુ તુકસાન થયલું જણાવ્યું; તે સાથે વળી આ હંદગીનાં ક્ષણભંગુરપણાં અને પેલી દુનિયાનાં અચળ સુખ વિષે પણ ઇશારો કરી, મરણની ટુંક જીવદાઈ વખતે ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખી તેમાંથી દિલાસો મેળવવાની અગત્ય વિષે લંબાણુ અને અસરકારક વિવેચન કર્યું હતું. તે પછી પોતાનાં આ સાચા મિત્રનાં ઉપકારની યાદમાં મીસીસ ટેનરનાં ભલાંમાં એક શુભેચ્છક તરીકે તેઓ સદા ભાગ લેતા રહ્યા.

સોરાબજીની નોકરી દરમ્યાન થોડીક મુદતનો ગાળો એવો પણ પસાર થયો કે જ્યારે તેમની ખાહેશ અને લાયકાત મુજબનો વધારો નહિ થતાં તેઓને કેટલોક ગેર-ધનસાક્ક સહન કરવો પડ્યો હતો; તોપણ સોરાબજી નાઉમેદીથી કદી હારી ખાતા નહિ. તેઓનો મુદ્રાલેખ (Motto)જ “હીમતે ઈઆર ખોદા” હતો, જેની શબ્દ-રચના ફારસી હોવા છતાં અર્થ ખુલ્લો સમજ પડે છે કે મુશ્કેલી વખતે જે કોઈ હિમ્મત રાખે તેનો ખુદા સદા મિત્ર થઈ તેને દરેક કામમાં મદદ કરે છે. આ કહેવત પ્રસંગ મળતાં સોરાબજી પોતાનાં અવ્યાજોને કહી સંભળાવી તેમને હિમ્મત આપતા. મોટોને મથાળે દોરેલું સિંહનું ચિત્ર હિમ્મત પકડવાનાં સંબંધમાં અર્થસુચક છે, કે જે પુસ્તકનાં પુઠાં ઉપર આપવામાં આવ્યું છે.

સોરાબજી બેન્કની નોકરીમાં જ્યારે વડી મુજબ આગળ વધી શક્યા નહિ, ત્યારે તેઓએ ધારાનો અભ્યાસ કરી એક સોલીસીટર થવાનો વિચાર કીધો. તે વેળા મુંબઈમાં કોઈ પણ દેશી એ ધંધામાં પડેલો નહિ હોવાથી સને ૧૮૫૩ માં ડૉ. ડલાસ નામનો એક યુરોપિયન સોલીસીટર જે તુરતનોજ અતરે આવેલો હતો તેને ત્યાં આરટીકલ્સ થવાની એમણે ઉમેદવારી કીધી; પણ એક દેશીને આવાં કામમાં સામીલ કરવા સામે તેનાં ઈંગ્રેજ લાઇબંધીએ દેખાડેલી એકસંપી વિરુદ્ધતાને લીધે તેને પોતાની મરજી વિરુદ્ધ સોરાબજીની અરજી નામંજુર કરવી પડી; તોપણ તે એક ઉદાર દિલનો ગ્રહસ્થ હોવાથી આ રીતે કામ લેવું કેવળ અયોગ્ય વિચારી થોડા વખત બાદ પોતેજ સોરાબજીને આરટીકલ્સ કરવાની ખુશી બતાવી, પણ તેટલાં બેન્ક મધ્યે તેમનો પગાર વધવાથી તેઓએ પોતાનો આગલો વિચાર પડતો મેલી એજ નોકરીને વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યું.

આ બાબત ઉપર વિચાર કરતાં આપણને લાગે છે કે સોરાબજી પોતાના ધંધાનો માર્ગ બદલી સોલીસીટર થયા હતાં તો વેપાર કરતાં તેમાં કાંઈ ઓછા ફાવી નિકળતે નહિ, કેમકે છેલ્લાં કામ માટે જેમ તેઓમાં લાંબી પોઈંટ અને દુરઅંદેશી તેમ પેહેલાં માટે સાક્ક મગજ અને અચ્છી તર્કશક્તિની કુદરત તરફથી બક્ષીસ થયલી જણાતી. તેનાં સંબંધમાં અતરે ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે પાછળથી ઘણાંઓ પોતાનાં ટંટા, વાંધા કે મતફેરની પતાવટ માટે સોરાબજી આગળ આવતાં તેમની સલાહથી પૂર સંતોષ પામી પાછાં ફરતાં અને કોર્ટ દરબારનાં ખરચમાંથી બચી જવા માટે તેમનો આભાર માનતાં હતાં. અતરે એક ચોક્કસ પારસી કુટુંબની વાત અમોને યાદ આવે છે કે જેઓ સોરાબજી આગળ પોતાનાં કાંઈક વાંધાનો નિકાલ કરાવવા આવ્યાં, પણ તેઓએ બતાવેલો માર્ગ ધ્યાનમાં નહિ ઉતરવાથી કોર્ટનો આશરો લીધો. મેજસ્ટ્રેટને આ વાતની જાણ થતાં સોરાબજીની સલાહ શું હતી તે વિષે પુછી જોયું અને તે કેવળ યોગ્ય લેખી તે મુજબજ ચાલવાની તેઓને ભલામણ કીધી. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે સરકારી ઓફિસરો તરફથી પણ તેમનાં વિચારોને કેવું વજન મળતું હતું.

સને ૧૮૫૪ નાં માર્ચ માસની આખિરીએ એમણે “કમરશીઅલ બેન્ક”નાં ઓફિસનું રાજનામું આપ્યું અને તે આગમ્ય ટુંક મુદત ઉપર ઉંધરેલી “મરકન ટાઇલ બેન્ક”માં રૂ. ૫૦)ના વધારા સાથે એટલે રૂ. ૧૭૫) ને પગારે લેડજરકીપર તરીકે જોડાયા. સોરાયજી પોતાની જીની ઓફીસનાં મદદનીશોમાં બહુ પ્રિય થઈ પડેલા હોવાથી તેઓએ તેમનાથી છુટા પડતી વખતે તેમને માનપત્ર આપી પાનાની એક વીંટી ભેટ કીધી હતી.

મરકનટાઇલ બેન્કમાં ધણી મનમાનતી રીતે કામ બજાવી તેઓ સને ૧૮૫૫ નાં એપ્રિલ માસમાં ડેપ્યુટી એકાઉન્ટન્ટનાં ઓફિસ ઉપર આવ્યા, જે તેમની આગમ્ય કાર્ક પણુ દેશીને મળ્યો હતો નહિ. લાં તેઓનો દરમાથો વધીને રૂ. ૩૫૦) સુધી થયો હતો. બેન્કની નોકરીનાં સંબંધમાં સોરાયજીને મોંઢે સાંભળેલો તેમની હિંમતનો એક દાખલો અતરે ટાંકવો પ્રસંગોપાત થઈ પડશે.

એક વખત મેલ જવાને લગભગ કટોકટ સમયે બેન્કનું એક અગત્યનું પારસલ સ્ટીમર ઉપર મોકલી આપવાનું રહી ગયું હતું જે લાં તાકીદે પોંહોચાડી આવવાનું કામ સોરાયજીને તેમનાં વડાઓએ સોંપ્યું. આ વખતે દરિયો એટલો તોફાની હતો કે કાર્ક પણુ મછવાવાળાએ તેઓને પોતાની ઘોટમાં લઈ જવાની હામ બીડી નહિ; તે છતાં મોટી મુશ્કેલીએ તેમણે એક ઘોટવાળાને પછી હિંમતથી તોફાની દરિયામાં ઝોકાવ્યું અને પારસલ સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી આવી પોતાનાં સીનોરોની વાજખી પ્રશંસા મેળવી હતી.

સને ૧૮૫૮ માં “મરકનટાઇલ બેન્ક”માંથી રાજનામું આપી સોરાયજી મીશીયર્સ ડયલ્યુ એન્ડ એ ગ્રેહેમ એન્ડ કુંપની (Messrs W. & A. Graham & Co.) ના ગેરેન્ટી ઓફર શેઠ મનચેરજી ફરામજી કામાનાં હાથ તળે ચોકસ મુદતનું લખત કરી રૂ. ૫૦૦ ને પગારે એસીરટ્ટ તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી વચગાળે થોડી થોડી મુદત ગ્રેહેમ કુંપનીએ તેઓની નોકરી માગી લેવાથી તેમનાં કામસર ૧૮૫૬ નાં નવેમ્બર મહિનામાં બેલગામ અને ૧૮૬૦ નાં ફેબ્રુઆરીમાં લશ્ચ ખાતે રૂની ખરીદીએ તેઓ ગયા હતા. તે બાદ શેઠ મંચેરજીથી છુટા પડી ૧૮૬૩ નાં સાલમાં સોરાયજી મીશીયર્સ ગ્રેહેમ કુંપનીની નોકરીમાં જેનરલ એસીરટ્ટ તરીકે જોડાયા, જેઓ સાથે થયલાં લખત મુજબ તેઓને દર મહિને રૂ. ૬૦૦ નો પગાર તથા કુંપની જે વેચાણુ કરે તે ઉપર $\frac{1}{2}$ કમીશન મળી વરસ દહાડે રૂ. ૧૨,૦૦૦ ની આવક પેદા થવા લાગી. ગ્રેહામ કુંપનીમાં જોડાયા પછી તેના ભાગીઆઓ મી. વીલ્ચમ ગ્રેહેમ તેમજ મીશીયર્સ જૉન, જેમ્સ અને ડૉનલ્ડ ગ્રેહેમ તથા મી. ફોર્બ્સ એડમ (પાછળથી સર ફોર્બ્સ એડમ) વિગેરેનું તેમણે બહુ ઉંચું મત તેમજ સંપૂર્ણ ચાહ, માન, અને વિશ્વાસ જીતી લીધાં હતાં, કેમકે સોરાયજીમાં ચઢતી વેપારી લાયકાતજ માત્ર નહિ પણ એક ગ્રહસ્થ તરીકેનાં ઉંચાં નમુનેદાર લક્ષણો પણ હતાં. કુંપનીનાં વડાઓ અનેક

આપતમાં તેમની સલાહ લઈ તેને મોટું વજન આપતા, એટલું જ નહિ પણ વિલાયતની ઑર્ડીસ સાથનાં તેઓનાં પત્ર વેહેવારમાં પણ તેમની ઉંચી લાયકાત વિષેનાં ધશારા વારંવાર લખાઈ આવતા; તેમાં આ પેઠીનાં માનવંત વડા ભાગીઆ મી૦ વીલ્યમ ગ્રેહેમ જેઓ એક વેળા આસગો શહેર તરફનાં પાર્લિમેન્ટનાં મેમ્બર પણ હતા તેઓએ સોરાખજી જોગાં એક કાગળમાં તેઓ વિષે લાગણી ભરેલા શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે “There is no one, I assure you, Native or European, with whom I would have associated with so much pleasure as yourself.” સોરાખજી પણ એ ગ્રહસ્થ તરફ મોટું માન ધરાવતા હતા, અને જ્યારે મી૦ વીલ્યમ ગ્રેહેમ ૧૮૮૫ નાં સાલમાં મરણ પામ્યા ત્યારે તેઓની યાદગારી જાળવી રાખવા માટે અતરેની ફ્રીયર્સ કોલેજનાં પ્રીન્સીપલને સરકારી રૂ. ૫૦૦ ની ટકા ચારની નોટ તેમણે સ્વાધીન કરી તેનાં વ્યાજમાંથી એક ધનામ “વીલ્યમ ગ્રેહેમ પ્રાઇઝ”ને નામે જે છોકરો ખી. એ.ની પરીક્ષામાં સૌથી ફતેહમંદ નિવડે તેને આપવા જણાવ્યું હતું.

સને ૧૮૬૩ નાં મે માસમાં સોરાખજી ગ્રેહેમ કું૦ નાં કામસર તેમનાંજ ખરચે વિલાયત જવા ઉપજ્યા જ્યાં થોડાક માસ રહી તેઓ અતરે પાછા ફર્યા હતા. તેમનો વિચાર એકવાર ફરીથી લાંબી મુલાકાત લેવાનો હતો એમ સોરાખજીનાં ખાનગી પત્રો ઉપરથી જણાય છે, પણ તે ફટલીક અડચણોને લીધે એમને પડતો મેલવો પડ્યો.

સોરાખજી હંમેશાં કહેતા કે વિલાયતની મુસાફરી એક જવાન પુરૂષની કેળવણીનાં અગલનાં ભાગ સમાન છે, તે વિના તેનું જ્ઞાન પુષ્ટ થતું નથી; ટુંકમાં “ It gives a finishing touch to one's education” અને તે ખરૂંજ છે. એ જ્ઞાન પુસ્તકનાં મૂળાં વાંચનનું નહિ પણ સુધારામાં આગળ વધેલાં માનવીઓની જીંદગીનાં જીવતા અભ્યાસનું, તેમનાં આચાર-વિચાર, રાહરીતિ અને સુધારા વધારાનું તોલ કરવાને લગતું છે, જે માટે ખારીક અવલોકન શક્તિ, ખુલ્લી નજર, અને દેશ પ્રદેશની સ્થિતિની સરખામણીની હંમેશાં અગત્ય રહે છે. આપણી પૃથ્વી જાણે એક પુસ્તકખાતું અને તેમાં વસ્તાં માનવીઓ તેની કિમતી અભ્યાસપોથીઓ સમાન છે, તેમાં ખાસ કરી ચુરોપ તો એક મુસાફરની નજર આગળ ખુલ્લી થતી નવી દુનિયાજ ગણી શકાય; હિંદ જેવી મંદ અને સુસ્ત નહિ પણ ચંચળ અને ઉપયોગી જીંદગીની ચળવળમાં “સુધારા અને છુટાપણાં”નાં પવિત્ર જુંડા તજો નિત્ય આગળ અને આગળ વધતી રહી, વેપાર અને ઉદ્યોગ, હુન્નર અને સાહિત્યની ખિલવણીનાં એક નવા સુખી અને આપ્તાદ જમાનાની શરૂઆતનો આશા-જનક પેગામ એભેર ખુલ્લો કરતી; માટે જે લાંબી મુસાફરી નવું જેવા જાણુવા અને શિખવાની ખરી હોંસ સાથ કીધી હોય, જે તે આપણાં મનમાં નવી ઉઘટ અને જીસાસા જગૃત કરી શકે તો તેનું

પરિણામ ખરેખર બહુ લાભકારી આવ્યા વિના રહે નહિ. મુસાફરી દરમ્યાન દુનિયાની ચિત્ર-પોથી જાતજાતનાં સુંદર દેખાવો અને અનુભવોનાં રંગીન પાનાં આપણી સમક્ષ ખુલ્લાં મુકે છે, જેને ખારી-કાથી તપાસવાથી જ્ઞાન અને ગમતનાં અખુટ સાધનો ખેશક આપણે હાથ આવી શકે. આ મુસાફરીમાં સોરાબજીએ મનનાં સુધારા અને ખિલવણીનીજ મુખ્ય નેમ રાખેલી હોવાથી તેઓ તેનો ધણો ફાયદો મેળવી શક્યા, અને વેપાર ઉદ્યોગનાં તેમજ ખીજાં જાણવા જોગ સ્થળોની મુલાકાત લઈ પોતાનાં ધંધાનું તેમજ સામાન્ય બાબતોને લગતું જ્ઞાન વધારવા જોડે તેનો લાભ “રાસ્તગોફતાર” પત્ર મારફતે લખાણો કરી અતરેની પ્રગ્નને પણ આપ્યો હતો. તેમાં લાંબાં(મુખ્ય કરી સ્કૉટલેન્ડનાં) જુદાં જુદાં કારખાનાં ઉપરાંત કાલસાની ખાણોનાં સંબંધમાં વિવેચન કરતાં તેઓએ જણાવ્યું કે હિંદમાં ઠેકઠેકાણે આવા ઉદ્યોગો મોટા પ્રમાણમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે, કેમકે જ્યાં સુધી આપણાં દેશને સસ્તો કાલસો પુરો નહિ પડે ત્યાં સુધી તેનાં જુદા જુદા ઉદ્યોગો ખિલી શકે નહિ. આ હેવાલો ધણા ઉલટથી લોકોમાં વંચાયા કેમકે તે વેળાએ જીજ્ઞ પારસીઓ યુરોપ જતા હતા.

આ મુસાફરીની સોરાબજીએ કરેલી નોંધ ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે તેઓ પ્રથમ ઇંગ્લિશ ખાતે ફરો અને એલેક્ઝાન્ડ્રીયા શહેરોની ઉડતી મુલાકાત લઈ મારસેલ્સ, લાયન, અને પેરીસને માર્ગે લંડન ગયા. લાંથી મેનચેસ્ટર થોડો વખત રહી સ્કૉટલેન્ડમાં ગ્લેસગો, એડીનબરો, તેમજ હાઇલેન્ડસ વિગેરેમાં મુસાફરી કરી તેઓ ઈંગ્લેન્ડ પાછા ફર્યા અને ખીજાં ફ્રેન્કફોર્ટ શહેરો જોયાં. તે પછી ફ્રાન્સ, સ્વીટઝરલેન્ડ, અને ઇટલીનાં જાણવા જોગ સ્થળોની મુલાકાત લઈ એલેક્ઝાન્ડ્રીયાથી હિંદુસ્તાન આવ્યા.

ગ્લેસગો મધ્યે સોરાબજી મી૦ વીલ્કમ ગ્રેહેમનાં પરોણા તરીકે તેમનાંજ કુટુંબમાં ઉતર્યા હતા અને પોતાની જાતી લાયકાત અને ઉચી રીતભાતથી તેઓ ઉપર એવો તો સરસ છાપ ખેસાડવાને શક્તિવાન થયા કે આ ગ્રહસ્થ તરફથી કુંપનીને નામે ઘટતા લેખ સાથનું એક સોનાનું ધડીઆળ તેઓને ભેટ મળ્યું હતું.

પાંચ મહિનાની મુસાફરી બાદ સોરાબજી જ્યારે મુંબઈ પાછા ફર્યા ત્યારે બનેલા એક અકસ્માતની અતરે નોંધ લેવી જોઈએ, જે જોકે એમનાથી નહિ વકી રખાય એવી એક હુલ્લુકાઈનુંજ પરિણામ હતું, તોપણ તે ઉપરથી સોરાબજીનાં કુટુંબી પ્યાર અને લાખે વખતે તેમને ભેટવાની હદથી જ્યાદા આતુરતાનો આપણને અસરકારક ખ્યાલ મળે છે.

મુંબઈનાં આરાંમાં જ્યારે એમની સ્ટીમરે લંડન નાખ્યું ત્યારે રાતનો વખત હોવાથી સર્વ ઉતા-રૂઓ ખીજી સવારેજ બંદર ઉપર જવાનાં ધરાદાથી ત્યાં થોભી ગયા પણ સોરાબજી તો પોતાનાં કુટુંબને મળવાને એટલા આતુર થઈ રહ્યા હતાં કે કાંઈ પણ કરી રાતોરાતજ સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરી પડવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા; તેવામાં ભોગ ચોઢીએ તેમણે ફટલાક ખલાસીઓને દોરડાં પકડી તે ઉપ-

રથી સરી ઘોટમાં બેસતાં જોયા. આ ઉપાય અજમાવવાનું તેઓને પણ મન થયું, જે ઉપર અમલ કરવા જતાં દોરડાંના ધસારો હાથને એવોતો લાગ્યો કે ગભરાટમાં તે છોડી દેવા સાથ પાણીમાં પડતાં સેજમાં અચી ગયા કેમકે સારે નસીબે નિચેની ઘોટનાં ખલાસીઓએ તેમને ઝાલી લીધા હતા.

વિલાયતથી પાછા ફર્યા બાદ થોડાજ વખતમાં એટલે નવેમ્બર ૧૮૬૩ માં તેઓને પોતાનાં વડાઓની ફરમાસથી ગ્રેહેમ કુંપનીની એક શાખા ઉઘાડવા માટે કલકત્તે જવું પડ્યું જ્યાં પોતાને સોંપવામાં આવેલું કામ ફતેહમંદી સાથ પાર ઉતારી માર્ચ ૧૮૬૪ માં પાછા મુંબઈ આવ્યા.

તેમણે દરિયામાર્ગે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને રસ્તે કલકત્તે જતાં માર્ગમાં સીલોન ઉતરી ગાદલીની મુલાકાત લીધી હતી. કલકત્તે પુગ્યા પછી થોડીક મુદતે ચીનસુરા, હુગલી અને ચંદ્રનગર જેઠ તેઓ મોંધીર અને બનારસ સુધી આગળ વધ્યા. ત્યાર બાદ કલકત્તે આવી દક્ષિણ માર્ગે પાછા ફરતાં મદ્રાસ, કોર્મ્પોટર, અને કલીકટ થોડા થોડા દિવસ રહી સવાબે મહિને મુંબઈ આવ્યા હતા.

કલકત્તા ખાતે સ્થાપેલી ઓર્શીસની ગોઠવણ ગ્રેહેમ કું.નીનાં ભાગીઆઓને એટલી તો પસંદ પડી કે તેઓએ મીં. જેમ્સ ગ્રેહેમ મારફતે સોરાબજી ઉપર ઉપકારનું એક પત્ર લખાવી તેમણે બજાવેલાં કામ માટે પોતાનો સંપૂર્ણ સંતોષ જાહેર કરવા સાથ મોટાં દિલથી રૂ. ૧૦૦૦૦)ની રકમ ભેટ મોકલાવી આપી. પોતાનાં કામની આવી ઉત્તમ કદર યુગ્મયલી જેઠ સોરાબજીને પણ કાંઈ થોડી ખુશાલી ઉપજી નહિ, જેઓ આ બાબતની વાત પાછળથી પોતાનાં કુટુંબ આગળ કરતાં વારંવાર કહેતા કે “આજ મારી પાસે એકડી થયલી પેહેલ વેહેલી પૂંજ હતી.”

સોરાબજી વિષે ગ્રેહેમવાળાઓનાં અતી ઉંચાં મતની એક વધુ એધાણી દાખલ અતરે જણાવવાની અગત્ય છે કે ૧૮૭૦ નાં સાલમાં તેઓને કુંપનીનાં ભાગીઆ ઠરાવવાની પણ માગણી મીં. વીલ્યમ ગ્રેહેમ તરફથી કરવામાં આવી હતી, જે તેઓ સ્વીકારી શક્યા નહિ, કેમકે કુટુંબને છોડી લાંબો વખત પરદેશ વસવાનું તેઓથી અને એમ નહતું. આવી માગણી તે પછી કુંપની તરફથી બીજા કોઈ પણ દેશીને થયલી જણાઈ નથી. આ બાબતને લગતાં મીં. ગ્રેહેમનાં પત્રનો કેટલોક ભાગ નિચે ટાંકી લખ્યો છીએ, જે ખાનગી હોવાથી તે પ્રગટ કરવાની પરવાનગી ગ્રેહેમ કું.નાં વડાઓ પાસેથી ખાસ મેળવવામાં આવી છે.

London, 10th June 1870.

MY DEAR SORABJEE,

... ..

My special object in writing you by this mail is to throw out a suggestion which I have for some time been thinking of and before put-

ting which in any definite shape I would like you to turn over and write me about.—It is this

... ..

I have long felt the want of a London branch of our firm and had I not gone into Parliament should probably have myself begun one. We have not had any one else fit to do this and who cared to take the trouble. My brother James is indifferent to business, has to reside much abroad for his wife's health and takes little active charge now. How would it suit you if you came to England to establish such a branch for us. Of course, I mean as a partner with our entire confidence and with whatever extent of subordinate European or other assistance might be desirable. I being resident the greater part of the year in London would be present to advise and assist and I think it probable that the prospect of an opening for business in London would probably be an attraction to my cousin Donald or Walter by and by to remain in business which if compelled to choose Manchester they might be less inclined to do. I should be glad also to have it to look forward to for my own son after he shall have had some years' experience in India. I do not think we could have any one more agreeable to us all or in whom we could have more confidence than yourself and I think if you have any disposition to continue in business at all and at the same time wish to live in England the position is one which you would find satisfactory and agreeable. Whether we could attract an amount of business to make the thing lucrative is a question for consideration. I believe we could at all events see our way to pay all expenses to begin with and my own impression as well as that of Hamilton, Howler and Crum is that with our Indian connection and standing and a valuable connection we have with Portugal, Morocco and the Mediterranean we might gradually

and prudently work up a very good business. I have little doubt that if my life be spared we should some day or other make the attempt at any rate, but we have no immediate prospect of doing so except in so far as the idea of making such a suggestion to you has occurred to my mind and a hint of it been so far as I have hinted at it at all cordially assented to by my partners. I write you quite in confidence on the subject and shall be very glad to hear your views in reply. In any case I do not ofcourse wish it talked of unless necessity arises and in case nothing came out of it, it may be forgotten or considered as not having been started at all.

I am sorry to hear you have been poorly of late. I understand you suffer from fever. If so, I should think a sea-voyage and a residence in this climate might be very beneficial. With kind regards,

Believe me,

Yours very Sincerely,

(Sd). W. GRAHAM.

સોરાબજી કલકત્તાથી પાછા ફર્યા તે અરસામાં શેઠ મંચેરજી ફરામજી કામાએ પોતાનાં ઝોદ્દાનું રાજનામું આપતાં ગેરેન્ટી ઓફરનાં કામ માટે ગ્રેહેમવાળાઓની પસંદગી સોરાબજી ઉપર ઉતરી, પણ તે માટે નાણાંની જોહોળી જોગવાઈની જરૂર હોવાથી કોઈ સધર ભાગીઓ શોધી લાવવાની પેઠીનાં વડાઓએ તેમને કરેલી સૂચનાએ અનુસરીને તેઓએ પોતાનાં મિત્ર શેઠ *રામજીભાઈ માધવજીની ભલામણથી અતરેનાં એક મોટા થાપણુદાર તેમજ દેશીઓમાં વગવસીલો ધરાવનાર ગ્રહસ્થ શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસની ઓળખાણુ ગ્રેહેમ કુંપનીવાળાઓ સાથે કરાવી તથા તેમની મંજુરીયાત મેળવી સને ૧૮૬૪ થી શેઠ વરજીવનદાસ અને તેમનાં વડા ભાઈ શેઠ નરોત્તમદાસ સાથે ભાગીઆ દાખલ મીશીયર્સ વરજીવનદાસ માધવદાસની કુંને નામે ગેરેન્ટી ઓફરનું કામ ચલાવવા માંડ્યું જે વખતથી ભાગીદારીમાં તેમનો અરઘો હિસ્સો હતો, કેમકે સોરાબજી પાસે પેઠીમાં રોકવાની થાપણુ જીજ હોવા છતાં તેમની પાકટ સલાહ અને ઉંચ સમજદારી એજ તેઓની થાપણુ હતી.

* આ માતખર ભલા ગ્રહસ્થ ન્યારે જોધએ ત્યારે સોરાબજીને પોતાનાં નવા ધંધાની સગવડ અર્થે નાણાંની રકમ વ્યાજે ધીરતા. આ તેમનો ઉપકાર સોરાબજી હંમેશાં યાદ કરતા હતા.

શરૂઆતનાં વરસો ધંધાને ખીન-અનુકૂળ હતાં, કેમકે તેમની પેઠી ઉંઘડવા પછી થોડુકમાંજ શેર સદ્દાનેો પવન ચાલતાં વેપાર રોજગાર ઉપર તેની બહુ માઠી અસર નિપજી હતી. આ વેળાએ તેમણે પોતે દુરંદેશી વાપરી પૈસા કમાવાનાં હદ બહાર લોભથી સદંતર નિરાળા રહેવાનું મક્કમપણું બતાવ્યા છતાં તેઓની પેઠીને વેપારીઓનાં લાંગવાથી આડકતરા છાંટા લાગ્યા વિના રહ્યા નહિ. એ સમયે સોરાબજીને તો પોતાની સ્થિતિ મુજબ નાણું ઉપાડ્યા વિના ચાલેજ નહિ એમ હોવાથી તેમનાં ભાગીઆઓએ ઉદાર દિલે પેઠી મધ્યેથી દર માસે અમુક રકમ ઉચકવાની એમને છુટ મુકી હતી, જે નાણું પાછળથી તેઓએ ભરપાઇ કરી દીધું. ગ્રેહેમવાળાઓએ પણ તેમનાં શરૂઆતનાં કામ તરફ નજર કરી એક મહેરબાની દાખલ પેહેલાં કેટલુંક નુકસાન પોતે ભોગવી લીધું હતું. આ રીતે પ્રથમનાં વરસો નબળાં જવા છતાં પાછળથી તેઓનો ધંધો સંગીન આવક પેદા કરવા લાગ્યો.

કામધંધાની આબતમાં મુખ્ય કરતા કારવતા સોરાબજીજી હતા, જેમની આહોશી, દુરંદેશી અને વેપારી કુનેહ માટે શેઠ વરજીવનદાસને એવું ઉચું મત અને પક્કો ભરોસો હતો કે તેમનું કેહેવું હંમેશાં કબૂલ રાખતા; તેજ મુજબ સોરાબજી પણ તેમને બહુમાન આપી વર્તતા. તેઓનો એક ખીન્ન સાથનો સંબંધ ભાઈ ભાઈ જેવોજ હતો. શેઠ વરજીવનદાસ પોતા આગળ કામે આવનારને વારંવાર એવું કહેતા કે “સોરાબજીભાઈને પુછો. તેઓ જે કહે તે મારે કબૂલ છે.” વેપારી આબતમાંજ નહિ પણ તેઓનાં કુટુંબી લલામાં પણ સોરાબજી અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ લઈ જરૂરી સલાહ આપતા જે તેઓ કબૂલ રાખ્યા વિના રહેતા નહિ.

અતરે એક ખીના નોંધી લેવા જોગ છે. શેઠ વરજીવનદાસ અને સોરાબજીનાં વિચારો સંસારી સવાલોનાં સંબંધમાં એક ખીન્નથી કેવળ ઉભટા હતા. પેહેલા પ્રહરથ કપોળ ન્યાતની શેઠાઈ ભોગવતાં રૂપજી ધનજીનાં પુરાણાં અને માન પામેલાં કુટુંબથી ઉતરી આવેલા હોવાથી પોતામાં ચીવટાઈ ભરેલા અસલી વિચારોનો વારસો ધરાવવા સાથ જ્યારે જીની રાહરીતિઓનાં મજબુત હિમાયતી હતા ભારે એથી ઉલટું સોરાબજી સુધારા પક્ષનાં એક સાચા અને હિમમતી અગ્રેસર તરીકે સર્વે ઠેકાણે વખણાતા; તે છતાં કદાપી આ વાત નવાઈ જેવી લાગશે કે એમનો એક ખીન્ન સાથનો સંબંધ સોરાબજીની જીંદગીની છેલ્લી ધડી સુધી એટલે લગભગ ત્રીસ વરસ તલક જેવો ને તેવો મિત્રાચારી ભરેલો રહ્યો હતો. તેનું ખાસ કારણ એ જણાય છે કે તેઓ જાહેર સવાલોની મતફેરીને બનતાં તલક પોતાનાં ધંધાને લગતી આબતોથી દૂરજ રાખવાનું ડાહ્યાપણુ વાપરી તે સંબંધી કશી પણ વાત એકમેક જોડે કરતા નહિ. તેથી ઉલટો જ્ય એવો એકજ દાખલો અતરે યાદ કરવો પડે છે. તે શેઠ માધવદાસ રૂઢનાથદાસનાં પુનર્વિવાહનાં સંબંધમાં છે, જે વેળાએ હર્ષભેર શેઠ વરજીવનદાસને મુખ્યારકબાદી આપવા જતાં સોરાબજીને ધડીભર તેમનો ગુસ્સો ખેંચી લેવો પડ્યો હતો. તેને લગતી વિગત વધારે ચારીકાથી હિંદુ સંસાર સુધારાનાં પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.

સોરાબજીની વેપારી કારકીર્દીનું વિવેચન અતરે ખતમ કરતાં જણાવવું જોઈએ કે ગ્રેહમની ઓફીસમાં રહ્યા બાદ તેમની ઉંચી લાયકાત અને કાર્યક્ષમતાને પરિણામે કોઈ પેટીનાં ભાગીઆ, બેન્કનાં મેનેજર કે એવાજ ખીજા ઓદ્ધા ઉપર આવવાની માગણીઓ એમને અવારનવાર થયા કીધી હતી જે એક યા ખીજા સખ્ય સર કબૂલ રાખી ન શકાયાથી તેમનો આ પેટી સાથનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો.

સોરાબજીએ પોતાની વેપારી કારકીર્દીમાં મેળવેલી ફતેહનાં ભેદની ચાવી કેવા ગુણોમાં સમાઈ હતી તેની આ પ્રકરણની છેવટે કંઈક તપાસ લેવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે.

તેઓનાં કામકાજની રીતિમાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચવા લાયક તેમની ઉત્તમ પ્રકારની રૂઠિ અને ગોઠવણ હતી. તેથી વખતનો બચાવ થઈ દરેક કામ કાંઈ પણ ગુંચવણ વિનાં ઝડપ અને સમાધાનીથી આટોપી શકાતું. દાખલા તરીકે દરેક અગત્યની બાબતની યાદી કરી લેવાની તથા ધંધાને લગતાં તેમજ ખીજાં જરૂરી કાગળ્યાંઓ હંમેશાં અતુક્રમે ગોઠવવાની તેમને એવી ટેવ હતી કે જોઈતી ચીજ શોધી કાઢવાની કાંઈ પણ મુશ્કેલી પડતી નહિ. તેઓ જરૂરી બાબતોની નોંધ રાખવાનાં સંબંધમાં હંમેશાં કહેતા કે “આપણું લખેલું હોય તે આપણી પછી જોલે.”

વખતની કિમ્મત અને પિચાન એ તેમનો ખીજો અવશ્યનો ગુણ હતો. તે ઉપરજી હંદગીની ફતેહનો મૂળ આધાર હોવાથી તેની અગત્ય વિષે જેટલું વિવેચન કરીએ એટલું થોડું છે. તેમાં ખાસ કરી આપણા દેશીઓ ઉપર તો તેની અવશ્યતા ઠસાવવાની દેખીતી મોટી જરૂર છે; કારણ કે વખત જે આપણી ખુદ હંદગીજ ગણાય તેની કિમ્મત કે કદર હજી પણ તેઓ તરફથી ઝાઝી બુજવામાં આવતી નથી; એટલા માટે સોરાબજીનો દાખલો ખાસ નક્કલ કરવા જોગ થઈ પડવો જોઈએ. તેઓ હંમેશાં બહુ નિયમિતપણે કામ કરનાર અને વખત સાચવનાર હતા. દરેક ચીજ તેની જગ્યાએ મુકવાની અને દરેક કામ તેનાં વખતેજ કરવાની એમને આદત હતી. આખા દિવસનાં કામકાજ માટે તેઓ આગમચથી વખતની ગણતરી કરી ગોઠવણ રાખતા અને તેજ મુજબ અમલ કરતા. જે પાંચ મીનીટ આસાએશ માટે રાખી હોય તો તેટલોજ વાર લેતા અને તેથી એક મીનીટ પણ વધુ નહિ. તેઓ હંમેશાં કહેતા કે એવી રીતે વખતની ગોઠવણ પ્રમાણે ચાલવાથી ધણાંક કામો કરવાં છતાં એમને પુરસદ મળતી અને અકળાટ થતો નહિ. નિયમિતપણાંની આ ખુબી કેવી કિમ્મતી છે તેનો બોધ પોતાનાં કુટુંબને નિરંતર આપી તેઓ જણાવતા કે વખત તેજ પૈસો છે અને વખત ગુમાવવો તે પૈસા ગુમાવવો બરાબર છે. ખરેજ કાળ કોઈને સારૂ પણ ખોટી થતો નથી માટે તેને ફાકટ નહિ ગાળતાં તેનો સહુ ઉપયોગ કરી ખરાં ઉંચ જીવનની પ્રતિમા તેમાંથી કોરી કાઢવી જોઈએ. આ અગલના ગુણના સંબંધમાં વળી તેઓ એમ પણ કહેતા કે, “Time, tide and railway wait

for no man” અને દેશીઓમાં તેની જણાતી ખૂટ વિષે “રાસ્તગોક્તાર” મધ્યે એક રસાલો પણ લખી તે પાછળથી પોતાનાં “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો”માં પ્રગટ કર્યો હતો, જે પુસ્તકો વિષે આપણે હવે પછી બોલીશું.

ધંધાને ફતેહમંદ બનાવવા માટેનો ખીન્ને અગત્યનો ગુણ તેમની દુરંદેશી હતી. આસપાસનાં સંનેગો ધ્યાનમાં લઈ વેપારની લવિધ્યની સ્થિતિ વિષે તેઓ જે અટકળો કરતા તે વારંવાર ખરી પડવાથી વેપારીઓ વિસ્મય પામી તેમની શક્તિને એક કુદરતી બક્ષીસ તરીકે વખાણી તેનો જ્ઞેષ્ઠતા લાભ લેવાને ચુકતા નહિ; તે સાથે પોતાનાં અનેક વરવાંધાની પતાવટ પણ તેમની પાસે કરાવી તેથી સંતોષ પામી પાછા ફરતા હતા.

ખીજી મોટી ખુબી એમની જાતિ કુનેહ હતી. તેઓ હંમેશ પોતાનાં ધંધાનો લાભ સાચવવા સાથ વેપારીઓને પણ ધટતી સગવડ અને સવળતા કરી આપવાની કાળજી રાખતા, જેથી તેઓ સદા રાજી રહેવા સાથ પેઢીનું કામ પણ મજ્જમ પાયા ઉપર આગળ વધતું હતું.

આ સંધી ખુબીઓની સાથ વળી તેમનું ઉત્તમ પ્રમાણિકપણું અને સાચવટ પણ ભેળાયલાં હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રકારે વેપારીઓનું ઉચું મત અને પાકો વિશ્વાસ હાંસલ કરી પોતાની કારકીર્દીમાં સંપૂર્ણ ફતેહ મેળવવાને શક્તિવાન થયા હતા.



પ્રકરણ ૬ કું.

સાહિત્ય સેવા. (તબકકો બીજો).

“રાસ્ત ગોફતાર”ની સ્થાપના અને તેની શરૂઆતની કારકીર્દિ-સોરાબજી તેનાં એક માલિક અને અધિપતિ તરીકે-શેર સફાનાં વખતમાં બજાવેલી સેવા-આપણી કોમને લગતી કેટલીક અગત્યની ચર્ચા: (પારસી પંચાયતની સત્તાને લગતી-પારસી વેશ્યાઓને ન્યાત બહાર મુકવા સંબંધી-પારસીઓના વડા અકબર ઠરાવવાને લગતી)-આબુકનો પરવાનો-“સ્ત્રી બોધ.”

હિંદ દેશમાં તુરતનીજ દાખલ થયેલી ઈંગ્રેજ કૃળવણીનો લાભ લઈને જે મુઠ્ઠીભર જવાન્યાઓ બહાર પડ્યા તેઓમાં પ્રબળકીય જોરસો અને જન-સુધારણાનો હેતુ ધણી ઉંચ રીતે પ્રગટ થયેલો જણાતો. તેને અનુસરીને ચાલતાં આ ટોળી જે “Young Bombay”ને નામે ઓળખાતી તેને સંસાર મંડળમાં જડ ધાલી બેઠેલા કુધારા અને અજ્ઞાનપણાં સામે જબરૂં બંગ મચાવવું પડ્યું કારણ કે તે વખતનાં અજ્ઞાન લોકો ઈંગ્રેજ કૃળવણી અને સુધારાનો ફાયદો નહિ પિછાનતાં ચાલતા આવેલા ધોરણમાં કશો પણ ફેરફાર કરવા સામે ઉલટો ભારે અણુગમો અને છીટ ધરાવતા હતા. એમ છતાં આ જવાન્યાઓતો રફતે રફતે પોતાની તેમમાં ફાવતાજ ગયા કૃમકે તેઓ સંખ્યા અને ઉમરમાં નાના હોવા છતાં માથે ઉઠાવેલું કામ હાર પાડવાની ઉલટ અને ખંતમાં ભલા ભલાઓને કોરે બેસાડે એવું ખમીર ધરાવતા. એ ટોળીનાં સરદાર આપણાં મરહુમ માનવંત દાદાભાઈ નવરોજીજી હતા જેઓએ ઉભા કરેલા ઝુંડા નિચે પાછળથી સોરાબજી અને તેમનાં સાથીઓ ભેગા મળતાં તેઓને જુનાં વિચારનાં સંખ્યાબંધ વિરોધીઓ તરફથી કાંઈ થોડું સાંભળવું પડ્યું નહિ. પ્રથમ તો તેઓ સરકારી એજ્યુકેશનલ સોસાયટીઝ સ્કૂલ (હાલની એલ્ફીનસ્ટન હાઈ સ્કૂલ)માં કૃળવણી લઈ તુરતનાંજ બહાર પડેલા હોવાથી “સોસાયટીનાં પોરિયાઓ”ની તુચ્છકાર ભરેલી ઉપમાંથી ઓળખાવા લાગ્યા, પણ એવી અનેક હાંસીની તેઓએ કશી પણ દરકાર નહિ કરતાં સંસારી ધાર્મિક અને રાજદુઆરી સુધારાનાં અનેક સવાલો એક સરખા ઉત્સાહથી હાથ ધરી જાતજાતની મુરફલીઓ વચ્ચેથી ફતેહમંદી સાથ પાર ઉતાર્યા.

તેઓએ બજાવેલાં કામોની ખુબી અને મહત્વ પિછાનવા માટે ઉપલા સંજોગો બરાબર ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. આગલા વખતની સરખામણીમાં અજો તો કાઠ પણ નવો સુધારો દાખલ કરવાનો રસ્તો સહેલો અને મોકળો થવા પામ્યો છે, પણ તે વેળાની સ્થિતિ તો આપણે જોઈ ગયા મુજબ કેવળ જુદીજ હતી.

આ મુજબ ઈંગ્લેન્ડ કેળવણીનાં પ્રતાપથી હિંદ દેશમાં સાધુ અને જોગીઓનો એક નવોજ વર્ગ ઉભો થવા પામ્યો. સંસાર ત્યાગ કરી, ભગવાં કપડાં સજી તિલક માળા સહિત એકાંત વાસમાં ઈશ્વરનું સ્તવન કરનારો નહિ, પણ શેહેરની વસ્તીમાં ઉભો રહી મનુષ્ય સુધારા વધારા માટે જીવંતોડ લડત ચલાવી તેમાંજ સાચી ભક્તિનો મહાન કાયદો સમજનારો તે વર્ગ હતો જે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પેહેલ વેહેલો ઉભો થવા પામ્યો. તેઓની જીંદગીની ખરી કસોટી પૂર્વ તરફની રીતિ પ્રમાણે તનની કષ્ટિમાં નહિ પણ મનની ધીરજ અને સહનશીલતા, હિંમત અને સ્વતંત્રતા, તેમજ ખોટા અપજશ અને અપકારિતિ સામેનાં ટકાઉપણાંમાંજ સમાયલી હતી. આ ઉપરથી ડોઠએ એમ નહિ સમજવું કે પૂર્વ તરફનાં આચાર વિચારોને અનુસરતી શાંત ઈશ્વર ભક્તિ અને મનનમાં કાંઈ પણ સુંદરતા જોવાની આપણે ના પાડીએ છીએ. તેથી ઉલટું તેમાં ઉંડી મોહકતા સમાયતી હોય છે, પણ માત્ર એટલાંથીજ આપણી જીંદગી સંપૂર્ણ થતી નથી. તેમાં માણસાઈ પ્યાર અને પરોપકારી કાર્યોનું તત્વ પણ એક સરખું ભેળાવું જોઈએ.

અતરે આપણી મૂળ બાબત ઉપર આવતાં જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે “રાસ્ત ગોફતાર” પત્રની શરૂઆત થઈ સારે જેમ પરસાત તેમજ પારસી કોમમાં જુના વિચારનું પ્રયજી ઝાઝુ જણાવું અને અસલી રાહરીતિ ધરાવનાર શેઠિયાઓની આપખુદ સત્તાનો ડંકા વાગી રહ્યો હતો; વળી તે વખતનો ગુજરાતી છાપો પણ પોતાની જાહેર ફરજોથી કેવળ અંજાણુ માત્ર પારસી શેઠિયાઓનાંજ હાથ તજે દબાયલો હોવાથી તેમનાં વિચારોને ટેકા આપવાનું એક સાધન બની સુધારાનાં કામોને વખોડી કાઢતો હતો. આથી કરીને શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીને પેહેલ વેહેલાં એવો ખ્યાલ આવ્યો કે જે પોતાની પક્ષ તરફનો એક જુદો છાપો ઉભો કરવામાં આવે તો તે મારફતે સામેવાળાઓની તકરારનો રદિયો આપવાની જોગવાઈ મળવા સાથ તેઓને પોતાનો અવાજ બહાર પાડવાનું એક સખળ સાધન હાથ લાગે, એટલુંજ નહિ પણ વળી તે સુધારાવધારા અને કેળવણીનો ફેલાવો કરવાનાં એક કિમતી હથિયાર દાખલ પણ ઉપયોગી થઈ પડે. આવો ખ્યાલ દોડાવી કાંઈ પણ નવું જીવું કરી બતાવવાની તેઓ તથા તેમનાં સાથીઓનાં દિલમાં જે કે ઉલટ તો ભારી હોવા છતાં ખીસાં ખાલી હતાં; પણ એ મુશ્કેલી અને નડતર સારે નસીબે તેમનાં માર્ગમાં ઝાઝો વખત રેહેવા પામી નહિ, કેમકે આગલા જમાનાના શેઠિયાઓમાંથી શેઠો ખરશેદજી તથા ધનજીભાઈ નસરવાનજી કામાએ એવું એક પત્ર કાઢવા તથા સુધારાનાં અનેક કામોને આગળ પાડવામાં નાણાંની ઉદાર મદદ કરી તેઓને પ્રથમથીજ મોટો ટેકા આપ્યો જેની જેટલી પિછાન કરીએ તેટલી થોડી છે. તેના શુભ પરિણામમાં શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીએ ૧૮૫૧ નાં સાલથી “રાસ્ત ગોફતાર” પત્ર બહાર પાડી તેને સુધારાનું એક બળવાન સાધન બનાવવાને શક્તિવાન થયા. ત્યારબાદ ૧૮૫૮ નાં જન્યુઆરી માસથી એ પત્રનું માલિકપણું શેઠો ખરશેદજી નસરવાનજી કામા, ખરશેદજી રસ્તમજી કામા, ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા, પેસતનજી

રતનજી ઢાહોલા, અને સોરાબજી શાપુરજી અંગાળીએ પોતાને હસ્તક લીધું અને ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી તેઓની સંક્રમાં જોડાયા. તેમની ભેગી કોશેશ વડે એ પત્રે પ્રથમથીજ જાહેર જોરસો અને સ્વતંત્ર વિચારોની ખિલવણી કરવાના સંબંધમાં અગત્યનો ભાગ લઈ એક નમુનેદાર છાપોકવો હોય અને પ્રબલ તરફની તેણે શી શી ફરજો અદા કરવી જોઈએ તેનો ઉત્તમ દાખલો એસાજ્યો હતો. આ પત્રને મથાળે હંમેશાં નિચલી ધ્યાન ખેંચવા લાયક લીટીઓ ટાંકેલી જેવામાં આવતી.

“ ન પોંહોંએ કદી તુંને શરમી-દગી યાર
કરે જો તું રાસ્તી હંમેશ એખસાર.”

“Measures, not men” એજ તેઓનો મૂળ કાનુન હતો જેને અનુસરીને તેઓ ગમે એવા ધનવાન કે માલેતોજાર શેઠિયાઓનાં કામો ઉપર પણ સ્વતંત્ર ટીકા ચલાવતા, જે જો કે ભારે ચમચમાટ અને તિખાસ ઉત્પન્ન કરનારા પ્રથમ નિવડવા છતાં મોડે યા વહેલે તેનો ફાયદો જણાયા વિના રહેતો નહિ.

સંસાર સુધારાનાં કામો હાર પાડવા માટે તેઓએ પ્રથમ સ્ત્રી કળવણીની અગત્ય વિચારી તેના ફેલાવા સાથે પોતાનાં પત્ર મારફતે મજબુતી ભરેલો અવાજ ઉઠાવ્યો.

આ સમયે અખળાઓની સ્થિતિ ખરેજ દયાજનક હતી. સંસાર મંડળમાં તેઓનો વજન અને દરજ્જો નહિ સરખો હતો. તેઓની શોભા આપનારી હાજરીથી જાહેર સભા કે મેળાવડાઓ આકાત હતા. જે મોજ અને છુટાપણું મરદો ભોગવતા તેના તો એક અંશ માત્રનો પણ તેઓ ખ્યાલ કરી શકતાં નહિ, અને જ્ઞાન વગરની પરતંત્ર હાલતમાં સખ્યા કરવાનુંજ માત્ર તેઓની સરજતમાં હતું. ઘણામાં ઘણી તેઓને વાંચવા લખવાની નહિ સરખી કળવણી મળતી કેમકે તે વખતનાં વિચારો મુજબ લોકો એવું ઓલતા કે સ્ત્રીઓ આગળ શિખી ક્યાં નોકરી ધંધે જવાની છે અને વળી જો તેઓ વધુ ભણે (ખાસ કરીને ઈંગ્રેજ) તો છોકલ બની જઈ સંસારમાં ઘણાક ઊગાડાનાં મૂળ સમાન થઈ પડે.

અસલ સ્ત્રીઓનાં છુટાપણાં ઉપર કેવો અંકુશ હતો તે દેખાડવા માટે એક યુજોર્ગ આનુથી સાંભળેલી વાત એક દાખલા તરીકે અતરે ટાંકવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. તે જમાનામાં ઓરતો પોતાનાં ધરની બહાર છુટથી ફરહર કરી શકતાં નહિ; જો જવું હોય તો ગાડીની આસપાસ પડતા નાખી બહાર નિકળતાં. એજ રીતે તે આનું પણ એક વેળાએ પોતાની જવાનીનાં વખતમાં કેટલાંક ઓળખાણુવાળાંઓ સાથે ફરવા જતાં ગાડી એક ખુલ્લી જગ્યાએ ઉભી રખાવી. તે વખતે રસ્તાનો મેહેમાર જોવાનું તેઓનેજરામનથવાથી પડે. સેહેજ ઉંચકી માંહેથી ચિમકઈને જેવા લાગ્યાં, પણ તેટલામાં તેમનાં ભાઈ જે સાંથી એતેકાક પસાર થઈ જતા હતા તેઓની તેમનાં ઉપર નજર પડી ગઈ, જેઓ ધર આવ્યા આદ પોતાનાં બેનને ઠપકા આપી કહેવા લાગ્યા કે, “આઈ, આઈ, તમે આ શું કીધું ? એવી

રીત કાંઈ આપણને શોભે !” એ ઉપરથી વાંચનાર જોઈ શકશે કે એવી નજીવી છુટ પણ તે વેળાએ હદ બહાર ગણાતી.

જ્યારે એવા સાંકડા વિચારો લોકોમાં પ્રસરી રહેલા હતા અને ખુદ પુરુષોની કેળવણીનાં પણ ઠેકાણાં નહિ ત્યારે સ્ત્રીઓને તરબિયત આપવાની હિમાયતમાં “રાસ્ત ગોફતાર” પત્રે બહાર પડતાં તેને કેવી તીક્ષ્ણ ટકાર અને ટીકાઓથી વધાવી લેવામાં આવ્યું હશે તેનો ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. આવી બેઅકલી વિરુદ્ધતામાં વળી હલકી નિંદા અને નાલેસીનું તત્વ પણ ભારી હતું; ખાસ કરીને ૧૮૬૪-૬૮ નાં સાલમાં અસલી વિચારનાં પક્ષે શેઠ મનચેરજી હોરમસજી કામાની આગેવાની હેઠળ બહુ જોર પકડ્યું હતું, જેઓએ તે અરસામાં “સ્વયંદય”નામનું એક અઠવાડિક પત્ર પ્રગટ કરી પોતાનાં સાથવાળાઓની મદદ સહિત સુધારાવાળાઓની ઝાટકણી કાઢવામાં કાંઈ યાકી રાખ્યું નહિ પણ એ પત્ર ઝાઝો વખત ટકી રહેવા પારખું નહિ.

સને ૧૮૫૮ નાં જન્યુઆરી મહિનામાં સોરાબજી “રાસ્ત ગોફતાર”નાં અધિપતિ નિમાયા જે વખતથી દેશી છાપામાં ઈંગ્રેજી બાબતો દાખલ કરવાની શુભ પહેલ આ પત્ર મારફતે થઈ હતી કે જેથી કરીને જુદા જુદા સવાલો ઉપર આપણાં દેશનાં વતનીઓનાં વિચારો જાણવાની રાજકર્તી કામને તક મળે. તેનાં લખનાર તરીકે શેઠ કાવસજી એદલજી ખંખાતાનું નામ માત્ર દેશીઓમાંજ નહિ પણ યુરોપિયનોમાં પણ એવું પંકાયું હતું કે તેમનાં હાથથી થતાં જોરસાદાર અને હિમ્મતી લખાણોથી ભલા ભલા ઈંગ્રેજ પત્રોના અધિપતિઓ પણ ડંગ થઈ પારકી ભાષા ઉપરનો તેમનો કાબુ એકે અવાજે વખાણતા.

એજ અરસામાં “રાસ્તગોફતાર” જે માત્ર એક પારસી પત્ર હતું તેમાં સર્વે હિંદીઓનાં સામાન્ય લાલનાં સવાલો તેમજ રાજદુઆરી બાબતોની ચર્ચા વધુ પ્રમાણે દાખલ કરી તેનું ઉપયોગીપણું વધારવામાં આવ્યું. એ છાપાનાં અધિપતિ તરીકે સોરાબજીએ બે વરસ સુધી કામ બજાવી ૧૮૬૦ની આખિરીએ જ્યારે પોતાનો ઓઢો છોડ્યો ત્યારે ધરાડાની સંખ્યા આગળ કરતાં બેવડી થવા પામી હતી. તેમણે આ પત્રમાં સંસારી, વેપારી, રાજદુઆરી તથા કેળવણીને લગતી અનેક બાબતો ચાલાકીથી હાથ ધરતાં જરથોસ્તી સ્ત્રીઓમાં છુટાપણાંની અગત્ય દર્શાવનારાં ખાસ લખાણો પણ કર્યાં હતાં. તેમાં એક ઠેકાણે તેઓ જે *કાંઈ કહે છે તે બહુ કિમતી અને વજનદાર હોવાથી નિચે ટાંકી લખ્યે છીએ:—

“હમારા દેશીઓએ જાણવું જોઈએ છે અને તેઓએ એ વાત પોતાના હૃદયમાં નોંધી રાખવી જરૂર છે કે દુનીઆ મધે હાલના જમાનામાં જે કામના લોકો સંગલાંથી સરશ મોહોટાઈ ભોગવે છે,

* જુઓ પાછળથી પ્રગટ થયેલાં તેમનાં “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો” (ઈસ્તર ખીજું. સફે ૨૦-૨૧)માં “જરતોસતી સ્ત્રીઓમાં છુટાપણાંની જરૂર વીશે”નાં મથાળાં હેઠળ આપેલી બાબત,

અને આગલા જમાનાના જે ધણાખરા લોકો મોહોટાઈ પામી ગએલા છે—જેહેવા કે રોમન, ગરી-શીઅન, અને ધરાની લોકો—તેઓ મરદોની સંક્રમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો પીછાનનાર અને સ્ત્રીઓનો સારો વીચાર તથા સ્ત્રીઓની તરફથી શાખારી મેલવવાની હરેક કામમાં ઉમેદ રાખનાર લોકો થાઈ ગએલા છે. તેઓએ સ્ત્રીઓને તાલાંકુચી તલે રાખીને પછી તેઓનાં પતીવરતાપણાંથી મગર રહેવાનું કામ ધીકારીઉં છે, અને સ્ત્રી જતને તેણીનાં પોતાનાંજ ખરાં દીલથી અને પોતાનાંજ સાચવટથી અને પોતાનીજ નીતીના બલથી છુટ સાથે પોતાનો સંભાલ કરવાને શક્તીવાન કરવી તે વાત તેઓએ પસંદ કરી છે. સ્ત્રીઓનાં પગલાંથી મરદોની મીજલસ જે સીંગાર પામે છે, અને તેઓથી મીજલસમાં રોશનાઈ, ગંભીરપણું, લેહેજત, અને ધજત હાંશેલ થાએ છે તે સુખ સ્ત્રીનાં પતીવરતાપણાંની ધાસતી રાખીને આપણે પડતું મુકવું જોઈતું નથી, પણ તે પતીવરતાપણાંનો પાએઓ જે કલવણી છે તે મજબુત કરીને તે પછી મરદોના સુખદુઃખ તથા મોજ અને મીજલસમાં બેલાઈને મરદોની ભાગી-અણ થવાને ખોદાતાલાએ ઓરતોને સરજીએ છે, તે લાભ તેઓને આપવો તથા મરદોએ તે લાભ લેવો સજ્જવાર છે.”

આ મુજબ સોરાખજીએ અધિપતિ તરીકેની ફરજો સ્વતંત્રતા અને બાહ્યશીથી બંધવી ૧૮૬૦ નાં વરસમાં ઓદો છોડ્યો ત્યારે તેની પિછાનમાં “રાસ્તગોફતાર”ના ભાઈબંધ માલિકાએ તેમનાં ઉપર એક પત્ર લખી કટલીક ચોપડીઓ તથા રૂપાંતી પ્લેટ સાથનાં બે ખડિયાની એમને ભેટ કરી હતી.

૧૮૬૦ ના વરસમાં સોરાખજીએ જોકે આ છાપાનું અધિપતિપણું છોડ્યું તોએ તેનાં એક જોડી-દાર માલિક તરીકેનો સંબંધ છેક ૧૮૬૯ નાં સાલ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો.

૧૮૬૧ની શરૂઆતથી “સલખકાશ” નામનું અઠવાડિક પત્ર જે શેક કરસનદાસ મૂળજી ચલાવતા હતા તે “રાસ્તગોફતાર” સાથે જોડી નાખવામાં આવ્યું અને તેનાં માલિકામાં એક હિંદુ ગ્રહસ્થનો ઉમેરો થવાથી ખાસ ફાયદો એ નિપજ્યો કે “રાસ્ત ગોફતાર” પત્રની ભાષા અને જોડણીમાં તે પછી ધણો સુધારો જણાવા લાગ્યો.

૧૮૬૪-૬૫ નાં સાલો મુંબઈ શહેરની તવારીખમાં શેર સટ્ટાનાં હંગામ તરીકે બહુ જાણીતાં છે. તે વેળા ચાલેલી અમેરીકન લડાઈએ હિંદી રૂનો ખપ બોહોળાં પ્રમાણમાં જગાડતાંજ દોલતની અતરે થયલી રેલછેલને ઉપયોગમાં લેવા બેકબેનો દરિયો કાંઠો પુરવાની મહાન યોજના હસ્તીમાં આવી અને તે સાથે નાણાં ધીરનારી તરેહવાર પરપોટા કુંપનીઓનાં શેરો ખરીદી તડકાબંધ એકની દશ-ગણી દોલત વધારી નાખવાનાં હવાઈ ખ્યાલોએ લોકોને એવું દિવાનું લગાડ્યું કે તેમાં અંતે ધણાંજો પાયમાલ થઈ ગયા; પણ આ સમયે જે ગણત્રીનાં પુરૂષો પોતાનાં મનનું સમતોલપણું જાળવી શક્યા તેઓમાંનાં એક સોરાખજી હતા. તેઓ આ યોજનાનું પોકળપણું પેહેલાંથી જ પામી જતાં પ્રજાને

ખરો માર્ગ દેખાડવા હિરમતથી બહાર પડ્યા અને આવા તુકસાનકારક સદ્ગાથી દૂર રહેવાની અગત્ય દર્શાવનારાં મજબુતી ભરેલાં લખાણો “રાસ્ત ગોક્તાર” પત્ર મારફતે કીધાં, પણ એવા દુરંદેશ પ્રહરથની સંગીન અને સાચી સલાહ ઉપર ધ્યાન દોડાવવા જેવી શાંત વૃત્તિજ એ સમયે લોકોમાં ક્યાં હતી? તે વખતે તો તેમની સલાહ અને ચેતવણી સામી હતી કાઠવામાં આવી, પણ જ્યારે એ લોભનું યુક્ત પરિણામ નિપજ્યું ત્યારેજ અસુરેથી લોકોની ખાતરી થતાં તેઓનાં લખાણની ખરી કિરમત અને કદર યુગવા લાગી.

૧૮૬૩ નાં સાલથી શેઠ કેમ્બુશર નવરોજી કાબ્રાજી આ છાપાનાં અધિપતિ નિમાયા, જેમણે ચાલીસ વર્ષની લાંબી મુદત તક એટલે મરણની લગભગ છેલ્લી ઘડી સુધી એ પત્રની લગામ પોતાને હાથ રાખી સામાન્ય રીતે તેનો ટેક અને મોભો જાળવવા સાથે છટાદાર લખાણો મારફતે સંસાર સુધારાનાં કાર્યને આગળ પાડવામાં મોટો ભાગ લીધો હતો. શેઠ કાબ્રાજીને તેઓની જાહેર કારકીર્દિમાં સોરાબજી આ છાપા સાથનાં પોતાનાં સંબંધ વેળાતેમજ તે પછી પણ ધણી કિમતી અને ઉપયોગી સલાહ આપતા રહ્યા.

૧૮૬૯ નાં સાલમાં જ્યારે “રાસ્ત ગોક્તાર” પત્ર તેનાં અસલ માલિકા તરફથી શેઠો બેહરામજી ફરદુનજીની કુંઠ,ને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ વચ્ચે થયેલાં લખતમાં સોરાબજીની સ્મયનાથી એવી એક ખાસ કલમ નાખવામાં આવી કે એ પત્રે પોતાની જાહેર કારકીર્દિમાં ખીટીશ રાખ્ય પ્રત્યે વફાદારીનું ધોરણ સદા જાળવી રાખવું.

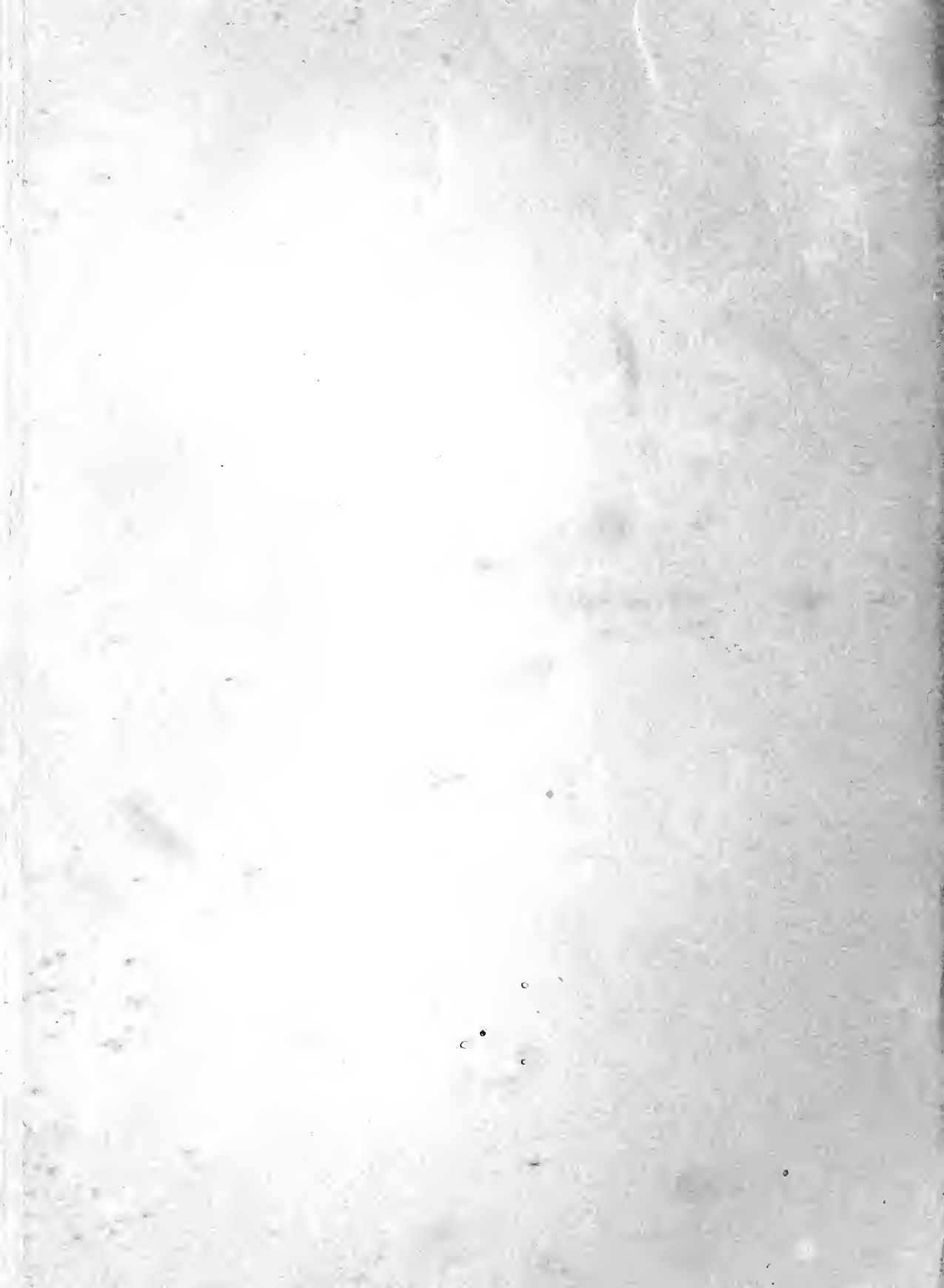
અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે અત્યાર તુલીકમાં આ પત્ર ચલાવતાં તેના માલિકાને હજારોની ખોટમાં ઉતરવું પડ્યું હતું, પણ તે પગભર થવા માંડતાંજ ઉપલી કુંપનીને હસ્તક સોંપવામાં આવ્યું તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે આ છાપો ચલાવવાની તેમની નેમ કેવી બિનસ્વાર્થી હતી.

એ અરસામાં સોરાબજીએ પારસી કામને લગતી કેટલીક ચર્ચામાં અગત્યનો ભાગ લીધો હતો, જેમાં પારસી પંચાયતની સત્તાને લગતો સવાલ આપણું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. તે વેળાએ ઇંગ્રેજ કુળવણીનો લાભ લઈ બહાર પડેલા આ જવાન્યાઓનાં મન ઉપર પ્રભાવકનાં રક્ષણ અને છુટાપણાંનાં ખ્યાલોએ બહુ મજબુતી ભરેલી અસર કરી હતી. ઇંગ્રેજ તવારીખ અને રાજબંધારણનાં અભ્યાસથી તેઓ ખુલ્લી રીતે જોઈ શક્યા કે ત્યાંની પ્રજા પોતાનાં અંગત હિત અને છુટાપણાંને કાળે વરસો સુધી કેવી કેવી મજબુત લડતો ચલાવી તેમાં અંતે ફતેહ મેળવ્યા પછીજ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર મોતેખર જગ્યા લેવાને સામર્થ્યવાન થઈ હતી. આવું જ્ઞાન પૂર્વ તરફનાં લોકો માટે માત્ર ઉપયોગીજ નહિ પણ નવીન પ્રકારનું હતું, કારણ કે તેઓમાં પ્રજાનો ભેગો અવાજ તે શું, તેનું બળ કેવું હોય, તેની મોટાઈનાં સાધનો કેમ ખિલવી શકાય તેની સમજણ કે પિછાન ઝાઝી નહી હોતાં જુનાં કાળથી

Specimen of Sorabji Bengallee's hand-writing.

सौराष्ट्र अंगाणीनां हाथदस्तनेो नमुनेो.

29 April 1960. A pamphlet written by me is published today and distributed with the Raich Gofar. It is entitled: *सौराष्ट्र अंगाणीनां हाथदस्तनेो* नमुनेो ५-१२-६० री.स.स. १२३०१ नमुनेो. ३००० ०१०६
३००० ०१०६ ३००० ०१०६ ३००० ०१०६ ३००० ०१०६ ३००० ०१०६
On the 5th of April, at a meeting of the so called Barce Bunchaet I had proposed the formation of a Bunchaet by general election. My pamphlet aims to establish the desirableness of acting upon my proposal. It, at the same time answers the tract published by the Bunchaet in their defence against the attack of the government newspapers.



લોકોની સામાન્ય વૃત્તિ મોટે ભાગે તો માત્ર એવીજ જોવામાં આવતી કે ગમે તેવી જુદી સત્તાની ધુંસરી હેઠળ મૂગી તાબેદારી કરવી પણ કાયદાને અનુસરીને પોતાના હકનો અવાજ બહાર પાડવો નહિ.

ત્યારે આપણી મૂળ બાબત ઉપર આવતાં જણાવીશું કે ચાલતી આવેલી રાહરીતિઓમાં વેહેવાર અને ઉપયોગી ફેરફાર કરવાની પહેલ ઉપલા વર્ગ તરફથી થતાં તેમનું ધ્યાન પારસી પંચાયતનાં કારભાર ઉપર પ્રથમ ખેંચાયું, જેનાં અધિકારીઓની નીમણુક કોઈ અમુક કાયદા અથવા ધોરણે કરવામાં આવતી નહિ હોવાથી તેઓ કોમનાં ગરીબ અને બિનકુળવાયલા વર્ગ ઉપર હદ બહાર સત્તા ચલાવી તેમાં ફાવી જતા હતા. આ કારણે તેમનાં આપખુદ દોર સામે અવાજ ઉઠાવવા આપણા કુળવાયલા જવાનો હિંમતથી બહાર પડ્યા. અલબત્તાં તેઓ કોઈબી રીતે કાચુ અથવા અંકુશની જરૂર સ્વીકારવા ના પાડતા નહિ, પણ એવા પ્રકારની સત્તા માગતા કે જે કોમી લાભોને આગળ વધારે અને તે ઉપર ટોળાંનો ભેગો અવાજ સત્તા ભોગવી શકે.

આ ચર્ચાએ રફતે રફતે એટલું જોર પકડ્યું કે અંતે પારસી પંચાયતનાં કહેવાતા અગીઆર અધિકારીઓએ પોતાની તરફનો ધટતો ખુલાસો કરવાને શેઠ માણેકજી નસરવાનજી પીટીટની ગોવાળીઆની વાડીમાં તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૮૬૦ ને દિને શેઠ બમનજી હોરમસજી વાડિયાનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ એક સભા યોજાવી. તેમાં સોરાબજીએ લાપણુ આપતાં પારસી આલમનાં લોકોની ભેગી ચૂંટણીથી એક પંચાયત ઉભી કરવાની દરખાસ્ત મેલી હતી જેને શેઠ ખરશેદજી નસરવાનજી કામાએ ટેકા આપવા છતાં સરનરીને તે સભામાં મુકવા દેવા સામે વાંધો લીધો.

આ સભા મળ્યા બાદ ઉપલા અગીઆર અધિકારી સાહેબોએ “પારસીની પંચાયત તરફનો ખોલાશો” એ નામનું એક ચોપાનિયું પ્રગટ કરી તે મધ્યે “રાસ્ત ગોફતાર” તેમજ “ચાલુક” ઉપર તેઓનાં સંબંધમાં ખોટી બીના જાહેર કરવાનું આજી મુક્યું. તેના રદ જવાબમાં સોરાબજીએ* જર-તોસતી ટોલાનાં લોકોનો એક તાબેદાર”નાં તખલુસ હેઠળ એક ચોપાનિયું બહાર પાડતાં “રાસ્ત ગોફતાર” ઉપર મુકાયલાં તોહોમતોનું ખોટાઈ દેખાડી આપી આગલા વખત મુજબ ભેગી અંબુમનની ચૂંટણીથી પારસી પંચાયત મુકરર કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.*

* સોરાબજીનાં ઇંગ્રેજ તથા ગુજરાતી હાથ ફરકતો ખ્યાલ આપવા માટે એમની ખાનગી નોંધ-પોથી (Diary)માંથી એજ બાબતને લગતો ઉતારો જુદાં પાનાં ઉપર કરી લીધો છે. સોરાબજી પોતે કહેતા હતા કે એક માણસનાં અક્ષર ઉપરથી તેનાં ભત્તી સ્વભાવ અને ગુણદોષોનું કાંઈક અંશે તોલ થાય છે અને શું તે ખરું નથી? એમનાં પોતાનાં ખુલ્લા, સાફ અને મરોડદાર અક્ષરો હરેક કામ બબલવામાં તેમનું પૂર્ણપણું અને ચોક્કસાઈ ભરેલી વલણ અને પ્રકૃતિનો ખ્યાલ આપતો નથી !

*જે ધોરણની સોરાબજી અને તેમનાં સાથવાળાઓએ હિંમત કરી હતી તે વરસો પછી જસ્ટીસ દાવરનાં જાણીતા ચુકાદાની રૂએ કબૂલ રખાયું.

સુધારા પક્ષની આવી મજબુત લડતોથી રક્તે રક્તે પારસી પંચાયતની આપખુદી ઉપર જબ્બરો અંકુશ પશ્ચો અને એ મંડળ જે એક વખત પોતાની કામ ઉપર જુલમી સત્તાનો ત્રાસ બેસાડી રહ્યું હતું તેનો દોર ધીમે ધીમે એટલો તુટી ગયો કે તે પાછો સજીવન થવા પામ્યો નહિ.

પારસી પંચાયતની સત્તા સાથે સંબંધ ધરાવતા ખીજા કેટલાક સવાલોની પણ અતરે તપાસ લેવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે.

૧૮૭૦ નાં સાલમાં કેટલીક પારસણોએ વેશ્યાનો ધંધો અખત્યાર કરવા માટે ધારાની રૂએ પરવાનો મેળવવાની સરકારને અરજ કરીધી. આ ઉપરથી આપણાં ટોળાંનાં ચોક્કસ વર્ગોમાં ભારે ઉદ્વેગથી ચાલી રહી, અને તેના પરિણામમાં બસો પારસીઓની સહી સાથનું એક પત્ર પંચાયતનાં કહેવાતા અકાબરો ભેગ રવાને થતાં તા. ૩ જુલાઈ ૧૮૭૦ ને દિને અંજુમનને નામની એક સભા ઓલખ્લેસ બાગમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખીજા બેરોનેટનાં પ્રમુખપદ હેઠળ ભેગી મળી. ત્યાં આખી પારસી કામને નામે કેટલાક આપખુદી ભરેલા ઠરાવો પસાર કરવામાં આવી, એવી સ્ત્રીઓને ન્યાત બહાર મેલવા તથા આતશકહેલોમાં જતાં અને દોખમે ચઢતાં અટકાવવાનાં હુકમો થયા હતા. તેઓનાં આ કામ સામે શેઠ ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજીએ આગમચથીજ પોતાનો લેખીત વાંધો સભામાં વાંચવાની મતલબે શરનશીન ઉપર મોકલી આપતાં જણાવ્યું કે આ મુજબની સજા જરથોસ્તી ધર્મમાં કોઈ પણ ઠેકાણે એવી ઓરતો માટે ફરમાવવામાં આવી નથી. આ પત્રની કશી ખબર લેવાયલી નહિ જોઈ સોરાબજી અને ખીજા પચાસ ગ્રહસ્થોએ અંજુમનનાં અકાબર સાહેબો ઉપર એક પ્રોટેસ્ટ લખી મોકલી આપી એક સભા બોલાવવાની તેમની સત્તા સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો અને કામને નામે પસાર કરેલા ઠરાવો કેવા ગેરવાજબી તેમજ ખુદ જરથોસ્તી ધર્મની નજરે પણ કેવા વાંધા ભરેલા હતા તે ખુલ્લે ખુલ્લું દેખાડી આપ્યું. ટુંકમાં આપણાં સુધારકોની લડતનો સાર માત્ર એટલોજ હતો કે ગમે એવા પાપી માણસોને પણ પોતાનાં ગુનાહનો પશ્ચાતાપ કરી સુધરવાની તક આપવી કે જેમ થવાનો કંઈ પણ સંભવ જરથોસ્તી ધર્મના દ્વાર તેઓ માટે ખુલ્લા રાખ્યાથીજ રહી શકે કારણકે મઝહબી નશિઅત અને દિલાસાની ખાસ કરી એવા માણસોનેજ વધુ અગત્ય હોય છે. વળી તેઓને મરણ બાદ દોખમે નહિ ચઢાવતાં દાટવા કે બાળવામાં આવે તો તેથી જરથોસ્તી ધર્મનાં ફરમાનોનું પણ ઉલ્લંઘન કરેલું ગણાય, માટે સર્વ સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં તેઓને માત્ર સંસાર મંડળમાંથીજ જો દૂર કરવામાં આવે તો તેની યોગ્ય અસર થયા વિના રહે નહિ.

સુધારકોની આવી લડતોને પરિણામે પંચાયતે પસાર કરેલા ઠરાવો ઉપર પાછળથી અમલ થઈ શક્યો ન હતો.

અકાબરી સત્તાનો એક ખીજો અગત્યનો સવાલ અતરે આપણે તપાસીએ. સને ૧૮૭૭ નાં સાલમાં જ્યારે સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખીજા બેરોનેટ સાહેબ મરણ પામ્યા ભારે પારસી કામનાં

વડપણનો તેઓએ ભોગવેલો અધિકાર તેમનાં માનવંત કુટુંબનાં હાથમાંથી જતો રહેવાનો સંભવ પેદા થયો, કુમકે એ સમયે તેઓનાં પુત્ર નાની વયનાં હોવાથી એ ઓઢા માટે એક ખીજ શેઠિયાએ ઉમેદવારી કરવાની વાત બહાર આવી હતી. આ બાબતની ચર્ચામાં સોરાબજીએ આગેવાની ભરેલો ભાગ લઈ એવો તોડ શોધી કાઢ્યો કે પારસીઓનાં વડા અકાબરની ગાદીનો અખત્યાર કોઈ પણ પુરૂષ આપખુદીથી લઈ શકે નહિ પણ તેની ચૂંટણી અંબુમનનાં અનુમતથીજ થવી જોઈએ કે જેથી તે પોતાનાં કામ માટે હંમેશાં ટોળાંને જવાબદાર રહે. આ મતલબનું એક વગવાળું “રેકવીઝીશન” સોરાબજી અને ખીજ ધણાંક ગ્રહસ્થો તરફથી અંબુમનનાં ટ્રસ્ટી સાહેબો ઉપર મોકલવામાં આવ્યું, જેને અનુસરીને પારસીઓની એક ગંગવર જાહેર સભા તા. ૨૯ મી જુલાઈ ૧૮૭૭ ને દિને ઑલ-બ્લેસ બાગ મધ્યે ભેગી મળતાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ ત્રીજા બેરોનેટ સાહેબને લગભગ એકે અવાજે કામનાં વડા અકાબર તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. એ સભામાં સોરાબજીએ એક સુભાષિત* લખાણ કરેલું જેવામાં આવે છે જેને હાજર રહેલાંઓએ ખુશાલીનાં અવાજોથી વધાવી લીધું હતું. શેઠ બેદેરામજી જીજીભાઈ અને ખીજ કેટલાક સાહેબો જેઓ આ હિલચાલની મજબુત વિરૂદ્ધ હતા તેઓએ ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટ મધ્યે પોતાની એક જુદી સભા ભરી પ્રોટેસ્ટ લખી વાળ્યો પણ તેમાં તેઓ બિલકુલ ફાવી શક્યા નહિ.

અતરે આપણે એક ખીજ બાબત હાથ ધરીએ. “રાસ્ત ગોફતાર” જ્યારે પેહેલ વેહેલું બહાર પહું ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ ટીકા કરનારાં કેટલાંક પત્રોમાંનું એક તે વેળાનું “આબુક” પણ હતું. તે છતાં સોરાબજીએ પોતાનાં મિત્ર મી. ૦ ખંબાતા સાથે મળી આ હરીફ છાપાને તેની મુશ્કેલીનાં વખતમાં કેવી કિમતી મદદ કીધી હતી તેને લગતી નિચલી વિગત જાણવાજોગ થઈ પડશે.

એ પત્રમાં સરકારને માહું લાગે એવું કંઈક લખાણ થવાથી તેનો પરવાનો ૧૮૫૮ નાં સાલની તા. ૨૪ મી માર્ચથી જિનવી લેવામાં આવ્યો. અન્યું એમ કે તે વેળાએ પ્રગટ થતા “ધી સ્ટેન્ડર્ડ” નામનાં એક ઈંગ્રેજી છાપાએ દેશીઓ સાથે સરકારે કેવી રાજનિતીથી કામ લેવું જોઈએ તે વિષે સખત લખાણ કરવાથી “આબુક”નાં અધિપતિને તેનાં ઉપર ભારે ગુસ્સો ઉપજ્યો અને તેનો પ્રતિઉત્તર વાળતાં પોતાની કલમ ઉપરનો કાચુ ખોઈ દેવાને લીધે તેઓ ઉપલી શિક્ષાને પાત્ર ઠર્યા હતા; તોયે “આબુક” પોતાનાં ચાલતા ચલણમાં બળવેલી પ્રજા ઉપયોગી સેવાઓ ધ્યાનમાં લઈ એ બને ગ્રહસ્થોએ તેનો જિનવી લેવામાં આવેલો પરવાનો પાછો મેળવી આપવામાં મદદ કીધી હતી, જેથી તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૫૮ થી તે પાછું ચાલુ કરવામાં આવ્યું. આ કિમતી મદદ માટે તેનાં અધિપતિએ છાપાદારે તેમનો

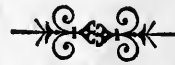
* આ લખાણ સોરાબજીએ પ્રગટ કરેલાં “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો”નાં ૬૩૨ ખીજાં (પાનાં ૭૫-૭૮) મધ્યે આપવામાં આવ્યું છે.

અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનતાં જણાવ્યું કે જેવી રીતે આ ગ્રહસ્થો તેમને સાહાય થયા તેવી રીતે તેઓનાં સર્વથી સરસ મિત્રે પણ કર્યું ન હતું.

“યંગ જોખે”ની ટોળીએ જેમ “રાસ્તગોફતાર” મારફતે કેળવણી અને સુધારાનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તેજ મુજબ સ્ત્રીઓને ગમત સાથે જરૂરી જ્ઞાન પુસ્તકો પાડવાની મતલબે એક ચોપાનિયું “સ્ત્રી બોધ”ને નામે પરવરતાવવા માંડ્યું. એ માહેલા વિષયો તે વખતની સ્ત્રીઓની મનશક્તિ અને કાયનાતને બરનાં તેમજ લખાણની ભાષાં પણ સાદી અને સહેલી હોવાથી એ ચોપાનિયું અબળાઓમાં હોંસ અને ઉલટ સાથે વંચાતું અને તેનો સારો લાભ લેવામાં આવતો. પહેલ વેહેલું ૧૮૫૭ નાં જન્યુ-આરી માસથી તે એક મંડળ હસ્તક બહાર પડવા માંડ્યું જેમાં નિચલા અધિકારીઓ સામીલ હતા:

શેઠો ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા, ખુરશેદજી નસરવાનજી કામાજી, બેહેરામજી ખરશેદજી ગાંધી અને સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી.

એ ચોપાનિયાંનું અધિપતિપણું વારાફરતી જુદા જુદા ગ્રહસ્થોએ પોતાને હાથ લીધું હતું જેમાંનાં એક સોરાબજી પણ હતા. તેની કિંમત દર વરસનો માત્ર રૂપિયો એક રાખવામાં આવેલી હોવાથી તેને જતી ખોટ ભરપાઈ કરવા શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કામાજી એ બે વરસ તલક દર સાલ રૂ. ૧૨૦૦) ની ઉદાર મદદ કરી હતી. ૧૮૫૬ થી એ ચોપાનિયું દફતર આશકારા છાપખાનાંનાં માલેકા શેઠો બેહેરામજી ફરદુનજીની કુંઃને હસ્તક સોંપવામાં આવ્યું અને ૧૮૭૦ થી તે શેઠ કે.અ.શરૂ નવરોજીજી કાખા-જીનાં કાબેલ અધિપતિપણાં હેઠળ ગયું હતું. ૧૮૫૬ નાં વરસમાં* શેઠ પેસ્તનજી રતનજી કાહોલાએ “અસતરી ગનેઆન માલા” (સ્ત્રી જ્ઞાનમાળા) નામે સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક તેમજ ઉપયોગી આખતો-નાં સંગ્રહની એક ચોપડી પ્રગટ કરી હતી કે જેમાં જુદા જુદા લખનારાઓ ભેગા સોરાબજીને હાથનાં વિષયો પણ જોવામાં આવે છે.



* પાછળથી સોરાબજીનાં વેહેલાઈ અને આ લખનારનાં બપાવા જેઓએ આગલા વરસોમાં “યંગ જોખે”ની ટોળીમાં જોડાઈ સંસાર સુધારાનાં કામોમાં ઉપયોગી અને ઉલટમંડ ભાગ લીધો હતો.

પ્રકરણ ૭ મું.*

પારસીઓએ પોતાને સાફ લગ્નતલાક તથા વારસાહિસ્સાનાં
ધારા બંધાવી મંગાવ્યા તેને લગતી હકીકત.

આ પ્રકરણ મધ્યે પારસીઓએ પોતાને માટે વારસા હિસ્સા તેમજ લગ્ન તલાકને લગતા ધારા સરકાર મારફતે પસાર કરાવ્યા તે સંબંધી હિલચાલ અને કોર્ટેની તવારીખ આપણે વિસ્તારથી રજુ કરીશું, કેમકે એ કામમાં સોરાબજીએ બહુ આગેવાન અને અગત્યનો ભાગ લીધો હતો.

આગળ આપણી કોમને માટે ખાસ ધારાની સગવડો નહિ હોવાથી તેમને અનેક રીતની મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડતી હતી જેનાં તારણ અર્થે તેઓ છેક ૧૮૫૩ નાં સાલથી સરકારને વખતો વખત અરજીઓ કરી પારસીઓ માટે ધારા બંધવાની અગત દર્શાવતા રહ્યા હતા પણ તે સંબંધી કોર્ટેની એક યા બીજાં કારણસર મોટે ભાગે નિષ્ફળ જવા પામી; એમ છતાં પણ આ અગતનાં સવાલનાં નિર્ણય માટે આપણી કોમ પોતાનાં પ્રયત્નો ચાલુજ રાખી ૧૮૫૫ નાં સાલમાં “પારસી લૉ એસોસીએશન” નામની એક ધરખમ મંડળીની સ્થાપના કીધી જેઓએ ટોળાંને મળેલો આગલો અનુભવ ધ્યાનમાં લઈ પ્રથમથીજ બહુ સંભાળ અને સાવચેતીથી આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે માટે શેઠો નવ-રોજીજી ફરદુનજી અને સોરાબજી બંધાણી જેવા બાહોશ અને અનુભવી નરોને મંડળીનાં બેડીઆ સેક્રેટરીઓ નીમ્યા.

કોમનાં સંસારી બંધારણમાં અગતનાં ફેરફાર કરનારાં આ મહત્વનાં કામ તરફ જોતાં સોરાબજી જેવી પ્રકૃતિનાં ગ્રહસ્થની મદદની દેખીતીજ જરૂર હતી, કેમકે કોમના અસલી તેમજ સુધરેલા વિચારનાં માણસોને ઘટતી છુટછાટ અને કુનેહથી એકત્ર કરવા ઉપરજ આ હિલચાલની ફતેહનો મુખ્ય આધાર હતો. તે સાથે વળી ઈંગ્રેજ જેવી એક સુધરેલી સરકારનાં આગળ વધેલા વિચારો ઉપર પણ જોઈતું લક્ષ આપવાની તેટલીજ અગત્ય હતી કે જેથી કોમ તરફની માંગણીઓ નિષ્ફળ નહિ જતાં સેહેલાઈથી તેમની બાહાલી મેળવવા પામે. આ પ્રકારની યોગ્યતા સોરાબજીમાં ખાસ હોવાથી તેઓ એસોસીએશનને ઘણાં ઉપયોગી નવચ્યા હતા.

આ હિલચાલ દશ વર્ષની ભારે મેહેનત અને કોર્ટેની બાદ અંતે ફતેહમંદ નિવડી તેનો મુખ્ય સબબ એ કે પોતાને માટે ધારા બંધવાની અગત આપણી કોમ બહુ તીક્ષણ રીતે પિછાની લઈ આ લાંબી

* આ પ્રકરણ તૈયાર કરવામાં “પારસી પ્રકાશ” તથા બીજાં સાધનો ઉપરાંત સોરાબજીનાં “ચૂંટી કહાડેલાં લખાણો” ક્રમ ૧ લાં માં આવેલા પારસી ધારાની તવારીખને લગતા વિષયનો પણ આધાર લીધો છે, (જુલો પાનાં ૩૭૯-૯૯).

મુદત તક પોતાની મતફેરી આબુએ મુકી સામટી રીતે ધીરજ અને સુલેહસંપથી કામ લીધું હતું, જેના પરિણામમાં વારસાહિરસા તેમજ લગ્નતલાકને લગતા બંને ધારા ૧૮૬૫ નાં સાલમાં પસાર થવા પામ્યા.

સોરાબજી આવાં એક અગત્યનાં કામમાં લાગ લેવા માટે મગર હતા અને બોલતા કે તેમની હાંદગીનું સર્વથી સરસ કામ આજ હતું અને તેનો સખખ શું ?

* પારસી ધારામાં રહી ગયલી કેટલીક ખામીઓ છતાં તેની મુખ્ય ખુખી સ્ત્રીજાતને તેની પડતી-માંથી ઉગારી વધારે ઉંચા સંસારી દરજ્જા ઉપર મુકવામાં સમાયલી છે. તે વડે અબજા જાતીનાં યોગ્ય હકોનું રક્ષણ થતાં વગર વસિયત કરવે ગુજરી જનાર જરથોસ્તીની પૂંજમાં તેનાં કુટુંબી સ્ત્રીઓનો હિરસો મુકરર કરવામાં આવ્યો. તે સાથ વળી આયડી ઉપર આયડી કરવાનો બદ રિવાજ જે ધારા આંધવા આગમ્ય વધી ગયો હતો તે પણ સદાનો બંધ પડ્યો. આ રીતે સ્ત્રીનાં પરણ્યા હકની જાળવણી થતાં લગ્નનાં ગાંઠને એક પવિત્ર, મોતેબર, અને આખી હાંદગીભર કાયમ રહે એવું એક બધન ઠરાવવામાં આવ્યું અને હરેક પુરૂષની એકજ સ્ત્રી હોવી જોઈએ અને તેમાંજ સંસારની શોભા, હોરમત, અને સાચું સુખ સમાયલું છે એવા ઉંચા કાનુનનો પાયો રચાયો. આ કાયદાઓનો અંકુશ રાજપુશીથીજ પોતાને માથે નખાવી એક કુળવાયલી અને સુધરેલી કામ તરીકે પારસીઓએ ખાલેસ અને ચોખ્ખી-નીતિ તરફની તેમની દ્વિદાગીરીનો ઉત્તમ પુરાવો આપી પોતાની ચઢતીનો એક અવશ્યનો તબક્કો દેખાડનારો સ્થંભ ઉભો કર્યો છે.

સારે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં ધશિરો કર્યા મુજબ પારસીઓમાં વારસા હિરસાને લગતા કે ખીજ વરવાંધાનો ફેસલો કરવા માટે અમુક ધારાઓ, કે રિવાજને લગતી આબતો નક્કી કરવા સાથે ધર્મસંબંધી અથવા ખીજ મુકરર સત્તાધારી કિતાબો હસ્તીમાં ન હોવાથી તેઓનાં મુકરદમા ચૂકવવાનાં કામમાં બહુ ગુંચવણ અને મુશ્કેલી ઉભી થતી હતી. એ આબતમાં મુબ્બ અને દેશાવરનાં પારસીઓ બે જુદી જુદી ગોઠવણોને આધીન હતા. દેશાવરનાં પારસીઓમાં મિલકતની વહેંચણી ધલાદી મુકરદમાઓનો ફેસલો ૧૮૨૭ નાં યથા રેગ્યુલેશન પ્રમાણે થતો, જેની રૂએ જુદાં જુદાં મથકો ખાતે લાંનાં આગેવાન પારસીઓનાં વિચારો લખને તકરારી આબતોનો નિવારો લાવવામાં આવતો, પણ ઘણીક વેળા તેમનાં મતો એકબીજાંથી જુદાં પડતાં હોવાથી લાંની અદાલતોને પોતાનું કામ ચોકસપણે ચલાવવાનું બની આવતું નહિ, અને તેમનાં ચુકાદાથી વારે ધડીએ પક્કકરોને નારાજ થવાનું કારણ મળતું હતું. એથી ઉલટું મુબ્બમાં ૧૮૨૩ નાં સાલથી મિલકતની વહેંચણીનાં સંબંધમાં પારસીઓ ઉપર ઈંગ્રેજ સીવીલ લૉ (દિવાની કાયદો) લાગુ પડવામાં આવ્યો હતો, જેની કલમો કામી રીતભાત અને

* હાલમાં આપણી કામ મધ્યે એ ધારાઓમાં ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો કરવાની હિલચાલ ચાલી રહી છે.

રાહરિવાજને એટલી તો બિનઅનુકૂળ હતી કે અતરેનાં પારસીઓની સ્થિતિ તો આહારગામવાળાઓ કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ અને કઠંગી થઈ પડી હતી. વળી લગ્ન તલાકનાં સંબંધમાં તો આપણાં લોકોને કેટલાંક કારણોસર કાયદાનો લાભ મળતો બિલકુલ બંધ પડવાથી પારસીઓમાં આયડી ઉપર આયડી કરવાનો બદ રિવાજ વધી ગયો હતો.

સને ૧૮૨૦ માં સુરત મધ્યે આતશ બેહેરામ બંધાવવાને લગતો એક અગત્યનો મુકરદમો ઉભો થયો, જેમાં બન્ને પક્ષકારોએ સામસામી રજુ કરેલી જુઆની એકબીજાંથી એટલી ઉલટી અને હેરફેર હતી કે તે તરફ વસ્તા પારસીઓમાં ભરોસો રાખવા લાયક કાનુન અથવા રિવાજ કયો તે નક્કી કરવાનું કામ ત્યાંની અદાલતોને બહુ મુશ્કેલ જણાયું. આથી તે કલ્પ્યો અંતે ખાનગી લવાઈથી ચૂકવવાની ફરજ પડી હતી. આવી અડચણો સુરતનાં ઇંગ્લેન્ડ ન્યાયાધીશોએ બહુ ભોગવેલી હોવાથી તેનો અંત લાવવાને ત્યાંની સદર અદાલતનાં રેજીસ્ટ્રાર મીં હેરી બેરોડેલે સુરતની અંબુમનનાં મોદી શેઠ રસ્તમજી ખુરશેદજી તથા બીજા જરથોસ્તીઓ ઉપર ઇ. સ. ૧૮૨૮ ની શરૂઆતમાં સરકારની ફરમાસથી એક પત્ર લખી તેમાં પારસીઓ માટે ધારા બાંધવાની અગત્ય દર્શાવતાં જુદાં જુદાં મથાળાં હેઠળ ધડી કાઢેલા સવાલોનાં જવાબો માગ્યા હતા, જે મુખ્યત્વે કરી લગ્ન, તલાક, વારસા, વસિયતનામાં, મૈયત ખરચ, પાલક, વિગેરે બાબતોને લગતા હતા, પણ તે વેળા સુરતની અંબુમનનાં અકાબરો વચ્ચે સંપ ન હોવાથી તેઓ તરફથી તેના ઉત્તરો વાળવામાં આવ્યા નહિ.

પારસીઓને લગતા મુકરદમોનો ચુકાદો આપવામાં સુરત ઉપરાંત મુંબઈની અદાલતોને પણ મુશ્કેલી પડતી હોવાથી ૧૮૩૨ નાં સાલમાં અતરેની સુપ્રીમ કોર્ટનાં જડજ સર હરબર્ટ કાંપટને પારસી અકાબરોને એવી સૂચના કીધી કે તેઓએ પોતાનાં વારસાહિસ્સા તેમજ લગ્નતલાકનાં ધારાનો એક ખરડો ધડી કાઢી સરકાર મારફતે પસાર કરાવવો. એ ઉપરથી પંચાયતનાં સાહેબોએ એક ચોપાનિયું છપાવી તે મધ્યે મીં બેરોડેલે સુરત ખાતે પારસી અકાબરો જોગ પુછેલા તમામ સવાલો દાખલ કરી તેની કેટલીક નકલો જવાબો મેળવવાની મતલબથી તવંગર તથા વગવાળા પારસીઓમાં વહેંચી હતી, પણ કાઠખી તરફથી તેનાં ઉત્તરો ફરી વળ્યા નહિ; તે છતાં પંચાયતનાં સાહેબોએ જાતે મેહેનત લઈ એક ખરડો ધડી કાઢ્યો, જેમ કરતાં છ વરસની મુદત પસાર થઈ ગઈ.

એ ખરડો તૈયાર થતો હતો તેટલાં ઇ. સ. ૧૮૩૫ નાં વરસમાં શેઠ અરબેરજી નાનાભાઈ બનાજીનો મુકરદમો નિકળ્યો, જેમણે ઇંગ્લેન્ડ ધારા મુજબ આપનાં વડા દીકરા દાખલ તેમની સઘળી સ્થાવર મિલકતનો કબજો લેવા માંગ્યો. આ સવાલ ધણો અગત્યનો હતો, કેમકે કોર્ટે જે તેમની તરફથી માં ચુકાદો આપે તો પારસીઓમાં વંશપરંપરા ચાલતાં આવેલા રિવાજ અને મિલકતની વહેંચણીનાં સંબંધમાં મોટા ફેરફારો થવા પામે એ દેખીતું જ હતું; એટલા માટે સર હરબર્ટ કાંપટને તુરત વેળા

તે કળ્યો નોનસુટ કરી પારસીઓને ખીજી સર્વ આપતો પડતી નાખી સરકાર કને ઉતાવળે એક એવો ધારો અંધાવી મંગાવવાનો આગ્રહ કર્યો કે જેથી વારસાની વહેંચણી વખતે સ્થાવર અને જંગમ મિલકત વચ્ચે કશો ફરક રહે નહિ. તેને અનુસરીને પારસીઓ તરફથી કલકત્તા ખાતે એક અરજી મોકલવામાં આવી, જે સરકારે બાહાલ રાખી ૧૮૩૭ માં ઉપલી મતલબનો એક ધારો* પસાર કર્યો હતો.

મુંબઈનાં પારસી અકાબરોવાળો ધારાનો ખરડો સને ૧૮૩૮ માં ધડાઈ તૈયાર થયો, પણ તે મધ્યે દાખલ કરેલી ચોકસ કલમો તેઓ માંહેલા એક શેઠ વીકાજ મહેરજીલાઇને પસંદ નહિ પડવાથી તેમણે પોતાની તરફનો એક જુદો ખરડો અને અરજી મુંબઈ તેમજ દેશાવરનાં લાગતાવળગતા જરથોસ્તીઓની સહી સાથે સર્વથી પેહેલાં કલકત્તે, લેા કમીશનનાં અધિકારીઓ ઉપર રવાને કરી દઈ તેને લગતાં ચોપાનિયાં દેશમાં ચોખેર સરકારી મોટા ઓદ્દેદારોમાં વહેંચ્યાં.

આ અરજીમાં તેઓએ મુંબઈનાં અકાબરોવાળો ખરડો ખોટો ઠરાવવા માગી જે નડતર ઉભી કરી હતી તેથી એ સાહેબોને કુદરતીજ તેમનાં ઉપર ગુસ્સો ઉપજ્યો અને છાપાદ્વારે શેઠ વીકાજ સાથે કેટલીક તકરાર પણ ચાલી રહી, તોયે પોતા તરફનો ખરડો જરૂરી ખુલાસા સહિત સરકાર ઉપર રવાના કરવા સિવાય પંચાયતનાં હાથમાં ખીજો કશો ઉપાય હતો નહિ; પણ તેમ થાય તે આગમ્ય શેઠ વીકાજવાળો ખરડો આપ મેળે સરકારની નાપસંદગી પામી તેઓ તરફથી પડતો મેલવામાં આવ્યો, કેમકે તે મધ્યેની કલમો બહુ વિચિત્ર હોવા જોડે કેટલીકામાં ગુજરી જનાર જરથોસ્તીની મિલકત મધ્યેથી તેની વિધવા તથા બેટીઓનો વાજખી અને કુદરતી હક રદ કરાવવાની તજવીજ થઈ હતી.

એ પછી પારસી અકાબરોવાળો ખરડો સને ૧૮૩૮ માં કલકત્તા ખાતે રવાના કરવામાં આવ્યો અને જે કે તેની સાથની અરજી પંચને નામે થઈ હતી, તોયે તે બંનેમાં સમાવેલી વિગતોથી થોડાક માતબર અને વગવાળા અહરથો સિવાય કોમનાં સામાન્ય વર્ગને વાકેફ કરવા કે તે સંબંધી તેમનું મત લેવામાં આવ્યું નહતું. એ ખરડા મધ્યે માત્ર વારસાહિસ્સાને લગતીજ આપતો હાથ ધરી ૧૮૨૮ નાં સાલમાં મી. બેરોડેલે પુછેલા સવાલોનાં જવાબ તરીકે તે ઘડી કાઢેલો હતો. તે માંહેલી બે કલમો નોંધી લેવા જોગ છે.

(૧) વગર વસિયતે ગુજરી જનાર જરથોસ્તીની વિધવા અને બેટીઓને વારસામાં હક આપી તેની હદ બે આના ઠરાવવી.

(૨) એક ઓરત પોતાનાં આપને સાંની જે મિલકત લાવી હોય તેનું વસિયતનામું પોતાનાં ખાવિંદની હૈયાતી દરખાન, તેની રજીથી અથવા રજા વગર, પોતાની મરજી મુજબ કરી તે ગમે તેમ ઠેકાણે પાડી શકે.

* તે ૧૮૩૭ નાં ૯ માં ધારા તરીકે ઓળખાય છે.

એ અરજી પણ સત્તાવાળાઓ તરફથી નામંજુર કરવામાં આવી કેમકે તે સાથ મોકલાવેલો ધારાતો ખરડો અમલમાં મુકવાનો અખતાર તેઓએ પોતા કાજે માગી પારસીઓ ઉપર પોતાની એક અદાલત ઉભી કરવાની ધારણા રાખી હતી. વળી તેમાં ખીજી પણ કેટલીક એવી બેહુદી કલમો હતી કે એ અરજીનું છેવટખી શેઠ વીકાજ મેહેરજીભાઈવાળાઓ તરફથી થયલી કાશેશનાં જેવુંજ આવ્યું.

એ પછી ૧૮૪૩ નાં વરસમાં સુપ્રીમ કોર્ટનાં પ્યુની જ્ડજ સર અર્સકીન પેરીએ પારસીઓ માટે ધારા અંધાવવાનું કામ પોતાને માથે લેવાની ઇચ્છા જણાવી અને તે કારણસર આપણી કામનાં અકાબરો સાથે પત્ર વેહેવાર ચલાવી અગત જોગા દસ્તાવેજો એકઠા કરવા માંડ્યા, પણ આ કામ સાફ તેને જોઇતો અવકાશ નહિ મળવાથી અથવા તેમાં ગુંચવણ અને મુશ્કેલીઓ નડવાથી તે પડતું નાખવાની તેને ફરજ પડી હતી.

તે પછી, આગળ જણાવી ગયા મુજબ, આપણી કામની ભોગી હિલચાલને પરિણામે ૧૮૫૫નાં સાલમાં પારસી લૉ એસોસીએશન નામનાં એક વગવાળાં મંડળની સ્થાપના થઈ, જેમની વરસોની ખંત અને ધીરજ ભરેલી મેહેનત પછી આ કામ અંતે કેવી ફતેહમંદી સાથ પાર ઉતર્યું તેની વિગત અતરે વિસ્તારીને રજુ કરવાની જરૂર છે.

પ્રથમ તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૮૫૫ ને દિને મરહુમ શેઠ કાવસજી બેહેરામજી બનાજીવાળાં આતશ બેહેરામમાં જરથોસ્તી અંજુમનની એક સભા બોલાવવામાં આવી. ત્યાં એવો ઠરાવ થયો કે પારસીઓને લાયકનાં ધારા બાંધી આપવા સાફ વડી ધારાસભાને અરજી કરવા તથા તેને લગતું ખીજું સઘળું કામકાજ આટોપવા માટે તેઓએ ચૂંટી કાઢેલા અહસ્થોની એક કારોબાર મંડળી નીમવી, કે જે મધ્યે સોરાબજીનું નામ પણ જોવામાં આવે છે. એ મંડળીનાં સરનશીન તરીકે પેહેલાં જુદા જુદા અહસ્થોની નીમણુક અને ફેરબદલી થવા બાદ ૧૮૫૮ નાં વરસથી શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલ એ ઓઢા ઉપર આવ્યા, જેઓ સાહેબે તેને લગતી ફરજો છેવટ સુધી ડહાપણ અને દુરંદેશીથી બજવી હતી. આ મંડળીએ તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૫ ને દિને મળેલી પોતાની પેહેલી સભામાં શેઠો નવ-રોજજી ફરહુનજી અને સોરાબજી અંગાળીને ભોગા સેક્રેટરીઓ નીમ્યા, એટલુંજ નહિ પણ પ્રથમથી તેની સભ્ય કમીટીમાં પણ બન્નેને દાખલ કર્યાં.

આ સભાએ શરૂઆતમાં કેટલાક આગલા *દસ્તાવેજોનો આધાર લઈ તે ઉપર પુસ્ત વિચાર ચલાવ્યા બાદ કાયદાનો એક ખરડો ઘડી કાઢ્યો, જેની છપાવેલી નમૂનો મુબઈ તેમજ દેશાવરનાં

* શેઠ વીકાજ મેહેરજીભાઈવાળું ચોપાનિયું તથા ૧૮૩૮ નાં સાલમાં વડી ધારાસભા ઉપર ગયલી અરજી અને વારસાહિસ્સાનાં ધારા બાબે લખી મોકલેલા સવાલ જવાબો તેમજ મુરતનાં મોદીજી અને ત્યાંની જલ્લા કોર્ટ વચ્ચે ધારાની આખતમાં ચાલેલા પત્ર વેહેવારનું ચોપાનિયું ઇત્યાદી ઇત્યાદી.

તથા દરેક દિકરીને પા ભાગ અપાવવા માગતા ત્યારે પરગામવાળાઓ તેમને કરીએ હિસ્સો મળે તેની પ્રથમ વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પાછળથી થોડીક છુટ મુકી વિધવા તથા દિકરીને વારસામાં આપીને ભાગ અપાવવા સામે વાંધો લેતા નહિ હતા; એમ છતાં મુખ્યનાં પારસીઓની વસ્તીનું મોટું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેતાં તેઓનાં મતને વંજન આપવાની જરૂર છે.

લગ્ન તલાકની બાબતમાં કમીશને કરેલા રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે નિચલા બે મુખ્ય સવાલોનાં સંબંધમાં તેનાં પારસી સભાસદો યુરોપિયન મેમ્બરોથી જુદા પડ્યા હતા.

(૧) શું અચગીના લગ્નો તથા કારજો હકદાર ઠરાવવાને ખાસ ધારાથી પરવાનગી આપવાની અથવા તેવાં લગ્નો યા કારજોમાંથી ઉભી થતી ફરજો અને જોખમો તોડવાનાં વાંકસર દિવાની અદાલતમાં દાદ અપાવવા કે ફેજલદારી અદાલતમાં સજા કરાવવાની હિંદુસ્તાનની વડી ધારાસભાને વાજખીની રાહો ભલામણ કરી શકાય કે ?

(૨) લગ્નની આગમ્ય અથવા તે વખતે પરજુનારાંઓ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી એતેકાદમાં તક્ષાવત હોય તો એક પારસી લગ્ન આપ મેળે રદબાતલ ગણવાની અથવા પરણ્યા પછી એક પુરુષ અથવા સ્ત્રી પારકા ધર્મમાં વટલી જાય તો તે લગ્ન કાયદાથી રદ કરવાની સવળતા આપવાની દેશનાં ધારા બાંધનારાંઓને વાજખીની રાહો ભલામણ થઈ શકે કે ?

પેહેલા સવાલનાં સંબંધમાં કમીશનનાં યુરોપિયન સભાસદોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે અચગીનાં લગ્નો અથવા કારજનાં કરાર તોડનાર પાસેથી દિવાની અદાલતમાં નુકસાની ભરી લેવા કે તેમની સામે ફેજલદારી કામ ચલાવવા માટે વધારેલા ધારાનાં ખરડામાં જે જે કલમો નાખી છે તે રહેવા દેવાની તેઓ ભલામણ કરી શકતા નથી, કારણ કે તેથી બાળલગ્ન જેવી હાનિકારક રસમને આડકતરું ઉત્તેજન મળે; તોયે તેવાં લગ્નોનાં અટકાવ સાથે ધારામાં ખાસ ફેરફાર કરવાનું પણ તેઓ સલાહકારક જોતા નથી, પણ ઉપલી કલમો કાઢી નાખવાથી અચગીનાં કારજને લગતા વરવાંધા ધર મેળે પતાવવાનું કામ પારસી પંચાયત પોતે ઉપાડી લઈ શકશે. આ વિચારની વિરૂદ્ધ કમીશનનાં દેશી પ્રહરથીએ સરકાર જોગ પોતાનો અભિપ્રાય લખી વાળ્યો હતો.

બીજો સવાલ જે ખાસ અગત્યનો હતો તેના સંબંધમાં કમીશનનાં યુરોપિયન મેમ્બરોએ એવું મત આપ્યું કે લગ્ન આગમ્ય કે તે પછી ધર્મ સંબંધી એતેકાદમાં જે તક્ષાવત હોય તો એક પારસી લગ્ન રદ બાતલ ગણવાની જે કલમો ધારાનાં ખરડામાં નાખવામાં આવી છે તે દેખીતી બહુ સખત હોવાથી કાઢી નાખવી જોઈએ, નહિ તો કાયદાનાં કામને ઉલટું પાછળ હટાડવા જેવું થઈ પડે. આ વિચારો સામે કમીશનનાં પારસી સભાસદોએ પોતાનો સખત વાંધો રજુ કર્યો. તેના સંબંધમાં કમીશને પારસી ધારા મંડળનું મત જાણવા માગતાં એ સભાએ પોતાનાં સેક્રેટરીઓ શેઠા નવરોજી ફરહુનજી અને

સોરાબજી અંગાળી મારફતે કમીશનનાં સેક્રેટરી શેઠ કેપુશર આલપાઈવાળા ઉપર તા. ૪ થી એપ્રિલ ૧૮૬૨ ને દિને એક પત્ર લખી જે અગત્યનો ખુલાસો કીધો હતો તેનો જરૂર જોગો ભાગ નિચે ઉતારી લખ્યો છીએ.

“The Managing Committee do not profess to ask that the laws they have proposed should have any application to others than those professing themselves to be Zoroastrians, and the section under notice would, they believe, only apply to Parsees by religion and to no other. Marriage among Zoroastrians, is not regarded as a civil contract simply, but as being of the nature of a religious rite, and, as such, cannot in the sense in which the word is used in the section, take place in the case of persons professing a different religion to that of Zoroastrianism, or where one of the parties does not profess that religion. It would be irregular and invalid for Parsee priests to solemnize such marriages. The invocation addressed to the bridegroom and bride by such officiating priests is in its nature wholly inapplicable to persons who do not profess the Zoroastrian religion. During marriage, and after death, it is usual to associate the names of the husband and wife together in the performance of religious rites and ceremonies which take place on various occasions, and there would be great inconvenience, and would offend the religious feelings of the Parsee Community that such ceremonies should take place unless both the parties should be Zoroastrians.”

ઉપલાં સર્વ વાંધાઓ છતાં કમીશનનાં યુરોપિયન મેમ્બરોએ તો પોતાનાંજ વિચારોને વળગી રહેતાં જણાવ્યું કે એ આખતમાં પારસીઓની ધર્મ સંબંધી ચીવટ લાગણી જ્યાં સુધી ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી તેઓ ધાર્તી રાખે છે તેવા કશા પણ અનાવો ધારાની એ કલમો કાઢી નાખવાથી અનવાનાં સંભવો નથી.

આ કમીશનને વળી લગ્ન તલાકનાં ધારાનાં ખરડામાં ઉમેરો કરી તેને લગતા મુકરદમાઓ ચૂકવવાની સત્તા પારસી પંચાયતને હાથ રાખવાની ભલામણ કરતાં એ મંડળની ચૂંટણીનાં ધોરણ તથા

તેની કામ ચલાવવાની રીતિ આખે ઘટતા કાયદા કાનુનો સૂચવ્યા; તે સાથેજ તેમનાં ચુકાદા સામે હાઇકોર્ટને અપીલ સાંભળવાની છુટ મુકવા તથા દેશાવરો ખાતે પણ તેવાજ ધોરણ ઉપર પારસી પંચાયતની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કીધી હતી.

એ બાદ મુંબઈ સરકારે ૧૮૬૩ નાં અક્ટોબર મહિનામાં પોતાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. તેમાં કમીશનની ભલામણને અનુસરીને પારસીઓ માટે ધારા બાંધવાની ખુલ્લેખુલ્લી અગત દર્શાવતાં તેઓ (કમીશન) સન્મુખ નિકળેલા ચોકસ તકરારી સવાલોનાં સંબંધમાં પોતાનાં અંગત વિચારો જાહેર કરવાની તક લીધી હતી. ધર્મ સંબંધી તફાવતને લીધે એક પારસી લગ્ન રદ કરી શકાય કે નહિ એ સવાલ ઉપર ખાસ કરી અભિપ્રાય આપતાં જણાવ્યું કે જો લગ્ન વખતે એવો ફરક હસ્તી ધરાવતો હોય તો તે સાદું અને પક્ષેએ પોતાની રાજી ખુશીથી કરેલું હોવાથી તેની વચ્ચે આવવાનું વાજબી ગણાય નહિ, પણ પરણ્યા પછી જો મરદ અથવા ઓરત પારકા ધર્મમાં વટલી જાય તો એક અથવા બીજા પક્ષની અરજ ઉપરથી લગ્ન રદ કરવાં સલાહકારક થઈ પડે કેમકે એવા સવાલોનાં સંબંધમાં પશ્ચિમનાં આચારવિચારોને અનુસરીને કામ નહિ લેતાં પૂર્વ તરફનાં મુલકોની લાગણી ધ્યાનમાં રાખી તે ઉપર અમલ કરવો જોઈએ કે જ્યાં ધર્મ સંબંધી રાહરિવાજને સંસારી જીંદગી સાથે હંમેશાં નિકટનો સંબંધ ધરાવતા જોવામાં આવે છે.

આ મુજબ પોતાનાં વિચારો જણાવી મુંબઈ સરકારે પારસી કોમની હાજત અને માગણીઓ ઉપર ઘટતું ધ્યાન આપવાની વડી સરકારને અરજ કરતાં તેમની જાહેર સેવા અને સદ્ગુણોની નિચલા મગરૂરી ઉપજવનારા શબ્દોમાં સ્તુતી કરી હતી.

“He (The Governor in Council) feels it his duty however to add that Her Majesty possesses no subjects, who, for loyalty, intelligence, capacity for public duties, liberality, sympathy with suffering, and honest admiration for British justice, have a better claim to a full and indulgent consideration of their needs, than the Parsee Community of Bombay and the mofussil.

ત્યાર પછી આ બાબતને લગતા દસ્તાવેજો ઈંગ્લેંડ જતાં હિંદી વજીર સર ચાર્લ્સ વુડે કમીશનનાં રીપોર્ટ તથા મુંબઈ સરકારનાં ઠરાવ સાથે એક મળતા થઈ પારસીઓ સારૂ વડી લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલ મારફતે ઉતાવળે ધારા બાંધી આપવાની હિંદુસ્તાનની સરકારને ફરમાસ કીધી હતી.

ત્યાર બાદ પારસી કારોબાર મંડળીએ કમીશનનાં યુરોપિયન અધિકારીઓ જેઓ ધારાનાં અસલ ખરડામાંથી બાળકમ અને કારજનાં કરારોને લગતી તેમજ પરકામ સાધનાં લમ રદ કરવા

સંબંધી જે જે કલમો કાઢી નાખવા માગતા તે આહાલ રખાવવા માટે હિંદુસ્તાનની ધારા બાંધનારી સભા ઉપર એક અરજી મોકલી આપી.

વળી એજ વખતે ઇન્ડિયન સીવિલ કોડ (Indian Civil Code) નામનો એક વારસા હિસ્સાનો ધારો જે હિંદુ, મહમદીયાંન અને ખ્રીસ્તી સિવાય હિંદુસ્તાનમાં વસતી સર્વ ક્રામોને લાગુ પાડવાનો સરકાર ઇરાદો રાખતી હતી તેમાં પારસીઓને પણ સમાવી દેવાને ઓ. મી. મેને વડી ધારાસભામાં એક મીનીટ કરવા ઉપરથી કારોબાર મંડળીએ તે સામે એક બીજી અરજી વડી સરકાર ઉપર રવાને કીધી, કેમકે આ ગોઠવણુ જે અમલમાં આવે તો આપણાં ટોળાંના લાભોને કુટલીક રીતે નુકસાન પુગે એવો સંભવ હતો.

પારસીઓનાં લક્ષતલાકનાં ધારાનું એક બીલ ઓ. મી. એન્ડરસને ૧૮૬૪ નાં ડિસેમ્બર માસમાં વડી ધારાસભામાં દાખલ કર્યું, જેની તપાસ અર્થે નીમાયલી સીલેક્ટ કમીટીએ પોતાનાં રીપોર્ટમાં એવી સૂચના કીધી કે પારસી લક્ષતલાકનાં મુકરદમા ચૂકવવા માટે પંચાયતને બદલે મુંબઈ તેમજ દેશાવર ખાતે મેટ્રીમોનીયલ કોર્ટોની સ્થાપના કરી તેનાં કામમાં ભાગ લેવા સારૂ પારસી ડેલી ગેટોની ચોક્કસ સંખ્યા મુકરર કરવી જેઓ જડજ સાથે બેસીને દરેક મુકરદમા ચૂકવવામાં તેને મદદ આપે.

વળી ધર્મ સંબંધી તફાવતને લીધે એક પારસી લક્ષ બેમાંના એકબી પક્ષકારની અરજ ઉપરથી રદખાતલ થઈ શકે એવી કલમ ખરડામાંથી કાઢી નાખવામાં આવી; તથા અયગીનાં લગ્નો આડકતરી રીતે અટકાવવા માટે એવી કલમ ઉમેરાઈ કે ભરથાર જે સોળ અને સ્ત્રી ચૌદ વરસની અંદરની હોય તો લક્ષનાં સાટાં અથવા કબાલાને લગતી કાઠબી બાબતની ફરિયાદ તેઓથી કાયદેસર રજુ થઈ શકે નહિ. છેવટે આ બાબતને લગતું એક બીલ ૧૮૬૫ નાં ૧૫ માં એક્ટને નામે વડી ધારાસભામાંથી પસાર થયું જે કાઉન્સિલમાં રજુ કરતાં ઓ. મી. એન્ડરસન પારસી કામની તારીફમાં નિચલા નોંધી લેવા બેગ સુખન બોલ્યા હતા.

“The Parsees will day by day prove themselves more efficient as an agency by which the civilization of the West will be able to influence the destiny of this magnificent country. We have before us a class of our fellow-subjects, who ask this council to save them from moral degradation. The remnant of a great historic race have, by the operation of our legal tribunals, been left, in respect of a most important relation of life, without law. They have not revelled in the base license thus afforded; they cleave to the purer instincts of

man's nobler nature. Much as all who know the Parsees, must applaud their lofty public spirit, this demand so long, so patiently, so consistently, urged for the sanction of a moral law, has the greatest claim to our admiration. From the time when the Davar of Surat afforded aid to our first Factory, to the time when Sir Jamserjee Jeejeebhoy called on his countrymen to stand by the British Government with their fortunes as they would, if need were, with their lives, the Parsees have ever been faithful and loyal to our rule. They asked in the eighth century a poor Rana of Sunjan for the boon of religious liberty, and he granted it to them. They ask in the nineteenth century from the Great British Government the vindication by enactment of their moral law. I trust it is not possible that they can ask in vain.

ત્યાર પછી વારસા હિસ્સાને લગતું ખીલ *ઓ. મી. એન્ડરસને ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૫ માં વડી ધારાસભામાં દાખલ કર્યું; તેની તપાસ અર્થે નીમાયલી સીલેક્ટ કમીટીનો રીપોર્ટ એજ સાલનાં એપ્રિલ મહિનામાં તેઓએ કાઉન્સિલ મધ્યે રજુ કરતાં કમીટીની સૂચના મુજબના કેટલાક ફેરફારો સહિત આ ખીલ ૧૮૬૫ નાં ૨૧ માં એક્ટને નામે પસાર થયું હતું. તેમાં નાખેલી એક ખાસ કલમની રૂએ ઇન્ડિયન સકસેશન એક્ટનો ધારો ચોક્કસ લાગો આદ કરતાં પારસીઓને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે અને તેની મદદથી વારસા, વસિયતનામાં વિગેરે ઘણીક આખતોને લગતા બંદોબસ્તોનો આધતો લાલ આપણી ક્રામ મેળવવાને લાગ્યશાળી થઇ છે. ૧૮૬૫ નાં ૧૦ માં એક્ટને નામે ઝાળખાતા આ ધારાની ચોથી કલમ જે પારસીઓને પણ લાગુ પડે છે તે બહુ અગત્યની છે, કેમકે તેમાં એક પરણેલા મરદ મિસાલજ ઓરતને પણ પોતાની ખાનગી મિલકતનો કુલ અખત્યાર ભોગવવાની સત્તા આપી, તેની માલિકી ઉપર તેનાં ખાવિદનો કશો હક પુગે નહિ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

* ઓ. મી. એચ. એલ. એન્ડરસને દેશની બનવેલી સેવાઓ ધ્યાનમાં લઇ તેને માનપત્ર અને ટરુટી-મોનીયલ આપવાનો ઠરાવ કરવા આગેવાન દેશીઓની એક સભા તા. ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૮૬૫ ને દિને મજગામ કેસ્ટલમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ મળી હતી, જે વેળા ધારેલી ગોઠણ હાર પાડવા માટે નીમાયલી કમીટીમાં સોરાબજી પણ સામીલ હતા. તે પછી તા. ૧૩ મી મે ૧૮૬૫ ને દિને એજ ઠેકાણે એક મોટી મિજલસ હજીર સર જમશેદજી તરફથી મી. એન્ડરસને માનપત્ર આપી એક પીસ ઓફ પ્લેટ ભેટ કરવામાં આવી હતી.

લગ્નતલાકનાં ધારાની ત્રીજી કલમમાં પારસીઓથી ક્યાં ક્યાં ખેશીપણું વચ્ચે લગ્ન થઇ શકે નહિ તેની એક ટીપ સરકારી ગેઝેટ મારફતે બહાર પાડવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. તે તૈયાર કરવાનું કામ લૉ કમીશનને સોંપવામાં આવતાં તેમની લલામણુ ઉપરથી પારસી ધારા મંડળીએ પોતાનાં સેક્રેટરી સોરાબજી અંગાળી મારફતે એવી એક ટીપ ઉપજાવી કમીશન આગળ રજુ કરી, જે સરકાર ઉપર રવાના થતાં તા. ૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૫ નાં “ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયા” મध्ये નામદાર ગવર્નર જેનરલની કાઉન્સિલે છપાવી આહાલ રાખી હતી.

એ બાદ લૉ એસોસીએશન તરફથી તેનાં સેક્રેટરી સોરાબજીએ પારસીઓ માટે બાંધવામાં આવેલા વારસાહિસ્સા તથા લગ્નતલાકનાં ધારા અને તેને લગતા અગત્યનાં દસ્તાવેજોનું એક પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં છપાવી પ્રકટ કર્યું હતું, જેનાં દિબાચામાં તેઓએ જણાવેલા વિચારો નોંધી લેવા જોગ છે. લગ્ન તલાકનાં ધારાની ખુબી વિષે તેઓ લખે છે કે:—

“જીવતી ઉપર ખીજી બાએડી કરવી એ એક ફેજાહારી અપરાધ છે એવું જાહેર કરનારો તથા તેવા અપરાધ તરીકે એ કામને માટે ઈંગરેજી ધારાને મલતી રીતની સજા કરનારો એક ધારો, એશીયા ખંડની સઘલી પરબઓમાં હાલ એકલા પારસીઓએજ પોતા ઉપર પોતાની ખુશીથી લાગુ પાડીઓ છે, તેથી કરીને આવતા વખતમાં એકલા પારસીઓજ તેમ કરનારાઓમાં પેહેલા ગણાશે, એ ખરે-ખરી ખીનાને તેઓનો વંશ મગફરીથી બતાવી શકશે. તેજ પરમાણે વલી એરતબતનાં પોતાનાં પરણીઆ હક ધારાની રૂહએ મુકરર કરી, એક અકલવાલા તથા પોતાની છુધી ઉપરથી પોતા ઉપર જોખમ સમજનાર પરણી તરીકે તેણીનાં ખુદ પોતાનાં દાવાઓનાં આધાર ઉપરથી તેણીને સંસારમાં નીશચએ ચહડતી પદવીએ વધારવામાં પેહેલવેહેલા દેશી તરીકેનાં માન ઉપર એકલા પારસીઓજ દાવો કરી સકશે.”

વળી એરતોને મજેલા વારસા હિસ્સાનાં હક બાએ તેઓ લખે છે કે:—

“એ પરમાણે હીદુસતાનની બરીટીશ હકુમતનાં હરએક ભાગ ખાતે વગર વશીએતે ગુજરી જનાર પારસીની મીલકત હવે તેનાં કખીલાનાં મરદો તથા એરતો વચ્ચે એવી રીતે વેહેંચી શકાશે કે, જે રીત એરતોનાં ઘટતા દાવાને મલતી છે અને તે વેહેંચણી એવા નીઅમ ઉપર થઇ છે કે જે નીઅ-મોથી, એ ટોલાનાં ધારવા મુજબ, પારસી કામનાં મરદો તથા એરતોનાં અરસ પરસનાં જોખમો અને ફરજોની ઘટટી હદ સચવાઇ સકાએ છે”

આ પ્રમાણેલખી જવા છતાં સોરાબજી પોતે કબૂલ કરતા કે પારસી ધારાઓ કાંઈ સંપૂર્ણ નથી અને તેમાં બેશક કેટલેક ઠેકાણે ખામીઓ રહી ગઇ છે, તોપે તેમનું કહેવું તદ્દન વાજબી હતું કે જે જુનાં પક્ષનાં આચારવિચારો ધ્યાનમાં લઇ થોડી ધંણી પણ છુટ મુકવામાં આવી ન હતે તો આ અગત્યનું કામ પાર ઉતરવુંજ મુશ્કેલ પડતે.

પારસી કારોબાર મંડળીની છેલ્લી બેઠક તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૬૯ ને દિને મળી હતી. તે વેળાએ જે જે યુરોપિયન ગૃહસ્થોએ ધારાનાં આ કામમાં મદદ કીધી હતી તેમનો તથા મંડળીનાં સરનશીન શેઠ દ્રામજી નસરવાનજી પટેલ તથા નાયબે સરનશીન શેઠ હીરજીભાઈ હોરમસજી શેઠના તથા સેક્રેટરીઓ શેઠો નવરોજજી ફરદુનજી અને સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીનો ઉપકાર માનવા ઉપરાંત છેલ્લા બંને ગૃહસ્થોએ સલાને કરેલી કિંમતી મદદની પિછાનમાં તેઓ દરેકને રૂ. ૫૦૦) ની કિંમતની એક પીસ ઓફ પ્લેટ ઘટતા લેખ સાથે ભેટ કરવામાં આવી હતી.

આ મહત્વનું કામ લાંબી મુદતે પાર ઉતારતાં તેનાં સેક્રેટરીઓને કેવી મેહેનત અને મુશ્કેલીઓ-માંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તેનો અસરકારક ખ્યાલ આપવા તા. ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૮૬૩નાં “રાસ્ત ગોસ્તાર”માં આવેલું નિયતું લખાણ અતરે ઉતારી લેવા બેગ ધારીએ છીએ જે સોરાબજીનાં મરણ બાદ પ્રગટ થયું હતું.

“ મરહુમની ખીજ એક ખાસ ખુખી જે આપણા જીવાનોએ નકલ કરવા બેગ હતી તે માથે ઉઠાવેલાં દરએક કામમાં આરપાર નિકલવા જેવું પુખ્ત અને પાકેપાકું કામ કરવાની સંપૂર્ણતાનો ગુણ હતો. એકજ દાખલો લખએ તો પારસીઓના વારસા હીરસા તથા લગ્નતલાકનાં ખાસ ધારા બાંધી મંગાવવાનું કામ જે મરહુમ સોરાબજીએ પોતાના બેડિયા મરહુમ નવરોજજી ફરદુનજી સાથે મળીને પાર ઉતાર્યું હતું, તે એકજ કામ તેના માહાભારતપણાંને માટે એવું તો યાદગાર થઇ ગયું છે કે તેમાં કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં હતાં, કેટલી મેહેનત પડી હતી, કેટલો અબ્યાસ કરવો પડ્યો હતો અને કેટલી લડત ચલાવવી પડી હતી તેનો આજના વખતના જીવાનોને કશો ખ્યાલ પણ આવવાનો નથી. નવરોજજી ફરદુનજી અને સોહરાબજી શાપુરજી બેહુની સંગે બેસીને અમે લીધેલા લાંબા અનુભવ ઉપરથી એટ-લુંજ કહેવું બસ થશે કે પારસી ધારાસભાનાં સંબંધમાં કાંઈ ડજનેક મોટી મોટી અરજીઓ કરવી પડી હતી, પારસી મુકદમાઓને લગતા મોટા મોટા પોઠાઓનાં પુસ્તકખાના ઉઠાવવાં પડ્યાં હતાં, તે મુકદમાઓ વિષે સરકારમાં ચાલેલા અસલી પત્ર વેહવારનાં દફતરખાનાં ખોળવાં પડ્યાં હતાં, અને જ્યારે સભાનું કામ શેઠ સોહરાબજીએ આટોપી લીધું ત્યારે તે કામનાં ગાહું ભરીને દફતરો થયાં હતાં. પત્ર વેહવાર ઉપરાંત પારસી ધારાસભાની ૬૦ બેઠકા વર્ષો સુધી ભરવી પડી હતી અને તેની લંબાણ નોંધ રાખવી તથા છપાવવી પડી હતી, અને જ્યારે તેટલાંથી રાજ ન થતાં મુંબઈની સરકારે પારસી-ઓને માટે ખાસ ધારા બેઠકે કે નહી તે સવાલ સર બેસક આર્નાહડનાં કમીશનને સોંપ્યો ત્યારે, તે પછી મુંબઈ સરકારે ઠરાવ પસાર કીધો ત્યારે, તે પછી ગવર્નર જેનરલની કાઉન્સિલમાં ધારા રજી થયા ત્યારે, અને છેલ્લે હિન્દુસ્તાનનાં વજીરખાસે સધળું બાહાલીને માટે ગયું ત્યારે આ બહાદુર લડવૈયા બેડીદારને સધળી મેહેનત નવેસરથી લેવી પડી હતી. એ રીતે પારસી ધારાનું કામ ૧૦ વર્ષ પૂરું થયું તે એકજ કામ શેઠ સોહરાબજીની કાર્તિનો મિનારો સદાની તેમની યાદ બળવતો ઉભો છે.

(૮૧)

પ્રકરણ ૮ મું.

કેળવણીને લગતાં કામોમાં ભાગ

(૧)

સ્ત્રી કેળવણી અને તેની શુભ શરૂઆત: ધી સ્ટુડન્ટસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટીફીક સોસાયટી-બુકકમીટી-જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીની સ્થાપના-દેશી છાટીઓની ચઢતી કેળવણીને સારૂ કોટ ખાતે ઉઘાડવામાં આવેલી એક ગુજરાતી કન્યાશાળા-એતવાડી જ. છા ની નિશાળ-કાંઠા મોહોલાવાળી છાટીઓની સ્કૂલ-કરેલવાડી કન્યાશાળા-વિક્ટોરીયા ઍબ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલનાં આળકોને મેજખાની-નવસારી સ્કૂલ-એલેકઝાન્ડ્રા ઇન્સ્ટીટ્યુશન.

(૨)

ધર્મ સંબંધી કેળવણી

મુલ્લાં ફીરોઝ મદ્રેસા-સર જમશેદજી જીજીભાઈ ઝંઢ મદ્રેસા

આજ પાંસઠથી પણ વધુ વરસોની વાત ઉપર એલરીનસ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં તાલીમ લઈ બહાર પડેલા ઉલટમંદ જવાન્યાઓ સ્ત્રી કેળવણીને લગતાં તેમજ ખીજાં ઉપયોગી કામો બજાવવામાં પરસ્પર એવી એકદિલીથી જોડાયલા હતા કે તેઓમાંનાં કોઈ અમુક ગ્રહસ્થની જીંદગીની હકીકત રજૂ કરવી તે એક લેખે સંસાર સુધારાની સામાન્ય તાવારીખમાં ઉતરવા સમાન છે, જે એવી રસિકી અને મનન કરવા જોગ છે કે તે લગાર લંબાણથી હેઠળ આપવાની જરૂર ધારીએ છીએ.

આ જવાન્યાઓએ પ્રથમ ૧૮૪૮ નાં સાલમાં ધી સ્ટુડન્ટસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટીફીક સોસાયટી (The Students' Literary and Scientific Society) નામનું એક મંડળ સ્થાપ્યું, જે થોડાજ વખતમાં તમામ સુધારાનાં મૂળ પાયા અને મધ્યબિંદુ સમાન થઈ પહ્યું હતું. તેમાંથીજ સુધારા અને કેળવણીની જીંદગી શાખાઓ-ગુજરાતી તથા મરાઠી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, તેમજ છોકરીઓની નિશાળા-એ જન્મ લીધો, જેઓ પ્રથમમાં મૂળ સલા સાથ નિકટ સંબંધ ધરાવવા છતાં પાછળથી સ્વતંત્ર મંડળો થઈ પોતાનો વહિવટ ચલાવવા લાગ્યાં.

પ્રજ્ઞ સેવા બજાવવાની તેમની આ સઘળી વેહેવારૂ ચળવળ ઈંગ્રેજ કેળવણી, પાશ્ચિમાત્ય સુધારાનેજ આભારી હતી, જેમનાં તારીફ લાયક ઉમંગ અને ઉત્સાહને ઉત્તેજન દઈ આગળ પાડવામાં તે વખતનાં પ્રોફેસરો પેટન, ગ્રીન, અને રીડ જેવાઓએ કાંઈ જેવો તેવો ભાગ લીધો હતો નહિ.

તેઓ ફક્ત નીમેલે વખતે પાઠશાળામાં શિક્ષણ આપી ચાલ્યા જવામાંજ પોતાની ફરજ પુરી થયલી સમજતા નહિ હતા, પણ પોતાનાં શિષ્યોનાં ભલામાં અંગત ભાગ લઇ તેઓમાં હંદગી માટે ઉંચા આદર્શો (Ideals) ઉત્પન્ન કરતા, સંસારી ફરજો વિષે અચ્છો ખ્યાલ બેસાડતા, અને દેશીઓમાં કેવા કેવા સુધારાઓ દાખલ કરવાની જરૂર હતી તે તરફ નિત્ય તેમનું લક્ષ દોરવાની કાળજી રાખતા. આ મુજબ ગુરૂઓ અને તેમનાં શિષ્યો વચ્ચે પરસ્પર મિત્રાચારી ભરેલો સંબંધ જન્મ પામ્યો હતો કે જે એલાઓએ પાછળથી જાહેર હંદગીમાં નામ કાઢવાથી એ ઉસ્તોદોને હજી પણ માન સાથે યાદ કરવામાં આવે છે.

આ શિક્ષણની અસર હેઠળ એ જવાન્યાઓમાં એક જાતની Spirit of inquiry (ચોક્કસાઇ અથવા તલાસ કરવાની વૃત્તિ) જાગૃત થવા પામી જે વડે તેઓ હરેક બાબત કે સવાલનાં ગુણદોષો પ્રથમ આરીકીથી તપાસવા પછીજ તેનાં સંબંધમાં પોતાનું સ્વતંત્ર મત બાંધી તેને અનુસરીને કામ લેતા હતા; કાંઈપણ ચીજ વગર વિચારે કબૂલ રાખતા નહિ. તેમ કરતાં સંસાર મંડળની ધણીક આમીઓ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાતાં તે દૂર કરવા અર્થે તેઓએ જ્ઞાનનાં ફેલાવાનાં-અક્સર કરી સ્ત્રીઓને સુધારવા અને કેળવવાનાં-સાધનો ઉભાં કરવાની અગત્ય પિછાની લઇ તે માટે અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા; અને તેમાં કાંઈપણ નવાઇ છે? કેળવણીથી પ્રકાશિત થયેલું તેમનું મન ચોખેરની અજ્ઞાન વાતાવરણનાં અંધકારમાં કેમ છુપાઇ રહે છે? તે સત્યતા, ધનસાફ, અને છુટાપણાના ઉમદા માર્ગ તજી સાંકડા વિચારોનું અંધન, વેહેમી રિવાજોની ગુલામગીરી પોતા કે પોતાનાં ભાઇ-બંધો માટે સહનજ કેવી રીતે કરી શકે?

સારે પ્રથમ વિદ્યાહુન્નર અને સાહિત્ય સંબંધી રસાલાઓ વાંચી અરસપરસનાં જ્ઞાનમાં વધારો કરવાની મતલબથીજ ધી રટુંટસ સોસાયટીની સ્થાપના પ્રોફેસરો પેટન, ગ્રીન, અનેરીડ જેવા ઉસ્તાદોની બાંહેધરી હેઠળ કરવામાં આવી હતી. સોરાબજીએ તા. ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૮૪૯ ને દિને સોસાયટી સન્મુખ પારસીઓ ધરાનથી નાસી આવ્યા પછીનો થોડોક હેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો જે વિષે આપણે પ્રકરણ ત્રીજાંમાં બોલી ગયા છીએ.

એજ સાલની તા. ૨૪ મી ઓગસ્ટને દિને મી. બેહેરામજી ખરશેદજી ગાંધીએ “સ્ત્રી કેળવણી” ઉપરનો પોતાનો વિષય સોસાયટી આગળ રજૂ કર્યો. તેનાંજ પરિણામમાં આ બહુ અગત્યનું અને શુભ કામ તેઓ તરફથી શરૂ થયેલું હોવાથી એ યાદગાર દિવસ સોસાયટીની તવારીખમાં બેશક નોંધી રાખવા જોગ છે.*

* પારસીઓમાં કન્યાકેળવણીની પ્રથમ શરૂઆત કોણે કીધી-ધી રટુંટસ લીટરરી એન્ડ સાયનટીકલ સોસાયટીએ કે પેહેલા સર જમશેદજીએ-તે વિષે ચોક્કસ મુદતની વાત ઉપર અતરેનાં છાપામાં કેટલાક લખ-

આ નિબંધ ઉપર ગરમા ગરમ તકરાર ચાલવા બાદ પ્રૉ. પેટને એવો વિચાર આપ્યો કે સ્ત્રી કૃળવણીનાં સંબંધમાં ફક્ત મોઢેથી તો બહુ બહુ બોલાઈ ચુક્યું છે માટે હવે તો કંઈક કરી બતાવવાની

નારાઓએ ચર્ચા જગાડી તેનું માન સર જમશેદજીને આપવા માગ્યું હતું. પોતાનાં બોલવાનાં ટેકામાં તેઓએ જણાવ્યું કે ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીની સ્કૂલો ઉધડી તેની ઘણાં વરસ આગમ્ય એટલે ૧૮૪૪ નાં સાલમાં પેહેલા બેરોનેટ સાહેબે સરકાર સાથે પત્રવેહેવાર ચલાવી મુંબઈ તથા દેશાવરનાં ગરીબ જરથોસ્તીઓની હાજતો ટાળવા તથા તેમનાં છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવા માટે એક નાદર રકમનું ટૂંક કરી સરકારની દેખરેખ અને સંભાળ હેઠળ તે મેલવાની ખાચેશ દેખાડી હતી. આ બાબતમાં કેટલાકવાંધા ઉઠવાથી થોડાં વરસનો ગાળો વીતી ગયો જે બાદ ૧૮૪૯ ની શરૂઆતમાં એક ડીડ ઓફ સેલ્વમેન્ટ ઘડવામાં આવ્યું અને તેનાં પરિણામમાં સર જ. જી. બેનીવોલન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુશનની સ્થાપના થઈ; એટલા માટે કન્યાકેળવણીની શરૂઆત કરવાનું માન સર જમશેદજીને ઘટે છે અને તે “પારસી પ્રકાર” તથા ખીનં પુસ્તકોની ભુલ ભરેલી વલણને આધારે ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીને ફાળો જવું નેઈએ નહિ. હાં આપણે જણાવીશું કે તેઓએ રબ્બુ કરેલી આ ઇન્સ્ટીટ્યુશનને લગતી પ્રથમ તવારીખ બે કે ખરી છે તેથી એક કામનો વેહેવાર અમલજ બે તેની શરૂઆત ગણાતી હોય તો ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીજ તેની પહેલ કરનાર હાખલનું માન નિચે રબ્બુ કરેલી સાલવાર વિગતોને આધારે ભોગવી શકશે.

ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટી હસ્તક છોકરીઓની બે મરાઠી અને ચાર ગુજરાતી નિશાળો—કોટ, ઘોખી-તળાવ, બહારકોટ અને મજગામ—નાં લતાઓ ઉપર તા. ૨૧ મી અક્ટોબર ૧૮૪૯ ને દિને ઉધડી હતી. સર જ. જી. પારસી બેનીવોલન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુશનની સ્થાપના તા. ૧૭ મી અક્ટોબર ૧૮૪૯ ને દિવસે થયલી બેવામાં આવે છે. પ્રથમ તેમાં પારસી છોકરાઓનેજ કેળવણી મળતી પણ પાછળથી તા. ૧૯ મી નવેમ્બર ૧૮૪૯ ને દિને છોકરીઓને પણ એ ખાતાનો લાભ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો, જેને અનુસરીને તા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૯ થી છોડીએ તેમાં હાખલ થવા માંડી હતી.

આ ઉપરથી ખુદલું બેવામાં આવશે કે ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીની નિશાળો ઉધડવા પછી લગભગ બે મહિને છોકરીઓને કેળવણી આપવાનું કામ સર જ. જી. પારસી બેનીવોલન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં ચાલુ થયું હતું. આમ છતાં આપણે એટલું તો કબ્બલ કરીશું કે આપણી કામમાં કેળવણીનું કામ પહેલવહેલું મોટા પાયા ઉપર ઉપાડી લેવાનું માન તો અલખતાં સર જમશેદજીને ઘટે છે.

આ બાબતમાં વળી એવો સવાલ ઉઠાવવામાં આવે છે કે પેહેલા બેરોનેટ સાહેબે જ્યારે એક મોટું કેળવણી ખાતું સ્થાપવાનો વિચાર લાંબા વખત અગાઉ બહાર કર્યો ત્યારે ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટી એ તેવીજ હિલચાલ નાના પાયા ઉપર શરૂ કરવાનું કારણજ શું હતું. તેનાં ખુલાસામાં આપણે એટલુંજ કહીશું કે તેઓએ આ ખાતું ઉધાડી તેમાં સ્ત્રીકેળવણીનું મંડાણ થાય ત્યાંસુધી ખોટી થવાને બદલે આ બાબતમાં જે પ્રથમ મુશ્કેલી-પ્રબ્લમને કેળવી તેમને અણગમે દૂર કરવાની હતી—તે ધ્યાનમાં લઈ પોતા તરફની ઘટતી ચળવળ સાથ ગમે એવી નાની શરૂઆત કરવાનું પણ વાજબી વિચાર્યું હોય એ બનવાબેગ છે. વળી એજ અરસામાં શેઠ હાદાભાઈ નવરોજીએ સ્ત્રી કેળવણીનાં ફાયદા સમજાવવા અને પોતાની સોસાયટી માટે મફદ માગવા સર જમશેદજી અને તેમનાં ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં અધિકારીઓની જે મુલાકાત લીધી હતી (જેને

જરૂર પિછાનવી જોઈએ. પોતાનાં શિક્ષાગુરૂનાં આ વચનો સાંભળતાંજ ભેગા મળેલા વિદ્યાર્થીઓનાં દિલમાં એવો ઉમંગ આવ્યો કે તેઓએ તેને તેજ ધરીથી કંઈક સંગીન વેહેવાર કાર્ય બજાવવાનો પકકો ઠરાવ કરી જતી મેહેનતે થોડાજ વખતમાં જ મરાઠી ઉપરાંત ચાર ગુજરાતી નિશાળો ફાટ, ઘોખી-તળાવ, બહારફાટ અને મજગામનાં લતાઓ ઉપર ઉભી કીધી; એટલુંજ નહિ પણ તેઓનાં પર-ગણુપણાંને ખરેજ ધન્ય છે કે તે વેળાએ પગારદાર શિક્ષકો રાખવાનું પાલવી શકતું ન હોવાથી છોડીએને સ્કૂલોમાં શિક્ષણ આપવાનું મેહેનત અને કંટાળાભરેલું કામ પણ તેઓએ જાતે ઉપાડી લઈ પોતપોતા વચ્ચે જુદા જુદા લતાઓ વહેંચી લીધા. આ અહરથોમાં શેકો દાદાભાઈ નવરોજી, બેહેરામજી અરશેહજી ગાંધી, અરદેશર દરામજી મુસ, જહાંગીરજી અરજેરજી વાચ્છા વિગેરેનાં નામે જોવામાં આવે છે.

૧૮૫૦ નાં સાલ સુધી તેઓએ પોતાની સગવડ અર્થે નિશાળ ચલાવવાનો વખત ૭ થી ૧૦ નો ઠરાવ્યો હતો પણ તે પછી આ કામ સારૂ તેઓએ રૂપિયા બાર હજારનું ફંડ ભેગું કરવા ઉપરાંત કામા ખાનદાનનાં અહરથોની પણ મદદ મેળવ્યાથી પગારદાર શિક્ષકો રાખી નિશાળો આખા દિવસ-ની કીધી હતી.

આ સોસાયટી હસ્તકની સ્કૂલો માટે લાયક ચોપડીઓ બનાવવા ૧૮૫૧ નાં સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી અને મરાઠી બુક કમીટીઓ નીમાઈ તેમાં પેહેલી મધ્યે સોરાબજી સામીલ હતા. એ કમીટીએ “સાન યોધક” નામની ત્રણ ચઠ ઉતર ચોપડીઓ પ્રગટ કરેલી જોવામાં આવે છે.

ત્યાર બાદ જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીની સ્થાપના પેહેલ વેહેલી કેવી રીતે થઈ તેની વિગત નિચે રજૂ કરીશું.

૧૮૫૭ નાં સાલમાં ધી સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીને લગતી પારસી છોકરીઓની નિશાળો જરથોસ્તી-ઓએ એક મંડળી મારફતે પોતાને સ્વાધીન લેવાનો બંદોબસ્ત કરવા માટે એક પ્રોવીઝનલ કમીટી લગતી વિગત સોરાબજીનાં “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો-ફક્તર ૨ નું” પાને ૬૭ માં આપેલી આ પુસ્તકનાં ૧૮ માં પ્રકરણમાં રજૂ થઈ છે) તે બનાવ વિષે પણ કેટલાકો સંકા બતાવી એવો સવાલ કરે છે કે સર જમશેદજી ન્યારે પોતેજ કન્યાકેળવણીની સ્થાપના કરનાર હતા ત્યારે કોઈ બીજા ધણીએ વચ્ચે પડી તેઓને તેનાં ફાયદા સમજાવવાની જરૂરજ શું હતી. તેનાં સંબંધમાં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તેમનાં ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં પ્રથમ ફક્ત છોકરાઓનેજ કેળવણી મળતી જે ઉપરથી સ્ત્રીઓને તાલીમ આપવાનું કામ કઠાપી પડતું મેલાયલું ધારી લઈ શેક દાદાભાઈએ સ્ત્રી કેળવણીનાં ફાયદા તેમને સમજાવવા માંડ્યા હોય. એ બાબત ઉપર વધુ બજવાળું નાખે એવાં કશાં ખાનગી કાગળોમાં મળી આવ્યાં નથી એ ખેદની વાત છે. કોઈબી રીતે ધીસ્ટુડન્ટસ સોસાયટીની તે આગલી ગુજરાતી નિશાળો જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીનાં કાર-બાર હેઠળ આજે કેવી પગભર હાલતે પુગી ચાલું જમાનાને અનુસરતી તાલીમ આપે છે તે ઉપરથી ખુલ્લું જોવાનું બની આવશે કે એવી હિલચાલો એક કરતાં વધુ દિશાએથી આરંભેલી કેટલી ફાયદાકારક છે.

નીમી જેમાં સોરાયજી સામીલ હતા. એ સભાએ સોસાયટી હસ્તકની નિશાળોની આસરે નવ હજારની પૂંજ પોતાને કબજે લેવા ઉપરાંત ચાલુ ખર્ચ માટે ખીજા આશરે પંદર હજાર એકઠા કર્યા. તે યાદ નાણાં ભરનારાઓની સભા ભેગી મળતાં શાળાઓનો કારોબાર ચલાવવા માટે એક મંડળીની નીમણુક થઈ, જેનાં શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલ સરનશીન અને સોરાયજી એક મેમ્બર અને પાછળથી ટ્રસ્ટી હતા. એ મંડળીએ પોતાની કોટ, ચંદનવાડી, બહારકોટ તથા મજગામની નિશાળો માટે નીમેલા ઑનરરી ઉપરીઓમાં સોરાયજીએ કોટ ખાતે કામ બજાવ્યું હતું. એ સ્કૂલોમાં પહેલાં થોડાંક વર્ષ મુફત કેળવણી આપવામાં આવતી પણ ૧૮૬૨ નાં સાલથી વિદ્યાર્થીઓ કને રૂ. ૧ ની માસિક ફી લેવાની ગોઠવણુ થઈ હતી. મંડળીનાં ચાલુ ખર્ચમાં ખીજા પ્રહરથો જેઠે સોરાયજીએ પણ વરસો તલક પોતાનો નમ્ર ફાળો આપેલો જેવામાં આવે છે.

સોરાયજી અને ખીજાઓની મેહેનતથી ૧૮૭૧ નાં સાલમાં (અથવા તેની આસપાસ) દેશી છોડીઓ માટે મીસ રીચમંડનાં ઉપરીપણાં હેઠળ એક નોરમલ સ્કૂલની સ્થાપના હાંનખીરોડ, કોટ મધ્યે, શેઠ કેમ્બુશર પાટકનાં ઘરમાં થઈ હતી, જેના નિભાવ ખરચનાં રૂ. ૫૦૦) દર મહિને સરકાર આપતી. આ સ્કૂલનાં એક વિભાગ તરીકે પારસી છોકરીઓને ચઢતી કેળવણી આપવા સાર એક ગુજરાતી કન્યાશાળા યાઈ પુતળીયાઈ અરદેશર ઝવેરી (હાલનાં યાઈ પુતળીયાઈ રસ્તમજી કુપર)નાં ઉપરીપણાં હેઠળ ખુલવામાં આવી હતી, જેનાં ખરચનાં કટકે કટકે મળી રૂ. ૫૦૦૦) સોરાયજીએ આપ્યા હતા. આ શાળા એલેક્ઝાન્ડરા નેટીવ ગર્લ્સ ઇન્ગલીશ ઇન્સ્ટીટ્યુશન સાથે એપ્રિલ ૧૮૭૨ માં જેડી નાખવામાં આવી. તેની થોડાં વરસ આગમ્ય એટલે ૧૮૬૭ માં કન્યા કેળવણીનાં મોટાં હિતાર્થી મીસ મેરી કારપેન્ટર વિલાયતથી અતરે આવી દેશી અબળાઓની તાલીમનાં ફેલાવા માટે ભારે ઉલટ ખતાવ્યાથી હાંની દેશી પ્રજા તરફથી તેમને ટાઉન હાલમાં એક માનપત્ર આપવામાં આવી પાછળથી લંડન મધ્યે એક રૂપાંતો ટીસેટ પણ ભેટ થયો હતો. મુંબઈ મધ્યેની આ હિલચાલમાં સોરાયજીએ પણ ભાગ લીધેલો જેવામાં આવે છે. ૧૮૬૮-૬૯ નાં સાલમાં મીસ મેરી કારપેન્ટર ફરીથી મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે ઉપર મુજબની એક કન્યાશાળા સ્થાપવા માટે સોરાયજીએ તેઓની મદદ માગી હતી, પણ તે વખતે જેઠતાં યાનુ શિક્ષકો મળી ન શકવાથી આ યોજના મુલતવી રાખવી પડી, જે પાછળથી અમલમાં આવી હતી.

આ સ્કૂલ ઉપરાંત સોરાયજીની સૂચના, સલાહ, અથવા પૈસાની મદદથી ખીજા પણ કેટલીક નિશાળો મુંબઈ મધ્યે તેમજ એક નવસારી ખાતે ઉભી થવા પામી હતી, જેની બાણવાજોગ વિગતો અતરે આપણે રજુ કરીશું.

પ્રથમ ૧૮૫૯ નાં જુલાઈ મહિનામાં સોરાયજીની સલાહને અનુસરીને શેઠ કાવસજી જહાંગીર રેડીમની (પાછળથી સર કાવસજી) એ ખેતવાડી જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળની સ્થાપના કરી,

જેની ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ પેહેલાં છ વર્ષ તલક સોરાયજીએ બજવ્યું હતું. ૧૮૭૦ સુધી આ નિશાળ ચલાવવાનો ખરચ શેઠ કાવસજીએ આપ્યો પણ તે બાદ તેનાં નિભાવ માટે એક ફંડ બેંચું થતાં તેનો કારોબાર એક ખાસ કમીટી હસ્તક મુકવામાં આવ્યો.

એ પછી ૧૮૭૧ નાં જુલાઈ માસમાં સોરાયજીની સ્વયંના ઉપરથી શેઠ મેરવાનજી માણેકજી શેઠનાએ ભીંડી બગ્ગર, કાંદામોહોલામાં જરથોસ્તી છોકરીઓની એક નિશાળ ઉઘાડી તેનો નિભાવ ખરચ બંધે આપવો ચાલુ કર્યો. એ નિશાળનો વહિવટ ચલાવવા માટે નીમાયલી કારોબાર મંડળીનાં સરનશીન તરીકે સોરાયજીએ પોતાની હુંદગીની છેલ્લી ધડી સુધી કામ બજવ્યું હતું.

૧૮૭૩ ના સાલમાં સોરાયજીએ સરકારની મદદથી કરૈલ વાડી ખાતે એક કન્યાશાળાની સ્થાપના કીધી, જે ઉભી કરવાની મુખ્ય નેમ જીવકાર નામે એક ગરીબ હિંદુ વિધવા બાધને તેમનાં ગુજરાનનું સાધન મેળવી આપવાની હતી. આ બાધની હકીકત જાણવાબેગ છે. પેહેલાં તેઓ ગુજરાતનાં કરવાડા ગામની સરકારી નિશાળમાં નોકરી બજવતાં હતાં અને નાનપણથીજ વિધવા થયલાં હોવાથી નજદીકનાં કતપોર ગામની શાળાનાં એક શિક્ષક લલુભાઈ સાથે લગ્નનાં ગાંઠથી જોડાઈ પાછાં સંસારમાં પડવાનો ધરદો રાખતાં હતાં, પણ બાધનો આ વિચાર જેવો લાગતાં વળગતાંઓની જાણમાં આવ્યો તેવોજ તે અમલમાં મેલાતો અટકાવવાને તેઓએ તેમની ઉપર બહુ બહુ જીલમ ગુજારવા માંડ્યો; આ માટે તેમનાં નિદેય ખેશીઓ જે કે સરકારીઅદાલતમાં યોગ્ય સબ પાત્ર્યાં તોપણ આવા સંજોગ હેઠળ ગુજરાત મધ્યે રહેલું સલામતીભરેલું નહિ જોઈ તેઓ બન્ને મુખર્ષ નિકળી આવ્યાં અને સોરાયજીને મળી પોતાનાં ગુજરાનનું કાંઈ પણ સાધન મેળવી આપવાની તેમને અરજ કીધી. પોતાનાં ખર્ચાનાં બજાઈ રોટી પેદા કરવાનો તેમનો આવો પ્રમાણીક હેતુ જોઈ સોરાયજી ઉપર બહુ સારી અસર થઈ અને સરકાર સાથે પત્ર વેહેવાર ચલાવી ઉપલી સ્કૂલ સ્થાપી તેમાં વડાં શિક્ષક દાખલ તેઓને નોકરી રખાવ્યાં, જે વખતથી આ શાળા જીવકારબાધની સ્કૂલ તરીકેજ ઓળખાવા લાગી હતી. નિશાળ માંડવા માટે સરસામાન, નકશા વિગેરે પ્રથમનો ખરચ તથા તેનાં નિભાવ સાડ દર માસે જોઈતી રકમમાંથી આસરે અરધો હિસ્સો એમણે બે વરસ તલક પોતા તરફથી આપવા ઉપરાંત ખીજાં બે સાલ પણ તે મદદ કંઠક ઓછે દરજ્જે ચાલુ રાખી જે બાદ તે શાળા મ્યુનીસીપેલીટીને હસ્તક કરવામાં આવી હતી.

† આ શાળાનાં વડાં શિક્ષક દાખલ પાછળથી બાઈ વીરબાઈજી ફરામજી મેહેતાની નીમણુક થઈ, જેઓ ઘણાં વરસો સુધી આ ઓહો ભોમબ્યા બાદ તેમાંથી જ્યારે ફારેગ થયાં ત્યારે તેમનાં શિષ્યા અને વખાણનારાંઓએ તેઓનાં માનમાં સર કલ્પસજી જહાંગીર હોલમાં એક મોટા અને સુંદર મેળાવડા કર્યો હતો. આવી પિછાનને તેઓ પોતાનાં અતી માર્ગજી સ્વભાવ, શિષ્યાનાં ભલાં માટેની ઠાઠ અને કાળજી તેમજ શિક્ષણ આપવાની કુનેહથી કેવળ લાયકજી હતાં. તેઓ પોતાના શિષ્યામાં એટલાં તો પલોટાઈ ગયાં

સને ૧૮૯૩ નાં એપ્રિલ માસમાં સોરાબજી ગુજરાવા બાદ એમને નામે સ્કૂલ માટે એક લાયક મકાન બાંધવા સાડ એમની યાદગીરીનાં ફંડ મધ્યેથી રૂ. ૨૫,૦૦૦) ની રકમ ૧૮૯૭ નાં સાલમાં મુંબઈની મ્યુનીસીપલ જ્વેન્ટ રકુલ્સ કમીટીને બક્ષીસ આપવામાં આવી, જેને લગતી વધુ ખુલાસેવાર વિગત પુસ્તકનાં છેલ્લાં પ્રકરણમાં જોવામાં આવશે.

તા. ૧૦ મી મે ૧૮૮૬ ને દિને સોરાબજીએ ધોખીતળાવ વિક્ટોરીયા એંગ્લો વરનાક્યુલર સ્કૂલનાં ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ-છોકરાઓ અને છોકરીઓ-ને એલ્ફીનરટન હાઇસ્કૂલનાં કામપાઉન્ડમાં પોતાને ખરચે મિઠું મોઢું કરાવી જુદી જુદી રમત ગમતોની મોજ ચખાડી હતી. એ વેળા તેઓને બેન્ડ સહિત સરઘસનાં આકારમાં તેમની સ્કૂલેથી લાંબાવામાં આવ્યાં હતાં. બાળકોને પુરી પાડેલી ગમતોથી જેમ તેઓને તેમજ તેમનાં માબાપો જેઓ સારી સંખ્યામાં ત્યાં હાજર હતાં તેમને પણ ધણું સંતોષ ઉપજ્યો હતો.

મુંબઈ ઉપરાંત નવસારી ખાતે પણ સોરાબજીએ કન્યા કેળવણીનાં કામમાં ભાગ લીધો હતો. લાંબાં છોડીઓની એક નિશાળ તે તરફનાં એક પરગણુ વતની ભાઈ સોરાબજી એલ્લજી વજ્રદારે ૧૮૫૯ ની આસપાસ ચાલુ કરી તેમાં શિક્ષણ આપવાનું કામ પોતેજ પુરસદે બિન હાંસલ બળવવા માંડ્યું હતું. આ સ્કૂલને માટે જોઈતી જગ્યા એક બીજા ઉદાર ગ્રહસ્થે વગર ભાડે વાપરવા આપી હતી. આ વાત મુંબઈવાળા શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કામાજીની જાણમાં આવતાં તેઓએ પોતા તરફથી એ ખાતાંને નાણાંની છુપી મદદ આપવાની ધારણાથી લાગતાવળગતાઓ સાથે પત્ર વેહેવાર ચલાવી ઘટતી ગોઠવણુ કરવાનું કામ સોરાબજીને સોંપ્યું. તેનાં પરિણામમાં સ્કૂલને જોઈતા સરસામાન ઉપરાંત ચાલુ ખર્ચને માટે કેટલાંક સાલ સુધી રૂ. ૨૫૦) ની વાર્ષિક મદદ મળતી રહી હતી.

એ નિશાળનાં ઉપરી તરીકે એક અનુભવી મેહેતાજી તેમજ ત્યાં અવસ્તા ભણુવા, સિવવા, તથા કુસ્તી વણુવાની તાલીમ આપવા માટે ખાસ એક પારસી બાઈને રોકવામાં આવ્યાં હતાં. એ સ્કૂલ ચલાવવાનો ખરચ ૧૮૬૬ નાં વરસથી સોરાબજી ઉપર આવી પડ્યો જે થોડુંક સુધી તેઓએ પોતે આપી આ શાળા શેઠ નસરવાનજી રતનજી તાતાને સ્વાધીન કરી, કે જે હાલ બાઈ નવાજ-બાઈ તાતા કન્યાશાળાને નામે ચાલુ છે.

હતાં કે “મોટાંમામ”નાં માનિતાં નામથીજ ઓળખાતાં. તેઓએ થોડીક મુઠતની વાત ઉપર ઉજવવામાં આવેલી આ સ્કૂલની જુબીલી ટાંકણે સોરાબજીની એક ઓઠલ પેન્ડીંગ તસવીર જાણીતા ચિતારા મી. પીઠાંવાળા પાસે ચિતરાવી નિશાળને ભેટ આપી હતી, જે આપણાં માનવંત શહેરી સર દીનશાહજી એલ્લજી વાચાએ ઘટવું ભાષણુ કરી ખુલ્લી મુકી હતી.

બાઈ વીરબાઈજી હાલ લાંબાં વરસોની સેવા પછી રીટાયર્ડ થઈ ઘટતી આસાએજી ભોગવે છે.

દેશી છોડીઓને ઇંગ્રેજ કુળવણી આપવા માટે મુંબઈ મધ્યે ૧૮૬૩ ના સાલમાં શેઠ માણેકજી ખરશેહજી તરફથી એલેક્ઝાન્ડરા નેટીવ ગર્લ્સ ઇન્સ્ટીટ્યુશન નામનાં ખાતાંની સ્થાપના થઈ હતી, જેની કારોબાર મંડળીમાં સોરાબજી અવાનવાર સામીલ રહી તેનાં કામકાજમાં ઉલટથી લાગ લેતા હતા.

આ નિશાળમાં કુળવણી લેતી છોડીઓનું સ્વભાષાનું જ્ઞાન બહુ અધુરું હોવાને લીધે તેઓ ઇંગ્રેજ અભ્યાસમાં પછાત પડતી જેઠ સોરાબજીએ કારોબાર મંડળીને એવી સૂચના કીધી કે જે છોડીઓએ અમુક ધોરણ સુધી દેશી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેમનેજ માત્ર જેઠતી તપાસ પછી સ્કૂલમાં દાખલ થવાની પરવાનગી આપવી, જે કમીટીને ઘણી વાજબી લાગવાથી નવી આવનાર છોડીઓ માટે ઓછાંમાં ઓછું ગુજરાતી ચોથી અને મરાઠી ત્રીજી ચોપડી સુધીનું જ્ઞાન અવશ્યનું ઠરાવી તે વિષે પ્રથમ તેમનાં શિક્ષક તરફની સરટીરીકટ મેળવવાનો કાયદો રાખ્યો હતો.

એ સ્કૂલનાં સેક્રેટરી તરીકે સોરાબજીએ ૧૮૭૨-૭૩ નાં સાલમાં કામ બજાવ્યું હતું.

(૨)

ધર્મ સંબંધી કુળવણી

સોરાબજીએ પોતાની જાહેર જીંદગીની શરૂઆતમાં સ્ત્રી કુળવણીનાં કામમાં કેવો કિમતી લાગ લીધો હતો તે આપણે જેઠ આગ્યા છીએ. હવે ધર્મ સંબંધી તાલીમનાં ફેલાવા માટેની હિલચાલ અને કારોબારમાં તેમની અંગત સામીલગીરી વિષે આપણે બોલીશું. પોતાનાં ધર્મ તરફ દિનપ્રતિદિન થંડી થતી આપણી કોમની લાગણી ભવિષ્ય માટે એક ગંભીર અને વિચારવા જેગ સવાલ થઈ પડ્યો હતો, જેનો દોષ ધર્મગુરૂ વર્ગની પોતાનાં મઝહબી જ્ઞાન તરફની બેદરકારી અને બિનમાહિતગારીનેજ ઘટતો હતો. આપણો અથોરનાન ટોળો આગળ ધરાની શેહેનશાહાતની જાહોજલાલીનાં વખતમાં જે માન અને દરજ્જે ભોગવતો હતો તે ઉપરથી કુળવણીની કાટાઈને લીધે તે રફતે રફતે એવી તો ઉતરતી હાલતમાં આવતો ગયો કે કોમની રાહાયરી કરવાને બદલે સામે તેઓ ઉપર આધાર રાખનાર અને એશીયાળો જેવો થઈ પડ્યો હતો. તેઓમાંથી પોતાનાં ઉંચા અધિકાર અને તેની પવિત્ર ફરજ અને જેખમદારીનાં ખ્યાલો કુવળ ગુમ થવાને લીધે ખુલંદ જરથોસ્તી મઝહબ એક જીવતી અને જાગતી અસર (Influence) મિસાલ કોમી અંતઃકરણમાં કામ કરતો લગભગ અંધ પડી જઈ માત્ર ઠાલી ક્રિયા કામનાં ખોખાંમાં પોતાનો સુસ્ત દમ લેતો હતો. જેમાંથી તેને પાછો સજીવન કરવાની જરૂર દેખીતીજ હતી. આ કારણસર મોબેદોનાં ફરજદોને આપણાં ધર્મને લગતું જ્ઞાન આપવા માટે મુંબઈ મધ્યે સ્થાપવામાં આવેલી મદ્રેસાઓનાં કારોબારમાં સોરાબજીએ આગેવાન લાગ લીધો હતો. પેહેલી ૧૮૫૪ નાં

સાલમાં દરતુર મુલ્કાં શીરોઝની યાદગારીમાં ઉભી થઈ હતી, જેની કારોબાર મંડળીમાં તેઓ ૧૮૫૭ નાં સાલમાં જોડાયા હતા.

આ શુભ ખાતાનો વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પુરતો લાભ લેવાતો નહિ હોવાથી મંડળીએ મદ્રેસાની ઝંડ અને પેહેલવી મકતબ તપાસી તેનો રીપોર્ટ કરવાને એજ વરસનાં અકટોબર મહિનામાં ચાર ગ્રહસ્થાની એક કમીટી નીમી, જેઓમાં સોરાબજી પણ હતા. તેઓ ત્યાર બાદ ડીસેમ્બર માસમાં આ ખાતું તપાસવા ગયા ત્યારે કમીટીનાં ખીજ ગ્રહસ્થા લાં હાજર નહિ હોવાથી પોતે એકલાએજ રીપોર્ટ કરી મોકલતાં જણાવ્યું કે મોબેદોનાં ફરજંદો વધુ સંખ્યામાં એ ખાતાનો લાભ લેતાં નહિ હોવાનું કારણ એ હતું કે તેઓ પોતાનાં પેશાને ગુજરાનનુંજ એક સાધન માત્ર ગણતા અને તેથી ધર્મનું ઉચું જ્ઞાન મેળવવાની ઝાઝી કાળજી રાખતા નહિ. તે સાડ વધુ જવાન્યાઓને આ ખાતાં તરફ ખેંચવા માટે દરેકને રૂપિયા એકનું લવાજમ આપવા ઉપરાંત તેઓની ગરીબ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ કાગળ, કલમ, સાહી તથા અબ્યાસની ચોપડીઓ વિગેરે મદ્રેસાને ખરચે પુરી પાડવી અને દરેક છોકરો જે ગુજરાતી જુબાન સારી પેઠે વાંચી સમજી શકતો હોય તેનેજ પરીક્ષા લઈ મકતબમાં દાખલ કરવો. વળી આ ખાતાંમાં કદમી અને શેહેનશાહીઓને તેઓનાં જુદા જુદા કાયદા મુજબ તાલીમ આપવામાં આવેછે એવો ખુલાસો ગુજરાતી વર્તમાન પત્રો મધ્યે છપાવવો.

સોરાબજી જાન્યુઆરી ૧૮૫૮ માં ઉપલી મદ્રેસાની કમીટીમાંથી રાજીનામું આપી છુટા થયા હતા.

તે પછી ૧૮૬૩નાં સાલમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ ઝંડ મદ્રેસાની સ્થાપના થઈ, જેને સારા પાયા ઉપર મુકવામાં સોરાબજીએ આગેવાન અને અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. આ મકતબ ઉભી કરવાનો પેહેલ વેહેલો ખ્યાલ “જરથોસ્તી લોકોનાં ધર્મ પુસ્તકો” સંબંધી તેમનાં ઇનામનાં રસાલા ઉપરથીજ લાગતાવળગતાઓને ઉપજ્યો હતો એમ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ. આ નિબંધ લખાયા પછી માત્ર ચાર વરસે એટલે ૧૮૫૬માં તો સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેહેલા ઁરોનેટ સાહેબ ઁહેસ્તનશીન થયા. તેઓ જે વધુ લાંબી મુદત જીવ્યા હતા તે તો કદાચ પોતાને હાથેજ આ શુભ ખાતાંનું મંડાણ કરી જતે, પણ જે ઉપયોગી કામ ખુદ તેઓથી સરંજામ ઉતરવાનું રહી ગયું તે તેમનાંનેક મોહોરદાર લેડી આવાંબાઈએ માથેલધપાર પાણું. સર જમશેદજીનાં ગુજરવા બાદ તેમણે પોતાનાં સાહેબજીઓ પાસે એક અંજીમન પત્ર વંચાવી મરનારનાં પુણ્ય અર્થે જુદાં જુદાં ધર્મખાતાંઓમાં પોતે આપવા કાઢેલી રકમ જાહેર કરી હતી; તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમણે અમુક હિસ્સો નવસારીનાં દોખમા તરફ જવાનાં રસ્તા ઉપર એક પુલ બાંધવા સાડ ખરચવાનોન્લેડી આવાંબાઈનો પ્રથમ વિચાર હતો, કારણ કે તે જગ્યાએ ચોમાસાનાં દહાડા આવતી રેલને સખએ ત્યાંથી પસાર થવાની ઘણી અડચણ પડતી હતી, પણ પાછળથી આ કામ એાઈ અગતનું જણાયાથી તે ઉપર ખરચવા ધારેલી રકમ

અથોરનાનોનાં કાયદાનાં કાઠ કામ માટે વાપરવાનો તેઓએ ઠરાવ કર્યો અને તે કારણસર પારસી પંચાયતનાં ટ્રસ્ટી સાહેબો ઉપર તા. ૨૬ મી મે ૧૮૬૨ ને દિને એક પત્ર લખી અંગાળ બેન્કનાં રૂપિયા પાંત્રીસ હજારની કિમતનાં શેરો મોકલી આપતાં જણાવ્યું કે એ રકમનું એક ખાતું મરહુમ માનવંત સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટને નામે પાડવું અને તેની ઉપજ મધ્યેથી અંદ, પેહેલવી વિગેરે આપણાં મરહુમને લગતી લાખાઓની તાલીમ અથોરનાનો અને જરૂર લાગે તો બેહેદીનોનાં ફરજંદોને પણ આપવા સારૂ એક મકતબની સ્થાપના મુબ્તમાં અથવા કાઠ ખીજે ઠેકાણે જેમ પંચાયતનાં સાહેબોને વાજખી લાગે તેમ કરવી. આ સૂચના અમલમાં મેલવા માટે ટ્રસ્ટી સાહેબો તરફથી ચાર મહરથો શેરો રૂસ્તમજી જમશેદજી જીજીભાઈ, હીરજીભાઈ હોરમસજી શેઠના, દસ્તુરજી પેશોતનજી બેહેરામજી સંગળા અને સોરાબજી શાપુરજી અંગાળીની એક કમીટી નીમવામાં આવી, જેઓએ મદ્રેસા મુબ્તમાંજ ચાલુ કરવાનો ઠરાવ કીધો. તેને સંગીન પાયા ઉપર મુકવાને શેઠ ખરશેદજી ફરદુનજી પારખે માટી રકમની મદદ આપી હતી.

આ ખાતું તા. ૪ થી માર્ચ ૧૮૬૩ ને દિવસે “સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેહેલા બેરોનેટની યાદગારી રાખવા સારૂ ઉભી કરેલી જરથોસ્તી મદ્રેસા*” એવાં નામથી ધોખીતળાવ ઉપરનાં શેઠ હોરમસજી બમનજી વાડિયાજીવાળાં આતશબેહેરામનાં માળ ઉપર ચાલુ કરવામાં આવ્યું, જેનાં વડા શિક્ષક દાખલ દસ્તુરજી પેશોતનજી બેહેરામજી સંગળાની નીમણુંક થઈ હતી. એ મદ્રેસાનાં કારભારમાં સોરાબજીએ પેહેલાંથી તે ૧૮૭૬ નાં સાલ સુધી તેનાં આંનરરી ઉપરી તરીકે ધણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો; જે બાદ રાજીનામું આપતાં તેમની લાંખી અને બિનરતાર્થી સેવાઓ માટે ટ્રસ્ટીઓએ તેમનો ઉપકાર માન્યો હતો.

આ મદ્રેસાનો લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન મળે એટલા માટે સોરાબજીની કિમતી સૂચનાને અનુસરીને ટ્રસ્ટી સાહેબોએ પોતે નીમેલી કમીટી મારફતે અભ્યાસ કરનારાઓની પરીક્ષા લઈ તેમાં પેહેલી પદવીએ આવનારને નિચે મુજબ ત્રણ ફેલોશીપ આપવાની ગોઠવણુ કીધી હતી.

પેહેલી ૧૮૬૮ માં સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટને નામે રૂ. ૪૦૦૦)ની. એ રકમ મદ્રેસાનાં ફંડ મધ્યે ટકા ચારનાં વ્યાજે જમે કરી તેમાંથી દર માસે રૂ. ૭૫) પાંચ વરસ તલક આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

ખીજી ૧૮૬૯ માં શેઠ ફરદુનજી સોરાબજી પારખને નામની.

* આ ખાતાનાં સંબંધમાં શેઠ રૂસ્તમજી જમશેદજી જીજીભાઈએ સોરાબજી સાથે આગમચથી કેટલીક મસલત ચલાવી હતી. તેનાં પરિણામમાં મદ્રેસાને લગતી ગોઠવણુ તેમજ તે કેવા ધોરણુ ઉપર ચલાવવી બેધએ તે વિષે પોતાનાં અંગત વિચારો તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૬૧ નાં પત્રમાં સોરાબજીએ તેઓને લખી જણાવ્યા હતા.

ત્રીજી ૧૮૭૦ માં ડાવેન્ડર લેડી જમશેદજી જીભાઈનાં નામની. તે સોરાબજીએ પોતાનું નામ ખાનગી રાખી આપી હતી, જે મેળવવાને મદ્રેસાનાં સૌથી ચઢતા વિદ્યાર્થી તથા સંસ્કૃત શિખવનાર એરવદ તેહેમુરરૂપ દીનશાહ અંકલેશ્વરીયા લાયક ઠ્યાં હતા.

વળી સોરાબજીએ જ ફેલોશીપ મેળવનારાઓ ઉપર એવી ફરજ નાખવાની સૂચના કીધી કે તેઓએ કરો પણ વધુ લવાજમ લીધા વિના મદ્રેસાનાં જુદા જુદા વર્ગોમાં શિક્ષાગુરૂનું કામ બજાવવું. તે સાથે ફ્રેન્ચ અને જરમન ભાષાઓનો ખાનગી અભ્યાસ પોતાને ખરચે ચલાવી ટ્રસ્ટીઓ જ્યારે માગે ત્યારે તેમની પતીજ કરી આપવી; અને જો તેઓ ત્રણ વરસની મુદત બાદ એ ભાષામાં લખાયલાં કાંઈ પણ સાધારણ પુસ્તકનાં હરેક ભાગનો તરજુમો કરવાને શક્તિવાન નહિ થાય તો તેઓનો મુસારો બંધ કરવાની સત્તા ટ્રસ્ટીઓને હાથ રહે.

આ ફેલોશીપો ઉપરાંત ચઢ ઉતર દરમાયાની બીજી સ્કૉલરશીપો આપવાનું ચાલુ કરવા છતાં મદ્રેસા જેવું જોઈએ તેવું ફતેહમંદ પરિણામ નિપજાવી શકી નહિ, તો જો કે તેમાંથી વખત જતાં દસ્તુરજી દારાબજી પેશોતનજી સંજાણા તેમજ એરવદો શેહેરીયારજી દાદાભાઈ ભર્યા, તેહેમુરરૂપ દીનશાહ અંકલેશ્વરીયા તથા ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદી વિગેરે જેવા થોડાક યુવંદા અભ્યાસીઓ બહાર પડ્યા હતા.

આ ખાતાનો વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પુરતો લાભ લેવાતો નહિ હોવાથી તેમાં કેવા સુધારાઓ દાખલ કરવા જોઈએ તે ઉપર વિચાર ચલાવવાને તેનાં કારોબારીઓએ ૧૮૭૭નાં સાલમાં એક કમીટીની નીમણૂક કીધી, જેમાં સોરાબજી પણ સામીલ હતા. તેઓએ એપ્રિલ ૧૮૭૮ માં પોતાનો રીપોર્ટ મોકલી આપતાં કરેલી સૂચનાઓમાંની એક એ હતી કે મદ્રેસા મધ્યે મોખેદો ઉપરાંત બેહુદીનોનાં છોકરાઓને પણ દાખલ કરવા જે ઉપર પાછળથી અમલ થયો હતો.

આ વેળાએ સોરાબજીએ પોતાની સાથવાળાઓનાં મતથી જુદા પડીને એવી ભલામણ કીધી કે જો આ ખાતાની ફળવણીનું ધોરણ વધુ ઉપયોગી અને ચઢતા પ્રકારનું બનાવવું હોય તો ખાસ યુરોપથી મોટા દરમાયાએ એક ઉસ્તાદને બોલાવી મંગાવી તેની બાંહીધરી હેઠળ તે સોંપવું. અગર જો ટ્રસ્ટી સાહેબો તુરત વેળા તેવો ખરચ કરવાને અશક્ત હોય તો તેઓએ મદ્રેસાનાં એકાદ બે વિદ્યાર્થીઓને જરથોસ્તી કામને લગતું કાંઈ ઉપયોગી કામ બજાવવા માટે સેહેજ લવાજમ આપવા સિવાય બાકીનો સઘળો ખરચ બંધ કરી એ ખાતાની પૂંજકેટલાંક વરસો સુધી વધવા દેવી અને જ્યારે તેની આયપત મધ્યેથી કાંઈ લાયક યુરોપિયન ઉસ્તાદને રાખવાનું બની આવે ત્યારે મદ્રેસાનું કામ નવી ગોઠવણથી પાછું ચાલુ કરવું.

મોખેદોની હાલત સુધારવાની તેમની કાળજીનાં એક વધુ પુરાવા દાખલ અતરે જણાવવું જોઈએ કે તેમણે ૧૮૭૧ નાં સાલમાં “જરથોસ્તી મોખેદોમાં પોતાનાં ધરમનો તાતપરી અસમજવાની ખામી” એ વિષય ઉપર આપણી કામ પાસેથી હરીફાઈનો રસાલો લખી મંગાવી તેમાં સૌથી સરસ ઉતરનારને એક જરથોસ્તી ગ્રંથ (સોરાબજી)ને નામે રૂ. ૫૦)નું ધનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, જે શેઠ અમનજી ખેહરામજી પટેલને મળેલું જણાય છે.

મોખેદોને ધર્મ કુળવણી આપનારાં ખાતાંઓની શુભ સ્થાપના પછી ધીમે ધીમે આપણાં ટોળાંમાં અથોરનાન (તેમજ કેટલાક ખેહેદોનો પણ) અબ્યાસીઓની સંખ્યા વધતી જઈ મઝહબી જ્ઞાન પુષ્પ થવા પામ્યું છે. એમ છતાં ધર્મને લગતી ખેદરકારી તો કામનાં ચોકસ વર્ગોમાં ચાલુજ રહેલી જોઈ અચરતી ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ જણાય છે કે આપણાં કુળવાયલા ધર્મ-ગુરુઓ વાએજો મારફતે અથવા ખીજી રીતે પોતાનાં જ્ઞાનનો લાલ આપવાની જેવી જોઈએ એવી કાળજી રાખતા નથી. તેઓ તો જાણે ગગનનાં સેતારાઓ મિસાલ માત્ર દૂરથીજ પ્રકાશ્યા કરે છે પણ સૂર્ય મિસાલ ચોખેર પોતાની રોશની પાંથરી જગતની વૃદ્ધિને મદદ કરતા નથી; માટે જો તેઓ વેહેવાર રીતે પોતાની ફરજ અજવવાને બહાર પડે તો કામમાં દેખાતું ધર્મ તરફનું ખેદકારક સુસ્તીપણું સારે દરજે નાશુદ થયા વિના રહે નહિ.



પ્રકરણ ૯ મું.

“રાહાનૂમાએ માઝદીયસ્નાન સભા”-“જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી”-“સર જ. જી. ફીલોસોફીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ”-“બોમ્બે એસોસીએશન” (પાછળથી “બોમ્બે પ્રેસી-ડેન્સી એસોસીએશન”)-“ગુજરાતી સભા”-“ફોર્ટ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ લાઇબ્રેરી”નાં સભાસદોની હુજુરમાં કરાવવામાં આવેલાં વાંચનો-“ગુજરાતી જ્ઞાનવર્ધક સભા” માં જાહેર ભાષણની હરીફાઈ,

ઉપલી સંધી સભાએ જેઓમાં સોરાબજીએ આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધો હતો તે મધ્યે પ્રથમ આપણે *“રાહાનૂમાએ માઝદીયસ્નાન સભા”ને લગતું વિવેચન હાથ ધરીશું.

આ દેશ મધ્યે પારસીઓનાં લાંબા કાળનાં વસવાટથી જરથોસ્તી મઝહબમાં પરક્રમને લગતી જે ધર્મીક હાનિકારક રસમો દાખલ થઈ હતી તે દૂર કરી ધર્મને તેની અસલ સ્વચ્છ હાલતમાં લાવવાની મતલબે આ ઈસલામી સ્થાપના ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં મુંબઈ મધ્યે કરવામાં આવેલી જણાય છે. તેમાં સોરાબજી ઉપરાંત સુધારા પક્ષનાં બીજા આગેવાનો પણ સામીલ હતા, જેવાકે શેઠો દાદાભાઈ નવરોજી, નવરોજી ફરદુનજી, પેસ્તાનજી રતનજી કોલાહ, ખરશેદજી નસરવાનજી કામા, ખરશેદજી રસ્તમજી કામા, અરદેશર ફરામજી મુસ, નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીના, જાહાંગીર ખરખેરજી વાચ્છા, બેહેરામજી ખરશેદજી ગાંધી ઇલાદી ઇલાદી.

આ સભા મધ્યે આપણી દીનમાં દાખલ થયેલા તુકસાનકારક રિવાજો સામે રસાલાઓ વંચાતા તથા ભાષણો થતાં હતાં, જેને લગતાં ચોપાનિયાં પાછળથી મંડળી તરફથી છપાઈ મુંબઈ તેમજ દેશ-વરનાં જરથોસ્તીઓ વચ્ચે મુકત વહેંચી આપવામાં આવતાં.

મંડળીએ પ્રથમ ક્રમનાં આગેવાન શેઠિયાઓને આ કામમાં પોતાની મદદ અને સામીલગીરી આપવાની અરજ કરી હતી જે તેઓએ કબૂલ રાખી નહિ કેમકે તેમની લાગણી પેહેલાંથીજ સભાનાં કામની વિરુદ્ધ હતી. વળી જુદા જુદા દસ્તુરોને ખાસ લવાજમ આપી તેઓ પાસે વાચ્છેજે કરાવવાની પણ સભાએ કોશેશ કરી જોઈ જે પણ તેજ મુજબ નિષ્ફળ નિવડી, કેમકે તે વેળાએ કોઈ પણ દસ્તુરે એવાં કામ સાર બહાર પડવાની હિસ્મત કીધી નહિ.

* આ નામનો અર્થ માઝદીયસ્નાન ધર્મનો ખરા રાહ જતાવનાર એમ થાય છે.

† આ સભાને હેવાલ લગાર લાંબો જણારો, પણ અસલ કેવા કેવા વેહેમો ચાલતા હતા તેનો આજનાં જમાનાનાં લોકોને કંઈક ખ્યાલ આપવા માટેજ વિસ્તારીને લખવામાં આવ્યું છે.

આપણાં ધર્મમાં જે પારડી રસમોનો લેણ થયો હતો તેને નિચલા ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખી શકાશે.

- (૧) જુઠા વેહેમ અને બેહુદા ખ્યાલોને લગતી.
- (૨) શાદી અને ખુશાલીનાં ટાંકણાંઓ ઉપર નજરે પડતી.
- (૩) ગમી સાથ સંબંધ ધરાવતી.

તેમાં પેહેલી મધ્યે જાદુ ક્રાંતલ, દોરા ચિકી, દિલમાં આવવું, નજર લાગવી, ભુત સૈયદ, રોજ, પક્ષી, રાઉલ, નેમ, ચોખીયાર, છટ્ટી વિગેરે અનેક પ્રકારનાં વેહેમો હતા, જેની આજનાં વખતનાં આપણાં જવાનોને કરી ખચર તો નહિજ હશે પણ તેનાં નામો વટિક સાંભળેલાં ન હોવાથી તેમને તે રમુજ અને નવાઈ સરખાં લાગશે; પણ અસલી વખતમાં તો આવા વેહેમોથી પૈસાની બહુ ખરબાદી થવા સાથે કુટુંબમાં અપસ અપસ ભારે કલેશ અને કંકાસ જાગતો, જ્યારે તેમાંથી લાભ તો માત્ર બોળાં લોકોને વેહેમાવવાનો ધંધો માંડી બેઠેલા ધુતારાઓનેજ થતો; પણ સુભાગ્યે એવા વેહેમો પારસીઓમાંથી હવે ધણે દરજ્જે નિકળી જવા પામ્યા છે.

ખીજું શાદી અને ખુશાલી ભરેલાં ટાંકણાંઓ સાથ સંબંધ ધરાવતી બેવકુદી ભરેલી ક્રિયાઓ અને રસમો પણ અનેક હતી; જેવી કે હજદ મુહૂર્ત, ખીચડીની રીત, પીડી ચોળવી, ઉકરડી લુટાવવી, વરધપત્રો નોહોતરવાં, ચોરીસારવી, પાટલાપોળી, ધત્યાદી ધત્યાદી. તેમાં એક ખીન ફળવાયલા જમાનાને છાજતી રસુજ અને ઢોંગનું તત્વ ધણું નજર આવતું કેમકે તે વખતે લગ્નો જાણે ઢીંગલાંનાં તમાસા હોય તેમ નાનપણમાંજ થતાં હતાં. વળી ધણાં ગરીબો તે વેળાએ મોટાંઓને જોઈ લગ્નનાં હદ બહાર ખરચોમાં તણાઈ તુટતાં જે સંધું આ સભાની મેહેનતે ધીમે ધીમે ધણું કમતી થતું ગયું.

ત્રીજું ગમી વેળાએ પાળવામાં આવતી ક્રિયાઓ અને રસમો પણ બહુ અચાળ અને અગવડ ભરી હતી. દાખલા તરીકે જ્યારે પણ એક જરથોસ્તીનું મરણ નિપજતું સારું તેનાં શોકમાં ઓછામાં ઓછું એક મહિનાં તલક પાંચરાણું મંડાતું તેમજ મરનારનાં રોજગારો ઉપર આણાં થવા ઉપરાંત ધરેધર મિઠાઈ વહેંચવામાં આવતી. વળી મુકતાદ ટાંકણે શેરડી નાળિયર વિગેરેનાં આકારો ઉભા કરી તેમાં મરનારનું રૂહ આવી વાસો કરે છે એવી માન્યતા સાથ એક જાતની શુતપરસ્તી ચલાવવામાં આવતી હતી. આ સંધા વેહેમો સામે રાહાનૂમાએ સભાએ તે વેળાએ મજબુતીથી યાથ બીડેલી જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત પાછળથી શેઠ ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજી જેવા એક વિદ્વાન સભા-સદની મેહેનતથી એક ફંડ બેચું થતાં જરથોસ્તી કામનાં બાળકોને ધર્મનીતિની ફળવણી આપવા સારૂ તેમને ખરનાં ખાસ પુસ્તકો રચાવવાની પણ ગોઠવણ કરવાને સભા શક્તિવાન થઈ હતી.

એ સભાની પૂંજનાં સોરાબજી ૧૮૫૩ નાં સાલમાં એક ટ્રસ્ટી તથા એજ વરસમાં ખળનચી અને ૧૮૫૩-૫૬ સુધી સેક્રેટરી હોવા બેઠે ૧૮૬૪-૬૯ તલક શેઠ નવરોજીજી ફરદુનજીની ગેરહાજરી-માં તેનાં સરનશીનનો ઓદ્ધો પણ ભોગવ્યો હતો. એ મંડળી તરફથી તેઓએ બે ભાષણો આપેલાં જેવામાં આવે છે.

પેહેલું ૧૮૫૨ નાં સાલમાં “જરથોસ્તી લોકામાં રિવાજ પામેલી જુદીનની રસમો, તેઓની ઉત્પત્તી, ગેરફાયદા અને ગુનાહ.” એ આખત ઉપર.

*ખીજું એજ વરસમાં “રાહનૂમાએ સભા”નાં અચાવમાં તેઓએ કર્યું કેમકે જુના વિચારવાળા-ઓએ આ સભાની વિરુદ્ધ “રાહે રાસ્તનૂમાએ જરથોસ્તીઆન” નામની એક મંડળી ઉભી કરી “રાહ-નૂમાએ” વાળાઓ ઉપર ખોટાં તોહોમતો મુકવા માંજ્યાથી તેનો રદિયો આપવાની દેખીતી જરૂર હતી.

આ નવી મંડળી ઉભી કરી અસલી વિચારનાં સાહેબોએ “રાહનૂમાએ સભા”ની અગત્ય અને દરજ્જે જણે આડકતરી રીતે વધારી દીધો કેમકે પ્રથમમાં તો તેઓ એ સભાને થોડાક નાદાન ઉમરનાં છોકરાઓનાં કામ તરીકે લેખી તેને કશીખી રીતે નહિ ગણુકારવાનો દેખાવ કરતા હતા; પણ ધીમે ધીમે તેનું કૌવત વધતું જતું જોઈ તે સામે ટક્કર ઝીલવા ઉપલું મંડળ સ્થાપવાની જરૂર વિચારી “રાહનૂમાએ સભા” વિરુદ્ધ પોતાનાં ઉભરા ખાલી કરવા માંજ્યા. એમ છતાં તેઓ ખુદલે ખુદલા મેદાન પડવાની તો હામ નહિજ બિડતાં “Guerrilla Warfare” એટલે કાઈ છુપાવાની જગ્યા-માંથી બહાર નિકળી આવી ઓચીંતો હલ્લો લાવવા જેવીજ યુક્તિ માત્ર વાપરતા હતા; પણ તેમાં કાઈ પણ રીતે ફાવી નહિ શકવાથી તેઓને અંતે ૧૮૫૭ નાં સાલમાં સભાનું કામ અંધ કરવાની ફરજ પડી હતી; તે છતાં અસલી વિચારવાળાઓનું ઝતુન અને જોસ તો તે પછી પણ જેવાં ને તેવાંજ ચાલુ રહ્યાં કારણ કે સ્ત્રીકળવણી અને ખીજી આખતોની વિરુદ્ધ તેઓ જ્યારે બળતવારીથી લડ્યા ત્યારે ખુદ ધર્મનીજ જ્યાં વાત આવી ત્યાં તેમની ઉશ્કેરણી અને ધર્મોધપણાં (Fanaticism)નું પુછવુંજ શું પડે; પણ એ સર્વ મુશ્કેલીઓ છતાં આપણાં સુધારકો તો ધીરજ અને ડહાપણથી પોતાનો માર્ગ કાપતા આગળ વધ્યાજ ગયા.

જુના અને નવા વિચારનાં પુરૂષો વચ્ચે ચાલી રહેલી મતફેરી અને રસાકસીમાં પેહેલા પક્ષની દરેક આખતમાં-પછી તે સંસારી કહો કે ધાર્મિક-હારં થવાનાં કારણો શું હતાં તે બારીકાથી તપાસતાં આપણને જણાય છે કે તેઓ તો માત્ર વંશપરંપરા ઉતરી આવેલી રસમોનેજ કુદરતનાં કાયદા જેવી

* આ ભાષણ “રાહનૂમાએ માહદીચ સનાન સંભા”નો અચાવ એ મથાળાં હેડળ તેમજ પોતાનાં “ચૂંટી કહાડેલાં લખાણો-ફક્તર ૧ લા” પાને ૪૭૯ માં આપ્યું છે.

સંપૂર્ણ માની તેમાં કશા પણ સુધારા કે ફેરફારની જગ્યાજ નહિ હોય તેમ તેને અનુસરીને પોતાની હંદગી ગુભરવાનું પસંદ કરતા, જે કારણે તેઓ હરેક સવાલ ઉપર નવી રોશની મેળવી તેને ધીરજ અને આરીકાથી તપાસવાને બદલે મતફેરીની આખતમાં ઝટ ઉચ્છેરાઈ જઈ પોતાની નબળાઈ માત્ર અતાવી આપતા, કારણ કે જ્યાં તકરાર કરવાની અશક્તિ હોય છે ત્યાંજ ખોટું જોસ અને ઝંતુન વધુ પ્રમાણમાં ઉભરી નિકળે છે. ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓએ ધર્મોપણ્યાથી કાંઈ ધર્મની સાચી સેવા બજાવી નહિ પણ પોતાની નેમમાં ઉલટા નિષ્ફળ નિવજ્યા, કારણ કે ખરો ધર્મ શાંતિ, એકદિલી અને પ્રીતી ચાહે છે, જ્યારે ધર્મોપણું ધર્મનાં બચાવને નામે ટંટો, ફિસાદ અને લડાઈ જગૃત કરી ધર્મનાં મૂળ કાનૂનોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

ખરેજ આ વાત દલગીરી ભરેલી છે કે તે જમાનાનાં પુરૂષોએ સારી સમજ વાપરી સાચા અને સંગીન સુધારાઓ તરફ દિલસોજી ભરેલું ધ્યાન આપ્યું નહિ, પણ જુલ ભરેલા વિચારોથી દોરવાઈ જઈ તેની સામે પોતાનું માથું ઉંચકવાની ફેાકટ તજવીજ કીધી. તેઓએ પોતાની આસપાસ આરીકાથી નજર કરી જોવું હતું કે કુલ કુદરતમાં વૃદ્ધિનો કાયદો કામ કરે છે. તે જેમ દરેક માણસની શારીરિક કે માનસિક રચનામાં તેમજ એક કામ કે પ્રજાની વંશપરંપરા આગળ વધતી હંદગીમાં કાર્ય બજાવતો રહે છે, માટે એવી જાતની વૃદ્ધિને માન આપવું તે કુદરતનાં અચૂક કાયદાઓને માન આપવા અને પિછાનવા બરાબર છે. સત્યતા જમાને દર જમાને ખિલતું જતું એક સુંદર પુલ છે કે જેનાં ઉદ્ધ-ડતા સ્વરૂપની ખુબસુરતી નિહાળવામાં ખરી મોજ અને આનંદ હાસલ થવાં જોઈએ; પણ તે ભોગ-વવા માટે ખાસ અવશ્યનું એ છે કે નવા નવા આચાર વિચારો તરફ આપણાં મનને ખુલ્લું રાખી તે જો યોગ્ય લાગે તો ગ્રહણ કરવાને વિલંબ લગાડવો નહિ. એ રીતે સરચાઇની શોધ એજ આપણી મુખ્ય નેમ ગણી હરેક વાતમાં ખાલી હુજત અને હુપણું તજ દઈ સમતોલ મગજની તકરારથી ખરૂં ખોટું બહાર બાવવાની તજવીજ કરવી જોઈએ. ટુંકમાં આપણાં વિચારોની ફતેહ માટે નહિ પણ સરચાઇની ફતેહ માટે તલબગાર રહી આપણું મત બાંધવામાં જે કાંઈ ખામી જણાય તે કચ્ચલ કરી સત્યતાની રોશની, પછી તે કોઈ પણ દીશા અથવા વર્ગ તરફથી, ઉમર કે વખત તરફથી, આવતી હોય તો તેને આવકાર દેવાનું કામ સજાવર ગણવું એ આપણી ફરજ છે.

“રાહાનુમાએ” સલાની સ્થાપના અને તેનાં કામો વિષે ખોલી આવ્યા પછી આપણે “જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી”ને લગતું વિવેચન હાથ ધરીશું.

૧૮૪૮ નાં સાલમાં પ્રસિદ્ધ “ધી-સ્ટુડન્ટસ લીટરરી એન્ડ સાયન્ટીફીક સોસાયટી” ઉભી થવા પછી થોડાજ મહિનામાં તેની શાખાઓ તરીકે ગુજરાતી અને મરાઠી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીઓની સ્થાપના થઈ હતી. ત્યાં વિદ્યાહુન્નર, કેળવણી અને સાહિત્ય સંબંધી આખતો ઉપર બાપણો અપાતાં,

તેમજ ૧૮૪૯ થી ૬૭ સુધી ગુજરાતી મંડળી તરફથી “જ્ઞાન પ્રસારક” નામનું એક ચોપાનિયું પણ પ્રગટ કરવામાં આવતું હતું.

થોડાંક વરસની મુદત બાદ આ મંડળીનું કામ બંધ પડવાથી તેને પાછું ચાલુ કરવા માટે ૧૮૭૦ નાં એપ્રિલ માસમાં ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટ મધ્યે સોરાબજીનાં સરનશીનપણાં હેઠળ એક સભા મળી હતી. તે વેળાએ જીની “જ્ઞાન પ્રસારક” મંડળીનો કારભાર પોતાનાં હાથમાં લેવાની ઘટતી ગોઠવણ કરવા માટે નીમાયલી પ્રેવીઝનલ કમીટીમાં સોરાબજી પણ સામીલ હતા. આ કમીટીએ મંડળીની લગભગ પોતાને હાથ ધરતી વખતે કરેલી ચોકસ સરતોમાંની એક આ પણ હતી કે સભાને લગતા રસાલાઓમાં દીન ધર્મની બાબતો દાખલ કરવી નહિ તથા સરકારની હકુમત કે તેનાં હિંદુસ્તાનનાં કારભાર વિષે કાંઈ પણ મત આપવું નહિ. ધણાંક જાણીતા અને આગેવાન ગ્રહસ્થોની બનેલી આ સભાની કારોબાર મંડળીમાં સોરાબજીએ ૧૮૭૪-૯૩ નાં સાલ સુધી નાયબે સરનશીનનો ઓદ્ધો ભોગવ્યો હતો. સભા તરફથી ભાષણો કરનારાઓને ઉત્તેજન મળે એવી નેમથી ૧૮૭૨-૭૩ નાં સાલથી દર ભાષણ દીઠ રૂ. ૫૦)નું ઓનરેરીયમ આપવાની ગોઠવણ થઈ હતી, જે માટે દર વરસ બેઠતી રૂ. ૫૦૦) થી ૬૦૦) સુધીની રકમ ૧૮૭૨ માં સોરાબજીએ આગેવાન દેશી ગ્રહસ્થો પાસથી મેળવી આપી ૧૮૭૩ નાં સાલમાં રૂ. ૫૦૦) પોતાની તરફથી બક્ષીસ કર્યાં હતા, પણ પાછળથી એવી રકમો મળતી બંધ થવાથી સોસાયટીને પોતાનાં ફંડમાંથી આપવી પડી હતી. મંડળી તરફથી થતાં ભાષણો ચોપાનિયાનાં આકારમાં બહાર પાડી જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચવામાં આવતાં.

સને ૧૮૫૫ નાં વરસમાં “ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી”ને મળતાંજ ધોરણ ઉપર વિદ્યા હુન્નરનો ફેલાવો કરવા માટે શેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈની આગેવાની હેઠળ “સર જમશેદજી જીજીભાઈ શીર્લોસોશીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ” નામનાં એક મંડળની સ્થાપના થઈ હતી જેનાં સર જમશેદજી એક મુરબ્બી હતા. તેમાં જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ કરેલાં ભાષણો મધ્યે એક સોરાબજીએ “ઉદ્બોગશાળા” ઉપર આપેલું જણાય છે. આ મંડળીનું કામ સવા વર્ષથી વધુ મુદત ચાલુ રહ્યું નહિ.

ધર્મ સંબંધી અને વિદ્યાહુન્નરને લગતી મંડળીઓની જેડેજેડ પ્રગ્નનાં હકોનું રક્ષણ કરી તેમની જરૂરી હાજતો વખતો વખત સરકારનાં ધ્યાન ઉપર લાવવાની મતલબે મુબઈનાં દેશીઓએ ૧૮૫૨ નાં સાલમાં એક સભા મેળવી “બોએ એસોસીએશન” નામનાં એક મંડળની સ્થાપના કરી હતી જેમાં સોરાબજીની સામીલગીરી જેવામાં આવતી. ૧૮૬૨ નાં સાલ પછી આ સભા માત્ર નામનીજ ચાલુ રહેવાથી ૧૮૬૭ માં તેને પાછી નવા પાયા ઉપર ઉભી કરવામાં આવી, જે વેળાએ પણ સોરાબજી તેનાં એક સભાસદ હતા. આ મુજબ તેઓ કારોબાર મંડળીમાં સામીલ હોવા છતાં પાછળથી જ્યારે તેઓનાં જેવામાં આવ્યું કે સભાનું કામકાજ આગળ માફક ડહાપણ અને મધ્યમપણાંને ધોરણે

ચાલતું ન હોવાથી પ્રજાનાં હકને લાભ કરતાં નુકસાન થવાના સંભવો વધારે હતા ત્યારે તેનાં કામકાજમાં ઝાંઝો ઉલટમંદ લાગ નહિ લેતાં બનતાં તલક સંસાર સુધારાનાંજ કાર્યોને આગળ પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા. એમ છતાં જ્યારે ઉપલી સભા કરતાં વધારે સારા ધોરણ ઉપર “બોએ પ્રેસીડન્સી એસોસીએશન” નામનું એક મંડળ ૧૮૮૫ની શરૂઆતમાં અતરે સ્થાપવામાં આવ્યું ત્યારે સોરાબજી બીજા ક્રેટલાક ગૃહસ્થો જોડે તેનાં નાયબ સરનશીન થયલા જોવામાં આવે છે.

તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૬૫ને દિને અતરેનાં ક્રેટલાક આગેવાન દેશીઓએ “ગુજરાતી સભા” નામની એક મંડળી સ્થાપી તેનો વહિવટ ચલાવવા માટે સોરાબજી અને બીજા ક્રેટલાક ગૃહસ્થોની નીમણૂક કરી હતી. એ મંડળીની નેમ ગુજરાતી જીનાં પુસ્તકો અને દસ્તાવેજો છપાવી બહાર પાડવા ઉપરાંત બની શકે તે સારી ઇંગ્રેજી કિતાબોનો ગુજરાતી તરજુમો કરાવવાની પણ હતી.

૧૮૫૬ નાં સાલમાં અતરેની એલરીન્સ્ટન કૉલેજનાં ક્રેટલાક પારસી વિદ્યાર્થીઓએ ક્રાટ મધ્યે “ફોર્ટ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ લાયબ્રેરી” નામનાં એક પુસ્તકખાનાંની સ્થાપના કરી હતી. એ ખાતાનાં સભા-સદોની હજુરમાં સોરાબજીએ ૧૮૭૨ નાં ફેબ્રુઆરી તથા માર્ચ માસમાં જાણીતા ઇંગ્રેજ ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો ઉપરથી પાંચ વાંચનો રેવરંડ મી. શાહા, મી. ફૉક્સ તથા શેઠો બમનજી પેસતનજી માસ્તર, પરીજ્ઞશાહ રસ્તમજી સુરતી તથા એદલજી જમશેદજી ખોરી પાસે કરાવ્યાં હતાં.

તા. ૧૮ મી અક્ટોબર ૧૮૭૪ને દિને “ગુજરાતી જ્ઞાનવર્ધક સભા” નામની જવાન વિદ્યાર્થીઓની એક મંડળી તરફથી ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકાનાં પ્રમુખપણું હેઠળ એક સભા બોલાવવામાં આવી હતી. એ વેળાએ જાહેર ભાષણની હરીફાઈમાં જીત્યા પછી ઉપર સર્વથી સરસ વિવેચન કરી પેહેલા આવવા માટે મી. જી. ભાઈ એદલજી મોદી એક રૂપાનાં ધડીઆળનું ધનામ જીતી ગયા, જે સોરાબજીએ પોતા તરફથી આપવાની મેનેજી કમીટીને આગમ્યથી ખાએશ દેખાડી હતી.



પ્રકરણ ૧૦ મું.

સુંબઈનાં મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનમાં બંધવેલી સેવાઓ.

આગળ જોઈ ગયા મુજબ સોરાબજી ૧૮૬૪નાં સાલમાં જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ નીમાયા આઠ ૧૮૬૫ નાં વરસથી મ્યુનીસીપલ ખાતાનો વહિવટ સરકાર તરફથી એક કાયદો બંધી જસ્ટીસીઝનાં મંડળ (Bench of Justices)ને હસ્તક કરવામાં આવ્યો, જેમાં સોરાબજીએ પોતાનાં મિત્ર શેઠ નવરોજી ફરફુનજી સાથે ધણો આગેવાન અને અગત્યનો ભાગ લીધેલો. જણાય છે; ખાસ કરી તે વખતનાં કમીશનર આર્થર કોર્ફોર્ડનાં ઉપરીપણાં હેઠળ મ્યુનીસીપલ કારભારમાં ચાલતાં નાણાં સંબંધી અંધેર અને ગેર-બંદોબસ્ત ખુલ્લાં પાડી એ બંને પ્રહરથોએ પ્રજાની મોટી સેવા બંધવી તેઓ તરફનું સંપૂર્ણ માન અને વિશ્વાસ જીતી લીધાં હતાં. આ ગેર-વહિવટ અટકાવવા માટે યોગ્ય પગલાં બરવાને તેઓ તરફથી ૧૮૬૮નાં સાલમાં મ્યુનીસીપેલીટી મધ્યે જે ચર્ચા જગાડવામાં આવી તેની ધણો વખત આગમચ લાંબું ટેન્ટ ડીપાર્ટમેન્ટ (Tent Department)ને નામે ઝોળખાતું ખાતું જે ગાંડીધોડાનો જ. પો (Wheel-Tax) વસુલ કરવા માટે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું તે તરફ લોકોનો શક ઉશ્કેરાઈ તે જાતજાતની ટીકા અને અફવાતું સાધન થઈ પહું હતું. તેનો વહિવટ યશવંતરાવ બળવંત નામનાં એક જેનરલ ઇન્સપેક્ટરનાં હાથ હેઠળ ચાલતો જે પોતાનાં ટુંક પગાર છતાં એવો લખલુટ ખરચ રાખી રહેતો કે લોકોને તેની વર્તણૂક ઉપર મજબુત શક ઉપજ્યા વિના રહેજ નહિ. વળી તેમાં વધારો થવા જેવી બીજી વાત એ સંભળાતી કે તેને આગળ ખોટી ચાલ માટે સરકારી નોકરીમાંથી રૂખસદ મળવા છતાં મીં કોર્ફોર્ડ જોઈતી તપાસ વિના અથવા કદાચ ખામુખા અખાડા કરી તેને મ્યુનીસીપલ નોકરીમાં રાખ્યો હતો.

ઉપલા ઘોંટાળાની બાબત શેઠો નવરોજી અને સોરાબજીનાં કાન ઉપર પ્રથમ કેમ આવવા પામી તે નિચલી વિગત ઉપરથી જણાશે. આ ખાતાનો કર એકઠો કરનાર એક પારસી કલાર્ક નામે માણેકજી જમારુપજી પોતાની રાજીખુશીથી તાં ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૮ ને દિને શેઠ નવરોજી ફરફુનજીની ખાનગી મુલાકાતે આવી તેમને છુપાછુપ કેટલીક ખબરો પુરી પાડવાની મતલબથી પોતાની સાથે લાવેલી ૧૮૬૭-૬૮ નાં વરસની યાદી (જેમાં તેને હસ્તક એકઠી થયેલી રકમ જે ૧૮૬૭ માં રૂ. ૧૧૪૫૫૬, અને ૧૮૬૮ નાં ઓગસ્ટ માસ સુધી રૂ. ૭૩૧૩૯, એટલે કુલે રૂ. ૧૮૭૬૯૫, થવા જતી હતી.) દેખાડતાં જણાવ્યું કે તેની તરફથી વસુલ થતા કરની રકમો જે યશવંતરાવનાં હુકમ મુજબ ખાતાનાં શરાફ ટેમુલજીને બરવામાં આવતી હતી તેનો મોટો ભાગ મ્યુનીસીપલ ટીબેરીમાં નહિ જતાં ઉપર ઉપરથી ઉચાપત થતો હોય એવો તેને શક હતો. આ વાત સાંભ-

ળતાં શેઠ નવરોજીએ તુરતા તુરત કાંઈ પણ પગલાં નહિ ભરતાં સંભાળથી આગળ વધવાનો ઠરાવ કરી સોરાબજ સાથે એ વિષે પ્રથમ મસલત ચલાવી, પણ તેટલાં એ ત્રણ દિવસોમાં તો યશવંતરાવને કાને આ વાતનો સંસારો જતાં તેણે માણેકજી પાસથી સંધી હિસાબની ચોપડી, કાગળયાં, વિગેરેનો કબજો માગ્યો, જે બજારગેટ મધ્યેની ટેન્ટ ઓફીસ (Tent Office)માં રાખવામાં આવ્યાં હતાં; તે તેણે શેઠ નવરોજીની સલાહ મુજબ ચાલી પુરતી સંભાળથી ઘટતા પોલીસ સાક્ષીઓની હજુરમાં એવી સરતે સ્વાધીન કર્યો કે તે મ્યુનીસીપલ ખાતાનાં કંટ્રોલર મીં મેડમેન્ટને હવાલે કરવામાં આવે. હવે આ બાબતમાં વધુ પગલાં લેવા પેહેલાં માણેકજીનાં કહેવાની સચ્ચાઈ વિષે પ્રથમ પોતાની ખાતરી કરવા આ બંને અહરથોએ તેને આરીકાથી કેટલાક સવાલો પુછી જ્યેા જે ઉપરથી તેઓને લાગ્યું કે તેનાંમાં કશી રીતનું ખોટાઈ હતું નહિ, જેથી શેઠો નવરોજી અને સોરાબજ બંને જણાં મ્યુનીસીપલ ઓફીસમાં એ વિષેની ખબર આપવા કમીશનર મીં ક્રોફર્ડ આગળ જઈ બધી વાતનો ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું કે તેઓ પાસેની યાદી મ્યુનીસીપાલીટીનાં છપાયલા રીપોર્ટ તથા હિસાબ સાથે સરખાવી જોતાં રૂ. ૨૫૦૦૦) ઉપરની રકમ મ્યુનીસીપલ ટીજેરીમાં ભરાયલી માલુમ પડતી હતી નહિ. આ વાતથી મીં ક્રોફર્ડ ધણો ગુસ્સે થઈ ગયો અને પોતાનાં કામની વચ્ચે આવી પોતાનાં હાથ હેઠળનાં માણસોને તેની સત્તાની સામે થવા જાણી જોઈને ઉશ્કેરવાનું તેમનાં ઉપર આજ મુકતાં જણાવ્યું કે તેઓએ આ બીના જેવી સાંભળી તેવી તુરતાતુરત વગર દીલે તેને કહી દેવી હતી. મીં નવરોજીએ ખુલાસો કર્યો કે પ્રથમ પુરતી તપાસ વિના મીં ક્રોફર્ડ આગળ આવવું તેઓએ વાજબી ધાર્યું નહિ, પણ તેણે તો કાંઈ પણ વાત સાંભળવા ના પાડી માત્ર એટલોજ ઉતર દીધો કે કંટ્રોલર મીં મેડમેન્ટને હિસાબ તપાસવા તેણે કહ્યું છે. થોડા દિવસ રહીને તેઓ બંને પાછા મીં ક્રોફર્ડની તપાસનાં પરિણામની ખબર કાઢવા તેની આગળ ગયા પણ તે પોતે ઓફીસમાં હતો નહિ, જેથી મીં મેડમેન્ટની મુશ્કાકાત લેતાં તેણે જણાવ્યું કે શરાફની ચોપડીઓ કાંઈ તેની પાસે હતી નહિ પણ તે તો ફક્ત હેડ ક્લાર્ક માણેકજીનાં હિસાબનાં દફતરો તપાસવામાંજ રોકાયેલો હતો અને બીજું એ કે વ્હીલ ટેક્સ (Wheel-Tax)નાં સંબંધમાં ખાતાની કાઈ પણ ચોપડીઓ બહારનાંઓને નહિ દેખાડવાનો મીં ક્રોફર્ડ તરફથી તેને હુકમ મળ્યો હતો. આથી નારાજ થઈ તેઓ બંને જણાંએ નિચલો પત્ર મીં ક્રોફર્ડ ઉપર લખ્યો.

(१०१)

Bombay, 18th September 1868.

To,

A. T. CRAWFORD Esqr.

Municipal Commissioner,

Bombay,

DEAR SIR,

We called at your office to-day at noon and then again after we had called upon the Hon'ble Mr. Bayley, Chairman of the Bench, but were unable to see you. we are sorry to say that the information which Mr. Maidment gave us re the enquiries he has been making, since we met you on monday re the Tent Establishment Account, does not satisfy us that they are conducted in the way they ought to be. Mr. Maidment has been employed those five days in making extracts and preparing summaries from the English account books of the clerk in the Tent Department in which the defalcations are alleged to have occurred after the monies were paid into the hands of the Parsee shroff, and the Parsee shroff's books, which we understand are kept in Guzerati, ought to have been taken charge of and examined at once. We are informed that these Guzerati books have not yet been put into Mr. Maidment's hands; but if they are not immediately seized and examined, we are afraid that the real culprit in this matter will find a chance of escape. We request that you will be good enough to give us permission to examine from to-morrow the shroff's Guzerati books and any other books of the Municipality that may be wanted in connection with the enquiry in co-operation with any Municipal officer you may appoint; but if you are of opinion that you cannot grant us this request, we beg to state that it will be our duty to bring the whole matter before the meeting of the Bench of Justices to-morrow afternoon.

We are, Dear Sir,

Yours faithfully,

(Sd). NOWROZJEE FURDOONJEE.

(,,). SORABJEE SHAPOORJEE.

આ પત્રમાં કરેલી માગણી મીં કૉર્ફેડ સ્વીકારેલી જણાતી નથી, કેમકે તેમાં ચેતાવ્યા મુજબ બેન્ય ઑફ જર્સીસીઝની સભા મધ્યે તે પછી તુરતજ ઉપલી બાબત લાવવામાં આવી, જેને લગતી સર્વ આગલી પાછલી હકીકતો ૧૮૬૮ નાં નવેમ્બરની શરૂઆતમાં શેઠ નવરોજીજી ફરફુનજીએ આ મંડળ સન્મુખ એક લંબાણુ અને જુસ્સાદાર બાબતુ મારફતે જાહેર કર્યાં ઉપરથી મ લુમ પડે છે કે આ ગેર-વહિવટની તપાસ અર્થે એક ફીનેન્સ કમીટી (Finance Committee) નીમવામાં આવી (જેનાં સોરાબજી એક સભાસદ હતા), પણ તેણે જેવી જોષએ તેવી બારીકાથી પોતાની તપાસ ચલાવી નહિ. બીજી તરફ મ્યુનીસીપેલીટીનાં રીપોર્ટ ઉપરથી ખુલ્લું જણાતું કે મહિનાનાં મહિનાં સુધી યશવંતરાવે ઉચાપત કરેલી રકમો પોતે પકડાઇ આવવાની ધાર્તીથી ભરી દીધી હતી. આ ફીનેન્સ કમીટીએ કરેલા રીપોર્ટની સામે સોરાબજીએ એક અગતની મીનીટ (minute) કરી એ ઠગાઇઓનાં સંબંધમાં બારીક તપાસ ચલાવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો, કે જેથી તેમાં સંડોવાયલાઓને વાજબી શિક્ષાએ પુગાડવા સાથ બીજા પણ કાંઇ ઘોટાળા હોય તે બહાર આવવા પામે. તે પછી આ બાબત ઉપર વધુ અજવાળું નાખવા માટે એક બીજી કમીટી (Committee of Inquiry) નીમવાની પણ શેઠ નવરોજીજીએ માગણી કરી હતી, પણ બેન્ય તરફથી તે એવું જણાવી ના પાડવામાં આવી કે તેવી તલાસ અર્થે આગળ રજુ થઇ ગયલા સાક્ષીઓ ઉપરાંત બીજા વધુ મેળવવાનો કાંઇ પણ સંભવ હતો નહિ.

તે બાદ ૧૮૬૮ નાં નવેમ્બર માસમાં કંટ્રોલર મીં મેડમેન્ટે જાહેર કરેલી બીના ઉપરથી યશવંતરાવ બળવંતને તેનાં ખાતાનાં હિસાબની ગેરવ્યવસ્થા માટે વારંટથી પકડવામાં આવ્યો, પણ તેને લગતા મુકદ્દમામાં મ્યુનીસીપલ કમીશનરે સાક્ષી આપવા ના પાડવાથી તે પાછો ખેંચી લેવાયો હતો.

તાં ૬ મી જુન ૧૮૬૯ ને દિને સોરાબજીએ મ્યુનીસીપલ સભામાં હાજર થઇ લેજસ્લેટીવ કાઉન્સિલની સીલેક્ટ કમીટી હસ્તક આગલા ડીસેમ્બર મહિનામાં રજુ થયલા એ ખાતાનાં હિસાબ તેમજ મ્યુનીસીપલ કમીશનરે તાં ૭ મી જુને બહાર પાડેલી યાદી વચ્ચે મોટો હેરફેર દેખાડી આપ્યો, જે ગણતરીની બાબત “ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા”એ ઉપાડી લેતાં તેમણે એજ પત્ર મારફતે હિસાબી ચર્ચા આગળ ચલાવી, જેનો લંબાણુ ઉત્તર મીં કૉર્ફેડ તરફથી આ છાપામાં પ્રગટ થવા બાદ, સોરાબજીએ વળતા જવાબમાં વિગતવાર આંકડાઓથી એવું પુરવાર કરવા માગ્યું કે કાઉન્સિલમાં રજુ થયલા મ્યુનીસીપલ રીપોર્ટ અને જુન માસમાં બહાર પડેલી યાદીનો તફાવત ધ્યાનમાં લેતાં મ્યુનીસીપેલીટીની નાણાં સંબંધી હાલત જે બરેબર હોવી જોષએ તેનાં કરતાં સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલી વધુ આબાદ દેખાડવામાં આવી હતી.

નાણાં સંબંધી ઘોંટાળાની આ બાબત ઉપર અંતે સરકારનું ગંભીર ધ્યાન ખેંચાયું, જેઓએ તેને લગતી તપાસ અર્થે ૧૮૭૧ની અધવચમાં મી. ટી. સી. હોપનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ એક કમીટી નીમી જેમાં સોરાબજી ફક્ત એકલાજ દેશી સભાસદ હતા.

તેઓએ એજ સાલનાં અક્ટોબર મહિનાની ૧૧ મી તારીખે સરકાર જોગો પોતાનો રીપોર્ટ મોકલી આપી મ્યુનીસીપલ ખાતાનો નાણાં સંબંધી ગેરવહિવટ ખુલ્લો કર્યો હતો.

તે પછી નવેમ્બર માસમાં બેન્ય આર્ક જસટીસીઝનાં સરનશીન મી. મેક્સવેલ અને સોરાબજી-એ બે દિવસ તલક ફેટલાક કલાકો સુધી નામદાર ગવરનર સાથે આ બાબતમાં ખાનગી મસલત ચલાવી.

વળી તેનાં સંબંધમાં સરકારને જોઇતી સૂચનાઓ કરવા માટે તા. ૮ મી નવેમ્બર ૧૮૭૧ ને દિને અતરેનાં શેહેરીઓની એક જાહેર સભા ટોલિન હોલમાં ભેગી મળી નિચલા ઠરાવો પસાર કર્યા હતા.

(૧) મ્યુનીસીપલ ખાતાનાં નાણાં સંબંધી ગેરવહિવટની છેલ્લી તપાસ પુરતી નહિ હોવાથી તેનાં સંબંધમાં વધારે બારીકાથી ખોળ કરવાને સરકારે એક કમીશન નીમવું.

(૨) મ્યુનીસીપલ ખરચમાં સરકારે પોતાની તરફનો ધરખમ ફાળો આપવો.

(૩) એ ખાતાનાં બંધારણમાં સૂંટણીનું ધોરણુ દાખલ કરવું.

મી. ક્રોફ્ટે પોતાનાં બચાવમાં હોપની કમીટીનાં રીપોર્ટનો લંબાણથી જવાબ વાળવા છતાં સરકારે તે તેની વિરુદ્ધનાં દસ્તાવેજમાં સમાયલી ખીનાઓને પુરતું વજન આપી ૧૮૭૧ નાં નવેમ્બર માસમાં નિચલો ઠરાવ બહાર પાડી તેને ઓઢા ઉપરથી બરતરફ કરેલો જાહેર કર્યો હતો.

Government declared that "The Municipal affairs were mismanaged by Mr. Crawford. Also that Mr. Crawford's state of health which rendered his future stay in India dangerous to his life, has compelled him to resign his appointment and to proceed to Europe, and this circumstance has relieved His Excellency from the necessity of formally directing his removal from an office, in which notwithstanding his past good services and many eminent qualities, it would have been impossible to retain him with a due regard for the public interest"

મ્યુનીસીપલ ખાતાનો ગેર-બંદોબસ્ત આ રીતે ખુલ્લો પડી જતાંજ તેનાં કારોબારમાં સુધારો કરવા તરફ આપોઆપ સરકારનું લક્ષ ખેંચાયું, જેની પરિણામમાં તે વખતનાં ગવરનર સર સેમોર શીટ્ઝજરહે તે વિષે સોરાબજીનાં વિચારો જાણવા માગતાં તેમણે તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૮૭૧ ને દિને

તેઓ ઉપર એક પત્ર લખી મ્યુનીસીપલ અંધારણુ નવેસરથી રચી તેમાં ચૂંટણીનું ધોરણુ દાખલ કરવાની સૂચના કરી હતી, જેનો તત્વસાર નિચે મુજબ છે.

નવું મ્યુનીસીપલ મંડળ એવી રીતે ઉભું કરવું કે તેની કુલ સંખ્યામાંથી અડધો અડધ સભાસદો દર બે વરસે કર ભરનારાઓ તેમજ બાકીનાં અડધા મુખ્ય સરકાર અથવા તેઓ તરફથી જસ્ટીસીઝનું મંડળ ચૂંટી કાઢે. તે માટે શહેરને આડથી દશ વિભાગો (Wards)માં વહેંચી નાખવું અને દરેક મરદ અથવા ઓરત જે રૂ. ૫૦) અથવા તેથી વધુ રકમ મ્યુનીસીપલ કર તરીકે ભરતું હોય તેને પોતાનાં વિભાગને લગતી ચૂંટણી વેળાએ મત આપવાનો હક બક્ષવો.

આ કાગળ ધણું અગત્યનું હોવાથી પુસ્તકનાં પાછલા ભાગ (એપેન્ડીક્સ. એ)માં આખું ઉતારી લીધું છે.

આર બાદ રચાયલું મ્યુનીસીપલ અંધારણુ આ સૂચનાઓને અનુસરતુંજ હોવા વિષે સોરાબજીનાં મરણુ બાદ મળેલી ટૉઉન હૉલની બહાર સભા મધ્યે ડૉ. બ્લેનીએ નિચે મુજબ ધશારો કીધો હતો.

At the close of Mr. Arthur Crawford's Municipal administration, His Excellency Sir Seymour Fitzgerald requested Mr. Bengallee to state in writing his views regarding the contemplated reconstruction of the Municipality. Mr. Bengallee complied.

x x x x x x x x x

They now saw after a period of 22 years, how closely Mr. Bengallee's suggestions were followed, and in the life-history of the Municipality how successful this form of government had proved. all the friends of sanitary and material progress in Bombay would regret the loss of such a valuable adviser.

આ પત્ર મોકલવાની બે વરસ આગમ્ય એજ બાબતસર સરકારની એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલનાં એક વખતનાં મેમ્બર મી. (પાછળથી સર) એનરું આર. રૂકાબજીનાં કાગળનાં જવાબમાં સોરાબજીએ તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૯ ને દિને એક પત્ર લખ્યું હતું જે પણ જાણવા બેગ હોવાથી પુસ્તકનાં પાછલા ભાગ (એપેન્ડીક્સ-એ)માં ઉતારી લીધું છે તે ઉપરથી જણાશે કે નવું મ્યુનીસીપલ અંધારણુ રચવામાં સોરાબજીનાં બંને કાગળોમાં સમાયેલી સૂચનાઓ ઉપર સરકારે સામરું લક્ષ આપ્યું હતું.

નવાં મ્યુનીસીપલ અંધારણને લગતા સોરાયજીનાં વિચારો જાણી લેવા પછી જસ્ટીસીઝનાં મંડળમાં ટાઉનડ્યુટીઝની તકરાર વેળાએ તેમણે કેવો ભાગ લીધો હતો તે આપણે જોઈએ.

૧૮૬૫ માં આ જગત કાઠી નાખેલી હોવા છતાં મ્યુનીસીપેલીટીને માથે આવી પડેલા મોટા ખર્ચોને પુગી વળવાને તે એજ વરસમાં પાછી ચાલુ કરવાની જરૂર જણાઈ; પરિણામમાં એ આખત ઉપર વિચાર ચલાવી ઘટતો રીપોર્ટ કરવાને એક કમીટીની નીમણુંક થઈ, જેઓએ રૂ, અફીણ, ધાતુ વિગેરે અનેક વસ્તુઓ મારફતે આ જગત ઉધરાવવાની ભલામણ કરી તેની ઉપજની જુદી જુદી રકમોનો અડસટો જણાવ્યો હતો.

તા. ૪ થી એપ્રિલ ૧૮૬૬ ને દિને જ્યારે આ રીપોર્ટ જસ્ટીસીઝનાં મંડળ સન્મુખ રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે ઉપર લંબાણ તકરાર ચાલતાં યુરોપીયન જસ્ટીસોએ સામાન્ય રીતે ટાઉન ડ્યુટીઝ નાખવાની વિરૂદ્ધમાં પોતાનાં વિચારો જણાવ્યા, પણ કોઈમી તરેહ ખરચને પુગી વળવાની જરૂર હોવાથી નિચલી દરખાસ્ત લાવવામાં આવી.

“That the report of the Town Duties Committee be adopted and that the Hon. Mungaldass Nathoobhoy be requested to introduce into the Legislative Council an act sanctioning the imposition of Town Duties upon imports as recommended by the Committee.

આ દરખાસ્ત કેટલાક મહિના સુધી મુલતવી રહ્યા બાદ અંતે ઓ. મી. (પાછળથી સર) મંગળદાસ નથુભાઈને તે સંબંધી એક બીલ લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાં રજુ કરવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે તેઓએ કીધા બાદ એક વરસ પછી તે એવું જણાવીને પડતું નાખ્યું કે બીલને લગતું કામ આગળ વધારવાનાં તુરતાતુરત કાંઈ ખાસ સખ્યો હતા નહિ. ત્યાર બાદ આ બીલ ૧૮૬૮ નાં અક્ટોબરમાં એટલે તેનાં પેહેલાં વાંચન પછી બે વરસે તેઓ તરફથી પાછું કાઉન્સીલમાં રજુ કરવામાં આવ્યું, જે કામ ધોરણને અનુસરતું નહિ જણાવી સોરાયજીએ તે સામે વાંધો લીધો કે તેઓએ પ્રથમ એ વિષે મ્યુનીસીપેલીટીની પરવાનગી મેળવી તે ઉપર પુસ્ત વિચાર કરવાને સલાને આગમચથી નોટીસ આપવી હતી. તે પછી આ બીલ લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાં આગળ વધતું અટકાવવાને સોરાયજી નવેમ્બરની શરૂઆતમાં નિચલી દરખાસ્ત લાવ્યા.

“That the Legislative Council be respectfully memorialized by the Bench to suspend further proceedings on the Bombay Town Duties Bill.”

આમ કરવાનો ખાસ સમય સોરાયજીનાં વિચાર મુજબ એ હતો કે ઉપર ધીલ દુરંદેશીથી ધડાયલું ન હતું, જેથી તે જે લેજસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાંથી પસાર થવા પામે તો મ્યુનીસીપેલીટીની હાલત એર વધુ ગુંચવણ ભરેલી થઈ પડે. વળી ધીલને લગતાં કાગળ્યાંએ ઉપરથી સોરાયજીનાં જોવામાં આવ્યું કે તેમાં ફટલીક એવી ચીજો ઉપર જગત નાખવાનું ઠરાવેલું હતું કે જે મુંબઈમાં અપવાને બદલે આપણાં શહેરને રસ્તે બહારગામ જતી હતી; અને ખર્ચે જેતાં સોરાયજીની ટાઉન ડ્યુટીઝનાં આખા સવાલ સામેની લડતનો પાયોજ એ હતો. તેઓનાં કહેવા મુજબ અતરે અપતી ચીજો ઉપર ડ્યુટી લેવી વાજબી ગણાય પણ જે મુંબઈને મોર્ગે દેશનાં જુદા જુદા ભાગોમાં પસાર થતી હોય (જેવી કે અશીણ, ધાતુ, રેશમ, પીસ ગુડસ, તથા કાલસો) તે ઉપર જગત નાખવાની રૂઠિ ગેરવાજબીજ માત્ર નહિ પણ દેશનાં વેપારને ધોક્કો પોહોઆડનારી લેખાય કેમકે જ્યારે પેહેલી ટાઉન ડ્યુટી સારે ધીજ ટ્રેનઝીટ ડ્યુટીનાં વર્ગમાં આવે છે.

સારે શેઠ મંગળદાસવાળાં ધીલની વિરૂદ્ધ સોરાયજી જે દરખાસ્ત લાબ્યા હતા તે સામે શેઠ નવ-રોજીજ ફરફુનજીએ એવું એમેન્ડમેન્ટ મેલ્યું કે સલાનાં મત પ્રમાણે મ્યુનીસીપેલીટી ઉપર આવી પડેલા અરજોનાં મોટા બોજને પુગી વળવાની જરૂર હોવાથી ટાઉન ડ્યુટીઝને લગતું ધીલ (Town Duties Bill) લેજસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાં આગળ વધારવાની પરવાનગી આપવી. ઉપર એમેન્ડમેન્ટ ધણાં વધુ મતે પસાર થયું હતું.

આ બાબતમાં હિંદુસ્તાનની સરકારે તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૬૮ નાં ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડીયા (Gazette of India) મારફતે બહાર પાડેલા ઠરાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું કે મ્યુનીસીપેલીટીનાં આ પગલાં સામેની સોરાયજીની લડત કેવા વાજબી પાયા ઉપર રચાયેલી હતી. તે મધ્યે વડી સરકારે ટાઉન અને ટ્રેનઝીટ ડ્યુટી વચ્ચે પોતાની એક આગલી યાદીમાં દેખાડી આપેલા ફરક ઉપર ધ્યાન ખેંચી તે કાનુનોથી વેગળા જવા માટે હિંદુસ્તાનનાં જુદા જુદા જિલ્લા અને પ્રાંતોની સરકારને-તેમાં અકસર કરી મુંબઈ મ્યુનીસીપેલીટીને તો એક ખાસ જુદી કલમ મારફતે-ઠપકા લાગુ પાડ્યો હતો. આ ઠરાવ મધ્યે એવો ખુલ્લો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે હિંદુસ્તાનનાં જુદાં જુદાં સ્થળોની મ્યુનીસીપેલીટીઓ જે પોતપોતાનાં શહેરમાંથી પસાર થતી વસ્તુઓ ઉપર જગત લઈ વધુ આવક ઉપજાવે તો તેમનું તે કામ પોતાની જગ્યાનાં અંગત સુધારા અને ફાયદા ખાતર તમામ દેશનાં બોહોળા વેપાર અને સામાન્ય લાભોને નુકસાન કરનારું થઈ પડે.

૧૮૭૧ નાં સાલમાં જ્યારે મુંબઈની મ્યુનીસીપેલીટી તરફથી પોતાનાં કામકાજનાં ધોરણમાં ઘટતો ફેરફાર કરવા સંબંધી વિચાર ચલાવવામાં આવતો હતો ત્યારે સોરાયજીએ તે તકનો લાભ લઈ તા. ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૧ ને દિને “ Memorandum on the Incidence of

Municipal Taxation in Bombay” એ નામની યાદી. “Times of India” મધ્યે જાપાવી ખુદલું દેખાડી આપ્યું કે મ્યુનીસીપલ કરનો બોબો તવંગર અને ગરીબ વર્ગો ઉપર કેવાં ગેર-વાજબી પ્રમાણમાં પડતો હતો. તેઓએ જુદી જુદી વાર્ષિક આવકનો અડસટો લઈ ટાંકી બતાવેલા દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે દર સાલ રૂપિયા દોઢ લાખની આવક ધરાવનાર શખ્સ જ્યારે સેંકડે રૂં જેટલો ત્યારે ગરીબ મજૂર પોતાની ટુંક કમાઈમાંથી સેંકડે ૪૩૬ ટકા જેટલો ભારે કર ભરતો હતો.

સને ૧૮૭૩ માં નવો મ્યુનીસીપલ કાયદો અમલમાં આવ્યા બાદ સોરાબજીને ક્રાંટ વિભાગ તરફનાં કર ભરનારાઓએ ચૂંટી કાઢ્યા હતા. એ વખતે કોરપોરેશન તરફથી સને ૧૮૭૪નાં સાલ માટે જે જે જણસો ઉપર ટાઉન ડ્યુટીઝ લેવાનો ધરાહો રાખવામાં આવ્યો હતો તેનાં સંબંધમાં સોરાબજીનાં વિચારો જણવાની આપણને તક મળે છે. તેમણે જાહેર કર્યું કે અનાજ જેવી દરરોજનાં ખપની વસ્તુ ઉપરનો કર કાઢી નાખી પાણી ઉપર વધારવો જોઈએ કેમકે ગરીબ લોકોને તે મુફત પુરું પાડવામાં આવતું હોવાથી તેનો બોબો મધ્યમ અને તવંગર વર્ગોનેજ માથે પડશે કે જેઓ બિસ્તીઓ રાખી પોતાનું કામ લે છે.

તેમણે વધુ એવું જણાવ્યું કે આપણાં શહેરમાં આયાત થતી ધાતુનો માત્ર પાંચ કે દશ ટકા જેટલોજ ભાગ અતરે ખપતો હોવાથી તે ઉપર જગાત નાખવી ગેરવજબી ગણાય, કારણ કે તે ટ્રેનઝીટ-ડ્યુટીનાં વર્ગમાં આવે છે, પણ તેને બદલે ધી જેવી વસ્તુ ઉપરનો કર વધારવો તદ્દન યોગ્ય થઈ પડે કેમકે તેનો મુખ્ય ખપ તવંગર વર્ગોમાંજ હોય છે.

બીજું સામાન્ય રીતે એવું ધારવામાં આવે છે કે દારૂની જગાતથી મ્યુનીસીપેલીટીની આવકમાં મોટો વધારો થશે-અને તે પણ વળી યુરોપિયન અને પારસી વસ્તી મારફતેજ-તેમાં ભુલ છે કેમકે મ્યુનીસીપલ કમીશનરનાં જણાવવા મુજબ તેનો ૭૦ ટકા જેટલો બોબો તાડી અને મોવડું પીનારાઓ ઉપર પડશે, માટે આવા આકળા કરો-જે આડકતરી રીતે ગરીબોમાંથી દારૂનો ખપ ઓછો કરાવવા સારૂ કાયદા ભરેલા ગણાય-મારફતે જે મોટી આવક પેદા કરી શકાતી હોય તો તેનાં બદલામાં એવા વર્ગોની દરરોજની જરૂરીઆતની ચીજો જેવી કે અનાજ વિગેરેની જગાત કાઢી નાખવા ઉપર પેહેલું ધ્યાન આપવું જોઈએ. બીજું બીરદારૂ ગરીબ યુરોપિયન વર્ગમાં વપરાતો હોવાથી તે જગાત રહિત કરવો.

આ પ્રમાણે ગરીબો ઉપરનાં કરનાં બોબો તેમજ ટાઉનડ્યુટી નાખવાનાં ગેરકાયદા વિષે બોલતાં સોરાબજીએ ખાંડનાં વેપારનો દાખલો આપી જણાવ્યું કે એ જણસનો મોટો ભાગ હવે મુંબ-બનેબદલે કલકત્તાને માર્ગે મધ્ય હિંદુસ્તાનજતો હોવાથી આપણાં શહેરનાં રોજગારને ધોક્કો પોંહોચ્યો છે.

સોરાબજી અને બીજા કટલાક મેમ્બરોની એવી વિરૂદ્ધતા છતાં ૧૮૭૪ નાં વરસ માટે જે જે જણસો ઉપર ટાઉનડ્યુટી લેવાનું હતું તેમાં અનાજ, ધાતુ, ખાંડ, લાકડાં વિગેરેનો સમાવેશ થયલો જણાવો.

(૧૦૮)

સોરાબજીએ ૧૮૭૮ નાં સાલ સુધી મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનનાં એક સભાસદ દાખલનો સંબંધ ચાલુ રાખ્યો હતો જે મુદતમાં તેઓએ બનવેલી અનેક ઉપયોગી સેવાઓ માહેલી વધુ અગત્યની આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. એ મંડળનાં સભાસદ તરીકેનું રાજીનામું આપતાં તેઓએ મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનને તેનાં ધરતાં ચિન્હો (Arms) સાથેનો એક ઝુંડો તેની ઉપયોગી કારકીર્દીનાં વધારા માટેની લલી દુવાઓ સાથે ભેટ કર્યો હતો, જે વિષે તેમણે મ્યુનીસીપલ કમીશનર ઉપર લખેલું પત્ર નીચે ઉતારી લખ્યું છે. આ ઝુંડાની કિંમત ૫૦ પૌંડ થઈ હતી.

Bombay, 9th July 1878.

J. H. GRANT Esqr. C. S.

Municipal Commissioner,

Bombay.

DEAR SIR,

I have the honor as a citizen and member of the Corporation, to forward herewith for presentation to the city, the Banner of the Municipal Corporation of Bombay, prepared under the directions of our late Municipal Commissioner Mr. Pedder and just received from England.

With my best wishes for the prosperity and increasing usefulness of our Municipal Corporation.

I remain,

Dear Sir,

Yours most obediently,

(Sd). Sorabjee Shapoorjee Bengallee.

તેઓની આભેટ માટે કોર્પોરેશન તરફથી યોગ્ય શુભદ્રોમાં તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો હતો.



પ્રકરણ ૧૧ મું.

યાદગીરીનાં ફૂંડો-તેમાં સોરાબજીએ લીધેલો ભાગ: (મૉન્ટસ્કુઅર્ટ એલફીન-સ્ટન-હરીશ્ચંદ્ર મુકરજી-અમનજી હોરમસજી વાડિયા-નવરોજજી ફરદુનજી-દાદા-ભાઈ નવરોજજી)-મુંબઈ બેન્કની સ્થિતિ વિષે સરકાર ઉપર કાગળ-ધી બોમ્બે મીકેનીકલ બીલ્ડીંગ કુંપની લીમીટેડ-ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરી-ઇસ્ટ ઇન્ડીયન એસોસીએશન-નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ નૉર્થચુકને આવકાર અને તેની યાદગારી-ક્રીમેસન-જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ (સુલેહનાં અમલદાર)-મુંબઈની ધારા બાંધનારી સભામાં દાખલ કરવાની પેહેલવેહેલી માગણી-પારસી મેટ્રીમોનીયલ કૉર્ટનાં ડેલી-ગટ-યુનીવર્સિટીનાં ફેલો.

સોરાબજીની હંદગી ઉપર નજર નાખતાં આપણાં જોવામાં આવે છે કે તેઓએ ઘણાંક નામકિત નરોની યાદગીરી જળવવાનાં કામમાં આગેવાન ભાગ લઈ મનુષ્ય જાતનાં પરમાર્થ તથા તેમનાં ઉંચા સદગુણો તરફની પોતાની ઉમદા પિજાનશક્તિનો અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો હતો. એવાં સ્મારક ફૂંડોમાં તેમણે ૧૮૬૦ ની શરૂઆતથી ભાગ લીધેલો જણાય છે. તે વેળાએ મુંબઈ ઇલાકા મધ્યે દેશીઓની કૃળવણીનો પાયો નાખનાર મૉન્ટસ્કુઅર્ટ એલફીનસ્ટનનાં ઇંગ્લેંડ મધ્યે મરણ પામવાનાં સમાચાર અતરે ફરી વળતાં એલફીનસ્ટન કૉલેજ તથા ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં વિદ્યાર્થીઓએ શેઠ નવરોજજી ફર-દુનજીનાં સરનશીનપણાં હેઠળ તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૬૦ ને દિને ટૉલન હૉલમાં એક સભા મેળવી એ નરનું અર્ધ-આવકું વિકટોરીયા મ્યુઝીયમ અને ગાર્ડન્સમાં મુકવાનો ઠરાવ કર્યો હતો જે અમલમાં મેલવા માટે નીમાયલી કમીટીમાં સોરાબજી સામીલ હતા.

૧૮૬૧ માં કલકત્તા ખાતે ઇંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતાં “હિંદુ પેટ્રીયટ” પત્રનાં અધિપતિ બાબુ હરી-શ્ચંદ્ર મુકરજી મરણ પામ્યા. તેઓએ છાપાદારે ખરી હિમ્મત અને સ્વતંત્રતાથી પોતાનાં સ્વદેશ બંધુ-ઓનાં હકો માટે લડત ચલાવી હતી; તેમાં ખાસ કરી ૧૮૫૭ નાં બળવા જેવા કટોકટ સમયે પ્રજાનાં લોકો પ્રત્યે સત્તાવાળાઓની ફરજો શી હતી તે ખુલ્લે ખુલ્લી દેખાડી લૉર્ડ કેનીંગની ભલી અને દુરંદેશ રાજનિતીને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો હતો.

આ ગ્રહસ્થનાં મરણ બાદ તેમની યાદગારી જળવવાની હિલચાલ કલકત્તામાં ઉભી થઈ, જેમાં જોડાવાનો મુંબઈનાં રહીશોને આગ્રહ થતાં ડૉ. ભાઉ દાજી, સોરાબજી વિગેરેએ આગેવાની લઈ અતરે એક જાહેર સભા બોલાવી તે મારફતે ભરાયલા રૂ. ૨૦૦૦) પોતાની તરફનાં ફાળા સહિત કલકત્તે રવાના કર્યાં.

૧૮૬૨ માં મુંબઈનાં એક જાણીતા શહેરી અને પારસી કામનાં માનવંત અગ્રેસર શેઠ યમનજી દ્વારમસજી વાડિયાનું મરણ નિપજ્યું. તેમની યાદગારી જાળવી રાખવા અર્થે તા. ૩ જી મે ૧૮૭૨ ને દિને એક સલા મળી થોડાક ગ્રહરથોની કમીટી નીમાઈ જેનાં સોરાયજી ઑ. સેક્રેટરી હતા. તેઓએ જાતી ખંતથી મોટું ફંડ એકઠું કરી તેમાંથી રૂ. ૨૦૦૦) ને ખરચે મરહુમને નામે શહેરનાં જુદા જુદા ભાગોમાં પાણી પીવાનાં છ શોખિતા લોખંડનાં પુવારા બંધાવ્યા. તે ઉપરાંત રૂ. ૧૬૦૦૦) ની રકમમાંથી તેમની યાદગારીમાં બજારગેટ સ્ટ્રીટ મધ્યે ધડીઆળ સાથનો એક શોખિતો મિનારો અને કૂવારો ઉભો કરાવી એપ્રિલ ૧૮૮૨ માં ચ્યુનીસીપેલીટીને સ્વાધીન કર્યો. તે બંધાવવાનો ખ્યાલ ધારવા મેઝે સોરાયજીનેજ પેહેલો આવ્યો હતો જે પાર ઉતારવા પાછળ તેમણે બહુ મહેનત લીધેલી જણાય છે. પુવારાની માહે વચ્ચોવચ્ચ શેઠ યમનજીનું અડધાં કદનું આવલું ગોઠવેલું છે. આ મિનારાનો એક આખેલુ સુંદર નમુનો (Model) સોરાયજીએ પોતાને ખરચે કાતરાવી તેનાં બાંધનાર મી. રીએનઝી વોલટન (Mr. Rienzi Walton.)-ચ્યુનીસીપેલીટીનાં એનજીનીયર-ને તેનાં કામની પિછાન દાખલ ભેટ કર્યો હતો.

યાદગારીની બીજી હિલચાલ સ્વતંત્ર અને પ્રજા ઉપયોગી શહેરી શેઠ નવરોજીજી ફરદુનજીનાં માનમાં ૧૮૬૪ માં ઉભી થઈ, જેની મુખ્ય નેમ એ નરની જાહેર સેવાઓ માટે આભારની લાગણી દર્શાવી તેનો યોગ્ય બદલો વાળી આપવાની હતી. તે માટે તા. ૭ મી મેને દિને શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલનાં બંગલામાં મુંબઈનાં આગેવાન શહેરીઓની એક સલા મળી, જ્યાં શેઠ નવરોજીજીની જાહેર કારકીર્દિ વિષે સોરાયજીએ એક ભાષણ કર્યું હતું, જે એમનાં “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો-દફતર રહ્યું” પાનાં ૭૯-૮૮ માં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સલામાં તેમની યાદગારી જાળવવાનો ઠરાવ થયો જે અમલમાં મેલવા માટે નીમાયલી કમીટીનાં સોરાયજી ઑ. સેક્રેટરી હતા. તે પછી શેઠ નવરોજીજી માટે એક ફંડ ખુલવામાં આવ્યું, જેમાં ભરાયલી રૂ. ૨૮૦૦૦) ની રકમમાંથી રૂ. ૨૫૦૦) જ. છોકરીઓની નિશાળ મંડળાને તેનું વ્યાજ વાપરવાની સરતે કમીટીએ બક્ષીસ આપી બાકીની રકમ શેઠ નવરોજીજીને એક પર્સ (purse) તરીકે ભેટ કીધી હતી.

તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૬૬ ને દિને સોરાયજીએ શેઠ નવરોજીજી ફરદુનજીનાં ઇજનને માન આપી શેઠો દાદાભાઈ નવરોજીજી, ખરશેરજી રસ્તમજી કામા વિગેરે મિત્રો સહિત તેમને ત્યાં ખાણું લીધું હતું. જમી રહ્યા બાદ શેઠ નવરોજીજીએ સોરાયજીને તેઓ તરફનાં માનની એધાણી દાખલ એક સ્ત્રીએ પકડેલાં કોર્નુકોપીઆ (Cornucopia)-ભરપૂરતા અને આબાદી દર્શાવનારી આકૃતિ-સાથનું એક સુંદર મોટું નકસીનું વાસણ (Centre-Piece) ઘટતા લેખ સાથે ભેટ આપ્યું હતું.

શેઠ નવરોજીજી ફરદુનજીની યાદગારીની ખીજી હિલચાલ તેમનાં મરણની થોડોજ વખત આગમ્ય ૧૮૮૫ નાં સાલમાં ઉભી થઇ નાણાં ભરનારાઓની સભા તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરને દિને શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ ભેગી મળી હતી. તેમાં સોરાબજી અને ખીજી ગ્રહસ્થોએ લંબાણુ બાપણો મારફતે તેમની જાહેર સેવાઓની સ્તુતિ કીધી. એ સભામાં નીમાયલી કમીટી (જેમાં સોરાબજી પણ હતા) એ શેઠ નવરોજીજીનો પોતાનો વિચાર લઇ એવી સૂચના કરી કે તેઓનું એક અર્ધ-આવલું ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં આવેલી નેટીવ જેનરલ લાઇબ્રેરીમાં મેલવું જે ખુદલું મુકવાની ક્રિયા એક મેળાવડા સન્મુખ તા. ૧૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૭ ને દિને રા. સા. વિશ્વનાથ નારાયણ મુંગળકી કીધી હતી, પણ તે જોવાને તેઓ નસીબવંત નિવજા નહિ કેમકે તેની એ વર્ષ આગમ્ય તેમનું મરણ નિપજ્યું હતું.

આ આવલાનો ખરચ યાદ કરતાં યાકી રહેલી રૂ. ૧૧૦૦૦) ની રકમ ટેસ્ટીમોનીયલ ફંડમાં નાણાં ભરનારાઓ તરફથી અતરેની વિક્ટોરીઆ જ્યુબીલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટનાં સંબંધમાં લૉડે રીપનને નામે આંધવા ધારેલી ઉદ્યોગહુત્તરને લગતી એક શાળા (Textile School)માં શેઠ નવરોજીજીને નામે સ્કૉલરશીપો યક્ષવા માટે આપવાનો ઠરાવ તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૯ ને દિને ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં સોરાબજીનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ મળેલી સભા મધ્યે કરવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે એક નહિ પણ એ મરતબે શેઠ નવરોજીજી ફરદુનજીની યાદગારી કાયમ રાખવાનાં કામમાં સોરાબજીએ જે ભાગ લીધો તે ઉપરથી ખુદલું જણાયછે કે એક જાહેર પુસ્તકી જાહેરીમાં સમાયલો ખરો “પોલીટીકલ સ્પીરીટ” જેને શેઠ કાબ્રાજીનાં શબ્દોમાં આપણે “રાજરસ” કહીએ તેની તેઓ પિછાન કરનારા હતા; માત્ર રાજદુઆરી સવાલોમાં મધ્યમપણાંની હદ કુદાવી જવીજ સોરાબજીને નાપસંદ હતી.

તા. ૩ જી જુલાઇ ૧૮૬૯ ને દિને મુંબઇનાં પ્રસિદ્ધ શેહેરી શેઠ દાદાભાઇ નવરોજીજીનાં માનમાં તેમનાં દોસ્તો અને વખાણનારાઓએ ફ. કા. ઇન્સ્ટીટ્યુટ મધ્યે એક સભા યોલાવી આપણાં દેશનાં વતનીઓની તેઓએ યજ્ઞવેલી કિમતી સેવાઓની પિછાનમાં એક ફંડ ખુલવા તથા તેમને ટેસ્ટીમોનીયલ બેટ આપવાનાં ઠરાવો પસાર કર્યા હતા, જેને લગતી ગોઠવણુ અમલમાં મેલવા સારૂ નીમાયલી કમીટીમાં સોરાબજી સામીલ હતા.

ત્યાર યાદ તા. ૨૬ મી જુલાઇ ૧૮૬૯ ને દિને એજ મકાનમાં મળેલી એક મોટી મિજલસ સન્મુખ શેઠ દાદાભાઇ નવરોજીજીને એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું તથા ફંડ મધ્યેથી તેમની એક સુંદર ઑઇલ પેન્ટિંગ તસવીર ચિતરાવી ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં દિવાનખાનાંમાં ખુલ્લી મુકવાનો ખરચ યાદ કરતાં યાકી વધેલી રૂ. ૨૫૦૦૦)ની રકમ એક પર્સ તરીકે તેઓને બેટ થઇ હતી.

આ અરસામાં સોરાબજીએ ખીજ પછુ કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની યાદગારી જાળવવાની હિલ-ચાલમાં ભાગ લીધો હતો.

તા ૩ જુલાઈ ૧૮૬૬ ને દિને સોરાબજીએ મુંબઈ બેન્કની શેર સદાનાં વખતમાં થઈ પડેલી માઠી સ્થિતિનાં સંબંધમાં નામદાર ગવરનર સર આર્ટલ ફ્રીઅર ઉપર એક લંબાણ અને અગત્યનો પત્ર લખ્યો હતો, જેમાં તેમ થવાનાં કારણો અને ઉપાયો વિસ્તારથી દર્શાવતાં સોરાબજીએ પોતાનો મજબુત વિચાર જણાવ્યો કે બેન્કનો જીતો ચાર્ટર બદલાયા પછી તેમાંની કેટલીક ડહાપણ ભરેલી સરતો નવા મધ્યે દાખલ કરેલી ન હોવાથીજ તેનો કારભાર અંધેર ચાલવા માંડતાં બેન્ક મોટી તુકસાનીમાં આવી પડી હતી, ખાસ કરીને આ સખખોથી કે ડાયરેક્ટરો ઘટતા અંકુશની ગેરહાજરીમાં વગર પાયાની જમીનગીરીઓ ઉપર સદાબાજીને નાણાંની મોટી રકમો ધીરતા જે કદી પાછી ફરવા પામતીજ નહિ. એજ પત્રમાં તેઓએ વળી ઈંગ્લન્ડની બેન્કો ચલાવવાનાં સંગીન નિયમો અને ધોરણો વિષે પછુ ઠેકઠેકાણે લાંનાં અનુભવીઓની સાહાદતો ટાંકી પોતાનાં બોલવાને મજબુતી આપી હતી. આ આખું પત્ર જે પુસ્તકનાં પાછલા ભાગ (એપેન્ડિક્સ-એ)માં ઉતારી લીધું છે તે સરકાર ઉપર રવાના થવા પછી મુંબઈ બેન્કને ગયલી ખોટ તા ૩૦ મી જુન ૧૮૬૬ ને દિને પૂરાં થયલાં અડધાં વરસમાં કેટલી હતી તે નક્કી કરવા મીશીયર્સ વીલીયમ હંટર, એડવર્ડ હૅરીસન અને દીનશાહ માણેકજી પીટીટ (સાર પછી સર દીનશાહ પીટીટ)ની એક કમીટી ૧૮૬૬ નાં ઑગસ્ટ માસમાં નીમવામાં આવી કે જેઓએ તુકસાનીની કુલ રકમ એક કરોડ સાડીવીસ લાખ રૂપિયા જેટલી બતાવી આપવા બાદ સોરાબજીએ તા ૯ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૬ નાં “ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા”માં એક પત્ર લખી ભાગીદારોને એવી સૂચના કીધી કે જે બેન્કને વધુ ખોટમાં ઉતરતી બચાવવી હોય તો ધીરેલાં નાણાંની જમીનગીરીમાં જે કાંઈ શેરો તથા સ્થાવર મિલકત તેની પાસે હોય તે જેમ જય તેમ વેચી તેનું રોકડ ઉપજાવવું અને બેન્ક પાછી નવા પાયા ઉપર સ્થાપી તેનાં દર શેરની કિંમત રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરથી રૂ. ૫૦૦ જેટલી ઘટાડી જીનાં ભાગીદારોનેજ પાછા તેમાં કાયમ રાખવા. સોરાબજીએ આ કાગળ લખવા પછી *મુંબઈ બેન્કને લગતું એક નવું ખીલ અતરેની લેજસલેટીવ કાઉન્સિલમાં સરકાર તરફથી લાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૮૬૦ નાં સાલમાં “ધી ઑરબે મીકેનીક્સ બીલ્ડીંગ કંપની” નામની એક મંડળી મુંબઈમાં ઉભી કરવામાં આવી, જેની તેમ યુરોપીયન કામદારો (European mechanics)ને સરતે ભાડે

* તા ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ નાં “લમેન્-જમશેડ”માં તેઓ વિષે થયલાં એક લંબાણ ઉપરથી જેવામાં આવેછે કે બેન્ક ઑફ ઓરબેનાં ડાયરેક્ટર દાખલ સોરાબજીને સામીલ કરવાને ઘણીવાર આમંત્રણ થવા છતાં તેમણે તે માગણી નામંજૂર કરી હતી.

રેહેવાની જગ્યા પુરી પાડવા સાથ પોતાની થાપણુ નફા ભરેલી રીતે રોકી તેનું સાફ વ્યાજ ઉપજાવવાની હતી. સોરાયણ પાછળથી તેનાં ડાયરેક્ટર અને સરનરીન થયા હતા. આ કુંપનીની ભલી નેમ ખ્યાનમાં લઈ સરકારે તેનાં ભાંચખલા ખાતેનાં રહેઠાણો સાફ એક મોટા વિસ્તારની જમીન ૯૯ વર્ષને પટે દર સાલ મધ્યમ ભાડાંનાં દરે આપી હતી, પણ તે છતાં મંડળીની અસલ નેમ પાર પડી નહિ, કેમકે મકાનનાં એરડાએ ધણે ભાગે ખાલી રહેતા અને મિલકતનું ભાડું પુરતું ઉપજ શકતું નહિ. આ કારણસર ૧૮૬૬ નાં સાલમાં એ કુંપનીની મિલકત નફે વેચી તે બંધ કરવામાં આવી હતી. આ ફંડને ઉપયોગ કાઢીને સખાવતી યોજના માટે થઈ શકે નહિ તે વિષે સોરાયણએ તે બાદ મીશીયસે કેમ્પી, લીન્ચ અને ઓવન સોલીસીટરોનું મત લેતાં તેઓએ તેમ કરવું કાયદા વિરૂદ્ધ જણાવ્યું હતું.

તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૯ ને દિને સોરાયણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા. તેઓ પ્રથમ ખાનગામ, ઉમરાવતી, નાગપોર, જળપોર, અલ્હાબાદ, કાનપોર, લખનૌર, આગ્રા, દીલ્હી અને અંબાલાની મુલાકાત લઈ પંજાબમાં દાખલ થયા અને અમરીતસર, લાહોર અને મુલતાન જોયું. મુલતાનથી સીંધુ નદી માર્ગે નિકળી રૌરી, સહર, કાથરી અને સીંધ હૈદરાબાદની ભેટ લઈ કરાંચી આવ્યા અને કરાંચીથી મુંબઈ તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૮૬૯ ને દિને પાછા ફર્યા. અસલી મુસલમાન પાદશાહોની કીર્તિ જાળવનારાં આ નામાંકિત સ્થળોની મુસાફરીનું વર્ણન સોરાયણનાં “સૂટી કાહાડેલાં લખાણો-દફતર ૨ નં” મધ્યે જોવામાં આવે છે.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરી વેળાએ સોરાયણએ યતાવેલી હિંમતનો એક દાખલો જે પાછળથી અમોએ તેમને મોંઠે સાંભળ્યો હતો તે અતરે નોંધી લેવા જોગ છે, તો જો કે જગ્યાની ચોકસ યાદ રહી નથી. તે વેળાએ દેશનાં કેટલાએક ભાગોમાં રેલ્વેને બદલે ગાડીઓમાં ટપ્પે ટપ્પે મુસાફરી કરવી પડતી હતી, જે મુજબ સોરાયણ એક ઠેકાણે રાત્રે અસુરેથી જઈ પુગતાં ખીજાએ ભેગી તેમની ગાડી પણ ત્યાં અટકાવવામાં આવી, કેમકે તે તરફ ચોર લૂટારાઓનો ભય હોવાને લીધે રસ્તામાં અંધારે પસાર થવું સલામતી ભરેલું હતું નહિ; પણ સોરાયણને તો અગતનાં કામસર ઉતાવળે મુંબઈ આવવાની જરૂર જોવાથી તેઓએ વખત ફેકટ ગુમાવવાને બદલે રાતો રાતજ એક ગાડું પટ્ટી પૂર હિંમતથી આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તે આગમ્ય બેઠક નિચે પાંચરેલાં ધાસમાં પોતાનું ધડીઆળ સંતાડી દેવાની સંભાળ રાખી. થોડાક છોટા પસાર થતાં દૂરથી કટકે કટકે ઝાડોનાં એથામાં ઉભાં રહેલાં માણસોનાં ઝાંખા આકાર નજરે પડવા લાંબા પણ તેઓએ તેમને કશી રીતે હેરાન કર્યાં નહિ. તેનો સખ્ય સોરાયણ એવો ધારતા કે તેમનાં બદન ઉપર તે વખતે કાળો ઝગલો હોવાને લીધે તેઓને કદાચ યુરોપિયન મુસાફર સમજવામાં આગ્રા હોય જેઓ એવી વેળાએ પોતાની સાથે પિસ્તોલ યા બંદુક રાખી ફરતા હોવાથી તેમને છોડવાની તેઓ હિંમત કરતા નથી.

વિધાયતમાં સ્થાપવામાં આવેલી ઇસ્ટ ઇન્ડીયન એસોસિએશન નામની એક મંડળીની શાખા મુંબઈમાં ઉઘાડવાને માટે શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીએ તા. ૨૨ મી મે ૧૮૬૯ ને દિને સર જમશેદજી જીજીભાઈનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટ મध्ये એક સભા ખોલાવી હતી, જ્યાં નીમાયલી કમીટીનાં સોરાયજી એક સન્નાસદ હતા.

ત્યાર બાદ થોડીક મુદતે એટલે ૧૮૭૨ ની આખરીએ નામદાર વાઇસરોય લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક દર-બાર ભરવા માટે મુંબઈ આવતો હોવાથી તેને ઘટતો આવકાર આપવાની ગોઠવણ કરવા સાફ એજ સાક્ષની તા. ૪ થી નવેમ્બરને દિને ટૉઉન હૉલ મध्ये શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકાનાં પ્રમુખપણા હેઠળ એક જાહેરસભા ખોલાવવામાં આવી, જ્યાં એવા ઠરાવો પસાર થયા કે તે નામદારને માટે એક રીસેપ્શન ફંડ ઉભું કરી તેમની યાદગારીમાં આપણાં શેહેર ખાતે “ નોર્થબ્રુક ગારડન્સ” નામે એક બગીચો બનાવવો જે અમલમાં મુકવા માટે નીમાયલી કમીટીમાં સોરાયજી સામીલ હતા.

શોરાયજી પોતાનાં નામ અને કામથી જેમ જેમ લોકોની જાણમાં આવતા ગયા તેમ તેમ પ્રજા અને સરકાર તરફથી તેઓને વધુ અને વધુ માન મળવા લાગ્યું. ૧૮૬૨ માં લૉડજી રાઇર્જીંગ સ્ટાર ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયામાં તેઓ જોડાયા, અને ૧૮૮૬ માં એ મંડળ તરફથી તેનાં ઓનરરી લાઇફ મેમ્બર નીમાયા, જે માટેની દરખાસ્ત લાવતાં મી. ૦ હોરમસજી મંચેરજી ચીચગરે સોરાયજીનાં પરમાર્થી ગુણોની સ્તુતિ કરી તેમણે પોતાનાં માતાજીને નામે બંધાવેલી સ્કૂલનો શુભ દાખલો ટાંકી બતાવ્યો હતો.

૧૮૬૩ માં તેઓ Justice of the Peace (સુલેહનાં અમલદાર) થયા, જે બાદ તેઓએ પોતાનાં જાતી લાગવગથી સરકારને અવારનવાર લલામણ કરી આપણાં શેહેરનાં ધણાંક ખાનદાની જવાનોને એવુંજ માન અપાવ્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ કોઇ કોઇને શેરીફ ઇત્યાદી બનાવવામાં પણ મદદ કીધી હતી.

ત્યાર બાદ ૧૮૬૫ માં એમને સરકાર તરફથી ધારા બંધિનારી સભામાં દાખલ કરવાની પેહલ વેહેલી માગણી થઇ જે કેટલાક સબ્જેક્ટસ તેઓ સ્વીકારી શક્યા નહિ. ૧૮૬૬ માં તેઓ પારસી મેટ્રીમોનીયલ કોર્ટનાં ડેલીગેટ અને ૧૮૭૦ માં યુનીવર્સિટીનાં ફેલો નીમાયા, જે પછી પણ માન અકરામ મળવું ચાલુજ રહ્યું હતું જેની નોંધ હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં લેવામાં આવી છે.



પ્રકરણ ૧૨ મું.

હિંદુ સંસાર સુધારાનાં કામમાં સોરાબજીની ઉલટ અને નાણાં સંબંધી મદદ. શેઠા કરસનદાસ મૂળજી અને માધવદાસ રૂઘનાથદાસ: તેઓ સાથેના જાહેર તથા ખાનગી સંબંધ અને મિત્રાચારી-શેઠ માધવદાસનાં પુનર્લભ અને તે પછીની મુશ્કેલીઓ-શેઠ કરસનદાસને ભારવાનો પ્રપંચ-એ શેઠનો સોરાબજીનાં કુટુંબ સાથેના પરિચય-શેઠ કરસનદાસનું અકાળ મરણ-સોરાબજીનાં પરોપકારનાં કેટલાક દાખલાઓ-શેઠ કરસનદાસનાં મરણ બાદ તેમનાં સ્મરણ અર્થે ઉભી થયેલી હિલચાલ-શેઠ મહિપતરામ રૂપરામ પાસે તેમનું લખાવવામાં આવેલું જન્મચરિત્ર-શેઠ કરસનદાસે પોતાની છેલ્લી માંદગી વખતે સોરાબજી ઉપર લખેલું કૃષ્ણામય પત્ર-તેમનાં કુટુંબને સોરાબજીએ ન્યાતમાં લેવાડાવ્યું-હિંદુ સંસાર સુધારા વિષે સોરાબજીનાં વિચારો-તેનાં સંબંધમાં પ્રગટ થયેલાં મીઠાં છાંયનાં પત્રો પોતાને ખરચે ફરી છપાવવાની ભલામણ.

સાચા સુધારકો હંમેશાં ખુલ્લાં દિલ અને મોટાં મનથી વિચાર કરનારા હોય છે. તેઓ જાહેર કરજ બળવતી વેળાએ ન્યાતબતનો અંતર ધ્યાનમાં નહિ લેતાં સાર્વજનિક ભલાં માટેજ સદા પ્રયત્ન કરતા રહે છે. અલબત્તાં તેમનાં પરોપકારી કામેની શરૂઆત તો પોતાની કામથીજ થાય છે પણ સાંજ તેનો છેડો આવતો નથી. આ રીતનાં લક્ષણો સોરાબજીમાં ખાસ જોવામાં આવતાં કેમકે તેઓ એક સાચા સુધારક હતા અને ખરો સુધારો શું પારસી કે શું હિંદુઓમાં એક સરખી રીતે આગળ વધે એવી અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા ધરાવતા.

તે સમયે હિંદુઓમાં પ્રસરેલા અનેક વેહેમો અને સંસારી કુચાલો સામે લગભગ એકલે હાથે લડત ચલાવનારા જે વીર પુરૂષો બહાર પડ્યા તેઓ પ્રખ્યાત શેઠ કરસનદાસ મૂળજી અને શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદાસ હતા. તેમની જાહેર હિંમત અને પ્રજાસેવાની પેહેલી પિછાન કરનારા આપણાં પારસી સુધારકોજ હતા, જેઓને પણ કામસેવા બળવતાં અસલી વિચારનાં વિરોધીઓ તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓનો અનુભવ મળેલો હોવાથી કુદરતી રીતેજ પોતાનાં આ હિંદુ મિત્રોનાં કામને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપવા બહાર પડ્યા અને તેઓ વચ્ચે એકત્રતા અને એકદિલીનો ગાંઠ સંધાયો.

અતરે જણાવવું જોઈએ કે શેઠ કરસનદાસ મૂળજી “રાસ્ત-ગોફતાર” પત્રમાં જોડાવાથીજ પારસી સુધારકો સાથે પેહેલવેહેલા નિકટ સંબંધમાં આવ્યા હતા. તેથી પરસ્પર બંને બાજુને લાભ

થયા. જેમ એક હાથ ઉપર તેઓનાં સમાગમથી શેઠ કરસનદાસને પોતાની જાહેર ફરજોનો ઉચ્ચો ખ્યાલ બેઠો તેમ વળી એ અહરથ તરફથી હિંદુ સવાલો ઉપર લખાણો થવાને લીધે “રાસ્ત-ગોસ્તાર” નું ઉપયોગીપણું પણ વધવા સાથે એ પત્રની સંસાર સુધારાની લડતોએ એક નવીજ દિશામાં પોતાનો માર્ગ લીધો.

શેઠ કરસનદાસે હિંદુ ન્યાતોમાં ચાલતી ધણીક હાનિકારક રૂઢિઓ—મુખ્ય કરી વૈષ્ણવ મંદીરોમાં થતા બિગાડ અને દુરાચાર—નાં અટકાવ માટે ધણીક લખાણો કર્યાં હતાં, જેમાંથી પેલો પ્રખ્યાત મહારાજ લાઈબલ કેસ ઉભો થતાં તેઓ તેમાં કેવા બહાદુરીથી લડી આખરે જંગી જીત મેળવવા સાથે લોક વિખ્યાતિ પામ્યા તે સર્વ કાંઈ જાણે છે.

આવાં કામો પ્રત્યે સાચી દિલસોજ દેખાડનારા મિત્રો તેમની પોતાની નહિ તો ખીજ કામોમાં તેમની હેયાતીમાં તો અલબત્ત ધણી હતા તેઓ તેઓનાં મરણ બાદ તેમની યાદગારી જાળવવાની પણ તેટલીજ કાળજી રાખી મરનારનાં કુટુંબ પ્રત્યેની ખીજ ફરજો ખરાં અંતઃકરણથી બળવનાર સોરાબજી જેવા તેમનાં સાચા હિતાર્થી કાંઈકજ થયા હશે એમ આ પ્રકરણ પુરું કરતાં આપણને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

તેઓ વળી જીંદગી પર્યંત શેઠ માધવદાસ રૂઢનાથદાસનાં પણ એક સાચા મિત્ર અને સલાહકાર હતા. તેમણે જ્યારે તા. ૨ જી મે ૧૮૭૧ ને દિને પોતાનીજ કપોળ કામમાં પેહેલવેહેલાં પુનર્વિવાહ કરવાનું હિંમતવાન પગલું ભર્યું—અને તે પણ વળી ન્યાતનાં વડા, શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસનાં કુટુંબનાંજ એક ખાઈ નામે ધનકાર સાથે—સારે જેમ એક હાથ ઉપર દેશી સુધારક મંડળોમાં બહુ હર્ષ વ્યાપી રહ્યો, તેમ ખીજ તરફ તેઓનાં ન્યાતિલાઓમાં મોટો હોહોકાર અચી જ્યારે કોઈ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ કામમાં તેઓને શેઠ કરસનદાસનો મોટો ટેકા હતો, જેઓ આ પ્રસંગે જોઈતી મદદ આપવા ખાસ લીંબડી (કે જ્યાં તેઓ એ રાજ્યનાં સ્પેશીયલ એસીરંટનાં ઓફીસ ઉપર હતા)થી મુંબઈ આવી રહ્યા હતા.

તેવા દિલસોજ મિત્રોમાંનાં એક સોરાબજી પણ હોવાથી તેમણે પોતાને પણ આ શુભ પગલાંથી કાંઈ થોડો આનંદ ઉપજ્યો નહિ જે મોંઠે મોંઠું જાહેર કરવા તેઓ જ્યારે શેઠ માધવદાસનાં પુનર્લગ્નને ખીજે દિને તેમને અંગલે ગયા ત્યારે તેઓએ એવું જણાવ્યું કે “હું શેઠ વરજીવનદાસને પણ આજે મુખ્યારકબાદી આપનાર છું.” આ ઉપરથી મી. માધવદાસે સોરાબજીને ચેતવણી આપી કે “શેઠ વરજીવનદાસ તમારી મુખ્યારકબાદી અંતઃકરણની ખુશી સાથે કબૂલ રાખે તે વિષે મને મોટો શક છે. મારાં અને પોતાની

* જુઓ “એક પુનર્વિવાહની કહાણી”નું પુસ્તક પ્રકરણ ૬ મું પાનું ૪૮.

ભત્રીજનાં આ શુભ કાર્યને માટે આનંદ પામવા અને ખુશી થવાને બદલે તેઓ રીસે ભરાયલા હોવાને લીધે કદાચ તેઓ તમારી ઉપર ગુસ્સે થશે,” પણ સોરાયજીનાં ધ્યાનમાં એ વાત ઉતરી નહિ કેમકે આ બનાવની થોડાજ વખત આગમ્ય તેમને શેઠ વરજીવનદાસ સાથે હિંદુ ન્યાતોમાં ચાલતા વિધવા વિવાહનાં અટકાવ અને એવીજ ખીજ કૂર રૂઢિઓ વિષે વાતચીત થતાં છેલ્લા પ્રહરથે તે ચાલુ રહેવા માટે પોતાનો ખુલ્લો અણુગમે અને ખેદ જાહેર કર્યા હતાં પણ સોરાયજીએ તો મીં વરજીવનદાસને મુખારકબાદી આપવા જતાં મીં માધવદાસે બતાવેલો શક પોતાની વક્રીથી ઉલટી રીતે ખરો પડેલો જોયો. પુનર્વિવાહનો આ બનાવ—અને તે પણ વળી પોતાનાંજ કુટુંબની એક છોકરીનાં સંબંધમાં—એવો અણુચિંતો અને અણુધારેલો બનવા પામ્યો કે તેઓ ઘડીભર પોતાનુંજ ખોલવું જુલો જઈ સોરાયજી ઉપર બહુ રીસે ભરાયા અને ગુસ્સામાં માત્ર એટલોજ ઉત્તર દીધો કે “તમારે એ વાત અમારાં મોઢાં આગળ ફરીથી કદી કરવી નહિ.” એ પછી તેઓ આઠ દિવસ સુધી એમની સાથે ખોલ્યા પણ નહિ. આ એકજ બનાવે શેઠ વરજીવનદાસ અને સોરાયજીની દોસ્તીમાં સેજ ખલલ કરેલી જણાય છે પણ તેઓનો સ્નેહ પાછો સંધાઈ જતાં વાર લાગ્યો નહિ.

શેઠ માધવદાસ અને એન ધનકારનાં પુનર્લેખ કરાવી આપવામાં શેઠ કરસનદાસે મુખ્ય ભાગ લીધેલો હોવાથી તેઓ ઉપર તેમનાં ન્યાતિલાએ એવા છેડાયા હતા કે એક દિવસે તો તેમને માર્ગમાં રોકી મારવાને કેટલાક મારાઓ પણ મોકલી આપ્યા, પણ સારે નસીબે તેની તેઓને આગમ્યથી ખબર પડવાથી સોરાયજી જ્યારે પ્રપંચ રચાવાને દિને મી. માધવદાસની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેઓ તેમજ શેઠ લખમીદાસ ખીમજી જેઓ પણ ત્યાં હાજર હતા તેમની આગળ શેઠ કરસનદાસે આ વાત જણાવી દીધી, જેથી તેઓને હિરમત આપવા તથા રસ્તે શું બને છે તેની તપાસ રાખવા શેઠો લખમીદાસ ખીમજી અને સોરાયજીએ તેઓ સાથે ગાડીમાં બેસી ઉપડી જવાનો ઠરાવ રાખ્યો, જેમ કરતાં માર્ગમાં મારાઓ મળ્યા તો ખરા પણ કોઈ ન જણાયલાં કારણથી તેમને કશી રીતે હેરાન કર્યાં નહિ અને આ બન્ને પ્રહરથે શેઠ કરસનદાસને વાલકેશ્વર તેમનાં ઉતારાનાં બંગલામાં સહીસલામત પોંદો-ચાડી આવ્યા.

શેઠ કરસનદાસને સોરાયજી સાથે માત્ર જાહેર સંબંધજ નહિ પણ જે ખાનગી પરિચય અને મિત્રાચારી હતી તેને લગતી અમારાં કુટુંબી વડીલોથી સાંભળેલી વિગતો અતરે આપવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. શેઠ કરસનદાસ જ્યારે પણ સોરાયજીને ધરે મળવા આવતા ત્યારે હંમેશાં તેમનાં (સોરાયજીનાં) માતાજી અને ધણિયાણી પણ ત્યાં હાજર રહી તેઓ જુએ થતી સંસાર સુધારાને લગતી વાતચીત ધણી હોંસ અને ઉલટથી સાંભળી તેમાં જાતે ભાગ લેતાં હતાં, જે જોઈ સોરાયજીને પણ ધણો આનંદ ઉપજતો. એવી વેળાએ શેઠ કરસનદાસની હાજરી સામા ઉપર સદા ઉંચી જાપ બેસાડતી

ક્રમક્ર તેઓમાં જાહેર હિન્મત અને સ્વતંત્રતા સાથેજ ખાનગી અને સંસારી જીવનનાં સદ્યુષ્ટોનો મિઠાસ અચૂક રીતે બેળાયલો હતો. જેઓ પ્રજાક્રિય ફરજનાં મેદાનમાં દૃઢ અને અચળ રહી વેહેમ અને દુરાચાર, અજ્ઞાનપણાં અને અસત્ય સામે મજબુતીથી આથ લિડનાર તેઓ ધડીભર પોતાનાં લડાયક શસ્ત્રો આજીવ્યે મેલી કુટુંબી અને અંગત મિત્રો સાથની જીવનમાં દાખલ થતાં કેવું નરમાસ અને મિઠાસ ભરેલું સંસારી ચિત્ર રજુ કરતા। તે વેળાની તેઓની નમ્રતા, સાદાઈ અને સુશીલપણું સંસારની જાહેર તેમજ ખાનગી આજીવ્યોને દિવાવનારા વીરપુરુષોનાં એકએકથી ઉલટાં પણ અવશ્યનાં લક્ષણોનો આપણને અચ્છા ખ્યાલ આપતાં હતાં. તેમનામાં ખરેજ સ્વિપાઈ અચ્છાનાં શ્વર સાથે એક આજકની નિર્દોષતા, પર્વત સમાન દૃઢતા સાથે એક પુષ્પનો મિઠાસ, સિંહનાં બળસાથે એક કબૂતરની નરમાસ બેળાયલી હતી. તેમની લડતો જે મોટી વિખ્યાતિ પામી તેનો ખાસ સખખ એજ કે તેમાં સત્ય તરફનો અચળ પ્રેમ હોવા સાથ તે ખાનગી દ્રેખલાવ વિનાનાં નિષ્કપટી હૈડે સદા અલાવવામાં આવતી.

જ્યારે એ પ્રદરશ પોતાની ન્યાતનાં શેઠ માધવદાસ અને બેન ધનકારનાં પેહેલવેહેલાં પુનર્લેખનું શુભકામ પાર પાડી તેની વધામણી કહેવા ઉલટભેર સોરાબજીને ધરે આવ્યા ત્યારે તેમનાં ચેહેરા ઉપર પ્રગટેલો આનંદનો ઉભરો અમારાં કુટુંબી વડીલોની યાદમાં સદા તાજેજ હતો અને તેમાં નવાઈ શી ? એક ભલાં કામની કૃતેહથી હૈડાંને ઉપજતા આનંદ જેવો સ્વચ્છ અને ઉત્તમ આ ધરતિ ઉપર બીજો કયો છે ? તેના કરતાં વધુ લાયક બદલો તે કિરતારની ખરી પ્રસન્નતા પામેલો માનવી બીજો મેળવીજશું શકે ?

શેઠ માધવદાસ અને બેન ધનકારનાં પુનર્લેખ પછી ઘણી થોડી મુદતમાંજ મી. કરસનદાસ લીંબડી ઉપડી ગયા પણ અફસોસ કે મુંબઈનાં તેમનાં મિત્રોને પાછા મળવાનું એમની સરજતમાં હતું નહિ. લાં ગયા કેડે માત્ર ટુંક મુદતમાંજ આડત્રીસ વર્ષની ભર જવાન વયે, તા. ૨૮ મી આગસ્ટ ૧૮૭૧ ને દિને તેમનું મરણ નિપજ્યું. એ બનાવથી તેઓનાં મુંબઈનાં મિત્રો અને વખાણનારાંઓમાં ભારે શોક ફેલાયો, તેમાં શેઠ માધવદાસની નિરાશી તો સૌ કરતાંએ વધુ હતી, કારણ કે શેઠ કરસનદાસનાં અકાળ મરણથી તેઓનો તો સર્વથી મોટો આધાર અને ટેકાજ ગુમ થયો હતો.

આ સમયે સોરાબજીએ તેઓને ઘણીક ધીરજ આપવા ઉપરાંત પાછળથી ન્યાત તરફથી ખમવાં પડેલાં અનેક સંકટો વેળાએ પણ જોઈતી સલાહ અને ટેકા દીધો હતો.

શેઠ માધવદાસે પોતાની જીવનમાંકડવા અનુભવોનો હેવાલ પેહેલાં ઈંગ્રેજી અને સારખાદ ૧૮૯૧ માં “એક પુનર્વિવાહની કાહાણી” નામે ગુજરાતી પુસ્તક મારફતે પ્રકટ કરાવ્યો હતો જે એક વારતા અથવા કિસ્સા જેવો કરણામય અને રસ પમાડનારો છે.

ન્યાતનાં સુધારકો અને શેઠિયાઓ વચ્ચેનાં આ ઝઘડામાં સોરાબજીની સ્થિતિ મીં વરજીવન-દાસ માધવદાસ સાથનાં સંબંધને લીધે લગાર ગુંચવણ ભરેલી થઇ પડી હતી, તેઓ આવા સંજોગ હેઠળ તેઓએ કરી પણ નબળાઇ ન બતાવતાં હિમ્મત અને સ્વતંત્રતા જોડે કુનેહ અને સાદી સમજથી કામ લઇ બંને બાજુની મિત્રાચારીમાં સેજ પણ ખલલ પુગવા દીધી નહિ.

સોરાબજી હિંદુ સંસાર સુધારાનાં કે બીજાં પરોપકારી કાર્યોને માત્ર મોંઢેથી બોલીનેજ નહિ પણ જાતી મેહેનત કે નાણાંની મદદથી આગળ પાડવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન કરતા હતા. દાખલા તરીકે ૧૮૭૦ નાં સાલમાં તેઓએ મીં બાલાજી પાંડુરંગ હસ્તક વિધવાવિવાહનાં કામને ટેકા આપવા અર્થે રૂ. ૬૦૦)ની રકમ સ્વાધીન કરી હતી. વળી જુન ૧૮૬૫ નાં “સ્ત્રીમોધ”માં નોંધાયેલી બીના ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે હિંદુ વિધવાઓથી જન્મ પામતાં હરામનાં બાળકોનાં ખુન થતાં અટકાવી તેમને આશરો આપવા કાજે શ્રી પુરંધર ખાતે એક આશ્રમસ્થાન સ્થાપવા જે કેટલાક હિંદુ ગ્રહસ્થોએ ફંડ ઉભું કરી એક કારોબાર મંડળી નીમી હતી તેમાં સોરાબજીની પણ સામીલગીરી હતી.

તેઓની પરકામ તરફની પરોપકારવૃત્તિ અને જાહેર હિમ્મતની પસંદગીને એક બીજો પણ જાણવાજોગ દાખલો એજ અંકમાંથી મળી આવે છે, જે એમનો એમ નિચે ઉતારી લઇશું:—

“પારસી, હિંદુ, મુસલમાન, ઈંગ્રેજ, સઘળા સોરાબજીની નજરમાં પરોપકારી કારોબારી ચલાવવા માટે એક સરખા હતા. એ વિષે એકજ બીજો દાખલો આપીશું. આજ ધણાંક વર્ષોની વાત ઉપર અમદાવાદમાં વેઠે પકડવાના રેવાજ ઉપરથી સરકારનાં હુકમથી એક મોટી રાજદ્વારી તલાશ ચાલી હતી. તે તલાશ એક દેશી છાપાની વિરૂધ્ધ હતી, કે જે છાપાએ ત્યાંના ચોકસ સત્તાવાલાઓ ઉપર વેઠે પકડતાં ગરીબ લોકોને સત્તાવવાનું તોમત મેલ્યું હતું. સરકારી અમલદારોની સગવડને માટે સઘળી મજુરી જબરદસ્તીથી વેઠે પકડવા એટલે કે લોકો પાસે જીલમથી મજુરી કરાવવાનો તે વખતે ચાલ હતો. તેમાં સઘળા ગરીબ ગામડીયાઓના ભલાંનો સવાલ ઉભો થયો હતો, અને તે ગામડીયાઓ ખચીત પારસી નહી પણ સઘળા પરજાતવાળા હિંદુ, મુસલમાનો હતા. તે ગરીબો તરફથી અમદાવાદવાળા રાવસાહેબ મહિપતરામ રૂપરામે શેઠ સોહરાબજી બંગાળીની મદદ મંગાવી અને એમણે તે હિંદુ છાપા સામેનો મુકદ્દમો લડવામાં જોઇતા ખચીત સઘળા મદદ પોતાની ગાંઠની મોકલી આપી. એ તેવજુનો પરોપકાર એકલા આ લખનાર સિવાએ બીજા કોઇને માલમ નહી હતો.”

અતરે શેઠ કરસનદાસને લગતી બાબત ઉપર પાછા આવતાં જણાવીશું કે એ નરનાં મરણ બાદ તેમનાં મિત્રો (યુરોપિયન, હિંદુ અને પારસી) એ તાં ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૧ ને દિને પોતાની સહી સાથની એક જાહેર ખબર ઈંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો મધ્યે છપાવી તેઓનાં સ્મરણ અર્થે એક

ફંડ ખુલ્લું મુક્યું હતું. તેની કમીટીનાં ઑ. સેક્રેટરી તરીકે સોરાબજીએ પોતાનાં મિત્ર તરફની છેવટની ફરજ બજાવવામાં આગેવાન ભાગ લીધેલો જોવામાં આવે છે. ફંડ રૂ ૩૦૦૦)ની રકમનું થતાં કમીટી તરફથી સોરાબજીએ તા. ૧૧ મી નવેમ્બર ૧૮૭૩ ને દિને મુંબઈની યુનીવર્સિટીનાં રેજીસ્ટ્રાર મી. બેન્સ ટેલર ઉપર એક પત્ર લખી એ રકમ સ્વીકારવાની તેને અરજ કરતાં જણાવ્યું કે તેનાં બ્યાજ-માંથી દર વરસે રૂ. ૧૦૦)નું ઇનામ સંસારી કે નીતિ સંબંધી બાબત ઉપર ઈંગ્લેન્ડમાં સૌથી સરસ રસાલો લખનારને આપવું જે માટે લાયક વિષયની ચૂંટણી વખતે વખત યુનીવર્સિટી સીન્ડીકેટ કરી તેની હરીફાઈ ગ્રેડ્યુએટો અને અંડર ગ્રેડ્યુએટો માટે ખુલ્લી રાખવી.

સોરાબજીએ પોતાનાં મરનાર મિત્રની યાદગારી જાળવવાનાં કામમાં સામીલગીરી આપવા સાથેજ પોતાની ફરજ પુરી થયલી વિચારી નહિ. તેઓને લાગ્યું કે હિંદુ સંસાર સુધારો કામનાં કુળવાયલા વર્ગોમાં જણાતી જાહેર દ્વિમતની ખૂટને લીધેજ બહુ પછાત પડતો હોવાથી શેઠ કરસનદાસ મૂળજી જેવા નરોનાં દષ્ટાંત જે તેઓ સન્મુખ રજુ કરવામાં આવે તો તેમને તથા ભવિષ્યની ઓલાદને મોટો લાભ થયા વિના રહે નહિ. એ કારણસર સોરાબજીએ પોતાનાં મિત્ર તે ગુજરાતનાં જાણીતા હિંદુ લેખક મી. મહીપતરામ રૂપરામને તેમનું એક જન્મચરિત્ર બહાર પાડવાની ભલામણ કીધી, જે તેઓએ ખુશીથી ઉપાડી લઈ ૧૮૭૭ નાં સાલમાં શેઠ કરસનદાસની હાંદગીનાં હેવાલનું એક વાંચવા લાયક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું. તેની પ્રસ્તાવનામાં કર્તાએ સોરાબજીની ભલામણ અને ઉત્તેજન માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવા ઉપરાંત તેઓએ મોકલાવેલાં કેટલાંક પત્રો ચોપડી મધ્યે દાખલ કર્યાં હતાં. આ મહિંદુ એક જે શેઠ કરસનદાસે પોતાની છેલ્લી માંદગી વેળાએ લીખીધી તા. ૧૬ મી ઑગસ્ટ ૧૮૭૧ ને દિને સોરાબજી ઉપર લખ્યું હતું તેનાં છેલ્લા કશ્ચામય શબ્દો નિચે પ્રમાણે છે.

“I have every hope of recovery from illness, and you need not feel anxious about it; but should it please God to call me in his presence, I have no doubt that you will take care of my family. The solution of their social difficulty I leave in your hands and God will help you in it. You will consider me very weak in mind for thus addressing you, but you will make every allowance for these childlike but natural feelings.”

Yours ever sincerely,

(Sd). KARSANDAS MULJEE

આ કાગળ શેઠ કરસનદાસે પોતાની છેવટની માદગીનાં બિહાનાં ઉપરથી માત્ર પેન્સીલે લખી કાઢ્યું હતું, જેમાં જણાવેલી ઈચ્છા પ્રમાણે તેમનાં મરણ બાદ કેટલીક મુદતે શેઠો ડોસાભાઈ કરામજી કરાકા તથા સોરાબજીએ કપોળ ન્યાતનાં શેઠ ગોપાળદાસ માધવદાસ સાથે પોતાનો વગ ચલાવી*મીં કરસનદાસનાં કુટુંબને ન્યાતમાં લેવડાવ્યું હતું. આમ થવાથી તેમનાં વિધવાને બહુ સંતોષ ઉપજ્યો કેમકે તેઓ તો પોતાનાં ધણીની હૈયાતીનાં વખતથીજ ન્યાતમાં આવવાને બહુ આતુર હતાં, અને પોતાનું શિર-છત્ર ગુમાવવા પછી તો તેમ કરવાને વધુ ઇતેખર અને એ કુદરતીજ હતું. સોરાબજી મીં મહીપતરામ રૂપરામ જોગાં તાં ૪ થી મે ૧૮૭૭ નાં વત્રમાં પોતાની આ કોશેશને મળેલી કૃતેહ ન્યાતનાં શેઠ ગોપાળદાસ માધવદાસનીજ હિમ્મત અને સ્વતંત્રતાને આભારી જણાવી તેમની સરખામણીમાં કેટલાક ડોળધાણુ સુધારકોની ચાલ તિરસ્કાર પાત્ર ઠરાવે છે. તેમનાં શબ્દો નિચે મુજબ છે:—

... Well, this dying wish of his has been gratified by his widow and children having been duly re-admitted into their caste, and I attribute the success of my exertions in this matter to the manly and truthful character of Mr. Gopaldass Madhavdass, the Seth of Karsondass's caste. As an orthodox Hindoo, Seth Gopaldass opposed Karsondass bitterly when the latter was living, but after his death when I called upon Mr. Gopaldass, he gave me a promise that the family would be re-admitted into caste, and he kept that promise faithfully, at great risk to his influence and position among his caste-men. I found on this occasion that Seth Gopaldass with all his old-fashioned ways was a man more to be respected than some of the men with so-called reforming tendencies who played a contemptible part on this occasion and who really do not know uprightness and honesty. I should have also said that Mr. Dosabhai Framjee Karaka acted with me very heartily in getting Karsondass's family re-admitted into caste.

* અતરે યાદ આપવાની જરૂર છે કે શેઠ કરસનદાસે વિલાયત જઈ આવ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ લેવાનાં કારણે તેઓને કુટુંબ સહિત ન્યાત બહાર મુક્વામાં આવ્યા હતા.

આ પ્રકરણ ખતમ કરવા આગમ્ય સોરાયણએ તક મળતાં છાપાદારે જાહેર કરેલા હિંદુ સંસાર સુધારાને લગતા વિચારોની અતરે તપાસ લેવી પ્રસંગોપાત યદ્ય પડશે. તેઓ રાજદુઆરી સુધારાઓ મારફતે આખા દેશને એકત્ર કરવાનો પોકાર મારનારા કહેવાતા હિંદુ સુધારકોને ચીમકી લગાવી જણાવે છે કે જ્યાં તેમની પોતાની જ ન્યાતોમાં ઉચ્ચ અને નીચ વર્ણો વચ્ચે એટલો અધો અણુધટો તફાવત રાખવામાં આવે કે ચઢતી ન્યાતવાળાઓ ઉતરતીને પોતાનાં કુઆમાંથી પાણી કાઢવા નહિ દે, પોતાનાં બચ્ચાંઓને તેમનાં બાળકો સાથે એક શાળામાં લાણવા ન મોકલે, એટલું જ નહિ પણ તેઓને અડકવામાં પણ મોટું પાપ સમજે ત્યાં પ્રભ એકત્ર તે શી રીતે થાય અને રાજદુઆરી ઐક્યતા જન્મજ પામી ક્યાંથી શકે ?

ખીજું તેઓ વળી એવો અભિપ્રાય આપે છે કે આપણાં કુળવાયલા દેશીઓ સંસાર સુધારાને પડતો નાખી રાજદુઆરી બાબતોમાં લાગ લેવાનું વધુ પસંદ કરે છે તેનાં કારણો તેમનો આપસ્વાર્થ અને જાહેર હિતમતની ખૂટ જ માત્ર ગણી શકાય, કેમકે પેહેલી કિસમનાં સુધારાઓ માટે તો શેઠ કર-સનદાસ મૂળજ માફક જાતી ભોગ આપવાને તૈયાર થવું પડે, જેવી કશી જરૂર ખીજા સારૂ હોતી નથી, પણ તે વડેતો સસ્તી કીર્તિ ખાટી સરકાર તરફનું માનપાન મેળવવાનું બની આવે છે. આથી સંસાર સુધારાને પડતો નાખવામાંજ તેઓ પોતાની સલામતી જોય છે, એટલું જ નહિ પણ વળી “ પગ તળે બજે અને લંકા હોલવવા જાય ” એ કહેતી મુજબ કેટલીક વેળાએ તો સરકારી રાજનિ-તીની સામી ખોડખાપણુ બતાવવા પડે છે જે ખરેજ ખેદકારક ગણાય.

હિંદુઓમાં સાચા સંસાર સુધારાનો ફેલાવો થયલો જોવાને સોરાયણ કેવી કાળજી ધરાવતા તેનો એક વધુ પુરાવો આપણે નિચે રજૂ કરીશું.

ઉપલી જ બાબત સર મી. આર. એન છોય નામનાં ગ્રહસ્થ તરફથી “ ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર ” માં લખાયેલાં બે પત્રો તેમનાં વાંચવામાં આવ્યાં જે તેઓને ઘણાં ધ્યાન ખેંચનારાં લાગવાથી તા. ૬ ડી જુન ૧૮૮૬ ને દિને શેઠ કેમ્બુશર કાબ્રાજ ઉપર એક કાગળ લખી પોતાનું નામ છુપું રાખવાની સરતે તેની એક હજાર નક્કરો પોતાને ખરચે છપાવી દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે-રીડીંગ રૂમોમાં તેમજ છાપાનાં આધિપતિઓ અને કુળવાયલા વર્ગો મધ્યે-વહેંચવાની તેમને એલતેમાસ કીધી હતી.



પ્રકરણ ૧૩ મું.

અંગબળ, મરદાનગી ભરેલી રમત ગમત તથા બહાદુરીનાં કામો પ્રત્યે સોરાબજીની દિલસોજી લાગણી અને મદદ-બડતલ ધંધામાં પડનારાઓને તેઓ તરફતું ઉત્તેજન-મુંબઇ તેમજ કરાંચી અને નવસારી ખાતે રમાડવામાં આવેલી ક્રિકેટ મેચો-ક્રિકેટ અને લૉનટોનીસ-વૉલંટીયરીંગને લગતી દિલચાલ-તરવાનો હુન્નર-કસરતશાળા સંબંધી વિચાર-પારસી સેલર-પારસી વાઘમાડ-સોરાબજીની હિંમત તરફની ક્રિદાગીરીનાં ખીજ બે દાખલા-તેઓએ લખાવેલો ધનામનો નિબંધ.

સોરાબજીએ પોતાની જીંદગીમાં મન અને ધર્મ નીતિની તાલીમનો ફેલાવો કરવા જોડે અંગ-બળની ખિલવણીને પણ મોટું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, કેમકે તેઓ સારી રીતે સમજતા કે એ ત્રણ તરવાનાં બેળ વિનાં મનુષ્યની કેળવણી કદી પણ સંપૂર્ણ થતી નથી.

તેઓ ખાસ કરીને ખુદી હવાની કસરતોનાં મોટા હિમાયતી હતા અને તે કારણે ક્રિકેટ જેવી મરદાનગી ભરેલી અને શરીરનો આંધો ખિલવનારી રમતનો શોખ આપણાં લોકોમાં વધારવાનો અનનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, જેને લગતી વિગતો અતરે જાણવી રસિલી થઇ પડશે. મુંબઇ મધ્યે ૧૮૬૮ નાં સાલની પણ આગમ્ય ફેટલીક ક્રિકેટ ક્લબો ઉઘડી ચુકી હતી જેનાં લાભકારક પરિણામો સોરાબજીનાં જેવામાં આવતાં આ રમતને વધુ લોકપ્રિય બનાવવાની મતલબથી તેમણે કસરતશાળા સ્થાપક મંડળી મારફતે જુદી જુદી ક્લબો વચ્ચે દર સાલ હરીફાઇની મેચો રમાડી તેમાં જીતનાર ટોળીને પોતાની ગીરોથી રૂ. ૧૦૦) સુધીનાં ધનામો આપવાં ચાલુ કર્યાં હતાં. એ રમતો ૧૮૬૮ નાં માર્ચ અને ડીસેમ્બર, તેમજ ૧૮૬૯ થી ૭૨ તથા ૧૮૭૫ અને ૭૬ નાં ડીસેમ્બર મહિનામાં થયેલી નોંધાય છે. એ વેળાનો દેખાવ બહુ આનંદી અને ખેંચાણકારક લાગતો, કેમકે ખેલમાં ભાગ લેનારાઓ પ્રથમ જુદી જુદી ટોળકીઓમાં વહેંચાય બેન્ડ સાથે વાજતે ગાજતે મુંબઇનાં રસ્તાઓ અને મોહોલાઓમાં ફરી મેદાનમાં બેગા મગતા, જ્યાં ઉભા કરેલા શામીયાનામાં બેન્ડ, રીફ્રેશમેન્ટ વિગેરેનો ખરચ પણ ઘણુંખડું સોરાબજી પોતાની તરફથી પુરો પાડતા હતા. આ પરોપકારી કામની ખાસ ખુબી તો એ હતી કે તેઓ તે કશી પણ આપવડાઇ કે ધામધુમ વિના છુપી રીતે બખવતા અને તે કારણસર શેઠ કેપુશર ન. કાબ્રાજી ઉપર પત્ર લખી પોતાનું નામ ખાનગી રાખવાની ખાસ સરતે તેઓ મારફતે બહારો બહાર કસરતશાળાની કમીટી આગળ પોતાની માગણી રજુ કરાવી તેમની બહાલી મેળવતા.

આ રમતોમાં તેઓ જતે હાજર રહી મોટી ઉલટ લેવા છતાં એવી સાદી અને નત્ર દબે વર-તતા કે મેચનો સંધો ખરચ ઉઠાવનાર ગ્રહસ્થ તેઓ પોતેજ હશે એવો કાઇને સેજ પણ ખ્યાલ

આવતો નહિ. ધનામતી રકમ સુંદર રેશમી પર્સ (થેલી)માં મેલી સોરાબજીનાં બેટીઓ કે બીજાં બાનુ-ઓને હાથે અપાવવામાં આવતી જે ગુંથી તૈયાર કરવામાં તેમનાં દીકરીઓ બાઇઓ મેહેરબાઇ અને રતનબાઇ ખાસ મેળ લેતાં હતાં. રમતની છેવટે જ્યારે એક સખી અહસ્થનો ઉપકાર માનવાની નનામી દરખાસ્ત હુરરેનાં પોકારો વચ્ચે થતી ત્યારે તેઓ પોતે તો જાણે કશું બન્યુંજ નહિ હોય તેમ ગુપ્ત્યુપ ઠંડે કલેજે ઉભા રહી મનમાં ને મનમાંજ પોતાનાં પરોપકારી કામોનો છુપો સંતોષ લેતા હતા.

તેઓએ મુંબઇ ઉપરાંત બીજાં મથકો ખાતે પણ ક્રિકેટને ઉત્તેજન આપેલું જણાય છે. ૧૮૬૬ નાં સાલમાં જ્યારે તેઓ પેહેલવેહેલા કરાંચી ગયા ત્યારે ત્યાંની પારસી સ્કૂલ, પુસ્તકખાનું, કસરત-શાળા, ક્રિકેટ ક્લબ વિગેરેની મુલાકાત લઇ તે ખાતાંઓને નાણાંની સારી મદદ કીધી હતી, અને તે પછી પણ ત્યાં વરસો વરસ ધનામતી ક્રિકેટ મેચો રમાડવા માટે ચોકસ રકમ ફટલાંક સાલ તુલીક આપવી ચાલુ રાખી હતી.

૧૮૭૯નાં જન્યુઆરી માસમાં એમણે નવસારીની મુલાકાત લીધી, જ્યાંની “નવસારી મદ્રેસા ક્રિકેટ ક્લબ” નાં છોકરાઓની રમત જોવાની ખાહેશ બતાવ્યાથી તેઓને બે ટોળાઓમાં વહેંચી મેચ રમાડવા માટે વાળં અને ઝુંડા સાથે મેદાનમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. એ પ્રસંગે ખાસ ઉભા કરેલા શામીયાનામાં ત્યાંનાં જડજ અને દેશાઇઓ હાજર હતા. જડજે આવાં કામમાં લાગ લેવા માટે સોરાબજીની પ્રશંસા કીધી, જેનો યોગ્ય ઉત્તર વાળવા બાદ તેઓએ ફતેહમંદ ટોળીનાં કેપટનને નાણાંની રકમ સાથની એક રેશમી થેલી એનાયત કરી બીજા બે છોકરાઓને રમવાનું એક એક બેટ બેટ આપ્યું હતું. તે પછી તેમણે ત્યાંની છોકરીઓની નિશાળની મુલાકાત લીધી અને શેઠ નસરવાનજી તાતાવાળી કન્યાશાળાની બાળકીઓને ધનામ આપવાનાં મેળાવડામાં સરનશીનની ખુરસીએ બિરાજ છોકરીઓને પોતા તરફથી ફટલીક ભેટો આપી હતી.

પારસીઓમાં ધીમે ધીમે ક્રિકેટની એવી પુષ્પ ખિલવણી થતી ગઈ કે ૧૮૮૦નાં સાલમાં ઇંગ્લંડ-થી જાણીતા ક્રિકેટરોનો એક ટીમ મી૦ વરનનની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાન ખાતે મેચો રમવા આવ્યો ત્યારે આપણાં પારસીઓએ મી૦ જમશેદજી માણેકજી પટેલની સરદારી હેઠળ અતરે તેઓ સાથે તા૦ ૩૧ મી જન્યુઆરી અને તા૦ ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ એક મેચ ખેલી ચાર વીકેટ બહુ સુંદર જીત મેળવી હતી. આવી ફતેહ આપ્યા હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત પારસીઓએજ આ ટીમ ઉપર મેળવેલી હોવાથી હિંદુસ્તાનની એમપીયનશીપ હાંસલ કરી હતી. તેઓની રમતથી બહુ ખુશી થઇ સોરાબજી એવું બોલેલા કહેવાય છે કે “It is a glorious battle after Nahavand” (નેહાવંદની લડાઇ પછીની આ કીર્તિ ભરેલી લડાઇ છે). આ વેળા ઈંગ્લેન્ડક્રિકેટરોનાં માનમાં થયલા મેળાવડા (Entertainment) ને લગતી રીસેપ્શન કમીટીનાં સોરાબજી એક મેમ્બર હતા.

સોરાબજી હંમેશાં ક્રિકેટની સરખામણીમાં લૉનટેનીસની રમત પસંદ કરતા નહિ અને તેનું કારણ એવું જણાવતા કે તે ક્રિકેટ જેવી ખડતલ નહિ પણ નરમ પ્રકારની હોવાથી પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે અંધખેરતી છે.

સોરાબજી મરદાનગી ભરેલા ગુણોની ખિલવણીનાં એક અવશ્યનાં સાધન તરીકે દેશીઓ—તેમાં અકસર કરી પારસીઓ—ને વૉલંટીયર ફ્રોનમાં દાખલ થયલા જેવાની ખાહેશ ધરાવતા હતા કે વખત આવતાં તેઓ દેશ તરફથી લડી પોતાનાં રાજકર્તાઓની વફાદારી ભરેલી સેવા બજાવવાને સામર્થ્યવાન થાય. આવી હિંદુચાલની આગેવાની “રાસ્ત ગોફતાર”નાં તે વખતનાં અધિપતિ શેઠ જહાંગીરજી અરખેરજી વારછાએ લઈ હિંદુસ્તાનનાં નામદાર ગવરનર જેનરલ ઉપર એક અરજી મોકલી આપી; પરિણામમાં થોડાક કેળવાયલા પારસીઓને સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૧ માં યુરોપિયન વૉલંટીયર પલટણુમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા, જે ફ્રોનનાં ઑનરરી મેમ્બરો તરીકે ૧૮૬૨ નાં ફેબ્રુઆરી મહિનામાં સોરાબજી તેમજ બીજા કેટલાક પારસી ગ્રહસ્થોની નીમણુક થઈ હતી. કરાંચી તેમજ હાંગકાંગ મધ્યે પણ એજ સાલમાં થોડાક પારસીઓને લાંની વૉલંટીયર ફોરોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા પણ આપણાં શહેર ખાતેની ફોર તે આસરે એક વરસ ચાલી અંધ પડી હતી.

૧૮૭૬ નાં સપ્ટેમ્બરમાં શેઠ પેસતનજી નસરવાનજી ફરાંવાળાએ મુંબઈમાં ગીરગામનાં રસ્તા ઉપર દેશીઓનાં છોકરાઓને તરવાનો હુન્નર શિખવવા માટે એક સ્વીમીંગ બાથ ઉઘાડી તેની દેખ-રેખ રાખવાનું કામ એક કમીટી હસ્તક સોંપ્યું હતું. આ બાથનાં જાહેર અખાડાઓમાં શેઠો દાદા-ભાઈ નવરોજજી, સોરાબજી અંગાળી વિગેરેએ પ્રમુખસ્થાન લઈ તરવાનાં હુન્નરનાં ફાયદા લોકોને સમજાવ્યા હતા.

સોરાબજી આપણાં શહેરની કસરતશાળાઓનાં સંબંધમાં કેવા વિચારો ધરાવતા હતા તેની અતરે કંઈક તપાસ લેવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. તેઓ પોતાનાં “ચૂંટી કાહારેલાં લખાણો”નાં દક્ષ-તર બીજાં મધ્યે “કસરતશાળા સંબંધી વીચાર”નાં મથાળાં હેઠળ જણાવે છે કે:—“કસરતશાળાની મતલબ માતરે બે રીતની જોઈએ, તેમાં પેહેલું એ જે છોકરાઓની તંદરોસ્તી તથા કઉવત વધે તેહેવી તેઓને તાલીમ આપવી, અને બીજું એ જે તેઓને મરદાનગીથી પોતાને તથા પારકાંઓને બચાવ પોતાની બાબુના કઉવતથી કરવા સારૂ હીમતવાન કરવા.”

આ નેમ પાર પાડવા સારૂ તેઓ કસરતશાળામાં મળતી મુગદળ ધુમાવવા, પટા રમવા વિગેરેની તાલીમ પસંદ કરવા છતાં અદનનાં જુદા જુદા ભાગોને ઝમકુદરતી વલણુ આપનારી કેટલીક હદ બહાર કસરતોની વિરૂદ્ધ એવું મત આપી જાય છે કે, દેશી માબાપો પોતાનાં અચ્યાંઓને તનદુ-સ્તીનાં સુધારા અર્થેજ કસરતશાળામાં મોકલે છે અને નહિ કે તેમને જાહેરમાં તમાસો કરવા

લાયક ખેલાડીઓ બનાવવા માટે. તે સારૂ શરીરને નુકસાન પુગે એવી કસરતો બાળકો પાસે નહિ કરાવવાની લાગતા વળગતાઓએ સંભાળ લેવી જોઈએ.

અતરે આપણે મરદ બચ્ચાને છાજતાં કામો તરફ સોરાબજીની પસંદગીનાં નોંધી લેવા જોગ દર્ષાંત તરીકે એક પારસી સેલરબાવાને લગતી વિગત રજૂ કરીશું. તે ઉપરથી આપોઆપ જણાશે કે પારસીઓમાં કાંઈ નવાજ પણ ખડતલ અને હિમ્મતભરેલાં કામમાં ઝીપલાવવાનું ખમીર જો સોરાબજીનાં જોવામાં આવતું તો તેને તેઓ કૃવી ખુશીથી ઉત્તેજન આપતા હતા.

સોરાબજીએ વિલાયત પોતાનાં મિત્ર મી૦ દાદાભાઈ ખેહેરામજી જોગ તા૦ ૧૦ મી અક્ટોબર ૧૮૭૪ ને દિને લખેલાં પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે તેની ત્રણ વરસ આગમ્ય મી૦ માણેકજી ફરામજી ઝવેરી નામનાં એક જવાન પારસીએ તેમની મુલાકાત લઈ સેલરનાં કામમાં પડવાની પોતાની મરજી બતાવી હતી. તેને લાયકનોજ ખડતલ અને મજબુત બાંધો આ જવાન્યાનો હોવા જોડે તે તરફ તેની ઉલટ પણ ભારે જોઈ સોરાબજીએ આ અપવાદરૂપ દાખલાને પોતાથી બનતું ઉત્તેજન આપવાની જરૂર વિચારી કે કામનાં ખીળ જવાન્યાઓ પણ રફતે રફતે તેની નક્કલ કરતાં શિખી સાહસિક અને હિમ્મતવાન બને.

તેમણે આ શખ્સને પ્રથમ મુંબઈ, કલકત્તા, રંગુન, વિગેરે બારાંઓમાં ફરતાં વહાણ ઉપર એપ્રેન્ટીસ (શિખાઉ) તરીકે રખાવ્યો. ત્યાર પછી તે એક બ્રીટીશ વહાણ ઉપર સાધારણ ખલાસી દાખલ રહેલો માલુમ પડે છે, જ્યાંથી પ્રથમ ડમરારા અને ત્યારબાદ ન્યુયૉર્કની સહેલ કરી લીવરપુલ આવતાં તે પોતાનાં કામથી છુટો થનાર હતો. આ સખખસર તેની મરજી જણી લઈ તેને માટે કાંઈ વહાણ ઉપર લાયક નોકરી શોધી કાઢવાની અરજ પત્ર મારફતે સોરાબજીએ મી૦ દાદાભાઈ ખેહેરામજીને કરી હતી. આ કાગળ નિચે મુજબ છે.

Graham's Buildings,
Bombay, 10th October 1874.

My dear Dadabhoy,

I take the liberty of troubling you on behalf of a young Parsee in whom I dare say you will feel interested after knowing the request I have to make to you about him.

About three years ago I became acquainted with this young man, whose name is Maneckjee Framjee (ઝવેરી or jeweller as he writes himself down). He told me he liked a sea-faring life, that our people

never took to the sea as a profession and consequently never commanded a ship, but he was determined to follow that line, and was prepared to work hard and to commence life even as a common sailor.

No doubt many young men may be found to express themselves in this way and then vanish when the time for action comes, but young Maneckjee I found to be altogether of a different stamp. He was robust and remarkably honest in every word he uttered, and in fact, he appeared cut out by nature to be a seaman. So myself and other friends took an interest in him, and got him apprenticed in a ship plying between Bombay, Calcutta, Rangoon, etc. He worked in this ship and being a man of some education in English, learnt a little of navigation. He lived on a common lascar's provision, yet he was happy, and wrote a letter to me showing the delight he took in working at the mast. His words were "a good sailor makes a good officer." He returned two or three times to Bombay and then went to Calcutta. From Calcutta he wrote to Mr Heerjeebhoy Merwanjee Wadia here to procure him a discharge from his ship as he wished to join some other vessel. This was accordingly done, and we found immediately that he joined a British ship manned by a European crew. He joined as an ordinary seaman on £ 3-5-0 per month and left for Demerara. The name of the vessel is "Artist."

The ship left Calcutta I believe in the beginning of August with a cargo of coolies for Demerara. He wrote me a letter before leaving Calcutta that he expected to reach Demerara in about 100 days whence after shipping for about two weeks the ship will sail for New York which would take a month and a half or two months. Afterwards she would sail from New York to Liverpool. He expects to reach Liverpool in February and he writes:—

“Then I will be discharged along with the rest of the crew in a strange place where no one knows me and I will look out for another ship.”

You cannot but feel interested in a person like this, and I have therefore to request you to be so good as to be on the watch for the arrival of the “Artist” in Liverpool and get hold of him and do what you can for him. As I suppose the crew are discharged at once after the arrival of the vessel into the Liverpool docks, you will have to lose no time sending for him, otherwise you will miss him altogether.

I cannot say what Mr. Maneckjee’s views may be regarding himself for the future, but these you will kindly ascertain. I would like him to return to Bombay again but if a year or so of further work on board a ship between Liverpool and some other near port can help him to get an officer’s certificate or if you can obtain such a situation for him I shall feel much obliged. I shall also be glad to pay any little sum of money that may be required for his good.

I need not I think write further to bring him into your favour. I am sure you will like, when you see him, to do as much for him as I do. If you intend to be away from Liverpool by February, then pray instruct some one in your office to attend to him.

I expect our mutual friend Mr. Nowrojee Furdoonjee to return here in about two months. I hope your business is prospering.

With kind regards,

Believe me,

Yours very truly,

(Sd). S. Shapoorjee

To, Dadabhoy Byramjee Esqr.

Messrs. Dadabhoy & Co.

Liverpool.

ઉપલા પારસીની હિન્મત અને બહાદુરી ઉપર સરસાઇ બોગવે એવો એક દાખલો શેઠ હોરમસજી ક્રાટવાલ જેવા પ્રખ્યાત વાઘમારૂં અને શિકારીની હંદગી ઉપરથી આપણને મળી આવે છે, જેમણે વાંસદાનાં દેશી રાજ્યમાં જંગલખાતાંની નોકરી બળવતાં સો કરતાં પણ વધુ વાઘો-તેમાંનાં કેટલાક તો હાથોહાથની લડાઇમાં-મારી પોતાની બહાદુરી માટે રાજ્ય તરફથી સરપાલો અને ધનામો મેળવવા ઉપરાંત આસપાસનાં રજવાડાઓનું પણ સાફ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા હતા. તેવા એક હિંમતવાન નરનાં કૃત્યોની કદર મુંબઈની આલમ તરફથી પણ ખુબી જોઈએ એવું સોરાબજીને લાગતાં તેમણે “S”નાં તખ્તલુસ હેઠળ તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૮૫ નાં “રાસ્તગોફતાર”માં એક ચર્ચાપત્ર છપાવી તેઓને એક બંદુક ભેટ આપવા માટેનું ફંડ ખુલવાની સૂચના કરી હતી, જે ઉપર અમલ થતાં તા. ૧૪ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને ફરામજી કાવસજી ઇન્ડીટ્યુટ મધ્યે ઓ. મી. જસ્ટીસ ઓફિસનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ ભેગી મળેલી ખાસ સભામાં તેઓને ઘટતા લેખ સાથની એક બંદુક ભેટ આપવામાં આવી. એ પ્રસંગે તેઓએ સભાજનોનો ઉપકાર માનતાં પોતાની શિકારી હંદગીનો જાણવાજોગ અને રસિલો હેવાલ કહી સંભળાવ્યો હતો.

આ બનાવ પછી તેઓ લાંબો વખત જીવવા પામ્યા નહિ પણ માત્ર બે વરસનાં ટુંક અરસામાં જ તેમનું મરણ નિપજ્યું, અને તે પણ વળી કેવા સંજોગો હેઠળ? આપણે ઘણી વખત એવું બોલાતું સાંભળીએ છીએ કે એક બહાદુર પુરૂષ માટે તેને લાયકનુંજ મોત કુદરતે સરજેલું હોય છે, અને આ શ્રી પારસીનાં સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું. સને ૧૮૮૭ નાં એપ્રિલ મહિનામાં એક જખમી થયલા વાઘ સાથે વાંસદાનાં જંગલમાં હાથો હાથની લડાઇ કરતાં તેઓ સખત ઇજા પામ્યા અને આખરે તેમની હંદગીનો અંત આવ્યો. આનું બહાદુરી ભરેલું મોત ખરી પ્રશંસાને પાત્ર ગણી સોરાબજીએ એક વાર ફરીથી “રાસ્તગોફતાર” પત્ર મારફતે તેમની યાદગારી જાળવવાની સૂચના કરી, જેને અનુસરીને મરહુમની એક તસવીર ચિતરાવવા માટે રૂપિયા એકએક વાળુ ફંડ આ છાપા મધ્યે ખુદલું મેલવામાં આવ્યું. વળી શેઠ કેપુશરૂ નવરોજી કાબ્રાજીએ તા. ૨૮ મી જુન ૧૮૮૭ ને દિને “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”માં એક ખુલાસેવાર ચર્ચાપત્ર લખી આ કામમાં ઈંગ્લેન્ડની પણ સામીલગીરી ચાહી હતી. તે પછી ભેગાં થયલાં નાણાં મધ્યેથી મરનારનું એક આખાં કદનું ચિત્ર જાણીતા ચિતારા મી. પેસતનજી અમનજી પાસે તૈયાર કરાવી તેમનાં જન્મ-વતન નવસારીની કાવસજી જહાંગીર હાઇ સ્કૂલ માં મુકવામાં આવ્યું.

ખરી હિન્મત અને બહાદુરીનાં ગુણો તરફ સોરાબજીની ફિદાગીરીનાં બે જાણવા જોગ દાખલા તા. ૭ મી મે ૧૮૯૩ નાં “રાસ્ત ગોફતાર” ઉપરથી મળી આવે છે, જે આ પત્રની જ ઝમકદાર લાખામાં નિચે ઉતારી લખ્યું. “.....પણ ફક્ત એક રમત દાખલ ક્રિકેટને ઉત્તેજન આપવું

એટલીજ શેઠ સોહરાયજીની નેમ નહી હતી. તેવણુની મતલબ વધારે ઉમદા હતી અને તે એક આપણા લોકોમાં હિમત અને મર્દાનગી વધારવી અને મર્દઅચ્ચાને લાયકના બદનના તથા મગજના ગુણો તેઓમાં ખીલવવા. એ તેવણુની શુભ ખાયશના ખીજ ધણા દાખલાઓ અમે એમના સાથના લાંબા સંબંધથી જાણીયે છીએ, કે જેની અતરે નોંધ લેવી જાણુવાજોગ છે. આસરે ત્રીસ વર્ષની વાત ઉપર એક રાત્રે કોટમાં કોટેકોટ થોડાક પારસીઓ અને યુરોપીયનો વચેની લગાર શખત મારામારીથી ગભરાટ થયો હતો તે અમારા જુના વાંચનારાઓ યાદ કરશે. તે મારામારીનું કારણ તે યુરોપીયનોની ચોક્કસ આડી ચાલનું હતું, કે જે ચાલ તેઓ પોતે જે ધરમાં રેહતા હતા ત્યાં પડોસમાં વસનારી કૂલવાન પારસી અબળાઓ તરફ ચલાવતા હતા. આ નાલાયક ચાલનો તે યુરોપીયનોના ધરમાં જાહેર રીતે ધુસી જઈને છેક ઘેરને મથાળે તેમને સદાકાળ યાદ રહી જાય એવો સ્વાદ અખાડવામાં આવ્યો હતો. એ બનાવથી ગણી ગડબડ ઉઠી હતી, જે દરમ્યાન શેઠ સોહરાયજીની સઘળી લાગણી તે પારસીઓની તરફ હતી અને તેમની મર્દાનગીની પસંદગીમાં તેવણુ અમારી ઉપર ખાસ લખીને તે પારસીઓને જાહેર શાખાશી આપવાની અમોને ફરમાસ કરી હતી. એ કાંઈજ નહી પણ અબળા જતીના માન અને પવીત્રાઈની એક નાની જેવી લડાઈ હતી, અને પોતાની નાજુક પંથનીનાં અપમાનનો એક ઈંગ્રેજ અચ્ચો હિમતથી જે બદલો મેળવે તેજ આ પારસીઓએ કીધું હતું. અગત્ય કરીને તે હિંમત ભરેલાં પગલામાં જે એક છોકરવાદી પણ જોરેમંદ પારસી જીવાનિયાએ આગેવાન ભાગ લીધો હતો, અને જેને તે માટે પાછળથી પોલીસમાં દંડ ભરવો પડ્યો હતો, તે જીવાનને તે દહાડાના “ પારસી પેહેલવાન” દાખલ અમારી કટારોમાં શેઠ સોહરાયજી ઓળખાવવા ચાહતા હતા અને ધણાંક દિવસો સુધી તે “કોટેકોટના પેહેલવાન” (Rampart Row Hero) દાખલજ ઓળખાતો રહ્યો હતો.

ખીજે એક દાખલો એવીજ રીતે મર્દાનગીના ગુણો તરફ મરહુમની ઉલટ ઉશકેરાવાનો જે અમોને યાદ છે તેને પણ આજ ધણાં વર્ષ થયાં છે. તે વખતે ખંબાલા તરફના દરિયાવમાં “ ધી ડાયમંડ” નામનું એક વહાણ હાજરોથી ભરેલું ચોમાસાના તુફાનમાં ધસડાઈ આવ્યું અને જમીનના કિનારાથી સેજ દૂર ખરાબે લાગ્યું હતું. તે વખતે શહેરમાં ભારી ગભરાટ ચાલ્યો હતો કાંકે આસરે પાનસો હાજી ઉતારોએને જાણુ કે આપણી આંખોની આગળજ ડુખી જતા જેવાનો ભયંકાર સંભવ ઉભો થયો હતો. દરિયામાં તુફાનનું જખડું જોર હતું અને કિનારો જે ખંબાલા તરફ સઘળો ખડકથી ભરેલો છે ત્યાંથી મદદ મોકલવાનું ધણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. એ વખતે આપણા દેશીઓ જ્યારે ટાળાં વળીને તમાસો જેવા ઉભા હતા ત્યારે હિંમતવાન ઈંગ્રેજ શેહેરીઓ ખરાબે લાગેલા હાજીએને કિનારે લાવવામાં પોલીસને અને અંદરનાં સત્તાવાળાઓને તારીફલાયક મદદ આપવા પડ્યા હતા. મરનાર મી૦ કલીવલાંડ વકીલ, જે અચ્ચો ખેલાડી હતો, તે અને ખીજ આખરૂદાર ઈંગ્રેજો આ હાજી

ઓને કુચ્છતા બચાવી લાવવાને “વાલનટીપર” થયા હતા, તેઓએ બાહાદુરીથી તુફાની દરિયામાં ત્રીપલાવી દીધું હતું, તરેહવાર હિકમતોથી દોરડાં નાંખ્યાં અને બોટોને તેરવી હતી, અને અંતે સઘળા હાજીઓને સલામત કિનારે ઉતારી ખંબાલાના કિનારા ઉપર શેઠ મંચેરજી વાડિયાવાળા બંગલામાં રાખ્યા હતા.....તેઓએ આ હાજીઓને ઉતારો આપ્યાથી તેમને આખો બંગલો ખીચો ખીચી ભરાઈ ગયો હતો. એ સઘળા ઉસકેરનારા બનાવ ઉપર અમારૂં ખાસ ધ્યાન પેહેલું ખેંચનાર મરહુમ શેઠ સોહરાબજી હતા. તેવણે અમારી ઉપર એક પત્ર લખીને આ દેખાવ (scene) ઉપર દોડી જવાની અમોને ખાસ ઉસકેરણી કરી હતી કે “જઈ ને જીવો કે ચંડા દેશીઓ કેવા બેસીને તમાસો બેયા કરે છે સારે બાહદુર ઈંગ્લેજ બચ્ચો કેવી મદદનગી બતાવવા પડ્યો છે, અને ખરી મદદનગી એ છે તેનો તમારા વાંચનારાઓને ખ્યાલ આપો.” તે દેખાવ મી૦ સોહરાબજીનાં શબ્દોમાં “એક ચિતારાની પીછી યા એક કવીની કલમનેલાયકનો” હતો અને એ ઉસકેરણી પછીજ તે દેખાવ નજરે બેઠને તેનું વર્ણન ચિતારવાને આ અદના કલમ ઉસકેરાઈ હતી.”

હિચકારાંપણાં તરફ પોતાનો ધિકકાર બતાવી ખરી હિમ્મતનો ગુણ આપણાં દેશીઓમાં ખિલવવા માટે સોરાબજી કેવા આતુર હતા તેનો એક વધુ પુરાવો આટલા ઉપરથી મળે છે કે તેમણે ૧૮૭૪ નાં સાલમાં “હિચકારા પુસ્તકો, માણસોની વસ્તીમાં તેઓનું કમીનાપણું” એ વિષય ઉપર પોતાને છુપે નામે ધનામની હરીફાઈનો એક રસાલો લખાવી મંગાવ્યો હતો જેમાં મી૦ સોરાબજી પેસતનજી કાંગા નામે એક ગ્રહસ્થ સૌથી સરસ ઉતરવાથી તેઓ તે ધનામ જીતી ગયા હતા.



પ્રકરણ ૧૪ મું

લેડી ક્રીઅરને નામનાં ધનામ-પારસીઓનાં દોષમાને લગતો મુકરદ્દમો (Parsee Tower of Silence Case)-મુસલમાનોનું હુલ્લસ-તેનાં સંબંધમાં સોરાબ-જીનું એક પારસી અકાબર જોગું પત્ર-ધન્ડીયા ઓફીસવાળા સર લુઇ મેલેટ સાથે મુલાકાત-મુંબઇની લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલનાં મેમ્બર-નામદાર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની પધરામણી-નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીયા હિંદુસ્તાનનાં શહેનશાહ્યાનું થયાં તે વેળાએ પારસીઓ તરફથી તેમનાં ઉપર મોકલવામાં આવેલું માનપત્ર-દીલિહ દરબારમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ-હિંદુસ્તાનમાં આયાત થતાં કાપડ તથા સુતર ઉપરની જગાત કાઠી નહિ નાખવાનાં સંબંધમાં નામદાર વાઈસરૉય લોર્ડ લીટન ઉપર લખેલું કાગળ-પોર્ટ ટ્રસ્ટી-એલફીનસ્ટન ફંડનાં ટ્રસ્ટી.

મુંબઇનાં ગવરનર સર આર્ટલ ક્રીઅર ૧૮૬૭ નાં સાલમાં પોતાનાં ઓદ્ધા ઉપરથી ફારેગ થયા આરે તેમનાં મોહોરદાર લેડી ક્રીઅરને સ્ત્રી કેળવણીનાં ફેલાવા માટે કરેલી કોશેશની પિછાનમાં દેશી આનુઓ તરફથી પરેલનાં સરકારી મેલેલમાં એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તે પછી તેમની યાદ-ગારીનાં ફંડમાં એકઠી થયેલી રૂ. ૩૦૦૦) ની રકમ તા. ૬ ડી જુલાઇ ૧૮૬૮ ને દિને સેક્રેટરી આઇ શીરીનઆઇ માલોક્જી ખરશેદજી શેઠો ખરશેદજી રસ્તમજી કામા અને સોરાબજી શાપુરજી યંગાળી-ને સ્વાધીન કરી હતી, જે તેઓએ વ્યાજે વધારી દર રૂ. ૧૦૦૦) ની સરકારી નોટ તા. ૨૯ મી મે ૧૮૭૪ ને દિને એલેકઝાન્ડરા સ્કૂલ, જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળી તથા સ્ટુડન્ટસ લીટરરી સોસાયટીની મરાઠી છોકરીઓની નિશાળોને એવી સરતે ભેટ કાઢી કે તેનાં વ્યાજમાંથી ચઢતી આવનાર છોકરીઓને દર વર્ષે લેડી ક્રીઅરને નામનું ધનામ આપવું.

૧૮૭૩ નાં જુલાઇ મહિનામાં પારસી દોષમાવાળો પ્રખ્યાત મુકરદ્દમો ઉભો થયો. ભાંજગડની શરૂઆત આમ થઇ કે આ ડુંગરની ડાખી આજુએ આવેલા વાલકેશ્વર તરફનાં ડુંગરની જગ્યા જે પારસી પંચાયતને હસ્તક હતી તે ઉપર એ પરજ્ઞાતવાળાઓએ ખોટો દાવો ઉઠાવી તે કબજે કરવાની મતલબે ત્યાં છાપરાં નાખવાથી કટલાક પારસીઓએ તે તોડી પાઘ્યાં; આ કારણે અતરૈનાં પોલીસ કમીશનર મી. (પાછળથી સર) ફ્રેંક સુરે લગાર આપખુદીથી ત્યાં દાખલ થઇ વગર ચોકસાઇએ ખોંતેર પારસીઓને હાથે બેડી નાખી તેઓને પરહેજ કર્યા, જેથી આપણી કોમની લાગણી અહુ દુઃખાઇ હતી. આ આરોપીઓની તોફાન મચાવવાનાં વાંકસર હાઇ કોર્ટમાં તપાસ ચાલતાં પ્રખ્યાત બેરીટર

*મી. એનેસ્તીએ તેઓનો એવી તો કાબેશ્યતથી અચાવ કર્યો કે તેઓ સંધા નિરઅપરાધી હરી છુટી ગયા. એ વેળાએ પોલીસ કમીશનરની વર્તણુક સામે જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં થયલાં સખત લખાણો મોટે ભાગે સોરાબજીની પોતાની કલમ કે આડકતરી ઉશ્કેરણીનું પરિણામ હતું એવી ફરિયાદ તે વેળાએ એક પારસી શેઠિયાએ પોલીસ કમીશનર આગળ રજુ કરવાની વાત સોરાબજીને કાને આવતાં તેમણે તે અમલદાર ઉપર નિચલું પત્ર લખી તે ખીનાનો કેવળ ઇનકાર કીધો હતો. તેની અતરે ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર એટલા માટે જોઈએ છીએ કે તેમાં તેમણે પોતાનું ખુદલું મત જાહેર કરી દેવાની હિંમત અતાવી કે આ અનાવનાં સંબંધમાં સરકાર અને પોલીસ પારસીઓ તરફ સખત રીતે વરતી હતી.

Graham's Buildings,
Bombay, 6th August 1873.

My dear Sir,

It has come to my knowledge that one day last week Mr..... late member of the Legislative Council, professing his friendship for yourself, informed you with reference to the late "Tower of Silence" disturbances, that the attacks which have appeared against you in the newspapers have been mostly instigated by myself and moreover, I am the writer of several of the most violent letters which have appeared on the subject in the public papers.

It is due to you aswellas to myself that I should take the earliest opportunity of informing you that the above statement of..... made to you is untrue and without the least foundation. I have written nothing in the newspapers, either English or Vernacular on the subject, nor have I directly or indirectly induced anyone to do so.

I believe my opinion is not unknown to yourself in the matter of these unfortunate disturbances, that our community has been harshly treated by the Police and by Government, and that our people

*એ બેરીસ્ટર પોતાની ચાહુ નાતવાની છતાં માથે ઉપાડેલાં કામનાં અત્યંત યોગ્યને લીધે તા. ૧૩ માં ઑગસ્ટ ૧૮૭૩ ને દિને જ્યારે મરણ પામ્યા બાદે તેમણે બનવેલી સેવાની ચાહમાં એક હબસ પારસીઓ તેઓની કુદન ક્રિયામાં ભાગ લેવાને ગયા હતા.

have some how not met with the consideration which their friendly feeling towards their rulers would have entitled them to, but the remedy I should recommend to my countrymen under the circumstances, is not of abuse through the means of the public journals, but the one which all British subjects enjoy the privilege of adopting, namely, petitioning and laying their complaints before superior authorities. Apologizing for this trespass on your time.

I remain,
My dear sir,
Yours very truly,
(Sd.) S. Shapoorjee.

To,

Frank H. Souter Esq. C. S. I.

Commissioner of Police.

આ કાગળ જેની નક્કલ કોષ્ટક ઠેકાણેથી “The Times of India”ને પુગાડવામાં આવી હતી તેની તે પત્રે તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૩નાં અંકમાં ખાસ નોંધ લેતાં જણાવ્યું કે મી. સુટરે તેઓ જેવા એક સાચા નરનો ખુલાસો કંઈ પણ શક વિના કબૂલ રાખ્યો છે એમ અતરે કહેવાની પણ કંઈ ખાસ અગત્ય નથી.

૧૮૭૪ નાં સાલમાં પારસી અને મુસલમાનો વચ્ચે એક મોટું હુલ્લુ જાગ્યું. એ વેળાએ આપણી કામને સરકાર તરફથી ખમવાં પડેલાં અનેક સંકટો અને ગેરમનસાહીઓ સામે દાદ ચાહનારી એક અરજી વિલાયતનાં સત્તાવાળાઓ ઉપર મોકલી આપવામાં સોરાબજીએ આગેવાન ભાગ લીધેલે હોવાથી આ દુઃખદાયક અનાવની વિગત લગાર વિસ્તારથી અતરે રજૂ કરવાની જરૂર છે.

હુલ્લુ થવા આગમ્ય મી. સુટરમજી હોરમસજી બલભાઈ નામે એક પારસીએ “પ્રસિદ્ધ પેગમ્બરો અને કામો” નામનું એક પુસ્તક અહાર પાઠ્યું હતું. તે ઉપરથી ઉશ્કેરણીનું કારણ મળેલું જણાય છે, કેમકે તેમાં હઝરત મહમદ વિષે થયેલાં લખાણનો ચોક્કસ ભાગ મોહોમેદનોને પોતાનાં પેગમ્બરની અદગોષ્ટ કરવા જેવો લાગ્યો. એ વિષે પ્રથમ તેઓનાં એક રુખ્યેશને પોલીસ કમીશનર આગળ જઈ પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરતાં તેણે આ પુસ્તકનો ફેલાવો થતો અટકાવવાનાં ઉપાયો

તુરતા તુરત લઇ લીધા. તે પછી બહારથી કાંઈક શાંતી ફેલાયવી જણાઈ પણ તે ઉપર ભરોસો નહિ રાખવાની પોલીસ કમીશનરને અનેક ઠેકાણેથી મળેલી ચેતવણીઓ છતાં તેણે નભરવંસ રહી આગમ્યથી સાવચેતીનાં ધલાળે લઇ રાખ્યા નહિ. પરિણામમાં તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૪ ને દિને એક મોટું હુલ્લડ જાગ્યું, જેને જ્ઞેતજ્ઞેતામાં નળબળર, ભીંડી બળર, નાગદેવી, કુંભારવાડા, ખેતવાડી, ફોંકલેન્ડ રોડ, વિગેરે ઠેકાણે ફરીવળતાં વાર લાગ્યો નહિ. એ દિવસે મસજીદમાંથી નિમાજ કરી મુસલમાનોનું એક મોટું ટોળું હાથમાં સોટાઓ લઇ “દીન-દીન”નાં પોકારો કરતું પારસી મોહોલાઓ તરફ ધસી આવ્યું અને પેહેલવેહેલાં અલાહીબાગ ઉપર દરોડો પાડી દાદગાહનો આતશ આફરગાનીયાંમાંથી ફેંકી દીધો. તે પછી આસપાસની પારસી દુકાનોમાં ઘટ ચલાવતા આગળ વધી કેટલાક જરથોસ્તીઓને મારી નાખ્યા, અને કેટલાકાને જખમી કર્યા, જેમ કરતાં થોડાક મોહોમેદનોનાં પણ જીવ ગયા હતા. આવા સંજોગોને લીધે મુસલમાન લત્તાઓની નજદીક વસ્તાં પારસી કુટુંબો પોતાનો જીવ બચાવવા વધારે સહીસલામત જગ્યાએ પોતાનાં ઝોળખાણુપિછાનનાંઓને ત્યાં જઇ રહ્યાં. તે દિવસે પોલીસ કમીશનરે તુફાનની જગ્યાઓએ ફરી વળી હુલ્લડખોરોને વિખેરી નાખ્યા, પણ ખીજે દિને પાછું હુલ્લડ જરી થતાં સર જમશેદજી અને ખીજા આગેવાન ગ્રહસ્થોનાં એક ઉપયુક્તેશને સરકાર આગળ જઇ લડકરી મદદ મેળવવાની વિનંતિ કરી, પણ કમનસીબે તેની જરૂર સ્વીકારવામાં આવી નહિ. વળી તા. ૧૫ મીએ પાછું રમખાણુ જાગ્યું, જે વેળાએ મુખ્ય કરી દાદીશેઠનાં આતશખેદરામ, ચંદનવાડી, અને ચીરા બળરનાં લત્તા તરફ તેનું જેર ઉભરી નિકળ્યું. આ વખતે પોલીસ કમીશનરે તુરતો બંદોબસ્ત જાળવી નહિ શકયાથી પારસીઓને અપમાન ભરેલા શબ્દો કહી તેમની ધાગણી દુઃખવી હતી.

તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરીને દિને સર જમશેદજી તથા ખીજા આગેવાન પારસી ગ્રહસ્થોએ પોલીસની બેદાદી વિષે ફરિયાદ ઉઠાવનારી એક અરજી સરકાર ઉપર મોકલી આપી મોહોરમનાં નજદીક આવતા તેહેવારો ઉપર પાછું રમખાણુ ન જાગે તે માટે સાવચેતીનાં ઉપાયો લઇ રાખવાની તેમાં ખાસ વિનંતિ કરી હતી. તેનાં વળતા જવાબમાં સરકારે પોતાથી બનતું કરવાની કબૂલાત આપવા છતાં પારસીઓ ઉપર એવો આરોપ મેલ્યો કે પાછળથી ઉભું થયેલું કેટલુંક તોફાન મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાની તેમની તજવીજનુંજ પરિણામ માત્ર હતું. તે ઉપરાંત વળી સરકારે તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીને દિને સર જમશેદજી તથા ટોળાંનાં ખીજા આગેવાનોને ગવરમેન્ટ હાઉસમાં તેડાવી હુલ્લડ વખતની પારસીઓની ચાલ ઠપકાલાયક અને ગુલેહસંપજમાં ખલલ કરનારી જણાવી. તે બાદ આપણી કામને નરસું લાગે તેવો એક દસ્તાવેજ તૈયાર કરી વિલાયતનાં સત્તાવાળાઓ ઉપર મોકલી આપ્યો.

આવી હેરાનગતી તથા ગેરઘનસાફ સામે દાદ મેળવવાની મતલબે પારસીઓએ તા. ૮ મી માર્ચ ૧૮૭૪ ને દિને સર જમશેદજીનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ મજગામ કેસ્ટલમાં એક સભા મેળવી એવો ઠરાવ કર્યો કે હિંદુસ્તાનનાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ઉપર મોકલવા માટે એક લાયક અરજી ધડી તૈયાર કરવા સાફ શેઠા પીરોજશાહ મહેતા (પાછળથી સર પીરોજશાહ), જહાંગીર પ્લીડર અને સોરાબજી અંગાળીની એક કમીટી નીમની. ઉપલી સભામાં લાષણુ કરતાં સોરાબજીએ હુલ્લડ વખતની સત્તાવાળાઓની ચાલ બહુ ગેરવાજખી ઠેરવી જણાવ્યું કે ન્યારે સરકારે પોતેજ એ આપતનો એકતરફી દસ્તાવેજ ધડી વિલાયત મોકલવાનું પસંદ કર્યું ત્યારે તો આપણી કામે પોતા તરફની અરજી મારફતે તેનો યોગ્ય ઉત્તર વાળવાની પણ તેટલીજ જરૂર હતી. તે પછી થોડી મુદતે તૈયાર થયલી અરજી ચાલ-ખલેસ યાગમાં મળેલી જાહેર સભાએ બહાલ રાખવા બાદ તે મુંબઈનાં ગવરનરની કાઉનસીલ મારફતે હિંદુસ્તાનનાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મારકવીસ ઓફ સોલ્ડમરી ઉપર મોકલવામાં આવી, જેમાં આ બનાવની ફરીથી ખારીક તપાસ ચલાવવાની તેને અરજ કરેલી હતી. તેનાં ઉત્તરમાં હિંદી વજરે મુંબઈ સરકારની કસ્ટર કાઢી પારસીઓની સારી સમજ શક્તિ અને ડહાપણુની યોગ્ય પિછાન કરતાં જણાવ્યું કે તેઓમાંનાં એકની ભુલથી જોકે મોહોમ્દનોને ઉરકેરાવાનું કારણ મળ્યું હતું ખરૂં, તોયે તે માટે આખી પારસી કોમ બિલકુલ જવાબદાર હતી નહિ; તે છતાં આ બનાવની ફરી તપાસ ચલાવવાની કશી જરૂર રહી નથી.

આ હુલ્લડ જાગવાનાં પેહેલા દિવસને અમારાં કુટુંબમાં બનેલા એક ગમખાર બનાવ સાથે એવો એતેકાકી સંબંધ છે કે તેની અતરે નોંધ લેવી જોઈએ. એજ દિને આ લખનારનાં પિતાજી અને સોરાબજીનાં જમાઇ હોરમસજી પેસતનજી કોહોલાનું ભર જવાન વયે શોકજનક મરણુ નિપજ્યું, જે વેળાએ સંભાળને ખાતર મરનારની પાયદસ્ત સાથે પોલીસનો પહેરો રાખવો પડ્યો હતો. આ સમયે સોરાબજીને ગીરગામ વારંવાર પોતાનાં વિધવા બેટીને લાં જવું પડતું હોવાથી તેઓ ખામુખા મુસલમાન લત્તાઓમાંથીજ પોતાની ગાડીમાં બેસી પસાર થવાની હિમ્મત બતાવતા હતા, જેમ કરતાં તેમને પોતાને તો જો કે કશી પણ ઇજા કે હોનારત થવા પામી નહિ પણ એકાદ બે વાર અડછતો પથ્થર તેમની ગાડીને લાગ્યો હતો ખરો.

પારસીઓ તરફની અરજી હિંદી વજર ઉપર મોકલવાની હિલચાલની વિરુદ્ધ કોમનાં એક આગેવાન શેઠિયા અને અકાબરે સોરાબજી ઉપર, એક પત્ર લખ્યો હતો જેનો તેઓએ વાજેલો જવાબ તેમનાં જાહેર જોરસા અને હિમ્મતનો અસરકારક ખ્યાલ આપતો હોવાથી નિચે ઉતારી લખ્યો છીએ.

મુંબઈ, તા. ૧૪ મી ઓપરેલ ૧૯૭૪.

મેહેરખાન શેઠ,

શેઠ.....

જત તમે સાહેબની આજની તેરીખની ચીઠી શેવકને મલીછેલ. શેઠ તમારી ચીઠીની મતલબ હેવી છે કે હમણું જે “મેમોરીઅલ” આપણા લોકાએ “સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ” ઉપર મોકલવા બાહાલ રાખી છે તે ગોયા વગર સબ્જે અને વગર જરૂરે ઉભું થઈછેલ. તમે સાહેબ એમ ધારતા હોવો તો શેઠની તેમાં ભુલ છે.....શેવક પોતાની તરફથી કહી શકે છે કે સેહેબ વાતમાં સતાવાલાઓની સાંહાંમને થવું એ કામ શાઃ નથી; પણ જરૂરે ધણીજ જરૂરની બાબત આવી પડે તારેજ હેવું કામ માથે લેવું જોઈએ.

મુશ્કલમાનોનાં હુલડ સબંધી “મેમોરીઅલ” તખચાર કરવાના કામમાં શેવકને જે કાંઈ તજવીજ કરવી પડીએ હતી તે ઉપરથી શેવક તમે સાહેબને ખાતરીથી અને પોતાના અંતઃકરણથી એકરાર કરી જણાવે છે કે અગર જે પોલીસ કમીશનરને જે ચેતવણીએ આગમજથી મલી હતી તથા હુલડ થવાની નીશાંને જે તારીખ ૧૩ મી ફેબ્રવારીની સહવારથી દેખાઈ આવી હતી તે ઉપર પોતાના હોદાની ફરજના આધારે એ સાહેબ ધેઆન પોહોચાડતે તો હુલડ મુતલક થતે નહી, અને વલી એ લોકાને માતરે પોલીશના જેરથી સઘલી સમાધાની પાછી લાવવાનું ભુલભરેલું ગુમાન નહી હતે અને લશકરી મદદ કામે લગાડી હતે તો તા. ૧૩ મી પછી કાંઈથી રમખાન થતે નહી, પણ ગરૂ અને તે સાથે નાવાકશીને લીધે એ બને બાબતમાં તેનાથી ભુલ યાઈ અને તેથી શું ખરાખીએ નીપજ છે તે તમે સાહેબ જાણોછો. હેવું જાણવા છતાં તે વીશે તમે ફરીઆદ નહી ઉઠાવો તો શેવકની સહમ જ પરમાણે તે વીશે આંખવીચાંમન કરનાર માણુશો પોતાની રાજકરતી રાણીના તકશીરવાર થાએ છે, કાંએ કે હેવી આંખવીચાંમન રાજને ખાતર થતી નથી પણ તકશીરમાં આવેલા અમલદારોની તકશીરનો ઢાંકપીછોડો કરવાની ખાનગી મતલબથી થાએ.

આપણો નામદાર ગવરનર તમે શેઠના લખવા પરમાણે રાણીને Representative છે એ વાત ખરી છે પણ તેવા Representative ની વીરૂધ ફરીઆદ કરવાથી જે રાણીને અપમાન થવા જેવું હોએ તો ઈંગરેજ રાજમાં કોઈ દાહાડે ખી સ્વસ્થાનોના હાકિમે વીશે ફરીઆદ થાએ નહી પણ તેવું કાંઈ નથી. જરૂરે છેલ્લી પારલેમેન્ટની ઇનડીયા કમીટીમાં શેઠ નવરોજજી ફરહુનજીએ આપણા ગવરનરે તથા સરકારી હોદદારોએ અમદાવાદ જલામાં ચલાવેલી ચાલો વીશે ફરીઆદ કીધી હતી તારે શાખશીને ખતીખતીને પુછવામાં આવેલું હતું કે શું તેવા જુલમાત વીશે કોઈએ અરજ કીધી હતી નહી? એ રીતે આપણા રાજકરતાએ વકી રાખે છે કે રખએતને જરૂરે ફરીઆદ

કરવાનું કારણ મલે તારે તેઓએ તેવી ફરીઆદ કરવાની ફરજ છે. જે એમ નહી કરે તો પછી રાજમાં ઘણો સડો લાગી ખેદાદી ચાલેઆ વના રહે નહી. હાવો સડો નહી લાગે તે વીશે સંભાલ રાખવાની સધલ્લી વક્રાદાર પરજની ફરજ છેજી. તેવી વખતે અમલદારોનું ફકત મોહોડું રાખવું જેઘએ નહીજી. મરનાર ડાકટર ખીઉશટ પોતે આપણા દેશીઓને કહેતો હતો કે “તમારૂં માથું ઓસ્તવાર રાખીને સાહામને જીવો તો ઇગરેજે તમોને પોતાને મોહોડે નહી તો અંદરખાનેથી માન આપવા લાએક સહમજશે. જે તેઓને ખાતર Manliness નહી દેખાડશે તો તેવા લોકોને તેઓ..... ઉતરતા ગણશે.”

શેજી તમોને આટલું લંબાણ લખવાની ફરજ એટલાજ માટે પડી છે કે મુશલમાનોના હુલડથી આપણા લોકોને જે કાંઈ શોશવું પડેલું છે તેહેની કદર કશી તમારા ધેઆનમાં આવી નથીજી, નહી-તર તમો શેજીએ જેવો જવાબ શેવકને ગઈ કાલે આપેઓ અને આજે ચીઠી લખી તેમ તમો કરતે નહીજી. એ વીશે શેવક જેમ તમોને ગઈ કાલે કહીલું હતું તેમ તમારા પોતાના નામને ખાતર શેવક દલગીર છેજી; પણ એ વાચતમાં તમો શેજીની તરફની ફરજ સેવકે જે બજવી હતી તે ગઈ કાલે તમો સાહેબની સાથે વાત કીધાથી સેવકે અદા કીધી છેજી.

લા. તમારો સેવક,

(સહી) સોરાખજી શાપુરજી બંગાલીનો

સલામ વાંચજોજી.

ઉપલા પત્રમાં સોરાખજીએ ટાંકલા ડૉ.ખુરટનાં શબ્દોની સાચાઇ થોડાજ વખતમાં વેહેવાર રીતે ખરી પડેલી જણાઇ. હુલડ વેળાએ તેઓએ અતરેની સરકારની વિરુદ્ધ અરજી મોકલવામાં આગે-વાન ભાગ લીધેલો હોવા છતાં તા. ૨૫ મી જુલાઇ ૧૮૭૪ ને દિને મુંબઇનાં ગવરનર સર શ્રીલીપ વોડ હાઉસે પોતાને હાથે સોરાખજી ઉપર એક પત્ર લખી તેઓને અતરેની લેજરલેટીવ કાઉન્સીલમાં દાખલ કરવાની માગણી કીધી જે કેટલાંક કારણોસર તેઓ કબૂલ રાખી શક્યા નહિ. આ ઉપરથી એક ખરા બ્રીટીશ બચ્ચાનાં ઉમદા ખવાસની પરીક્ષા કરવાની આપણને જોગવાઇ મળે છે કે તે જાહેર કાર્યોમાં પોતાનાં અંતઃકરણ મુજબ ચાલનાર નરોની પ્રમાણીક વિરુદ્ધતાને કદી પણ દ્રેષભાવનું રૂપ આપતો નથી પણ સામી તેની હિરમત અને સ્વતંત્રતાને વખાણી તેની પિછાન કરવાને સદા તત્પર રહેજે.

૧૮૭૫ નાં ડીસેમ્બરમાં ઇન્ડીયા 'ઓફીસવાળા સર લુઇ મેલેટ મુંબઇ આવ્યા હતા, જેઓની મુલાકાત તે વેળાનાં અતરેનાં ગવરનરની ખાહેશને અનુસરીને સોરાખજીએ સરકારી મહેલમાં લખ વપારને લગતી વાચતો ઉપર લાખી વખત સુધી તેઓ સાથે મસલત ચલાવી હતી.

એજ ગવરનર (સર શીલીપ વોડહાઉસ)નાં વખતમાં ૧૮૭૬ નાં સાલમાં સોરાયજીને અતરેની લેજસ્લેટીવ કાઉન્સીલનાં મેમ્બર થવા માટે સરકાર તરફથી પાછું પુછાવવામાં આવતાં તેમણે તે માગણી કબૂલ રાખી હતી. ત્યાર બાદ ધારાસભામાં નિચલાં ખીલોને લગતી તકરારમાં તેઓએ ઉપ-યોગી ભાગ લઇ પ્રજાનાં લાભોતું રક્ષણ કર્યું હતું.

કમ્પલસરી વેકસીનેશન ખીલ.

ધી બોમ્બે સીટી આયકારી ખીલ.

કૉટન ફ્રૉડસ એક્ટમાં સુધારો કરવાને લગતું ખીલ.

ફેરી એક્ટમાં સુધારો કરવાને લગતું ખીલ.

ચુનીસીપલ એક્ટ એમેન્ડમેન્ટ ખીલ.

ધી લેન્ડ રેવેન્યુ ક્રાઇ ખીલ.

૧૮૭૮ માં નબળી તબિયતને લીધે કાઉન્સીલમાંથી નિકળી ગયા.

એજ વરસનાં ઑગસ્ટ માસમાં તે વેળાનાં મુખ્યમંત્રી ગવરનર સર રીચર્ડ ટેમ્પલે તાર કરી સોરાયજીને પુતે બોલાવ્યા, જેઓએ મુખ્યમંત્રીનાં ગટરખાતાંનાં બાંધકામ (Drainage works)ને લગતી લેાન તેમજ નવા લાઇસન્સ ટેક્સ (The New Licence Tax જેનાં સંબંધમાં તેઓનાં જણાવ્યા મુજબ સખત રીતે કામ લેવામાં આવતું હતું) સંબંધી બાબતો ઉપર તેમની સાથે મસલત ચલાવી હતી. છેવટે નામદાર ગવરનરે તેમને પાછા કાઉન્સીલમાં દાખલ કરવા માગતાં તેઓએ તે માગણી કબૂલ કરવાની પોતાની અશક્તિ બતાવી હતી.

સને ૧૮૭૫ નાં સાલની આખરીએ મરહુમ બખતાવર મહારાણી વિકટોરીયાનાં પાટવીકુંવર નામદાર પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ (પાછળથી થયલા શેહેનશાહ એડવર્ડ સાતમાં) હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા, જેઓએ પેહેલવેહેલો મુખ્યમંત્રીમાં પગ મુકતાંજ લોકોમાં ભારે ખુશાલી ફેલાઇ રહી. તેને રસ્તો આપવા માટે થયલી અનેક ધામધુમોમાં નિશાજોનાં બાળકો માટે કરવામાં આવેલી એક મોટી મેજબાનીની ગોઠવણ મુખ્ય હતી, જેમાં સોરાયજીએ આગેવાન ભાગ લીધેલો જેવામાં આવે છે.

એ પ્રસંગે સ્કૂલનાં છોકરાંઓએ શાહાબદાને આવકાર આપનારાં ગાયનો ગાયા પછી એ પારસી છોડીઓએ એ નામદાર તેમજ ગવરનર સાહેબને હાર તોરા આપ્યા. તે બાદ પ્રીન્સ સાથે ફટલાંક બાનુઓની ઓળખાણ કરાવવામાં આવી, જેઓમાં લેડી જમશેદજી અને તેમનાં દીકરી તેમજ સોરાયજીનાં બેટી રતનબાઇ હતાં. રતનબાઇને શાહબદા સાથની મુલાકાતનું માન નહિ ધારેલા સંજોગ વચ્ચે મળી ગયું, જેને લગતો રસિલો હેવાલ તેઓએ પોતે (રતનબાઇએ) કરેલી ખાનગી નોંધ ઉપરથી એમનો એમ નિચે ઉતારી લખ્યો છે:—

“બન્યું એમ કે સઘળું લોક ભેળું થવા બાદ પ્રીન્સ અને તેવણનો રસાલો આવ્યો, પેહેલીજ હારમાં રતનબાઇ જંગીરજી ડો. ફ. કરાકા તે શેઠ સો. શા. બંગાલીના બેટી ઉભેલાં હતાં. તેવણની નજદીકથી પ્રીન્સના સ્ટારના ગ્રહસ્થો આવીને ઉભાથી રતનબાઇને પ્રીન્સ બરાબર દેખાઇ નહીં શકવાથી જરા ડોકળું ઉઠ્યું કરીને જોવું પડ્યું. પાસે ઉભેલા અમલદાર (જેવણ ધારવામેલે જ્યુક ઑફ સધરલેન્ડ હતા) તેવણે લલાં દીલથી ખીશીને રતનબાઇને જોવાની અને આગળ આવવાની ટક આપી તેથી રતનબાઇએ “ Many thanks for your kindness ” કહ્યું તે અજબ થઇને તે અમલદાર કેહેજે “Do you know English!” અને પછી થોડી વાત કીધી અને નામ પુછ્યું. પછી સર આર્ટલ ફ્રીઅરને અસારત કરીને બોલાવ્યા કે જેવણ પ્રીન્સ સાથે બધાંની ઓળખ કરાવતા હતા. તેવણને કહ્યું કે “Present Mrs. Jehangeer to the Prince.” તુરત સર આર્ટલ ફ્રીઅર રતનબાઇને પ્રીન્સના માયરા ઉપર લઇ ગયા. પ્રીન્સે રતનબાઇને શેકહેન્ડ કીધી અને પાસેના કાચ ઉપર લેડી રતનબાઇ જમશેદજી જીજીભાઇ આગળ રતનબાઇ બેઠાં. શેઠ સોરાબજી બંગાલી અને શેઠ ડોસાભાઇ ફરામજી કરાકાતો માયરા આગળ રતનબાઇને પ્રીન્સને શેકહેન્ડ કરતાં જોઇ અજબ થયા.”

પ્રીન્સ સાથની આ મુલાકાતનું માન ખીજાં ધણુંક ખાનદાની પારસી બાઇઓને નહિ મળેલું હોવાથી તેઓમાં લગાર અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ એવું બોલાવા લાગ્યું કે શાહજાદાને આવકાર આપવાની ગોઠવણમાં સોરાબજીનો હાથ હોવાથી તેમણે વગ લગાડી પોતાનાં બેટીને આગળ પાડ્યાં હશે, પણ અફે જોતાં તેઓ તે તે વિષે કશું જાણતા પણ નહતા. તેઓનો પોતાનો વિચાર કાઠિ પણ પ્રસંગે મોટાંઓમાં હાથે કરીને માથું મારી ઓળખાણપિછાન પડાવવાની હંમેશ વિરુદ્ધ હતો તે જો કે આ ન ધારેલા સંજોગ વચ્ચે થયલી મુલાકાતથી તેમને ખુશાલી તે બહુ ઉપજી.

એ પછી જ્યારે પરેલ ખાતે પ્રીન્સનાં માનમાં રીસેપ્શનનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે નામદાર ગવરનરે ખીજા ગ્રહસ્થો જોડે સોરાબજીની પણ નામદાર પ્રીન્સ સાથે ઓળખાણ કરાવી હતી.

આ શાહજાદાનાં મુંબઈમાં થયલાં આગમનની ખુશાલીમાં સોરાબજીએ *સરકારી કન્યાશાળાને એક સુંદર વાવટો ભેટ કર્યો હતો, જેની ઉપર યુનીયન જેકની નિશાન ઉપરાંત વચ્ચેવચ પાડેલી વિદ્યાદેવી “સરસ્વતી”ની આકૃતિ ખ્રીટીશ રાજ્યમાં કન્યા-કુળવણીનો પ્રસાર દેખાડવાને અર્થ-સૂચક હતી.

નામદાર પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સની મુલાકાત પછીનો ખીજો અગત્યનો રાજદુઆરી બનાવ મરહુમ બખ્તવાર મહારાણી વિક્ટોરીઆ હિંદુસ્તાનનાં શેહેનશાહબાનું થયાં તે હતો, જે આ દેશની તવારી-

* ધારવા મેળે બાઇ જીવકારવાળી કરેલવાંડીની કન્યાશાળા, જેને લગતી વિગત આ પુસ્તકનાં આઠમાં પ્રકરણમાં આપી ગયા છીએ. આ વાવટો પાછળથી ચોરાયલો જણાવવામાં આવે છે.

ખર્મા સદા યાદગાર રહી જશે. તે વિષેનો ઢંઢેરો તા૦ ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ને દિને નામદાર વાઇસરૉય લોર્ડ લીટને દીલ્હી ખાતે એક મોટી દરબાર ભરી વાંચી સંભળાવ્યો, જેને મુંબઇ તેમજ ખીજાં અગત્યનાં મથકો ખાતે જાહેરાત આપવામાં આવી હતી. એ પ્રસંગે સર જમશેદજી જીજીભાઇએ પોતાનાં મજગામ કેરટલનાં બંગલામાં તા૦ ૧૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૬ ને દિને એક નાની સભા ઓલાવી. ત્યાં શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલે એવી દરખાસ્ત કરી કે નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીયાએ હિંદુસ્તાનનાં શેહેનશાહ્યાતુંનું પદ ધારણ કરેલું હોવાથી તેમની ઉપર પારસી કોમ તરફની મુબારકબાદી અને વફાદારીતું એક માનપત્ર મોકલી આપવું, જેનાં ટેકામાં સોરાબજીએ હિંદી પ્રજાનાં સુખ અને આબાદીને ખાતર ખ્રીટીશ રાજ્યનો જીવો ધણાં વરસો સુધી તેમને માથે કાયમ રહે એવી દુવા જીવનરતાં મહારાણી વિક્ટોરીયાનાં એક સ્ત્રી તેમજ રાજકર્તા તરીકેનાં ઉમદા સદગુણોની સ્તુતી કરી હતી. આ ભાષણ ઇંગ્રેજ અમલ તરફની તેમની અખંડ વફાદારીનાં એક દાખલા તરીકે તા૦ ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૬ નાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” મધ્યેથી નિચે ઉતારી લખ્યે છીએ:—

The Hon'ble Sorabjee Shapoorjee Bengali, in supporting the proposition said:—

A proposition so acceptable to all, as that just put forth by the venerable Mr. Framjee Nusserwanjee Patell, does not require many words from me to recommend it for your adoption. It is now 1100 years since we Zoroastrians came to reside in this country, and for the home offered to us by Hindoo princes we should ever feel grateful; but we were for a long period an unknown people in India, until the arrival of Europeans in the country. After the establishment of commercial factories in Surat by the Portuguese, the Dutch, the French, and the English, we obtained our position among the various races of India. Our prosperity and our growth as Parsees of India commenced from that period, and has continued to this day, because we have been ever since under British rule. Every Parsee who has at heart the welfare of his nation, nay, who has similarly at heart the welfare of the millions of this country, should pray that Almighty God would favour the continuance of its connection with

England for a very long time to come (applause). In forwarding the congratulatory address to our first Kaiser-i-Hind, we shall be practically stating our prayers for the maintenance of this connection, but we shall have the additional gratification of addressing a sovereign whose personal virtues have claimed the admiration of the world. Rulers generally, by their position and power claim homage from their subjects, but Victoria, Kaiser-i-Hind claims our homage not only as a good and great ruler, but as one who in her duties as a wife, a mother, and a lady, has inspired with love and veneration to-wards her every one who has watched her career through life (hear, hear).

ઉપલું કામ હાર પાડવા માટે નીમાયલી કમીટીમાં સોરાયજી સામીલ હતા, જેઓએ તૈયાર કરેલું મુઆરક્યાદીનું માનપત્ર તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ને દિને આલ્બર્લેસ યાગમાં મળેલી પારસીઓની જાહેર સભાએ બહાલ રાખવા બાદ તે આપણાં ટોળાંનાં લોકોની સહી સાથે ઘટતે ઠેકાણે મોકલી આપવામાં આવ્યું હતું.

અતરે જણાવવું જોઈએ કે તા. ૧૦ મી અક્ટોબર ૧૮૭૬ ને દિને મુંબઈ સરકારે સોરાયજી ઉપર એક પત્ર લખી તેમને દીલ્હી દરબારમાં ભાગ લેવાનું આમંત્રણ કરવાની મરજી બતાવી હતી, પણ કેટલાંક કારણોસર તે માગણી તેઓએ ઉપકાર સાથે ના પાડી. આ ઉપરથી ખુદલું જણાશે કે સોરાયજી ઠાલી બપકા અને મોટાઇનો બિલકુલ શોખ ધરાવતા હતા નહિ, પણ માત્ર ગુપચુપ પોતાની ફરજ બજાવવામાં જ છુપો સંતોષ માની લેતા.

૧૮૭૭ નાં સાલમાં લૉડ્સ લીટનની સરકાર તરફથી દેશમાં આયાત થતાં કાપડ તથા સુતર ઉપરની જગત એકસ કારણોસર કાઠી નાખવાનો વિચાર ચલાવવામાં આવતો હતો, જેની વિરૂદ્ધ સોરાયજીએ એજ વરસની તા. ૧૬ મી એપ્રિલને દિને વડી સરકાર ઉપર એક પત્ર લખી મોકલ્યું. તેમાં સમાવેલી સંગીન દલીલોનો સાર નિચે મુંજબ છે.

(૧) તેઓ જણાવે છે કે આ જગત જે તેઓ ચાલુ રહેલી જેવા ધરજતા તે કાંઈ તેને Protective Duty (હિંદુસ્તાનનાં રૂનાં કારખાનાંનાં ઉદ્યોગને પરદેશથી આવતા સુતરાઉ માલ સામે રક્ષણ આપનારી જગત) તરીકે ગણવાની ધારણાથી ન હતું, કેમકે સામાન્ય રીતે દેશમાં વપરાતો

ચોકસ હલકી જાતનો માલ તો અતરે એટલો સરતો અને છે કે તે સામે પરદેશી બનાવટો હરીફાઈ કરી શકતીજ નથી. ખીજા દેશોથી તો માત્ર ઉંચા પ્રકારનોજ માલ બહુ થોડાં પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાન આવતો જણાય છે.

(૨) આ જગતની મોટી ખુબી એ ગણાય કે તેનો બોજો ગરીબ અને માતબરો ઉપર તેમની શક્તિનાં પ્રમાણમાંજ પડે છે.

(૩) એવી જગત ભરવામાં દેશી રાજ્યો પણ સમાઈ જાય છે, જેમની વસ્તી કુલ દેશનાં ચોથા ભાગ જેટલી હોવા છતાં બ્રીટીશ સરકાર તરફનાં ખીજા કરોમાં તેઓ કરો કરો આપ્યા વિના હિંદુસ્તાનનાં અચાવ માટે નિભાવવામાં આવતાં લક્ષકર તેમજ તારખાતાં, રેલ્વે વિગેરેની સગવડોનો આધતો લાભ મેળવે છે, જ્યારે ખરચનો તમામ બોજો તો માત્ર બ્રીટીશ રૈયત ઉપરજ પડે છે; તેથી જગત ચાલુ રાખવી ગેરવાજબી નથી.

સોરાબજીએ આ કાગળની ડાપેલી નક્કલો તૈયાર કરાવી મુંબઈનાં ગવર્નર તેમજ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલનાં મેમ્બરોમાં વહેંચી હતી.

તે ઉપર મુંબઈનાં ડાપાનું ઘણુંક ધ્યાન ખેંચાવા ઉપરાંત વિલાયતનાં પ્રસિદ્ધ પત્ર “The Manchester Guardian”ને તો તેને એ વાચત ઉપર થયલાં ખીજાં લખાણોની સરખામણીમાં સર્વથી કાબેલિયત ભરેલું જાહેર કર્યું હતું; છતાં બ્રીટીશ કારખાનાવાલાઓએ સરકાર ઉપર ચલાવેલાં દબાણને લીધે કાપડ ઉપરની જગત તે વખતે કાઠી નાખવામાં આવી. આ કિમતી પત્ર આખું ચોપડીનાં પાછલા ભાગ(એપેન્ડીક્સ-એ)માં ઉતારી લીધું છે.

અતરે જણાવવું અગત્યનું થઈ પડશે કે ઉપલાં પત્રનો ઘણોક ભાગ તેમનાં વિદ્વાન મિત્ર રાવ-સાહેબ વીશ્વનાથ નારાયણ મંડળીકે જન્યુઆરી ૧૮૮૬ માં વાઈસરોયની ધારાસભા મધ્યે ચાલેલી ઇન્કમટેક્સની તકરાર વેળાએ ટાંકી બતાવ્યો હતો.

૧૮૭૫નાં સાલમાં સરકાર તરફથી એમને એક પોર્ટટ્રસ્ટી નીમવામાં આવ્યા જે ઓહાનું રાજનામું નબળી તબિયતને લીધે તેઓને ૧૮૭૬નાં વંરસમાં આપવું પડ્યું હતું.

૧૮૭૭ માં સર જમ્સેદજી જીજાઈ ખીજા બેરોનેટ સાહેબની ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપર એમને એલરીનસ્ટન ફંડનાં ટ્રસ્ટી નીમવામાં આવ્યા. તેનાં સંબંધમાં નિચલી ખીના ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

૧૮૮૩ માં કેળવણી ખાતાનાં વડાએ એક યાદી (Circular letter) બહાર પાડી તેમાં એલર્ષીનસ્ટન હાઈસ્કૂલને મુંબઈની મ્યુનીસીપેલીટી હસ્તક કરી દેવાનો વિચાર જણાવ્યો હતો. વળી ઓ. મી. મંડળીકની સૂચના એ ખાતાને એલર્ષીનસ્ટન ફંડનાં ટ્રસ્ટીઓને હસ્તક કરી દેવાની હતી. સોરાબજીએ તે સામે મજબુત વાંધો ઉઠાવી તા. ૯ મી જુન ૧૮૮૩ ને દિને એક મીનિટ (Minute -યાદી) કરી એવા અભિપ્રાય જણાવ્યો કે પ્રાથમિક શાળાઓ (Primary schools) સિવાય સઘળાં ખાતાઓ કેળવણીનાં વડાની આંહીધરી તળેજ રહેવાં જોઈએ કે જેમ કર્યાથી તેનો કારભાર એલર્ષીનસ્ટન ફંડનાં ટ્રસ્ટીઓની ઓર્ડર કે મ્યુનીસીપલ કારપોરેશનની કમીટી કરતાં વધુ સારી રીતે ચલાવી શકાય.



પ્રકરણ ૧૫ મું

હિંદુસ્તાનનાં કારખાનાંઓને લગતો ધારો (The Indian Factory Act) અંધાવી મંગાવવાનાં સંબંધમાં સોરાબજીએ કરેલી કોશેશોની વિગત.

૧૮૭૬ નાં સાલમાં મુંબઈની ધારાસભામાં દાખલ થવા પછી હિંદી મીલ મજૂરોની સ્થિતિનાં સુધારા અર્થે સોરાબજીએ કરેલી કોશેશોની તવારીખ જાણવી અતરે અગત્યની થઈ પડશે, કેમકે તેનાં શુભ પરિણામમાં વડી સરકાર તરફથી પ્રથમ ૧૮૮૧ અને ત્યાર બાદ તેમાં સુધારો કરી ૧૮૯૧ નાં સાલનો કારખાનાંઓને લગતો ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

મીલ ઉદ્યોગની શરૂઆત સાથેજ આ દેશમાં અસલી જમનામાં ફરતા *જગન્નાથજીનાં રચનો જીલમી ત્રાસ જાણે પાછો નવાં સ્વરૂપમાં ચાલુ થઈને જે ખરાબીઓ નિપજવતો તેનો ગરીબોનાં એક સાચા અને દિલસોજ મિત્ર તરીકે અટકાવ કરી મીલ માલિકાનાં સ્વાર્થ અને લોભ ઉપર ભોગ અપાતી નાચાર †જીંદગીઓનાં તારણ અર્થે ધટતા ઉપાયો યોજવાની જરૂર તરફ વરસો થયાં તેમનું કાળજી પૂર્વક લક્ષ ખેંચાયું હતું, જેનાં પરિણામમાં સંખ્યાબંધ ગરીબોનાં લલાંતો આ સવાલ સોરાબજીએ જાણે પોતીકાજ કરી લઈ તેઓનાં સંકટો ટાળવા કાજે ખરાં અંતઃકરણનાં પ્રયાસો કરવા માંડ્યા; તેમાં પ્રથમથીજ તેમની મૂળ ધારણા સરકાર કને યોગ્ય ધારા અંધાવી મંગાવવાની હતી, કેમકે તે વિના ચાલતાં આવેલાં ધોરણમાં કાંઈ પણ રીતનો મનપસંદ સુધારો કે ફેરફાર થાય એવો કશોએ સંભવ હતો નહિ; તોયે આ બાબતમાં વગવાળા અને માતખર ગ્રહસ્થોનો સ્વાર્થ સમાયલો હોવાથી તેઓ ગરીબોનાં લાભની કાંઈ પણ યોજના અમલમાં મેલાતી અટકાવવાને મજબુતમાં મજબુત પગલાં લે એ એક દેખીતી મુશ્કેલી હતી, પણ તેથી ડરી નહિ જતાં તેઓએ પોતાનું કામ આરંભવા પહેલાં મજૂરવર્ગની સ્થિતિનો અનુભવ ધરાવનારા દિલસોજ ગ્રહસ્થો પાસેથી જોઈતી વિગતો મેળવવા ઉપરાંત વળી અંગ્રેજ ફેક્ટરી એક્ટનો પણ અભ્યાસ કરી દેશનાં સંજોગ અને સ્થિતિને અનુસરતો ધારાનો એક ખરડો ધડી કાઢ્યો; એમ છતાં તુરત વેળાએ તેમની મેહેનતનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ પણ તે માટે તેમને વરસો સુધી ધીરજ રાખવી પડી હતી. આ ઢીલ થવાનો મુખ્ય સળખ એ કે મુંબઈ

* આગલા કાળમાં જગન્નાથજીનાં રચને નામે જોળખાતી એક ભારે વજનની ગાડી ફોરાનાં તેહેવાર પ્રસંગે બહાર ફરતી કરી તેના ચાક હેઠળ ધણાંક નિર્દોષ માણસોનો કેવીને ભોગ આપવાનો ઘાતકી ચાલ હતો.

† હાલ અને તે વખતની મીલ મજૂરોની સ્થિતિ અને રાહરીતિ વચ્ચે ધણો ફરક હતો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

તેમજ હિંદુસ્તાનની સરકાર મજૂરવર્ગનાં લાભ અર્થે કાયદા બાંધવાની અગત પ્રથમ પિંજાની શક્તિ નહિ અને વિલાયતનાં સત્તાવાળાઓ આ બાબત ખરાં દિલથી ઉપાડી લઈ તેનાં સંબંધમાં યોગ્ય પગલાં લેવાનું હિંદી સરકાર ઉપર દબાણ ચલાવતે નહિ તો આ કામ જે લાંબે વખતે પણ પાર ઉતરી શક્યું તે હજી બીજાં કેટલાંક વરસો સુધી કશાએ નિર્ણય વિના એમનું એમ પડી રહ્યું હતે; તોયે સોરાબજીને પ્રથમ મળેલી ફતેહ તો માત્ર નજીબ ગણાવી જોઈએ, કેમકે ૧૮૮૧ માં પસાર થયેલો હિંદી કારખાનાંઓને લગતો ધારો ધણી વાતે અધુરો હતો, પણ ત્યાર બાદ ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા સાથે જે નવો કાયદો ઘડવામાં આવ્યો તેથી તેમની અસલ ધારણા અને ઉમેદો મોટે ભાગે પાર ઉતરવા પામી. સોરાબજીની પ્રથમ તેમ ફક્ત મુંબઈ ઇલાકા માટેજ એક ધારો પસાર કરાવવાની હતી, પણ વડી સરકારે તો તેવો એક કાયદો ઘડી તે આખા દેશને લાગુ પાડવાની જરૂર વિચારી; જેથી કરીને સોરાબજીનું આ પરોપકારી કામ તેમની બીજી ધણીખરી જાહેર સેવાઓ મિસાલ આપણી કોમ કે શહેરને લગતુંજ માત્ર નહિ પણ આખા દેશનાં મજૂર વર્ગનાં લાભો જાળવવાનાં સાધન રૂપ થઈ પહોંચ્યું હતું.

સોરાબજીએ એકઠી કરેલી વિગતો ઉપર નજર નાખતાં આપણાં જોવામાં આવે છે કે અતરેનાં કારખાનાંઓને લગતા ધારો ઘડવા માટે ત્રણ મુખ્ય સવાલો તપાસવાની જરૂર હતી; તે નીચે મુજબ છે.

(૧) સર્વથી અવશ્યનો સવાલ—મીલનાં પુરૂષો, સ્ત્રીઓ તેમજ બાળક કામદારોની સ્થિતિ કેવી હતી ?

(૨) તેઓનાં લાભ અર્થે કાયદા ઘડવાથી મીલમાલિકાને તુકસાન પોહિતી દેશમાં દાખલ થયેલા નવા ઉદ્યોગને ગંભીર ફટકો પડવાનો કશોએ સંભવ હતો કે ?

(૩) આ બાબતમાં સરકારની વલણ કેવી હતી અને આખરે તેણે શું પગલાં લીધાં.

ત્યારે પહેલો સવાલ તપાસતાં પ્રથમ મુંબઈ શહેરનીજ મીલો કેવાં ધોરણે ઉપર ચલાવવામાં આવતી હતી તેનો દૃષ્ટાંટ અતરે રજૂ કરીએ. ત્યાં ગરીબોની તનદુરસ્તી અને સુખ સગવડ અર્થે હવા ઉગ્નસનાં આવજવ વિગેરેની કશીએ યોગ્ય ગોઠવણ હતી નહિ; એમ છતાં તેઓ પાસે છેક પરોઢિયાંથી તે રાત સુધી સખતમાં સખત કામ લેવામાં આવતું; તેમાં જુદી જુદી મોસમ પ્રમાણે માત્ર થોડો ફરક પડતો, એટલે થંડીની રૂતમાં અગીઆર તો ઉનાળાની ગરમ હવા વચ્ચે તેર લાંબા કલાકની મજૂરી તેમને તદન થાકવી નાખી શરીરપ્રકૃતિને તુકસાન પુગાડતી. આવા સંજોગો વચ્ચે સૂર્યની ખુદી રોશની કે તડકાંની મોજ તો તે તપાસાંઓ કવચીતજ ભોગવી શકતાં; વળી તે સાથે તેમને પુરતી છુટ્ટી પણ આપવામાં આવતી નહિ. રવિવાર જેવા દિવસની રજા પણ તેઓને પખવાડીયાંમાં ફક્ત એકજ વખત મળતી, જે વેળાએ પણ મીલનું સાંચાકામ સાફ કરવા તો તેઓને થોડા કલાક આવ-

વુંજ પડતું; વળી કામનાં દિવસો ઉપર અપોરે જમવા માટે ભાગ્યે અડધો કલાક તેઓનાં હાથમાં રહેતો; એમ છતાં મીલમાં કામ કરવાનું મજુરો માટેનું ફક્ત એકલું એકજ ખંચાણુ જે તેમને મળતો મોટો પગાર હોય છે તેનો પણ ફટલોક ભાગ હરેક આને દંડ તરીકે કાપી લેવામાં આવતો. આવો જીલમ મીલોમાં નીમાતા લાઇફ એન્જનોને લીધેજ આપડા કામદારોને સેહેવવો પડતો, કેમકે તેઓને ખુદ જેટલો માલ અને તેની ઉપર અમુક રકમનું કમીશન મળતું હોવાથી માણસો જાણે જીવતા સાંચા હોય તે મિસાલ તેઓ પાસથી સખતમાં સખત મેહેનત લેવાને તેઓ સુકતા નહોતા.

પરિણામમાં આપણાં મજુરવર્ગનો અધિક દિનપ્રતિદિન એવો નબળો પડતો જતો કે જે વેળાસર તેનાં ઉપાયો લેવાયા ન હોય તો મોડે વહેલે હિંદનાં ઉદ્યોગ હુન્નરની ખિલવણીને ફટકા પડી તે છેક પછત હાલતમાં આવી જાય એ વાત નિશંક હતી; કારણ કે પ્રબલો ગરીબ અને મેહેનતુ વર્ગજ દેશની કમરનો કઠો, તેની આબાદીનું સાધન અને સુખનું મૂળ હોય છે, જેમનાં લાભોને ઈવસારી દેવા તે હાથે કરીને દેશનું દુર્ભાગ્ય નજીક આણુવા અરાબર થઇ પડે.

મજુર વર્ગનાં અધિક ઉપર થતી આવી અસરો ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં સંબંધમાં વધારે ગંભીર અને ધ્યાન પુગાડવા જેગ હતી. સ્ત્રીઓને સોંપવામાં આવતું કામ મરદોની સરખા-મણીમાં જે કે વધુ સહેલું અને હલકું હતું તોયે લાંબા કલાકની મેહેનત તેમને થાકવી નાખી એવી નાતવાન બનાવતી કે તેવી રિથતિમાં તેઓને લાંબા અવતરતાં બાળકોથી ભવિષ્યની ઝોલાદ શરીર શક્તિમાં નબળી પડી જવાનાં સંભવો ખુલા જણાતા. આવી સ્ત્રીઓને ધણીક વેળાએ તેમનાં બાળસુ ભરથારો જબરજસ્તીથી મીલોમાં કામે મોકલી તેઓની હલાલ મેહેનતની રીજ ઉપર પોતે મોજ મારતા હતા, જેનો ખુદલો પુરાવો આટલા ઉપરથી મળી આવશે કે મીલઉદ્યોગ નિકળ્યા પછી એવા વર્ગોનાં મરદોમાં એકથી વધુ આયડી કરવાનો ચાલ આગળ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ફેલાયો હતો.

આ સંબંધોમાં સર્વથી દયાજનક હાલત તો આપડાં બાળકોની હતી, કે જેમનાં કુમળા ઉધર-ભાવને મીલની સખત મજુરી કેવળ કચડી નાખતી હતી. તેઓનાં દુબળાં શરીર અને શીક્ષા એહેરા ઉપરજ જાણે દુઃખ અને દુઃખિદ્રતાની એક એવી તો કમનસીબ કાહાણી લખાયલી હતી કે તેમની સ્થિતિનાં સુધારા અર્થે જે વેળાસરનાં ઉપાયો લેવામાં આવ્યા ન હોય તો વખતનાં વહેવા સાથ ધણીક ખિલતી છંદગીનો અકાળ અંત આવવા પામે એ દેખીતું હતું.

આ આપડાંઓને તેઓની મરજી વિરુદ્ધ તેમનાં લાલચુ અને કુર માયાપોનાં મારફાડ અને જેને જીલમથીજ મીલનાં કામ ઉપર જવાની ફરજ પડતી, પણ તેઓને વખતનો ચોક્કસ ખ્યાલ નહિ હોવાથી ધારતીનાં માર્યાં મીલનો ઘંટ થવાની બહુ બાગમચ લાંબા જુગી પરોઢિયાં સુધી બહાર યોગાનમાંજ સુષ રહેતાં, જે દેખાવ અરેજ સામાની દયા ઉરકરે એવો હતો.

વળી તેવાં બાળકો કામનાં અસહ્ય બોબથી બેસુદ્ધ થઇ જવાનાં દાખલા પણ મુંબઇની મીલોમાં આગળ બન્યા હતા. કુમળી વયનાં અવચાંચો તરફની આવી બેદરકારી અને ફૂર વર્તણુક ઈંગ્લેન્ડનાં કારખાનાંઓમાં જણાયલી ન હતી. ત્યાં તો તેમનાં રક્ષણ અર્થે યોગ્ય ધારાઓ પસાર થયલા હોવા ઉપરાંત ખાસ જુદી નિશાળો મારફતે તેઓને કુળવણી લેવાનાં સાધનો પણ પુરાં પાડેલાં હતાં. એ મીલોમાં છોકરાંઓની છુટી છુટી ટાળકીઓ બનાવી તેની પાસે વારાફરતી કામ લેવામાં આવતું, એટલે એક ટાળીને સવારથી બપોર સુધી તો બીજીને બપોરથી તે સાંજ સુધી અરધો અરધો દિવસ રોકવામાં આવતી અને ફાજલ પડતા વખતે તેઓને લાયકની કુળવણી તેમને અપાતી હતી, જેની મદદથી યંત્રકળાને લગતા હુશિયાર કારીગરો બહાર પડી પોતાની જાતી ચાલાકીથી આગળ વધી જવાના દાખલા અવારનવાર સાંભળવામાં આવતા, પણ આવી ફાયદાકારક ગોઠવણ હિંદુસ્તાનની મીલોમાં કશીજ હતી નહિ. અતરેનાં બાળકો તો બંધીઆર કારખાનાંની બિનઅનુકૂળ હવામાં સખત મેહેનત અને કેવળ અજ્ઞાનતા વચ્ચે ઉધરતાં હોવાથી જેમ તેઓનાં તન ઉપર તેમજ સ્વભાવ અને ખાસિયત ઉપર પણ માઠી અસરો થવા પામી તેમાંથી હરેક પ્રકારનાં તુકસાનકારક પરિણામો નિપજવાની ધાસ્તી પેદા થતી હતી.

આ બાપડા મીલમજુરોની દરિદ્રતા સાથે દેશનાં બેકુત વર્ગની સ્થિતિની સરખામણી કરતાં તુરત જણાવું કે તેઓને પણ જેકે છેક પરોઢિયાંથી તે સાંજે અંધાઈ થતાં સુધી ભારે મેહેનત લેવી પડતી (અને તે પણ વરસનાં માત્ર ચોક્કસ મહિનાંજ) તોપણ તેમને ખુલ્લી હવા અને કસરતનો લાભ મળતો હોવાથી પોતાનાં બદનને ટકાવી શકતા, જેવું બાપડા મીલમજુરોનાં સંબંધમાં કશું હતું નહિ.

ત્યારે આ વિગતો ઉપરથી ખુલ્લું જણાશે કે તેઓની સ્થિતિનાં સુધારા અર્થે ધારા ઘડવાની કેટલી બધી અગત્ય હતી.

(૨). તેમ છતાં આ સવાલ વળી મીલ માલિકોની નજરે પણ તપાસવો જોઇએ કે આવા કાયદા અંધાયાથી તેઓનાં લાભને ગંભીર તુકસાન પુગે એવો કશોએ સંભવ હતો કે? અલબત્તાં તેઓનું પોતાનું કહેવું તો એમજ હતું, જે એક રીતે ખૂં ઠેરવી શકાય કે મીલ ઉદ્યોગ એક દેશની દોલત અને આબાદી વધારનાં અગત્યનું સાધન હોવાથી તેનું યોગ્ય રક્ષણ થવું જોઇએ, પણ તે કેવી રીતે? શું મીલનાં કામદારોને હંમેશની કંગાળ અને દરિદ્ર સ્થિતિમાં નાખી મેલવાથી આ નેમ પાર પડવાની મેહેજ પણ આશા હતી કે? એમ ધારવું તો સાદી સમજથી કેવળ ઉલટુંજ ગણાય. ઈંગ્લેન્ડમાં કારખાનાંઓને લગતા ધારા અંધાયા તે સમયે ત્યાં પણ એવોજ પોકાર થઇ રહ્યો હતો કે મીલ ઉદ્યોગનો વધારો તેથી અટકી પડશે, પણ પાછળથી મળેલા અનુભવ ઉપરથી આ ધાસ્તી કેવળ ખોટી જણાઇ, એટલું જ નહિ પણ તેથી તો સામી એક વાત ખુલ્લી સિદ્ધ થઇ કે મીલ મજુરો

પોતાનું કામ કેવી રીતે અને કેટલું કરે છે તેનો આધાર ફક્ત તેઓ જેટલા કલાક મજૂરીએ રોકાય તે ઉપરજ માત્ર નહિ પણ તે સાથે તેઓ કામ કરવાને કેવી શરીર શક્તિ અને જાતી ઉમંગ ધરાવે છે તે ઉપર મુખ્ય લાગે રહેલો હોય છે.

(૩) આવા સંજોગો હેઠળ આપણાં મજૂર વર્ગની સ્થિતિનાં સુધારા અર્થે પગલાં લેવાની જરૂર સરકારે અંતે પિંછાની તેનાં સંબંધમાં ઘટતી તપાસ ચલાવવાને ૧૯૭૫ નાં સાલમાં મીં આરયુથનોટનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ એક કમીશન નીમ્યું, જેણે જરૂર જોગી સાક્ષીઓ લેવા બાદ એવો રીપોર્ટ કર્યો કે મીલ મજૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની કાંઈ પણ અગત હતી નહિ, તેમાં ખુદ બાળકો ઉપર પણ મેહેનતનાં ભારે બોજ જેવું કશુંએ નહોતાં તેઓ થોડો થોડો વખત આસાયશ લઈ કામ કરતાં જણાતાં. આ વિચારોથી પ્રમુખ મીં આરયુથનોટ અને ડૉ. બ્લેનીએ જુદા પડી કામદારોનાં લાભો જાળવવા અર્થે યોગ્ય પગલાં લેવાની જરૂર દેખાડી આપી હતી.

આ કમીશનમાં પડેલી સાક્ષી અને તેનાં રીપોર્ટનો ખારીક અભ્યાસ કરી તેને લગતાં કાગળ્યાંઓ પાછળથી કામ આવે એવી મતલબથી સોરાબજીએ પોતા પાસે જાળવી રાખ્યાં. એ ઉપરાંત તેઓએ આ બાબતમાં પોતાનાં મિત્ર ડૉ. બ્લેનીનાં પણ વિચારો જાણવા માગ્યાથી તેઓએ તાં ૨૫ મી અક્ટોબર ૧૯૭૮ ને દિને તેનો લંબાણ ખુલાસેવાર જવાબ લખી મોકલ્યો. આ બંને સાધનો મારફતે સોરાબજી એટલું તો ૨૫૪ જેઠ શકયા કે કમીશનમાં પડેલી સાક્ષી તેઓનાં રીપોર્ટમાં દશવિલાં અનુમાનોને ટેકા આપનારી હતી નહિ, પણ તેથી તો સામી એક વાત ખુદી સિદ્ધ થતી કે આપડાં બાળકોને આખો દિવસ મીલનાં કામમાં રોકી રાખવામાં આવતાં હતાં. આ ઉપરથી તેઓએ તાં ૧૩ મી નવેમ્બર ૧૯૭૮ ને દિને એક અગત્યનું યાદી-પત્રક (Memorandum) (જે પુસ્તકના પાછલા ભાગ-એપેનડીકસ એ-માં આપવામાં આગ્યું છે) ધડી કાઢી તેની નકલો જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચવા માટે છપાવી હતી.

મીલમજૂરોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપવામાં આ કમીશન નિષ્ફળ ક્રમ નિવજ્યું તેનાં કારણો તપાસતાં જણાય છે કે તેમાં મોટે ભાગે મીલો સાથ સંબંધ ધરાવનારાઓનેજ એક મળવા ઉપરાંતત્યાંનાં ઉપરીઓ તેમજ લાગતાવળગતાઓની હાજરીમાંજ કામદારોની જબાની લેવામાં આવી હતી, જેથી તેમનો રીપોર્ટ એકતરફી નિવજ્યો, અને તેઓ કાંઈ પણ સાફ પરિણામ નિપજાવવાને બદલે સરકારને આ કામથી અજાગી કરી નાખી કારખાનાંવાળાઓનાં હાથ ઉલટા વધુ મજબુત કરી આપ્યા.

આ રીતે સરકારની લાગણી યંડી પડવા સાથ આપડા મજૂરો તરફથી બોલનાર કે લડત ચલાવનાર કાંઈ રહ્યું હતું નહિ. જેમ મીલમાલિકા પોતાનોજ સ્વાર્થ સાંધવા મથેલા હતા તેમ વળી

કામદારવર્ગમાંથી પણ કોઇ એવા પુરૂષો નહતા કે જેઓ પોતાનાં ભાષ્યોનાં લાભ અર્થે બહાર આવવાની હિમ્મત અતાવે, અને જે કદાપી તેવા પ્રયત્નો થવાની વાત માલિકાને કાને પડતી તો તેને તુરત દાખી દેવાનાં ઉપાયો લેવામાં આવતા.

આવા સંભોગો વચ્ચે કોઈ પરમાર્થી ખવાસનાં ખાનગી પુરૂષે આ કામ ઉપાડી લેવાની અગત દેખીતી હતી, જે ફરજ અળવવાને સોરાબજીએ બહાર પડી મીલ મજુરોનાં લાભ અર્થે ૧૮૭૮ નાં સાલમાં ધારાનો એક ખરડો ઘડી કાઢ્યો, જે પુસ્તકનાં પાછલા ભાગ (એપેન્ડીક્સ-એ)માં આખો તે આખો પ્રગટ કરી તેની જુદી જુદી કલમોનો તત્વસાર નિચે આપીએ છીએ.

(૧) કોઇ પણ મીલ સવારે છ થી તે સાંજે છ વાગા ઉપરાંત ચાલુ રાખવી નહિ.

(૨) દરેક મીલનું કામકાજ અઠવાડિયામાં એક દિવસ બંધ રાખવું.

(૩) સ્ત્રી કે પુરૂષ કામદારો માટે પુખ્ત ઉમરની હદ પૂરાં ચૌદ વરસની નક્કી કરી તેની અંદરનાં સખળાંઓને આળકા તરીકે ગણવાં.

(૪) દરેક મરદની કારા કરવાની હદ ૧૧, સ્ત્રીની ૧૦, અને અચ્ચાંઓની ૯, કલાકની ઠરાવવી.

(૫) કોઇ પણ આળક જેણે આઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં ન હોય તેને મીલનાં કામમાં રોકવું નહિ.

(૬) ભોજન અને વિશ્રાંતિ માટે દર દિવસનાં કામ કરવાનાં વખતમાંથી એક કલાક જુદો રાખવો. એ વતરોજે ખરડા મધ્યે મીલ કામદારોની તખીખી તપાસ ચલાવી ઉમરની સરટીફીકેટ લખી આપવા કાળે ચોકસ તખીખો (certifying surgeons) નીમવાની તેમજ કાયદાથી ઉલટા જનારા મીલમાલિકાને દંડની સજા કરવાની કલમો નખાયલી હતી.

આ ખરડા મુજબનો એક ધારો પસાર કરવાની કેટલી અગત હતી તેનાં કારણો તેમણે તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૭૮ ને દિને તૈયાર કરેલાં Statement of Objects and Reasons for Factory Legislation (જે પાછળ એપેન્ડીક્સ-એ-માં ઉતારી લીધું છે.) માં જણાવી મુખ્ય ત્રણ બાબતો ઉપર સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

(૧) કામ કરવાનાં લાંબા કલાકો.

(૨) અપોરે જમવા માટે મળતો ટુંક વખત.

(૩) રવિવારનાં દિવસની પણ છુટ્ટી આપવાની થતી અખિલાઇ.

આ વિષે કામદારોની રિથતિની તપાસમાં પુરતું બોલી આવ્યા છીએ.

(१५१)

आ धारानां भरजानी अक नक्षत्र तेनां युवासा-पत्रक (Statement of Objects and Reasons) सहित सोरायलअये मुंअध सरकार उपर नियकुं कागण लप्पी भोडकी आपी, तेभल पील डेटकीक जेधतां कागल्यांअो सहित हिंदुस्ताननां सरकारी ओद्वेदारीमां पलु वडेंयी हती.

Bombay, 22nd April 1878.

To, J. M. Monteath Esqr. C. S.

Acting Secretary to the Council of H. E. the Governor of Bombay for making Laws and Regulations.

Sir,

An act for regulating the hours of labour in our Cotton Mills and other Factories, and for the protection of children of tender years employed in these establishments, being much needed, I have the honour to forward herewith Draft of a short enactment, with statement of objects and reasons, and have to request you to submit the same to His Excellency the Governor.

Should His Excellency accord to the proposed measure his approval and support, I beg that he will be so good as to order the publication of the Bill in the Government Gazette, under clause 15 of the rules for the conduct of business in the Legislative Council.

I have the honour to be,

Sir,

Your most obedient servant,

(Signed) Sorabjee Shapoorjee Bengallee.

आ पत्रनो मुंअध सरकार तरड्थी नियदो निराशी उपलवनारो जवाय डरी वल्यो.

. No. 206 of 1878.

. Legislative Department.

Poona, 9th July 1878.

To;

The Honorable Sorabjee Shapoorjee Bengallee.

Sir,

I am directed to acknowledge the receipt of your letter dated the 22nd April last forwarding a Draft Bill to regulate the labour of persons employed in the Mills and Factories in the Presidency of Bombay, and in reply to inform you that Government are, under the agreements made with the Government of India and the Secretary of State, unable to introduce a Bill of this nature into the Local Legislative Council, but it will be sent to the Government of India for consideration as to whether legislation is necessary in India generally.

I am at the same time directed to state that after receiving the opinions of Messrs. Arbuthnot, Blaney, Maxwell and Sir Frank Souter, Government are unable to report to the Government of India that a case has been made out for even such limited legislation as you propose.

I have the honour to be,

Sir,

Your most obedient servant,

(Signed) J. Nugent.

Under Secretary to Government.

આ પછી સોરાબજીવાળો ખરડો વડી સરકાર ઉપર મોકલવામાં આવ્યો, પણ તે મુજબનો એક ધારો પસાર કરવાની અગત ત્યાં પણ પિછાનવામાં આવી નહિ, કેમકે અતરનાં સત્તાવાળા-ઓએ તેની તરફેણમાં પોતાનું મત આપ્યું ન હતું; પણ તેથી નિરાશ નહિ થતાં સોરાબજીએ પોતાની કાશેશો આલુજ રાખી તૈયાર કરેલા ખરડાની સો નક્કરો સરકાર સાથનાં પત્ર વેહેવારનાં તેમજ ખીજાં જરૂરી કાગળ્યાંઓ સહિત મીસીયર્સ ગ્રેહેમ કુ: વાળા મીં જૉન કૉક્ટ ઉપર તાં ૨૬ મી જુલાઇ

(૧૫૩)

૧૮૭૮ ને દિન એક પત્ર લખી વિલાયત મોકલાવી આપી આ કામમાં ઉલટ લેનારા પ્રસિદ્ધ પુરૂષો (ખાસ કરીને લૉર્ડ શેફ્ટસપ્પરી અને મી૦ મનડેલા) વચ્ચે તે વેહેંચવાની તેઓને અરજ કરી હતી. આ લાંબુ અને ખુલાસેવાર પત્ર નિચે મુજબ છે.

Bombay, 26th July 1878.

My dear Mr. Croft,

.....But there is another subject about which I must trouble you, and which you have noticed in your letter in a way which shows that you possess a really kind heart. I allude to a Factory Act for the protection of our industrious and patient mill hands—the female portion of them and the children in particular. We had often talked together on this matter in Bombay, and I remember the energy with which you supplied me with information on the subject obtained from one or two European employers in our mills. Well, after much consideration, and after talking to several Government officials, I ventured on drafting a very moderate measure of law, limited, almost entirely to the hours of labour in our mills and then sent it on last April, to the Governor, Sir Richard Temple, for his orders to have the same published in the Government Gazette, as required by the rules of the Legislative Council. I have found, however to my great regret, that the mill-owners of Bombay have been too strong for me. They got information that I had sent in the Draft Bill, and had sufficient influence, with the assistance of the Hon'ble Mr. Gibbs to cause the Draft to be forwarded to the Government of India (as required by existing arrangements, it seems) with a distinct opinion expressed at the same time by the Bombay Government, that there is no necessity for an enactment even so limited in its scope as the one I proposed. I have therefore no remedy left but to try what can be done through English influence, which as a matter

of course, is so potent with our governing classes. I have accordingly taken the liberty to forward to you by this mail steamer a packet containing 100 copies of my Draft Bill printed along with the correspondence with Government which has taken place on the subject, and I have to beg of you, with the advice of Mr. Donald Graham, to distribute these copies among such people in England who are likely to take an interest in the matter. I am forwarding six copies to the India Office through Sir Louis Mallet whom I know, and three copies to a Parsee friend in Manchester and leave you to do what is required further. I would suggest your sending to Lord Shaftsbury and to Mr. Mundella a copy each, because I have observed in the English newspapers that they take much interest in this kind of legislation, and indeed I have noticed that Lord Shaftsbury has often put questions in the House of Lords whether any legislation for the protection of mill operatives in India is to take place, and some sort of reply to the effect that the matter is under the consideration of the Indian Government is always given to him on the part of H. M.'s. Secretary of State for India. I shall also thank you to hand a copy to each of the Grahams, to Mr. Crum, Mr. Hunter etc.

The late John Stuart Mill in his "Principles of Political Economy" has given his full approval to the Factory Acts of England, and I observe that Professor Fawcett is the only outspoken opponent of them in Parliament; but if he were to go by the rules he lays down, even he should greatly side with us, because his opinion is, that the law should not interfere between free adult labourers and their employers. As the bulk of the female mill labourers in England consists of unmarried women, he classes them

among free adult labourers. In India this is not the case, because here almost every female employed in a mill is a married woman, more under the control of her husband than European married women are supposed to be. Then, as to children, Mr. Fawcett is in favour of legislation on their behalf, and has stated so several times. The Bombay Government must be thoroughly blinded not to see that children are not free agents, and nothing can justify their continuous employment, from day to day, for eleven, twelve, or thirteen hours per day. It should be a disgrace to any civilized Government to permit this to be done, after the matter has been once brought to its notice. I do not think I am wrong in stating that previous to the introduction of cotton mills into India, its young children were never put to such cruel exaction of work as at present. You will observe in the last paragraph of the letter I have received from Government, that mention is made of Government having consulted Mr. Arbuthnot, Dr. Blaney, Mr. Maxwell and Sir Frank Souter, on the subject. The paragraph is so ambiguously worded that you may think that all these gentlemen have sided with the Bombay Government view of the matter; but I have a note from Mr. Arbuthnot, who was President of the Mill Commission some years ago, and he writes after reading my draft that "it is a plain simple Bill and ought to be passed." He adds that this should be done by the Imperial Council and applied to the whole of India, and not to the Presidency of Bombay only. In this opinion I quite coincide with Mr. Arbuthnot. Dr. Blaney, only last fortnight stated at a meeting of the Municipal Corporation that he thought one cause of the present increased death-rate in Bombay was the long hours of employment of our Factory hands. So you see Dr. Blaney could not have given an opinion against my Draft Bill. I do not know what

Sir Frank Souter has written to Government, but Mr. Maxwell (the "big boy" as you called him) Chairman of the Mill Owners' association, as may be naturally expected, has expressed himself and is hard at work against any legislation whatsoever.

I do not know that I have anything more to tell you in the matter. You feel the necessity as much as I do, and I am sure you will work as much as it is in your power to induce proper men in England to take up the subject.

Believe me with kindest regards,
yours sincerely,
(Sd.) S. Shapoorjee.

To John Croft Esqr.

etc. etc. etc.

Glasgow.

આ પત્ર મળ્યાબાદ મી. ક્રોફ્ટે સોરાયજીવાળા ધારાનાં ખરડાની એક નકલ "લંડન ટાઈમ્સ" ઉપર મોકલી આપતાં તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૮ ને દિને એક નાનું ચર્ચાપત્ર લખી તેમનાં કાગળ-માંનાં અગત ભાગે ફકરાઓ ટાંકી બતાવ્યા હતા. તે પછી આ પ્રખ્યાત છાપાએ તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરનાં અંકમાં સોરાયજીનાં બીલનો તત્ત્વસાર રજૂ કરી તે ઉપર લંબાણથી પોતાનાં વિચારો દર્શાવતાં ગરીબોનાં ભલાંનાં આ અગત્યનાં સવાલ ઉપર ભેદરહિત લક્ષ આપવાની સરકારને સૂચના કરી સોરાયજી જેવા એક બહુર ભુક્ષાવાળા (public-spirited) ગૃહસ્થની ઉદાર-લાગણીવાળી કાશીશો (philanthropic efforts) ની પોતાનાં પત્રમાં પિછાન કીધી હતી.

વળી બીજી બાજુ સોરાયજીવાળા ખરડાની નકલો મી. ક્રોફ્ટ તરફથી ઈંગ્લંડનાં આગેવાન નરોમાં વહેંચાતાં ત્યાંનાં દિલસોજ ઉમરાવ લોર્ડ શેફ્ટસબરીએ આ સવાલ ઉમંગથી ઉપાડી લઈ મી. ક્રોફ્ટનાં પત્રનો નિચલો બાણવાળો ઉત્તર વાળ્યો હતો.

(૧૫૭)

Castle Wemyss,
Wemyss Bay,
N. B.
Sep.19, 1878.

Dear Sir,

I have read the Bill over with attention and anxiety.

It recalls the labours, and sorrows of years long past. I began the English work in 1833 and a quarter of a century was required to complete the Task.

I am ready, God willing, in my old age, to renew the struggle if no other will undertake it. But my shaft will be now, I fear, like Priam's "telum imbelles sine ictu."

Faithfully, Yours,
(Sd.) Shaftesbury.

John Croft, Esq.

આ પત્ર ઉપરથી જેવામાં આવશે કે ઇંગ્લંડનાં કારખાનાંઓનાં ધારા ધડવાનાં પરમાર્થી કામ પાછળ આ ઉમદા નરે પોતાની જીંદગીનાં કેવાં કિમતી વરસો અર્પણુ કરી છેક ૧૮૩૩ નાં સાલથી લગભગ પા સદી સુધીની ધીરજ ભરેલી મેહેનત પછીજ તેમાં અંતે ફતેહ મેળવી હતી. તેવા એક નર સોરાખજીનાં પ્રયત્નોને ટેકા આપવા અહાર પડે એ તો કુદરતીજ હતું.

તેમજી ઇંગ્લંડની માફક હિંદી કારખાનાંઓને લગતા ધારા આંધવાની પણ કેટલી અગત હતી તે વિષે ૧૮૭૬ નાં એપ્રિલ મહિનામાં ઉમરાવોની સભામાં દાખલા દલીલો સાથનું એક લંબાણુ લાપણુ કર્યું, જે વેળાએ ૧૮૭૫ વાળાં હિંદી કમીશનની નિષ્ફળતાનાં કારણો દર્શાવતાં સોરાખજીની યાદી માંહેલો એક ફકરો તેમજ ખીજ અનેક ઉતારાઓ ટાંકી યતાચ્યા હતા. આ પ્રસંગે તેઓ સોરાખજીની સ્તુતિમાં જે શબ્દો બોલ્યા તે નોંધી રાખવા જોગ છે.

"The prime mover of it, the life and soul of the movement, is a wealthy native, a Parsee, a most respected gentleman, and himself a member of Council. He has furnished me with abundant informa-

tion; he has given me his opinions; and he states and states, I doubt not, most truly, that the mill-owners, even while many of them admit that the hours of labour are too many, will resist all measures of remedy, but that the people will hail them with delight. His statement is the more important because it is the testimony of a native in the present year, and confirms what I ventured to assert in 1875."

તે આદિ હિંદી કારખાનાંઓને લગતા ધારા ધડવાનાં સવાલ ઉપર તુરતા તુરત લક્ષ આપવાને આપણી વડી સરકારને ફરમાસ કરવા થકી તેઓ નિચલ્લી દરખાસ્ત લાવ્યા:—

That an humble address be presented to Her Majesty praying that Her Majesty will be graciously pleased to instruct the Viceroy of India to take into immediate consideration the necessity of passing a law for regulating the labour of women and children in the mills and factories throughout her dominions in India."

તેનાં વળતા જવાબમાં હિંદી વજર વાઇકાઉન્ટ કેનચુક (તે પછીનાં લૉર્ડ સાલ્સબરી)એ સોરાબજીવાળા ધારાનાં ખરડાને તત્વસાર કહી સંભળાવી તે ઉપર પુખ્ત વિચાર ચલાવવાની અગત નિચલા શબ્દોમાં દર્શાવી હતી.

"Let the proposed Bill of Mr. Sorabjee be considered fairly and fully as it undoubtedly deserves."

તે આદિ તેમણે જાહેર કર્યું કે હિંદી સરકાર તરફથી આ આખતમાં યોગ્ય પગલાં લેવાની શરૂઆત થઇ તેનાં સંબંધમાં સ્થાનિક સરકારોનાં પણ મતો લેવાય છે. આ ખુલાસા પછી લૉર્ડ શેલ્ટસબરીએ પોતાની દરખાસ્ત ખેંચી લીધી હતી.

આ આખત ઉપર જેમ ઇંગ્લંડમાં તેમજ અતરે અહીં ધ્યાન ખેંચાયું હતું, અને વર્તમાનપત્રોમાં તે સંબંધી ચકચાર ચાલતાં "મુખ્ય ગેઝેટ" તેની તરફેણ અને "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા"એ વિરુદ્ધ વલણ લીધી હતી. એ ઉપરાંત "પાયોનીયર" પત્રે લંબાણ અને ખુલાસેવાર લખાણો કરી આ હિલચાલને મજબુત ટેકા આપતાં સોરાબજીવાળા ધારાને ખરડા પોતાનાં એક અંકમાં ઉતારી લીધો હતો, જે પ્રમાણે ખીન્ન પત્રોએ પણ કરેલું જણાય છે.

અંતે વિલાયતનાં સત્તાવાળાઓનાં દયાણુને લીધે હિંદી સરકારને આ બાબત ઉપર વધુ લક્ષ આપવાની ફરજ પડી, જેનાં પરિણામમાં ૧૮૭૯ નાં નવેમ્બર માસમાં વડી ધારાસભા મધ્યે એક ખીલ દાખલ કરવામાં આવ્યું. તેની તપાસ અર્થે એક સીલેક્ટ કમીટીની નીમણુક થવા પછી મુંબઈ સરકારે અતરેની મીલઓનર્સ એસોસીએશન ઉપર એક પત્ર લખી આ હિલચાલનાં સંબંધમાં તેમનાં વિચારો જાણવા માગ્યા, જેઓએ તો આ ખીલ મીલ ઉદ્યોગનાં વધારાની આડે આવશે એવો ભય બતાવી તે પસાર કરવા સામે મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો; પણ આજ એસોસીએશનની મીટીંગમાં *મી૦ જ૦ન હેક્ટર નામનાં એક ખરા પરમાર્થી સભાસદ હાજર હતા, જેઓએ કારખાનાંઓ સાથનાં અંગત સંબંધ છતાં ગરીબોનાં લાભની આ લડત હિમ્મતથી ઉપાડી લઇ તેમને માટે ધારા બાંધવાની કટલી અગત્ય હતી તે પોતાનાં ભાષણમાં ખુલ્લેખુલ્લી દેખાડી પોતાનાં ગોઠિયાઓની પોકળ દલીલોને અચ્છો રદિયો આપ્યો હતો, અને એજ બિન-સ્વાર્થી નરે સોરાબજીનાં કામમાં પણ કિમતી મદદ કરેલી જેવામાં આવે છે.

મીલ માલિકોની આવી વિરુદ્ધતા છતાં લોકલાગણી મજબુતવર્ગનાં લાભો જાળવવાની કેવી તરફેણમાં હતી તે આટલા ઉપરથી જણાશે કે મુંબઈનાં કેટલાક રહીશોએ આ હિલચાલને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપનારી એક અરજી પોતા તરફથી તા૦ ૨૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૭૯ને દિને હિંદી વડી ધારાસભાનાં સભાસદો જોગ મોકલી આપતાં સોરાબજીવાળા ખરડા (જેની એક નક્કલ તેઓએ અરજીની સાથે ખીડી હતી) ની એકએક કલમ ધ્યાનમાં લેવા લાયક જણાવી હતી. તે પછી આશરે હજાર સહી સાથની એક ખીજી અરજી તા૦ ૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૦ ને દિને વડી ધારાસભા ઉપર રવાના કરવામાં આવી. તેમાં એવી ધ્રુવજા જણાવી હતી કે આ બાબતમાં નીમાયલી સીલેક્ટ કમીટીએ માત્ર બાળકોનાંજ નહિ પણ તે સાથે સ્ત્રી અને મરદોનાં પણ લાભો જાળવવાની એક સરખી સંભાળ રાખવી. વળી તેઓએ મુંબઈની મીલ ઓનર્સ એસોસીએશનનાં એક મેમ્બર મી૦ જ૦ન હેક્ટરે મીલ મજુરો માટે ચલાવેલી બિનસ્વાર્થી લડત ઉપર પણ ધ્યાન ખેંચી તેમનાં વિચારો લંબાણથી ટાંકી બતાવ્યા હતા.

અંતે ૧૮૮૧ નાં સાલમાં હિંદી સરકાર તરફથી એક ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો જે ધણી વાતે અધુરો હતો કેમકે તેમાં માત્ર બાળકોનાંજ લાભની થોડીક કલમો સમાવેલી હતી, જેવી કે

- (૧) સાત વરસથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકોને મીલનાં કામમાં રોકવાં નહિ.
- (૨) બાર વરસની અંદરનાં સર્વને અચ્ચાંઓ દાખલ ગણી નવ કલાકથી વધુ કામ સોંપવું નહિ.
- (૩) આસાયશ અને જમવા સાડ તેઓ માટે એક કલાક જુદો રાખવો.

* આ ગૃહસ્થ મુંબઈની વેપારી એમ્બરનાં એક મેમ્બર પણ હતા.

(૧૬૦)

આ ધારો પસાર થવા પછી મીલમાં કામ કરતાં બાળકોને ફરજિયાત ફેળવણી આપવાની સલાહ ઉપર તેઓએ ધ્યાન દોડાવી તે વિષે મુંબઈ સરકારનાં સેક્રેટરી મી૦ વીલ્યમ લીવિરનર (પાછળથી સર વીલ્યમ લીવોરનર) નું મત પુછાવ્યું હતું, જેનાં ઉત્તરમાં તા૦ ૨૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૨ ને દિને તેમણે સોરાબજી ઉપર નિચલો પત્ર લખ્યો.

9, Middleton Row,
Calcutta, 29th December 1882.

Dear Mr. Sorabjee,

With your permission I shall keep your papers for the present. From the education point of view I do not think much help can be given. We cannot yet in my humble opinion make education compulsory even in the large cities, and if we cannot do that for all, I do not see how we can do it for factory children. But the papers disclose a sad state of affair—the lives and health of children and women sacrificed on the altar of money making. I can well understand a philanthropic native gentleman with leisure, indignant at such a spectacle, and anxious to reform it. No industry can prosper which is built up on a total disregard of the sanctity of life, and our duty to our poorer and more ignorant fellow countrymen. Were I a man of leisure, I know nothing which would stir my blood more than this. I can only hope that you will not relax your efforts in the cause of humanity. You may always rely on what little assistance I can render.

Yours sincerely,

(Sd.) W. Lee Warner,

To Sorabjee S. Bengallee Esqr.

અતરે આપણી મૂળ બાબત ઉપર આવતાં જણાવીશું કે ૧૮૮૧ નો કાયદો ઘણી વાતે અધુરો હોવાની ફરિયાદ ઉઠવાથી ૧૮૮૪ ની અધવચે એક બીજું કમીશન નીમવામાં આવ્યું, જેમાં સોરાબજી સામીલ હતા. તેઓએ ઘટતી તપાસ ચલાવી ૧૮૮૫ ની શરૂઆતમાં સરકાર જોગ પોતાનો રીપોર્ટ મોકલી આપ્યો, જેમાં બાળકોને લગતી કલમોમાં નિચલા સુધારાઓ સૂચવ્યા હતા.

સાતને અદલે નવ વરસની અંદરનાં આળકોને મીલનાં કામમાં સામીલ કરવાં નહિ.

મીલનાં કામદારોને આરને અદલે ચૌદ વરસની ઉમર સુધી આળકો તરીકે ગણવાં.

અચ્ચાંઓ પાસેથી નવ કલાકથી વધુ કામ લેવું નહિ.

તે ઉપરાંત સ્ત્રીઓનાં લાભ અર્થે એવી કલમો નાખવાની લલામણુ કીધી કે તેઓને સવારે છથી તે સાંજે છ વાગ્યા કરતાં વધુ વખત કામે રોકવાં નહિ.

તેઓ માટે જમવા અને આસાયશનો એક કલાક રાખવો.

મહિનામાં ચાર દિવસની છુટ્ટી તેમને તથા આળકોને આપવી.

આ રીપોર્ટમાં કમીશને મરદો માટે ધારાની ખાસ કલમ નાખવાની કશીપણુ અગત નહિ જણાવતાં તેઓ પોતાની સંભાળ લેવાને પુરતા લાયક છે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો, પણ તે માંહેલા બે સલાસદો, ડૉ. બ્લેની અને સોરાયજીએ આ મતથી કેવળ જુદા પડી રીપોર્ટની નિચે લંબાણથી પોતા તરફનો એવો અંગત વિચાર લખી જણાવ્યો કે સ્ત્રીઓ અને આળકો જોડે પુરુષોનાં પણ લાભો જળવવાની એક સરખી અગત પિંછાની તેઓ માટે મહિનાનાં ચાર દિવસની છુટ્ટી મુકરર કરવી જોઈએ. તેઓએ આ આપતની વધુ લંબાણુ અને ખુલાસેવાર સમજણુ આપતાં જણાવ્યું કે જેઓ મુંચઈની મીલોનાં કામ ચલાવવાનાં ધારણુનો કશોએ અનુભવ નહિ ધરાવતાં માત્ર ઈંગ્લંડનાં જ કારખાનાંઓની રૂઠિથી વક્રિગાર છે તેઓ કદાચ એવું ધારે કે સ્ત્રીઓ અને આળકોને દર રવિવારે રજા આપવાથી કારખાનાંઓ અંધ કરવાની ફરજ પડતાં મરદોને પણ તેનો આપતો લાભ મળી જશે, પણ એ વિચાર તદન જુલભારેલો છે, કેમકે ઈંગ્લંડનાં મજુર વર્ગમાં જ્યારે ૭૪ ટકા સ્ત્રીઓ અને આળકો તથા ૨૬ ટકા જેટલા મરદોનું પ્રમાણુ હોય છે ત્યારે તેથી અચ્ચર ઉલટું જ અતરેની મીલોમાં નજરે પડે છે. તે સાથે વળી આ દેશનાં કારખાનાંઓમાં ચોરતોનું ખાતું અંધ રાખી ખીજું કામ સહેલાઈથી ચલાવી શકાય એમ હોવાથી મરદોને યોગ્ય વિશ્રાંતિનો લાભ મળી શકશે નહિ, માટે એ આપતમાં સરકારે વચ્ચે પડવાની જરૂર છે ઈત્યાદી ઈત્યાદી.

આ કમીશન નીમાયા પછી થોડે મહિને એટલે તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪ ને દિને મીલ મજુરોનાં લાભ અર્થે સ્થાપવામાં આવેલી મંડળીની એક ગંભવર સભા મી. નારાયણુ મેઘજી લોખંડેનાં પ્રમુખપણુ હેઠળ ભેગી મળી હતી, જેઓએ કેટલાક ઠરાવો પસાર કરી ફેક્ટરી કમીશન ઉપર મોકલતાં પોતા તરફનાં બે પ્રતિનિધિઓને તેમાં બેઠક આપવાની સરકારને અરજ કરી હતી.

૧૮૮૪ ના સાલનો કમીશનનો રીપોર્ટ લાંબી મુદત તક સરકાર તરફથી વિસારી મેલાયલો જોઈ સોરાયજીએ પોતાનાં મિત્ર મી. મેકલીન (કે જેઓ પાલમિન્ટનાં એક મેમ્બર હતા) ઉપર

પાછળથી એક લંબાણુ પત્ર લખી પાલમિન્ટની સલામમાં એ બાબતની ચર્ચા જગાડવાની તેમને વિનંતિ કીધી હતી, જેઓએ ૧૮૯૦ નાં સાલમાં આમની સલામમાં તે સંબંધી કેટલાક સવાલો પુછેલા જેવામાં આવે છે.

આ બાબતમાં એક વાર ફરીથી વિલાયતનાં સત્તાવાળાઓ તરફથી થયલાં દબાણને લીધે હિંદી સરકારે ૧૮૯૦ નાં સાલમાં છેલ્લાં કમીશનની ભલામણો ઉપર વિચાર ચલાવી પોતાનો રીપોર્ટ ઘડી કાઢ્યો; જે બાદ ૧૮૯૦ નાં જન્યુઆરી મહિનામાં વડી ધારાસભા મધ્યે એક ફેક્ટરી એક્ટ એમેન્ડમેન્ટ બીલ (કારખાનાંઓને લગતા કાયદામાં સુધારો કરનારું બીલ) દાખલ કરવામાં આવ્યું. તે ઉપર વિચાર ચલાવવાને એજ સાલમાં ડૉ. લેથબ્રિડજનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ નીમાયલાં કમીશનમાં સોરાબજી સામીલ હતા. તેઓએ તા. ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૮૯૦ ને દિને પોતાનો રીપોર્ટ મોકલી આપી તેમાં જુદી જુદી ભલામણો કરવા જોડે મરદ, ઓરત અને બચ્ચાંઓ સર્વતે મહિનામાં ચાર દિવસની છુટ્ટી આપવાની અગત દેખાડી હતી.

આ રીપોર્ટ સહી કરતી વખતે સોરાબજીએ પોતા તરફથી એટલું ઉમેર્યું કે સ્ત્રી કામદારોને અગીઆર કલાકથી વધુ વખત કામમાં રોકવી નહિ.

બાર બાદ તા. ૧૯ મી માર્ચ ૧૮૯૧ ને દિને આ બીલ પસાર થયું. તેની જરૂર જોગી કલમોનો સાર જે નિચે આપ્યો છે તે ઉપરથી જેવાનું બની આવશે કે આ કામનાં સંબંધમાં સોરાબજીએ પ્રથમ બાંધેલી ઉમેદ કેવી મોટે ભાગે સફળ થઈ હતી.

- (૧) ચૌદ વરસની અંદરનાં આસામીઓને બાળકો તરીકે ગણવાં.
- (૨) નવ વરસની ઉંમર સુધી કોઇને પણ મીલનાં કામમાં રોકવાં નહિ.
- (૩) સઘળાંઓને રવિવારે છુટ્ટી આપવી.
- (૪) આસાયશ અને જમવા માટે દરરોજ અરધો કલાક રાખવો.
- (૫) સ્ત્રીઓને અગીઆર અને બચ્ચાંઓને સાત કલાકથી વધુ કામ સોંપવું નહિ.
- (૬) જ્યારે મીલનું સાંચાકામ ચાલતું હોય ત્યારે બાળકો પાસે તે સાફ કરાવવું નહિ.
- (૭) જોખમ ભર્યાં સાંચાકામની આસપાસ જળાઓ ભરી લેવી.
- (૮) ઉંમરને લગતી સરટીફીકેટ આપનાર તબીબો તેમજ મીલો ઉપર દેખરેખ રાખનારા ઇન્સ્પેક્ટરોની સરકારે નીમણુક કરવી.
- (૯) જે મીલ માલીકો આ કાયદાની કલમોથી ઉલટા ચાલે તો તેમને વધતાંમાં વધતો રૂ. ૨૦૦ સુધીનો દંડ થાય.

(૧૬૩)

સોરાબજીએ પોતાની નબળી તબિયત છતાં આ કમીશનનાં કામમાં જે ઉત્સાહપૂર્વક લાગ લીધો હતો તેની પિછાનમાં હિંદી સરકારે પોતાનાં સેક્રેટરી મારફતે તેઓ ઉપર તા. ૧૮ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૦ ને દિને એક પત્ર લખી તેમનો ઉપકાર માન્યો હતો.

સોરાબજીનાં આ પરોપકારી કામને લોર્ડ શેફ્ટસબરી જેવા દિલસોજી ઉમરાવે અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપેલો હોવાથી તેનાં ઉપકારની પિછાનમાં એ નરનાં મરણ બાદ તા. ૧૬ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને તેમની યાદગારી જાળવવા માટે લંડનનાં મેનશન હાઉસમાં મળેલી મીટીંગ મધ્યે ઉંધા-ડવામાં આવેલાં ફંડમાં તેઓએ પોતા તરફનો ફાળો મોકલી આપ્યો હતો.

૧૮૯૧ નાં ધારામાં મરહોનાં લાભની કરી પણ ગોઠવણ કરેલી હતી નહિ, પણ સોરાબજીનાં મરણ બાદ ઘણે વરસે હિંદી સરકાર તરફથી આ બાબતનો પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત થયો હતો.



પ્રકરણ ૧૬ મું

કોલાબા લેન્ડ એન્ડ મીલ કુંપની-પ્રોફેસર ફોસેટની નવી પાર્લામેન્ટ માટેની ઉમેદવારી-સોરાબજીની અમદાવાદની મુલાકાત-ઈન્ડીયન કુંપનીઝ એક્ટમાં સુધારો કરવાનેલગતું ખીલ-શેરીફ-સી. આઈ. ઈ-થોમસ ઓરમીસ્ટન મેમોરીયલ-ઇજમથી પાછાં ફરેલાં હિંદી લશ્કરને જિયાકત-સેન્ટ જોન એમખ્યુલન્સ એસોસીએશનની મુંબઈની શાખા-ડ્યુક ઓફ કોનોઈને આવકાર-નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ રીપનને વિદાયગિરીનું માનપત્ર આપવા તથા તેમની યાદગારી જાળવવાનાં પગલાં લેવા માટે મળેલી સભા.

સોરાબજી ૧૮૭૭ નાં વરસમાં મુંબઈની કોલાબા લેન્ડ એન્ડ મીલ કુંપનીનાં એક ડાયરેક્ટર અને આર આદ ૧૮૮૨ માં તેનાં સરનશીન નીમાયા. એ કુંપનીનાં કારભારમાં એમણે ઘણું ઉલટમેદ લાગ લીધો હતો. ૧૮૮૯ નાં સાલમાં એ કુંપની સાથનો સંબંધ તેઓએ છોડ્યો.

હિંદનાં સાચા મિત્ર પ્રો. ફોસેટ જેઓ આપણાં દેશ તરફની દાઝને લીધે પોતાની પાર્લામેન્ટરી કારકીર્દિ દરમ્યાન “Member for India.” તરીકે ઓળખાતા હતા તેઓએ ૧૮૮૦ નાં વરસમાં નવી પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની ઉમેદવારી બહાર પાડી. તેને ટેકા આપવા સાડ વિલાયતમાં ઉભી થયલી કમીટીને નાણાંની મદદની અહુ જરૂર હોવાથી આપણાં શેહેરનાં રહીશોએ શેઠો નવરો-જીજી ફરદુનજી અને સોરાબજી બંગાળીની આગેવાની હેઠળ રૂપિયા સાડા ત્રણ હજારનું એક ફંડ ભેગું કરી ત્યાં મોકલી આપ્યું અને બાકી વધેલી રકમમાંથી એ ગ્રહસ્થને પોતાને એક ટી સેટ ભેટ કર્યો. તે માટે પ્રો. ફોસેટે બન્ને જણાઓ ઉપર એક પત્ર લખી નાણું મોકલનારાઓનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવા ઉપરાંત વિલાયતની કમીટીએ પણ તે રકમની પોહોચ ઉપકાર સહિત સ્વીકારતાં લખી જણાવ્યું કે તેમની વેળાસરની મદદથીજ એ ગ્રહસ્થ પાર્લામેન્ટમાં બેઠક મેળવવાને શક્તિવાન થયા હતા.

સને ૧૮૮૧ માં સોરાબજી અમદાવાદ ગયા અને ત્યાંની “ગુજરાત વર્નેક્યુલર સોસાયટી” અને “હેમાલાઇ ઇન્સ્ટીટ્યુટ” ની લાઇબ્રેરીનાં લાઇફ મેમ્બર થયા.

એજ વરસમાં ઇન્ડીયન કુંપનીઝ એક્ટ (Indian Co's Act જે પ્રથમ ૧૮૫૭ અને ત્યાર પછી કેટલાક ફેરફાર સાથે ૧૮૬૬ માં પસાર થયો હતો)માં સુધારો અને ફેરફાર કરવાને લગતું *એક ખીલ વાઇસરોયની ધારાસભા મध्ये દાખલ કરવામાં આવ્યું. તે વિષે મુંબઈ સરકારે તા. ૨૬ મી

* A Bill for the incorporation, regulation, and winding up of Trading Companies and other associations.

સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧ ને દિને સોરાબજી ઉપર એક પત્ર લખી તેમનાં વિચારો જાણવા માગ્યાથી તેઓએ એજ સાલની તા. ૨૯મી અક્ટોબરને દિને તેનો લંબાણ ખુલાસેવાર જવાબ લખી વાળ્યો. તે મધ્યે તેમણે આ ધારાથી દેશને મોટો લાભ થયલો જણાવી તેની કિમ્મત અને ઉપયોગીપણું વધારવા માટે કેટલીક સૂચનાઓ કીધી હતી, જેનો તત્વસાર નિચે રજુ કરી આખું પત્ર પુસ્તકનાં પાછલા ભાગ (એપેન્ડીક્સ એ) માં ઉતારી લખ્યે છીએ.

તેમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે

(૧) સરકારે જેખમદાર ઑડીટરોની એક મંડળી સ્થાપી હાઇ કોર્ટ અને ડીરિટ્સકોર્ટ કોર્ટોને ધારાથી આપરદાર ઑડીટરોની ચૂંટણી કરવાની તથા તેઓ જે પોતાનાં કામમાં કશી પણ ગેર-વર્તણુક ચલાવે તો તેઓનાં નામ જાહેર ઑડીટરોની ટીપમાંથી કાઢી નાખવાની તેમને સત્તા આપવી.

(૨) જેનક અથવા નાણાંતો વહિવટ કરનારી તેવીજ મંડળી સિવાય નાણાં ઉછીકાં લેવાનાં બીજી કોઈપણ કુંપનીનાં ધોરણ ઉપર જોઈતો અંકુશ મેલવા માટે તેમને લાયુ પડે એવી નિચલી મે કલમો ધારામાં નાખવી.

(૩) એક કુંપની પોતાનાં ચાલુ વહિવટ માટે જે નાણાંની રકમ ઉભી કરે તે તેની ભરાયલી થાપણુ (paid-up capital) કરતાં વધુ હોવી નહિ જોઈએ.

(૪) ડાયરેક્ટરોએ કુંપનીનું કામ ચલાવવા માટે કેટલી રકમ ઉધરાવવી અને તે શા ઉપયોગમાં લેવી તે આખત ઓછામાં ઓછી દર વરસે એક વખત શેરહોલ્ડરોની મીટીંગ મેળવી નક્કી કરવી.

(૫) નાણાંતો થતો ગેર-ઉપયોગ અટકાવવા માટે કાયદામાં બીજી એવી કલમ નાખવી કે કુંપનીનાં કોઈ ડાયરેક્ટરને પોતાને માટે નાણાંની રકમ ઉછીકી જોઈતી હોય તો તે તેણે કોઈ ભલતાં આસામીનાં નામનાં ઓઠાં હેડજી નહિ પણ પોતાનાં અથવા કુંપનીનાં નામથીજ મેળવવી.

(૬) વળી બીલ મધ્યે એવી કલમ નાખવી કે જોઈન્ટ સ્ટોક કુંપનીનાં ડાયરેક્ટરોએ પોતાને ત્યાં એજન્ટોની નીમણુક પાંચ વરસ કરતાં વધુ મુદત માટે કરવી નહિ, કે જેથી એકજ કુટુંબનાં જે શખ્સો લાઇફ એજન્ટ બની તે એજન્ટો વંશપરંપરા ચાલુ રાખવાની સરતે જોઈન્ટ સ્ટોક કુંપનીઓ ઉભી કરે છે તેનો અટકાવ થાય, જે રીતી સામે જાહેરમાં ઘણુંક બોલાયું છે.

૧૮૮૧ નાં સાલમાં સોરાબજી મુંબઈ સરકાર તરફથી અતરેનાં શેરીફ નીમાયા અને વળી એજ વરસમાં *સી. આઇ. ઇ. (કમપેન્યન ઑફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર) નાં ખિતાબનું માન

* સોરાબજી સી. આઇ. ઇ. થયા ત્યારે તેની ખુશાલીમાં ધારવા મેળે એમને એક જાહેર ખાણું આપવાની હિલચાલ મુંબઈમાં ઉભી થઈ હતી, પણ પોતાનાં નમ્ર સ્વભાવને અનુસરીને દેખાડેલી નામરજીથી તે માંડી વાળવી પડી.

પાચ્યા, કે જે વખતે મુંબઈનાં ગવર્નરે મહાબલેશ્વર ખાતેથી એમનાં ઉપર મુખારક્યાદીનો તાર મોકલ્યો હતો.

અતરેની પાર્ટ ટ્રસ્ટનાં પ્રખ્યાત ઇન્જનેર મી. થૉમસ ઍરમીસ્ટન જેઓનાં ઉપરીપણાં હેઠળ મુંબઈની ગંભવર પ્રીનસીસ ડૉક, પ્રૉગ્સ લાઇટ હાઉસ અને બીજાં અગત્યનાં બાંધકામો ઉભાં થયાં હતાં, તેઓ ઇંગ્લંડ મધ્યે મરણુ પામવાનાં સમાચાર અતરે ફરી વળતાં આપણાં શેહેરમાં તેમની યાદગારી જળવવા માટે કાવસજી જહાંગીર યુનીવર્સીટી હૉલમાં તા. ૧૬ મી ઍંગસ્ટ ૧૮૮૨ ને દિને ઍ. મી. જસટીસ કેમ્પબેલનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ યુરોપિયન તેમજ દેશી ગ્રહસ્થાની એક સભા મળી હતી. તેઓએ નાણું ભેંચું કરવા માટે એક કમીટી તથા ફટલાક સેક્રેટરી-ઓની નીમણુક કીધી, જે બન્નેમાં સોરાબજી સામીલ હતા. ત્યાર બાદ એકઠી થયલી રકમમાંથી નાણાં ભરનારાઓની ખાએશને અનુસરીને તેમનું એક સંગેમરમરનું બાવલું વિલાયતથી ઠાતરાવી મંગાવી યુનીવર્સીટી ગાર્ડન્સ મધ્યે ૧૮૮૮ નાં વરસમાં ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું હતું.

ઇજમ ખાતે લડાઇ ઉપર ગયલી હિંદી ફ્રાન્જે લાં બહાદુરી ભરેલો દેખાવ કરી ફતેહ મેળવવાનાં સમાચાર ૧૮૮૨ નાં સાલમાં અતરે ફરી વળતાં તેમને મુંબઈમાં હરખ ભયોં આવકાર આપવાની ગોઠવણુ કરવા માટે એ વરસની તા. ૧૧ મી અક્ટોબરને દિને “ બહેરામજી હૉલ ” માં એક સભા મળી એક કમીટીની નીમણુક થઇ હતી, જેમાં સોરાબજી સામીલ હતા.

ઉપલી ફ્રાન્જ અતરે પાછી ફરતાં સભાએ આગમયથી કરેલી ગોઠવણુ મુજબ તેનાં (૧૫૦૦) દેશી અને ૩૦૦) ઇંગ્રેજ સિપાઇઓને તા. ૨૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૨ ને દિને યુનીવર્સીટી હૉલની સામેનાં મેદાનમાં એક જિયાફત આપી આતશખાજીની મોજ ચખાડી હતી. એ દિવસ એક જાહેર તેહેવાર તરીકે પ્રજાએ ખુશીખુશાલીથી પાળેલો જણાય છે.

તા. ૨ જી મે ૧૮૮૩ ને દિને સેન્ટ જોન એમ્બ્યુલન્સ એસોસીએશન (લડાઇમાં ધાયલ થયલા કે અકસ્માત ઇજા પામેલા શખ્સોની માવજત કરનારૂં મંડળ) ને લગતી એક શાખા મુંબઈમાં સ્થાપવાનો ઠરાવ કરવા માટે ઇંગ્રેજ અને દેશી ગ્રહસ્થાની એક જાહેર સભા અતરે ભેગી મળી હતી, જે-ઓએ ધારેલી ગોઠવણુ અમલમાં મેલવા સારૂ નીમેલી કમીટીમાં સોરાબજીનું નામ પણ જોવામાં આવે છે.

૧૮૮૩ નાં સાલમાં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીયાનાં ત્રીજા પુત્ર ડ્યુક ઍફ કૉનાંટ મુંબઈ ઇલાકાનાં સેનાપતિનાં ઍહા ઉપર પોતાની બાનુ સાથે પેહેલ વેહેલા અતરે આવતા હોવાથી આપણાં શેહેર ખાતે તેઓને આવકાર આપવા માટે કરવામાં આવેલી ગોઠવણુમાં પણ સોરાબજીનો હાથ હતો.

હિંદુસ્તાનનાં લોકપ્રિય માનવંત વાઇસરૉય લૉર્ડ રીપન ૧૮૮૪ નાં વરસમાં પોતાનાં ઓહા ઉપરથી કારેગ ચર્ચસ્વદેશ જતા હોવાથી તેમને માનપત્ર આપવા તથા તેઓની યાદગારી જાળવવાની ધટતી ગોઠવણ કરવાને મુંબઈનાં રેહેવાસીઓની એક ગંજવર સભા અતરેનાં ટાઉન હૉલમાં તા. ૨૯ મી નવેમ્બર ૧૮૮૪ ને દિને ભેગી મળી હતી, જે પ્રસંગે આ નરની દુરંદેશ રાજનિતીથી હિંદ અને ઇલંડ વચ્ચેનો સંબંધ વધુ મજબુત અને મિત્રાચારી ભરેલો થવા વિષે તેમણે નિચલા શબ્દોમાં અસરકાર વિવેચન કર્યું હતું.

(મુંબઈ ગેઝેટ તા. ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪.)

Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee who was cordially received, said.

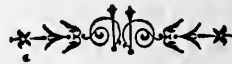
I have been entrusted with the duty of placing before this great gathering the proposition for the nomination of a committee to carry out the object for which we have met. I have no doubt that the gentlemen whom I am going to name will faithfully and energetically work in the cause, and the outcome of their exertions will be the foundation of the Ripon Technical-School or College, an instrument of education which is much needed for the people of this Presidency. One word, however, is I think necessary by way of explanation regarding the composition of this committee. My list includes the names of the leading Hindoo, Mahomedan, Parsee, and Native Christian citizens of Bombay; and it is a matter to be grieved at that on this occasion we have not the benefit of English co-operation which I am sure all of us had wished. This, however, is through no fault of Lord Ripon as an English patriot. It is due to his Lordship to state that in all that he has done in India, he has not been wanting in love and duty towards the land of his birth (renewed cheers); but his patriotism is of a solid nature and not childish. He wishes to conserve the connection of England with India, and he understands how to do it.

He sees ahead of most people, the increasing difficulties of British rule in India (cheers). He knows that a subject nation smarting under political disabilities, is not, and cannot be, a source of strength to its masters. Therefore, like an honest Englishman possessing true statesmanship, he has devoted his energy and zeal to provide timely remedies, no less for the good of India, than for the maintenance of England's power (Loud cheers).

Unfortunately this far-sighted statesmanship is not quite in accord with the predilections of most of his countrymen out here, and therefore we do not see them standing beside us at this moment, much to our regret. Nevertheless it is but truth to say that no Viceroy has more worthily worked for the good name and greatness of his own country than Lord Ripon has during his administration of the British Indian Empire (Loud and prolonged cheers). I now beg to read to you the resolution:—that a Committee of the following gentlemen with power to add to their number be appointed to present the address in a suitable casket, to raise funds for the proposed memorial, and generally to carry out the objects of this meeting.

આ નામો મધ્યે સોરાયજીતું પણ જોવામાં આવે છે.

આ સભામાં લોર્ડ રીપનની યાદગારી કાયમ રાખવા માટે અતરે એક હુન્નરશાળા સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો હતો. તે આદ તા. ૧૮ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૪ ને દિને લોર્ડ રીપનને હિંદુસ્તાનનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં શહેરો જોડે મુખ્યનાં રેહેવાસીઓ તરફતું પણ એક માનપત્ર ટાઉનહાલની જાહેર સભામાં અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું.



પ્રકરણ ૧૭ મું.

* અબળા તખીબોને લગતી હિલચાલ.

હિંદુસ્તાન દેશમાં અબળા તખીબો દાખલ કરવાની પહેલવહેલી યોજના જે પાછળથી મોટા ફેલાવો પામી સ્ત્રીઓનાં શારીરિક સંકટો ટાળવાનાં એક અગત્યનાં સાધન સમાન થઈ પડી હતી તેનો પાયો પ્રથમ મુંબઈ શહેરમાં મી. કીટ્ટ્રીડજ અને સોરાબજી જેવા નરોની પરમાર્થી કાશિશો વડેજ નખાયલો હોવાથી તેની જરૂરી વિગતો અતરે આપણે રજૂ કરીશું. જેમ એક ઝીણું ખીજમાંથી મોટું ઝાડ ઉગી નિકળી આસપાસ પોતાની શીતળ છાયા પાંથરેછે તેમ અલબત્તાં ઘણાંક દાખલાઓમાં મહાભારત કામોનાં મંડાણુ પેહેલાં તો માત્ર નાનાજ હોય છે, પણ તેટલા માટે તેમની પ્રથમ તવારીખ બિનઅગતની નહિ ગણતાં તે જાણવાની ઓર વધુ ઉલટ અને જાસા આપણાંમાં પેદા થવી જોઈએ.

આ હિલચાલ ઉભી કરવાનો પ્રથમ ખ્યાલ મી. કીટ્ટ્રીડજને સને ૧૮૮૨ નાં ઑગસ્ટ માસમાં ધી કન્ટેમ્પરરી રીવ્યુ (The Contemporary Review) નામનાં ચોપાનિયાં મધ્યે ડૉ. ઇલીઝાબેથ ટ્રાન્સીસ હાંગનને હાથ લખાયલો એક વિષય વાંચતાં ઉપજ્યો, જેનાં નિચલા ફકરા ઉપર તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું:—

What is needed is a new Medical Department, as a part of the public service of India, managed by women and responsible only to some high officer of state, working in harmony with the existing Civil Medical Service, but co-ordinate and not subordinate to it."

આ વિષય લખતી વેળાએ ઉપલાં બાનું તખીબનાં તો ખ્યાલમાં પણ ન હશે કે તેમની સુચના ઉપરથી એક મહાભારત કામનું મંડાણુ થશે પણ આવા દાખલાઓ કાઈ કાઈ વેળાએ બનતા જેવામાં આવેછે. જ્યારે આ લખાણુ મી. કીટ્ટ્રીડજનાં વાંચવામાં આવ્યું ત્યારે આપણાં દેશમાં અબળા તખીબો નહિ સરખીજ હતી; માત્ર ઉત્તર-પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને ળગાળ ભણી એકાદ બે મીશનરી સોસાયટીને લગતી જણાતી. પૂર્વ તરફ મદ્રાસમાં ત્યાંનાં તખીબ સરખ્યન જેનરલ બાલફરે સરકારની પરવાનગીથી શહેરની વૈદક કોલેજનાં દરવાજા જેકે અબળાઓ માટે ખુલ્લા મુક્યા હતા

* આ પ્રકરણની વિગતો મી. જ્યોર્જ એ. કીટ્ટ્રીડજ (Mr. George A. Kittredge)એ ૧૮૮૯નાં સાલમાં પ્રગટ કરેલો "AS ketch of the Beginning and Working of the Medical Women for India Fund of Bombay." નામની એક નાની ચોપડી ઉપરથી લીધી છે.

તોયે ત્યાં પણ સર્વથી ચઢતાં ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરી ઉંચામાં ઉંચી ડીગ્રીઓ મેળવવાનો હક તેમને અક્ષવામાં આપ્યો નહિ હતો. તે છતાં અબળા તખીઓની મદદ મેળવવાની આટલી પણ સવળતા આપણી તરફ કે દેશનાં ખીજા ભાગોમાં હતી નહિ. આ ખુટ દિનપ્રતિદિન બહુ તીક્ષ્ણ રીતે જણાવા લાગી, કેમકે હિંદી સ્ત્રીઓ અતરેનાં ચીવટ રાહ રિવાજો પ્રમાણે પોતાનાં દુઃખ દરદોની સારવાર મરદ તખીઓને હાથે કરાવવા સામે એવો સખત અણુગમો અને છીટ ધરાવતી કે તેને બદલે પોતાનાં સંકટો મૂંગે મોંઢે ખમી મરવું વધારે પસંદ કરતી હતી. આ બાબતમાં ગરીબ અને તવંગર વર્ગની સ્થિતિ એકસરખી દયાને પાત્ર હતી, કેમકે માતપર લોકો ગમે એટલો પૈસો ખરચવાની ખાએશ અને જોગવાઈ ધરાવવા છતાં અબળા તખીઓનો લાલ મેળવાથી બેનસીબ રહેતાં હતાં.

આ દુખોનાં તારણ અર્થે જે યોજના ઉભી કરવાનો ખ્યાલ પ્રથમ મીં કીટ્ટીડજને આપ્યો તે પોતાનાં મિત્રો મીં કમુ સુલેમાન, મીં અવેરીલાલ ઉમીયાશંકર યાસીક, મીં મહમદઅલી રોગે, અને સોરાબજીને જણાવતાં તેઓ સઘળાઓએ તે પસંદ કર્યો; તેમાં છેલ્લા ત્રહરથે તો આ કામમાં છેવટ સુધી મીં કીટ્ટીડજને પોતાની અંગત સામીલગીરી અને મદદ આપવાનું માથે લીધું, જેમ કરવામાં તેઓએ પારસીઓ કરતાં હિંદુ, મોહામેડન જેવી પરજતની અબળાઓનાં હિતનો વધારે યોદ્ધાળો ખ્યાલ રાખેલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ હિલચાલમાં સોરાબજીની અંગત સામીલગીરીની કિરમત અને કદર ધુજતાં મીં કીટ્ટીડજ તેઓ વિષે પોતાની નાનકડી ચોપડીમાં જે અભિપ્રાય આપી જાય છે તે અતરે ટાંકવો પ્રસંગોપાત થઈ પડશે:—

“It will not be regarded, I am sure, as any disparagement of my other numerous native friends, if I state that, in my opinion, no other person would have carried the same weight in a philanthropic scheme of this sort that Mr. Sorabjee did; for though recognised as an ardent reformer, his known prudence, joined with his ability and integrity, disabused at once the mind of any sceptics as to the soundness of the scheme.”

આ વખાણને તેઓ કેવળ પાત્રજ હતા, ખાસ કરીને એટલા માટે કે કોઈ પણ યોજનાને વેહેવાર રૂપ આપવામાં પડતી અનેક મુશ્કેલીઓમાં સર્વથી પહેલી અને મુખ્ય નાણાં ભેગાં કરવાને લગતી હોય છે, જેમાં ફતેહ પામવા માટે ગ્રન્થ વચ્ચે જોઈતો મોભો અને લાગવગ ધરાવવા ઉપરાંત તેવી

હિલચાલનું ઉપયોગીપણું સામાનાં મન ઉપર ઠસાવવા જેવી કુનેહ અને આવડ સોરાબજી મિસાલ કાંઈ સર્વમાં હોતી નથી.

આ યોજનાને લગતી એક યાદી મીં કીટીડજ અને સોરાબજીએ પોતાની સહી સાથે તાં ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૩ ને દિને બહાર પાડી નિચલી ગોઠવણુ અમલમાં મુકવાનો પોતાનો ધરાદો જાહેર કર્યો હતો.

(૧) રૂપિયા ત્રીસથી પાંત્રીસ હજારનું ફંડ ભેગું કરી તેમાંથી એક ત્રણ અબજાએને દર મહિને ચોકસ પગારે ત્રણ વર્ષની મુદત માટે વિલાયતથી અતરે બોલાવવી તથા તેમને મધ્યમ લવાજમે ખાનગી ધરાકામાં ફરવાની પણ છુટ આપવી.

(૨) સ્ત્રી અને બાળક દરદીઓ સારૂ અબજા તખીબોને હસ્તક એક સસ્તું દવાખાનું ખુલવું.

(૩) સ્ત્રી ડાક્ટરોને ઑરપીટલોમાં જગ્યા આપવાની સરકારને અરજ કરવી.

(૪) ધારવા જેટલું ફંડ થતાં યોજના અમલમાં મેલવા સારૂ એક કમીટી નીમી સરકાર કને જોષ્ટી મદદ માગવી.

ત્યાર પછી મીં કીટીડજ અને સોરાબજીએ જાતી મેહેનતથી ધરેધર ફરી રૂપિયા ચાળીસ હજાર ઉપરનું એક મોટું ફંડ ભેગું કીધું, જે કામમાં મીં કમુ સુલેમાન, *શેઠ હરકીસનદાસ નરોતમદાસ, તથા મીં મુળજીભાઈ જીવરાજ જેવા ગ્રહસ્થોએ પણ પોતાની સાહ્યતા આપી હતી.

આ પ્રસંગે મીં કીટીડજ અને સોરાબજીવાળી હિલચાલને એક નવીજ દિશાએથી ન ધારેલો મોટો ટેકા મળી ગયો અને તેથી તેઓનો રસ્તો વધુ મોકળો થવા પામ્યો. અલ્પ સુધી આ બંને ગ્રહસ્થો પોતાની યોજનાનાં સંબંધમાં એક દવાખાનું ઉભું કરવા સિવાય બીજી કાંઈ પણ વધુ આશા રાખતા નહતા, પણ નિચલા બનાવથી તે તેઓએ પેહેલાં કદી સ્વપ્ને પણ ન ધારેલી ઉમેદ પાર પડવાનો વખત નજદીક આવેલો મોટા હર્ષ સાથે જોયો, કેમકે તે સમયે અતરેનાં જાણીતા શેહેરી શેઠ પેસતનજી હોરમસજી કામાએ આ બંને ગ્રહસ્થો ઉપર તાં ૧ લી માર્ચ ૧૮૮૩ ને દિને એક પત્ર લખી નિચલી ત્રણ સરતોએ રૂપિયા એક લાખને ખરચે એક ઑરપીટલ બંધાવી આપવાની પોતાની મરજી જણાવી, તથા એ બાબતમાં તેમનું નામ પ્રથમ છુપું રાખી તે વિષે સરકારને લખી પુછાવવાની તેઓને સત્તા આપી.

* પાછળથી થયલા સર હરકીસનદાસ નરોતમદાસ, જેઓ મીસીયર્સ ગ્રેહમ કંપનીનાં ગેરેન્ડી ઓફિસ વાળાં ખાતાંમાં સોરાબજી જેડું એક ભાગીઆ હતા.

- (૧) ઉપલી રકમ ઓરત અને યાજ્ઞા માટે ઓસ્પીટલ યાંધવામાં વાપરવી.
- (૨) મકાન માટે સરકારે જોઈતી જગ્યા પુરી પાડી તેનો નિલાવ ખરચ કરવો.
- (૩) અબળા તખીબોની દેખરેખ હેઠળ તે સોંપવી.

ઉપલી માગણી સરકારે કબૂલ રાખતાં સખાવત કરનાર ગ્રહસ્થનું નામ બહાર પાડવામાં આવ્યું. તે યાદ ઉભી થનારી ઓસ્પીટલનાં સંબંધમાં ફેટલાક વાંધા ઉઠયા, જેનો મનમાનતો ફરિયો સરકાર સાથનાં લાંબા વખતનાં પત્ર-વેહેવાર પછીજ થવા પામ્યો, જે કામ મીં પેસતનજી તરફથી સોરાબજી એજ બળવેલું જોવામાં આવે છે. પાછળથી મીં પેસતનજીએ સખાવતની રકમ વધારી રૂ. ૧,૨૦,૦૦૦) અને સાર પછી રૂ. ૧,૬૪,૦૦૦) ની કીધી હતી. અતરે જણાવવાની જરૂર છે કે આ ઓસ્પીટલ યાંધવાની સલાહ સોરાબજીએજ પ્રથમ મીં પેસતનજીને આપી હતી.

આ હિલચાલનાં સંબંધમાં હવે મીં કીટ્ટીડજ અને સોરાબજીએ એક ખીજી દુરંદેશ પગલું લેવાની અગત વિચારી. તેઓએ જોયું કે વિલાયતથી અબળા તખીબો ખોલાવી મંગાવવાની યોજના જે પાર ઉતરે તો સરકાર અને પ્રજા તરફથી તેને ઝટ ઉપાડી લઈ મોટા પાયા ઉપર મુકવામાં આવે એવા દરેક સંભવો હોવા છતાં સ્ત્રીઓની તેવી એક નાની સંખ્યા તમામ દેશની અબળાઓનાં સંકટ નિવારણ અર્થે તો કદી પુરતી થઈ પડેજ નહિ અને તે કારણ સર વૈદક અભ્યાસનાં દરવાજા ખુલ્લે આપણાં વતનની સ્ત્રીઓ માટે ખુલ્લા મુકાવવાની મતલબથી તેઓએ તાં ૨ જી માર્ચ ૧૮૮૩ ને દિને મુંબઈ યુનીવર્સિટીનાં સત્તાવાળાઓ ઉપર એક પત્ર લખી સ્ત્રીઓને તખીબી કૉલેજોમાં દાખલ કરી મરદોની માફકજ તેમને ચઢતાંમાં ચઢતી ડીગ્રીઓ આપવાની ભલામણ કીધી હતી, જે સેવટે કબૂલ રાખવામાં આવી. વળી તેઓએ ગ્રાન્ટ મેડીકલ કૉલેજનાં પ્રીન્સીપલને એવી લેખીત અરજ કરી કે ઓસ્પીટલનાં મદદનીસ અથવા એપોથીકરી તરીકેની સનદ જેમ પુરૂષોને મળે છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ આપવી જે સ્વચના પણ બહાલ રહી હતી. તે યાદ મુંબઈનો દાખલો પકડી યંગાળ અને મદ્રાસની યુનીવર્સિટીઓએ પણ ચઢતાંમાં ચઢતી તખીબી ડીગ્રીઓ ઓરતો માટે ખુલ્લી મુકી હતી.

ઉપલી ગોઠવણથી સ્ત્રીઓને માટે પુરૂષોની બરાબરનો અભ્યાસક્રમ ઠરાવવામાં આવ્યો ખરો પણ યુનીવર્સિટીનાં કાયદા પ્રમાણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કર્યા વિના વૈદાની કૉલેજમાં દાખલ થઈ શકાતું ન હોવાથી તેઓને પ્રથમ કાંઈક સવળતા પુરી પાડી તખીબી અભ્યાસ તરફ ખેંચવાની મતલબે મીં કીટ્ટીડજ અને સોરાબજીએ ગ્રેન્ટ મેડીકલ કૉલેજનાં સત્તાવાળાઓને એવી અરજ કીધી કે જે સ્ત્રીઓ મેટ્રીક નહિ થઈ હોય તેઓ માટે કૉલેજનો *ત્રણ વરસનો અભ્યાસક્રમ

* સત્તાવાળાઓ તરફથી તે મુદત ચાર વરસની કરવામાં આવી હતી.

નક્કી કરી ફતેહમંદ વિદ્યાર્થીઓને સર્ટીફિકેટો વહેંચી આપવી, જે માગણી પણ તેઓએ સ્વીકારી હતી. વળી આ ઘટાડેલી મુદત માટે શી પણ અડધો અડધ ઓછી એટલે રૂ. ૫) રાખેલી જણાય છે.

વૈદક કૉલેજનો લાભ ૧૮૮૩ માં એક અને તે પછી રફતે રફતે વધુ સ્ત્રીઓએ લેવા માંડ્યો, જેઓમાં વળી મેટ્રીક થયેલી છોકરીઓની સંખ્યા અને પ્રમાણ પણ દિનપ્રતિદિન વધતાં ગયાં. આ છેલ્લી ખીના યોજનાની લવિષ્યની ફતેહ માટે તેમને બહુ સારી આશા આપનારી જણાઇ કેમકે વૈદક કૉલેજનો સેવટ સુધી અભ્યાસ કરી બહાર પડતી સ્ત્રીઓને પોતાનાં કામથી પ્રળને પૂર્ણ સંતોષ આપી શકે એ તો દેખીતું હતું.

ઉપલી કૉલેજમાં પહેલવહેલાં પાંચ પારસી બાતુઓ દાખલ થયાં હતાં, જેમને સોરાબજીએ તેઓનાં અભ્યાસમાં નેહતું ઉત્તેજન આપવા જેટલું પાછળથી લાયક નોકરીએ લગાડવાનો પણ બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રથમ ૧૮૮૭ નાં સાલમાં બે પારસી બાતુઓ આઠમ્મો રતનબાઈ અરદેસર મલ-બારવાળાં અને મોટીબાઈ રસ્તમજી કાપડિયા અને ત્યાર બાદ ૧૮૮૯ સુધીમાં બીજાં ત્રણ બાતુઓ આઠમ્મો આઠમાય જમશેદજી ટ્રેડરીવાળાં, આઠમાય માણેકજી કુપર અને ધનબાઈજી સોરાબજી દાદીના મેડીકલ કૉલેજમાં શિખી બહાર પડ્યાં, જેઓએ મેટ્રીક નહિ થયલાંઓ માટે ઠરાવેલી મુદતની છેવટની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. ૧૮૯૦ માં પાંચ વરસનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી મીસ ફ્રેન્સી કે. આર. કામા (ત્યાર પછીનાં મીસીસ મરઝબાન એમ. મરઝબાન) તખીબી પરીક્ષામાં છોકરા તથા છોકરીઓ સુદ્ધાં પેહેલા વર્ગમાં પેહેલાં આવ્યાં અને યુનીવર્સિટી તથા કૉલેજમાંથી ફટલાંક ધનિમો તથા ચાંદો જીતી ગયાં. આ યોજનાને લગતું ફંડ એકઠું થતાં નાણાં ભરનારાઓમાંનાં ઘણાંકની ખાએશને અનુસરીને સરકાર કંને પૈસાની મદદ માગવામાં આવી જે આપવાની તેઓએ ના પાડી પ્રથમ સ્વ-સાહતા ઉપરજ આ-ધાર રાખવાની તેમને લક્ષમણ કાંધી હતી.

નાણાં ભરનારાઓની પેહેલી સભા તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૮૮૩ ને દિને સર જમશેદજીનાં પ્રમુ-ખપણાં હેઠળ ભેગી મળી હતી, જ્યાં વાંચવામાં આવેલા રીપોર્ટ ઉપરથી આ યોજનાને નિચલા ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખેલી જણાય છે.

- (૧) અબળા તખીઓને વિલાયતથી ખેલાવી મંગાવવી.
- (૨) ગરીબ સ્ત્રીઓ અને બાળકો સાડે એક દવાખાતું સ્થાપવું.
- (૩) અબળા તખીઓ માટે વૈદક કૉલેજનાં દરવાજાં ખુલા મુકાવી ફતેહમંદ ઉમેદવારોને યુની-વર્સિટી ડીગ્રીઓ અપાવવી.
- (૪) સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાંઓને સાડે એક ઑરપીટલ બંધાવવી.

આ મથાળાંઓ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે અસલ યોજના તે આગમયનીજ કેટલે દરજ્જે પુખ્ત થવા પામી હતી. સલા તરફથી નીમાયલી કમીટીનાં મીં કીટ્ટીડળ સરનશીન અને સોરાયજી ઑં. સેક્રેટરી મુકરર થયા. તે પછી બીજેજ દિને મીં કીટ્ટીડળ લાયક અબળા તખીઓની શોધ અર્થે વિલાયત ઉપડી ગયા. તેમની ગેર-હાજરીમાં સોરાયજીને અતરે ધણીક મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી કામ લેવું પડ્યું; તેમાં પહેલી મીં કામાવાળી ઇમારત બાંધવા સારૂ સરકારકને યોગ્ય જગ્યા મેળવવાને લગતી હતી, કેમકે સર જમશેદજી ઑરંપીટલનાં સત્તાવાળાઓને જેવી આ વાતની ખબર પડી કે તેઓએ સખાવતની રકમ પોતે ખેંચી લેવાની તજવીજ કરતાં મીં કામાવાળું મકાન ઉપલી ઑરંપીટલનાં કમ્પાઉન્ડમાં અથવા તેની નજદીક ઉભું કરાવી પોતાની સત્તા અને દેખરેખ હેઠળ લેવા માંગ્યું, કેમકે તેઓ હસ્તક સ્ત્રી દરદીઓ માટેની ગોઠવણ મનમાનતી હતી નહિ. એ બાબતમાં સોરાયજીને ત્યાંનાં વડા ડૉ. કારટર સાથે ધણીક વાતચીત અને મસલત પણ થઇ હતી. સોરાયજીનો પોતાનો અને મીં કીટ્ટીડળનો એવો મજબુત વિચાર હતો કે નવી ઑરંપીટલનું મકાન જેમ બને તેમ ઉપલાં ખાતાંથી દુર રાખી મરદ તખીઓનાં કામ પણ રીતનાં અંકુશ વિના માત્ર સ્ત્રીઓનાંજ વહિવટ હેઠળ મુકવાથી તેનો ખરો ફાયદો હાંસલ થઇ શકે. અંતે ધણીક પત્રવેહવાર પછી સરકારે પોતેજ એસ-પ્લેનેડ આગળની જગ્યા કામા ઑરંપીટલ ઉભી કરવા માટે પસંદ કીધી હતી.

તે બાદ વળી એક બીજી મુશ્કેલી ઉભી થઇ. મીં કામાએ આગળ જે ત્રણ સરતોએ ઑરંપીટલ બાંધી આપવાની માગણી કીધી હતી તેમાં છેલ્લીનાં સંબંધમાં નામદાર સરકારે ડૉ. કારટર તરફથી મળેલી સલાહને આધારે વાંધા લઇ જણાવ્યું કે તેઓ મરદ ડાકટરોની દેખરેખ અને અંકુશ વિના સ્ત્રી તખીઓને સ્વતંત્ર રીતે કામે લગાડી શકશે નહિ. તે ઉપરથી મીં કામાની ઉપલી સરત (જે સોરાયજી અને મીં કીટ્ટીડળનાં વિચારોને કવળ અનુસરતીજ હતી) સરકાર કને કબૂલ રખાવવાની સોરાયજીએ ખાનગી પત્રો મારફતે બહુ બહુ તજવીજ કરી જોઈ તેમજ મીં કીટ્ટીડળે વિલાયતમાં ઇન્ડિયા ઑફીસની મદદ મેળવવાનો પણ ધણો પ્રયત્ન કીધો પણ તેનું કશું છેવટ આબું નહિ. આખરે સરકારે એટલુંજ માત્ર કબૂલ કર્યું કે “ ઉપલું ખાતું, હુશિયાર અને લાયક સ્ત્રી તખીઓ મેળવવાનું જ્યારે પણ બની આવે અને તેઓનાં દરમાયા માટે જોઇતું ફંડ એકઠું થાય ત્યારે તેમની સ્વતંત્ર દેખરેખ હેઠળ મુકવામાં આવશે.” આ ઉપરથી એટલું તો ખુલ્લું દીસતું હતું કે ડાકટરોનાં પગાર વિગેરે ખરચનો બોલે સરકાર પોતે ઉપાડવા નહિ ચાહતાં જાહેર ઉધરાણાને માથેજ નાખવા માગતી હતી. તે છતાં તકરાર વધુ લંબાવવા કરતાં સોરાયજીએ મીં કામાની પરવાનગીથી ઉપલી સરત સ્વીકારવાનું વખારે સલાહકારક ધાર્યું. તે બાદ મીં કામાએ પોતે કબૂલેલી રકમ સરકારને સ્વાધીન કીધી હતી.

આ ઑસ્પીટલનો પાયો નાખવાની ક્રિયા તા. ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૮૮૩ ને દિને નામદાર ડયુક ઑફ કૉનૉટે એક વગવાળા મેળાવડા સન્મુખ કરી હતી, જે બનાવની યાદમાં મી. કામા તરફથી એ નામદારને અસલી ધરાની ખીલારોકા લેખ અને તેની ઉપર ફરોહરની આકૃતિ સાથેનો એક ધણો સુંદર કસખી ભરેલો ગાલીચો ભેટ આપવામાં આવ્યો હતો.

હવે ખીજી તરફ મી. કીટ્ટીડજ જેઓ ૧૮૮૩ નાં માર્ચની આખરે લાયક અબળા તખીઓની શોધ અર્થે વિલાયત ઉપડી ગયા હતા તેમને પોતાનું કામ પાર ઉતારવામાં કેવી મુશ્કેલીઓ નડી તે આપણે જ્ઞેષ્ઠએ. તેઓને ત્યાં પુઝ્યા બાદ પહેલાં તો લાયક તખીઓ મળવી કઠણ પડી અને જે કાંઈ તેવી દીઠામાં આવતી તો તે પોતાનાં દેશ મધ્યે સારી ધરાકી છોડી પર મુલક આવવાની મરજી દેખાડતી ન હતી. આમ હોવાથી મી. કીટ્ટીડજે ડૉ. ઇલીઝાબેથ હૉગન મારફતે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા એસોસીએશન સાથે સંદેશો ચલાવ્યો અને પાછળથી તેની કમીટીની સલાઓમાં પણ જાતે હાજર રહી તેઓ મારફતે જે લાયક તખીઓ મેળવવાની જાહેર ખબર છપાવી. આ કામમાં એસોસીએશનનાં સેક્રેટરી મીસ મેનીંગે પણ બહુ ઉલટ લેવા છતાં તેનું કશુંએ પરિણામ નહિ આવેલું જ્ઞેષ્ઠ તેઓને ધણી નિરાશી ઉપજી, પણ તેટલામાં સારે નસીબે તેમને કિમતી મદદ આપનાર બાનું તખીબ ડૉ. ગેરેટ એન્ડરસને ડૉ. એડીથ પીચીનું નામ મી. કીટ્ટીડજને સૂચવ્યું, જેઓ એક પહેલી પંક્તિનાં કુશળ તખીબ હોવા જ્ઞેષ્ઠે લીડસ શેહેરમાં પોતાનાં ઘંધાને લગતો આઠ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતાં હતાં; વળી શસ્ત્ર-વિદ્યાનાં જ્ઞાન માટે તે વેળાએ લંડનની ઑસ્પીટલો અબળા તખીઓ માટે ખુલ્લી ન હોવાથી તેનો અભ્યાસ કરવા તેઓ છેક વીએના સુધી ગયાં હતાં. ડૉ. એન્ડરસને આ બાનું તખીબને લખી પુછાવતાં તેઓ વીએનાથી પાછાં ફરતાં મી. કીટ્ટીડજને પેરીસ ખાતે મળી ચોકસ સરતોએ અતરે આવવાની મરજી બતાવી, તે ઉપરથી તેમને રહેવાની મુદત જગ્યા, હિંદુસ્તાન જવા આવવાની પેસેજ, તેમજ રૂ. ૫૦૦) નાં માસિક દરમાયાએ કામા ઑસ્પીટલનાં વડાં તખીબ તરીકે ત્રણ વર્ષની મુદત માટે રોકવામાં આવ્યાં.

થોડાજ વખતમાં આ બાનું તખીબ કાબેલ્યત અને અનુભવમાં મુંબઈનાં સરસમાં સરસ ડાક્ટરોની બરાબરનાં જણાયાં; તે સાથ વળી એક કુશળ વક્તા તરીકે પણ પોતાનું પાણી બતાવી આખ્યાથી સંસાર મંડળમાં એવો દરજ્જો પામ્યાં કે મી. કીટ્ટીડજ અને સોરાબજીવાળી આ યોજના પ્રથમથીજ ન ધારેલી ફતેહ સાથ આગળ વધવા માંડી.

ડૉ. પીચીનાં મદદનીસ તરીકે એક ખીજાં બાનું તખીબને પણ હિંદુસ્તાન લાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું, પણ વિલાયતથી ઉપડવાને કટોકટ સમયે તખીબતનાં કારણસર તેઓએ સાથે આવવાની

ના પાડવાથી ડૉ. પીચીને એકલાનેજ લઇને મીં કીટ્રીડજને અતરે પાહું ફરવું પડ્યું. તેઓ ૧૮૮૩ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં મુંબઈ આવી પુગ્યાં. ડૉ. પીચીને એક ડીરપેન્સરી (દવાખાનાં)ની સગવડ કરી આપવા માટે કાફર્ડ મારકેટ જેવા અનુકૂળ લતા તરફ મીં કીટ્રીડજ અને સોરાબજીએ શોધ ચલાવી, પણ ત્યાં પુરતા હવા ઉભસવાળા ઝોરડાઓ નહિ મળી શકવાથી ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટમાં એક જગ્યા લાટે લેવામાં આવી; તેટલામાં સારે નસીબે મીં કમુ સુલેમાન જેઓ પ્રથમથીજ આ કામમાં ઉલટ લેતા હતા તેઓએ તાં ૪ થી ડીસેમ્બર ૧૮૮૩ ને દિને કમીટીનાં સેક્રેટરીઓ મીં કીટ્રીડજ અને સોરાબજી ઉપર એક પત્ર લખી સરકાર જે લાયક જગ્યા પુરી પાડે તો દવાખાનાં માટે રૂ. ૨૦,૦૦૦) ને ખરચે એક મકાન બંધાવી આપવાની પોતાની મરજી જણાવી, જે માગણી ઉપકાર સહિત કમ્પ્લે રાખવામાં આવી અને સરકારે પણ તેમની ખાએશ મુજબ આ કામ સાફ મોર્કેટ એસપ્લેનેડ રોડ આગળની જગ્યા આપી. વળી ઇમારત બંધાય તેટલાં દવાખાનાં માટે એક કામચલાઉ મકાન ઉભું કરી આપવાની પણ મીં કમુએ ખાએશ યતાબ્યાથી, તેની સામેની જગ્યા પણ થોડીક મુદતનાં વપરાસ માટે સરકાર પાસેથી માંગી લેવામાં આવી. ડીરપેન્સરીનાં નિભાવ સાફ કમીટી પાસ પુરતું ફંડ નહિ હોવાથી તેઓએ રૂપિયા છ હજારની વાર્ષિક મદદ માટે મ્યુનિસીપેલીટીને અરજ કરતાં કોરપોરેશને ત્રણ વર્ષની મુદત સુધી રૂ. ૫૦૦) નો માસિક ખરચ આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

હવે ડીરપેન્સરીનાં સંબંધમાં એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ. આ મકાન સરકારી જમીન ઉપર બંધવામાં આવનાર હોવાથી પાછળથી તેમની માલિકીનું થઈ કાઈ ખીજ ઉપયોગમાં પણ લેવાય એવો સંભવ જઈ મીં કમુએ તેમ નહિ અને તેની પછી ખાતરી માગી. તે ઉપરથી કમીટીની અરજને અનુસરીને મીં કીટ્રીડજે પુના ખાતે નામદાર ગવરનર સર જેમ્સ ફરગ્યુસનની મુલાકાત લેતાં સરકારે આ ડીરપેન્સરીને એક વૉર્ડ (ward) માં ફેરવી નાખી કામા ઓફીસનાં એક ભાગ તરીકે નિભાવવાનું માથે લીધું. આથી સરકારને ત્યાંનાં દરદીઓ માટે આ નવાં મકાનમાં થોડાંક વધારે બિઠાનાં પુરાં પાડવાની સગવડ થઈ.

અત્યાર તુલક ડૉ. પીચીનાં હાથ હેઠળ કોઈ મદદનીસ હતાં નહિ, અને તેમની સાથે આવેલાં ખાનું તખીખ મીસ ડીવૉર એ અરસામાં તેઓને મદદ આપતે નહિ તો તેમને પોતાનાં કામને પોંદોચી વળવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડતે. આ ઉપરથી ડૉ. એન્ડરસનને તાર કરવામાં આવતાં તેઓએ મીસ ચાર્લોટ ઇલેખીને મોકલી આપ્યાં, જેઓ ૧૮૮૪ નાં નવેમ્બર માસમાં અતરે આવી પુગી ડૉ. પીચીનાં મદદનીસ તરીકે તેઓ સાથે જોડાયાં.

આ બાનું તખીઓ અને કમીટીનાં મેમ્બરો વચ્ચે એક આખતમાં મોટો વાંધો ઉઠ્યો. તે વખતે ડૉ. પીચી પોતાનાં ખાનગી ધરાકા પાસેથી રૂ. ૧૦) ની શી લેતાં હતાં, જે ધણી બારે ધારી કમીટીનાં ગ્રહસ્થોએ (તેમાં મુખ્ય કરી સોરાબજીએ) તેમને મધ્યમ શક્તિનાં ધરાકામાં ઓછી શીએ જઈ ડીસ્પેન્સરીનો મુક્ત લાલ મેળવવાનું પસંદ નહિ કરનારાંઓ પાસેથી રૂ. ૨) ની શી લેવાની સલાહ આપી, પણ તેઓએ તે કમૂલ નહિ રાખતાં એવું જણાવ્યું કે તેમ કર્યાથી તો તેમનો વજન અને દરજ્જો મરદ તખીઓ વચ્ચે બહુ ઘટી જાય; તે છતાં વચલે વાંધાનાં ધરાકા પાસેથી પોતાનાં સંધા ફેરાની શી નહિ લેવાની તેમજ કમીટીનાં ગ્રહસ્થો જેઓ માટે ચીઠ્ઠી આપે તેમની મુક્ત દવાદાર કરવાની પોતાની મરજી દેખાડી; પણ આ જવાબથી સોરાબજીને બહુ નિરાશી ઉપજી, કેમકે જે ખાસ નેમથી અબજા તખીઓને અતરે બોલાવવામાં આવી હતી તે પાર પડેલી તેમણે જેમ નહિ, અને એજ કારણસર ૧૮૮૪ નાં એપ્રિલ મહિનામાં તેઓએ સેક્રેટરી અને ટ્રેઝરર તરીકેનાં પોતાનાં ઓહાનું રાજીનામું આપ્યું.

સને ૧૮૮૬ ની શરૂઆતમાં ડીસ્પેન્સરી (દવાખાનાં) ની ઇમારત અંધાઇ તૈયાર થતાં તેને ખુલ્લી મેલવાની ક્રિયા નામદાર લેડી રેએ તા. ૨૬ મી માર્ચને દિને કીધી હતી, જે વખતે મીં કીટ્રીડજ, મીં જસ્ટીસ સ્કૉટ, વિગેરે ગ્રહસ્થોએ આ પરમાર્થો યોજનાનાં સંબંધમાં સોરાબજીની તારીફ કરેલી જેવામાં આવે છે. વળી ખીજે દિને અબજા તખીઓનાં સંબંધમાં ટાઉનહૉલમાં મળેલી સભા મધ્યે નામદાર ગવર્નર લૉર્ડ રેએ પ્રમુખસ્થાનેથી જણાવ્યું કે:—“ The names of Mr. Kittridge and Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee ought to be mentioned with respectful gratitude in connection with this work.”

વળી એક ખીજે ઠેકાણે લૉર્ડ રેએ તેમની તારીફમાં એવા સુખનો કહ્યા કે

“Their names ought to be engraven on the hearts of those associated with their work.”

૧૮૮૬ નાં વરસમાં કામા ઑરપીટલ પણ અંધાઇ તૈયાર થતાં તે ઉપલાજ ગવર્નરે તાં ૩૦ મી જુલાઈ દિને ખુલ્લી મુકા હતી. તે બાદ ડૉ. પીચી તથા ડૉ. ઇલેખીની નોકરી સરકારને તેની પોતાની મરજીથી સ્વાધીન કરવામાં આવી.

એજ સાલનાં ઑગસ્ટ મહિનામાં ખેતવાડીની કામચલાઉ ઑરપીટલમાંથી કામા ઑરપીટલમાં દરદીઓની બહલી થઈ; વળી આ નવાં મકાનમાં ડૉ. પીચી તથા ડૉ. ઇલેખીએ પોતાનાં ઓહાનો અખસાર લીધો ત્યારથી તે તેઓનું કમીટી સાથનું લખત પૂરું થવાની મુક્ત સુધીનો પગારનો

ખરચ સરકારે આપ્યો. આ રીતે કમીટીનાં હાથમાં બચેલી રકમ મધ્યેથી યુનવર્સિટીમાં “ The Scholarship of the Medical Women of India Fund of 1883.” એ નામની એક સ્કૉલરશીપ સ્થાપવામાં આવી જેનું દર વરસે ઉપજતું રૂ. ૧૫૦)નું વ્યાજ યુનવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવતી ડ્રાઇબી તખીબી સ્કૂલની વિદ્યાર્થી જે પોતાની છેલ્લાંમાં છેલ્લી પરીક્ષા સૌથી ચઢતા માર્કે પસાર કરે તેને આપવાનો ઠરાવ તા. ૧૮ મી જુન ૧૮૮૮ ને દિને મળેલી મેડીકલ વીમેન ફાર ઇન્ડિયા ફંડની છેલ્લી સભામાં કરવામાં આવ્યો હતો.

અતરે જણાવવું જોઈએ કે શેઠ પેસતનજી કામાની કિમતી સખાવતની પિછાનમાં સોરાબજીએ પોતાની આગેવાની હેઠળ રૂ. ૩,૦૦૦) નું એક ફંડ ભેગું કરી તે મધ્યેથી તેમનું એક સંગેમર-મરનું બસ્ટ વિલાયતથી કાતરાવી મંગાવ્યું હતું, જે અતરે આવી પોહોચતાં ૧૮૮૭ નાં સાલમાં ઓસ્પીટલ મધ્યે ખુલ્લું મેલવામાં આવ્યું.

એજ સાલની શરૂઆતમાં શેઠ પેસતનજીએ ઓસ્પીટલનાં કમ્પાઉન્ડમાં નસોને રેહેવા માટે જુદાં મકાનો બાંધવા સાડ રૂ. ૧૫,૦૦૦) સરકારને ભેટ આપ્યા. તે પછી ૧૮૯૦ નાં સાલમાં સ્ત્રીઓને તખીબી અભ્યાસમાં ઉત્તેજન મળે એવી નેમથી સ્કૉલરશીપ સ્થાપવાને મુબઇની યુનીવર્સિટીને રૂ. ૨૫,૦૦૦) આપ્યા હતા.

અબળા તખીબોની આ યોજનાં પાછળથી તમામ દેશમાં કેવી રીતે ફેલાવો પામી તેનાં સંબંધમાં કાંઈક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ૧૮૮૪ નાં ડીસેમ્બર મહિનામાં લૉડે ડકરીન હિંદુસ્તાનનાં વાઇસરૉય તરીકે અતરે આવી પુગતાં તેઓએ પોતાનાં બાનું સાથે એજ માસની તા. ૧૦ મીએ કમુ સુલેમાન ડીરપેનસરીની મુલાકાત લીધી, જે વખતથીજ આ દિલ્લચાલ બોહોળા પાયા ઉપર ઉપાડી લેવાનો તેમને ખ્યાલ ઉપજ્યો લાગે છે. ૧૮૮૫ નાં ઓગસ્ટ મહિનામાં લેડી ડકરીન ફંડની સ્થાપના ચર્ચ હતી. તેનાં પરિણામમાં હિંદુસ્તાનનાં જુદા જુદા ભાગોમાં અબળા તખીબોનાં હાથ હેઠળ ચાલતી ડીરપેનસરીઓ ખુલ્લી મેલાવા સાથ રફતે રફતે ઓસ્પીટલોમાં પણ તેઓને નોકરી મળતી ગઈ, એટલુંજ નહિ પણ પાછળથી ફટલીકતો તેમનાં તમામ કારોબાર હેઠળ પણ મુકવામાં આવી. આ યોજના વેહેવાર રીતે અમલમાં મેલવા માટે એક મુખ્ય મંડળ અને ખીજ પ્રાંતો ખાતે તેની સાથ સંબંધ ધરાવતી અનેક શાખા મંડળો સ્થપાઈ, જેમનું ઉપયોગી કામ લૉડે અને લેડી ડકરીન તથા તેઓ પછીનાં દરેક વૉઇસરૉય અને બાનુંની અંગત દેખરેખ અને વડપણ હેઠળ દિન-પ્રતિદિન આગળ અને આગળ વધતુંજ ગયું, અને આખરે આપણાં માણ દિલ્લસોજ વૉઇસરૉય લૉડે હાડીજનાં માયાજી મોહોરદારની અથાગ મેહેનતથી દીલિહ ખાતે અબળા તખીબો માટે એક

કોલેજની પણ સ્થાપના થવા પામી, જેની લાભો વખત થયો બહુ જરૂર જણાતી હતી; ખેદની વાત માત્ર એટલીજ બની કે આ બાનું પોતાનાં અકાળ મરણથી કમનસીબે આ અતી ઉપયોગી કામ પાર પડેલું જેવા પાઠ્યાં નહિ.

વળી તે પછી પણ એ મહાન યોજનાનાં વધુ ફેલાવા માટે માલુ વાઇસરોય લોર્ડ રેડીંગનાં બાનું તરફથી થયલી ચળવળો વિષે આપણે વાંચ્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ ત્યાર બાદ ખુદ હમણાં સુધી એ બાબતમાં હિંદી સરકાર તરફથી ચાલુ ઉલટ લેવાતી જેમ આપણને અચ્છો ધરો મળે છે કે એક નાનું કામ પણ તેની અંતીલી શરૂઆત પછી દિનપ્રતિદિન કેટલું આગળ વધતું અને ખિલતું જાય છે.

છેવટે આપણે જણાવીશું કે સ્ત્રી તબીબોની આ યોજના જે તરફ ખુદ નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીયાની પણ અંતઃકરણપૂર્વક દિલસોજી હતી તે પ્રથમ મોટા પાયા ઉપર ઉપાડી લેવાનું માન જે કે લેડી ડફરીનને ધટે છે, તેણે તેનાં સંબંધમાં મી૦ કીટ્રીડજ અને સોરાબજીની યાદ પણ લોકાનાં મનમાં સદા જળવાઇ રહેવી જેમજે, કે જેઓની તારીફ લાયક મહેનતથીજ આ મહાભારત કામનો પેહલો પાયો નખાયો હતો.



પ્રકરણ ૧૮ મું.

સોરાબજીની સાહિત્ય સેવા: “ચૂંટી કાહાડલાં લખાણો”નાં મથાળાં હેઠળ પ્રગટ કરેલાં બે કિમતી દફતરોની તપાસ-તેમનું પુસ્તકખાનું-સાહિત્યનાં એક સાહ્યક અને ઉત્તેજક.

સને ૧૮૮૦ નાં ડીસેમ્બર માસમાં સોરાબજીએ પોતાનાં લખાણોનો એક કિમતી સંગ્રહ “ચૂંટી કાહાડલાં લખાણો”નાં મથાળાં હેઠળ બે દફતરોમાં પ્રગટ કરી “દફતર આશકાર” છાપખાનાં મારફતે બહાર પાડ્યો. તેમાં તેઓએ વિલાયતનાં માસિક રીવ્યુઓની ઢબ ઉપર જવાનીનાં વખતમાં ચલાવેલાં “જગતમિત્ર” અને “જગત પ્રેમી” જેવાં ચોપાનિયાંઓ મધ્યે તથા પાછળથી “રાસ્ત ગોક્તાર” અને “અભોધ”માં પોતે કરેલાં સંખ્યાબંધ લખાણોમાંથી અગત જોગાં ચૂંટી કાઢી તેને તવારીખી, ધાર્મિક, સંસારી, વેપારી, રાજદુઆરી તેમજ પરચુટણ વારતા, નિબંધ અને નાના જન્મ ચરિત્રોને લગતા અનેક વિભાગોમાં વહેંચી વાંચનાર સમક્ષ રજુ કરેલાં જોવામાં આવે છે. આ બંને પુસ્તકોની આંધણી સાદી તોયે સુંદર અને સફાઈદાર હોવા સાથ પહેલાં મધ્યે પુરાતન ધરાનનાં આંધકામ, ક્રાંતરકામ વિગેરેનાં જાણવાજોગ ચિતારો પણ આપવામાં આવ્યા છે. દરેક દફતર એક મોટા શબ્દકોષ જેવડું એટલે લગભગ પાંચસો પાનાનું થવા છતાં, એ બંને સોરાબજીનાં કુલ લખાણોનો તો એક નાનો ભાગ માત્ર જ ગણી શકાય. તેની અતરેનાં ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનિયાંઓએ એકેકે અવાજે પ્રસંશા કરતાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” એ તો તેમનાં લખાણોની ઢબ અને રચના કંઈક અંશે પ્રખ્યાત ઇંગ્રેજ ગ્રંથકાર એડીસનને મળતી જણાવી હતી, જેનાં પુસ્તકો વાંચવાનો તેઓને નાનપણથીજ ક્રવો શોખ હતો તે પ્રકરણ ત્રીજાંમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. વળી મરહુમ દસ્તુરજી જામારપજી મીનોએહેરજીએ પણ પાછળથી આ લખાણોની (મુખ્ય કરી ધરાની આંધકામ અને જરથોસ્તી ધર્મને લગતા વિભાગોની) લંબાણ તપાસ એક ફ્રેન્ચ ચોપાનિયાંમાં લઈ તેઓનાં પુષ્પ અભ્યાસ અને કાબેદ્યતનાં વખાણ કર્યાં હતાં.

આ પુસ્તકોની અગત્યતા સાથે સરખાવતાં તેનો દિબાચો સોરાબજીની નમ્ર પ્રકૃતિને અનુસરતી રીતે એટલો ટુંક અને સાદો છે કે તે નિચે ઉતારી લેવા જોગ ધારીએ છીએ.

“માહારી જીનદગીની મુસાફરી તરફ પાછું વલીને જોતાં તેહનાં એક પરીનામથી આવ્યે બે દફતરો છપાવી પરસીધ કરવાનો વીચાર માહારાં મનમાં ઉપજ્યો હતો. આજ આસરે ૩૦ વરશના દરમિયાનમાં માહારા હાથથી થાએલાં લખાણો થોડુંએકની વાત ઉપર એકવાર પાછાં જોઈ વાલતાં

તેઓ મહિલો કેટલોએક ભાગ ફરીને છપાવવાની માહારાં દીલમાં ખાએસ થાઈ હતી, અને તે ખાએસ મુજબ આ સંગરહ પરસીધ કરવામાં આવેઓ છે.

એ સંગરહમાં દાખલ કરેલી (એ તરણ વીના) સરવે આબદો આગલ છપાઈ ચુકેલી છે, તેઓ જે જે ચોપડી, ચોપાનીઈ, અથવા વરતમાનપતર મધે અવલમાં પરગટ થાઈ હતી તેનું નામ તથા વખત દરએક આબદની શેવટે જણાવેલાં છે. દરએક આબદ તેહેની એઆરત સુધાં અસલની માફક જ રાખેલી છે, માતરે જાંહાં જર માલમ પડીઈ તાંહાં જુજ ફેરફાર કીધો છે, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે નવી ધઆદી વધારવાને દરસત વીચારવામાં આવેઈ છે. ” મુબઈ, ડીસેમ્બર ૧૮૮૦”.

શા. શા. ળંગાલી.

સોરાયજનાં પુસ્તકો ઉપર નજર કરતાં તેઓ કેવા પ્રકારનાં લેખક ગણાય તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ નથી. તેઓનું લખાણ બહારથી બહુ સાદું બદકે લગાર લખું આપણને લાગે છે. તેમાં જુસ્સો કે ઝમક, છટા કે રંગીનતા હોવાને બદલે ઠેકઠેકાણે તેમની ગંભીર પ્રકૃતિને અનુસરતું ડહાપણ અને ઠરેલપણું, વિદ્વતા અને દલીલ ખાસ આપણી નજરે પડે છે, જેથી તેઓને એક તેજ લખનારને બદલે એક પાકા વિદ્યાઅભ્યાસી વધુ યોગ્ય રીતે ગણી શકાય. દાખલા તરીકે તેઓનાં તવારીખી વર્ણનોમાં આગલા બનાવો જણે આપણી નજર આગળ બનતા હોય એવી ચળવળ અને ઝમકનો જોકે આપણને ભાસ મળતો નથી તોયે તેમાં પેહેલી કિસમનાં લેખકો મિસાલ માત્ર પોતાનાં જ મનતરંગોનાં રોહોમાં એક અથવા બીજી તરફ દોરવાઈ જવા જેવી પણ કશી વલણ નહિ હોતાં સમતોલ વિચારથી વાજખી અનુમાનો ઉપજવવાની શક્તિ ખાસ પ્રગટેલી જણાય છે.

સોરાયજનાં લખાણની બીજી ખુખી તેનું પૂર્ણપણું (Thoroughness) છે. તેઓએ આ બન્ને દેશતરે મધ્યે અસલી પારસી ગુજરાતી જેવી સાદી અને સહેલી ભાષા વાપરવા છતાં રપૃષ્ઠણે પોતાનાં વિચારો રજુ કર્યાં છે. આજ ખાસિયત તેમનાં વાંચન અને અભ્યાસ ઉપરાંત ળંદગીનાં નાનામાં નાના કામોમાં પણ એકસરખી રીતે ખુલ્લી થતી હતી.

પ્રથમ પુસ્તકનાં તેમણે ચાર વિભાગો કરી પહેલાં મધ્યે “ પુરાતમ ધરાનના બાંધકામ, કાતરકામ અને સીકા ” સંબંધી બહુ અગત્યનાં વિષયો સમાવ્યા છે. તેમાં તેઓએ એક ખરા અભ્યાસીને જાજતા ધોરણ મુજબ કામ લઈ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનાં ગ્રંથકારોની સત્તા તપાસી પહેલી કિસમનાં લેખકોની સરાહગાત તથા ખીજઓ (મુખ્ય કરી ગ્રીક અને રોમન લખનારાઓ)ની જુલચુક તથા તેઓ તરફથી રજુ થયેલી ખોટી ખીનાઓ વિગેરે ધ્યાનમાં લેવા પછીજ તરેહવાર ઉલટા સુલટી વિગતોમાંથી સાચાધનો અંશ ખોલી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હરેક આબતનાં અભ્યાસમાં

સત્યની શોધ પાછળ મંડવાની જરૂર વિષે સોરાબજી પોતાનાં દક્તર પહેલાંનાં પાનાં ૭૬ મધ્યે જે કાંઈ કહે છે તેનો છાપ આપણાં મગજ ઉપર સદા જળવાઈ રહેવો જોઈએ. તેમનાં શબ્દો નિચે મુજબ છે:-

“આપણી મતલબ સદા હેવીજ જોઈએ કે જે કાંઈ ખરી અને ભરોસો રાખવા જોગ હકીકત હોય તે જાણવી તથા તપાસવી, અને તેહનો ખોલાસો જો ભરોસો રાખવા જોગ હોય તે તો તે કચુલ રાખવો અને આપણાં જે વીચારો વગર આધારનાં હોય તેઓને ખાતેલ કરવાને કસો આચકા ખાવો નહી. હેવું કીધાથી સચ્ચાઈને મુસતકીમપણું મલે છે, અને એ વાત કદાચ તરત આપણને હેવી લાગે કે તે સચ્ચાઈને તોડે છે, પણ શેવટમાં તેમ બનતું નથી, અને ખરી હકીકત પછવાડે ભટકીને ખરી જ વાત મેલવીઆથી આપણાં દીલનો ગુગસ વીચાર દુર થાયે છે, અને જે ચીજ આપણે કચુલ કરીએ તે ઉપર આપણો ભરોસો વધે છે તથા એતબાર સલામત રહે છે.”

આ વિષયો આગળ ચોપાનિયાંઓમાં પ્રગટ થવા બાદ ૧૮૮૦ માં ફરીથી પુસ્તક આકારે છપાયા તે વચ્ચે વખતનો મોટો ગાળો વહી ગયલો હોવાથી આગલી તવારીખને લગતી ધણીક ભુલચુકો યુરોપિયન વિદ્વાનોની નવી શોધખોળોને આધારે બહાર આવવા પામી હતી; પણ આ કારણસર સોરાબજીએ પોતાની અસલ ખાખતોમાં કરો પણ ફેરફાર કરવાને બદલે માત્ર છેડે એક અગત્યની “તાજે કલમ” ઉમેરી ઉપલી ખીના ધ્યાનમાં રાખવાની વાંચક વર્ગને વિનંતિ કીધી હતી.

આ દક્તરનો ભાગ ખીજો “પુરાતમ ઇરાનની ભાશાઓ તથા એ ભાશાઓમાં લખાએલાં પારસી લેહોના ધરમ પુસતકો સંબંધી” ખાખતોનો છે. તેમાં પહેલા ત્રણ વિષયો મધ્યે તેઓએ પ્રોફેસર એફ. ઓપ અને ફ્રેડરીક સ્પીગલ જેવાઓએ કમપેરેટીવ ફાઇલોલોજી (જુદી જુદી ભાષાઓની સરખામણીને લગતી વિદ્યા) ને આધારે કરેલી અંદ ભાષાને લગતી શોધ તેમજ પેહેલવી જુખાનની ખાખતમાં અગત્યનું વિવેચન કર્યું છે. ખીજા વિષય મધ્યે તેઓએ પૃથ્વીનાં જુદા જુદા ભાગમાં વસ્તાં મનુષ્યનાં ટોળાંઓ અને તેમની ભાષાઓનાં યુરોપિયન વિદ્વાનોએ પાડેલા સાત મુખ્ય વર્ગોને લગતી સમજણ આપી હિંદુ-યુરોપિયન શાખામાં સમાયલી જુખાનો-સંસકૃત, અંદ, લેટીન, ગ્રીક, ગુજરાતી, અંગ્રેજી-વિગેરે જે એકજ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયલી ગણાય છે તેમનો પરસ્પરનો સંબંધ દેખાડવા માટે એકખીજાને મળતા એકજ અર્થનાં શબ્દોનો ફાટો ટાંકી બતાવ્યો છે, જે અભ્યાસ કરવા લાયક જણાશે.

આ ભાગને છેડે તેમણે “જરતોસતી.લેહોના ધરમ પુસતકો તથા એ પુસતકોની ભાશા અને પુરાતમપણા” વિષે ૧૮૫૮ નાં સાલમાં પોતે લખેલો વિદ્વાતાભરેલો ઇનામનો નિબંધ જોડ્યો છે જેનો ટુંકસાર પ્રકરણ ચોથામાં આપણે આપી આવ્યા છીએ.

પુસ્તક પહેલાંનાં આ અન્ને ભાગનાં લખાણો જોઈ મોટે ભાગે યુરોપિયન ગ્રંથકારોની સત્તા અને સાહાદતને આધારે જ થયલાં છે તેથી તેની અનેક ખુબીઓ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને લાગે છે કે જો સોરાબજીએ પોતાની તમામ હુંદગી ફક્ત અભ્યાસ અને સાહિત્યને જ અર્પણ કરી હતે તો ખેશક તેઓ તેમાં વધારે મોટું નામ કાઢ્યા વિના રહેતે નહિ.

ભાગ ત્રીજો પારસી તવારીખને લગતી બાબતોનો છે. તેમાં શેઠ ડોસાભાઈ દ્રામજી કરાકાએ પારસીઓની તવારીખ, રિવાજ તથા ધર્મ વિષે બહાર પાડેલાં બે દફતરોની તેમણે લીધેલી તપાસ તેમજ “ પારસીઓએ પોતાને કોને ધારા બંધાવી મંગાવવા સાડ કરેલી કોશેશની તવારીખ ” તથા “ કારનામે અરહેસર આબેકાન ” ક્રિતાબની ઉત્પત્તિની હકીકત વધારે વાંચવા લાયક છે.

ભાગ ચોથામાં “ પારસીઓના ધરમ સંબંધી છુટક બાબતો ” આવેલી છે; તેમાં આગલા વખતમાં આપણી કામમાં પ્રસરેલા અનેક વેહેમો સામે તેઓએ હિમ્મતથી પોતાની કલમ ચલાવેલી જણાય છે.

પહેલો વિષય “ જરતોસતીઓનો ધરમ અને શીલસુધી ” સર વીલીયમ આઉસલીનાં ઉગમણ તરફની મુસાફરીનાં ગ્રંથમાં હેલાં એક જણવાજોગ પ્રકરણનો તરજુમો છે.

બીજો એક ધ્યાન ખેંચવા લાયક વિષય * “ પારસીઓ ખોદાપરસ્ત છે કે નહી ” તે પ્રથમ ૧૮૬૧ માં સોરાબજી તરફથી બે મરતબે લખાયો હતો, જે ઉપરથી તે વેળાએ ચાલેલી એક રસિલી તકરારની યાદ તાજ થાય છે. તેની અતરે નોંધ લેતાં જણાવીશું કે તેઓ પહેલવહેલા “ મુંબઇ સમાચાર ” નાં અધિપતિ તરીકે પોતાનાં ધર્મનાં બચાવમાં બહાર પડ્યા પછી એક વાર ફરીથી “ રાસ્ત-ગોફતાર ” ની માલિકી વખતે પણ એવીજ સેવા બજાવવાને તૈયાર થયા. તે વેળાએ રેવરંડ ધનજીભાઈ નવરોજીએ પોતાનાં “ બામદાદ ” ચોપાનિયામાં પારસીઓ સામે એક કરતાં વધારે ખુદાને માનવાનો આરોપ મુક્યો હતો, જેનો સોરાબજીએ પોતાનાં પત્રમાં ૨૬ જવાબ આપવાથી રેવરંડ ધનજીભાઈએ આ તકરારનો નિવાડો લાવવાનું કામ જાહેર રીતે ડૉ. હાઉગ જેવા વિદ્વાન અવસ્તા અભ્યાસીને સોંપ્યું. તેણે પારસીઓનો અસલ ધર્મ ખોદાપરસ્તજ છે એવો સેવટે અલિખિત આપવાથી પહેલા

* ૧૮૬૧ નાં સાલમાં દસ્તુરજ પેશોતનજ બેહેરામજી સંજાણીએ રાહાનુમાએ માઝદીયસ્તાન સભા તરફથી “ જરથોસ્તી લોકોની ચઝદાંપરસ્તી ” વિષે એક વાએજ કરી હતી જે “ બામદાદ ” નાં અધિપતિ રેવરંડ ધનજીભાઈ નવરોજીને નહિ રૂચવાથી તેઓએ તે સામે પોતાનાં ચોપાનિયામાં લખાણ કરી “ પારસીઓ ખોદાપરસ્ત છે કે નહી ” એ નામે જરથોસ્તી ધર્મ વિરુદ્ધ ૧૮૭૧ નાં સાલમાં પ્રગટ થયલાં અને ૧૮૬૧ માં પાછાં છપાયલાં એક ચોપાનિયાં ઉપર પોતાનાં વાંચનારાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સોરાબજીએ તે સામે લખાણ કરતાં પોતાનાં વિષયને પણ ઉપલુંજ નામ આપ્યું હતું.

અહરથને તે માન્ય રાખવાની ફરજ પડી હતી. ડૉ. હાઉગે આ બાબતસર પુનેથી રેવરંડ ધનજીભાઈ ઉપર લખેલાં તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૧ નાં જાણવાબેગ પત્રની * નક્કલ સોરાબજીએ પોતાનાં પુસ્તકમાં ઉતારી લીધી છે.

એ ઉપરાંત “જરતોસતી ધરમમાં નીતીની સાથે કીરીયાના સંબંધ”ને લગતી બાબત પણ તેઓએ ટુંકમાં સુંદર રીતે રજૂ કરી છે.

અતરે સોરાબજીનાં દક્ષતર પહેલાંની તપાસ પુરી કરી બીજું હાથ ધરતાં જણાવવું જોઈએ કે તેમનાં લખાણો માત્ર કલ્પિત કે પુસ્તક અભ્યાસનેજ આધારે થયેલાં યાને Theoretical નથી પણ તેમાં જતી અવલોકન અને અનુભવનું વેહેવાર (Practical) તત્વ પણ એક સરખું નજરે પડે છે. તે મધ્યે આપણાં કર્તાએ સંસારની નબળાઈ અને સખળી બાબતોનો ભાસ આપતાં પોતાની વારતા અને વિષયો માટે જોઈતા દૃષ્ટાંતો આપણાં શેહેરનીજ સંસારી અને વેપારી જીવન ઉપરથી લીધેલા હોવાથી તે આપણને વધુ રસમય લાગે છે.

સોરાબજીનાં લખાણો ઉપરથી આપણને ૧૮૫૦ અને તે પછીનાં જીવન મુબબતો અસરકારક ખ્યાલ મળે છે, કે જે વખતથીજ તેની આબાદી અને મોટાઈનું બંધારણ થવા માંડ્યું હતું. તેનો ખલતો વેપાર અને ઉદ્યોગ—તેને ચોમેર ફરેલી નાણાંની રેલછેલ અને ઉચલપાથ—સાર પછી ટુંકાયેલો શેરસટ્ટાનો ખરાબી ભરેલો પવન અને તેથી લોકોની થયેલી પાયમાલી—એ સર્વે બીનાઓની યાદ આ પુસ્તક વાંચતાં પાછી તાજ થઈ આપણને મનન કરવાને અચ્છો ખોરાક પુરો પાડે છે. આ મુજબ કેટલાક નિરાશી ઉપજવનારા સંજોગોમાંથી પસાર થવા છતાં તે આગલો સમય નવા જમાનાની ખિલતી શરૂઆતનાં આશાજનક તત્વોથી ખાલી નહતો, જેનાં ઉગતા પ્રકાશ વચ્ચે ડુગવણી અને સંસાર સુધારાનો થયેલો આરંભ, તેનાં ફેલાવા માટેની કોશીશો અને લડતો, જીવન અને નવા જમાનાનાં પુરૂષો વચ્ચે ઉઠેલી જીકર અને મતફેરી, એ સર્વે બાબતો ઉપર તેમનાં લખાણો કાંઈને કાંઈ રોશની ફેંકતાં હોવાથી આપણાં શેહેરની અસલી તવારીખનાં અભ્યાસીને વાંચવા લાયક થઈ પડશે.

દક્ષતર બીજાંથી શરૂ થતો એમનાં લખાણોનો ભાગ પાંચમો પારસીઓની સંસારી, વેપારી, તેમજ શેરસટ્ટા વિગેરે બાબતોને લગતો છે. તેમાં “આગલા ધરાની લોકોમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જા તથા તેઓની આલચલણો સંબંધી” તથા “જરતોસતી સ્ત્રીઓમાં છુટાપણાંની જરૂર વીશે” એ નામનાં બે નિબંધો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે મધ્યે તેઓએ ધર્મપુસ્તકોને આધારે તેમજ અસલી

* જીવો દક્ષતર પહેલું—પાનાં ૪૪૭—૪૮.

ધરાનનાં પહાડી કોતરકામ, તથા ત્યાંનાં પુરાતન સિદ્ધાઓ ઉપર પાડેલી રાજરાણીની આકૃતિઓથી મળતી સાહાદતોનાં ટેકા સહિત, અસલ ધરાની સ્ત્રીઓ સંસારમાં કેવું છુટાપણું અને ઉંચો દરજ્જો ભોગવતી હતી તે અસરકારક રીતે દેખાડી આપી આપણી કામની આતુઓને તેની નક્કલ કરવાની ભલામણ કીધી હતી.

૧૮૫૧ તથા ૧૮૫૮ નાં પુરાણાં સાલમાં લખાયેલી આ આખતો તેમનાં વખતનાં રિવાજોની ખામીઓ અતાવવાને કેવી અતુકૂળ હતી તે સોરાખણએ ટાંકલા નિચલા દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ બ્નેઈ શકાશે.

* “આજ માતરે ચાર ધઆ પાંચ વરશની વાત ઉપર શેઠ અરદેસર હોરમજી વાડીઆએ, પોતાની ધણીઆનીને સાથે લઈ ફરવા તથા તેહેને દુકાનો તથા મેલામાં લઈ જવાની ચાલ કાહાડી હતી, તથા શેઠ હોરમજી ધનાપટેલના ખાનદાનનો એક ગરહસથ દીવાલીના મેલામાં પોતાની આએડીને સાથે ગાડીમાં એશાડીને ફરવા નીકલેઓ હતો; તે ઉપરથી એ અંધે ગરહસથોનો એક એ પારસી વરતમાન-પતરોએ તથા આલમના લોકોએ એહદ ગીલો કીધો હતો, કે જેથી તેઓને પોતાનો નવો સ્વખંઓ છોડી દેવાની ફરજ પડી હતી, પણ સારાં ભાએગે એ સંગલો વખત હમણાં ફેરવાઈ ગએઓ છે.”

લાગ છઠ્ઠામાં “પરસીધ પુરસો” નાં મથાળાં હેઠળ નિચલાં માનવંત અને દેશહિતકારી ઈંગ્રેજ તેમજ પારસી નરોનાં ટુંક જન્મચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે:—શેઠ અરદેસર ધનજીશાહ બાહદુર, સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેહલા એરોનેટ, શેઠ નવરોજી ફરદુનજી, સર ચાર્લસ ફાર્થસ, સર જૉન પીટર ગ્રેન્ટ, તથા જંદ અવસ્તાનાં પુસ્તકોનો ફ્રેન્ચભાષામાં તરજુમો કરનાર મોંશીયો આંકુટીલ કુ પેરોં.

એ સંધાં તેઓનાં નામ અને કામની કિમતી યાદ આપણી વચ્ચે જાળવવાનાં એક સાધન તરીકે ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમાં ખાસ કરી સર જમશેદજી જીજીભાઈ પેહલા એરોનેટ સાહેબનાં જન્મારોનો વિસ્તારીને આપેલો હેવાલ વધુ રસિલો અને વાંચવાજોગ છે. તે મધ્યે સોરાખણએ તેમની આગલી જંદગીની કેટલીક એવી લુલાઈ ગયેલી હકીકતો અજવાળાંમાં આણી છે કે જે હાલનાં વાંચનારાં-ઓને તદ્દન નવી જેવીજ લાગશે, એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરથી તેઓની જાહેર હિમ્મત અને સ્વતંત્રતાનો પણ અચ્છો ખ્યાલ મેળવવાનું બની આવશે. તેઓ એક પરોપકારી પુરૂષ તરીકે તો સર્વ ટેકાણે એક સરખી રીતે પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે, પણ તે ઉપરાંત વળી તેઓ એક કેવા સાચા સુધારક હતા, સ્ત્રી કેળવણી અને છુટાપણાંનાં ફાયદા કેવી પુખ્તરીતે સમજતા અને તેની શુભ પહેલ પોતાનાં કુટુંબ-

* જુલો દફતર ૨ જુ. પાનું ૧૬.

નાં બાનુઓથી કરી તેઓને સ્ત્રીપુરુષોની ભેગી મીજલસોમાં સામીલ કરવાની હિમ્મત બતાવ્યાથી તે વેળાનાં લોકોની કેટલી બધી ખફગી પોતા તરફ ખેંચી લીધી હતી તેનો આજનાં યુવાનોને બહુ થોડોજ ખ્યાલ હશે એવું ધારી આ ટુંક જન્મચરિત્ર વાંચવાની આપણે તેઓને ખાસ લલામણુ કરીશું. તેમાં એક ઠેકાણે તેમણે આ નામાંકીત નરની સ્ત્રી કેળવણી તરફની પિછાનનાં સર્વથી પહેલા પુરાવા તરીકે આજ પાંસઠથી વધુ વર્ષ ઉપર બનેલા એક બનાવની યાદ તાજ કરી તેઓ (સર જમ-શેદજી) સાથે થયેલી શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીની મુલાકાતનું બહુ જાણવાભેગ વર્ણન આપ્યું છે જે કર્તાનાંજ શબ્દોમાં નિચે ઉતારી લેવાભેગ ધારીએ છીએ:-

“ પરોફેસર દાદાભાઈ નવરોજીને અગરબે આપણે પુછીએ તો તેવણુ આજ આપણને શા-ખસી આપશે કે સટ્ટેનટસ શોસાએટીની તરફથી છોકરીઓની નીશાલોને સાફ આસરો માંગવા સારુ જરે તેવણુ સર જમશેદજી જીજીભાઈ ધનસદીટુશનની બાર અધીકારીઓની “પંચાએત”ની આગલ જખને ઉભા, તારે સ્ત્રીકેળવણીના ફાએદા જાહેર કરવાનું કામ પરોફેસર દાદાભાઈ નવરોજી શરૂ કરે તે આગમજ એ બાર સાહેબો મધેના વડા સર જમશેદજી જીજીભાઈએ પોતે પોતાને માથે એ કામ ઉઠાવી લીધું હતું. “પંચાએત”ના ખીજ સાહેબોને છોકરીઓની નીશાલથી નીખજતા ફાએદા વીશે સંધે હતો, પણુ સર જમશેદજીને તેહેવો સંધે નહી હતો, તેવણુ એ સાહેબોને સમગળવીઆ કે છોકરીઓને શીખાડવાથી ગેરફાએદો નહી પણુ ફાએદો થાશે, અને હેવાં બોલવાના ટેકામાં પરોફેસર દાદાભાઈને શેવટે ખુશાલી ભરેલો ઉતર મલીએ હતો કે સર જમશેદજીએ પોતે છોકરીઓની નીશાલો કાઢાડવાનો દેરાવ કીધોછે. ”

આ સંધી વિગતો દેખાડે છે કે તેઓ એક મહાન પુરુષનાં લક્ષણો ધરાવતા હોવાથી પોતાનાંજ જમાનાનાં આચારવિચારોની સાંકડી સીમામાં સંકોચાઈ નહિ રહેતાં વધુ દૂર નજર પુગાડી કામની ભવિષ્યની ઉન્નતિનાં જરૂરી સાધનો પુરાં પાડવાની પોતાની ફરજ વિચારી હતી.

ભાગ સાતમાં મધ્યે કેળવણીને લગતી અગત્યની બાબતો આવેલી છે, જેનાં સંબંધમાં તેમણે પોતાનાં કિમતી વિચારો આ પુસ્તક ઉપરાંત ખીજે પણુ અનેક ઠેકાણે જાપાદારે બહાર પાડેલા હોવાથી તેની સામટી તપાસ હવે પછીનાં પ્રકરણમાં લેવી અનુકૂળ ધારીએ છીએ.

ભાગ આઠમાં આવેલા “નાંધલા નીબંધો”માં “ આગલો અને હાલનો વખત ” એ નામનો પહેલો વિષય ધ્યાનથી વાંચવા ભેગ છે. તેમાં માણસ જાતનાં ખવાસની એક નબળી બાબતો આપણને ખ્યાલ આપતાં તેઓ વાજખી રીતે જણાવે છે કે ધનસાનો ધણુંકરીને પોતાની ચાલુ હાલતથી સંતોષ પામતાં નથી પણુ પસાર થયેલા વખતનેજ હંમેશાં ખ્યારથી યાદ કરી તેની ખુખી ગાવામાં મોજ લેછે.

સોરાબજી પોતાનાં બોલવાનાં ટેકામાં ૧૮૫૧ નાં સાલનાં મુંબઈનો ચિતાર આપણી આગળ રજુ કરે છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ કે તેની અરધી સદી આગમ્યનાં વખતને પણ લોકો આજનીજ માફક સસ્તો, સૌંદર્ય અને રળવા કમાવાનો ગણુતા અને હમણાંના જેવાજ પોકારો તે વેળાએ પણ ચાલુ સંભળાયા કરતા કે અસલ વેપારમાં કસ હતો, લુચ્યાઈ તરકટો થોડાં હતાં, લોકો ભોળાં અને શેઠિયાએ કોમહિતકારી હતા ધ્યાદી, ધ્યાદી; પણ એક પછી એક આ સઘળી પોકળ વાતોનું તેઓ અચ્છી તકરારથી ખંડન કરી આપણને બતાવી આપે છે કે આવી ફરિયાદો છતાં મુંબઈની સ્થિતિ તેા દિનપ્રતિદિન ચઢતી અને આબાદ થતીજ રહી છે.

“બણેઆ પણ ગણેઆ નહી” વાળા વિષય મધ્યે સોરાબજીએ પોતાનાં વખતમાં ચાલી રહેલી જીવન અને ધરડાએ વચ્ચેની જીકર અને મતફેરીનો આપણને કંઈક ખ્યાલ આપતાં યુવાનોની ઉદ્ધતાઈની ખામી કાઢી તેઓને તકરારી સવાલોમાં હંમેશાં સાદી સમજ અને ધીરજથી કામ લઈ પોતાનાં વડીલોનું માન જળવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

ખીજે “નસીબ શું ચીજ છે ” એ નામનો વિષય પણ વાંચવાજોગ છે. તેમાં તેઓએ તકરારી સિલસિલાથી બહુ અચ્છી રીતે બતાવી આપ્યું છે કે નસીબ જેવી કોઈ ચીજ આગમ્યથી હસ્તી ધરાવતી નથી, પણ પોતાનાં ભાગ્યને ઘડનારો કારીગર માણસ પોતેજ છે. આ વિષય ખીજા બધાઓની સરખામણીમાં સૌથી સરસ જણાશે.

“ ખરી બંદગી ” એ વિષયનાં સંબંધમાં બોલતાં ઈંગ્લંડનાં આગલા હોમ સેક્રેટરી લૉર્ડ પામર્સ્ટનનાં વખતમાં બનેલી એક ખીનાનો સોરાબજીએ ટાંકી બતાવેલો દાખલો અતરે યાદ કરવો પ્રસંગોપાત ઘઈ પડશે. તે વેળાએ ઈંગ્લંડ અને રફોટલંડ દેશમાં એવી સખત મરડી ફાટી નિકળી કે તેથી હજારો માણસોનાં મરણ નિપજવા લાગ્યાં. તે સામે કશા પણ ઇલાજ કારગત લાગતા ન હોવાથી એડીનબરો શહેરનાં પાદરીઓએ આ વજર ઉપર એક અરજી મોકલાવી તેમાં એવું જણાવ્યું કે તેણે એક ચોકસ દિવસ ઠેરવી બને દેશનાં લોકોને મરડીનાં તારણ અર્થે ભેગી બંદગી કરવા ફરમાવવું; પણ તે અરજી તેા પ્રજાની વડાથી તદન ઉલટી રીતે લૉર્ડ પામર્સ્ટને નામંજુર કરી. આથી તેની સામે ભારે લોક લાગણી ઉસ્કરાઈ અને તેનાં કામને ખ્રિસ્તી ધર્મથી ઉલટું ગણી સખત રીતે વખોડી કાઢવામાં આવ્યું. એમ છતાં આ વજરે વાળેલા ઉત્તર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની પોતાની નેમ લોકોને બંદગી કરવાથી અટકાવવાની નહિ પણ તેઓનાં ધ્યાનમાં મજબુતીથી એક વાત ઠસાવવાની હતી, અને તે એ કે ભાનાં શહેરોમાં પંચરાયલી દુર્ગંધી અને ગલીચીજ ખાંસ કરીને આ રોગનાં ફેલાવાનું મૂળ કારણ હોવાથી તે પ્રથમ દૂર કરવાનાં ઉપાયો લેવા સિવાય કશું પણ સાફ પરિણામ નિપજવવાની આશા

ફ્રાક્ટ હતી. તેના કહેવાનો ભાવાર્થ વધારે ખુલ્લી રીતે સોરાયજીનાં શબ્દોમાં ટાંકીયે તો તે આ હતો કે *“તેઓએ બે કલાક દેવલમાં જાઇને બંદગીને નામે મોહાડાં માંહેથી ફક્ત હવા ઉડારી ઘેર આવી-આને બદલે, દરએક માણસે પોતાના કપડાં તંગ કરી, એક હાથમાં પાણીનું વાસણ અને બીજા હાથમાં જાહાડુ પકડીને, શહેરો અને કસબાઓમાં જે કાંઈ ગલીઓ હોય તે ઘોઘ નાંખીને સાફ કરવી. લારડ પામરરટનના વીચાર પરમાણે દેવલ મધે બે કલાક બરબડી આવીઆના કરતાં જાહાડુ અને પાણીથી ગલીઓ દૂર કરવાની અંતકરણની બંદગી પરમેશ્વરને વધારે પસંદ પડશે. ટુંકામાં લૉડ પામરરટને જણાવીઉં કે ખોદાતાલાની હજુર બંદગી કરવાની બે રીત છે. તેમાં એક “કરતુક બંદગી” અને બીજી “મોહોડેની બંદગી.” માણસ જે ખોદાતાલાનો હોકમ માનીને ચાલે, અને ખોદાતાલાએ ખતાવેલા એલાજ પોતાના તનમનથી બજાવે, તો તે “કરતુક બંદગી” કહેવાય છે, અને એ “કરતુક બંદગી” મોહોડે બોલેલી બંદગીના કરતાં સરસ અને ખોદાતાલાને પસંદ પડતી છે.”

એ વતરોગે તેમાં બીજા પણ નિબંધો વાંચવા લાયક છે, જેવા કે “વખતની કીમત” “વચલે વાંધેની સથીતીનું સુખ,” “હીમત અને હીચકારાપણું.” “ઈંગરેજ લોકોનું દેશ હીતકારીપણું,” “ઈંગરેજ અને દેશી સ્ત્રીઓની નીતી સંબંધી.”

લાગ નવમાં મધ્યે આવેલી “સંસાર ઉપીઓગી વારતાઓ” ઉપરથી સોરાયજીની રમુજ અને કલ્પિત લખાણો કરવાની અચ્છી શક્તિ જણાઇ આવે છે.

“નાસતીક નીશાલીઓ” એ નામની પહેલી વારતા મધ્યે તેમણે પોતાનાં ધર્મ કે ખોદાને નહિ માનનારા એક કાચી બુદ્ધિનાં જવાન્યાનું કલ્પિત ચિત્ર રચી કરી તે પુરુષ એક કેળવાયલા અથોરના-નનાં સમાગમમાં આવતાં તેની ડહાપણુ ભરેલી સમગ્રવટ અને તકરારથી અંતે મહાત થઇ કેવો ઠેકાણે આવે છે તે અસરકારક રીતે દેખાડી આપ્યું છે. તે પછી “છોકરો અને ગુલાબનું પુલ” નામે એક સુંદર નાની વારતા આજકાનાં મગજ ઉપર કુમળી વચથી કેળવણીનો હદ બહાર બોલે નાખવાનાં ગેરફાયદા દર્શાવવા માટે લખાયેલી આપણાં જોવામાં આવે છે.

એ ઉપરાંત ૧૮૬૮ નાં સાલનાં “રાસ્ત ગોફતાર”માં પહેલાં પ્રગટ થયેલી “રતમ મડમ” નામની એક રમુજ વારતાની પણ અતરે નોંધ લેવી જોઈએ. તેમાં ઉપલે નામે એક હિરમતવાન પારસી બાઈ પોતાનાં સુધરેલા સંસારનો ખ્યાલ આપતાં મોટે ઘેર પરણેલી પોતાની એક બેનનાં સાસરિયાં કુટુંબનાં અસલી રાહરિવાજોની ઠેકડી કરી લાંબાં બાતુઓની પરતંત્ર અને છુટાપણાં

* જુઓ દફતર ૨ જી. પાનું ૨૩૫.

વિનાની શુંદગી સાથે પોતાની વધુ ગરીબ તોયે સુખભરેલી સ્થિતિની સરખામણી કરતી હોય એવું એક કલ્પિત ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. આ વારતાને રમુજમાં તેઓએ પોતાનાં બેટી બાઈ રતન-બાઈનું નામ આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત તેમાં બીજી વારતાઓ પણ છે.

ભાગ દશમો “રાજદુઆરી બાબદો”ને લગતો છે. તેને મથાળેનાં બે વિષયો “હીંદુસ્થાનમાં પેહેલી લોહોડાંની સડક” તથા “આપણું જમીનનું મેહશુલ” ખાસ વાંચવા લાયક છે. બીજી બાબતો મધ્યે તેઓએ ખ્રીટીશ હકુમતની ખુબી અને ફાયદાઓ ઉપર વિવેચન કરતાં દેખાડી આપ્યું છે કે હિંદી બળવા વખતે હોલકર, સીંધીયા અને નીલમ જેવાં દેશી રાજ્યો ખ્રીટીશોની પડખે રહ્યાં તેમાં તેઓની મૂળ તેમ જુદા પોતાનાંજ લાભોનો દુરંદેશીથી ખ્યાલ કરી ખ્રીટીશ રક્ષણ હેઠળ પોતાની સત્તા અને હકુમત જાળવી રાખવાની હતી.

આ ભાગને છેડે તેઓએ જુદે જુદે વખતે સરકાર ઉપર લખેલાં ત્રણ અગત્યનાં ઈંગ્રિજી પત્રકો પણ દાખલ કર્યાં છે જે આ પુસ્તકનાં પાછલા ભાગમાં ફરી પ્રગટ કરેલાં જણાશે.

દફતર ખીજનાં છેલ્લા અને અગીઆરમાં ભાગમાં કેટલીક પરચુટણુ બાબતો તથા મુસાફરીનાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે. તેમાં પાંચમાં વિષય મધ્યે ૧૮૦૨ નાં વરસનાં ઈંગ્રિજી કેલેન્ડર અને ડાયરેક્ટરીને આધારે તેઓએ રજુ કરેલી જુનાં મુબંધને લગતી કેટલીક વિગતો જાણવાબેગ અને રસિકી છે.

સોરાબજનાં મુસાફરીનાં વર્ણનોમાં ખાલેસ કુદરત અને ઉંચા હુન્નરો તરફની તેમની ઉમદા પિંચાનશક્તિનો આપણને અચ્છો ભાસ થાય છે. દાખલા તરીકે તેઓ આગ્રાનાં પ્રખ્યાત “તાજ-મહાલ”ની ખુબસુરતીનું નિચલા સુંદર શબ્દોમાં વર્ણન કરતાં તેને મીલેનનાં જગપ્રસિદ્ધ દેવળની સરખામણીમાં ક્રવી સરસાઇ આપે છે તે આપણે જોઈએ.

* મેં ઇટાલી દેશમાં મીલાન શહેરનું મોહોટું દેવલ જોઈજી છે, કે જે પણ તાજ માહાલની માફક સંગેમરમરના પથ્થરથી બાંધેલું છે, અને તેહનીજ માફક દુનીઆં મધેની એક જોવા લાગેક ઇમારત તરીકે ગણવામાં આવે છે, પણ તાજમાહાલના કરતાં જોકે મીલાનનું દેવળ ઘણું મોહોટું છે, તોપણ આંખને ખુશી ઉપજવનાર તથા પેઆર મેલવનાર રોનક અને ખુબસુરતીમાં આ તાજમાહાલની બરોબરી તે કરી શકતું નથી. તાજમાહાલનું કદ કાંઈ નાધેલું નથી, તો પણ તે એક ખુબસુરત રમકડું છે જે જોએઆ તરતનું બનાવેલું હોએ હેવું દેખાએ છે, જેહેને જોતાં જોતાં આપણે

* જુઓ દફતર ખીજું. પાનું ૫૧૫.

યાકતા નથી. સોભાં આબદાર મોટાં મોતીની એક માલા હાથમાં પકડે, અને પછી તાજ માહાલની સાંમણે જાળને ઉભા રહેવો, તો મોતીના કરતાં તાજને જોવાનું મન તમારું વધારે થાશે.”

એ ઉપરાંત હિંદ અને યુરોપની મુસાફરી વેળાએ જગત્સાક્ષારા કામો કરી જનારા મહાન નરોની કબરોની મુલાકાત લેતાં તેઓનાં અંતઃકરણમાં કેવો ભાવિક જુસ્સો (Hero-Worship) પેદા થયો હતો તેનો અસરકારક ખ્યાલ નિચે ટાંકેલા ફકરા ઉપરથી આપણને આવી શકશે.

* “ તા. ૮ મી માર્ચ ૧૮૬૬-આગરેથી આસરે પાંચ માહલની વેગલાઇએ સેકંદરા નામની એક જગો છે જ્યાં શેહેનશાહ અકબરને ભુમીદા કરેલો છે તે મુકામ આજે બપોર પછી જોએઓ હતો.....
અકબરશાહની કબરની નજદીક ઉભો રહેતાં તેહેનો નમસકાર કરવાનું મહને ખુદરતી રીતે સુજી હતું. હવે જો સેજદો પારીસ મધે ને પોલીઅન બોનાપારટની કબર હજુર માહારેથી થાએઓ હતો.”

સોરાબજીનાં પુસ્તકોની તપાસ અતરે ખતમ કરતાં આપણે જણાવવું જોઈએ કે તેઓ એક અચ્છા લેખક હોવા છતાં એક બોલનાર તરીકે તેવા ફતેહમંદ હતા નહિ. તેઓ જાહેરમાં ભાષણ કરતાં કોઈકોઈવાર અચ્છી જતા અને થોડીક પણ વિચાર કરવા પછીજ પોતાનું બોલવું આગળ ચલાવી શકતા. આ મુજબ તેઓમાં જોઈતી છટા અને સરળતાની ખુટ હોવાને કીધે તેમનાં સંગીન અને ડહાપણ ભરેલાં વચનોની અસર સાંભળનારાંઓ ઉપર જેવી જોઈએ એવી થઈ શકી ન હોય એ બનવાજોગ છે.

આ પ્રકરણ ખતમ કરવા આગમ્ય આપણે સોરાબજીનાં ખાનગી પુસ્તકખાનાં વિષે બોલવું જોઈએ. આ સુંદર વિદ્યારૂપી વાડીમાં તેઓએ પોતે પસંદ કરેલાં કિતાબી ઝાડોની ઘટા બનાવી તેની તમામ રચના અને ગોઠવણ પોતાની મન-કલ્પના મુજબ કરેલી હોવાથી તેમાં ફરતાં ફરતાં જાણે અમે તેઓનું જ મન વાંચીએ છીએ-તેમનાં વિચારો અને વલણ, શોખ અને પ્રકૃતિનો રસિલો અભ્યાસ કરી તેમની જ જીવનની છાંયા તેમાં જોઈએ છીએ. આ દિલખુશ બગીચામાં તેઓએ પોતાનો અવકાશનો વખત કેવો વિશ્રાંતિમાં પસાર કર્યો હતો ! તેની ઘટાઓ વચ્ચે સહેલ કરતાં તેમની હાજરી અને હસ્તીનાં ભણકારાઓ જાણે આજે પણ અમારે કાને પડે છે, અથવા એકાદ પુસ્તકરૂપી ઝાડનાં ખુલતાં પાનોનાં શીતળ છાંયા હેઠળ ખેસી આસપાસ પંથરાયલાં વિચારરૂપી ફુલો (જેમાંથી તેઓએ પોતાની જીવનની માટે ડહાપણનું મધ એકઠું કર્યું હતું) નો સુગંધ લેતાં આ નરતીજ પ્રિય યાદ આપો-આપ દિલમાં ધાઈ આવે છે. હાં એક વેળા તેઓનું મન જાણે વાસો કરી રહેલું હોવાથી એ જગ્યા એક કુટુંબી મિલકત અથવા એક પવિત્ર તીર્થ-સ્થળ જેવીજ અમોને સદા લાગતી રહેશે.

* જુઓ દક્ષર ખીજું પાનાં ૫૧૮-૧૯.

આ પુસ્તકખાનાંમાં આશરે એક હજાર કિતાબોનો સંગ્રહ કરેલો છે. તેમાં જુદા જુદા દેશની તવારીખ અને ધર્મ (ખાસ કરીને અસલી ધરાનની તવારીખ અને ધર્મ સંબંધી, યુરોપિયન વિદ્વાનોને હાથે લખાયલાં) તેમજ વેપારી બાબદો (બેંકીંગ, કરંસી, પોલીટીકલ ઇકોનોમી વિગેરે) ને લગતાં ઇંગ્રેજી પુસ્તકો મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત *હિંદી બાંધકામ, †કાવ્યો, નિબંધ, નવલકથા, જીવનચરિત્રો, મુસાફરીનાં વર્ણન, તત્વજ્ઞાન (શીલસુશી) તર્કશાસ્ત્ર (Logic) વિગેરેને લગતી ચોપડીઓ પણ જોવામાં આવે છે, જે ઉપરથી કોઈ અમુક બાબતો સંબંધીજ માત્ર નહિ પણ સાહિત્યની જુદી જુદી શાખાને લગતી કિતાબોનાં તેમનાં સામાન્ય ઓહોળાં વાંચન અને અભ્યાસનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાનું બની આવશે. વળી આપણાં શહેરની તવારીખ અને ખિલવણી ઉપર ચાલુ અજવાળું નાખનારાં એક સાધન તરીકે તેઓ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનાં કોલેન્ડર અને ડાયરેક્ટરીનાં પોતાઓ પણ સાલવાર એકઠા કરી ગયા હતા. તે સાથે એનસાઇકલોપીડીયા બ્રિટાનિકા જેવી જંગી કિતાબોની હારમાળા તેઓએ ખરીદી થોડુંક સુધી પોતાની લાઇબ્રેરીમાં રાખવા બાદ પાછળથી બાંધી લી. શા. બંગાળી કન્યાશાળાનાં પુસ્તકખાનાંને ભેટ કીધી હતી.

ગુજરાતી પુસ્તકોમાં, ધરાનની તવારીખ અને જુજરથોરતી ધર્મ સંબંધી ચોપડીઓ, હિંદી કવિતાઓ, તેમજ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રગટ થયેલી ગુજરાતી કવિઓની પ્રાચીન કાવ્યમાળા વિગેરે જોવામાં આવે છે.

એ ઉપરાંત આજ ધણાંક વર્ષોની વાત ઉપર બહાર પડેલી આપણી કામને લગતી ફટલીક કિતાબો પણ અતરે જાળવી રાખવામાં આવી છે. તેમાં મુંબઇનાં અસલી પારસી શેડિયાઓ તેઓની રાહરીતિ, પંચાયતનું બંધારણ (અકસર કરી તેનાં સંબંધમાં મરહુમ પહેલા સર જમશેદજી તરફથી લખાયેલી કિતાબ, “ખોલાસે પંચાયત”), કખીસાને લગતી ભાંજગડ, વિગેરે બાબતો ઉપર નજર નાખતાંજ કામની આગલી સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાનું બની આવે છે. આ પુસ્તકોમાં હાથે લખાયેલી એક કિતાબ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે નવસારીવાળા પ્રખ્યાત દેશાઈ ખુરશેદજી ટેહેમુલજીનાં વસિયતનામાંની એક નક્કલ છે.

* હિંદુસ્તાનનાં પ્રખ્યાત બાંધકામ, કોતરકામ વિગેરેને લગતી, તેમજ આપણાં દેશમાં વસ્તી પ્રભળી જુદી જુદી જાતોનું વર્ણન આપનારી, ચિત્રો સાથની મોટી સુંદર કિતાબો.

† એમાં ટેનીસન અને હોગાર્થ (Hogarth) નાં કાવ્યોને લગતી ચોપડીઓ જેમ મોટાં કદની તેમજ સુંદર બાંધણી અને ચિત્રો સાથની બહુ કિમતી છે.

‡ આ માંહેલી એક, ઇબ્રાહીમ બા માએનીની કિતાબ જંદ હરફે તેનાં ગુજરાતી તરજુમા સાથે સુરતવાળા મરહુમ દસ્તુરજી ટેમુલજી નવરોજજી સંજ્ઞાનાં હાથની લખાયેલી તેમજ ૧૮૮૨ માં નક્કલ કરાવી પોતા પાસે રાખી છે.

સોરાબજનાં પુસ્તકખાનાંમાં અસલી ધરાનને લગતી કૈન્ય ભાષામાં પ્રગટ થયલી જંગી ક્રિતા-ખોનો પણ કિમતી *સંગ્રહ હતો. તેમાં આપણાં પુરાણાં અને કીર્તિવંત દેશનાં નામીયાં બાંધકામ, ક્રાતરકામ વિગેરેનાં સંખ્યાબંધ મોટાં ચિત્રો જોધતા ખુલાસા અને વિગતો સહિત આપેલાં જણાતાં. આ પુસ્તકોની ખરીદી પાછળ સોરાબજએ મોટી રકમ ખરચી હતી અને મુખ્ય કરી તે મધ્યેથીજ તેઓએ પોતાનાં “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો”નાં દફતર પહેલાંનાં પ્રથમ ભાગ (પુરાતન ધરાનનાં બાંધકામ, ક્રાતરકામ, વિગેરેને લગતા) માટે જોધતાં િચિત્રો લીધાં હતાં.

સોરાબજનાં કહેવા પ્રમાણે તેઓએ આ પુસ્તકખાનાંની ઘણીખરી ક્રિતાઓ-ક્રાઈ આખી તો ક્રાઈ ઉપર તળેથી-વાંચી હતી. તેમાં કેટલેક ઠેકાણે તેઓએ પેન્સીલનાં કાપા પાડી પોતા તરફની ટીકા અથવા નોંધ કરી લીધી છે.

સોરાબજ જેમ પોતે એક અચ્છા લખનાર હતા તેમ સાહિત્યનાં એક ખરા સાલક અને ઉત્તેજક તરીકે પણ તેટલાજ જાણીતા હતા. તેઓએ પોતે નિબંધો અને ચોપાનિયાંઓ લખવા ઉપરાંત

* આ સંગ્રહ અમોએ થોડાજ વખતની વાત ઉપર કૈન્ય ભાષાથી માહિતગાર અમારાં કુટુંબનાં એક અતલગનાં ખેશીને ભેટ કર્યોંછે.

† આ ચિત્રોની પસંદગી કયાં પુસ્તકોમાંથી કરવામાં આવી અને તે કાણ તરફથી અને કેવી રીતે પ્રગટ થવા પાગ્યાં તેને લગતો ખુલાસો સોરાબજનાં “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો”નાં દફતર ૧ લાં. પાને ૨૬ ની નોંધમાં નિચે મુજબ છે:-

જગત પરેમી ચોપાનીયાં મધે આ બાબદને લગતાં જે ચિત્રો પરથમ જોડવામાં આવીયાં હતાં તેઓની જગોએ ચાર જુદાંજ ચિત્રો અતરે હમોએ આપીયાં છે. એ ચિત્રો અને આ દફતર માંહેલાં ખીનં ઘણાં ખરાં ચિત્રો પુરાતમ ધરાન સંબંધી જે ફરેંચ ગરંથો ઉપરથી પસંદ કરીને હમોએ લીધાં છે, કે જે ગરંથો હમારા હાથમાં આગલ આવેલા નહીં હતા. એ માંહેલો એક ગરંથ જે મ. ફલાનડીન અને મ. કોસ્ટાનાં નામોથી ચોલખાએછે તે છ મોહોટાં કદનાં દફતરોથી સમાપત થાએલો છે, તેહેનાં પાંચ દફતરો તમામ સુંદર અને આબેહુબ ચિત્રો તથા નકશોથી ભરેલાં છે, અને તેઓ વીશેતું વરણુન તેહનાં પેહલાં દફતર મધે આવેલું છે. હેતું જોવામાં આવે છે કે ઈ. સ. ૧૮૪૦-૪૧ નાં વરશમાં ફ્રાંસનાં પાદશાહની તરફથી ધરાનના શાહાની દરબાર ખાતે એક એલચીને મોકલવામાં આવેઓ હતો, તે એલચીખાતાંની સંગાથે ફ્રાંસની “લઇનસીટીટુટ” નામની વીદવાન મંડલીની બલામણુ તથા ગોઠવણુથી ફરેંચ સરકારને ખરચે કેટલાએક પુરવીન ચીતારાઓ તથા ઈમારતના નકશો બનાવનારાઓને મોકલવામાં આવીયા હતા, તેઓની કારીગરી તથા મેહેનતનાં ફલ તરીકે આ ઉમદા ગરંથ ફ્રાંસની સરકારે પાછલથી મોહોટા ખરચે છપાવી પરસીધ કીધોછે. ખીજે ગરંથ જોહના ચિત્રો પણ હમોએ ઉપીઆગમાં લીધાંછે તે મ. ટકરીએનો બનાવેલો જે દફતરોમાં પરગટ થાએ-ઓછે, તેહનો છેલો ભાગ ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પારીસ મધે છપાએઓ હતો. એ ગરહસથ પણ ફ્રાંસની “લઇનસીટીટુટ” મંડલી સાથે સંબંધ રાખતો હતો. ઉપલા બંધે ગરંથો પુરાતમ ધરાનનાં ચિત્રોની બાબદમાં આગલા સરવે ગરંથો કરતાં ઘણાં સરશ છે તેમાં કસો સંધે નથી.

ખીજાઓ પાસે પણ ધનામો આપીને લખાવી તે પોતાને ખરચે છપાવ્યાં હતાં. વળી તેઓ ગુજરાતી પુસ્તકોનાં મોટા ખરીદદાર હતા અને શું પારસી કે શું હિંદુ લખનારાઓ પાસે પુસ્તકો રચાવી પ્રગટ કરાવ્યાં હતાં. લખનારાઓને ઉત્તેજન આપવા ઉપરાંત સારા નાટકોનાં પણ તેઓ એક હિમાયતી હતા. દાખલા તરીકે ૧૮૬૮ નાં સાલમાં શેઠ કેપુશર નવરોજી કાપ્રાજીની આગેવાની હેઠળ સ્થાપવામાં આવેલી “વિક્ટોરીયા નાટક મંડળી”નાં ખેલોની તપાસ કરવા તથા જોઈતી સલાહ આપવા માટે નીમાયલી કમીટીમાં તેઓ સામીલ હોવા જોડે એ મંડળીનું ખુદ નામ પણ તેમણેજ આપ્યું હતું. તેની પિછાનમાં આ કુંપનીએ તા. ૨૬ મી અક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીનાં લાભ અર્થે એક ખેલ ભજ બતાવી સોરાબજીની સ્તુતીનું ગાયન શરૂઆતમાં ભેગે અવાજે ગાઇ સંભળાવ્યું હતું. આ ખેલથી ઉપજેલી આવક નિશાળ મંડળીને ભેટ આપવામાં આવી હતી.



પ્રકરણ ૧૯ મું.

કેળવણીને લગતી ખાખતો ઉપર સોરાખજનાં સામાન્ય વિચારો-આપણાં શહે-રની ખાનગી નિશાળો અને તેથી છાકરાઓની ચાલચલણ ઉપર થતી માઠી અસરો વિષે એમણે “રાસ્ત ગાફતાર” મારફતે જગાડેલી ચર્ચા-કેળવણીને લગતું કમીશન અને સોરાખજની જીખાની.

કેળવણીનાં કામમાં સોરાખજએ પોતાની જીંદગીનો ધણોક ભાગ રોકી કેવી અમૂલ્ય સેવાઓ ખબવી હતી તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ; એટલા માટે તે સંબંધી એમનાં પુખ્ત અને અનુભવી વિચારોની અતરે તપાસ લેતાં તેઓએ પોતાનાં “ચૂંટી કાઠાડેલાં લખાણો”નાં દફતર ખીજાં મધ્યે “કેળવણી સંબંધી ખાખટો” નાં મથાળાં હેઠળ સમાવેલા અગત્યનાં વિષયો તથા ૧૮૮૨ માં કેળવણી કમીશન સન્મુખ આપેલી જીખાની તેમજ ખીજાં પરચુટણ લખાણોનો તત્વસાર અતરે રજી કરવાની જરૂર જોઈએ છીએ. એમનાં કેળવણીને લગતા વિષયોનો સામટો અભ્યાસ કરતાં તેનાં પેટાં-માં સમાયલી જીદી જીદી ખાખતો અને સવાલોનાં ખોહોળા વિસ્તાર ઉપર તેમણે કેવી નજર દોડાવી હતી તેનો અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી, કારણ કે તેમાં તેઓએ તન અને મન, નીતિ અને ધર્મ, હુમર, ઉદ્યોગ અને વેપાર વિગેરે અનેક જાતની તાલીમ વિષે ખોલતાં તે નાના કે મોટાં, સ્ત્રીઓ કે પુરૂષો, ગરીબ કે તવંગર વર્ગને કેવી રીતે આપવી, તથા તેઓ વચ્ચે પ્રાથમીક અને ચઢતી કેળવણી-નાં ફેલાવાનાં શા ઉપાયો લેવા તે વિષે જાણવાજોગ વિવેચન કરેલું છે.

સર્વથી પહેલાં ધર્મની કેળવણીનાં સંબંધમાં સોરાખજનાં વિચારો કેવા હતા તે આપણે જોઈએ. તેને તેઓ ખે વર્ગમાં વહેંચી નાખે છે; એક નીતિની અને ખીજી ક્રિયાની કેળવણી; તેમાં પહેલીને તેઓ કુદરતીજ સરસાર્ધ આપી જણાવે છે કે નીતિનાં ઉમદા ફળની જાળવણીને ખાતર તેની આસપાસ ક્રિયાનાં કોટલાંની જરૂર જોઈ કેટલેક દરજ્જે કપૂલ રાખવી જોઈએ, પણ જ્યાં ખુદ નીતિનો તરીકા ધ્યાનમાં લેવાયાને બદલે માત્ર ક્રિયામાંજ ધર્મ સમજવામાં આવતો હોય ત્યાં તે પોતાનું ઉંદુ રહસ્ય ગુમાવી દઈ માત્ર વેહેમ અને અજ્ઞાનતાનુંજ સાધન થઈ પડે છે. ખાસ કરી આપણાં ખોખેદોને મળતી ધર્મ કેળવણી વિષે તેઓ એક ઠેકાણે ફરિયાદ કરતાં જણાવે છે કે તે તો ખરી નીતિની તાલીમને ભોગે ફકત બહારની ક્રિયાઓ અને લણતરોમાંજ સમાયલી ધારવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે એક ખોખેદ જો ક્રિયા કામમાં કાંઈ ખાખી કરે તો તે ઠપકાને પાત્ર ગણાય છે, પણ તેજ જો ચોરી કરતાં, જીકું ખોલતાં કે એવીજ ખીજી લુચ્યાઈ કરતાં પકડાય તો તેની ખોખેદીને કશી અલવલ આવતી નથી, જે ખીના ખરેખ અફસોસકારક ગણાય.

ખીજું સામાન્ય રીતે નિશાળોમાં આજકાને ધર્મ-કૃળવણી માત્ર મોંઢેનાં ભણુતરની નહિ પણ તેમનાં અંતઃકરણની ખરી ખિલવણી થાય એવી રીતે આપવામાંજ તેઓ ખરો લાલ સમાયલો ધારતા, પણ ખાસ કરીને સરકારી શાળાઓ કે જ્યાં જુદીજુદી કામનાં વિદ્યાર્થીઓ ભેગા શિક્ષણ લેવાને લીધે ધર્મ-કૃળવણી આપવાનું નહિ બની શકે એવું હોય ત્યાં નીતિનાં સામાન્ય સખકા જુદા જુદા પાઠો કે નાની નાની વારતાઓ મારફતે ખચ્યાંઓને શિખવવા સારૂ તેમને લાયકની ચોપડીઓ બહાર પાડવાની અગત દર્શાવતાં તેઓ જણાવેછે કે નીતિ દરેક ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ જેવી હોવાથી તેનું શિક્ષણ કેટલેક દરજ્જે ધર્મ-કૃળવણીની જગ્યા રાખી આજકાને પાછલી જીંદગીમાં બલા અને ઉપયોગી શહેરી ખનવામાં મદદ કરે એવું છે.

ધર્મ-નીતિનાં સવાલને સોરાખજી વળી એક જુદીજ આજુથી તપાસતા આપણે જોઇએ છીએ. તેમનાં વખતમાં ઇંગ્રેજ કૃળવણીને બદનામ કરી કેટલાકા તરફથી એવું કહેવામાં આવતું કે તેથી આ દેશનાં વિદ્યાર્થીઓની પોતપોતાનાં ધર્મ ઉપરની આસ્થા ઉઠી જવા લાગી છે, પણ તેવા પુરૂષોને સોરાખજીનો અસરકારક જવાબ એ હતો કે ઇંગ્રેજ કૃળવણીએ તો સામી દેશનાં જુદા જુદા ધર્મોને તેની પડતીમાંથી ઉગારવામાં આડકતરી મદદ કીધી છે, કારણકે તેથી તાલીમ પામેલા દેશીઓમાં પોતપોતાનાં મજબૂતનો ઉઠો અબ્યાસ કરવાની ખાએશ ઉત્પન્ન થવાથી વખતનાં વહેવા સાથ દીનમાં દાખલ થયલા ખોટા વેહેમો દૂર કરી તેની સ્વચ્છતા બહાર લાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે; તેનાં શુભ દાખલાઓ હિંદુસ્તાનમાં ઉભી થયલી જુદી જુદી સમાજો ગણી શકાશે, જે દેશનાં લોકોને દેખીતો કાયદો કર્યા વિના રહી નથી.

તનની ખિલવણીનાં સવાલ ઉપર આવતાં તેઓ આજકાની તનદુરસ્તીનાં કાયદા માટે ત્રણ ચીજ અવશ્યની ગણે છે. (૧) ખુલ્લી હવા. (૨) પુષ્ટિકારક ખોરાક, (૩) ચોખ્ય રમતગમત અને કસરત. આ આખતમાં તેમનાં કેટલાક વિચારો ચાલુ સમયને પણ એકસરખા લાગુ પડતા હોવાથી તે ટુંકમાં નિચે રજુ કરીશું.

તેમના કહેવા મુજબ ધણાંક માખાપો પોતાનાં આજકાની કૃળવણીનાં સંબંધમાં કાંઈ એવાજ ભુલ ભરેલો ખ્યાલ ધરાવે છે કે તેઓ જેમ અબ્યાસમાં વધુ વખત રોકે તેમ વધુ જલદી શિખી હુશિયાર થાય; જેને અનુસરીને કામ લેતાં તેઓ આજકાને થોડી પણ વિશ્રાંતિ આપવાને બદલે છુટીનાં દિવસો ઉપર કે સાંજે ફરવા જવાને વખતે ધરમાં ગાંધી રાખી ખાનગી માસ્તરો પાસે અથવા ખીજી હરેક રીતે પાઠો ભણવાની ફરજ પાડે છે, પણ તેમ ક્યાંથી કાંઈ ખચ્યાંઓની મનશક્તિ ઉતાવળે ખિલી શકતી નથી. દાખલા તરીકે એક માણસ પોતાની ભુખ પ્રમાણે અંદાજસર ખોરાક લેતો હોય તો

તેથી બેશક તેને ફાયદો થાય, પણ હદ ઉપરાંત ખાવાથી ઉલટું તનદુરસ્તીને નુકસાન પોંહોંચે, તેજ પ્રમાણે કુળવણીની આયતમાં પણ સમજી તન અને મન વચ્ચે રહેલો સંબંધ પિછાનવો જોઈએ.

ખીજું. કટલાકા બહારનાં દેખાવ અને પોશાક પાછળ વધુ પૈસો ખરચી ધરમાં બાળકા અને કુટુંબીઓને સારો ખોરાક આપવાની વાણી કરેછે, પણ તેથી તનદુરસ્તીને મોટું નુકસાન પુગ્યા વિના રહેતું નથી, માટે તેમ કરવાથી તેઓએ સદા દૂરજ રહેવું જોઈએ.

તનની ખિલવણીનાં એક સાધન તરીકે બાળકાને ખડતલ બનાવવાની તાલીમ અવશ્યની વિચારી સોરાબજી તાલેવંત કુટુંબનાં દેશી (અકસર કરી પારસી) માયાપોને આગ્રહ કરેછે કે તેઓએ પોતાનાં બચ્ચાંઓને નાનપણથીજ ખોટા લાડમાં નહિ ઉધારતાં તાઠ તડકું સોસવાની આદત પાડી તેઓમાં હિમ્મત અને મરદાનગી ભરેલા ગુણો ખિલવવા કે જેથી આગળ જતાં હરેક મુસિબત અને રંજ સામે તેઓ કમર કરી ક્તોહમંદી સાથ પોતાનો રસ્તો લેવાને આપોઆપ સામર્થવાન થાય. આ કારણસર બાળકાને ખુલ્લી હવામાં રમતગમત અને કસરતોનો લાભ આપી તેમને તરવા, ઘોડા ઉપર બેસવા તથા હથિયારો વાપરવા જેવા સુધરેલા દેશોને અનુસરતા હુજરો શિખવવા જોઈએ. તેમનાં મત મુજબ તનની આવી ખિલવણી વિના માત્ર મનનીજ ઉંચી તાલીમ માણસને સંસારમાં ઝાઝી કામ આવતી નથી પણ સામી હરકતકર્તા થઈ પડે છે કેમકે તેથી તો તે ધણીક વેળાએ નાણુક ચાલનો, શીસીઆ-રીખોર અને પોતા માટે ઉંચો વિચાર ધરાવનાર બની તન રગડી મેહેનત કરવાનું કામ પોતાની શક્તિ અને દરજ્જાથી ઉતરતું સમજી વેપારઉદ્યોગની તીક્ષ્ણ હરીફાઈમાં કુદરતીજ પછાત પડી જાય છે. આ આયતમાં આપણાં વડવાઓએ જાતી મેહેનતથી આગળ વધી અસલ ચીનનાં વેપારમાં કેવીકીતિ મેળવી હતી તેની તેઓ યાદ આપી પોતાનાં વખતનાં જવાન્યાઓને અચ્છી ચીમકી લગાવેછે.

તનની તેમજ નીતિ અને ધર્મની તાલીમ પછી વેહેવાર કુળવણીનાં સવાલ ઉપર આવતાં જણાવવું જોઈએ કે તેઓ આપણી શાળાઓમાં વેપારી તાલીમ-અકસર કરી દેશી નામું-દાખલ થયણું જેવાની મજબુત ખાહેશ ધરાવતા, કારણ કે તેનું જ્ઞાન પાછળથી દુનિયાદારીનાં કામકાજ અને વેહેવારમાં ધણું ઉપયોગી થઈ પડેછે એવું તેમનું વાજખી મત હતું.

હવે દેશની ઉન્નતીનાં એક અગત્યનાં સાધન-હુજરની તાલીમ-નાં સંબંધમાં સોરાબજીનાં વિચારો કેવા હતા તેની આપણે તપાસ લઈએ. આ જાતની તાલીમ તેઓ અકસર કરી આપણી હાઈસ્કૂલો-માં દાખલ કરાવવા માગતા, કારણ કે તેઓને એવો વિચાર હતો કે છોકરાઓને કિતાબી કુળવણી સાથે સુચાર, લુહાર, કંપોઝીટર, યુક્યાઇન્ડર કે એવોજ ખીજે કાઈ હાથનો હુજર શિખવ્યો હોય તો

તે પાછળથી તેમને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા વિના રહે નહિ. તેઓનાં કહેવા મુજબ ખુદ વિલાયતમાં જ્યારે એવી તાલીમને અવશ્યતા ગણી અમીર ઉમરાવોનાં છોકરાઓ અને શાહાબદાઓને વટિક તેનો લાભ આપવામાં આવે છે ત્યારે આપણાં દેશ માટે તો તેની ખાસ વધુ અગત્ય પિછાનવી જોઈએ, કારણ કે તે વિના આપણાં વિદ્યાર્થીઓને (તેઓ અકસર કરી પારસીઓ માટે કહે છે) પાછલી હંદગીમાં ઈંગ્રેજ કલાર્ક અથવા મેહેતાગિરીનાં એકજ કામમાં ઝીપલાવવું પડતું હોવાથી ચોમેરની તીક્ષ્ણ હરી-કાઈને લીધે તેઓ કુદરતીજ રોજીનું પુરતું સાધન મેળવી શકતા નથી અને છેવટે ઈંગ્રેજ કુળવણીને બદનામ કરે છે; માટે તેની જોડેજોડ જો હુન્નરની તાલીમ પણ આપવામાં આવી હોય તો એવી મુશ્કેલીઓ આપોઆપ દૂર થઈ જાય.

ખીજા હાથ ઉપર આપણાં દેશનો કારીગર વર્ગ પોતાનાં ધંધાની માહિતી ઉપરાંત લખવા વાંચવાની તાલીમ પામેલો ન હોવાથી જાતી અક્ષરનાં બળે પોતાનાં હુન્નરમાં સુધારો કરવાની કશી હોંસ કે આવડ ધરાવતો નથી પણ માત્ર ગુજરાન જોગું પેદા કરવા ઉપરજ સંતોષ માની લે છે. પરિણામમાં કુળવણી (જેનો હુન્નરની તાલીમ પણ એક ભાગ છે) નો ઉમદા હેતુ જે દેશનાં લાભ આગલ વધારવાનો હોવો જોઈએ તે સફળ થઈ શકતો નથી.

દેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગની ખિલવણી કરવાની ખાસ અગત્ય તેઓ જે કારણ બતાવે છે તે વાજબીજ છે, કે વખતનાં ફેરફાર સાથે હિંદને પશ્ચિમનાં મુલકોથી આયાત થતી સસ્તી અને સોજી બનાવટો સાથે હરીકાઈમાં ઉતરવું પડતું હોવાથી અતરેનાં કારીગરોનો રોજગાર ધીમે ધીમે ઘટતો જઈ પડી ભાગવાની અણી ઉપર આવી પુગ્યો છે માટે તેને સજીવન કરી દેશનો પૈસો પારકે હાથ જતો અટકાવવાનાં યોગ્ય ઉપાયો લેવા જોઈએ.

આ બાબતની છેવટે સોરાબજીનાં કહેવાનો મૂળ ભાવાર્થ તેમનાંજ શબ્દોમાં ઉતારી લઈએ તો તે આ છે કે “ખરી કુળવણી લીધામાં કદી અવગુણુ જોઈ નહી પણ આપણે જે કુળવણી આપીએ છે તે કાચી છે, કાંએક આપણે જેનું મન સમારીએ છે તેહેના હાથ સમારતા નથી અને જેહેના હાથ કામે લગાડીએ છે તેહેનું મન સુધારતા નથી.”

આ ટીકાનું વાજબીપણું ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાશે.

સ્ત્રી-કુળવણીનાં સંબંધમાં સોરાબજીનાં વિચારો જ્ઞણીતા છે. તેઓનાં મત મુજબ ઓરતોને તમામ માણસ જાતની વસ્તીનાં એક અગત્યનાં ભાગ તરીકે ગણી યોગ્ય કુળવણી આપવાથીજ ઉચ્ચ કુટુંબી અને સંસારી હંદગીનો પાયો રચાઈ તેમાંથી મહાન પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી શકાય. એ બાબ-

તમા સૌરાયજી પોતાનાં “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો” (દ્વિતર ૨ જી પાને ૧૪૮) માં જે કાંઈ કહે છે તે નિચે ઉતારી લેવાજોગ ધારીએ છીએ:—

“જેમ તવંગર સાથે ગરીબ લોકોને કુળવણી આપવાની અગત અને ફરજ છે તેજ પરમાણે મનુશ જાતમાં કુળવણીનાં ફેલાવામાં સ્ત્રી અને પુરસનો તફાવત રાખવો ધટારત નથી. સુલેહ, સંપજ, પેઆર, વડાઓને માન અને ઉદીઓગને કીજે જે કુલવણી મરદને અગતની છે તે આએડીને પણ અગતની જોઈએ. ફલ આપનારાં જે જાતનાં ઝાડની કલમો મેલવીને જે એક માણસ તેમાંથી કાંઈ નવું આતમ ફલ મેલવવાની આશા રાખતો હોએ, અને તેમ કરવામાં જે એકજ જાતની કલમને તે પાણી સીપે અને ખીજીને પાણી વગર રેહેવા દીએ તો તેમાંથી જે ફલ પેદા થાએ તે આમી વગરનું નીકલનાર નથી. તેજ પરમાણે મનુશના વંશનો એક ભાગ (મરદ) ચંચલ અને ખીજો ભાગ (સ્ત્રી) અજ્ઞાની રહેતો તેમાંથી જેહેવી મોહોટાઈ આદમી મેલવી શકે છે તેહેવું નીકલનાર નથી. સ્ત્રીના રંજક ગુણ કરતાં તેહેના જ્ઞાનને વધારે માન આપવું ધટારત છે, અને પુરસે સ્ત્રીને પોતાની યરોયરીની તથા મસલહત લાએકની કરેઆથી તેહેની પરની શક્તી ટલે છે, અને સ્ત્રી પોતાના પુરસને મદદ અથવા દેલાસો આપનાર થાએ છે, અને તેજ પરમાણે જ્ઞાની ઝોરતથી તેહેના કુટુંબ, જાતભાઈ, અને દેશને મોહોટો ફાએદો છે.”

વળી તેઓ નાના આજકાને કીન્ડરગાર્ટન, એટલે ગમત સાથ જ્ઞાન મજે એવા સુધરેલા દેશોનાં ધોરણને અનુસરતી કુળવણી આપવાની તરફેણમાં હતા, જે રૂઢિ તેઓની પોતાની રૂઢલમાં કૃપી ફતેહ-મંદી સાથ દાખલ કરવામાં આવીએ તે વિષે હવે પછીનાં પ્રકરણમાં આપણે યોલીશું.

ખીજું નાના આજકાની તરખિયતનાં સંબંધમાં સૌરાયજી માયાપોને એવી લલામણુ કરતા હતા કે પોતાનાં અચ્ચાએને સ્વભાષાની પુખ્ત તાલીમ આપ્યા વિના ઈંગ્રેજી શિખવવાની ઉતાવળ કરવી નહિ કારણુ કે તેઓને પોતાની ચાલુ જીવ્યાનની મદદ વગર એક નવી ભાષાનું શિક્ષણ લઈ તે મારફતે અબ્યાસની જીદી જીદી શાખાઓમાં આગળ વધવું કુદરતીજ મુશ્કેલ પડે અને પરિણામમાં તેઓ બને ભાષાનાં અબ્યાસમાં કાચાં રહે. વળી આપણી કોમ ગુજરાતી ભાષા જાણનારી ખીજી કોમો સાથે વેપાર રોજગારનાં અનેક સંબંધમાં આવતી હોવાથી પણ તેઓ માટે દેશી ભાષાનું પાકું જ્ઞાન અવશ્યનું ગણાવું જોઈએ.

ગરીબ વર્ગની કુળવણીનાં સંબંધમાં સૌરાયજી જણાવેછે કે કટલાકાનો એવો વિચાર હોય છે કે જે તેઓને ચઢતી તાલીમ આપવામાં આવે તો તેઓ ઉચ પંકિતએ પુગતાં નાના ધંધાઓમાંથી રફતે રફતે નિકળી જઈ દેશનાં લાભને આયંદે તુકસાન પોહોચાડે, પણ એમ તો જ્યાં સુધી પ્રજામાં

કેળવણીનો સામાન્ય ફેલાવો નહિ થયેલો હોય ત્યાં સુધીજ માત્ર બનવા પામે કે જેવા સંજોગો વચ્ચે ધણાંક અણુધરો સાથે કામ કરતા થોડાક ગણુનીનાં કેળવાયલાઓને ચોક્કસ ધંધામાંથી નિકળી જવાની ઇચ્છા થાય એ કુદરતીજ છે, પણ જે ગરીબોમાં સઘળે ઠેકાણે કેળવણી એકસરખી ફેલાય તો એવાં કશાં પરિણામો નિપજવાની ચિંતા રહે નહિ, પણ તેથી તો ઉલટા તેઓ પોતાની તાલીમનાં જોરે એક બીજાં કરતાં સરસ નિકળવાની હરીફાઈ ચલાવી પોતાનાં ધંધાને શોભા આપે તેમજ આગળ વધારે; માટે ગરીબોને કેળવણી આપવાની સામે થવામાં મોટી ભુલ છે. વિદ્યા ભણવાનાં કે હરેક બીજાં કામ માટે ગરીબ કે તવંગરને પરમેશ્વરે એક સરખી અક્કલ અને ખુદ્દી બક્ષી છે જેનો લાભ તેમને આપવો એ ઉઠાપણુ ભરેલું અને ઇનસાફીજ માત્ર નહિ પણ ખુદ દેશને લાભકારક છે.

હવે ગરીબ વર્ગની કેળવણી પાછળ થતા ખર્ચનાં સવાલ ઉપર આવતાં. સોરાબજી જણાવે છે કે તેઓ માહિલા થોડાક ભાગને જેમ સરકારનાં ખર્ચથી અને બીજા થોડાકને ખાનગી પુસ્થોનાં આશ્રય હેઠળ તાલીમ મળે છે તેમ થવા નહી દેતાં પ્રજાએ પોતે તેવો ખર્ચ ઉપાડી લઈ ગામ ખાતેનાં છાપા અથવા કર મધ્યેથી તેમને કેળવણી આપવાનું કામ ચાલુ રાખવું જોઈએ કે જેવો વખત મોડે યા વહેલે આવી પુગશેજ એવો તેમને પાકો ભરોસો હતો.

તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૭૬ ને દિને સોરાબજીએ “રાસ્ત ગોક્તાર” મધ્યે એક ચર્ચાપત્ર છપાવી પારસી તાલેવંત કુટુંબનાં ફરજંદોને મળતી કેળવણીનાં સંબંધમાં અગલની ચર્ચા જગાડી હતી, જેણે પ્રજાનું બહુ ધ્યાન ખેંચેલું જેવામાં આવે છે. તેમનાં કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે તાલેવંત કુટુંબનાં બાળકો પાછળથી સંસાર મંડળમાં ચઢતો દરજ્જો ભોગવવાને સરળયલાં હોવાથી તેમની કેળવણીનો સવાલ બહુ અગત્યનો થઈ પડે છે; એટલા માટે તેઓ લાયક તરબિયતની મદદથી મહસ્થપણાંને છાજતી રીતે વરતી આલમનાં લોકો ઉપર પોતાનાં સારા દાખલાની અસર ઉપજાવવાને શક્તિવાન થાય એવી રીતે તેમને ઉધારવાની ખાસ સંભાળ લેવી જોઈએ. આ કારણસર નિશાળનાં શિક્ષણની પોતાનાં બાળકો ઉપર કેવી અસર થાય છે તેની ઘટતી તપાસ રાખવાની સર્વ માયાપોને ભલામણ કરતાં મુંબઈની તે વેળાની કેટલીક ખાનગી શાળાઓનાં ખામી ભરેલા કારભાર ઉપર ધ્યાન ખેંચી તેઓએ જણાવ્યું કે એવાં ખાતાંઓ માત્ર પૈસા પેદા કરવાની નેમથીજ ઉભાં થતાં હોવાથી ત્યાં શિખતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાં ઉસ્તાદોનાં ઘટતા અંકુશમાં રહેવાની કિમતી તાલીમ મળી શકતી નહિ, પણ રખે છોકરાઓ રૂઢલ છોડી જાય એવી બીકથી સામા તેઓને પંખળી તેમની મરજી મુજબ ચાલવા દેવામાં આવતા. આવી અણુઘટતી છુટને લીધે માસ્તરો તરફ વિદ્યાર્થીઓની નાફરમાનીનાં દાખલા વારંવાર બનતા અને નાનપણથીજ તેઓની ખાસિયતનાં બિગાડનું મૂળ રોપાતું હતું; માટે આવાં ખાતાંમાં

કુળવણી લેવા કરતાં તવંગરોનાં ફરઝંદો પોતાનાં ગરીબ ભાઈબંધોની સંગાથે જો સરકારી સ્કૂલમાંજ શિખવા જાય તો તે સામુ તેઓને વધારે લાભકારક થઈ પડે.

ક્રિતાબ્દી કુળવણીની જોડેજોડે આજકાલીની ચલગતની ખિલવણી ઉપર પણ એક સરખું ધ્યાન આપવાની અગત વિષે બોલતાં તેમણે ઈલંડની નામીચી ઇટન, હેરો, રગબી વિગેરે શાળાઓનો નમૂલ કરવા જોગ દાખલો રજુ કરી જણાવ્યું કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને ઘટતા કાયદા અને અંકુશમાં રહેવાની તખેલ પડાવવા જોડે ગ્રહસ્થપણાંને છાજતી રીતે વરતી પોતા ઉપર આધાર રાખવાનું એવું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કે તે વડે પાછળથી તેઓ દુનિયાદારીનાં વહેવારમાં ફતેહમંદી સાથ રસ્તો લેવાને આપમેળે સામર્થ્યવાન થાય. એ નિશાળોની તાલીમને આધારેજ તેમનાં કહેવા મુજબ ઈલંડનાં ચઢતે વાંધેનાં લોકોની સંસાર, નીતિ, તેમજ રાજકારોબાર ઇત્યાદીને લગતી યોગ્ય વલણુનો પાયો રચાતો હોવાથી એ ખાતાંઓ ઉપર ખુદ સરકાર તરફથી દેખરેખ રાખવામાં આવી વખતો વખત પાઠશાહી કમીશન મારફતે તેમની તપાસ લેવાય છે; જેવી એક ૧૮૬૪ નાં સાલમાં (સોરાબજીનું લખાણ થયું તેની થોડાં વરસ આગમચ) પણ થયલી હોવાથી તેનાં પાલમિન્ટરી બ્લુ બુક મધ્યે અપાયલા હેવાલનાં ચાર દફતરો અતરેનાં “દફતર આશકારા પ્રેસ”માં આપણાં શેહેરનાં કુળવણી ખાતાંઓ અને ખાનગી આસામીઓનાં લાલ અર્થે તેમણે ખાસ મંગાવેલાં જાહેર કરી તે મધ્યે રજુ થયલી ખાખતોમાં મુખ્ય કરી Fagging system નાં ધોરણ ઉપર નાના છોકરાઓને મોટી ઉમરનાં વિદ્યાર્થીઓને તાબે રહેતાંશી રીતે શિખવવામાં આવેછે અને નાફરમાન છોકરાઓ કેવી શિક્ષાને પાત્ર હરેછે તે ઉપર સોરાબજીએ પ્રગ્નનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

આ ખાખતનાં સંબંધમાં તેઓ એવો વિચાર ધરાવતા કે ઇટન, હેરો વિગેરે જેવી નામીચી શાળાઓનાં નમુના ઉપર આપણાં તવંગર પારસી છોકરાઓને માટે અતરે એક સ્કૂલ સ્થાપવામાં આવે તો તેથી તેમને બેશક ધણો લાભ થાય.

આ અગત્યની ચર્ચા મુખ્યધનાં ઈંગ્લેજ તથા ગુજરાતી છાપામંડળે ઉપાડી લઈ તેમનાં વિચારોને મજબુત ટેકા આપ્યો હતો. એ વેળાએ પ્રગટ થયલાં અનેક ચર્ચાપત્રો મધ્યે ફટલાંક ખાનગી સ્કૂલોનાં માલિકોએ પણ લખી પોતાનો બચાવ રજુ કરવાથી સોરાબજીએ તા. ૪ થી જુન ૧૮૭૬ નાં “રાસ્ત ગોફતાર” માં “આપણી ખાનગી હાઈ સ્કુલો વીશે” એવાં મથાળાં હેઠળ એક ખીજું લખાણ છપાવી આ શાળાઓનાં કારોબારમાં જણાતી ખામીઓનાં સુધારા અર્થે નિચલી સુચનાઓ કાઢી હતી.

પહેલું-મુખ્યમાં ઠેકઠેકાણે ખાનગી સ્કૂલો ઉભી થવાને લીધે ત્યાંનાં માલિકા એકબીજા વચ્ચે દુકાનદારોનાં જેવી હરીફાઈ ચલાવી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારવાને એટલા આતુર હોય છે કે તેઓ ખીજી શાળામાંથી ઉઠી જતા છોકરાઓને પોતાને ત્યાં ખુશીથી દાખલ કરવા ઉપરાંત ઘણી વેળાએ તો તેમને હર તફાવીરે પોતાની સ્કૂલોમાં ખેંચી લેવાની પણ તજવીજ કરે છે. પરિણામમાં, વિદ્યાર્થીઓને એક સ્કૂલ પસંદ નહિ પડતાં હરેક બહાને પોતાનાં માથાપોને સમજાવી ખીજામાં દાખલ થવાનું અણઘટનું ઉત્તેજન મળવા સાથે તેઓ ઉપર શિક્ષકોનો કશો કાચુ કે અંકુશ રહેતો નથી અને તેમનાં હકમાં મોટું નુકશાન થાય છે. આ ગેર-રીતિનો અટકાવ કરી જે ખાનગી શાળાઓ ઉચ્ચ ધોરણ ઉપર પોતાનું કામ ચલાવવા માગતી હોય તેઓએ ખીજી સ્કૂલોમાંથી ઉઠી ગયલા છોકરાઓને ત્યાંનાં માલિકાની ઘટતી સરટીરીકેટ વગર પોતાની શાળામાં દાખલ કરવા નહિ. અગરજે એ આખતમાં કુળવણી ખાતાનાં માલિકા એક બીજા ઉપર ભરોસો રાખતા નહિ હોય તો તેઓએ યોગ્ય તપાસ અર્થે જે ત્રણ ગ્રહસ્થોની એક જાથુકની કમીટી ઠેરવી તેઓની સલાહ મુજબ ચાલવું.

બીજું-આપણી ખાનગી સ્કૂલોનાં શિક્ષકો ધણુંકરીને પુરતી કુળવણી પામેલા ન હોવાથી પોતાનાં કામને લાયક થઈ પડતા નથી, માટે એવાં કુળવણીખાતાંઓમાં છેક નિચેનાં ધોરણ સિવાય બી. એ. થી ઉતરતી પદવીનાં શિક્ષકો રાખવા નહિ.

ત્રીજું-તેઓએ પોતાની નિશાળનાં છોકરાઓની તનદુરસ્તીની ખિલવણી ઉપર પણ ધ્યાન આપી શાળાનાં મકાનની આસપાસ ક્રીકેટ તેમજ ખીજી રમતગમતો માટે ખુલ્લી જગ્યાઓ રાખવી જરૂરની છે, પણ મુખ્યતો ગિચ વસવાટ ધ્યાનમાં લેતાં તેમ જો અનર્તુ ન હોય તો ક્રાટનાં જાહેર મેદાનનો તેમને લાભ આપવો.

ચઠતા પ્રકારની ઊંચે શાળાઓ મધ્યે રમતગમતનું મેદાન લાયક ઉસ્તાદોની દેખરેખ હેઠળ આળકાનાં તન જોડે તેઓની ચલગતની ખિલવણીનું કેવું અગત્યનું સાધન થઈ પડે છે તેનાં સંબંધમાં સોરાબજીએ આ *પત્ર મધ્યે કરેલું વિવેચન જાણવાજોગ હોવાથી તેનો કટલોક લાગ નિચે ઉતારી લખ્યો છીએ:—

“ ખોલ્લી જગ્યાઓમાં નીશાલના છોકરાઓને મરદાનગીની રમતોમાં સામેલ થવાની ફરજ પાડવાથી તે છોકરાઓની તંદસ્તી સુધરે છે અને તેઓમાંથી આએલાપણું તથા ખીહીકણપણું દુર થાય છે, એટલુંજ નહી, પણ તે ઉપરાંત લાએક માસટરોની નજર હેઠળ રમતો શીખવા તથા તેમાં

* આ તેમજ તે અગમચર્ચુ પત્ર સોરાબજીનાં “ચૂંટી કાઢાડેલાં લખાણો” નાં દક્તર ૨ નાં મધ્યે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે-ન્યુવો સફે ૧૭૫-૮૬.

સામેલ હોવાથી છોકરાઓની ખાસીએત સુધારવાનો એક જરૂરનો તત્વ હાથ આવે છે. સકુલના સંબંધમાં રમતનાં મેદાનમાં હરેક છોકરો પોતાના લાઘ્યબંધ ખીજ છોકરાઓની સાથે જે વરતલુકથી ચાલવા શીખે છે તેજ વરતલુક ધણું કરીને દુનીઆદારીના કામમાં પેઠા પછી તે છોકરામાં ઠસેલી આપણું જોવામાં આવે છે. જેવી સીકત છોકરો રમવાના મેદાનમાં મેલવે છે તેજ સીકત ધણુંકરીને તે પછી માણસો સંગાથના વેડુવાર રાખવામાં માહાવેરાને લીધે તેનામાં ચહડતી ઉમરે પુગા પછી જણાઈ આવે છે. હેવી રીતે છોકરાઓની રમતની જમીન આગળથી ખીલેલી ચલગત તેની પછવાડેની છંદગીની ચલગત ઉપર અતીશે અસર કરે છે

પરમાણીકપણું વાપરવાની નીશાલના વરગની અંદર શીખસાગુરૂઓ જે શીખામણુ દીએ છે તે શીખામણુની અસર છોકરાઓ ઉપર કેટલી થાએ છે તે તપાસવાની કસોટી રમતનું મેદાન છે. પરમાણીકપણું માણસોની આખરૂ તથા લાએકાની કીમત ઠેરવવામાં સરવે જગોએ એક અગતનું હથીઆર ગણવામાં આવે છે, અને તેહેની પેહેલી નીશાન ઈંગ્લંડની નામીચી નીશાલો મધે તે નીશાલના રમતના મેદાનમાં નજરે પડે છે, અને પરમાણીકપણાંની ખામી સુધારવાની જોગવાઈ પણુ એજ જગોએ મલે છે. લાએક માસટરની દેખરેખ નીચે રમતનાં મેદાનમાં હરએક છોકરાને ખીજ ઉપર હલકી કાશેશથી ફાવવા દેતો અટકાવવામાં આવે છે, અને હલકી કાશેશથી દાવ ઝીતનારને સરવે છોકરાઓ ધીકરે છે. રમતનાં મેદાનમાં પોતાનાં હમનખરદની ઉપર એકાએક બટો નાંખવાની ચાલને નાપસંદ કરવી એ પણુ સારી નીશાલો મધે અપાતી એક ગુણુગારી તરખીએત છે. રમત રમતાં બે ટોલીવાલા છોકરાઓ વચે કાંઈ વાંધો પડેઓ તો લાએકી તથા ગરહસથપણાંથી તેમજ વાજખીપણુ તે વાંધો કેમ પટાવવો તેહેની તાલીમ સારા શીખસાગુરૂઓ પોતાના નીશાલીઆઓને દેખાડે છે અને તે તાલીમ છોકરાઓને પાછલથી દુનીઆનાં વેહવારમાં અતીશે ઉપીઓગી થાઈ પડે છે. એ રીતે રમતનું મેદાન પુરવીણુ માસટરોના અખતીઆર તલે છોકરાઓને દુનીઆદારીને કીજે લાએક કરવાનું એક જરૂરનું સાધણુ છે, તેહેનો લાભ જેમ ઈંગ્લંડની નામીચી નીશાલોમાં લેવાએ છે તેહેને મલતી રીતે અતરે જેટલો બની શકે એટલો ઉપીઓગ કરી પોતાના નીશાલીઆઓને લાભ આપવો તે આપણી હાથ સ્કુલોના માલેકાની ફરજ છે.”

૧૮૮૨ નાં સાલમાં હિંદુસ્તાનની સરકાર તરફથી ડૉ. હંટરનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ કેળવણીને લગતું એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું, જેનાં ખીજ સભાસદો મીશીયર્સ લીવૉરનર, જેકબ, અને ટેલંગ હતા. તેની મુખ્ય ઇલાકા તરફની પહેલી બેઠક પુના ખાતે ચાલખર્ટ એડવર્ડ ઈન્ડીટયુટમાં તા. ૪ થી સપ-

ટેરબર ૧૮૮૨ ને દિને મળતાં ખાસ અનુભવીઓની જુઓની લેવામાં આવી, જેમાં *સોરાબજી પહેલા હતા. તે આગમ્ય તેઓએ વળી કમીશન તરફથી મોકલવામાં આવેલાં કેટલાંક સવાલપત્રકોનાં જવાબો પણ તા. ૩૦ મી જુન ૧૮૮૨ ને દિને વિસ્તારીને લખી વાળ્યા હતા, જે બહુ ધ્યાન ખેંચનારા હોવાથી તેનો અગત્યનો તત્વસાર નિચે આપીએ છીએ.

તેમાં તેમણે પ્રાથમિક અને ચઢતી કેળવણી સાથે ઉદ્યોગ હુન્નર અને સ્ત્રીકેળવણીનાં સંબંધમાં પોતાનાં વિચારો બહાર પાડતાં એવી તાલીમ આપવાનું કામ સરકાર તેમજ મ્યુનીસીપેલીટી અને લોકલ ફંડ કમીટીઓએ કેવી રીતે વહેંચી લેવું તથા તેનાં ખર્ચમાં પોતપોતાની તરફનો ફાળો આપવાની શી ગોઠવણ કરવી તે વિષે ઉપયોગી સૂચનાઓ કીધી હતી.

પ્રથમ મૂળ કેળવણીનાં સંબંધમાં તેઓએ જણાવ્યું કે ગરીબ વર્ગનાં લોકો પોતાનાં ખર્ચાં-ઓને તેનો લાભ આપવાને આતુર હોય છે, પણ પૈસાની તંગીને લીધે તેમને મીલોમાં અથવા ખીજે ઠેકાણે કામ ઉપર મોકલવાની ફરજ પડતી હોવાથી તેમ કરી શકતાં નથી; માટે કારખાનામાં કામ કરતા છોકરાઓને પુરસદને વખતે (જે કાયદામાં ઠરાવેલો છે) કેળવણી આપવા સાર જે સ્કૂલો ઉધા-ડવામાં આવે તો તેથી બેશક તેઓને ઘણો લાભ થાય. એવી નિશાળોમાં દેશી નામું તથા હિસાબ પકકે પાચે શિખવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

નાણાં સંબંધી સવાલ ઉપર આવતાં તેઓએ એવો વિચાર આપ્યો કે શરૂઆતની મૂળ કેળવણીને લગતી સ્કૂલોની સ્થાપના, વહિવટ અને ખર્ચ સંબંધી ગોઠવણ મ્યુનીસીપેલીટીઓ, લોકલફંડ કમીટીઓ વિગેરેએ પોતાને હસ્તક લઈ દરેક શહેર અથવા પ્રગણા મધ્યે પોતાની આવકનાં બેથી ત્રણ ટકા એલાહિદા કાઢી તે પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચવા. આ પ્રમાણે ખુદ મુંબઈ શહેરમાં ભેગાં થયલાં ફંડમાંથી મ્યુનીસીપેલીટી ખર્ચી તેર હજાર છોકરાઓને કેળવણી આપી તેમનાં શિક્ષકો વિગેરેનો પગાર ચાલુ રાખવા ઉપરાંત નિશાળનું ભાડું તથા ખીજાં ખર્ચ તેમનીજ શીમાંથી વસુલ કરી શકે એમ હોવાથી સરકારે એવી સ્કૂલો ઉપર દેખરેખ રાખવાનુંજ કામ માત્ર બજાવવું અને પોતા પાસે બચેલી રકમમાં ઉમેરો કરી ચઢતી તેમજ ઉદ્યોગ હુન્નરની કેળવણી પાછળ તે ખર્ચવી. આ કામ તેઓએ એકલે હાથેજ ઉપાડી લેવાની કેવળ જરૂર છે, કેમકે દેશનો માતબર વર્ગ કેળવ-

* સોરાબજીનાં ખાનગી કાગળમાં ઉપરથી જાણવામાં આવે છે કે તે વખતનાં ડાયરેક્ટર ઝોફ પબ્લીક ઇનસ્ટ્રક્શન (કેળવણીખાતાંનાં વડા) મી. એટી. સ્ટે તેમની જુઓની લેવાને કેળવણીનાં કમીશનને ખાસ આગ્રહ કરી તે વિષે તેઓને વાકેફ કીધા હતા.

ણીને માત્ર પૈસા કમાવાનુંજ સાધન લેખી તેની ખરી કિંમત કે કદર યુજતો નહિ હોવાથી તેઓ તરફથી મદદની કશી પણ આશા રાખવી મિથ્યા ગણાય.

વળી ગરીબોને ભારે પડતી કોલેજોની મોટી પ્રી અડધો અડધ ઘટાડી તેમને ઉંચી કેળવણીનો લાભ લેવાની વધુ સવળતા કરી આપવી જોઈએ. એવી સંસ્થાઓની સ્થાપના બહુ રૂંડાં પરિણામો નિપજાવી શકી છે, કેમકે તેમની અરકતથીજ કેળવાયલા દેશીઓ ખ્રીટીશ સરકાર કે રજવાડાઓમાં ઉંચા ઓફિસ બોગવી પોતાની કાબેલ્યત અને સદ્ગુણો વડે પ્રકાશી નિકળતા જેવામાં આવેછે; માટે એવી તાલીમ આપવાનું કામ જે સરકાર પોતે માથે નહિ લેતાં પ્રજા ઉપરજ છોડી દેતો તે પોતાની સૌથી પવિત્ર ફરજ બજાવવામાં પછાત પડેલી ગણાશે.

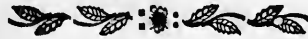
ખીજું કોલેજોનાં પ્રોફેસરો તથા હાઈસ્કૂલોનાં વડાઓ તરીકે યુરોપિયન ઉસ્તાદોનીજ નીમણુક વધારે પસંદ કરવા જોગ થઈ પડે, કેમકે તેઓ પોતાની ઉંચી રીતભાત, કાયદા અને અંકુશની તાલીમ તેમજ સામાન્ય યોગ્યતાને પરિણામે દેશી શિક્ષકો કરતાં ચઢીઆતા હોવાથી પોતાનાં જાતી દાખલાની વધુ સારી અસર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઉપજાવવાને શક્તિવાન થાયછે.

હવે સ્ત્રીઓની પ્રાથમિક તેમજ ઉંચી કેળવણીને લગતી બાબત ઉપર આવતાં સોરાબજીએ જણાવ્યું કે તેમને માટે સ્થાપવામાં આવેલી મૂળ કેળવણીની શાળાઓનો ખરચ ચુનીસીપેલીટી, લોકલફંડ કમીટી, અથવા એવાંજ કોઈ મંડળ ઉપર નહિ નાખતાં દેશીઓમાં જ્યાં સુધી સ્ત્રીકેળવણીની યોગ્ય કદર યુજવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સરકારે પોતેજ કરવો જોઈએ. એ કન્યાશાળાઓને સારા ધોરણ ઉપર ચલાવવા માટે તેને જે ભાગમાં વહેંચી નાખી પહેલાં મધ્યે નિશાળમાં અભ્યાસ કરતી સાત વરસની અંદરની છોડીઓને બાળ-બાગની રીઠિ (Infant School System) મુજબ રમત ગમત સાથે શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણુ રાખવી, જ્યારે ખીજાંમાં મોટી ઉમરની છોડીઓને લખવા વાંચવાનું, સામાન્યજ્ઞાન, ગાયન, સિવવા ભરવાનું, હિસાબ તથા ભૂગોળ વિગેરે બાબતો શિખવવી. ખીજું, અતરેની કન્યાશાળાઓ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખી જોઈતી સૂચનાઓ કરવા માટે જે કે ત્રણ સ્ત્રીઓ ઈર્ષિવંચી બોલાવી મંગાવવા ઉપરાંત જે બની શકતું હોય તે સરકારી કેળવણીખાતાં તરફથી સ્ત્રીઓને ચઢતી તાલીમ આપવા સારું એક કન્યાશાળા પણ સ્થાપવામાં આવે તે તેથી ખેશક ધણો લાભ થાય. વળી દેશી ભાષામાં કેળવણી આપતી સ્ત્રી શિક્ષકોને પોતાનાં કામને લાયક બનાવવા માટે એક ટ્રેનીંગ સ્કૂલ ઉભા કરવી જોઈએ, પણ જે તેમ બનતું ન હોય તે તેઓ માટે સાંજનાં વર્ગો ઉઘાડીને પણ એવાં ખાતાંની ખૂટ ફેટલેક દરજ્જે પુરવાની જરૂર છે.

આપણું દેશનાં હુન્નરઉદ્યોગની સ્થિતિનાં સુધારા અર્થે યોગ્ય પગલાં લેવાની સરકારને બલા

મણ કરતાં તેઓએ જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનની જમીન કુળદુષ્ટ હોવા છતાં તેની ખેતીવાડીનું કામ પુરાણી રહ્યો મુજબ ચાલતું હોવાથી તેની પેદાયશ પશ્ચિમ તરફનાં મુલકોની સરખામણીમાં બહુ ઓછી ઉતરે છે, માટે દેશની આબાદીનું આ મૂળ સાધન ખિલવી વધુ મોટા જથ્થામાં પાક નિપજાવવા સારૂ અર્વાચીન વિદ્યા મુજબની ખેતીવાડીની તાલીમ આપનારી *શાળાઓ અતરે ઉભી કરી તેમાં આપણાં ધલાકાની ગ્રેન્ટ મેડીકલ કૉલેજનાં ધોરણે શરૂઆતમાં કુળવાયલાં વિદ્યાર્થીઓને પગાર આપી દાખલ કરવા તથા તેમને શિખી રહ્યા બાદ સારા દરમાયાની નોકરી ઉપર લગાડવાની આગમ્યથી કબૂલાત આપવી. એવી ગોઠવણથી ધારેલી નેમ અચ્છી રીતે પાર પડવાની આશા રાખી શકાશે.

આ કમીશને મુંબઈની જુદી જુદી શાળાઓની તપાસ અર્થે નિકળતાં, જ. છો.ની નિશાળ મંડળી હસ્તકની નિશાળોનાં વિદ્યાર્થીઓની પણ બેટ તા. ૩૧ મી અક્ટોબર ૧૮૮૨ ને દિને સવારે ફરામજ કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટ મધ્યે લીધી હતી, જે વખતે વંચાયલા શાળાને લગતા રીપોર્ટ તેમજ છોકરીઓ તરફથી ગવાયલાં ગાયન વિગેરેથી ખુશી થઈ સરનશીન ડૉ. હંટર તથા એક અધિકારી મી. લીવરનરે પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.



* આવી શાળાઓ કેટલુંક થયું આપણાં દેશમાં ચાલુ થઈ ચુકી છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કેળવણી પુરૂષ અને સ્ત્રીઓની:-આઈ બીઆઇજી શાપુરજી અંગાળીવાળી કન્યા-શાળા-અલીબાગ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ-ધી જમશેદજી નસરવાનજી પીટીટ પારસી ઍર-ફનેજ-યંગ લેડીઝ હાઇસ્કૂલ-ધી બેહરમજી જીજીલાઈ ચેરીટબલ ઇન્સ્ટીટ્યુશન.

સ્ત્રી કેળવણીનાં કામમાં સોરાબજીએ પોતાની જવાનીનાં વખતથીજ કેવો આગેવાન ભાગ લીધો હતો તે આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. તે ઉપરથી જણાશે કે જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળી સાથેનો એમનો સંબંધ બહુ પુરાણો એટલે તેની સ્થાપનાનાં સમયથીજ ચાલુ હતો.

આ ખાતાને તેઓએ મરણની થોડાંજ વરસ આગમ્ય પોતાને ખરચે અંધાવેલાં એક સુંદર કન્યાશાળાનાં મકાનની ભેટ કરી તે પોતાનાં માનવંત છુઓર્ગ માતાજી આઈ બીઆઇજી શાપુરજી અંગાળીનાં નામને અર્પણ કર્યું, જે એક હાથ ઉપર જેમ સ્ત્રી-કેળવણી પ્રત્યેની તેમની સાચી દાઝનો પુરાવો આપતું રહેશે તેમ વળી બીજી બાજુ એક નેક અને સદગુણી બેટાનાં ખરા પુત્રભાવતું અતુ-પમ સ્વરૂપ પણ સદા જાળવી રાખશે. સોરાબજીનાં માતાજી આઈ બીઆઇજીની હૈયાતીમાંજ તેમનાં મોટા સંતોષ વચ્ચે આ મકાન અંધાર્ષ તૈયાર થયું હતું, જેને લગતી અગત જોગી વિગતો નિચે રજુ કરીએ છીએ.

સોરાબજીએ તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૦ ને દિને જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડ-ળીનાં સેક્રેટરી શેઠ જહાંગીરજી હોરમસજી પંથકી ઉપર એક પત્ર લખી ક્રાર્ષ એક ગ્રહસ્થ કોટ ખાતાની નિશાળ માટે રૂપિયા ચાળીસથી પચાસ હજારને ખરચે ચારસોથી પાંચસો છોકરીઓનો સમાસ થાય એવું એક કુશાદે મકાન અંધાવી તેને પોતાની મરજી મુજબતું નામ આપવાના ઇચ્છા ધરાવે છે એવી પ્રથમ માગણી કરીધી, જે મંડળીએ ખુશી સાથે સ્વીકારવા બાદ તેઓએ પોતાનું નામ બહાર પાડી એક બીજાં પત્ર મારફતે જણાવ્યું કે એ મકાનને “ જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીની આઈ બીઆઇજી શાપુરજી અંગાળીની નિશાળ ” તરીકે ઓળખવું જે સરત અલખતાં ઉપકાર સાથે કબૂલ રાખવામાં આવી.

તે બાદ સોરાબજીએ પ્રથમ તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૧ ને દિને સરકારનાં સેક્રેટરી મી. જે. ન્યુજંટ ઉપર એક પત્ર લખી ક્રાર્ષ માં મીલીટરી સ્ટૉર લેન અને પારસી બબ્લર સ્ટ્રીટ વચ્ચે આવેલો



**Bhikhaijee Shapoorjee Bengallee School of the Parsee Girls' Schools' Association,
built by Sorabjee.**

સોરાબજીએ અંધાવેલી જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળી ઉસ્તકની
લીખાઈજી શાપુરજી અંગાળીવાળી ક-યાશાળા.

૧૨૫૬ ચોરસ વાર *જમીનનો એક ટુકડો અને તે પછી ફેબ્રુઆરી મહિનામાં તેનો વિસ્તાર ઘટાડી ૮૦૩ ચોરસ વાર જેટલી જગ્યા સ્કૂલનાં મકાન સારૂ મેળવવાની તજવીજ કીધી, પણ સરકારને પોતાને તે બહુ કિમતી અને ઉપયોગી હોવાથી આપવા ના પાડી કોઈ બીજી અનુકૂળ જગ્યાની માગણી કરવા જણાવ્યું, જે તુરત વેળા નહિ મળી શકવાથી તા. ૧૧ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧ ને દિને સોરાબજીએ મી. હોરમસજી મનચેરજી ચીચગર સોલીસીટર મારફતે એક ટ્રસ્ટીડ તૈયાર કરાવી સરકારી ટકા ચારની લોનની નોટ રૂપિયા પચાસ હજારની તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૮૮૧ થી ચઢતાં વ્યાજની એ કારણસર પોતા સાથે મુકરર કરેલા ટ્રસ્ટીઓ શેઠો નવરોજજી ફરહુનજી, ખરશેદજી માણેકજી શેઠના, તથા ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજીનાં નામ ઉપર ચઢાવી તેઓને સ્વાધીન કીધી. ટ્રસ્ટીડની મુખ્ય સરત એ હતી કે લખત પછીની પાંચ વરસની મુદતમાં જે સોરાબજી કન્યાશાળાનું મકાન બંધાવવાની શરૂઆત નહિ કરે અથવા તે મુદતની અંદર જે એમની કળ અને તો બીજા ટ્રસ્ટીઓએ ટ્રસ્ટ ફંડ મધ્યેથી ઇમારત બંધાવી તે સ્કૂલ કમીટીને અર્પણ કરવી.

અંતે ૧૮૮૨ નાં સપ્ટેમ્બર માસમાં તેઓ કેટલીક મેહેનતે પારસી બજાર સ્ટ્રીટમાં આવેલી ૮૧૬ ચોરસવાર જમીનનો એક ટુકડો સરકાર પાસથી મેળવવાને શક્તિવાન થયા, પણ તેની અડધી કિંમતનાં રૂ. ૧૮૮૮૦) તેમને માથે પડવાને લીધે સ્કૂલનાં મકાન પાછળ અસલ ધારણા મુજબનો ખરચ કરવાનું નહિ બની શકે એવું જોઈ તેઓએ કુળવણીખાતાંનાં વડા મી. ચેટ્ટીશ્વર ઉપર એક ખુલાસેવાર પત્ર લખી નાણાંની મદદ માટે અરજ કરતાં સરકાર તરફથી કૃપાની રાહ રૂ. ૧૬૬૬૫)ની ગ્રેન્ટ-ઇન-એડ આપવામાં આવી હતી. સારખાદ નિશાળની આસપાસ થોડીક ખાલી જગ્યાની મોકળાસ રાખવાની અગત હોવાથી સત્તાવાળાઓનું તે ઉપર ધ્યાન ખેંચતાં ૧૮૮૪ નાં ડીસેમ્બર માસમાં સાડી ચોસઠ વાર જમીનનો એક બીજો ટુકડો તેની અડધી કિંમતે એટલે રૂ. ૧૨૯૦) માં તેઓ મેળવવાને શક્તિવાન થયા.

આ ઇમારતનો પાયો નાખવાની † ક્રિયા તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૮૮૪ ને દિને જરથોસ્તી છોકરીઓની નિશાળ મંડળીનાં માનવંત યુજોર્ગ સરનશીન શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલે કરી, પાછળથી તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૮૮૫ ને દિને તે ખુલ્લી મુકી હતી. એ બન્ને ટાંકણે ભેગા મળેલા સુંદર

* ત્યાં આગળ કોમીસેરીયટ ખાતાંનાં ગોડાઉનો હતાં, પણ તે વેળા ત્યાં એકાઉન્ટન્ટ જેનરલની ઓફિસનાં બુના દસ્તાવેજે રાખવામાં આવતા.

૩

† આ બનાવની યુશાલીમાં સોરાબજીની પુરાણી અને માનીવી એલફીનરટન કલબે તેમને તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૮૪ ને દિને એક ખાણ આપ્યું હતું.

મેળાવડા સમક્ષ કન્યાશાળાની બાળકીઓએ સોરાબજીનાં માનમાં જોડેલી ખાસ કવિતાઓ ગાઈ સંભળાવી હતી. આ ક્રિયાઓ તે વખતનાં મુંબઈનાં ગવરનર કે બીજા મોટા સરકારી ઓફિસદારને બદલે સોરાબજીએ ઉપલા અહરથ પાસેજ કરાવી તે બીના તેમની હંમેશની સાદાઈ ઉપરાંત શેઠ દુરામજી જેવા સ્ત્રી કૃળવણીનાં સાચા હિતાર્થી તરફનાં માનની લાગણીનો આપણને પુરાવો આપે છે.

સોરાબજીની આ સખાવત તેમની શક્તિ ઉપરાંત હતી એવું કદાપિ કોઈનાં ધારવામાં આવે, પણ એ રકમ તેઓએ ખુદ પોતાની પૂંજમાંથી કાઢેલી નહિ પણ ચાલુ ધંધાની આવક ઉપરાંત એક વેળાએ તેમને થયલા મોટા નફાની હતી, જે પોતાનાં ઉપયોગમાં નહિ લેતાં એમની એમ કૃળવણીનાં શુભ કામ માટે તેઓએ આપી દીધી હતી. એ ઉપરાંત શેરીફ તરીકેનાં લવાજમની રૂપિયા દશ હજારની રકમનો પણ તેઓએ તેમાં ઉમેરો કરેલો ધારવામાં આવે છે.

આ સુંદર મકાન બાણીતા શિદ્ધી શેઠ દીનશાહજી દોરાબજી મીસ્ત્રીને હાથે બંધાઈ તૈયાર થયું હતું, અને તેની ઉપર થયલા કુલ ખર્ચનાં રૂ. ૧૦૩૬૨૨) મધ્યેથી નામદાર સરકાર તરફથી મદદનાં (જમીનની કિમત સુદ્ધાં) રૂ. ૩૬૮૩૫) બાદ કરતાં સોરાબજીને પોતાને રૂ. ૬૬૭૮૭) આપવા પડ્યા હતા.

* આ નિશાળની ઇમારત ચારસોથી પાંચસો છોડીઓનો સમાસ થાય એવી સગવડભરી, બે મજલાની, આશરે ૫૦ ફીટ પોહાળી, ૮૬ ફીટ લાંબી અને ૫૦ ફીટ ઉંચી બાંધવામાં આવી છે. બીજે મળેલે દિવાનખાનું છે, જ્યાં દાખલ થવાનાં માર્ગમાં એક આરકું અને તેને મથાળે ફરોહરની સોનેરી આકૃતિ કાતરેલી નજરે પડે છે. આ દિવાનખાનું નિશાળનાં વખત પછી વિદ્યાહાર અને કૃળવણીનાં કામ સાથે સભાઓ ભરવા તથા ભાષણો કરવા માટે ખુદલું રાખવાની ખાસ સરત તેના ટ્રસ્ટડીઝમાં સોરાબજીએ નાખેલી હોવાથી તેનો બહારનાં લોકો અને જાહેર મંડળો તરફથી સારો લાભ લેવામાં આવે છે. સ્કૂલ બંધાઈ તૈયાર થતાં તેને જોઈતો સઘળો સરસામાન તથા સુંદર પુસ્તકોની તેમણે ભેટ કરી હતી અને ચારબાદ અવારનવાર નિશાળનાં દિવાનખાનાંમાં પોતાને ખર્ચે ઉપયોગી ભાષણો તથા ગમત સાથે જ્ઞાન મળે એવા મેળાવડાઓ કરાવ્યા હતા.

સોરાબજીએ સ્કૂલનાં મકાનમાં મેલવા માટે પોતાનાં માતાજી બાઈ બીઆઈજીની આરસપહાણુ-

* જણાવવાને દલગીરી ઉપજે છે કે નિશાળની આ ઇમારત પણ સોરાબજીનાં કોટનાં ધર મિસાલ બેલાઈ પીઅરથી હોર્નબીરોડ સુધીનો સલંગ રસ્તો બનાવવાની મ્યુનીસીપલ યોજનામાં આવી જતી હોવાથી તેનાં વેચાણથી જે નાણું ઉપજે તેમાંથી સ્કૂલનું મકાન ધણુંકરીને લુચરોડ (જ્યાં પારસીઓની સારી વસ્તી છે) ઉપર બાંધવાનો કમીટી વિચાર રાખી તે બાબતમાં સત્તાવાળાઓ સાથે પત્રવેહવાર ચલાવે છે.



Marble medallion of Bhikhajee Shapoorjee Bengallee
placed by her son Sorabjee in the Girls' School built in her name.

સોરાબજીએ પોતાનાં માતાજી ભીખાઈજી શાપુરજી બંગાળીને નામે
બંધાવેલી કન્યાશાળામાં મુકેલી તેઓની આરસપહાણુમાંથી કોતરી કાઢેલી અડધ-તસવીર.



માંથી કોતરી કાઢેલી એક તસવીર (A marble medallion) હેંસી પાઉન્ડને ખરચે વિલાયતનાં પ્રખ્યાત શિલ્પી મી. બ્રૉક (પાછળથી સર થૉમસ બ્રૉક) પાસે કોતરાવી પોતાનાં મરણની થોડાજ દિવસ આગમ્ય સ્કૂલનાં દિવાનખાનાંમાં ખાનગી રીતે ખુલ્લી મુકી હતી. આ નકશ યાઈ બીખાઈ હતો એહેરે આખેહુય રજુ કરેછે. તેની આરસપહાણુની ફ્રેમ અસલી ધરાની હુન્નર કામનાં નમુના મુજબ મથાળે ફરોહરની આકૃતિ સાથ કોતરેલી હતી, જે વિલાયતથી અતરે આવતાં માર્ગમાંજ લાંગી ગઈ, તોયે સારે નસીબે માહેલો એહેરે એમનો એમ જળવાઈ રહ્યાથી તેને ઉપલા નમુના મુજબની એક લાકડાંની ફ્રેમમાં પાછળથી જડી લઈ નિશાળનાં ખીજ મજલાનાં દિવાનખાનાંમાં ટાંગવામાં આવ્યો છે. વળી સોરાયળની પોતાની પણ એક ઑઈલ પેન્ટીંગ તસવીર પાછળથી મંડળીનાં સભા-સદાએ ચિતરાવી સ્કૂલનાં દિવાનખાનાંમાં ખુલ્લી મુકી હતી.

એ ઉપરાંત કમીટીનાં એક જાણીતા સભાસદ શેઠ સોરાયળ એદલત વારડીને સ્કૂલને ભેટ આપેલું સોરાયળનું સંગેમરમરનું એક અર્ધઆવલું (A marble bust) તા. ૩૭ એપ્રિલ ૧૯૧૪ ને દિને થયલા એમની એકવીસમી બાજ તથા ધનામનાં મેળાવડા વખતે રેવરંડ ડૉ. મેકીકને ખુલ્લું મુક્યું હતું જે મકાનમાં દાખલ થતાં જ નજરે પડે છે.

મંડળી હસ્તકની કન્યાશાળાઓમાં બાળકીઓને યુનીવર્સીટીની પરીક્ષાઓને અનુસરતી તાલીમ નહિ પણ તેઓને નમુનેદાર મોહોરદાર અને માતા બનવામાં મદદ કરે એવું ધરસંસારી ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેનાં અભ્યાસ ક્રમમાં સોરાયળએ દેશીનામું તથા મોઢેનાં હિસાબ ખાસ દાખલ કરાવવા ઉપરાંત વળી સ્ત્રીઓને વેતરકામનો હુન્નર (જેની તેઓ કેવળ અગત પિછાનતા) અચ્છી રીતે શિખવવાની મતલબથી એક કુશળ દરજી પણ સ્કૂલમાં રખાવ્યો હતો.

સારઆદ ૧૯૦૧ નાં સાલથી વેતરકામ શિખવવા માટે મરહુમ યાઈ જરયાઈ તથા મરહુમ શેઠ કાવસજી દીનશાહ એડનવાળાને નામનો એક વર્ગ તેમનાં વારસો અને ખેશીઓએ બક્ષીસ આપેલી રકમમાંથી ખુલવામાં આવ્યો છે.

આ બધી ઉપયોગી બાબદો જોડે કન્યાઓને ગાયનની તાલીમ લાંબો વખત તુલીક શેઠ શીરોઝ-શાહ બાટલીવાળા અને તેમનાં મરણુ બાદ મી. ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર તરફથી આપવામાં આવતી જે એક અથવા બીજે હાથ હજી ચાલુજ છે.

વળી સોરાયળ સ્ત્રીઓ માટે રાંધણકામનાં શિક્ષણની બહુ અગત વિચારતા હોવાથી ખીજ અભ્યાસની જોડે જોડે છોડીઓને આ બાબતની પણ તાલીમ ખુદ નિશાળમાંજ મજે એવી મતલબથી

તેમણે સ્કૂલનાં મકાનની પછવાડે આવેલો જમીનનો એક ટુકડો, તે ઉપરની ધમારત (જેમાં એકાઉન્ટન્ટ જેનરલનાં ઓફિસને લગતા રેકોર્ડો રાખવામાં આવતા હતા.) સુધાં ૧૮૮૯ ની શરૂઆતમાં સરકાર પાસથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો હતો. એમ છતાં રાધવાનો હુન્નર સ્ત્રીઓમાં ખિલવવા ખાતર દરસાલ તેની પરીક્ષા લઈ ધનામો વહેંચી આપવાની ગોઠવણુ કારોબાર મંડળીએ ૧૮૯૦ નાં સાલથી ચાલુ કરી છે, જેમાં સોરાબજીનો મુખ્ય હાથ હતો. એ પ્રસંગે આગલાં વરસોમાં આલખ્લેસ યાગ કે માણેકજી શેઠની વાડી મધ્યે અને હાલ કેટલાંક વરસ થયાં કોટની સ્કૂલનાં મકાનમાં દરસાલ હરીશાહમાં ઉતરનાર છોકરીઓને ચુલા મંડાવી આપી તથા ખોરાકની જાણુસો પુરી પાડી તેઓ પાસે જુદાં જુદાં વાનાંઓ રંધાવવા બાદ સરસ ઉતરનાર છોકરીઓને રસોઈને લગતાં વાસણો ધ્યાદીનાં ધનામો વહેંચી આપવામાં આવેછે. એ ટાંકણે આગળ વાડીઓમાં ભેગા થતા મેળાવડાઓનો દેખાવ બેન્ડની હાજરી સાથે બહુ વિચિત્ર અને મનોરંજક લાગતો હતો. છેલ્લાં થોડાંક વરસ થયાં એટલે ૧૯૧૪ નાં સાલથી કોટ અને ચંદનવાડી સ્કૂલોનાં ખુદ મકાનમાં મંડળીને ખરચે અઠવાડિયાંનાં ચોક્કસ દિવસોએ રાંધણુ કળાનું શિક્ષણુ આપવાની ગોઠવણુ થઈછે.

મંડળી હસ્તક ચાલતી નિશાળોની સ્ત્રી શિક્ષકોને તેઓનાં કામને લાયક કરવા સારૂ જોઈતી તાલીમ આપવાની અગત હોવાથી કન્યાશાળાનાં સેક્રેટરી મી. બંંગીરજી બેદરામજી મરઝ્યાને કારોબારી સાહુઓની સલાહથી એક ફંડ ભેગું કરી તા. ૧૨ મી જુલાઈ ૧૮૮૬ નાં દિવસથી પોતાનાં ઉપરીપણું હેડળ * એક નોરમલ ક્લાસ-નિશાળ મંડળીનાં ખાતાંથી એલાહિદો-કોટ અને ચંદનવાડીની નિશાળોનાં મકાનમાં દર અઠવાડિયે સાંજે વારાફરતી ત્રણ ત્રણ દિવસ ચાલુ કર્યો, જ્યાં ગુજરાતી ભાષાની પાઠી કેળવણી ઉપરાંત ઈંગ્રેજીની પણ તાલીમ આપવામાં આવતી. ત્યારબાદ એવોજ એક ક્લાસ, મી. દારાશાહ રતનજી ચીચગર ચલાવતા, જેમનાં મરણુ બાદ પણ તે ચાલુજ રહી.

૧૮૯૧ નાં સાલમાં † શેઠ દારાશાહ રતનજી ચીચગર મંડળીનાં સેક્રેટરી થવા પછી તેઓએ આ નિશાળોની કેળવણીનાં સંબંધમાં બળવેલી તારીફ લાયક સેવાની અતરે ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. યુરોપમાં પ્રસાર પામેલી ફીન્ડરગાર્ટન અને હરબાર્ટીયન કેળવણીની નવી ‡ રીઠિઓ આપણું દેશ અને

* એવાંજ કામ સારૂ આગળ તા. ૧ લી માર્ચ ૧૮૮૧ થી શેઠ નસરવાનજી હીરજીબાઈ પટેલને રોકવામાં આવ્યા હતા, જેમનાં દરમાયાને લગતો ખરચ બે વરસ સુધી સોરાબજીએ આપ્યો હતો.

† તેઓ તેમજ કારોબાર મંડળીનાં એક બીજા માનવંત સબાસદ શેઠ ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજીની બહુ સુંદર અને આબિહુબ ઓઈલ પેન્ટીંગ તસવીરો તેઓનાં કિમતી કામની ધિજાનમાં મંડળીએ ખાસ ખિતરાની એક મેળાવડા સમક્ષ કોટની સ્કૂલનાં મકાનનાં દિવાનખાનાંમાં પાછળથી ખુશી મુખી હતી.

‡ મૉ ફ્રેબિલ અને મૉ હરબાર્ટ જેવા નરોએ પ્રથમ જર્મનીમાં દાખલ કરેલી કેળવણીની આ નવી રીઠિઓએ ત્યાંનાં બાળ શિક્ષણનાં ધોરણને કેવળ ઉલટાવી નાખી બહુ ફેલેમંદ પરિણામો નિપાળ્યાં હતાં.

સંસારને અનુસરતા ફેરફાર સહિત પહેલવહેલી તેમણેજ મંડળીની શાળાઓમાં દાખલ કરી પ્રથમ સ્ત્રી શિક્ષકોને નોરમલ ક્લાસ મારફતે તેની સમજણ આપવા માંડી હતી, જે તરફ આસપાસ એટલું ધ્યાન ખેંચાયું કે મુંબાઈ ઉપરાંત ગુજરાત અને દેશાવરથી અનેક શિક્ષકો તેમજ કુળવણીખાતાંઓનાં કારોબારીઓ એ રૂઢિ જાતે શિખી પોતપોતાની નિશાળોમાં દાખલ કરવાની મતલબે ખાસ અતરે આવતા ગયા. વળી યુરોપથી હિંદુસ્તાન આવતા પ્રખ્યાત કુળવણીખાતાંઓ પણ આ નિશાળની જાતી મુલાકાત લઈ શિક્ષણની આ નવી રૂઢિઓ વિષે પોતાનો લેખીત સંતોષ જાહેર કરતા હતા. તે આગમ્ય કન્યાકુળવણીનાં મોટાં હિતાર્થી મીસ મેનીંગ ૧૮૮૮ નાં સાલમાં વિલાયતથી અતરે આવી પુગતાં ખીજાં કુળવણીખાતાંઓ જોડે આ નિશાળ જોવા પણ ખાસ પધારી ત્યાં અપાતી ઉત્તમ પ્રકારની તાલીમથી ધણાં આનંદ પામ્યાં હતાં.

સોરાબજીએ પોતે પણ કુળવણીને લગતા સવાલોનો આરિક અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેનાં નિયમો અને મૂળતત્ત્વોનું અચ્છું જ્ઞાન ધરાવતા અને તેથી તાલીમ આપવાની નવી રૂઢિ-Object lessons (જુદી જુદી વસ્તુઓ અચ્છાંઓને દેખાડીને શિખવવાની રીતિ)-ને અનુસરીને બાળકોને જ્ઞાન મેળવવાની સવળતા કરી આપવા કાજે તેઓએ મી. વીલ્યમ લીવૉરનર (તે વખતનાં કુળવણી ખાતાંનાં કામચલાઉ વડા-પાછળથી સર વીલ્યમ લીવૉરનર) ઉપર તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૫ ને દિને એક પત્ર લખી તેની સાથે હોપકૃત વાંચનમાળાની એકાદ ચોપડીનાં પાઠોમાં વર્ણવેલા કુદરતી પદાર્થો અને ખીજી વસ્તુઓનાં નમુનાનાં સંગ્રહની એક પેટી મોકલાવી તેમની સલાહ માગી હતી, અને એવીજ જાતનાં સંગ્રહની પેટીઓ ધારવા મેળે તેઓએ જ. છોની નિશાળ મંડળી હસ્તકની કન્યા-શાળાઓને પણ પાછળથી ભેટ કાઢી હતી.

મંડળીનાં અસલ લખતની ચોથી કલમ મુજબ આ નિશાળોમાં દ્રુક્ત ગુજરાતી બાષા મારફતેજ તાલીમ આપવાનું ફરમાન હોવાથી તેમાં ઈંગ્રેજીનો અભ્યાસ દાખલ કરી શકાતો ન હતો, અને તેને લીધે છોડીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન એાછી થતી જતી. આ કારણે સોરાબજી અને કમીટીનાં ખીજા સભાસદોએ તેનાં સંબંધમાં વખતો વખત કાબેલ ધારાશાસ્ત્રીઓનાં મતો લીધાં પણ તેઓએ લખતની આ કલમમાં કશોએ ફેરફાર નહિ થઈ શકે એવો અભિપ્રાય આપ્યાથી પાછળથી સોરાબજીનાં મરણ્યાદ ૧૮૯૭ નાં સાલમાં “ધી પારસી ગર્લ્સ ઈંગ્લીશ એજ્યુકેશન સોસાયટી” નામે તદ્દન સ્વતંત્ર વહિવટ ચલાવનારી એક જુદી મંડળી સ્થાપવામાં આવી, જેઓ મારફતે જ. છોની નિશાળ મંડળી હસ્તકની નિશાળોની તેમજ બહારની પારસી છોકરીઓને ઈંગ્રેજી બાષાનું શિક્ષણ સ્કૂલનાં મકાનમાંજ આપવાનું ચાલુ થયું, અને તેને માટે જુદી શી ઠરાવવામાં આવી. આ નવી ગોઠવણ અગ-

વડ ભરી અને ખર્ચાળ જણાયાથી ૧૯૧૩ નાં સાલમાં ગુજરાતી નિશાળની મેનેજિંગ કમીટીએ ટ્રસ્ટ-ડીઝની આ ચોથી કલમનો આધ કાઢી નાખવાની હાઇકોર્ટને અરજ કીધી, જેમાં સારે નસીએ ક્ષેત્ર મળવાથી એક લાંબા વખતની મુશ્કેલીનો અંત આવી ગયો. તે માટે આપણાં લાયકીવાળા મરહુમ જડજ સર દીનશાહ દાવરનાં ડહાપણભરેલા ચુકાદાની જેટલી પિછાન કરીએ એટલી થોડી છે. એ પછી ઇંગ્રેજ નિશાળ મંડળી ચાલુ રાખવાની કશી જરૂર નહિ રહેવાથી તે અરખાસ્ત કરવામાં આવી, અને તેને લગતું ફંડ તેમની મંજૂરીયાતથી ગુજરાતી નિશાળની કારોબારી સભાએ પોતાને હસ્તક લઈ કોટ અને ચંદનવાડી સ્કૂલો મધ્યે ખાસ નવાં શિક્ષકા મારફતે ઇંગ્રેજ કૃળવણીનું ધોરણ દાખલ કર્યું.

આ નિશાળ મંડળીનાં ફંડની હાલત જેવી જોઈએ તેવી નહિ હોવાથી સોરાબજીએ ૧૮૯૨ માં શેઠ નવરોજજી ગામડીયા તથા શેઠ દારાશાહ ચીચગર સાથે મળી જુદે જુદે ઠેકાણે ફરી જાતી મેહેનત અને કોશિશથી તેમાં રૂ. ૨૦૦૦૦) ઉપરનો વધારો કરાવી આપ્યો; જે પછી પણ નિશાળના અરચોને પુગી વળવાની મુશ્કેલી તો ચાલુજ રહી; તે છતાં મંડળીએ લાંબો વખત તુલીક નાણાંની મદદ માટે સરકારને અરજ કરી નહિ, કારણકે સ્કૂલનાં સંભાળથી રચેલાં અભ્યાસક્રમમાં સત્તાવાળાઓની મરજી મુજબનો ફેરફાર કરવા તેઓ ચાહતા ન હતા; તોયે ૧૯૦૮ થી તેમને ચોક્કસ રકમની વાર્ષિક ગ્રેન્ટ મેળવવાની ફરજ પડી, તો જોકે નિશાળની કૃળવણીનું ધોરણ સરકારની પસંદગી પામવાથી તેમાં ઝાઝો ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાઈ નથી.

અતરે જણાવવું જોઈએ કે સ્કૂલની કારોબાર મંડળીનાં એક માનવંત સભાસદ શેઠ નવરોજજી જાંહાંગીરજી ગામડીયાએ સોરાબજીનાં શુભ દાખલાની નક્કલ કરી પોતાનાં મરહુમ ધણિયાણી આઇ માણેકયાઇને નામે પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ ખાતે ચંદનવાડીની નિશાળને માટે નવું મકાન બંધાવવા એક સુંદર રકમ મંડળીને ભેટ આપી હતી. આ ઇમારત તૈયાર થતાં તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ ને દિને ખુલ્લી મુકવામાં આવી, જે જોવાને કમનસીબે શેઠ નવરોજજી હૈયાત રહ્યા નહિ. એ શેઠની કિમતી મદદથી સ્ત્રી કૃળવણીનાં કામને મોટો ટેકા મળ્યો છે.

અતરે આપણે એક ખીજી અગત્યની ખાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. ૧૯૧૮ નાં સાલમાં જ. છોની નિશાળ મંડળીનાં કારોબારીઓએ પોતાની સ્કૂલો મધ્યે એક એકેડેમી (Academy) સ્થાપવાની ખાએશથી મરહુમ આઇ માણેકયાઇ જાંહાંગીરજી અરજોરજી વાચ્છા ચેરીટી ફંડનાં ટ્રસ્ટી સાહેબો સાથે કટલોક પત્રવેહેવાર ચલાવ્યો, જેનાં પરિણામમાં એ કામ સારૂ રૂ. ૩૬૦૦) ની વાર્ષિક મદદ પાંચ વરસ સુધી આપવાનું તેઓ તરફથી મેહેરબાનીની રાહે કબ્જલ કરવામાં આવતાં કોટ અને

ચંદનવાડીની સ્કૂલનાં ચઢતાં ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓને સંસારમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા હુન્નરો (જેવા કે કપડાં ધોવાં, રાંધણકળા, વેતરકામ, સિવણકામ, ભરતકામ, નરસીંગ, હાથજીન વિગેરે)ની તાલીમ પગારદાર અનુભવી શિક્ષકોનાં હાથ હેઠળ આપવામાટે કારોબાર મંડળી તરફથી જુદા જુદા વર્ગો ખુલવામાં આવ્યા, જે હજી ચાલુજ છે કેમકે વાચ્છા ફંડનાં ટ્રસ્ટીઓની મદદ હમણાં સુધી મળતી રહીછે.

૧૯૧૮ નાં સાલમાં કારોબાર મંડળીનાં સરનશીન શેઠ જાંહાંગીરજી ડોસાભાઈ કુરામજી કરા-કાએ ખીજા કેટલાક સભાસદો સાથે મળી જુદે જુદે ઠેકાણે ફરી જતી મેહેનતથી સ્કૂલ માટે એક સારી રકમનું ફંડ ભેગું કર્યું, પણ ચાલુ વખતને અનુસરતા યોગ્ય સુધારાઓ દાખલ કરવામાટે તેમાં વધારો થવાની જરૂર છે.

આઈ બી. શા યંગાળી કન્યાશાળા અને જ. છોની નિશાળ મંડળીને લગતી વિગતો અતરે ખતમ કરવા આગમચ કોટ, ચંદનવાડી, તથા *મજગામની શાળાઓનાં આગલાં આહોશ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ આઈ બીઆઇજી અરદેશર ઝવેરી તેમજ કોટની નિશાળનાં વડાં મરહુમ આઈ શીરીનઆઇ બેહેરામજી મેહેતા તથા ચંદનવાડી સ્કૂલનાં વડાં મરહુમ † આઇજીલઆઇ દાદાભાઈ રાણીનાએ અજ-વેલી લાંબી અને ઉપયોગી સેવાઓની અતરે નોંધ લેવી જોઈએ, કે જેની કારોબાર મંડળીએ યોગ્ય પિછાન કરવા ઉપરાંત મિત્રો અને લાગતાંવળગતાંઓ તરફથી તેઓની યાદગારી આ ખાતાં સાથ જળવી રાખવાનાં ઘટતાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં.

૧૮૮૭ નાં સાલમાં અલીબાગ ખાતે વસ્તા ગરીબ લંડારીઓનાં લાભઅર્થે એક ઉદ્યોગશાળા સ્થાપવામાં આવી. તે માટે પ્રથમ જોઈતી રૂ. ૧૦૦૦) ની રકમ સોરાબજીએ પોતે મેહેનત લઇ ભરાવી આપી હતી.

તેઓએ ખીજાં કેટલાંક અગત્યનાં કેળવણી ખાતાંઓમાં પણ ઉમંગી ભાગ લીધેલો જેવામાં આવેછે. દાખલા તરીકે શેઠ નસરવાનજી માણેકજી પીટે ૧૮૮૮ નાં સાલમાં પોતાનાં મરહુમ બેટા મી. જમશેદજીને નામે સ્થાપેલી પારસી ઐરફનેજની કારોબાર મંડળીનાં તેઓ એક સભાસદ હોવા ઉપરાંત એ ધર્મખાતાંનાં એક ટ્રસ્ટી પણ હતા.

* મજગામની શાળાનાં નિભાવ ખરચને પુગી વળવાનું, ખની ન શકવાથી કારોબારમંડળીને એ નિશાળ પાછળથી બંધ કરવાની ફરજ પડી હતી.

† આઈ જીલઆઇની એક ઓઈલ પેન્ટીંગ તસવીર ચંદનવાડીની ગામડીયા સ્કૂલમાં ખુલ્લી મેલવામાં આવીછે.

વળી ૧૮૮૯ નાં સાલમાં સેરાયજીએ ખીજાંઓની સામીલગીરી સાથે યંગ લેડીઝ હાઇસ્કૂલની સ્થાપના કરી તેની કારોબાર મંડળીમાં જોડાયા હતા.

૧૮૯૦ નાં ઑગસ્ટ મહિનામાં શેઠ બેહેરામજી જીજીભાઈએ ગરીબ પારસી છોકરાઓને મુક્ત કુળવણી આપવા સારૂ “ધી બેહેરામજી જીજીભાઈ પારસી ચેરીટેબલ ઇન્સ્ટીટ્યુશન”નાં નામ હેઠળ એક ઇંગ્લેન્ડ-ગુજરાતી હાઇસ્કૂલ બાંધવા નાદર રકમનું એક ટ્રસ્ટડીઝ ધડી કાઠી કેટલાક ટ્રસ્ટીઓની નીમણૂક કરી હતી. આ વેળા શેઠ બેહેરામજી છેલ્લી માંદગીને બિછાને હોવાથી તેઓએ સોરાયજીને ખાસ પોતાને ધરે બોલાવી મંગાવી ઉપલાં ખાતાંનાં એક ટ્રસ્ટી થવાનો આગ્રહ કર્યો, જે ઓઢો એમણે સ્વીકાર્યો. શેઠ બેહેરામજીએ આ સખાવત કરવા આગમચ સોરાયજીની સલાહ લીધી હતી, જેઓએ સર જમશેદજીવાળું કુળવણીખાતું કામનાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની વધતી જતી સંખ્યાને પુગી વળવાને અશકત જણાવી તેમને ઉપલી સ્કૂલ સ્થાપવાની મજબુત ભલામણ કરી, જે તેઓએ ખુશી સાથે કબૂલ રાખી હતી. તે ઉપરથી ખુદલું જોઈ શકાશે કે સોરાયજીની સલાહને હંમેશાં કેવું વજન મળતું હતું.



પ્રકરણ ૨૧ મું.

આખકારી કમીશન-પારસી સુવાવડખાતું-સીવીલ સરવીસ કમીશન-મુંબઈ શહેરનાં વધારા માટેની યોજના-શેઠો ખરશેદજી નસરવાનજી કામાજી તથા માણેકજી ખરશેદજીની યાદગારીની હિલચાલ.

મુંબઈનાં આખકારી કાયદાનાં વહિવટથી દારૂ વેચનારા અને ભંડારીઓ ઉપર જે મુશ્કેલીઓ આવી પડી હતી તેની તપાસ કરી તેમાં ઘટતા ફેરફાર સ્વચ્છવાને નામદાર સરકારે તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૮૮૫ ને દિને મુંબઈનાં કલેક્ટર મી. જે. એચ. ગ્રેન્ટ, પોલીસ કમીશનર સર ફ્રેંક સુટર અને સોરાખજીનું એક કમીશન નીમ્યું, જેઓએ પોતાની ચાર ખેટકામાં અનેક સાક્ષીઓની જુખ્યાની લેવા બાદ એક લંબાણ રીપોર્ટ ધડી કાઢી સરકાર ઉપર રવાના કર્યો.

૧૮૮૭નાં વરસમાં આપણી કામની સ્ત્રીઓ માટે એક સુવાવડખાતાની પહેલ વહેલી સ્થાપના થઈ. તેની વિગતો નિચે રજૂ કરીએ છીએ, કેમકે સોરાખજીએ તેમાં બહુ આગેવાન ભાગ લીધો હતો. આ ખાતું સ્થાપવાનો સર્વથી પહેલો ખ્યાલ આપણાં શહેરનાં જાણીતા તખીય ડૉ. (પાછળથી સર) ટેમુલજી ભીખાજી નરીમાનને આવ્યો. તેઓએ વરસોનાં જાતી અનુભવથી જોઈ લીધું કે અસલી રિવાજોને અનુસરીને પારસી અખળાઓને સુવાવડ વેળાએ ધરોનાં લાંચતળિયાંની ખરાબ જગ્યાઓમાં આશરો લેવાની ફરજ પડતી હોવાથી તેઓની તનદુસ્તીને ચોક્કસ જાતનાં તાવ અને ખીજી બિમારીઓથી બહુ તુકસાન પોહોચતું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેઓમાં મરણ પ્રમાણ પણ મોટું નિપજતું. આ કારણ સર કોઈ ખુદલી હવાવાળી જગ્યાએ એક સુવાવડ ખાતું સ્થાપવાની પોતાની લાંબા વખતની ધારણા પ્રજા આગળ રજૂ કરવાની મતલબે ડૉ. ટેમુલજીએ તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૪ ને દિને ફરામજી કાવસજી ઈન્ડીટ્યુટ મધ્યે એક રસાલો વાંચ્યો. તે પછી આ યોજના તરફ લોકોની ઉલટ અને દિલસોજી ઉશ્કેરાયલી જોઈ તેઓએ સોરાખજી અને ખીજાઓની મદદથી એક નાતું ફંડ ભેરું કર્યું, અને તા. ૭ મી મે ૧૮૮૬ ને દિને તેનાં સંબંધમાં સોરાખજીનાં પ્રમુખપણાં હેટળ બાઈ ભી. શા. બંગાળીવાળી નિશાળનાં દિવાનખાતામાં *એક સભા મેળવી. તેનાં શુભ પરિણામમાં મરીન લાઈન્સ તરફ આવેલાં એક ઘર મધ્યે તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૮૮૭ ને દિને એક કામચલાઉ સુવાવડખાતાની

* એ સભા મધ્યે શેઠ કેમુશરૂ કાખાજીએ જણાવ્યું કે મરુહમ તખીય ડૉ. ખરશેદજી ફરામજી ખોરી જેઓ “તનદુસ્તી” નામનું એક ચોપાનિયું સલાવતા હતા તેમાં તેમણે (ડૉ. ખોરીએ) સુવાવડખાતાની બાબત વિષે લખેલો એક નિબંધ સોરાખજીને એવો પસંદ આવ્યો કે તેઓએ ખાનગી રીતે પોતાને ખરચે શેઠ કાખાજી મારફતે તેની કેટલીક હબર નક્કી કરીને છપાવી પારસીઓમાં મુક્ત વહેંચી હતી.

સ્થાપના થઈ, જેની કારોબાર મંડળીમાં સોરાયજી સામીલ હતા. આ ખાતાંને લાલ લેવાની ચોમેરથી એટલી બધી માગણીઓ થવા લાગી કે તેને પોંજીથી વળવું કેવળ અશક્ય જણાયાથી તેનાં એક વરસનાં ફતેહમંદ કારભાર પછી આવુંજ એક ખાતું વધારે મોટા પાયા ઉપર સ્થાપવાની ગોઠવણ કરવા સારૂ તા. ૩૦ મી જુન ૧૮૮૮ ને દિને ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટ મધ્યે પારસીઓની એક જાહેર સભા ખોલાવવામાં આવી, જ્યાં એક ધરખમ ફંડ ઉભું કરવાનો ઠરાવ થયો. તેને અનુસરીને ડૉ. ટેમુલજી, શેઠો સોરાયજી ફરામજી પટેલ તથા સો. શા. યંગાળી જેવા મેનેજીંગ કમીટીનાં મેમ્બરોની કિમતી મદદથી રૂપિયા હેસી હજાર જેટલી રકમ ભેગી કરવાને શક્તિવાન થયા. એ પછી કોટ, આઉટરેમ રોડ આગળ આવેલી જમીનનો એક ટુકડો સરકાર પાસેથી અડધે ભાવે એટલે આસરે રૂપિયા તેર હજારની કિમતે વેચાતો લેવામાં આવ્યો, અને ઇમારતનો પાયો નાખવાની ક્રિયા તા. ૨૮ મી માર્ચ ૧૮૯૩ ને દિને તે વખતનાં નામદાર ગવરનરનાં આજુ લેડી હેરીસે કીધી. આ વેળાનાં મેળાવડામાં સોરાયજીની હાજરી સૌથી છેલ્લીજ હતી, કેમકે તે પછી થોડાજ દિવસમાં એમનું દુઃખદાયક મરણ નિપજ્યું. આ અતી ઉપયોગી કામ પાર પડવા માટે તેઓએ પોતાનાં કુટુંબ આગળ દશવિહી આનંદ અને સંતોષની લાગણી હજી અમારી યાદમાં તાજી છે. આ મકાન તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૫ ને દિને નામદાર ગવરનર લૉડ હેરીસને હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

તા. ૪ થી અક્ટોબર ૧૮૮૬ ને દિને વડી સરકારે હિંદી સીવીલ સરવીસની પરીક્ષાઓને લગતા સવાલ ઉપર વિચાર ચલાવવાને સર ચાર્લસ એટચીસનનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ એક કમીશન નીમ્યું. એ પરીક્ષા પસાર કરવા માટે ઠરાવેલી ઉમરની હદ અતરેનાં વિદ્યાર્થીઓને એક મોટી નડતર સમાન હોવાથી તે ટાળવાનાં ઉપાય લેવા અર્થેજ મુખ્યત્વે કરી આ તપાસ શરૂ કરવામાં આવેલી લાગતી. તેઓએ ૧૮૮૭ નાં જાન્યુઆરી મહિનાથી મુખર્ષ મધ્યે સેક્રેટરીયટ ઓફીસમાં પોતાની બેઠકા ચાલુ કરી સોરાયજી અને ખીજા અનુભવી ગ્રહસ્થોની મુખ જુખાની લીધી, તેમજ તેઓ ઉપર કેટલાંક સવાલ પત્રકા પણ મોકલી આપ્યાં, જે માહેલા અગત જોગા પ્રશ્નોનાં સોરાયજીએ તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૭ નાં કાગળમાં વાળેલા ઉત્તરોનો સારાંશ નિચે મુજબ છે:—

(૧) કેટલાકો કહે છે કે સીવીલ સરવીસની પરીક્ષા આપવા છેક ઈંગ્લંડ સુધી જવું પડતું હોવાથી એ અડચણ ટાળવા અર્થે સ્ટેટ્યુટરી સીવીલ સરવીસ નામની એક નવી સરવીસ અતરે ચાલુ કરી તેમાં જે શખસોની નીમણૂક થાય તેઓને સીવીલીયન દાખલનાં તમામ હકો આપવા; પણ એ સૂચના જે અમલમાં આવે તો દેશનાં લાભને તેથી ઓટું નુકસાન પુગે, કારણ કે એ પરીક્ષા જાહેર હરીફાઈથી ઈંગ્લંડમાં લેવાયા પછી જે પ્રકારનાં અસામીઓની આ દેશનાં અગલનાં ઓહાઓ ઉપર નીમણૂક થાય છે તેનાં કરતાં લાયકાત અને કાબેલિયતમાં ઘણાં ઉતરતાં માણસો હિંદી નોકરીમાં દાખલ થવા પામે.

(૨) આ કારણસર હિંદી સીવલ સરવીસની પરીક્ષા ખુદ ઈંગ્લંડમાં જ લેવી ચાલુ રાખવી પણ અતરેનાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વભાષા ઇંગ્રેજી નહિ હોવાથી તેઓને અભ્યાસમાં ગાળવાં પડતાં વધુ વરસો તેમજ ખીજી અનેક મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈ તેઓ માટે પરીક્ષામાં બેસવાની ઉમરની હદ ઇંગ્રેજી વિદ્યાર્થીઓ કરતાં બે વરસ વધારે રાખવી.

સોરાબજીએ ઉપલાં કમીશન સન્મુખ તા. ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૭ ને દિને આપેલી મુખ-જીબાની પત્રમાં લખેલી ખીનાને મળતીજ હતી. તેમાં તેઓએ ભાર મુકીને જણાવ્યું કે ઈંગ્લંડની કેળવણીનું ધોરણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓનાં ગુણ લક્ષણોની ખિલવણી માટે બહુ અવશ્યનું હોવાથી એ પરીક્ષા સાંજ લેવી ચાલુ રાખવી.

૧૮૮૭ નાં સાલમાં મુંબઈ સરકાર શેહેરનો વિસ્તાર વધારવાનાં સવાલ ઉપર વિચાર ચલાવતી હોવાથી જાણીતા અને અનુભવી ગ્રહસ્થાનાં અભિપ્રાયો જાણવા કેટલાક સવાલો ધરી કાઢી તેનાં જવાબો માગ્યા હતા. એ સવાલોનો તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૭ ને દિને ઉત્તર વાળતાં સોરાબજીએ કરેલી સ્વચનાઓનો સાર નિચે મુજબ છે.

તેઓનાં જણાવ્યા મુજબ મુંબઈ શેહેરમાં જે ધોરણે રેહેવાનાં મકાનો બાંધવામાં આવે છે તેમાં જગ્યાની કરકસરનો ખ્યાલ ધ્યાનમાં લેવાતો નહિ હોવાથી ધણીક જમીનો વપરાસ વગર ખાલી રહે છે. તેમાં ઉત્તર પરેલ તરફ આવેલો માહીમનાં જંગલોને નામે ઓળખાતો ભાગ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેનો ઉપયોગ નવાં નવાં રેહેઠાણો બાંધવા માટે કરી તેમાં પોહોળા મોકળાસવાળા મોહોલાઓ, ખુલ્લી ચોરસ જગ્યાઓ (Open squares), ગટરો (Drains) વિગેરેની સગવડ પુરી પાડવી જોઈએ. વળી તેની પૂર્વ તરફનો ભાગ પાછળથી ઉભાં થનારાં ઉદ્યોગ હુન્નરનાં કારખાનાંઓ વિગેરે માટે જુદો રાખવો. તેથી શેહેરનાં મધ્ય સ્થળની વસ્તી વધુ ગિચ્ચ થતી અટકશે.

એસપ્લેનેડનો લત્તો મોટે ભાગે મકાનોથી ભરાઈ ગયો છે માટે ત્યાં વધારે ઇમારતો બાંધવાનો અટકાવ કરી તેને બદલે મરીનલાઈન્સ તરફ આવેલા છુટાછુટા બંગલાઓ તેની આસપાસની વિસ્તારવાળી જગ્યા સુઢાં વેચી નાખી તેની ઉપજમાંથી નાના કમ્પાઉન્ડો સાથનાં શોભિતાં મકાનો ઉભાં કરવાં. ખીજું મુંબઈનાં કામદાર વર્ગો માટે નાહાવાની તથા કપડાં ધોવાની સુકત જગ્યા પુરી પાડવાની પણ ધણી અગત છે.

મુંબઈની કૉમન જેલ (Common Jail) હાલની, જગ્યાઓથી ખેસેડવી કેમકે તેની આસપાસ ગિચ્ચ વસ્તી વધતી જાય છે અને તે સ્થળ લોકોને હવા ખાવા માટે ખુલ્લું રાખવું, અથવા ત્યાં એક જાહેર બગીચો ઉભો કરવો.

અતરેનાં લોકોને ફરવા હરવા માટે એકજ ઠેકાણે ખુલ્લી મોટી જગ્યા (Public Park) રાખવી સલાહકારક નથી, કારણકે તેથી શહેરનાં બીજા ભાગોની વસ્તી એર વધુ ગરમ થતી જાય, પણ તેને બદલે હવાખાવાનાં સ્થળ તરીકે નાની નાની એરસ જમીનનાં ટુકડાઓ કટકે કટકે ખુલ્લા મુક્યા હોય તો તે વધુ પસંદ કરવા જોગ થઈ પડે. એવી ખાલી જગ્યાઓ ખેતવાડી, ગીરગામ, ગ્રેન્ટ-રોડ, ફ્રોકલેન્ડરોડ, મજગામ, પરેલ વિગેરે ઠેકાણે આવેલી છે, જેમાની કેટલીક આ કામસર એલાહિદી રાખી શકાય.

ચર્નીરોડ અને ફ્રોકલેન્ડરોડનાં લેવલ ક્રોસીંગ ઉપર પૂલો બાંધવા.

બીજાં શહેરનાં બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોમાં લોકલ ટ્રેનો દોડતી કરવી, તે એવી રીતે કે માહાલક્ષમી નજદીકનાં ફ્લેટસ (Flats)ની વચ્ચેથી વરલી થઈ માહીમનાં જંગલો પસાર કરી માહીમ સુધી અને શહેરનાં આખા પૂર્વ ભાગ તરફ, એટલે મોદીખેથી ઉત્તરે ચીમોર થઇને સૉલસેટમાં ટ્રૉમ્પે સુધી. એ કામ મુંબઈની મ્યુનીસીપેલીટીએ માથે લેવું જોઈએ, જેઓ હમણાં સરકાર તરફથી રેલ્વે કુપનીને મળેછે તેવી મદદની આશા રાખી શકશે.

વળી મુંબઈની મ્યુનીસીપેલીટીનાં કારભારની હદ હાલ કરતાં વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી. સૉલસેટનાં ટાપુને અતરેનાં કરનાં ભારે ઓળખાંથી હંમેશાં મુક્ત રાખવામાં આપણાં શહેરને આડકતરો લાભ છે, કેમકે મુંબઈની પ્રજાનાં થોડા ભાગને એ રીતે દૂર જઈ રહેવાનું ઉત્તેજન મળવાથી અતરેની ગિરમ વસ્તીમાં લગાર મોકળાસ રહેછે.

બીજાં ચીમોર સુધી જો રેલ્વે સડક બંધાય તો અતરેનાં ગવળીઓને પોતાનાં ઠોરો સાથે ત્યાં વસવું વધુ લાભકારક થઈ પડવાથી મુંબઈનાં લોકોને વધારે સોજાં દુધ અને બીજાં ચીજો મળી શકે.

એ અરસામાં સોરાબજીએ મુંબઈનાં બે નામાંકીત પારસીઓની યાદગારીની હિલચાલમાં આગેવાન ભાગ લીધો હતો. પહેલા અહસ્થ સંસાર સુધારા અને સ્ત્રી કેળવણીનાં સાચા સાથી અને મદદગાર શેઠ ખરશેદજી નસરવાનજી કામાજી હતા, જેઓનાં ૧૮૮૫ માં નિપજેલાં મરણ બાદ સોરાબજી અને બીજાઓએ તેઓ માટે એક ફંડ ખોલી રૂ. ૨૬૦૦૦) ભેગા કર્યાં. તે પછી ખોલાવવામાં આવેલી નાણાં ભરનારાઓની સભા મધ્યે એવો ઠરાવ થયો કે એ રકમનું એક ધર્મખાતું મરહુમને નામે સ્થાપી તેનાં વ્યાજ મધ્યેથી કામનાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં અભ્યાસમાં મદદ કરવી. ફંડનાં એક ટ્રસ્ટી તરીકે સોરાબજીની નીમણુક થઈ હતી.

બીજા અહસ્થ સંસાર સુધારા અને સ્ત્રી કેળવણીનાં મોટા હિમાયતી તથા એલેક્ઝાન્ડ્રા ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં સ્થાપક શેઠ માણેકજી ખરશેદજી હતા. તેઓનાં મરણ બાદ ૧૮૮૮ માં સોરાબજી અને બીજાઓએ એક ફંડ ભેખું કરી તેમનું એક અસ્ટ એલેક્ઝાન્ડ્રા ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં ખુલ્લું મુક્યું અને બાકી વધેલી રકમનું તેઓને નામનું એક એનડાઉમેન્ટ ફંડ સ્થાપ્યું.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સંસાર સુધારો અને રાજદુઆરી સુધારો-સોરાખળએ પહેલાંને આપેલી મોટી અગત્યતા-હિંદી નેશનલ કોન્ગ્રેસ સંબંધી વિચાર-તાજ તરફ સોરાખળની ઉંડી વફાદારી; તે સાથેજ પ્રજાનાં લાભોની જાળવણી કરવાની પણ તેમણે જોયેલી જરૂર-હિંદુસ્તાનનાં ઉદ્યોગહુન્નરની ખિલવણીને સરકારે કેવી રીતે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ તે વિષે એક મોહોભેદન મિત્ર ઉપર તેઓએ લખેલું પત્ર.

અતરે આપણે સંસાર સુધારા અને રાજદુઆરી સુધારા એ બન્ને વચ્ચેનો ફરક ખરાખર રીતે પિછાની દેશ માટે પહેલાંની વધુ અગત શા સાર છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે જેથી તેનાં ફેલાવા માટે પોતાની હંદગીનાં છેડાસુધી સોરાખળએ કરેલી કોશીશોની યોગ્ય કિમ્મત અને કદર આપણે ખુલ્લું શકીએ.

સંસાર સુધારાની મૂળ નેમ મનુષ્યજાતિની વૃદ્ધિ-પછી તે તન કે મન, અંતઃકરણ કે આત્માને લગતી હોય-તેની આડે આવનારા ખોટા વેહેમો અને નુકસાનકારક રિવાજોની કાતીલ અસરોમાંથી એક કોમ કે મંડળી કે પ્રજાનો છુટકારો કરી તેને વધુ ચઢતા અને અક્ષલપસંદ ધોરણ ઉપર રચવાની છે; પણ સંસાર મંડળની ચઢતી કે પડતી તે માહેલાં દરેક માણસની હંદગી ગુજરવાની રીતિ ઉપરજ ખાસ આધાર રાખે છે, માટે મનુષ્ય જીવનનાં ઉંચ કર્તવ્યનો ખ્યાલ તેઓ દરેકમાં જોડેલો વધતે કે ઓછે પ્રમાણે ખિલેલો હોય તેને અનુસરીને તેનાં વર્તનનું બંધારણ થતાં તે સામાન્ય સંસાર મંડળ ઉપર પોતાની અમુક અસરો ઉપજાવી તેની સરજતને એક અથવા બીજી તરફ દોરવવામાં વધતે ઓછે દરજ્જે પોતાનો હિસ્સો આપે છે. આ કારણોને લીધે સંસાર સુધારાનો મૂળ હેતુ દરેક મનુષ્યનાં જીવનની અંગત સુધારણાનો, તેને ખરાં ખોટાંનું તોલ કરી યોગ્ય રીતે વિચાર કરતાં શિખવવાનો છે, જેને અનુસરીને કેળવણીનાં ઉમદા સાધન મારફતે માનવીનાં અંતઃકરણનાં ઉંડાણમાંજ તે પોતાનો પાયો નાખી જન-મંડળનાં ઉત્તમ લાભોને આગળ વધારવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. સંસાર સુધારાની પહેલી રૂડી અસરો ઉંચ ધોરણ ઉપર રચાયેલી સ્વચ્છ કુટુંબી હંદગીમાંજ પ્રથમ નજરે પડે છે, જે ઉપરથી આખરે એક લાયક કોમ કે મંડળી કે પ્રજાનું બંધારણ થાય છે. ખૂં જોતાં ધાર્મિક સુધારો સંસાર સુધારાનાંજ એક અગત્યનાં વિભાગ જેવો જ્યારે રાજદુઆરી સુધારો તેનાં એક રૂડાં પરિણામ અથવા ફળ સમાન ગણી શકાય, કેમકે એક દેશનાં રાજકારભારમાં આગેવાન ભાગ લઈ કાર્ય પણ જોખમ ભરેલો અધિકાર ભોગવવાને લાયક થવા માટે ન્યાય અને સત્યની પડખે રહી સાફ અને ખુલાં મન તેમજ સ્વદેશ-પ્રીતીનાં ઉંચાં ધોરણને અનુસરીને કામ લેવાની

જરૂર પડે છે, જે સંઘા ગુણોની પ્રથમ ખિલવણી સંસાર સુધારા અને કુળવણી વડે જ થતી હોવાથી એક પ્રજા તે વિના રાજદુઆરી કામ માટે કદી લાયક બની શકતી નથી.

આ મુજબ સંસાર સુધારાની અગત્યતા આપણે જોઈ આવ્યાં બાદ અતરે જણાવવું જોઈએ કે સોરાબજી તેનાં મોટા હિમાયતી હોવાથી કોંગ્રેસ જેવી રાજદુઆરી સંસ્થાઓ પ્રત્યે ઝાઝી દિલ-સોજી ધરાવતા હતા નહિ. તેનાં બે મુખ્ય કારણો હતાં.

(૧) તેને લીધે દેશને વધુ અગત્યની સંસાર સુધારાની હિલચાલ આપણાં જવાન અને કુળ-વાયલા વર્ગો તરફથી પડતી નાખવામાં આવતી હતી.

(૨) એ મંડળવાળાઓ ડહાપણુ અને મધ્યમપણુને ધોરણે કામ નહિ લેતા હોવાથી સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે એકત્રતા અને એકદિલીનો ગાંઠ સાંધવાને બદલે નાહુકે કડવાસની લાગણી ઉત્પન્ન કરતા હતા.

તા. ૨૩ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૨ ને દિને વિલાયત ખાતે *સર ફ્રેઝિસ એડમ ઉપર લખેલાં એક પત્ર મધ્યે સોરાબજીએ હિંદી કોંગ્રેસ સંબંધી નિચલા વિચારો જાહેર કરવાની તક લીધી હતી.

“ We have had the †“ National ” Indian Congress as usual at the end of the year. It is undoubted that there is now less interest evinced by the people in these Congress Movements than was the case three or four years ago. The work does not gather strength as it grows old, very little fresh blood is added to it, and on this side of India I believe Mr. Pherozeshaw Mehta and Mr. Dinshaw Vacha are the only two men who remain its earnest and warm supporters. It is quite on the cards that the whole thing will collapse in a year or two. I shall not

* મીસીયર્સ ગ્રેહેમ કું. નાં એક ભાગીઆ, જેઓ આપણાં શહેરની જાહેર ખાબતોમાં ઉલટમંદ લાગ લેતા હતા.

† હાલમાં પણ રાજદુઆરી ખાબતોમાં હદ બહાર આગળ વધેલા (Extremists) અને મધ્યમ વિચારનાં કુળવાયલા હિંદીવાનો (Moderates) વચ્ચે ફાટકુટ પડવાથી છેલ્લાઓ કોંગ્રેસની હિલચાલથી અલગ થયાં છે અને તેનું સુકાન Extremists નાં હાથમાં જઈ પડ્યું છે, જેથી એ સંસ્થાનો વળન અને દરગજો ઘણો ધમ્મી જવા પામ્યો છે.

be sorry for the good of India if this happens, because these political movements are a burden on the energies of our young educated men at the sacrifice of social and domestic reforms which the people need at first, and without which political progress cannot have a firm footing.”

તાજ તરફની વફાદારી એ સોરાયજીને એક ઉચ્ચો સદગુણ હતો, જેનો પાયો ખ્રીટીશ રાજ અમલથી હિંદ દેશને થતા ફાયદાની ખરી સમજણ અને પિછાન ઉપરજ રચાયો હતો. દરેક સાચા સ્વદેશીનાં દિલમાં તેઓ આ ઉત્તમ ગુણની ખિલવણી થયલી જેવા ચાહતા. તેઓ પૂર ખાતરીથી માનતા કે ટ્રેટીટન સાથનાં સંબંધ અને સમાગમથી હિંદી પ્રજા ઈંગ્રેજ રાજ્ય પ્રકરણનાં નિયમોથી માહિતગાર થઈ એક જાતની રાજદુઆરી તાલીમ મેળવતી હતી, અને ઈંગ્રેજ ભાષાનાં વધતા જતા ઉપયોગ, કેળવણીનાં સામાન્ય ફેલાવા, અને રેલ્વેનાં જોડાણથી એકત્ર થઈ એક નવોજ જન્મ લેતી હતી.

સોરાયજીની આવી માન્યતા અને વફાદારી છતાં કોઈએ એમ નહિ સમજવું કે રાજદુઆરી આખતોથી અજગા રહેવાની તેમની મતલબ સરકારને રાજ રાખી તેઓની રાજનિતીની ખામીઓ પ્રત્યે જાણીજોષ્ટને આંખમીચામણાં કરવાની હતી. સામે તેઓનો તો એવો ખુલ્લો વિચાર હતો કે આપણાં લોકોએ સત્તાવાળાઓનાં કામોથી માહિતગાર રહી પોતાનાં વાજખી લાભો અને હકોની જાળવણી માટે સદા *કાશેશ કરવી જોઈએ. માત્ર એવી આખતોમાં થતું અતેજી તેમને પસંદ નહિ હતું. સોરાયજી તેનાં સંબંધમાં પોતાનાં “ ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો ”નાં †દક્ષતર ખીજાં મધ્યે જે વિચારો દર્શાવે છે તે જાણવાજોગ હોવાથી નિચે ટાંકી લખએ છીએ.

“ હમો માનીએછે કે આ દેશની હમણાંની હાલત પરમાણે તેનાં ફાએદાને સાઈ ઈંગરેજ રાજ આ દેશને માથે ચાલુ રહેવું જરૂરછે. ઈંગરેજ રાજ આ દેશને માથે જરૂરનુંછે, તોપણ એ રાજમાં

* એવી કાશેશોમાં સ્વરાજની અજવળ હાલ આપણું મુખ્ય ધ્યાન ખેંચી રહી છે અને આસપાસની રાજદુઆરી વાતાવરણ બહુ ગરમ બની છે. વખતનાં વેહેવા સાથે દેશ અને કાળને અનુસરતા વધુ અને વધુ હકોની પ્રજા માગણી કરે એ સલાહકારક છે, તોયે તેમાં પણ મધ્યમપણું જાળવવું જોઈએ. ખીજા હાથ ઉપર સરકારે પણ વધુ ઉદાર રાજનિતી અખત્યાર કરી પ્રજાની માગણી અને અભિલાષાઓ ઉપર હાલનાં કરતાં વધુ ધ્યાન આપવાની દેખીતી અગત્ય છે કે જેથી બંને પક્ષે વચ્ચેની અથડામણનાં નાખુશ દેખાવો દૂર થવા પામી કાંઈ પણ સમાધાની બરેલા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય.

† જુઓ “ હિંદુસ્તાનને માથે ઈંગરેજ હકુમત વીશે ” એ નામની ખાખત. પાનું ૩૬૪.

દેશીઓ પોતાનું છુટાપણું તદ્દન ખોઈ દબને ગુલામી હાલતમાં આવી પડે હેવું જોવાને હમો ચાહતા નથી. ઈંગ્લેન્ડ રાજમાં રખાએત સુખી છે, પણ જે માફક જનવરો ખાઈપીંછને સુખી ફરે છે તેજ માફક દેશીઓ ફક્ત ખાવાપીવા અને ફરવાના સુખ ઉપર સંતોષ પામી સુખી રહે હેવું હમો ઇચ્છતા નથી. ઓઘો, દરજ્જો, અને કાચુ રાખીઆથી માણસને જે મોહોટાઇ મલે છે તેહેવી મોહોટાઇ મેલવવાને સાફ દેશીઓનાં દીલમાં ઉમેદનો આતશ સદા બલતો રાખવો, અને હેવો આતશ દીલમાં જરી રાખવાને સાફ દેશીઓને શીખાડવું, એ સરવે દેશહીતકારી માણસોની હમો ફરજ સમજીએ છે. દેશીઓ પોતાના દેશનો રાજકારોબાર ઈંગ્લેન્ડનાજ જેહેવા કાએદા અને અદલ નીતીથી ચલાવવાની આશા રાખે તો તે આશા દેશહીતકારી માણસોએ ટોડી પાડવી ઘટારત નથી. સરવે જાહેર લખનારાઓની ફરજ પોતાનાં દેશી ભાઈઓમાં દેશની તરફ હરએક તદખીરથી પેઆર વધારવાની છે. રખાએત પોતાનો હક અને દરજ્જો સંભાલી નહી રાખે, અને પોતાનાં રાજકરતાઓનાં કામ ઉપર ઘટવું ધેઆન નહી આપતી હોએ, તો ગમે હેવું બહું રાજ પણ ધીમેધીમે જીલમગાર થાએ છે, તે બાબદમાં રખાએતને દાહપણુભરેલી સમજ આપવાનો અધીકાર સરવે જાહેર લખનારાઓનો છે. ”

આ ટાંકણે ખાસ કરી ૧૮૭૪ નાં વરસમાં પારસીઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જાગેલાં હુલડનો બનાવ જે આપણે યાદ કરીશું તો તુરત જણાશે કે તેઓએ તે વેળાએ આપણી કામ તરફથી મુંબઈ સરકારનાં કામ સામે ફરિયાદ ઉઠાવવામાં આગેવાન ભાગ લઈ પોતાનું બોલવું કેવી તારીફલાયક રીતે અમલમાં મુક્યું હતું. એજ મુજબ તેઓ હર પ્રસંગે સ્વતંત્રતાથીજ કામ લેતા હતા.

અતરે આપણે જણાવવું જોઈએ કે સોરાબજી પોતાની જાતી લાયકાત અને ઉચા ગુણુને લીધે સરકાર દરબારમાં ગમે એવો વગવસીલો ધરાવવા છતાં ખોટી ખુશામત હંમેશાં નાપસંદ કરતા હતા, અને તેથી સત્તાવાળાઓમાં વગર કારણે માથું નહિ મારતાં માત્ર જાહેર અને પ્રજાઉપયોગી સવાલોનાં સંબંધમાંજ તેમની સુલાકાત લેતા હતા. પોતાની આખી જીંદગી દરમ્યાન તેઓએ કાંઈ પણ સરકારી અમલદારનાં માનમાં પાર્ટી અથવા મેળાવડો કર્યો ન હતો, તોયે તેમ કરનારાઓ કરતાં તેમની વફાદારી કાંઈ એાછી ગીન ન હતી, જે લાયક પ્રસંગે પોતાનાં ભાષણો કે લખાણો મારફતે બહાર પાડવાને તેઓ કદી ચુકતા નહિ. વળી સરકાર પ્રત્યે એ દીલી ઉશ્કેરે એવું કાંઈ પણ લખાણુ જે દેશી છાપા મધ્યે તેમનાં વાંચવામાં આવતું તો તે ઉપર તેઓ સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચતા. ધણાંક ઇંગ્રેજ અને દેશી વર્તમાનપત્રો સોરાબજી પોતે ખાસ ખરીદતા હોવાથી જાહેર સવાલોનાં સંબંધમાં તેમનાં વિચારો અને વલણો જાણી લેવાની તેઓને અચ્છી તક મળતી હતી.

આ પ્રકરણુ ખતમ કરવા આગમચ સોરાબજીએ કાનપોરનાં ખેતીવાડી ખાતાંમાં ઓઢો

ભોગવતા એક ગ્રહસ્થ *મીર સૈયદ મહમદ હુસેન ઉપર તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૦ ને દિને લખેલું એક અગત્યનું પત્ર નિચે ટાંકી લખ્યું હતું. તેમાં તેઓ દેશની હાલત સુધારવા માટે કાલસા, લોહાંની ખાણો વિગેરેનાં ઉદ્યોગો ખિલવવાની લલામણ કરતાં જણાવે છે કે એવાં કામ માટે ચાપણુદારોને ફ્રાન્સ અને જર્મનીની સરકારનાં ધોરણ મુજબ રાજ્ય તરફથી રૂપિયા એક કરોડની વાર્ષિક મદદ મળવી જોઈએ. આ મુજબનાં વિચારો જાહેર કરવાની તક ઉપલા ગ્રહસ્થે “ Wants and Difficulties of India.” નામની પોતે પ્રગટ કરેલી એક ચોપડી સેરાયજીને વાંચવા આપવાથી તેમને મળી હતી.

Bombay, 22nd Decr. 1890.

My dear Mir Sahib,

You must be expecting by this time to hear my opinion on the subject matter of your book on the “ Wants and Difficulties of India” which you had kindly handed me to read. I have gone over the work carefully, and now beg to return it herewith per parcel post as promised. One thing that particularly struck me, in course of perusal, is the praise-worthy sympathy which you entertain throughout for the poverty of the people of India and of your part of the country in particular. True, there is more energy among the people of the Bombay Presidency than is to be found in Eastern and North-Eastern India, and we are therefore comparatively better off than the populations of these last mentioned parts, still the larger numbers of the population per square mile on your side of the country accounts for a good deal of their miserable condition and of the want of capital which you so much deplore. India is almost altogether an agricultural country, and like all countries similarly situated, it must remain poor, so long as its sources of production are not developed by

* ૧૮૯૦ નાં સાલમાં હિંદુસ્તાનની સરકાર તરફથી નીમાયલાં ફેક્ટરી કમીશનનાં તેઓ પણ સેરાયજી સાથે એક મેમ્બર હતા.

other industries, such as manufactures, coal and iron mines etc. India also suffers by its public expenditure being conducted on an English basis, while its sources of revenue are necessarily on an Asiatic scale of production. I have long thought that the duties of its enlightened Government should lead it to encourage the establishment of new industries and new sources of wealth and employment for its people. Our Government should after the model of France and Germany devote annually under proper rules a portion of its income, say a crore a year, by way of honest gifts and bounties to those of the native capitalists who undertake to establish new industries in the country. The time may yet come for such wished for innovation in the financial administration of India, although no Finance Minister has yet ever given expression, so far as I know, to such a desire for the country's good.

Believe me, my dear Mir Sahib,

Yours very sincerely,

(sd) Sorabjee S. Bengallee.

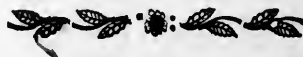
To

Mir Syed Mohammad Hoosain Esqr. M. B. A. C.

Agricultural Department,

Nowab Gunge,

Cawnpore.



પ્રકરણ ૨૩ મું.

આંખ અને કાનનાં દરદોને લગતું ખાતું-સિવવાનું ખાતું-કોટનું દવાખાતું (શેઠ કાવસજી ધનજીભાઈ પાઉંવાળા ડીરપેન્સરીનો પાયો નાખવાની ક્રિયા)-ઓખ્યે નેટીવ ડીરપેનસરી-મી. ઓમાનીએ પારસીઓની કરેલી બદગોઈ સંબંધી હિલચાલ-રેપ્રી-એન્ટેટીવ મેન ઓફ ઈન્ડિયા (Representative Men of India) માં આવેલો સોરાખજીની હાંદગીનો હુવાલ-હિંદી કારખાનાંઓને લગતાં કમીશનનાં એક મેમ્બર તરીકે કલકત્તાની મુલાકાત-લૉડે હેરીસની સરકાર તરફથી મુંબઈની લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાં દાખલ કરવાની માગણી-ડૉ. રતનબાઈ મલખારવાળાનાં ભાષણ-પ્રોફેસર વર્ડસવર્થની યાદગારી-રા. સા. મહી પતરામ રૂપરામ સ્મારક ફંડ-રાજબાઈ ટાવરવાળી હોનારત-નાશક સેનીટેરીયમ.

૧૮૮૫ નાં સાલની શરૂઆતમાં સોરાખજીએ કેટલાક ગ્રહસ્થો જોડે આંખ અને કાનનાં દરદો સાભળ કરનારું એક ધર્માદાખાતું ગીરગામ મધ્યે સ્થાપી તેનાં તખીય અને ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે ડૉ. ડી ગામાની નીમજીક કરી હતી. તે પછી કેટલીક મુદતે સર દીનશાહ માણેકજી પીટીટે તેને માટે રૂ. ૨૦,૦૦૦)ને ખરચે એક ધર્માદા યંધાવી આપવાની મરજી એવી સરતે જણાવી કે સરકારે તે માટે મુક્ત જગ્યા પુરી પાડવી અને ચ્યુનીસીપેલીટીએ તેનો ચાલુ નિભાવ ખરચ કરવો. આ માગણી સરકારે સ્વીકારવા છતાં ચ્યુનીસીપેલીટીએ કબૂલ નહિ રાખવાથી તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી. ૧૮૮૬ નાં મે માસમાં નાણાં ભરનારાંઓની સલા મેળવી આ ખાતું યંધ કરવાની ફરજ પડી અને તેને લગતો સરસામાન અને તખીયી ઓબરો ડૉ. ડીગામાને તેની સેવાઓનાં બદલામાં ભેટ આપવામાં આવ્યાં.

૧૮૮૭ નાં જુલાઈ મહિનામાં ધારવા મેળે સોરાખજીનીજ સ્વચ્છતા અને સલાહથી શેઠ માધવ-દાસ રૂગનાથદાસે ગરીબ દેશી બાઈઓને સિવવાનું કામ પુરું પાડવા સાર પોતાનાં ગીરગામનાં બંગલા મધ્યે એક ખાતું સ્થાપવાની જાહેર ખબર છપાવી. તેની પરગળુ નેમ તરફ જોતાં તેનાં ચાલુ ખરચમાં જે ખોટ જાય તે ભરી આપવાનું પણ સોરાખજીએજ માથે લીધું હોય એમ જણાય છે.

તા. ૯ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૬ ને દિને સોરાખજીએ શેઠ કાવસજી ધનજીભાઈ પાઉંવાળા ડીરપેનસરીનો પાયો નાખવાની ક્રિયા કરી હતી. આ ખાતાંની પહેલ વહેલી સ્થાપના કોટ મધ્યે ૧૮૫૨ નાં સાલમાં ડૉ. બરજેરજી દોરાખજી કૂપર નામનાં એક પરગળુ તખીએ કરેલી જણાય છે. પાછળથી શેઠ

સોરાબજી કાવસજી પાંડિવાળાએ પોતાનાં મરહુમ મુરખીને નામે આ દવાખાનાં માટે એક ઇમારત આંધવા સાર કમીટીને રૂ. ૩૦૦૦૦)ની રકમ બક્ષીસ આપી, જે માટે સરકારે મુફત જગ્યા પુરી પાડી હતી; પણ આ કામની શરૂઆત થાય તે આગમ્ય કમનસીબે તેઓનું મરણ નિપજ્યું, જે વિષે પોતાનાં લાપણુમાં ખેદ દેખાડી સોરાબજીએ જણાવ્યું કે એવાં ખીજાં અનેક ધર્મખાતાંઓ ઉભાં કરવાનો મરનારનો શુભ હેતુ હતો પણ તે પાર ઉતરવા પામ્યો નહિ. તે ઉપરાંત શેઠ કાવસજીનાં ભલા અને પરગણુ ગુણોનું પણ તેમણે કેટલુંક વિવેચન કર્યું. આ બનાવની યાદમાં તેઓને પાથો નાખવાની રૂપાંતી એક થાપી ઘટતા લેખ સાથ ભેટ કરવામાં આવી હતી.

સોરાબજી બોમ્બે નેટીવ ડીસ્પેન્સરીની કમીટીનાં પણ એક મેમ્બર હતા, જે ખાતું ગરીબોનાં લાભ અર્થે ૧૮૩૫ નાં સાલમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સોરાબજી પાછળથી સામીલ થયલા જણાય છે.

મધ્ય વિભાગનાં કમીશનર મી. આર્થર કોફર્ડ સામે તેની હાથ નિચેનાં અમલદારો પાસથી લાંચ લેવાનો મોટો મુકરદમો મુંબઈ સરકાર તરફથી ૧૮૮૯ નાં સાલમાં ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેને લગતા પત્રવેહેવારની પાલ્કામિન્ટમાં રજુ થયલી બ્લુ બુકમાં મુંબઈ ઇલાકાનાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર જેનરલ મી. ઓમાનીની એક યાદી છપાઇ હતી, જેમાં તેણે પારસીઓ સામે આ મુકરદમા વખતે જાણી જોઇને અથવા અજાણજાણતાં ધણીક હરકતો નાખવાનો આરોપ મેલેલો જોવામાં આવતો. આ ઉપરથી મી. પીરોજશાહ એમ. મેહેતા (પાછળથી સર પીરોજશાહ) એ પ્રેસીડેન્સી એસોસીએશનનાં મકાનમાં સોરાબજી અને ખીજા ગ્રહસ્થોની એક ખાનગી સભા બોલાવી, જ્યાં થયલા ઠરાવને અતુસરીને તા. ૨૦ મી જુલાઇ ૧૮૮૯ ને દિને સર દીનશાહ માણેકજી પીટીટે નામદાર ગવરનર લૉડે રે ઉપર એક પત્ર લખી તેમાં પારસીઓની દુઃખાયલી લાગણી જાહેર કરવા ઉપરાંત કોમને લાગેલો બદો દૂર કરવાની તેમને અરજ કીધી હતી. તેનો એવો જવાબ ફરી વળ્યો કે પારસી કામ વિષેનાં સરકારનાં ઉંચાં મતમાં ઉપલી યાદીથી સેજ પણ ફેર પડ્યો નથી, તો જોકે એક અમલદાર સરકાર જોગા ખાનગી રીપોર્ટમાં પોતાનાં સ્વતંત્ર વિચારો બહાર પાડવાનો હુક ધરાવે છે. આ જવાબથી કોમનો મોટો ભાગ સંતોષ નહિ પામતાં તેઓએ ઓલબ્લેસ યાગમાં અંજુમનની સભા બોલાવી મી. ઓમાનીનાં બોહોતાનનો જાહેરમાં રદિયો આપ્યો હતો. તેની વિરુદ્ધ એવી મતલબની *એક સામી અરજી સોરાબજી અને ખીજાઓ તરફથી પંચાયતનાં ટ્રસ્ટીઓ ઉપર જનાર હતી કે આ બાબતમાં નામદાર ગવરનરનો જવાબ મનમાનતો ગણી વધુ પગલાં લેવાં જોઈ, પણ સામાવાળાઓની મધ્યમ માર્ગ અખસાર કરવાની કબૂલાતથી તે માંડી વળાઈ હતી.

* આ સામી અરજીનો ખરડો સોરાબજીએ પોતે ધડયો હતો.

૧૮૮૯ નાં સાલમાં મી. સોરાબજી જાહંગીરે “ Representative Men of India ” નામનું હિંદુસ્તાનનાં જાણીતા નરો તેમજ હિંદી રાજ્યમહારાજ્યો વિગેરેનાં જન્મચરિત્રો તેમજ તસવીરો સાથનું એક મોટું અને દળદાર પુસ્તક પ્રગટ કરી તે નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીયાને અર્પણ કર્યું હતું. તેમાં સોરાબજીની તસવીર સહિત તેમની જીવનકથાને હેવાલ પણ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. આ ક્રિતાઓને દિવાઓ આપણાં દેશીઓનાં જાણીતા ખેરખાહ સર જ્યોર્જ બર્ડવેડે લખી તેમાં ખીજા કેટલાકાં જોડે સોરાબજીને પણ માન સાથે યાદ કર્યાં છે. સોરાબજીની જીવનકથાને લગતી વિગતો જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનિયાંઓમાં પણ અવારનવાર પ્રગટ થતી હતી.

૧૮૯૦ ના સાલમાં તેઓ હિંદી કારખાનાંઓને લગતાં *કમીશનનાં એક મેમ્બર નીમાયા હતા તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. તે કારણસર તેઓ પોતાનાં વડાં બેટી મેહેરબાઈ અને તેમનાં બેટા (આ લખનાર) સાથે ઉપલાં વરસનાં અક્ટોબર મહિનામાં ઉત્તર તરફની મુસાફરીએ નિકળ્યા અને પ્રથમ કાનપોર થોડા દિવસ રહી કલકત્તા આવી પોંહોચ્યા, જ્યાંનાં જરથોસ્તીઓ તથા ખીજા જાણીતા ગ્રહસ્થો તરફથી અમોને દિલોજની ભર્યો આવકારફું મળ્યો હતો.

* મુંબઈ ઉપરાંત અમદાવાદ, કાનપોર અને કલકત્તા ખાતે કમીશનની બેઠકો મળી છેલાં મધ્યકેળ તેના રીપોર્ટ ધડી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં.

† આ મુસાફરી વેળાએ લગભગ મોડી રાતે ભોપાળનાં સ્ટેશન ઉપર ટ્રેન ખડી રહેતાં પ્યેટરૂર્મ ઉપર કેટલાંક માણસો કોઈને શોધતાં જાણ્યાં. તેમને અમોએ પુછી જોતાં માલમ પડ્યું કે તેઓ અમારે માટેજ આવ્યાં હતાં. તેઓએ કહ્યું કે સોરાબજી સાથે નીમાયલા ફેક્ટરી કમીશનનાં એક મેમ્બર મીર સૈયદ મહમદ હુસેને ત્યાંની સરકારને અમારા ભોપાળ ઉતરવાનાં ઈરાદા વિષે લખી વાળતાં નામદાર બેગમ સાહેબે એક ખાસ બંગલો અમો માટે આરાસ્તે કરાવ્યો હતો. સોરાબજીએ તેમને ઉપકાર માનતાં ખુલાસો કર્યો કે પ્રથમ તેઓને એવો વિચાર હતો ખરો, પણ પાછળથી માંડી વાળ્યો હતો અને આ બાબતમાં કોઈ ગેરસમજ્યતી થયેલી હોવી જોઈએ.

‡ કલકત્તા મધ્યે શેકા માણેકજી રૂસ્તમજી બનાજી અને ધનજીબાઈ મેહેતાનાં આગેવાન પારસી કુટુંબોએ અમારી ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી અમારાં માનમાં ખાણ્યાં આપ્યાં હતાં. વળી ત્યાંનાં જાણીતા વિદ્વાન બાબુઓ પ્રેફેસર રેવરંડ લાલ બેહારી કે તથા રાજબહાદુર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર સાથે પણ મુલાકાતો થઈ હતી. એ ઉપરાંત કલકત્તાની વડી ધારાસભાનાં એક મેમ્બર અને ટીપુસુલતાનની ઝોથી પેટીનાં વારસ (Great-grandson) પ્રીન્સ ફરૂખશાહ સોરાબજીને ત્યાંનાં ઇડનનાં બાગમાં મળી જતાં તેમને જોઈ ઘણાં ખુશી થયા હતા અને પછી અમારે ઘરે મુલાકાતે આવી પોતાનાં દબદબાકરેલાં મકાનમાં અમોને આ ઉપર નોતર્યાં હતાં, જે વેળાએ ટીપુસુલતાનને લગતાં અસલી તવારીખી ચિત્રો જોવાની અમોને અચ્છી તક મળી હતી. પ્રીન્સ ફરૂખશાહ તેમજ રાજબહાદુર રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર સાથે સોરાબજીને પ્રથમ જાળખાણ પડવાનું કારણ આ હતું કે તેઓ કેટલાંક વરસની વાત ઉપર ફરતા ફરતા જુદે જુદે વખતે મુંબઈ આવતાં પોતાની સાથે શેક માણેકજી રૂસ્તમજી તરફનું બલામણપત્ર લાવ્યા હતા, જે ઉપરથી સોરાબજીએ આપણાં શેહેરમાં તેઓની અચ્છી પરોણાગત કીધી હતી.

કલકત્તાની મુલાકાત આ શહેર સાથનાં તેમનાં વડવાઓનાં પુરાણાં સંબંધને લીધે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓ ૧૮૬૪ ની શરૂઆતમાં જ્યારે પહેલવહેલા લાં ગયા ત્યારે પોતાની જાતી મેહેનત અને આગેવાનીથી કલકત્તાની જરથોસ્તી અંબુમનતું ફંડ સ્થાપવા ઉપરાંત એજ સાલનાં અક્ટોબર મહિનામાં ત્યાંના *દોખમાંની દિવાલ અને સગડીની મરામત માટે રૂ. ૧૬૦૦૦) ઉપરનું એક ખીજું ફંડ ઉઘરાવી તેમાં પોતા તરફથી સારી રકમનો હિસ્સો આપ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે ૧૮૯૦નાં સાલની મુલાકાત વેળાએ આ દોખમાંની દિવાલ પાછી ખીસમાર હાલતમાં આવેલી જોઈ તેનાં સમારકામ તેમજ આસપાસની જમીન (જેમાં વરસાદનાં દહાડા પાણી ભરાઈ રહેતું હતું)ની પુરણી માટે સોરાયજીએ ધરેધર ફરી જાતી મેહેનતથી આસરે રૂપિયા સાડાત્રણ હજાર ભેગા કર્યા તથા પાછળથી મુંબઈમાં પણ ભરાવી આસરે રૂપિયા નવ હજારની રકમ પોતાની તરફનાં ફાળા સહિત કલકત્તાની જરથોસ્તી અંબુમનનાં ટ્રસ્ટીઓને સ્વાધીન કરીધી.

આ શહેરમાં ત્રણ અઠવાડિયાં પસાર કર્યાબાદ અમે અલાહબાદ અને જબલપોર ખાતે થોડા થોડા દિવસ રહી મુંબઈ પાછાં ફર્યાં હતાં.

સોરાયજીને મુંબઈની લેજસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાં દાખલ કરવાની માગણી તેમની હંદગીમાં ચોથી વાર ૧૮૯૧ નાં સાલમાં લૉર્ડ હેરીસની સરકાર તરફથી થઈ હતી, જે નબળા તબિયતને લીધે તેઓને ઉપકાર સાથ નામંજુર કરવી પડી. તે ઉપરથી ખુદલું જોઈ શકાશે કે સત્તાવાળાઓમાં તેઓ વિષે કેવો વિશ્વાસ અને ઉચું મત હતું. એ ઉપરાંત સોરાયજીનાં કહેવા મુજબ ખુદ વાઈસરૉયની કાઉન્સીલમાં પણ તેઓની નીમણુક કરવામાટે એક સરકારી ઓફિસર તરફથી ખાનગી રીતે તેમની મરજી પુછવામાં આવી હતી, પણ તેમાં દાખલ થવાની ઉપલાંજ કારણસર તેઓએ પોતાની અશક્તિ બતાવી. આ માગણી ક્યાં સાલમાં થઈ તે અમેને ચોકસ યાદ નથી પણ તે વેળાએ ધારવા મેળે મુંબઈનો કાઈપણ શેહેરી વડી ધારાસભામાં ધિરાજતો હતો નહિ.

૧૮૯૧ નાં એપ્રીલ તથા મે માસમાં સોરાયજીએ પોતાને ખરચે આપણાં શેહેરનાં જાણીતાં આનુ તખીબ ડૉ. રતનબાઈ મલબારવાળાં પાસે “દરદીની માવજત” એ વિષય ઉપર બાઈબીખાઈજી શાપુરજી બંગાળીવાળી સ્કૂલનાં દિવાનખાનાંમાં આનુઓનાં મેળાવડા સમક્ષ કટકે કટકે છ ભાષણો આપાવ્યાં, જે કામ આ આનુએ પૂર ફતેહ સાથ પાર ઉતારી સાંભળનારાઓની યોગ્ય પ્રશંસા મેળવી હતી.

* શેઠ નવરોજી સોરાયજી ઉખરીગર (બંગાળી) એ અંધાવેલા દોખમાં તથા તેનાં બાગ, સગડી અને આસપાસની જગ્યાની સંભાળ શેઠ રસ્તમજ કાવસજી બનાજીએ હંદગી સુધી પોતે જાતે ખરચ કરીને લીધી હતી, તેમજ તેઓ પછી તેમનાં સાહેબનદા શેઠ માણુકજી રસ્તમજ અને છાકરાઓ તેની સાહુ દેખરેખ રાખતા, એમ આભારની લાગણી સાથ અતરે જણાવવું જોઈએ.



Sorabjee Shapoorjee Bengallee.

(Photograph taken during his visit to Calcutta in 1890.)

સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી.

(કલકત્તાની મુલાકાત વેળા લેવામાં આવેલી તસવીર-૧૮૯૦.)



મુંબઈની એલફીનરટન કૉલેજનાં જાણીતા પ્રોફેસર વર્ડસવર્થની આપણાં દેશીઓ તરફની દિલસોજી અને સાચી સેવાની પિછાનમાં તેમનાં મિત્રો અને આગલા એલાઓની એક સભા તા. ૮ મી અક્ટોબર ૧૮૯૦ ને દિને સર કાવસજી જેહાંગીર યુનીવર્સિટી હૉલમાં ઓ. મી. જર્નલિસ ઍડવોકેટનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ ભેગી મળી હતી. એ વેળાએ એક ફંડ ઉભું કરી તેમાંથી તેમની યાદગારી જાળવવાની ગોઠવણ કરવાને નીમાયલી કમીટીમાં સોરાબજી પણ સામીલ હતા.

તા. ૩૦ મી મે ૧૮૯૧ ને દિને રા. સા. મહીતરામ રૂપરામ મરણુ પાખ્યા. તેઓએ એક ગ્રંથકર્તા ઉપરાંત સંસારી અને ધાર્મિક સુધારક તરીકે ગુજરાતમાં સારી વિખ્યાતિ મેળવેલી હોવાથી તેમની યાદગારી જાળવવાને અમદાવાદ ખાતે હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં તા. ૧૩ મી જુનને દિને એક જાહેર સભા યોજાવવામાં આવી અને તેમાં મરનાર માટે એક ફંડ ખુલ્લું મુકવાનો ઠરાવ થયો. આ કામસર નીમાયલી કમીટીમાં સોરાબજી સામીલ હતા, જેઓએ પોતાનાં જ્ઞાણ સુદ્ધાં મુંબઈથી એકસ રકમ ભરાવી મોકલી આપી. એ વતરોગે શેઠો નસરવાનજી માણેકજી પીટીટ તથા ફરામજી નસરવાનજી પટેલની યાદગારીની દિલચાલોમાં પણ એમની સામીલગીરી હતી.

તા. ૨૫ મી એપ્રિલ ૧૮૯૧ ને દિને અતરેનાં રાજાબાઈ ટાવર ઉપરથી એ પારસી આઘઓ પડી મરણુ પાખ્યાં. આ દુઃખદાયક હોનારત બહુ ભેદભરેલા સંજોગો વચ્ચે થયેલી હોવાથી પારસી કામમાં તે વેળાએ ભારે ચર્ચા અને ઉશ્કેરણી ચાલી રહી હતી. એ બનાવનાં સંબંધમાં પ્રથમ પોલીસ તરફથી માણેકજી અસલાજી નામે એક પારસીને પકડી પરહેજ કરવામાં આવ્યો કેમકે તેની ઉપર એવો શક હતો કે તેણે ખીજા અદમાશોની મદદથી એ આઘઓની આબરૂ ઉપર હુમલો કરી તે આપડાંઓને જાણી જોઈને રાજાબાઈ ટાવર ઉપરથી નાખી દીધાં હતાં. પાછળથી પોલીસે પોતાનો વિચાર ફેરવી માણેકજીને છુટો કરવાથી કામનાં મોટા ભાગની લાગણી તેની સખત વિરુદ્ધ થઈ હતી, કેમકે તેઓનાં મત મુજબ અસલ તર્કને ટેકા મળે એવા મુદ્દાઓ કેટલાક આસામીઓ પાસે હોવા છતાં પોલીસે તેનાં સંબંધમાં ઘટતી તપાસ કરવાની કાળજી રાખી હતી નહિ. ચારબાદ આ મુકરદમે આખરે હાઈકોર્ટમાં લઈ જવામાં આવ્યો, જ્યાં કેટલીક મુદત સુધી તપાસ ચાલ્યા બાદ માણેકજી છેવટે નિર્દોષ ઠરી છુટી જવાથી આપણાં ટોળાંનાં લોકોમાં વળી પાછી ભારે ઉશ્કેરણી ચાલી રહી, કારણ કે તેઓ તો મોટે ભાગે પોતાની અસલ તર્કને જ વળગી રહ્યાં હતાં. એમ છતાં સોરાબજી અને ખીજાકેટલાકોનો વિચાર તેથી તદ્દન જુદો જ હતો. તેઓ ખરાં અંતઃકરણથી માનતા કે આ આબતમાં કામનો મોટો ભાગ માત્ર ખ્યાલી લાગણીઓથી જ દોરવાઈ ગયેલો હોવાથી તેમનાં અનુમાનો ભુલ ભરેલાં હતાં. આ કારણસર જે માર્ગ પોતાને વાજબી લાગ્યો તે પ્રજાને બતાવવા હિમ્મતથી બહાર

પડી સોરાબજીએ “ જામે જમશેદ ” માં એક ચર્યાપત્ર છપાવ્યું. તેમ નહિ કરવા કેટલાક મિત્રોએ તેઓને આગમચથી બહુ સમજાવ્યા પણ પોતાનાં સ્તુત્ય ઠરાવથી લેશભાર પણ પાછળ હટવાની તેઓએ નબળાઈ બતાવી નહિ. આ લખાણુ નિચે મુજબ હતું.

જામે-જમશેદના અધીપતી જોગ.

સાહેબ,

એ પારસી જીવાન બાનુઓ આપણા શેહેરના “ રાજબાઈ ” મીનારા ઉપરથી પડીને મરણુ પામવાના દુઃખભરેલા બનાવને આજ લગભગ તરણુ મહીના થવા આવ્યા છે અને તે બનાવને લગતું અત્યાર સુધીનું છેલ્લું રૂપ હાઇ કોર્ટ મધે પારસી માણેકજી અસલાજીની ખુનના અપરાધને કાળે થયેલી તપાસ અને તેમાંથી તેનું છુટી જવું આપણે હમણાં જોયું છે. એ તપાસ પુરતી બારીકી સાથે છ દીવસ તુલીક ચાલ્યા બાદ જુરી તથા જડજી એકમતે અંધવાને નીરહોશ ઠેડવી છોડી દીધો છે. આ તરણુ માસની મુદતમાં આપણા જરથોસતી મરદો, ઓરતો અને બચાંઓ વડીકનું લોહી અતી-શય ઉસકેરાયું છે, અને પુશકલ મેહેનત તથા પછસાની ખુચારી થઇ છે. એ સઘલું એક નાલાયક ગુલબાનને લીધે બન્યું છે. ખીચારી બાઈઓએ પોતાના જાન ખોયા તેનું ખરૂં કારણુ તો ખોદા જાણે છે. એ અબલાઓ પશ્ચા પછી જો એ કલાક પણ જીવી હતે અને વાતચીત કરવાની હાલતમાં હતે તો તેઓનાં અકાલ મોત સંબંધી ગુંચવાડો રહેતે નહી, પણ તેમ બન્યું નહી અને એ બનાવ સાથે એક ભયંકર ખોટી ખીના એવી ઉભી કરવામાં આવી કે એ મીનારા મધે માણેકજી અસલાજીની મદદથી એ બાઈઓની આબરૂ ઉપર એ જીવાન ખોજા પુરૂષોએ હુમલો કીધો હતો અને તેના પરીણામમાં આ ગજબ જેવો બનાવ બન્યો હતો. અલબત્ત આવી વાતથી પારસી આલમનું દીલ ઉસકેરાયા વીના રહે નહી અને તેથી ધણો સોર મચી રહે તેમાં નવાઇ નથી પણ તેનો તમામ ઠપકા એ ઉસકેરનીને દહાડે દહાડે નવી નવી ઉપજાવી કહાડેલી વાતોથી ઉતેજન આપનારા શખસોને માથે છે અને તેમાં અગત કરીને તમે અધીપતી તથા અતરેના ખીજા સરવ પારસી વરતમાનપતરોના અધીપતીઓ એ ગુલબાનને એકદમ સાચું માની ઉપાડી લેવાથી મોટા ઠપકાને લાયક ઠરયા છે. સરવે વરતમાનપતરવાલાઓ ગોયા લેકાના વાહાલા થવાને વાસતે એક ખીજા ઉપર પોતપોતામાં રસાકસી કરતા હોય તેમ તેઓએ કીધું છે, એક પછી એક નહી માનવા જોગ ખીનાઓને ખરા બનાવનું રૂપ સમજીને છાપી છે અને તેથી દયાલુ દીલના જરથોસતી મરદ ઓરતોના દીલ ભોલવયાં છે. હું નમનતાઇ સાથે અરજ કંઈ છું કે હવે આપણા વરત-માનપતરવાલા સાહેબોએ પોતાના જાતભાઈઓના દીલ વધારે ભુલમાં પડવા દેવાં નહી જોઇએ અને તેઓ કોઇખી પરકારે વધારે ઉસકેરાય તેનો અટકાવ થવો જોઇએ અને એ બાબદને લગતી વધુ ચરચા હવે અંધ થવી ધટારત છે.

ઉપલી બંને બાજુઓ ગમે તેવી હોનારતથી મરણ પામીઓ, પણ તેમાં ખચીત તેઓ ઉપર જસતી ગુજરવાનો અથવા જસતીને કાળે હુમલો થયો એવું કશું બનેલું નથી (અને તેવું બોલવું પણ તે બીચારીઓના સંબંધી વાજબી નથી.) તે વિશે જે સાહેબોની ખાતરી પરથમમાં થયલી નહી હશે તે ખાતરી હાઇકોર્ટ મધે હમણાંજ ખલાસ થયલા મુકદ્દમા ઉપરથી તેઓને મલી શકશે. ઓનરેબલ મી૦ ફેરન જેવો પુરવીન અને અપક્ષપાટ જડજ જેના સુધાપણાં વીશે થોડાંજ અઠવાડીયાંની વાત ઉપર આપણાં દરેક દેશી વરતમાનપતરે તારીફ કીધી છે, તે નામદારે જુરીની સનમુખ પોતાના જે વીચારો કહી સંભલાવયા છે તે વીચારો સરવે કોઈએ પુરતું વજન આપવાજોગ છે અને તે વીચારો ધયાનમાં રાખીને એ રાજબાઈ મીનારાવાલી ભાંજગડને હવે પછી આપણા લોકોએ વધુ લંબાણુ કરવી ઘટારટ નથી. એ ભાંજગડમાં નાણાંની જે મોટી રકમ જરથોસતી સાહેબો તથા બાઈઓએ બક્ષેસ આપી છે તેનો જે કાંઈ ભાગ ખરચ કરતાં બાકી વધેલો હોય તે નાણું ફાલા પરમાણુ નાણાં ભરનારાંઓને પાછું આપવું જોઈએ છે. તેમાં અગત કરીને જે ગરીબ કુટુંબોએ સખી દીલગુરદાથી પોતાના સુખમાં તંગાશ ખેંચીને નાધલી નાધલી રકમે એ કામમાં રૂપીયા ભરયા છે તેઓનો હક એ નાણું પાછું લેવાનો વધારે છે.

આ પતર ખતમ કરવા આગમજ આપણી કોમના આગેવાન અકાબર સાહેબો સંબંધી તેઓ તરફ પુરતાં માન છતાં એક એ શબ્દો લખવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. એ સાહેબોએ પોતાના મરતયા પરમાણુ એવા સમામાં કોમના કામની લગામ પોતાના હાથમાં રાખીને કોમને સારો રસતો દેખાડવાની જરૂર છે. પોતાની કોમ સાથે મલી ભેટીને ચાલવું એ પસંદ કરવા જોગ વાત છે, પણ તેમ કરવામાં હીમત છોડી દઈ ધાંધલને તાબે થવું અને હરોલમાં આગેવાની કરવા તથા ખરો રસતો લોકોને દેખાડવાને બદલે માતરે પાછલ ધસડાવું, એ વાત આપણા અકાબર સાહેબોને છાજતી નથી. એવી વાજબી હીમતની ખુટને લીધે આ રાજબાઈ મીનારાની બાબદ જેટલી નાખુશ હદ તુલીક ચાલી છે તેટલી હદ તુલીક અગર એ સાહેબોએ પોતાની સમજણની વલાણુ મુજબ કઠિવત રાખી કામ કીધું હોતે તો કદાપી વધતે નહી. તેઓએ કોમની આગેવાની રાખવામાં પેહેલા બારોનેટ સર જમ-શેહજી જીજીભાઈનો દાખલો પોતાની નજર સામણુ રાખવો સદા ઘટે છે. એ નામીયા નર આગલા દહાડાંઓ ઉપર “ કુતરાંના હાબલ ” તથા કારોનરની જુરી આગલ “ પેટ ચીરવાની ” બાબદમાં આપણા લોકો વચે કેટલા અલખામણુ થયા હતા તે વાત ધણાં લોકોને હજી યાદ છે. સર જમશે-દજી જીજીભાઈએ તે વખતે જે મારગ પકડયો હતો તે આજે વખાણુવાજોગ માલમ પજો છે. તેવણુ

હામતવાન નર હતા, અને માતરે આલમનો પયાર પોતા તરફ સંભાલી રાખવાને ખાતર આલમને ભુલભરેલે મારગે જવા દેતા હતા નહીં. એજ અરજ.

હું છું, સાહેબ,

તમારો નમનતાઈ ભરેલો સેવક,

(સહી) સોહોરાબજી શાપુરજી અંગાલી.

મુંબઈ, તા. ૧૫ મી જુલાઈ ૧૮૯૧.

આ ચર્યાપત્રમાં તેઓએ દેખાડેલી જાહેર હિંમતની ઈંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ ભારે પ્રશંસા કીધી પણ પારસી પ્રજા અને છાપો તેઓ સામે બહુ ઉશ્કેરાયો અને તેમની વિરુદ્ધ સખત લખાણો કરવા માંજાં; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક પત્રકારો તો તેમનાં પ્રમાણિક વિચારોને સ્વાર્થી મતલબ પણ લાગુ પાડવાને ચુક્યા નહિ. તે સાથ તેઓ ઉપર નનામા ગાળગલોચનાં પત્રો પણ બહુ આબ્યાં. આવાં તોફાન અને ઉશ્કેરણી સામે તેઓ એક ખડક સમાન મજબુત રહ્યા, અને પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવવાને બદલે કામ પડે તો એવીજ સેવા ફરી બજાવવાને તેઓ કેવા તત્પર હતા તે બતાવવા પાછળથી સામું એક ખીનું પત્ર જામે ઉપર મોકલી આપ્યું. તે નિચે મુજબ હતું.

જામે જમશેદના બનાવનાર જોગ.

સાહેબ,

.....

રાજબાઈ ટાવરવાલી હોનારત સંબંધી મારા હમદીન ભાઈઓનાં બેસમજ ભાગની સુધ ઠેકાણે લાવવાના કામમાં મેં જે કાંઈ હિસ્સો લીધોછે તે વીશે ખચીત ઓશતવારી સાથે હું મગર છું. હું ધારું કે એ હોનારત સંબંધી ઘણાંએક શ્યાણાં જરથોસ્તીઓનું મત આગળના કરતાં હમણાં ફેરવાયું છે, અને હવે પછી કામ પડે તો મારા જાતભાઈઓના કાયદાને માટે એવીજ સેવા એક કરતાં વધારે વખત ફરીથી બજાવવા હું તૈયાર છું.

હું છું, સાહેબ,

તમારો નમનતાઈ ભરેલો સેવક,

(સહી) શોરાબજી શાપુરજી અંગાલી.

મુંબઈ, તા. ૮ મી મે ૧૮૯૨.

આ ચર્ચાપત્રોમાં સોરાયજીએ દશવિહુ પોતાનું મત ખરૂંજ હતું એમ તો આપણે ચોકસપણે ક્યાંથીજ કહી શકીએ, તોયે તેમનાં અંતઃકરણની તેમ બેશક કવી સ્વચ્છ અને ઉમદા હતી ! તેઓ આ બાબતમાં પ્રજાસેવા બળવવાનાં ઉચ્ચ હેતુથીજ માત્ર દોરવાઈ પોતાની લોકપ્રિયતાનો ભોગ આપવાને પણ ખુશીથી તૈયાર થયા. તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે અંતઃકરણની સલાહથી ઉલટા ચાલવામાં જેવો ગુનાહ છે તેવોજ દિલનાં સાચા અવાજને દાખી દઈ જ્યાં બોલવું હોય ત્યાં ચુપકાઈ પકડવામાં પણ સમાયલો છે. એ નિયમને અનુસરીને કામ લેતાં સોરાયજી જોકે પ્રથમ બહુ અળખામણાં થઈ પડવા છતાં પોતાની હિન્મત અને સ્વતંત્રતાનો એક એવો નક્કલ કરવા જોગ દાખલો આપણે માટે મુકી ગયાછે કે જેની કિન્મત અને કદર વખતનાં વેહેવા સાથ વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં શુભયા વિના રહેશે નહિ એવી આપણે ખાતરી રાખીશું.

૧૮૯૧ નાં વરસમાં જાણીતાં બાનુ તખીબ ડૉં મીસીસ પીચી શીપસને નાશક ખાતે રેલ્વે સ્ટેશનની નજદીક ૫૪૦૦૦ ચોરસવાર જેટલી જગ્યા સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાંઓ માટે સેનીટેરીયમ બાંધવા બક્ષીસ આપી તેનો વહિવટ ચોકસ ટ્રસ્ટીઓને હસ્તક સોંપ્યો હતો. તેના સંબંધમાં તા. ૫ મી અક્ટોબર ૧૮૯૧ ને દિને સોરાયજીનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ એક સલા મળી એક કમીટીની નીમણુક થઈ. તેમાં મી. ફીપસન અને ડૉ. (પાછળથી સર) ભાલચંદ્ર ક્રિષ્ણાં ઑ. સેક્રેટરીઓ અને સોરાયજી ઑ. ટ્રેઝરર હતા. તેઓએ આ કામ સારૂ એક ફંડ ભેગું કર્યું તથા જુદી જુદી કામનાં લાભ અર્થે રૂ. ૧૭૦૦)થી રૂ. ૨૦૦૦) ને ખરચે નાના નાના એલાહિદાં મકાનો બંધાવ્યા, જે માટે જોઈતી રકમો સખી ગ્રહરથો તરફથી પોતાનું નામ રાખવાની સરતે આપવામાં આવી હતી. અર્ધ કુંડાળાંમાં ઉભાં કરેલાં આ મકાનોની વચ્ચેવચ્ચ લાઇબ્રેરી, બગીચો, અને બે મિઠાં પાણીનાં પોખાળ કુઆ છે. અતરે બે બંગલાઓ સોરાયજીનાં મરણ બાદ તેઓની યાદગારીમાં મુબઈનાં બાનુઓ તરફથી બંધાવવામાં આવી તે ઉપર ઘટતા લેખ સાથની તખતીઓ મારેલી છે, જે વિષે વિગતે હવે પછી બોલીશું. આ જગ્યાની હવા બહુજ સ્વચ્છ અને તન-દુરસ્તીને લાભ કરનારી છે.



પ્રકરણ ૨૪ મું

આપણી પારસી કામ-તેનાં સંસારી અને ધાર્મિક સુધારાઓ તેમજ કેળવણી, વેપાર અને સામાન્ય આખાદીનાં સંબંધમાં સોરાબજનાં વિચારોની તપાસ.

આજ સાઠ વરસની વાત ઉપર સોરાબજને ખીજ સુધારકોની જોડે જોડે આપણાં ટોળાંની કીસ્તીને નવા નવા આચાર વિચારોનાં રોહમાં ઝીપલાવી આગળ વધારવામાં આજેવાન ભાગ લીધેલો હોવાથી તેઓ કુદરતીજ કામી લાલનાં સવાલોમાં મોટી ઉલટ લઈ પોતાનાં અનુભવી વિચારો વખતે વખત ખાનગી કાગળો તેમજ *વર્તમાનપત્રો અને *ચોપાનિયાં દ્વારા બહાર પાડવાની તક લેતા; તેજ મુજબ મરણની થોડો વખત આગમ્ય બુલાઈ તથા ઓગસ્ટ ૧૮૯૨ નાં “જમે જમશેદ” માં “એક પુરાણ સુધારક” નાં તખ્તલુસ તજે “પારસીઓની હાલત વીશે અવલોકન” એવાં મથાળાં હેઠળ તેમણે નિચે મુજબ કટકે કટકે ચાર ભાગમાં પોતાનું લખાણ મોકલી આપ્યું હતું (૧) પારસી આખાદાની (૨) પારસી કેલવણી (૩) પારસીઓમાં લગન સંબંધી સુધારા (૪) પારસીઓમાં ધરમ સંબંધી સુધારો. આ તેમનું છેલ્લું લખાણ પારસી કામની હાલતનો સામટો ખ્યાલ રજુ કરતું હોવાથી તેની અતરે લંબાણ તપાસ લઈ તેઓ તરફથી જુદીજુદી વેળાએ લખાયલાં ખીજ અગલનાં પત્રો પણ ટાંકી લીધાં છે. તે સાથે “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો” માં આવેલી કેટલીક બાબતોનો પણ ટુંક સાર આપ્યો છે.

આ લખાણમાં તેઓએ આપણી કામની હાલત જોઈએ તે કરતાં વધુ સુંદર ચિતારી તેની નબળી બાબતોનો પુરતો ભાસ આપ્યો હતો નહિ એવી ફરિયાદ તે વેળાએ “જમે” નાં કેટલાંક ચર્ચાપત્રોમાં રજુ થયલી જણાતી, જેમાં અલબત્તાં કાંઈક વજુદ હતું એમ આપણને કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આ બાબતમાં સોરાબજનાં પોતાનાં વિચારો નિચે ટાંકી લેવા પ્રસંગોપાત થઈ પડશે.

“ મારાં આ ચોર્ધા પતરથી પારસીઓની હાલત સંબંધી માફ અવલોકન હું ખતમ કરું છું. વાંચનારે તેમાં જોયું હશે કે આપણાં જાતભાઈઓની હાલત સંબંધી જે ચીતાર મેં આપ્યો છે તે ચલકતો છે, તેમાં કાંઈખી શીહા બોરદુ દરશાવેલી નથી કાંકે પારસીઓની અવસથા સંબંધી હજુસુધી કાઈ માઠો દેખાવ ખરેખર નજર આવતો નથી. ”

* એ આગલા વિષયોમાંનાં કેટલાક તેમણે પોતાનાં “ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો” મધ્યે સંસારી, તવારીખી અને ધર્મ સંબંધી બાબતોનાં મથાળાં હેઠળ પાછા પ્રગટ કર્યાં હતા, જેની અતરે આપણે એક વાર ફરીથી યાદ આપીશું.

આ ઉપરથી ખુદલું જોઈ શકાશે કે આપણી કામમાં દાખલ થયલા સુધારાઓમાં રહી ગયલી ખામીઓ ઉપર તેમનું પુરતું ધ્યાન ખેંચાયું હતું નહિ, તો જો કે કોષ્ટકનાં સંબંધમાં તેઓએ હાં ત્યાં ચીમકી લગાવવાની તો અલ્પતાં જરૂર વિચારી હતી. એમ છતાં તેમાં પારસી સુધારાનાં મનપસંદ સ્વરૂપોનો જે ચિતાર રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે ખરેખર સુંદર, અસરકારક અને મગરૂરી ઉપજાવનારો છે; તે ઉપરથી ખુદલું જણાય છે કે સોરાબજી દરેક ચીજ નિરાશીભરેલી નહિ પણ આશાવંત નજરે જોઈ ખીલ્લોનાં દિલમાં સારાં કામો માટેનો ઉમંગ અને ઉત્સાહ નિત્ય જાગૃત રાખવા આહાતા કે જેથી જેમ એક લશ્કર વાજિત્રનાં નાદ ઉપર ઉતાવળે કુચ કરી શકે તેમ સારા સુખનોની હિંમત ઉપર આપણી પારસી કામ સુધારાનાં કાર્યોમાં દિનપ્રતિદિન આગળ અને આગળ વધતી રહે. અતરે એક ખીજી પણ ખીના ધ્યાનમાં લેવાની છે. આજ સાઠ વરસ કરતાં પણ વધુ મુદતની વાત ઉપર જે માનવંત નરોએ કુળવણી અને સુધારાનો પાયો નાખી તેની સુંદર ઇમારત ઉભી કીધી હતી તેનાં સોરાબજી પણ એક શિદ્ધી હોવાથી તેઓ આ આંધકામની રમણિય બાબુ તરફ વધારે ખેંચાઈ તેનાં ચિત્રવટપણાં (picturesqueness) નો આપણને ભાસ આપે એ દેખીતું છે. ખીજી તરફ વળી આ વાત પણ નજરમાં રાખવી જોઈએ કે તેમની જીંદગી જુના અને નવા જમાનાને સાંધનારી એક કડી સમાન હોવાથી પારસીઓ જે જુદા જુદા સમય અને સંજોગોની અસર હેઠળથી પસાર થયા હતા તેનો તેમને જાતી અનુભવ મળ્યો હતો અને તેથી આગલા વખતની સરખામણીમાં પાછળથી દાખલ થયલા સુધારાઓએ આપણી કામને શું શું લાભો કરી આપ્યા તે તેઓ વધારે સારી રીતે પિછાની શક્યા હતા, અને જેમ કેટલાક ટુંકી નજરનાં લેખકો અસલી જમાનાનાં જાતી અનુભવ વિના “જીનું તેજ માત્ર સુનું” ગણી નવા નવા સુધારા અને આચાર વિચારોને તોડી પાડવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન કરે છે તે માંહેલા તેઓ એક હતા નહિ; માટે તેઓ જેવા આગેવાન નરોએ ત્રણ દાયકાની વાત ઉપર આપણી કામની સંસારી હાલતનાં જે ચિત્રો આપ્યાં છે તે ધ્યાનથી તપાસી તેની સાથે આપણી આજની સ્થિતિની સરખામણી કરવાની જરૂર છે, કે જેથી તેમાં જે નાપસંદ અને ન ઇચ્છવા જેગ તત્ત્વો દાખલ થયાં હોય તે દૂર કરી ભવિષ્યનાં માર્ગો સુકરર કરવાનું બની આવે.

આટલું કહી હવે આપણી મૂળ બાબત ઉપર આવીશું. “જામે” નાં આ લખાણની શરૂઆતમાં સોરાબજી જણાવે છે કે એક કામે જો સુધારાનાં માર્ગમાં આગળ વધવું હોય તો તેઓએ પોતાની હાલત વિષે ચાલુ ચર્ચા ચલાવવાની ટેવ રાખવી જોઈએ, કે જેથી પોતાની ખરી સ્થિતિનું તોલ કરી જે કંઈ ખામીઓ અને ભુલસુકો હોય તે સુધારવાનું આપોઆપ બની આવે; પણ આવી ચક્ર્યાર ખુદલાં અને નિષ્પક્ષપાત મનથી તેમજ ખોટી સરાહગાત વિનાજ થવી જોઈએ, નહિતો તેમાંથી

ફાયદાને બદલે તુકસાન થવાનાં સંભવો વધારે રહે. ઇત્રેજ્ઞેમાં આ પ્રમાણે ચર્ચા ચલાવવાની ટેવને “ ગરમખર્સીંગ ” નું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેથી જોકે પારકા લેખિકાને ઇત્રેજ્ઞેની એમ અતાવવાનું એક સાધન મળે છે ખરૂં, તેણે તે વડેજ તેઓને પોતાની ભુલ જ્ઞેવાનું પણ અચ્છી રીતે બની આવવાથી મોટો લાભ થાય છે. પારસીઓમાં પણ આ ટેવ ચાલુ હોવાને લીધે તેનો તેમને નિલ ફાયદો મળતો રહે પણ આ બાબતમાં કેટલાક ટુંકી નજરનાં લખનારાઓ કામમાં બનતા જુજ નાપસંદ બનાવોને વગર વિચારે મોટું રૂપ આપી આખી કામ ઉપર લાગુ પાડી દેવાની વલણ અતાવતા હોવાથી પારકી જ્ઞેતોને આપણી ખરી સ્થિતિનાં અજ્ઞાનપણાંમાં આવાં સાધનો ઉપરજ માત્ર આધાર રાખી આપણાં વિષે હલકા વિચાર લઈ જવાનું કારણ મળે છે અને ખીજાંઓ વચ્ચે કામની નાહક નિંદા અને નાલેસી થાય છે જેમ નહિ અને તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ.

હવે પારસી આબાદીને લગતી બાબત ઉપર આવતાં સોરાબજાનાં કહેવા મુજબ એ ચીજો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે (૧) વેપારી સ્થિતિ (૨) કેળવણી સંબંધી હાલત.

પહેલાંનાં સંબંધમાં આપણી કામની હાલત તેમને સંતોષકારક નહિ લાગતાં “ જમે ” માં તે વિષે ઈશારો કર્યો છે, તેણે તે સંબંધી વિચારો પોતાનાં “ ચૂંટી કાહાડેલાં લખાણો ” નાં દફતર ખીજાં મધ્યે પારસી સંસારને લગતા વિષયોમાં વધુ અચ્છી રીતે તેમજ વિસ્તારીને આપેલા હોવાથી તેનો કંઈક સાર અતરે રજુ કરવાની જરૂર જોઈએ છીએ. તેઓ કહે છે કે પારસીઓ અસલ મોટાં વેપારી વહાણોની માલેકી ધરાવતા અને ચીન સાથેનો તેઓનો વેપાર એવો મચેલો હતો કે ત્યાંથી આપણાં હમજાતિઓ મોટી દોલત ભેગી કરી અતરે પાછા ફરવાનાં દાખલા વારંવાર સંભળાતા, પણ પાછળથી આપણી કામમાં ખરચાણપણું અને મોજમજાહ તરફનો શોખ વધવા સાથ ખડતલ મેહેનત કરવાનો અણુગમો પેદા થતાં તેમ બનતું કેવળ અટકી ગયું અને વેપાર ધંધામાં મેમણ ખોળ, ભાટિયા, લોહાણા, વિગેરે મેહેનતુ કામોએ આપણને મારી હાહાવ્યા. તેનાં પરિણામમાં ટોળાંનાં ઘણાંક અણુસમજુ જવાનો સહેલી રીતે, ખરૂં કહીએ તો હરામખોરીથી, પૈસા પેદા કરવાની મતલબે અશીમ, શેર, વિગેરે સદાઓનાં ખુવારી ભરેલા રસ્તા તરફ કેમ ધસડાતા ગયા તેનો દલગીરી ભરેલો ખ્યાલ આપતાં સોરાબજા તદન વાજખી રીતે જણાવે છે કે પરમેશ્વરે માણુસને માટે પસીનો ઉતારી પૈસા કમાવાનું સરજેલું છે અને કુદરતનાં એ શુભ કાયદાનો જેઓ ભંગ કરી તેથી ઉલટો રસ્તો લે છે તેને પોતાની ભુલનાં માઠાં પરિણામો આપવાની મોડે વહેલે ફરજ પડ્યા વિના રહેતી નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે આ પવન ટોળાંમાં હજી એક અથવા બીજે રૂપે ચાલુ છે.

વેપારની આવી પડતી (જે અકસરકરી શેર સદાનાં વખતમાં થઈ હતી) પછી કામને ઉગારી

દિનપ્રતિદિન વધુ અને વધુ આખા હાલતમાં લાવનારૂં જે અગત્યનું સાધન પારસીઓને હાથ લાગ્યું તે વાજખી રીતે તેમનાં વિચાર મુજબ ફળવણી છે, જેને તેઓ 'જમે' નાં લખાણમાં વિદ્યા-ધનની ઉપમા આપતાં એક દાખલો રજુ કરે છે કે જે એક માયાપનાં ચાર બેટાઓ હોય અને તેઓ ભેગી કમાણીથી દર મહિને રૂપિયા પાંચસો ધરમાં લાવતા હોય તો તે આધારે તેઓ રૂપિયા એક લાખની થાપણુ બરાબર ગણવા જોઈએ. તેઓ ખરૂં કહે છે કે આપણી કામની આખાદીનું એક મૂળ સુકાતાં ખીજું વધારે દુઝતું થયું છે અને ફળવણીનાં બળથીજ પારસીઓમાં ખેરીરટર, વકીલ, ડાકટર, એનજીનીયર, વિગેરેનો એક નવોજ વર્ગ ઉત્પન્ન થવા સાથે ક્રીડીષ હિંદુસ્તાન અને દેશી રાજ્યોમાં પણ જરથોસ્તી ઓહોદારોની સંખ્યા વધવા પામી છે.

ખીજું-તેમનાં કહેવા મુજબ વેપારનાં ઘટાડાને બદલો ચોકસ પ્રમાણમાં મીલ ઉદ્યોગનાં વધારાએ વાળી આપ્યો છે, જેનાં પરિણામમાં કેટલાક માતબર પારસીઓ મીલમાલિકા અનેલા જોવામાં આવે છે.

કામની સામાન્ય આખાદીનો વધુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા તેઓ પોતાનાં વખત સાથે તે આગમ્યનાં પચાસ વરસ ઉપરની હાલત સરખાવી જણાવે છે કે આગળ કરતાં તે વેળાએ પારસીઓમાં અડધા કરોડ અથવા તેથી જરૂર પૂંજી ધરાવનારાઓની સંખ્યા વધવા સાથે નાની નાની દોલતનો ફેલાવો પણ જાદા વિસ્તારમાં થયેલો હતો, તે જ્યાં સુધી કે તેમનાં વખતમાં જેટલી સખાવત એક વરસમાં થતી તેટલી આગળ દશ વરસે પણ નજરે પડતી નહિ; એમ છતાં આજનીજ મિસાલ તે વેળાએ પણ લાચારી અને લાચારીનાં ચાલુ પોકારો આપણી કામમાં સંભળાયા કરતા, જેનું કારણ સોરાબજી એવું ધારતા કે પારસીઓમાં જણાતી ગરીબાઈ મોટે ભાગે ખરી નહિ પણ હસ્તકૃત, અનાવટી અને પોતાને હાથે પોતા ઉપર આજોલી ગરીબાઈ છે, જે ખરચનાં વધારાથીજ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે ઉપર ઘટતો અંકુશ રાખવાની જરૂર પિછાનવી જોઈએ. અલબત્તાં જેમ એક કામ વિદ્યા હુન્નર અને ફળવણીમાં આગળ વધે તેમ પોતાનાં વધુ ખિલેલા શોખ અને આચારવિચારોને અનુસરીને હંદગી ગુજરતાં તેઓનાં ખરચમાં વધારો થાય એ કેવળ કુદરતી છે, પણ તેનું પ્રમાણ હદની અંદર રહેવું જોઈએ, જેમ જો નહિ અને તો કુટુંબમાં પૈસાની તંગાસ પડી નાચારીની વાતો બહાર આવ્યા વિના રહે નહિ.

આ કહેવાતી નાચારીનાં ફેલાવાનું ખીજું કારણ તેઓ આપણાં ટોળાંમાં વધી પડેલી આજસાધ અને હરામખોરીને ગણી પારસી પત્રવાળાઓને લલામણુ કરે છે કે તેઓએ પોતાની એક ખાસ

ફરજ તરીકે એવા લોકોને પારકી મદદ માટે હાથ ઝોળવામાં કેવી શરમ અને ઝોસિયાળાંપણું છે તે બતાવી તેમને આપબળથી પોતાનું યુજ્જરાન કરી સ્વમાન જાળવતાં શિખવવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ કામનાં દયાળુ નરનારીઓને પણ ખરી અને ખોટી સખાવત વચ્ચેનો ફરક બરાબર દેખાડી આપી તેઓને પોતાનો પૈસો જુલભરેલે રસ્તે બરબાદ કરતાં અટકાવવાની જરૂર છે. તેનાં સંબંધમાં તેમણે ડૉં દીનશાહ અમનજી માસ્તર ઉપર તા. ૮ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૭ ને દિને જે પત્ર લખ્યું હતું તે ધ્યાન પુગાડવા જોગ હોવાથી નિચે ટાંકી લખીએ છીએ.

8th January 1887.

MY DEAR SIR,

.....

I am quite of your opinion that the Parsee Community of Bombay is far more wealthy than it was thirty years ago, and that the increase of distress which we see among our people is caused a good deal by heavier expenses of living than prevailed formerly. Some of the burdens of these expenditures are inseparable from advance in civilization and enlightenment, but others are such as can be checked by strong public opinion. The growth of dislike for hard manual work has also much to do with the condition of things which you deplore. Your efforts should therefore be directed less towards obtaining eleemosynary aid for people than bringing public opinion to work against extravagant habits, and teaching people the truth that in order to obtain one's living, it is more honourable to carry a load according to one's ability, than to become the recipient of charity. I am afraid our Parsee newspapers and magazines have been altogether lax hitherto in this last named matter. They seldom or never write about the demoralizing effects of charity if not well guarded in its operation, and as far as I know, they have never taught respectable

people to shun and treat with contempt charitable aid until every other means of obtaining bare living, even by hand labour, has failed.

Yours truly,
(sd) Sorabjee S. Bengallee.

To

Dr. Dinshaw Bomanjee Pestonjee Master.

પોતાનાં લખાણનાં એક ખીજા મધ્યે સોરાબજીએ કુળવણીની વ્યાજત હાથ ધરતાં એક કામ તરીક પારસીઓ તેનાં ફેલાવાથી જે શોભા અને ઝળકાટ પામ્યા તે વિષે પોતાનો હરખ અને સંતોષ બતાવી મુબ્તલામાં મરદો માટે ઈંગ્રેજ તાલીમ લેવાનાં સાધનો અસલ ક્રવાં હતાં અને તે દિનપ્રતિદિન ક્રમ ખિલતાં ગયાં તેની રસિકી વિગતો આપીછે, જે પ્રથમ જોઈ જઈ તેમનાં સ્ત્રી કુળવણી સંબંધી વિચારોની પણ તે પછી તપાસ લખ્યે.

આગળ ક્રાંટ મધ્યે ઈંગ્રેજ દેવળની જોડનાં એક મકાનમાં દેવળનો રખેવાળ કેટલાક પારસી, ઈંગ્રેજ, તથા પ્રજા સેનવીઓનાં છોકરાઓને ઈંગ્રેજ ભાષાની તાલીમ આપતો હતો, જે વખતની મુખ્ય અભ્યાસ પોથીઓ જુની પુરાણી મેવસં સ્પેર્લીંગ શુક અને ઈંગ્રેજ-ગુજરાતી વેડિબ્યુલરી (શબ્દ-કાવ) હતી. તેમાંની પહેલી ક્રિતાય પોતાની વાળવચની ખીજી અભ્યાસ પોથીઓ સાથે તેઓએ અમોને દેખાડેલી અમારાં સ્મરણમાં છે જે ઉપરથી તે વેળાની 'કુળવણી કવી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાનું બની આવ્યું. પાછળથી તેમાં સુધારો થઈ નિશાળો માટે સુંદર છપાઈ અને ચિત્રો સાથની દળદાર પોથીઓ નિકળતી ગઈ, જેવી એક નાનપણમાં આ લખનારનાં હાથમાં જોઈ તેઓ બોલ્યા હતા કે “ તમોને આવી સુંદર ક્રિતાઓનો લાભ મળતો જોઈ ખરેખર મને અદેખાઈ લાગે છે—અમારા વખતમાં તો આવી ચોપડીઓ બિલકુલ હતી નહિ.” આ નિશાળ નિકળવા બાદ કેટલીક વધુ સ્કૂલો ઉભી થવા પામી, જ્યાં ઈંગ્રેજ પલટણનાં સોલજરો અથવા સારજંટો છોકરાઓને કુળવણી આપતા હતા. સારબાદ ખીજી એકાદ બે સ્કૂલો નિકળી, જ્યાં જોઈ ધણાખરા ઈંગ્રેજોનાં છોકરાઓને તાલીમ મળતી, તોયે તેમાં રૂપિયા દશની માસિક શી ભરવાને શક્તિવાન પારસી માઆપો પણ પોતાનાં છોકરાઓને મોકલતાં, જેમને યુરોપિયન માસ્તરોનાં સખત ધાક અને કારડા હેઠળ રહેવું પડતું હોવાથી તેમની ચાલચલણ અને રીતભાતમાં ધણો સુધારો થતો હતો; એમ છતાં પારસીઓમાં ઈંગ્રેજ કુળવણીનો મજબુત પાયો તો મૉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટનનાં નામથી ઉભાં થયલાં ખાતાં વડેજ નખાયો હતો, કે જે નામાંકિત નરતું નામ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં

કુળવણીનો પહેલવહેલો ફેલાવો કરનાર તરીકે દેશીઓનાં હૈડાંમાં સદા માટે કાતરાઇ રહ્યું છે. તેમની યાદગારીમાં સ્થાપવામાં આવેલાં એલફી-સટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં કુળવણીખાતાનો પ્રથમ લાલ લેનારા પારસીઓજ હતા, કે જે ખાતું તેનાં નામીયા ઉસ્તાદો તેમજ દેશની ઉત્તમ સેવા બળવનારા આગલા મશહુર વિદ્યાર્થીઓ વડે એકસરખી વિખ્યાતિ પામ્યું છે.* આ વખત પછી પારસીઓમાં દિન-પ્રતિદિન ઉંચ કુળવણીનો ફેલાવો વધતોજ ગયો, જે માટે સોરાબજી પોતાનો સંતોષ જાહેર કરવા સાથેજ હુન્નરની તાલીમ ઉપર પણ ધ્યાન આપવાની અગત બતાવી જાય છે, જેનાં સંબંધમાં તેમનું નિચલું પત્ર ઉતારી લેવાજોગ છે.

Graham's Buildings,
Bombay, 26th January 1875.

My Dear Mr. Peile,

.....

There is another matter about which I also take the liberty of troubling you. It relates to my own community in whose good I have no doubt you feel an interest. Of all the several native communities throughout India, the Parsees, you are aware, have taken up most heartily the education of their rising generation through the medium of the English language and every Parsee cook or carpenter has his son taught English. The natural result of this is that the boys aspire to be clerks etc. and as the field for such employment

* આગલા નામીયા ઉસ્તાદો અને તેમનાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે જેવો પરસ્પર એખલાસભર્યો સંબંધ હતો તેવો પાછલા વખતમાં નહિ રહેવા વિષે ધારવા મેજે તેઓજ નિજલાં ગર્માપત્રમાં બજાપો કરેછે.

Our Educational Agencies.

To the Editor of "The Times of India."

Sir,

Thanks for your effort to draw public attention to the state of our educational establishments. The B.As and M.As which the Government Colleges are turning out are not upto the mark one would expect. Our Director of Public Instruction

must be limited, there is a good deal of distress among certain classes of our people. It would be a great pity if this condition of things produces a revulsion of feeling for English education, and I have been therefore latterly doing what I can to show that English education is not to be blamed but that we must combine technical education with the present system of education among our people, in order to mend the present state of matters. I am now told that you had foreseen some years ago this result regarding native English education in general, and had when connected with the educational department written one or two papers on the subject. I shall feel much obliged if you will kindly give me a hint where to find them, and also refer me to any books on the system of industrial education on the Continent of Europe where it is said every man is obliged to learn some handicraft.....

Believe me,
My Dear Mr. Peile,
yours very truly,
(Sd.) S. Shapoorjee.

is perched up too high; he does not mix in native society, and is consequently ignorant regarding the fruits of his administration. Sir Erskine Perry, Dr. Morehead, and Professors Bell, Green, Patton, and others, with very limited resources at their command, but by means of personal friendship and association, did more for native education, and imparted to their pupils more English pluck and spirit, than it is possible to expect under the present system. It gives work for pay, but there it ends. There is a coldness, a want of sympathy, and an absence of personal liking between the educational authorities and the native community, which is deplorable. The fruit of this system is, that the Government Colleges yearly turn out, in place of educated men, simply

સોરાબજી ખાસ કરી સ્ત્રીકૃળવણીને આપણી કામની ચટતીનું એક ઘણું સુંદર અને મન-પસંદ સ્વરૂપ ગણી જણાવેછે કે તેથી ધણા અણુઘટતા વેહેમો નાણુદ થઈ નીતિ અને સુધરાઈને ટેક મળવા સાથે ધર-કબિલાનું સુખ વધ્યું છે. આપણાં પાડોશી હિંદુ ભાઈઓમાં તેમનાં કહેવા મુજબ મરહોની કૃળવણી જે કે દિનપ્રતિદિન આગળ વધતી જાય છે તેપણુ તેઓમાં સ્ત્રી કૃળવણીનો ફેલાવો થયલો નહિ હોવાથી તેમને સંસારમાં ડગલે અને પગલે અનેક મુશ્કેલીઓ નડી સુધારાનું કામ હાર પાડવું કઠણ પડે છે, કે જેવું પારસીઓનાં સંબંધમાં બનતું નથી; માટે આપણાં હિંદુભાઈઓએ તેઓની નક્કલ કરી પોતાની સ્ત્રીઓને કૃળવવા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ, જેઓ જાતિ હુશિયારી અને ચંચળાઈમાં પોતાની પારસી બેનપણીઓથી જરાએ ઉતરે એવી નથી.

પોતાનાં વખતની પારસી સ્ત્રીઓની સુધરાઈ અને કૃળવણી વિષે બોલતાં સોરાબજી તેની સર-ખામણીમાં અસલી જમાનાની બાતુઓનાં વર્ગને ઉતારી નહિ પાડતાં તેમને “ મોટાં માયો ”નું

educated machines. The present race of students do not possess the spirit and energy of their predecessors; they can never be depended upon to fight against the social shortcomings and prejudices of their countrymen; they have no zeal for the public welfare; and in whatever situation they may be placed, they, like their instructors, will work as much as is required by their pay and no more. All this has resulted no doubt from the want of association and friendship between the educational authorities and their pupils and between the more or less influential members of the native community. We have no such pleasant sight now-a-days as that of seeing a Framjee Cowasjee and a Colonel Jervis hand-in-hand working in the cause of native education; no Sir Erskine Perry taking an interest in young Dadabhoy Nowrojee's vernacular lectures; no Professor Patton visiting regularly the Students' Society's Girls' Schools; and no Professor Green encouraging the establishment of Societies for social reforms and assisting to start newspapers and magazines. All those days are gone. We have instead a cold lifeless system, quite out of place in this country, where the infant state of native education and enlightenment ought to receive a mother's care such as it had in days gone by, instead of a hired nurse's attention which we have at present.

“ One of the Old School.”

Bombay, 25th December 1867.

હેતવંતું નામ આપી જણાવેછે કે તેઓ પોતાની અસલી રાહરીતિઓ છતાં સંકટ અને મુશ્કેલી વખતે જેવી ધીરજ અને સચુરીથી કામ લઇ કુટુંબકબિલાને પોતાની પાંખમાં રાખતાં તથા પોતે અડધી લુખે ખાઇ અચ્ચાઓને પેટપુરતું જમાડવામાં જે સંતોષ માની લેતાં તે ઉત્તમ ગુણો વડે તેમનો વર્ગ સ્ત્રી પંથની શોભા વધારવા સાથ સંસાર મંડળ ઉપર પોતાનો પ્રકાશ નાખતો જેવો તે તેવો ચાલુજ હતા, અને તેની સરખામણીમાં જવાન બાનુઓ પણ પોતાનો વખત બારીક આવતાં જે ધીરજ અને સચુરીથી કામ લેતી તે બીના તેમને પણ કાંઈ ઓછી શોભા ભરેલી હતી નહિ.

વળી કુળવણીનાં પ્રતાપથીજ પારસીઓમાં સ્ત્રી શિક્ષકા, તબીબો, વિગેરે બહાર પડવા માંઢ્યાં તે માટે તેઓએ પોતાની ખુશાલી બતાવી હરકોઈ કુટુંબની નબળી સ્થિતિમાં તેનાં ગુજરાનનાં સાધન અર્થે તેઓ કૃત્રી ઉપયોગી થઇ પડે છે તે ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

“ મોટાં માય ”ને લગતી આ બાબત તેમજ બીજી બીનાંઓ ઉપરથી જેવામાં આવેછે કે ઈંગ્રેજ કુળવણી અને સુધારામાં સોરાબજી આગળ વધેલા હોવા છતાં અસલી ચાગ્રે તરફની પસંદગી અને ખેંચાણનાં સુંદર તત્વો તેઓનાં દિલમાંથી નાશુદ થયાં હતાં નહિ, પણ તેમની આસિયતનાંજ એક અંશ તરીકે તેઓમાં સદા તાબં અને ખિલતાં રહી પોતાની ખુશબોનો મિઠાસ પાંચરતાં હતાં. જે અસલી વખતમાં તેઓ જનચ્યા, જે પુરાણાં સંજોગો વચ્ચે તેઓ ઉધર્યા, જે ચાલતા આવેલા રાહરસમોની અસર તળે તેઓએ પોતાની હુંદગી શરૂ કરી, તે સર્વએ સદીઓની વાત ઉપર પોતાનાં મૂળીયાં રોપી કામી ખવાસ અને આસિયતનું બંધારણ કરેલું હોવાથી તે વખતનો પ્રગટ છાપ તેમનાં અંતઃકરણ ઉપર પડ્યા વિના રહ્યો નહિ; તોપણ સોરાબજી ખ્યાલી લાગણીથી દોરવાઇ કામ લે એવા હતા નહિ. તેઓએ તો આગલા વખતની ખામીઓથી દૂર રહી તેની ખુબીઓજ માત્ર ગ્રહણ કરી હતી કે જે તરફનો મોહો દરેક સાચા સ્વદેશીનાં અંતરમાં હોવો જોઇએ કેમકે તે ખુબીઓ ભૂતકાળ તરફથી વર્તમાન અને ભવિષ્યને મળતા એક સુંદર હદીયા; તરીકે ગયલા વખતની યાદ જળવી રાખી જુના અને નવા જમાનાને એકત્ર કરનારૂં એક સાધન થઇ પડે છે.

સર્વ સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં સોરાબજી આપણી કામનાં ભવિષ્ય માટે કૃવા આશાવંત હતા તે તેમણે તા. ૭ મી મે ૧૮૮૬ ને દિને મી. શાપુરજી સોરાબજી મિસ્ત્રી જોગ લખેલાં કાગળ ઉપરથી ખુદલું થાય છે. આ ગ્રહસ્થે પારસી સંસારી રિવાજ ઉપર પોતે લખેલો એક નિબંધ સોરાબજી ઉપર મોકલી આપ્યાથી તેમણે પોતાનાં પત્રમાં તે વિષે નુકતેચીની કરતાં જણાવ્યું કે કેટલાક ખ્યાલી ધાસ્તી રાખનારાઓ મિસાલ મી. મિસ્ત્રીએ તેમાં આપણી કામનો સીહા ચિતાર આપ્યો નથી એ ખુશીની વાત છે. છેલ્લી અડધી સદીમાં પારસીઓની કુળવણી, નીતિરીતિ અને સામાન્ય આબા-

દીમાં થયલો સંગીન વધારો ધ્યાનમાં લેતાં ભવિષ્યમાં પણ તેજ મુજબ તે ચાલુ રહેલો જોવાની આપણે આશા રાખી શકીએ, જ્યારે તેઓમાં દેખાતી ખામીઓ એક આગળ વધતીકામમાં સાધારણ રીતે પ્રગટી નિકળે એવીજ માત્ર હોવાથી તે જાહેર ચર્ચાથી આપમેળે દૂર કરી શકાય. આ પત્ર નિચે ઉતારી લખ્યે છીએ.

Bandora, 7th May 1889.

My dear Shapoorjee,

I have perused with much interest your Essay on Social Customs among the Parsees. I am glad that you do not take so gloomy a view as others do of the shortcomings of our community. Our faults are only such as may be expected to crop up among a progressive people, and the fact of there being much grumbling regarding these faults, is a sign that we shall put ourselves right in the future, as we go along. Within the last fifty years the Parsee community of India has steadily advanced in everything conducive to culture, morals and worldly prosperity, and we may reasonably expect that it shall proceed in like manner hereafter notwithstanding the cry of the alarmists. True, that we do not enjoy as a commercial community the same position as we did half a century ago. This is much to be regretted; but we have made up for the draw-back in numerous other ways. Our people have a good future before them, I am sure, and I am not hopeless even of a commercial revival. You speak at the end of your essay on the necessity of good boarding schools for our boys, but I would prefer instead, one or two first class public-schools established for the sons of the gentry after the model as far as practicable of Eton or Harrow in England.

Yours Sincerely,
(sd) Sorabjee S. Bengallee.

To,

Shapoorjee Sorabjee Mistry Esqr.

અંક ત્રીજા મધ્યે પારસી લગ્ન સંબંધી સુધારાઓ વિષે બોલતાં તેઓ જણાવે છે કે અસલ જેમ આજ-લગ્નો પુષ્કળ થતાં તેમ આયડી ઉપર આયડી કરવાનો રિવાજ પણ ચાલુ હતો, પણ ૧૮૬૫ નાં લગ્ન તલાકનાં ધારાથી તેનો અટકાવ થતાં સંસારમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો વધવા સાથે કોમની તવારીખમાં એક કીર્તિવંત સફા ઉમેરાયો છે.

બીજું પારસી છોકરાઓ મોટી ઉમરનાં થવા સુધી પરણતા નથી એવી ક્રિયાદ જે આજની જ મિસાલ તે વખતે પણ ચાલુ હતી તેનાં સંબંધમાં સોરાયજી પોતાનો એવો વિચાર આપે છે કે એ આખતમાં આપણાં જવાન્યાઓનો વાંક કાઢવાને બદલે તેમનો ઠરાવ ઉલટો પસંદ કરવા લાયક ગણવો જોઈએ કારણકે મોટી ઉમરે સંસાર સુખથી ચલાવવાને લાયક અને શક્તિવાન થવા પછીજ એક પુરૂષે પરણવું ઉહાપણુભરેલું છે અને તેજ મુજબ પારસી સ્ત્રીઓએ પણ પાકટ ઉમરે પરણવાનો વિચાર રાખવો તેટલોજ સલાહકારક છે કેમકે તેમ કર્યાથી સંસારનો બોજો વધારે સારી રીતે ઉપાડી એક તનદુરસ્ત ઓલાદને જન્મ આપવાને તેઓ શક્તિવાન થાય છે. વળી સંસારની જંબજોમાં લગાર મોડેથી પડવાથી તેઓ માયાપનાં ધરનો લાભ થોડાં વરસ વધારે પામી પોતાની કુળવણી સંપૂર્ણ કરી શકે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

અતરે સોરાયજી પારસી જવાન્યાઓમાં દાખલ થયેલી રીતની બીખની બદી વિષે પોતાનો અણુ-ગમે બતાવી જણાવે છે કે એવી નાલાયક ચાલ પારસી માયાપોની હુલ્લડાઈ અને ખોટાં ઉત્તેજનને લીધેજ ચાલુ રહેવા પામી કોમમાં કુળવણીની ખરી અને ઉમદા સમજણની ખોટ માત્ર દેખાડી આપે છે, પણ જેમ જેમ આપણાં જવાન્યાઓમાં સંગીન અને ઉચ્ચી તરબિયતનો ફેલાવો વધતો જશે તેમ તેમ તેઓ પૈસા કરતાં પ્યારનાં ધોરણને વધુ ઉચ્ચ ગણવા માંડતાં આવી બદીનો આપ મેળે અંત આવી જશે.

ત્યારબાદ તેઓ લગ્નોનાં ખરચમાં થયેલા ધટાડા તેમજ તે સંબંધી ઘણીક વેહેમી અને બેહુદી ક્રિયાઓ નિકળી જવા માટે પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કરે છે. છેલ્લાં, પારસીઓનાં વારસા હિસ્સાનાં ધારા વિષે બોલતાં મુંબઈ તેમજ દેશાવરની અદાલતોમાં કોમને લગતા મુકરદમાઓનો ફેસલો એક સરખાં ધોરણ ઉપર થવા માટે તેઓ પોતાની ખુશાલી બતાવે છે, કે જે પ્રમાણે આ કાયદાઓ પસાર થવા આગમ્ય બનતું નહિ હોવાથી કોમને ફટલી બધી અડચણો ખમવી પડતી હતી તે પારસી ધારાને લગતાં પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ.

અંક ચોથા મધ્યે તેઓ ધાર્મિક સુધારાની આખત હાથ ધરતાં પ્રથમ આપણાં ધર્મગુરૂઓની અજ્ઞાન હાલત વિષે પોતાનો ખેદ દર્શાવી જણાવે છે કે તેઓને મઝહબી તાલીમ આપવા અર્થે વરસોની વાત ઉપર નવસારી અને મુંબઈ મધ્યે મકતબો ઉઘાડવામાં આવ્યા છતાં તેનો તેઓએ ઝાઝો લાભ

લીધો નહિ, તો જોકે તે મધ્યે ઉંચી કેળવણી લઈ થોડા પણ લાયક અથોરનાનો બહાર પડવાથી કામને કાયદોળ થયો છે.

ધાર્મિક સુધારા અને કેળવણીનાં પ્રતાપે ધણીક ખોટી છીટ અને વેહેમો દૂર થવાનાં સંબંધમાં તેઓ પહેલવહેલાં પારસી સુવાવડખાનાંનો દાખલો ટાંકી જણાવે છે કે પારસીઓમાં ખોટા વેહેમને બદલે ધર્મની ખરી સમજણ વધવાથી તેઓ જોઈ શકયા છે કે ખરો ધર્મ ક્રિયામાં નહિ પણ કરણીમાં, માનવી જાતનાં તન અને મનને નુકસાન પુગાડનારા વેહેમોમાં નહિ પણ તેની આરોગ્યતાનું રક્ષણ કરનારા, તેનું સુખસંપન્ન વધારનારા, તેનાં મન અને શરીરની ખિલવણીને મદદ કરનારાં જાહેર અને પરોપકારી કામોમાંજ સમાયલો છે. આ તેમનો અભિપ્રાય ખરેજ કિમતી અને વજનદાર ગણાવો જોઈએ.

અસલ પારસીઓમાં *જુદદીનને હાથનું ખાણું ખાવાની તેમજ તેઓ સાથે બેસીને જમવાની કેવી છીટ હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવા તેઓ પોતાનાં લખાણમાં બે દાખલા ટાંકી બતાવે છે તેની અતરે આપણે નોંધ લઈશું.

આપણાં પહેલા સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટને માટે કહે છે કે એક વેળા તેઓને તે વખતનાં ચીફ જસ્ટીસ સર અર્સકીન પેરીએ પોતાને લાં ખાણું ઉપર નોતર્યાં, જેમાં સામીલ થવું ધર્મનાં કાનુનથી તો તેમને કશીખી રીતે ઉલટું લાગ્યું નહિ, કેમકે તે વખતની સરખામણીમાં તેઓ આગળ વધેલા વિચારના હતા, તેયે પોતાનાં જાતલાઈઓનાં વસવસાનો ખ્યાલ કરી, આ ગ્રહરથની માશી માગી, નોતરું નહિજ સ્વીકારવાનું તેમણે ડહાપણુ ભરેલું ધાર્યું.

આ બનાવની આગમ્ય મરહુમ શેઠ માણેકજી ખરશેદજી જ્યારે વિલાયત ગયા ત્યારે તેઓતો છોડ્યોક ઇંગ્લેન્ડ સાથે બેસી જમતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તે વાત પોતાને મેટિ સર્વને ખુદશી જણાવતા હોવાથી તે વખતનાં પારસી શેઠિયાઓ તેઓને ન્યાતબહાર મુકવાની હિલચાલ કરવા પડ્યા હતા, પણ એ શેઠનાં લાગવગને લીધે તેઓ તેમાં ફાવી શકયા નહિ. આ બન્ને દાખલાનાં સંબંધમાં સોરાબજી ખરૂંજ કહે છે કે આપણે ખોદાનો પાડ માનવો જોઈએ કે એવી રસમો આજ લાંબો વખત થયા આપણી કામમાંથી નિકળી ગઈ છે અને ધર્મને બાને ખોટા વેહેમો ચાલુ રાખવા જવું હવે ઝાણું રહ્યું નથી.

ધર્મ સંબંધી સુધારાઓ વિષે બોલતાં પારસી નીતિનાં સંબંધમાં તેમણે છાપાદ્વારે જાહેર કરેલા

*“ પારસીઓએ જુદદીન લોકોને હાથનું ખાણું ખાવાની છીટ વીરો ” એ મથાળાં હેઠળ તેઓએ પોતાનાં “સૂફી કાહાડેલાં લખાણો ” નાં દફતર ૧ લાં મધ્યે પણ એક વિષય લખ્યો છે. (પાને ૪૫૩-૫૫.)

વિચારોની પણ અતરે કંઈક તપાસ લેવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. તે વખતે કેટલાકા તરફથી એવું કહેવામાં આવતું કે દેશમાં ઇંગ્લેન્ડ સુધારાઓ દાખલ થવા પછી કોમની નીતિનું ધોરણ આગળ જેવું ઉચ્ચ રહ્યું ન હતું, પણ એ મતથી જુદા પડી તેઓ જણાવે છે કે ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીની અરકતથી તો સાચી આપણી કોમની નીતિ આગળ કરતાં વધારે ચઢતી થઈ છે, જેનો એક મજબુત પુરાવો પારસીઓ માટે પસાર થયલા લગ્ન તલાકનાં ધારાઓ ગણી શકાશે. વળી આગળ તવંગર પારસીઓમાં જે કેટલીક ખુલ્લી અનીતિઓ તામોસ કરી જવામાં આવતી તેવું તેમનાં વખતનો સંસાર એક ધડીભર પણ લઈ ચલાવે એવું ન હતું, અને તેવા કોઈક છુટાછવાયા દાખલાઓ બહાર આવતાં તે સામે પારસી વર્તમાનપત્રોમાં જે મજબુતી ભરેલાં લખાણો થતાં તે તો સામા એવા અપરાધો પ્રત્યે કોમની તીક્ષ્ણ લાગણી ખુલ્લા આકારમાં દેખાડી આપતાં. સોરાબજીનાં આ વિચારો આજનાં સમયને પણ એકસ દરજ્જે લાગુ પાડી શકાય, કેમકે પારસીઓમાં એક કોમ તરીકે અનીતિની મોટી શરમ રહેલી છે અને તેવી કાંઈપણ વાત જાહેર થતાં તે સામે જેવી ને તેવી મજબુત લાગણી આજે પણ ઉભરી નિકળતી જોવામાં આવે છે.

અતરે આપણે એક બીજાં ધાર્મિક સવાલ હાથ ધરીએ. તે પારસીઓએ કઈ ભાષામાં પોતાની અંદગી કરવી જોઈએ તેને લગતો છે. કેટલાકોને એવો વિચાર હોય છે કે આપણી અંદગી સમજતી ભાષામાં થવી જોઈએ, જ્યારે બીજાં એ અવસ્તા વાણીનેજ માત્ર અગત આપી બીજી કોઈ પણ ભાષામાં અંદગી કરવાનું કામ ધર્મથી ઉલટું સમજે છે. આ બાબતની ચર્ચા ૧૮૮૮ નાં સાલમાં “કચસરે-હિન્દ” પત્રમાં ચાલતી હતી ત્યારે જાણીતા સુધારક શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કામાજીએ તેનાં સંબંધમાં સોરાબજીનું મત પુછાવી, તેઓએ તા. ૧૫ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૮ ને દિને વાળેલો જવાબ “કચસરે-હિન્દ” માં છપાવ્યો હતો, જે ધ્યાન પુગાડવા જોગ હોવાથી અધિપતિનાં ટીકા સહિત નિચે ઉતારી લખ્યું.

કચસરે-હિન્દ, તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૮.

“પારસી અંદગી સંબંધી અમારી કટોરામાં ચાલેલી ચકચાર આસપાસ વધારે અને વધારે ધ્યાન ખેંચતી રહે છે એ ખુશીભરેલું છે.નીચે અમે આપણા જાણીતા શેહેરી મી. સોરાબજી શાપુરજી અંગાલીએ મી. ડોસાભાઈ કામાપર લખેલું પત્ર જેમ અમને મળ્યું છે તેમ સદાચક્ર પ્રગટ કરીએ છીએ, અને તેમાં એ પાકકા અનુભવી મહારથે આપેલા વીચારો ઉપર દરેક પારસી વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.”

શેઠ્ઠ સાહેબ

ડોશાભાઈ ફરામળ કામાળ—જેગ.

જત—“ બંદગી ” ની બાબતમાં હમણા જે ચરચા ચાલે છે તે બાબે તમો સાહેબે અમારૂં મત પુછાવી ઉંછે તેનું જાણવું એજે સેવકના વીચાર પ્રમાણે હરેક માણસ ખોદાતાલાની બંદગી કાઠખી ભાશામાં કરે તે તે પ્રમાણીક છે. અવસતાની જગેએ ખીજી ભાશામાં બંદગી કાઠખી ગુનાહ લાગે છે એવું બોલવું માત્ર આપણા દશતુરોની ગફલતી બતલાવે છે. નીઆએશ તથા ધચશતની જુબાન પેગમબર જરતોસતના જમાનાની મોહોટી મુદત પછીની ભાશા છે અને અવલ અવસતા જુબાનને એ નીઆએશ તથા ધચશતની ભાશા યરોબર મલતી આવતી નથી, તેમજ આપણાંમાં શેહેનશાહીએ કુસતી કરતી વખતે “હોરમજદ ખોદા”ની અને કદમીએ “નામે ધચજદ”ની જે બંદગી કરે છે તથા તે ઉપરાંત જે ભણતરને આપણે સાધારણ રીતે “તરાની બાજ” અને “જમવાની બાજ” કરીને કહીએ છે, તે સરવેની ભાશા ખાલેશ અવસતા નથી, પણ એ બંદગીએનો મોહોટો ભાગ જુની ફારસી ભાશાનો છે, અને અવસતા પછી ધણોજ પાછલા જમાનાનો છે, ત્યારે તે એ સરવે બંદગી ભણવાથી પણ ઉપલા ફતવા મુજબ ગુનાહ લાગવો જોઈયે ! લેકીન દસતુરો અગરજે એમ કહે કે ચાલુ જુબાનમાં બંદગી કરવાથી તેની ધપમાં દર જમાને ફેરફાર થાય છે તેટલા વાસતે એકજ ધપથી બંદગી કાયમ રાખવાને ખાતર આપણી પુરાણી ભાશાએમાં બંદગી ચાલુ રાખી હોય તે તે બેહતર છે, તે તે વાત સમજભરેલી અને મનજુર કરવા જોગ છે પણ ફક્ત ચાલુ વપરાતી ભાષામાં બંદગી કાઠખી ગુનાહ હાંસલ થાય છે એમ બોલનાર અમારા વીચાર પ્રમાણે જરથોસતી મજહબને હસી કાહાડવા જોગ હાલતમાં મુકે છે, કે જે પ્રમાણે કરવું લાજમ નથી. વલી તપાસથી જેતાં માલમ પડે છે કે અવસતા ભાશામાં ખુદ ખોદાતાલાની પોતાની સેતાએશનો ભાગ ધણો જુજ છે, અને તે સબબ ઉપરથી આગલા દસતુરો એ ખાંચ પુરવાને સારૂ “ દુવા નામ સેતાએશની ” તથા તરેહવાર મોનાજતો જોડી ગયા છે. બંદગીની તકરારની વખતે એ અગતની ખીના આપણે જુલવી જોઈએ નહીંજ; પણ બંદગી સંબંધી ખરી શીખામણ અગર જો આપણા દસતુરોએ આપવી હોય, અને દસતુરોએ પોતે પણ તે શીખામણ મુજબ ચાલવું હોય તે તે એ છે કે ધણા દસતુરો, મોબેદો, અને બેહેદીનો જ્યારે બંદગી કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું ચીત બંદગીમાંજ ગુંટેલું રાખતા નથી, પણ ધણી વેળાએ આસપાસના બનતા બનાવો તથા વાતો ઉપર પોતાનું ધ્યાન લગાડે છે, અને બંદગીને અધુરી મુકીને દુનીઆદારીની વાતચીતમાં પડે છે, કેજે કામ બંદગીને અપમાન આપવા જેવું થાય છે; તે કામ

તેઓથી અનવું જોઈએ નહી. દસતુરે તરફથી જરતોસતીએને એવી ભલામણ થવી જોઈએ છે કે અંદગી કરતાં અધવચમાં વાત કરવી નહી, અને ખોદાનો કલામ ભણાતી વખતે તે કલામનાં માનને ખાતર ખીજી પારકી બાબતો ઉપર ચીત આપવું નહી. અંદગી સંબંધી દસતુરોએ પરથમમાં ખરી શીખામણ એ રીતે જરથોસતીએને આપવાની છે, પણ તેવું આજ સુધી તેઓએ કરેલું આપણાં જોવામાં આવ્યું નથી.

એજઅરજ

લા૦ સેવક,

(સહી) શોરાબજી શાપુરજી અંગાલીનો સલામ વાંચજો.

ખરી અંદગી વિષે આ પત્રમાં જાહેર કરેલા વિચારો મુજબજ તેઓ પોતાની ખાનગી અંદગીમાં પણ વર્તતા. તેનો અતરે આપણે એક દાખલો આપીશું. તેઓ રોજ અંગોળ કરવા બાદ થોડોક વખત પોતાનાં ઓરડાનાં બારણાં અંધ રાખી “દોઆ નામ સેતાએશને”નાં કલામો પ્રથમ પઠવા બાદ ચાલુ ભાષામાં પણ તે પાક પરવરદેગારને બાદ કરતા અને તેનાં સંબંધમાં પોતાનાં કુટુંબને બોધ દઈ જણાવતા કે એવી રીતે માત્ર દશ મીનીટ એક ચિત્તે કરેલી ખુદા તાલાની અંદગી કલાકાની વગર ધ્યાનની અંદગી કરતાં વધુ અસરકારક છે.

શોરાબજી ધર્મને લગતી ઉંડી બાબતોની તકરાર કે બારીકીમાં ઉતરવું પસંદ નહિ કરતાં તે ઉપર દૃઢ એકીન રાખી કામ લેવુંજ વધારે ઉહાપણુ ભરેલું ધારતા. તેમનાં આ વિચારો જાણવા માટે તેઓએ શેઠ બેહેરામજી દીનશાહજી પાંડે ઉપર તા૦ ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૯ ને દિને લખેલું પત્ર નિચે ટાંકી લેવા જોગ ધારીએ છીએ.

તા૦ ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૯.

બેહેરબાન બાબજી સાહેબ

શેઠ બેહેરામજી દીનશાહજી પાંડે-જોગ,

જત-તમો બેહેરબાન બાબજીનો તા૦ ૪ થી નો કાગજ સેવકને મલેઓછેજ. શેઠ બેહેરામજી ડોસાબાબ અસલાએ “જરતોસતી દીનના ભેદની પરથમ કુંચી” નામની ચોપડી પરસીધ કરવા ધારી છે, અને તે હમોને અરપણુ કરવા તમો સાહેબો માંગોછો, તે બાબે હમો દલગીર છંધએ કે હમારેથી તેની પરવાનગી આપવાને અનવું નથી અને એ કામ સંગાથે જોડાવાનો હમારો વીચાર નથીજ.

સાધારણ માણસોમાં હેવાં પુસતકોથી ધરમ સમજવાને ડેકાણે ઓર વેહેમ વધેછે. આજ થોડાએક માસની વાત ઉપર “Robert Elsmere” નામની નોવેલના આકારમાં પ્રસીધ

થાએલી ધરમ સંબંધી ઉમદા જ્ઞાનની ચોપડી તમારા મીતરે વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું. એ ચોપડી અતરેના કેતાઓ વેચનારાઓ પાસેથી સસ્તી કીંમતે મળશે; તેનો સાર એ છે કે એતેકાદની હદ સુધી ધરમનો અભેઆસ કરવો; તેથી માણસોને સંસારસુખ હાંસેલ થાએછે પણ વધુ ચુનોચરા કરવા જતાં ગુંચવાડો નજર આગળ આવેછે, સાધારણ માણસો વેહેમમાં ગરક જાએછે અને પુરવીનો ખોદાતાલાની ખોદાઇ સમજવામાં આખો જનમારો રોકવા છતાં જાંહાથી નીકલેઆ તોહાંના તોહાંજ પાછા આવેછે. ઉપલી ચોપડીનો અગર મીં અસલા અભેઆસ કરશે તો તેવણુની ખાતરી થશે કે “ દીનના ભેદની પરથમ કુંચી ” આપણે હાથ આવી શકે તેમ નથી. તે કુંચી તો તે પેદા કરનાર સાહેબનાંજ હાથમાં છે; અને પેગમબરોએ જે કાંઈ બતલાવેઉછે તે સખલું એતેકાદને આધારે માતરે માણસોના ભલાને ખાતર છે.

એજઅરજ

લાં સેવક,

(સહી) શોરાબજી શાપુરજી બંગાલીનો સલામ વાંચજેજી.

અંક ચોથો પુરો કરવા આગમ્ય તેઓ કામમાં નજરે પડતી એક ખામી (જે આજે પણ કેટલેક દરજ્જે ચાલુ છે) વિષે એક ઠેકાણે પોતાનો ખેદ દર્શાવી જાયછે, જે સંબંધી વિચારો તેમણે આગળ પોતાનાં “ ચૂટી કાહાડેલાં લખાણો ” નાં દરેક ખીન્માં “ પારસીઓ નેટીવ કહેવાયકે નહીં ” નાં મથાળાં હેઠળ વધુ ખુલાસેવાર આપેલા હોવાથી પ્રથમ તેનો તત્વસાર અતરે રજી કરીશું. સોરાબજી કહેછે કે કેટલાક પારસીઓ પોતે આ દેશનાં અસલ વતનીઓ નહિ હોવાનું કારણ જણાવી પોતાને “ નેટીવ ” તરીકે ઓળખાવવા સામે વાંધો લેછે તે અચરતી ભરેલુંછે. પારસીઓ પારકા મુલકથી આવેલા હોવાને લીધેજ જે પોતાને “ નેટીવ ” ગણાવવા નહિ માગતા હોય તો તેમની તે તકરાર બિલકુલ નાપાયાદાર ઠરેછે, કારણકે તે પ્રમાણે તો હિંદુસ્તાનની ખીજ ધણીક જાતનાં લોકો જેઓ હાંનાં અસલ વતનીઓ નહિ પણ પાછળથી દેશમાં આવી વસેલા તવારીખ ઉપરથી પુરવાર થાયછે તેઓ પણ “ નેટીવ ” ગણાય નહિ, પણ તેમ ખોલવુંજ કેવળ ખેહું છે, માટે એવો અણુ-ધટો ફરક રાખી પારસીઓએ આ દેશમાં પોતાને આશ્રય આપનારાઓ તરફ નગુણાંપણું નહિ બતાવતાં પોતાને સ્વદેશબંધુઓ તરીકેજ ગણી જાહેર અને પરીપકારી સેવાઓ મારફતે કુલ હિંદુસ્તાનની વસ્તી વચ્ચે પોતાનો આગેવાન દરજ્જો નિભાવી રાખવો જોઈએ. સોરાબજીનાં કહેવા મુજબ કેટલાક ઇંગ્રેજો આપણાં પારસીઓને ખારથી આ દેશનાં “ અંગલો સેકસનો ” નું નામ આપે છે તેની મતલબ એ કે જેમ ઇંગ્રેજો “ અંગલો સેકસન ” તરીકે દુનિયાનાં જુદા જુદા ભાગોની સુધરાધનાં

કામોની આગેવાની લેછે તેજ મુજબ પારસીઓ હિંદુસ્તાન માટે કરી ખતાવે છે. આ ઉંચા અભિ-
પ્રાયને લાયક નિવડવાનો તેઓએ સદા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

પારસીઓએ સદા પોતાને નેટીવ તરીકે ઓળખાવવાની જરૂર વિષે સોરાખણએ “બમે”માં
પણ જે કાંઈ લખ્યું છે તે બહુ ધ્યાન પુગાડવા જોગ હોવાથી નિચે ઉતારી લખ્યે છીએ:—

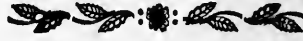
“ પારસીઓની અવસથા સંબંધી હજી સુધી કાંઈ મોટો દેખાવ ખરેખર નજર આવતો નથી.
તેઓના ભવીશ સંબંધી એકજ ધાસતી મને લાગેછે, તે એ છે કે કેલવણી પામેલા પારસીઓ હિંદુ-
સ્તાનના ખીજ વતનીઓથી પોતાને જુદા ગણવાના ચીનહ દેખાડે છે. જે ખચીત હવે પછી એમ
અને તો તેમાં પારસીઓને વૃક્ષાન છે. પારસીઓ હિંદુસ્તાનની વસતીનો એક ધણોજ નાનો પણ
અગતનો ભાગ ગણાય છે. તેઓ હિંદીવાન છે અને કરોડો હિંદીવાનોની સાથે જોડાયલા છે. દેશીઓ
તરીકે તેઓને સવદેશી સંબંધ છે અને તેનો લાભ તેઓને મલે છે, પણ અગરજે એ ભેલસેલ તેઓ
તોડી નાંખે તો સેવટે આપણી તરફના ફીરંગી તથા યુરેસીયન લોકોની માફક પારસીઓ અલાયદા
પડી જાય, દેશી ભાષાને તેઓ ધીકારવા શીખે, માતર એક હુશીયાર પણ વજન વગરની નાની કામ
ગણાય, અને દેશી મંડલીમાં તેઓનું જે માન ભરેલું સથાન છે તેમાંથી તેઓ નીકલી જાય. હું પરારથના
કરંધું કે પોતાના હિંદુ તથા મુસલમાન હમવતનીઓ સાથથી પારસીઓ કદી છુટા નહી પડે, અને
પોતાને હિંદીવાન તરીકે સદા સમજતા રહે અને તે પરમાણુ તેઓ ચાલે. એ મારી એ ધાસતી એક
કારે રાખતાં પારસીઓનું ભવીષ ખીજ સરવે રીતે ઉમેદભરેલું છે.”

સર્વથી છેલ્લાં તેઓ પારસીઓને નિત્ય સુધારાની હરોલમાં રહી ઉઠાપણ અને દુરંદેશીથી કામ
લેવાનો નિચલા શબ્દોમાં આગ્રહ કરે છે; તે ઉપરથી ખુદલું જણાય છે કે સોરાખણની દેશાભિમાની
લાગણીમાં કામાભિમાન કેવી ઉંચી જગ્યા લેતું હતું.

“તેઓને (પારસીઓને) એલમની રોશણી હાથ આવીછે, તે રોશણીથી કદાપી મારગમાં તરે-
હવાર ગુંચવાડા ભરેલા દેખાવો નજરે પડશે તે જોઈ અધુરી કેલવણીનાં શખસો જેઓ સથીર વીચાર
રાખી શકતા નથી તેઓ તે રોશણીના સેવટના ફલ સમજી નહી શકશે; પણ પારસી મરદો તથા
ઓરતોએ તો કેલવણી અને સુધારાની જોત સદા જાગતી રાખવી જોઈએ છે. તેઓએ પોતાની
કામ વચે દરએક સુધારાનું કામ ધીરજ અને સમજ સાથે ચલાવવું જરૂરનું છે, અને તે વીશે
ધણી ચરચા થાય અને આમણુ સામણુ તકરારી વીચારો અપાય તો તે વાતને તેઓએ ઉતેજન
આપવું ધટારત છે, કાંકે તેવી લડતમાં કામને ફાયદો છે. ઘણાએક મારા વાંચનારાઓને યાદ હશે કે

(૨૫૨)

આજ ૨૫) વરસની વાત ઉપર પારસી સુધારાની સામણે એક યુઝરગ જરથોસતી જેવણુ આજ હદયાત છે તેવણુ મજ્યુતીથી લડત ચલાવતા હતા. તેવણુ આલલગનની તરફદારી કરનાર, સ્ત્રીઓને મીજલસમાં લાવવાની વીરૂધ બોલનાર, અને એવાજ ખીજ ઘણાંએક પુરાણી ઠપના વીચારે ધરાવનાર હતા. એ ગરહસથની સુધારાની વીરૂધની એકેએક ભલામણુ આજના પેહલે વાંધેથી તે ઉતરતે વાંધેના જરથોસતીઓએ પોતાના રીવાજોના ફેરફારથી બોલેબોલ નામંજુર કીધી છે, પણ તેવણુની તકરાર અને લખાણોને લીધે પારસી સુધારાના કામે ધીરજ અને સમજ સાથે પગલાં ભર્યાં છે અને એ કામને મુસતકીમ લાભ આપ્યો છે. એવાંજ દાનેશમંદી ભરેલાં ધીરાં કદમોથી પારસી ટોલાએ હવે પછી પણ ચાલવું છે. પારસીઓએ કુળવણી અને સુધારાને છોડવાં નહીં. એમ કરવાથી જે ફતેહ તેઓ અત્યાર તુલીકમાં મેલવી ચુકા છે તે કરતાં વધારે સરકરાજ તેઓને હવે પછી હાંસલ થશે. ”



પ્રકરણ ૨૫ મું.

સોરાબજીની ધરસંસારી હંદગી-ખાનગી સખાવત અને પરોપકાર-સરકાર અને પ્રજા બંનેનાં એક સાચા અને અપક્ષપાત સલાહકાર.

સોરાબજીની જાહેર કારકીર્દિની તપાસ લઈ આવ્યા પછી તેમની ખાનગી સંસારી હંદગીનો અતી સુંદર અને દિલપસંદ સફેા અતરે રજુ કરવો જોઈએ, કે જે વિના તેમનો જીવન-વૃત્તાંત સંપૂર્ણ થયલો કદીખી ગણી શકાય નહિ. તેઓની હંદગી બે ક્ષાટાંઓમાં વહેંચાઈ દોડતાં એક નિર્મળ અરણ્ય જેવી હતી. એક ખુલ્લાં યોગાનમાંથી પસાર થઈ સર્વ કોઈનું ધ્યાન પોતાની રમણિયતા તરફ ખેંચતું, તો બીજું ઝાડીઓમાં છુપું વહી આસપાસ મધુર તાજગી અને થંડક પાંથરું જતું, અને જ્યાં જ્યાં વલણ લેતાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણેજ બહાર ચમકી નિકળી પોતાની હસ્તીની યાદ આપતું હતું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સોરાબજીનાં ખાનગી પરમાર્થની વાત કદાપી કોઈને મોંઢે સાંભળતાંજ બીજાંઓની જાણમાં આવતી.

આપણને જ્યારે તેમની હંદગીનાં છુપા કલ્યાણકારી માર્ગો ખોલી તેની આનંદી ઘટાઓમાં સહેલ કરવાની છે, જેમાંની સૌથી સુંદર અને મધુર તો તેમની કુટુંબી હંદગીને લગતી હતી. તેનાં શીતળ છાયા માહે સંસારી સદગુણ અને પ્યારનાં એવાં તો મોહક પુષ્પો પોતાની નિર્મળ પવિત્રાઈમાં ખિલતાં કે જે સામાન્ય દૃષ્ટીથી દૂર રહી માત્ર અતલગનાં સંબંધીઓ સમક્ષજ પોતાનો જીંડો મિઠાશ અને સુવાસ પાંથરતાં હતાં.

આ સંસારી સદગુણો માણસાઇપણાનાં બેમૂલાં તાજ સમાન ગણાવાં જોઈએ, કારણ કે જાહેર હંદગીમાં તો એક પુરૂષ ઘણી વેળાએ નાટક તખ્તા ઉપર ભાગ લજવતા એક ખેલાડી સમાનજ માત્ર હોય છે, જે ખોટો દેખાવ ધારણ કરી લોકોને ધડીભર આંજ નાખવામાં ફતેહ પામે છે, પણ પડદા પાછળ રહેલી તેની ખાનગી સંસારી હંદગીજ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ અને કુદરતી ખાસિયત આપોઆપ આપણી નજર-સમક્ષ ખુલ્લાં કરે છે. જ્યાં તેને એક ખેલાડીને બદલે એક ખરાં ઈનિસાન તરીકે પિછાની લઈ નક્કી અનુમાન બાંધી શકાય છે એવું કે તે પોતાની સર્વથી પવિત્ર અને ઉંચી ફરજોને સાચો નિવડ્યો છે કે નહિ ? આ હંદગીનો ફેરો સફળ કરી તે કિરતારની ખરી પ્રસન્નતા પામ્યો છે કે નહિ ?

કુટુંબી સંસારને દિપાવનારા એવા સદગુણો-ખાલેસ પ્યાર અને સ્વચ્છ નીતિ-સોરાબજીમાં બહુ ઉંચપણે ખિલેલાં હોવાથી તેમનાં દરેક કામો પ્રજાની નજરમાં વધુ અને વધુ વજન પામતાં ગયાં;

અને તેમ બનવું કેવળ કુદરતીજ છે, કારણકે એક પુરૂષની જાહેર અને ખાનગી હંદગી જોકે એક બીજાનાં સીધા સમાગમમાં આવતી નથી તોયે બીજી પહેલી ઉપર આડકતરી રીતે પોતાની કાયમની મજબુત અસરો ઉપજાવી તેને એવો સણુગાર અને શોભા આપેછે કે તેવા નરની પ્રતિષ્ઠાનો પાયો પ્રબળનાં દિલમાં દૃઢ અને ઉંડો નખાતાં તેમનાં ઉપર તે એક જાતનો ભયો કાચુ અને શક્તિ મેળવી તેઓની સરજતને સારે રસ્તે દોરવવાને સામર્થ્યવાન થાય છે.

જાહેર તેમજ ખાનગી સંસારી હંદગીને લગતા ઉંચા ગુણોની સોરાબજમાં થયેલી ખિલવણીનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેઓ નામીયા પુરૂષોનાં જન્મચરિત્રો વાંચવાનો હંમેશાં શોખ ધરાવતા, તેમાં ખુદ પોતાનાં જમાનાનાં પ્રસિદ્ધ નરોની ચાલુ કારકીર્દિ અને ગુણુ લક્ષણોનાં અભ્યાસમાં તો ખાસ મોટી ઉલટ લઈ તેઓનાં જાતી દાખલાનું અનુકરણ કરતા. તેઓમાં મરહુમ મી. ઝેડરટન મુખ્ય હતા. આ નરની વિશાળ શુદ્ધિ કરતાં પણ વધુ અંશે તેમનાં ઉંચા સદગુણોનાં તેઓ એક નમ્ર પણ સાચા વખાણુનાર હતા, અને તેમની સાદાઈ અને ધર્મિપણુને લગતી અનેક વાતો પોતાનાં કુટુંબ આગળ કહી તેઓને અચ્છો ભોધ આપતા. આ મહાપુરૂષ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક જાણીતા નરોની તસવીરો તેમજ પુતળાં તેમનાં દિવાનખાનાંમાં ખાસ જોવામાં આવતાં, જે મધ્યે એક અડધાં કદનું ઑઇલપેન્ટીંગ જૉન બ્રાઇટનું પણ છે. આ નરનાં તેઓ એક ખાલેશ વખાણુનાર હોવાથી તેમની એક તસવીર, પોતાનાં વહેવાઈ મી. પેસતનજી રતનજી ડાહોલા જેઓ મેનચેરટર ધંધા અર્થે જઈ રહેલા હતા, અને મી. જૉન બ્રાઇટ સાથે સારી પિછાન ધરાવતા, તેમની મારફતે ચિતરાવી મંગાવી હતી. એ માટે ખાસ બેઠક (special sitting) આપવાની મી. પેસતનજીએ ધારવા મેળ તેમને અરજ કીધી હતી. આ તસવીરની નિચે સોરાબજએ એક ઈંગ્રેજી પત્રમાં આવેલી જૉન બ્રાઇટને લગતી નિચલી કવિતાની લીટીઓ કાપી લઈ વળગાડી હતી.

“ Stout John Bright,
Whether wrong or right,
Whatever you
Set your hands to do,
You did it with all your might.”

જૉન બ્રાઇટના એક અંગત મિત્ર અને જાહેર કામોનાં જોડીદાર રીચર્ડ કૉબડનું પણ એક અર્ધ આવલું સોરાબજએ ખરીદેલું અમારી પાસે છે. તે ઉપરાંત આખાં કદનું એક નાનું આવલું, પ્રસિદ્ધ સર જમશેદજી જીજીભાઈ પહેલા બેરોનેટનું, ત્રીજા બેરોનેટ સાહેબે સોરાબજને ભેટ આપેલું પણ છે.

સોરાયજીની સંસારી જીંદગી ઉપર નજર કરતાં આપણને જણાય છે કે તેઓ એક વફાદાર બેટા, માયાળુ ભરથાર અને એક અતી પ્રિય અને હેતવંતા પિતા હતા. તેઓ પોતાનાં માતાજીને યહુ માન આપી વરતતા તથા તેમનું અને સર્વ કુટુંબીઓનું સુખ સગવડ સાચવવાની દરેક કાળજી રાખતા.

વળી ઘરમાં લગ્ન જેવા પ્રસંગોએ ખોટા ભપકા સપકા પાછળ નાણું નહિ ઉડાવતાં મોટે ભાગે નોકર ચાકરો તથા ખીજાં લાગતાં વળગતાં ગરીબોને દુલાં દિલની બક્ષીસ આપવામાંજ બન્ને ધણી ધણિયાણી તરફથી તેનો રૂડો ઉપયોગ થતો.

અતરે આપણે જણાવવું જોઈએ કે તેઓનો કુટુંબી જીંદગીનો ખ્યાલ પોતાનાં અંગત વાહાલાં-ઓનીજ હદમાં સમાઈ રહેલો ન હતો. તેઓતો ગમે એવાં દૂરનાં સગાંઓને પણ પોતાનાં કુટુંબીજ ગણી તેઓની ખબર અંતર લેવા ઉપરાંત વળી તેમનાં કામો એવી અંતઃકરણપૂર્વક કાળજીથી બજાવતા કે આપોઆપજ તેઓ સંઘાં સોરાયજીને ખરાં દિલથી ચાહવા અને વખાણવા વિના રહેતાં નહિ.

સંસારમાં સોરાયજીનો બાળકો તરફનો પ્રેમ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચતો. આ તે દેખીતુંજ છે કે જેઓ પોતે ખાલેસ દિલનાં હોય તેઓજ કુદરતની આવી સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ અને સુંદર પેદા-યશની ખરી પિછાન કરવાને શક્તિવાન થાયછે. સોરાયજી પોતે તેવા હોવાથીજ બાળકોને ખરાં દિલથી ચાહાતા હતા; તેમાં અકસર કરી ધરનાં બચ્ચાંઓ ઉપર જોઈતો વખત રોકવો, તેમને સં-ભાળ અને કાળજીથી ઉછેરવાં, તેઓનાં સુખ માટે જાતી સગવડનો ભોગ આપવો, બચ્ચાંઓ સાથે ઘડીભર બચ્ચાં થઈ તેમને રમાડી રિઝવવાં, અને તેઓનાં તન, મન અને અંતઃકરણની ખિલવણીમાં એક જાતની મોંજ લેવી એ તે જાણે તેઓ માતપિતા (ખાસ કરીને માતા) તરફની અવશ્યની ફરજ સમજતા, જે મુજબ કામ લેવામાં તેઓને સંસારમાં કરી મુશ્કેલી નડી ન હતી કારણ કે તેમાં હંમેશાં તેમનાં ધણિયાણીની ખરાં દિલની મદદ અને સામીલગીરી હતી. વળી તેઓનાં બેટીઓ જ્યારે પર-ણીને બચ્ચાંનાં માતા થયાં ત્યારે તેમને પણ એજ પ્રમાણે વરતવાની બન્ને ધણિ ધણિયાણી નિલ શિખામણુ દેતાં, જેમાં કાંઈ પણ ગફલતી નજર આવતાં તેમને પોતાની ફરજની ચોંપવંત યાદ આ-પવાને તેઓ કદી ચુકતાં નહિ.

બચ્ચાંઓ પાછળ તેમનાં માતાનાં સુખનો જાતી ભોગ કેવો હોય તેનો અસરકારક દાખલો સોરાયજીનાં ધણિયાણી બચ્ચાંઓની જીંદગી ઉપરથી મળી આવેછે. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે તેમનાં સર્વથી નાનાં બેટી ગુલબાઈ જન્મથીજ નાતવાની ભોગવતાં હતાં. તેઓ બિચારાંની એવી સ્થિતિને લીધે તેમનાં પિતાજીની યોગ્ય સંભાળ અને દેખરેખ ઉપરાંત ખાસ કરીને તેઓનાં માતાજીની કાળજી અને પ્યાર તે તેઓ ઉપર સૌથી વધારે અને અખંડ હતો. એ બચ્ચાંને ખા-

તર બાઈ બચુંબાઈએ જતી સુખ સગવડનો ભોગ આપી વરસો સુધી મૂંગે મોંઠે દિવસની મેહેનત અને રાતનાં ઉજગરા કરી તેમની જેવી અંતઃકરણપૂર્વક અરદાસ્ત લીધી હતી તેવી થોડીજ માતાઓ પોતાનાં એવાં બાળકો માટે લેતી હશે. તેનાં સંબંધમાં ધરનાં તબીબોનું એવું ખુદકું મત હતું કે તેઓની ચાંપતી માવજત અને જતનને લીધેજ એ બચ્યાંની હંદગી ઓગણીસ વર્ષ જેટલી પણ લંબાઈ હતી. આ બાળકને બાઈ બચુંબાઈ બહુ ભાએગશાળી ગણતાં કેમકે તેઓનાં જન્મ પછીજ સોરાબજી પોતાની હંદગીમાં ચઢતી અને ફતેહ પામતા ગયા. આ બચ્યાં તરફનો તેમનો ખાલેસ પ્યાર અને સાચી, બિનસ્વાર્થી સેવાએ. આસપાસનાંઓનું બહુ ધ્યાન ખેંચી રહી તેમની વાજબી પ્રશંસા પામી હતી.

બન્ને માતૃપિતા પોતાનાં બચ્યાંઓને બહુ હેતથી ચાહતાં, પણ જ્યારે તેઓને ત્યાં બાળકોની વૃદ્ધિ થઈ ત્યારે આપણી જાણીતી કહેવત મુજબ “દોકડા કરતાં વ્યાજ વધારે વાહાલાં” ગણી તેઓ ઉપર વિશેષ પ્રીતી રાખતા.

અતરે સોરાબજીની ખાનગી નોંધ-પોથી (Diary-Book) નું કંઈક વિવેચન કરવું પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. તેમનાં પહેલાં પુસ્તક (૧૮૪૯-૫૦) વિષે આપણે આગળ બોલી ગયા છીએ; તેનો આ બીજો ભાગ કહીએ તો ચાલે, જે તેઓનાં મરણ સુધી ચાલુ હતો. તેમાં આગળ માફક તેઓની હંદગીનાં દરરોજનાં બનાવોને બદલે વરસો વરસની જાહેર તેમજ ખાનગી કામોને લગતી ખાસ અગતની નોંધોજ માત્ર ટુંકમાં સમાવવામાં આવી છે. આ પુસ્તક તેમનું અંગત હોવાથી તેને હંમેશાં કળકૃતી દષ્ટિ રાખતા. તેમાં રજુ કરેલા ધરસંસારી બનાવો મધ્યે તેમણે પોતાનાં ખેટીઓ તથા તેમનાં બાળકોનાં જન્મની નોંધ, વખતની બારીકી પ્રમાણે લખી, તેઓ દરેકને હેત ભરેલી દુવાઓ ચાહેલી જોવામાં આવે છે; તેમાં વધુ લંબાણ અને અસરકારક તો આ લખનાર માટેની છે, જેને તેઓએ પ્રથમથીજ પોતાનો દત્તક-પુત્ર જાહેર કરી ભવિષ્યની હંદગીનું સુખ અને ફતેહ એવા પ્યાર ભરેલા શબ્દોમાં ચાહ્યાં છે કે તે વાંચતાંજ દિલમાં ઉંડી લાગણી થયા વિના રહેતી નથી.

બચ્યાંઓ તરફ સોરાબજીને કુદરતીજ એવો પ્યાર હતો કે તેમની ઓળખાણનું કાંઈ બાળક રસ્તામાં મળી જાય તો તેને હસ્તે મુખે પોતાની આગળ બોલાવી રમાડતા અથવા ધરે આવે તો મિઠું મોંઠું કરવાની મિઠાઈ કે સુંદર ચિત્ર-પોથી (Picture-Book કે જેવી જથ્થાબંધ તેઓ પોતાની પાસે રાખતા) ભેટ આપી રિઝવતા. વળી પોતાનાં સગવણ કે પિછાનનાં કાંઈકાંઈ છોકરાઓને “ મારા નાના સગા અથવા દોસ્ત ” કહી માયાથી બોલાવતા; તે સાથે ઘણી વેળાએ તેવાં બચ્યાંઓને પોતાનાં બાળકો જોડે મેળા કે ખીજ જાહેર ગમતની જગ્યાઓએ લઈ જઈ પોતાનાં

અચ્ચાંઓ માટે ખરીદે તેવાંજ શોભિતાં અને કિમતી રમકડાંઓ અપાવી ખુશી કરતા, તેથી તેઓનાં મન ઉપર એવી સુંદર અસર થતી કે તે મોટપણે પણ નિકળી જવા પામતી નહિ.

બીજું સોરાબજીનાં બેટીઓ જ્યારે નિશાળે જતાં ત્યારે પોતાની નાનકડી સહીઓને ધરે રમવા લાઇ આવતાં, જેઓ માહેલી એક તેમનું માયાળુપણું જોઈ તે વેળાએ બોલી હતી કે “એવણુ મારા બાવા હોતે તો કેવું સાફ.”

સોરાબજી પોતાનાં અચ્ચાંઓની શારીરિક ખિલવણી માટે હંમેશાં કાળજી રાખતા અને તેમને ખુલ્લી હવામાં દોડવા ફરવાનું જાતે ઉત્તેજન આપી તેઓની રમત ગમતો મોજ અને ખુશીથી નિહાળતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓનાં દિલમાં ઉમંગ લાવવા અવારનવાર પોતાની હાજરીમાંજ દોડવાની સરતો પણ રમાડી તેમાં આનંદ લેતા હતા.

સોરાબજી એવા ઉદાર દીલના હતા કે તેમનાં વખતમાં માદું પડ્યું એ બાળકોને મનથી એક રીતની મોજજ હતી, કેમકે તે વેળાએ જાણે સુંદર રમકડાં અને ચિત્રપોથીઓની મોસમ શરૂ થઇ બિછાનાં ઉપર આવી પડેલી ભાતભાતની વસ્તુઓ વડે મનરંજન કરવાનું અચ્ચું સાધન મળી જતું; પણ એ રમકડાંઓ ગમે એવાં શુશોભિત હોવા છતાં તે ભેટ કરવાની તેમની રીતિ વળી તેથીએ સુંદર હતી, તેમાં અકસર કરી તેઓ દરરોજ પોતાનાં બિમાર અચ્ચાંઓની ખબર અંતર પુછવા તેમનાં બિછાનાં આગળ વાંકા વળતા ત્યારે તેમનો માયાળુ હસતો એહેરો દિલમાં એવી શાંતી અને આનંદ ઉપજાવતો કે તેથી જાણે આપણું અડધું દુઃખ દૂર થતું હતું.

તેઓ દરરોજ સાંજે કામ ધંધાંથી પરવારી કુટુંબ સાથે કેવી રીતે પોતાનો *વખત પસાર કરતા હતા તેનો અતરે કંઈક ખ્યાલ આપીએ. તેઓ અચ્ચાંઓને લઇ સાંજે ફરી આબ્યા પછી જમવાનાં વખત સુધી પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો વાંચતા. ખાણું લીધા બાદ ખુશ વાતચિત્તમાં રોકાતા, અથવા કોઇ કોઇ વેળાએ બાળકો પાસે સુંદર ગીતો ગવાડી પોતે તાળી પાડી તેઓને ઉત્તેજન આપતા હતા; નહિતો ધીમે ધીમે ફેરા ખાઇ બીજાંઓને પણ તેજ મુજબ કસરત લેવા જણાવતા. કોઇ પણ રીતે તેઓ અચ્ચાંઓને જર્યા પછી લગભગ એક કલાક સુધી સુવા દેતા નહિ, કારણકે તેથી તનદુરસ્તીને નુકસાન પુગેછે એવો તેમનો વાજબી વિચાર હતો. રાત્રે બિછાને જવા આગમ્ય દરેક અચ્ચાંનાં માથા ઉપર ખ્યારથી હાથ મુકી તથા તેમનો અરડો ઠોકી ભલી દુવાઓ દેતા, અને તેજ પ્રમાણે સવારનાં પોહારમાં ઉઠતાં વાર પણ કરવાનો તેમનો ધારો હતો; અને બાળકો પણ

* આ વિગત સોરાબજીનાં જંદગીનાં પાછલાં વરસોની છે.

રાતે સુતાં કે સવારે ઉઠતાં તેમની આગળ આની મળ્યા વિના રહેતાં નહિ. સોરાબજી સવારનો વખત વર્તમાનપત્રો વાંચવા કે કામે કાળે આવતાં લોકોની મુલાકાત લેવામાં ગુજારી અપોરે એ વાગે ઑંશીસ જતા હતા. આ પ્રમાણે પરસ્પર માન, ખ્યાર અને તાબેદારીનાં ધોરણુ ઉપર તેમનાં કુટુંબી સંસારનો પાયો રચાયો હતો. અરેજ તેમનાં પ્રિય અને માયાળુ શિર-છત્ર હેઠળ પસાર કરેલા અચગીનાં તે રળિયામણાં દિવસોનો છાપ આજે પણ અમારી યાદદાસ્તની ચિત્ર-પોથીમાં જેવો ને તેવોજ જ-ળવાઇ રહ્યો છે.

સોરાબજી હંમેશાં પોતાનાં અચ્યાંઓ અને પાછળથી તેમનાં ફરઝંદોની પણ કૃળવણી ઉપર ખાસ ધ્યાન આપી તે માટે છુટથી પૈસો અરચતા હતા, જેનાં પરિણામમાં તેમનાં ત્રણુ બેટીઓ પુખ્ત ગુજરાતી ઉપરાંત ઇંગ્રેજી અને ચ્યુઝીક (પીએનો વગાડવા)નું પણ સાફ જ્ઞાન મેળવવાને શક્તિવાન થયાં, તેમાં વચલાં બેટી રતનબાઇ તો થોડુંક પેન્ટીંગ (ચિત્ર-કળા) પણ શિખ્યાં હતાં.

અતરે આપણે જણાવવું જોઇએ કે સોરાબજી પોતાનાં અચ્યાંઓનાં અભ્યાસ માટે ગમે એવી કાળજી રાખવા છતાં તેઓનાં મગજ ઉપર અણુધટતો બોલને નહિ પડે તેની હંમેશાં સંભાળ લઇ રાતને વખતે કે આતવાર અને છુટીનાં દિવસો ઉપર તેમને પાઠ લણવા નહિ દેતાં છુટથી રમવા ફરવાનું ઉત્તેજન આપતા હતા. વળી તેઓનો એવો વિચાર હતો કે આળકોની તરબિયત નિશાળને બદલે પ્રથમ ધર-થીજ શરૂ થવી જોઇએ, અને તે કારણે તેઓ જાતી દાખલા અને સદબોધથી તેમનાં મગજને સારી વલણુ આપવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન કરતા હતા. આળકોનાં તન સાથે તેમનું મન અને અંતઃકરણુ પણ એકી વેળાએ કૃળવાય તે મુજબ તેઓને ઉછેરવાની તેમની રીતિઓ કેવી સુંદર, માયાળુ અને કુનેહ ભરી હતી! ખહેલાં તો તેઓ સારીપેટે સમજતા કે નાના અચ્યાંઓમાં નવું જોવા, જાણવા અને શિખવાની કૃવી હોંસ અને ઉલટ હોયછે; એટલામાટે જરાપણુ કંટાળો ખાયાવિના તેમનાં પ્રશ્નોનાં ઉત્તર વાળી તેઓની જાસા તૃપ્ત કરતા, તે સાથ તેઓનાં દિલમાં ઉમંગ ઉશ્કેરી તેમની ખુશાલીમાં ભાગ લેતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓનાં સારાં કામોને હંમેશાં પ્રીતભર્યું ઉત્તેજન આપવા સાથ તેમની વાજખી ખાહેશ પુરી પાડવા માટે છુટથી પૈસો અરચવાની કઠીપણુ આનાકાની કરતા નહિ; એવું તેમનું દુલું-દિલ અને કઠી નહિ વિસરાય એવું માયાળુપણું હતું, જેનો દિલખુશ અનુભવ વારેધડીએ અમોને ખાનગી સંસારમાં મળતો હતો. કેટલીક વેળાએ પોતાનાં બેટીઓ તરફથી કાઈ મોંઘી તોયે ઉપયોગી વસ્તુની માગણી થતાં તે તુરત તેઓએ હાજર કરવાનાં દાખલા અનેલા અમારાં રમરણુમાં છે. તે જોડે પોતાનાં ફરઝંદો તરફથી અજવવામાં આવતાં ગમે એવાં નજવાં કામોમાં પણ તેઓ જે મગરરી અને આનંદ લેતા હતા તેથી અરેજ હૃદય ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નહિ.

તેમનાં ધરની સૌથી સરસ કૃળવણી અચ્ચાંઓને સાચું બોલવા તથા વચન પાળવા શિખવવાને લગતી હતી. તેઓ વારંવાર કહેતા કે આપણે મોઢેથી બોલાયલો બોલ તે એક કખૂલાત સમાન છે. તેઓ “જુદું” એ શબ્દ વટિક પોતાનાં આળકાને મોઢેથી સાંભળવા રાજી ન હતા. જે કાઠને માટે પણ તેમ કહેવાની ફરજ પડે તો માત્ર “ફરફાર બોલ્યો” એવાજ શબ્દો વાપરવાનો આગ્રહ કરતા, એટલો તેમને જુઠાઈ તરફ તિરસ્કાર હતો. ધરનાં છોકરાંઓને એવી સરસ કૃળવણી મળી હતી કે તેઓનાં બોલ ઉપર હંમેશાં વિશ્વાસ રાખવામાં આવતો અને “મારાં છોકરાંઓ કદી ખોટું બોલે નહિ” એમ તેઓ વારંવાર મગફરી સાથ જણાવતા હોવાથી અચ્ચાંઓ પણ પોતાનું સ્વમાન જાળવી તે અભિપ્રાયને લાયક નિવડવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન કરતાં હતાં. વળી મન મારવું એટલે મન ઉપર અંકુશ રાખી આપણને ગમતી પણ નુકસાનકારક ચીજથી દૂર રહેવું એપણુ તેઓ તરફથી મળતી કૃળવણીનો એક અગત્યનો ભાગ હતો, જે વિષે આપણે આગળ બોલી ગયા છીએ. એ ઉપરાંત તેઓનાં છોકરાંઓ દરેક આપતમાં પ્રમાણિકપણું જાળવે તે માટે તેઓ એવા ખંતી હતા કે પાનાની કે ખીજી રમતગમતોમાં પણ કશીખી ખોટી રીત નહિ વાપરવાની તેઓને હંમેશાં શિખામણુ દેતા.

તાલીમ આપવાનાં સંબંધમાં તેમની ખીજી ડહાપણુભરેલી રૂઠિ એ હતી કે કાંઈપણુ વાંકસર તેઓ પોતાનાં અચ્ચાંઓને મારની શિક્ષા કરવાને અદલે સમજવટથી કામ લેવું હંમેશાં વધારે પસંદ કરતા હતા, કારણકે એવી સખતાઈથી તો આળકાને ફાયદાને અદલે ઉલટું નુકસાન પુગેછે એવો તેમનો વાજખી વિચાર હતો. દાખલા તરીકે સોરાખજી આગળ જે કાંઈ તેમનાં અચ્ચાંની ફરિયાદ લાવતું તો આળક ઉપર ગુસ્સે થવાને અદલે સામું તે સાંભળે તેમ પેલાંજ માણસને કહેતા કે, “તમે શું જાણે, એ તો મારો ડાહ્યો દીકરો છે. એનાં કાનમાં હરસે કહીશું એટલે તુરત સમજી જશે” અને એવી નરમ રીતોથીજ આળકાને વાળી લેવામાં તેઓ ફતેહ પામતા હતા.

અતરે આપણે જણાવવું જોઈએ કે સોરાખજી પોતાનાં અચ્ચાંઓ તરફ માયાળુ રહી તેમને ઘટતી છુટ આપવા છતાં પોતાનો હુકમ તોડવા કે મરજી વિરુદ્ધ ચાલવા કદી દેતા નહિ, જેથી આળકાને હંમેશાં તેઓનાં યોગ્ય અંદાજ અને અંકુશમાં રહેવું પડતું. ગમે એવા વાંકસર તેઓ જોકે પોતાનાં અચ્ચાંઓને સખત શબ્દોમાં ઠપકા આપતા નહિ, પણ તેઓની નાખુશીનો એક દેખાવજ માત્ર એવો ટેકવંત અને ગંભીર હતો કે આળકા તુરત ચેતી જઈ પોતાની ભુલ સુધાર્યા વિના રહેતાં નહિ.

સોરાખજી પોતાનાં નરમ અને માયાળુ સ્વભાવ છતાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ધણુંજ મક્કમપણુ કામ લેનાર હતા. જે તેઓને પોતાને ધરે આવતા કાંઈપણુ માણસની નીતિરીતિ અથવા ચાલચલણુ વિષે શક ઉપજે તો તેને પોતાનાં કુટુંબ મંડળથી દૂર કરવાને જરાએ વિલંબ લગાડતા નહિ. એવે

સમયે તેઓ તેનાં ગુસ્સાની કાંઈપણ દરકાર કર્યા વિના તેની ઉપર ખાસ પત્ર લખાવી તેને પોતાને ધરે આવતો અટકાવતા. વળી તેઓ પોતાનાં બાળકોનાં નિત્ય સમાગમમાં આવતા સોબતીઓ ઉપર પણ બારીક નજર રાખી તેઓ માહેલા કોઈની પણ ચાલચલણ વાંધા ભરેલી જણાય તો તેની સાથની દોરતી એકદમ તોડાવી નખાવતા.

તેમની કુટુંબી હંદગીને લગતી વિગતો અતરે ખતમ કરતાં આપણે જણાવવું જોઈએ કે તેઓ તરફથી મળતું સુનીતિનું શિક્ષણ મોંઢેનાં કરતાં જતી દાખલાનું વધારે હતું. તેમનાં દરેક આચરણમાં દેખાઈ આવતો સદ્ગુણ તરફનો પ્રેમ અને દુર્ગુણ તરફનો ધિક્કારજ માત્ર તેમનાં સંબંધમાં આવનારાંઓને સારે રસ્તે દોરવાને પુરતો હતો. આગળ વધીને કહીએ તો ખુદ તેમની હંદગીજ સદ્ગુણનાં સ્વચ્છ આકર્ષણ સમાન હતી. તેની છાંયામાજ આનંદ, શીતળતા, અને સુવાસ સદા પ્રસરી રહેતાં.

સોરાબજનો ખાનગી પરમાર્થ અને ઉપયોગીપણું તેમની જાહેર હંદગીની પરોપકારી સેવાઓ જેટલાંજ યાહોળાં પ્રમાણમાં ફેલાયલાં હતાં. એકનાં જેવુંજ ફળદ્રુપ અને વિશાળ તે બીજું ક્ષેત્ર પણ હતું. તેને લગતી વિગતો અતરે રજુ કરતાં પ્રથમ આપણે તેમની સખાવતો વિષે બોલીશું, જે તેઓની શક્તિનાં પ્રમાણમાં ખરેજ બહુ દુલાં દિલની અને ઉદાર હોવા ઉપરાંત તેની ખાસ ખુબી તો એ જોવામાં આવતી કે તે આપવડાઈથી તદન ખાલી અને જમણો હાથ આપે તે ડાબો નહિ જણે એવી ગુમ રીતની હતી. ગરીબોનાં તેઓ હંમેશાં એક સાચા વાલી અને મિત્ર હતા, જેમનાં દુઃખો ખરાં દિલની દાઝથી હૈડે ધરી તેમને પૈસા સંબંધી કે બીજી હરેક રીતની કિમતી મદદ આપતા; તેમાં અકસર કરી અનાથ વિધવા બાઈઓ તરફ તો તેમની દિલસોજ સૌથી વધુ હતી, જેઓને બની શકતી છુટક મદદ કરીનેજ તેઓ સંતોષ નહિ પામતાં ધણીકાને તો વળી ચાલુ માસિક પગાર પણ આપતા હતા; પણ આ રીતે તેઓને એકદમ પર આધાર બનાવી દેવાની ભુલ સોરાબજ પાછળથી જોવા લાગ્યા હતા અને તેઓ વિષે વારંવાર ચિંતા કરી અમોને જણાવતા કે ભવિષ્યમાં જે કોઈ કારણસર તેમનો પગાર ચાલુ રાખવાનું નહિ બને તો તે આપડાંઓની હાલત કેવી નિરાધાર થઈ પડે તેનો ફક્ત ખ્યાલ કરતાંજ તેઓને ભારે દુઃખ ઉપજતું હતું. તે છતાં તેઓનું દિલ કુદરતીજ એવું માયાળુ હતું કે જરૂરી દાખલાઓમાં કોઈને પણ એવી રીતે સાલ્ય થવાની ના પાડી શકતાજ નહિ.

સોરાબજની મોટી ખુબી એ હતી કે તેઓ પોતાની સલાહ લેવા કે મદદ માગવા આવનારાંઓને કદી પણ તરછોડી નહિ કાઢતાં તેઓ સાથે હંમેશાં સબ્યતાથી વાત કરી તેમની યોગ્ય હાજતો ટાળતા, જેથી ગરીબોનાં મન ઉપર એવી સારી અસર થતી કે તેમને ખરાં દિલની દુવા અને આશિષો દઈ તેઓ પાછાં ફરતાં હતાં. ગરીબ નોકર આદમીઓ તરફ પણ તેઓની એવી લાયકી હતી કે કોઈને

લાંતું પણ માણસ (મુખ્ય કરી પારસી) તેનાં શેઠનાં કંઠ કામસર ચિઠ્ઠીપત્રી લખને આવતું તો તેને ઉભો નહિ રાખતાં નરમાસથી એક બાબુ ખેસવા કહેતા.

તેઓ વળી મુખ્યકે દેશાવર ખાતે દુકાળ, રેલ, આગ વિગેરે જેવાં સંકટો પ્રસંગે હંમેશાં નાણાંની સારી મદદ આપતા, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં નિવારણ અર્થે અતરે સભાઓ બોલાવી ફંડો ઉધરાવવામાં પણ આગેવાની લેતા હતા.

સોરાબજીની સર્વથી વધુ ધ્યાન ખચવા લાયક સખાવત અને ઉદારતા ગરીબ વિદ્યાર્થી વર્ગ તરફની હતી, જેઓ પોતાની હંદગીનાં વધારા માટે તેઓને સદા આભારથી યાદ કરતા. તેમની નિશાળની ફી ભતે આપવા ઉપરાંત શિખવાની ચોપડીઓ ધસાદી મુફત પુરી પાડવા અર્થે મીસી-યર્સ જી. એ. કરાણીને ત્યાં તેઓએ ખાસ પોતાનું જીવું ખાતું રાખ્યું હતું. વળી કેટલાકાને અમુક બાબતોનો અભ્યાસ આગળ વધારવા વિલાયત જવાની પણ સગવડ પોતાને ખરચે પુરી પાડી હતી, જેનો લાભ લઈ એમની વધી મુજબનાં સારાં પરિણામો તેઓ ખતાવી શક્યા નહિ; માત્ર એકજ ગ્રહસ્થ તે વડે પાછળથી બહુ ફાવી નિકળ્યા, અને સોરાબજીએ ધીરેલી રકમ વ્યાજ શીકે ભરી આપવા છતાં પણ હંદગી સુધી તેમનો આભાર ભુલ્યા નહિ; તોયે એવાં કામો માટે સોરાબજીએ ધીરેલું નાણું એક અથવા બીજાં કારણસર ધણાંઓ તરફથી પાછું ફરવા પામ્યુંજ નહિ. એ રીતે તેઓએ ખાસી રૂપિયા એક લાખની રકમ ગુમાવી હતી, જે વિષે તેઓ કોઇ કોઇ વેળા કુટુંબ આગળ દલગીરી સાથ ધશારો પણ કરતા હતા.

સોરાબજીની સખાવતો પાછલાં વરસોમાં તેમનો કામ ધંધો ધટી જવા છતાં પણ મરણની છેલ્લી ધડી સુધી ચાલુજ હતી.

તેમનું દિલ કેવું મોટું અને ઉદાર હતું તેનો કંઠક ખ્યાલ આપવા અતરે જણાવીશું કે તેઓ પાસે મોટી દોલત નહિ પણ ફક્ત મધ્યમ પૂંજ હોવા છતાં પોતાની હંદગીમાં તેમણે લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલી સખાવત કીધી હતી.

સોરાબજી એક મધ્યમ શક્તિનાંજ ગ્રહસ્થ તરીકે હંદગી ગુજારવાને બદલે જો ચાહાતે તો ધનવાન બની શકતે, પણ પોતાનાં પ્રમાણિકપણાં અને ઉદાર દિલની સખાવતોથી તેમ યવા પામ્યા નહિ; તોયે તેઓ જે કાંઈ મુકી ગયાછે તે ખરી મેહેનત અને સ્વચ્છ નિષ્ઠાનું હોવાથી તે જેટલું તેમનાં નામને શોભા આપનારૂં તેટલુંજ તેઓનાં કુટુંબીઓને પણ મગર કરનારૂં લેખી શકાશે.

તેઓની સખાવતો માત્ર પૈસાનીજ નહિ પણ તેથી વધારે ચઢતી એટલે તન, મન અને અંતઃ-કરણને લગતી પણ હતી. તેઓએ પ્રજા સેવામાં પોતાનાં આયુષ્ય ટુંકાં કરી પોતાની હંદગી ખપાવી

દીધી હતી એમ કહીએ તોપણ ચાલે, કેમકે તેઓએ દુઝતાં દિલથી પારકાંનાં દુઃખ જાણે પોતીકાંજ કરી લઈ તે ટાળવાનો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા જોડે લોકાનાં અનેક કામો જાણે તેમાં પોતાનો જાતી લાલ સમાયલો હોય તેવી ઉત્કંઠાથી યજ્ઞવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી ખુલ્લું જોઈ શકાશે કે તેઓનું હૃદય સ્વાર્થની સાંકડી સીમાની અહાર મનુષ્ય પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવનાં વિસ્તારમાં ચોમેર ફેલાઈ વધારે ખોલેણી જીંદગીમાં દાખલ થતાં સઘળાંઓનાં સુખ દુઃખનો કેવો એક સરખો હિસ્સો અને ભાગી-દારી પામ્યું હતું.

સોરાબજીએ પૈસા ઉપરાંત વખત અને શુદ્ધિનો પણ કિમતી ભોગ આપી ખાનગી રીતે લોકાની કેવી પરોપકારી સેવાઓ યજ્ઞવી હતી તેની વિગતોમાં ઉતરવા પહેલાં અતરે જણાવવું જોઈએ કે તેઓએ પોતાની હૈયાતીમાં ખીજાંઓનાં હિતનાં સંખ્યાબંધ કામો કરી આપવા છતાં તેમાં કશોએ મતલબી હેતુ રાખ્યો ન હતો. ઉલટું જો કોઈ તરફથી તેમનો પાડ ફિટવવા અર્થે કિમતી વસ્તુ ભેટ મોકલવામાં આવતી તો તેથી સામા નારાજ થઈ તે ઉપકાર સહિત પાછી વાળતાં આડકતરી રીતે પેલા ધણીનાં કાન ઉપર એવી વાત નાખતા કે તેઓ અદલો મેળવવાની આશાથી કોઈનું પણ કામ કરતા નથી.

તેઓનાં બિનસ્વાર્થપણાનાં બે દાખલાઓ એવા ઉતમ છે કે તેની અતરે ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. તેઓ જાતે ધનવાન નહિ પણ એક મધ્યમ શક્તિનાંજ ગ્રહસ્થ હોવા છતાં અબે મરતબે પોતાનાં હકદાર કમીશનો, જે એક વખત રૂપિયા દશ હજાર તો ખીજી વેળા ચાળીસહજારની ધરખમ રકમનું થવા જતું હતું, તે સામાનાંજ લાલમાં મુકી દેવાનું હાતમ દિલ અતાવી તેમની ભારે પ્રશંસા મેળવી હતી. આ વાત ધણાંઓનાં માનવામાં પણ નહિ આવશે પણ તે ખરી અનેલી છે એમાં જરા-એ શક નથી.

સોરાબજીની સલાહ હંમેશાં એવી કિમતી ગણવામાં આવતી કે અતરેનાં ધણાંક જાહેર અને પ્રજાઉપયોગી ખાતાનાં અધિકારીઓએ ખાસ આગ્રહથી તેઓને પોતપોતાની મંડળીઓમાં સામીલ કર્યા હતા તેનાં સંબંધમાં અતરે એકવાર ફરી ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કે સર જ. જી. મદ્રેસા, બેહેરામજી જીજીભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને કામા ઑફ પીટલ જેવાં અતી ઉપયોગી ખાતાંઓ તો ખાસ કરી તેમનીજ સૂચના અને સલાહથી ઉભાં થવા પામ્યાં હતાં.

તેઓને પોતાની ફરજોનો એવો ઉંચો ખ્યાલ હતો કે માત્ર નામને ખાતર કોઈ પણ ખાતાં કે મંડળીમાં સામીલ રહેવું યોગ્ય નહિ વિચારતાં તેનાં કારભારમાં હંમેશાં જાતી ઉલટ અને ખંતથી લાગ લેતા હતા. જે તેમ બની શકતું નહિ હોય તો હરકોઈ ખાતાંમાં જોડાવાની માગણી પ્રથમથીજ ના

પાડી જણાવતા કે “ તેનાં કામ ઉપર જોઈતો વખત રોકવા કે ધ્યાન આપવાની મને પુરસદ નથી” અથવા એકાદ તેવાં મંડળમાં દાખલ થવા બાદ તેનાં કામકાજમાં આગળ જેવો ભાગ લઈ શકાતો નહિ હોય તો ઉપલુંજ કારણ દેખાડી તેઓ તેમાંથી નિકળી જતા હતા.

સોરાબજીનાં અનેક પારસી અને હિંદુ મિત્રોનો તેઓ ઉપર એવો પાકો વિશ્વાસ અને ભરોસો હતો કે તેઓને પોતપોતાની પૂંજ અને મિલકતોનાં ટ્રસ્ટી નેમી ગયા હતા, જેઓ માત્ર પોતાનાં અધિકારને લગતીજ ફરજો બજાવીને સંતોષ નહિ પામતાં મરનારનાં કુટુંબીઓનાં બલામાં અંગત ભાગ લઈ તેઓનાં લાભો જળવતા, એટલુંજ નહિ પણ તે મરહુમ મિત્રનાં અચ્ચાંઓ જે નાનાં હોય તો તેમની તબિયત, ઉધરભાવ અને કેળવણીને લગતી બાબતો ઉપર પણ બારીક લક્ષ પુગાડતા.

સોરાબજીએ પોતાનાં ભાગવગ અને બલામણુથી ધણાંઓને પોતાની ઓર્સીસ (મીસીયર્સ ગ્રેહમ એન્ડ કુંપની)માં કે બીજે ઠેકાણે નોકરીએ લગાડ્યા હતા.

તેઓ આગળ વેપારીઓજ નહિ પણ બીજા અનેક વર્ગનાં લોકો ધંધાને લગતી કે બીજી હરેક બાબતની સલાહ લેવા આવતા, જેઓને પોતાનાં ડહાપણ અને દુરંદેશીથી ખરા ફાયદા ભરેલો માર્ગ તેઓ બતાવતા. એમ તો કોઈ કોઈ આસામીઓને તેમની સલાહથી લાભને બદલે ઉલટું નુકસાન પણ પુગ્યું હતું પણ તેવા દાખલાઓ અહીં જીજ અનેલા જણાય છે અને ખરૂં જોતાં તો તે વેળાએ પણ સોરાબજીએ તો પોતાનાં અંતઃકરણને વાજબી લાગતીજ સલાહ આપવા છતાં તેઓ માત્ર પોતાની ગણત્રીમાંજ સુકડ્યા હતા, જે માટે કોઈ પણ તરફથી તેમને દોષ દેવામાં આવ્યો નથી.

સોરાબજી હંમેશાં સામાંઓને મનગમતી નહિ પણ ખરાં હિતની સલાહ આપતા જે કટલાકાને પસંદ નહિ પડતાં જે તેઓનાં કલ્યાથી ઉલટા ચાલતા તો તેનું નુકસાન કારક પરિણામ મોટે યા વહેલે તેઓને ભોગવવું પડતું.

સોરાબજીમાં બીજી ખુબી એ હતી કે સામા માણસનું કામ જે તેઓથી બની શકતું હોય તો ખુશીથી બજાવતા, નહિ તો પ્રથમથીજ ના કહી દેતા, પણ ખોટો વાયદો દેવા કરી કોઈને પણ નાહક હેરાનગતીમાં નાખવાનું પસંદ કરતા નહિ.

સોરાબજીએ વળી કટલાક પારસી મિત્રોની કુટુંબી મિલકતોને લગતા વાંધાઓનો સંતોષકારક ફરિયાદ કરવા ઉપરાંત એકસ ખાનગી કલેશો પણ પતાવી એકમેક જોડે સલાહ કરાવી આપી હતી, જેનાં શુભ પરિણામો પાછળથી નિપજવા પામ્યાં.

એ વતરોગે તેમણે બાઈ માણસો તેમજ બીજાંઓનાં ધણાંક ખાનગી કામો જેવાં કે વસિયતનામાં કરાવવાં, નાણાં રોકવાની બાબતમાં સલાહ આપવી ઈસાદી અચ્છી રીતે બજાવ્યાં હતાં. તે

સાથ વળી તેઓ એવા નમ્ર સ્વભાવનાં હતા કે લાગતાંવળગતાંઓનાં કામસર જો જરૂર પડે તો તેમને ધરે જતે જવા અથવા વારંવાર ફેરા ખાવામાં પોતાનાં દરજ્જાથી જરાએ ઉતરતું સમજતા હતા નહિ.

સવારથી *અપોર સુધી સોરાબજીનાં ઘરમાં અને ત્યાર બાદ ઑંશીસમાં હરેક કામસર લોકોની બહુ આવનજવન રહેતી, જેને પોહોચી વળવાનું ગમે એવું મુશ્કેલ હોવા છતાં તેઓ કાંઈને પણ મદદ કરવા કે સલાહ આપવાની વિના કારણે કદી ના પાડતાં નહિ. ફેટલીક વેળાએ કાંઈક પરવારતાઓ વગર અર્થનું ટાહેલું ચલાવી તેમનો કિમતી વખત રોકતા તો તેઓને દૂર કરવાનો એક ઉપાય તેમનાં હાથમાંજ હતો. તેવા કાંઈક દાખલાઓમાં તેઓ પોતેજ ઉડીને પેલા માણસને એવી સિક્કતથી શેક-હેન્ડ કરતા કે તેને પોતાની ભુલ જોઈ તેમની રજા લેવાની ફરજ પડતી. પાછળથી જ્યારે કામનાં ઓળને લીધે તેમની તબિયત વધુ લથડતી ચાલવા લાગી ત્યારે લોકોનાં દરોડાથી બચવા તેઓ મુખ્ય-ધની બહાર વાંદરા જેવી જગ્યામાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેની અગાઉ તેઓ પરેલ, વાલકેશ્વર, મહા-લક્ષ્મી વિગેરે ઠેકાણે રહેતા હતા ત્યારે તો ત્યાં પણ લોકોની આવજલ લગભગ કોટનાં જેટલીજ થતી હોવાથી તેઓને વધારે દૂરની જગ્યા પસંદ કરવી પડી. ત્યાં લાંબાં છેટાંને લીધે લોક જવલેજ આવતું; ખાસ અગત્યનું કામ હોય તો ઑંશીસમાંજ માત્ર મળી તેમની સલાહ લેતું. એમ છતાં અતરે ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે મરણની બે વરસ આગમ્ય તો તેઓએ પોતાની દેહ બહુ નબળી પડતી જોઈ કોટનાં આપિકાં મકાનમાંજ આવી જીથુકનો વસવાટ કર્યો અને ત્યાંજ પોતાનો કિમતી પ્રાણ મેલ્યો.

સોરાબજી સરકાર તેમજ પ્રજામાં એક સરખો વગવસીલો ધરાવતા હતા, અને અતરેનાં ગવ-રનરો તેમજ ખીજા નાના મોટા ઓહોદારો જુદી જુદી બાબતોમાં એમની લેખીત સલાહ લેવા ઉપ-રાંત તેઓને ખાનગી મુલાકાતે પણ બોલાવતા. સાધારણ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે જેઓ સરકારનાં માનિતા હોયછે તેઓ પ્રજાપ્રીતી સંપાદન કરી શકતા નથી, કારણકે એવા પુરખો પો-તાનાં દેશબંધુઓની સાચી સેવા બજાવવાને બદલે હરેક પ્રસંગે સત્તાવાળાઓનેજ માત્ર રાજી રાખી પોતાની ખાનગી મતલબ કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પણ સોરાબજી તેવા નહોતા. તેઓ તો હંમેશાં પ્રજાનું ભલું ચાહી સ્વચ્છ નિષ્ઠાથી કામ કરવા જોડે વળી સરકાર પ્રત્યે પણ વફાદાર રહી તેમની રાજનિતીની ખુબી ખામીઓ અપક્ષપાતપણે દેખાડી આપતા હોવાથી બંનેનો એક સરખો ચાહ અને વિશ્વાસ મેળવવા પામ્યા હતા.

* સોરાબજી પોતાની જંદગીનાં પાછલાં વરસોમાં અપોર પણ ઑંશીસ જતા હતા.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સોરાબલનો ચેહેરો અને દેખાવ-અંતરપ્રકૃતિ અને ગુણ-લક્ષણો.

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં સોરાબલનાં દેખાવ અને સ્વરૂપનું કાંઈક વર્ણન કરવું પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. તેમનો ચેહેરો લગાર સામળો, તોપણ સફાઈદાર ચામડી અને સારા ધાટવાળો, તેમજ કપાળ પુષ્પ, ભરાવદાર અને પોહોળું હતું, જેની નિચેથી તેમનાં સીધાં અને મરોડદાર નાકની બન્ને બાજુએ સેજ કરચલીદાર લીટીઓ જોવામાં આવતી. તેમની સાફ અને ખુદલી આંખો ચેહેરા ઉપર એક જાતની ગંભીરતા અને વિચારવંતપણાંનો ઉભસ નાખતી, જે ગંભીરતા સામાને આનંદ આપે એવા માયાળુ હસ્તા મિઠાસમાં વારંવાર ખુલી જતી. તેમની મુછ ધોળા અને કાળા વાળનાં ભેળ સાથે ભરાવદાર અને તેઓનાં નમ્ર સ્વભાવને અનુસરતી રીતે નમતી હતી. તેમણે પોતાનાં વખતની રીત મુજબ પાઘડીની બન્ને બાજુએ ગુચ્છા રાખેલા જણાતા, જે જેમ કાળા તેમ તેઓનાં થેખીઆનાં વાળ તદ્દન સુફેદ હતા.

તેઓ જ્યારે એક ચિત્તે કાઈ પણ બાબતનો વિચાર કરતા ત્યારે હાથની આંગળી કપાળની વચ્ચેવચ્ચે ધીમે ધીમે નિચે લઈ જઈ ઠોકું સેજ હલાવતા હતા.

એમનાં વિચારવંત ચેહેરા ઉપર નજર નાખતાં જણાંતું કે મનુષ્ય જીવનનાં ઉચ્ચ કર્તવ્ય અને ગંભીર જોખમદારીનું તેઓ કેવું ઉંડું ભાન ધરાવતા. તેમનાં બહારનાં સ્વરૂપ સંગ્રામે વિચારોનાં ઉમદા તત્ત્વોનાં થયેલાં રસિક સંમેલન-તેની બહાર પ્રગટેલી સુંદર અસરો-વડેજ તે ચેહેરો વધુ દિપ્તી નિકળી કુદરતને હાથે પૂર્ણ થયેલા લાગતો. ત્યાં જણે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય (Seen and the unseen) એક બીજાંમાં ગુંઠાઈ એકત્ર થયું હતું.

સોરાબલનું ઉચું કંઠ (આસરે છ ફીટ) અને બહારનો દેખાવ એવો હતો કે જણે કુદરતેજ તેમને એક જાતની અગત્યતા આપી બીજાંઓનું ધ્યાન ખેંચવા માટેજ સરજ્યા હોય એમ જણાતું.

તેમનો આંધો જવાનીમાં કદાવર અને મજબુત હોવા છતાં કામનાં અનેક જોગ અને જંજ-જોને લીધે પાછળથી બહુ લથડી ગયો હતો, જેથી મરણની થોડીક મુદત આગમ્ય તો તેઓ પોતાની ઉંમર કરતાં ખાસા દશ વર્ષ વધારે ધરડા દેખાતા. આ કારણે લાકડી અથવા છત્રીનાં ટેકા સહીત લગાર વાંકા વળી ધીમે ધીમે દાદર ચઢતા તેઓ જ્યારે આપણી નજરે પડતા ત્યારે પરગણુ સેવાઓનાં ભારથીજ તેઓ જણે ખુબી પડ્યા હોય એવું આપણને લાગતાં તેમની ખુબુર્ગી તરફ દિલમાં ખડું માન ઉત્પન્ન થયું હતું.

પેહેરવેશની આખત ઉપર આવતાં અતરે જણાવવું જોઈએ કે તેઓ જેમ રીતભાતે તેમજ પોશાકે પણ સાદા હતા, અને બહારનાં દેખાવ કે વસ્ત્રો ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધુ આરીક ધ્યાન નહિ આપવાની હંમેશાં ખીજાંઓને સલાહ આપતા. વળી આપણાં દેશીઓએ તો પોતાનાંજ પોશાકને માન આપી તેમાંજ સદા સજ થવું જોઈએ એવો ખુલ્લો વિચાર જણાવી તેઓ વારંવાર કહેતા કે દેશી પેહેરવેશને તો ખુદ યુરોપિયનો તરફથી પણ માન મળે છે, જ્યારે ઇંગ્રેજ પોશાક પેહેરનાર તો ધણી વેળાએ એક અથવા ખીજાં કારણસર સામે તેઓની હસીમાં આવી પડે છે. આ તેમનાં વિચારો વળન આપવા જોગ છે.

તેઓનો પોતાનો પેહેરવેશ પણ સાદો તોયે ધરખમ હતો; તેમાં દેશી કાપડનાં વસ્ત્રો તંરફની તેમની પસંદગી ખુદી જણાઈ આવતી. આંધણીનાં કપડાંની *પાઘડી, કાળો ડગલો અથવા સુફેદ ડગલી (કસની તેમજ આંહી આગળથી ઝૂંચણી સાથની) તેમજ લાલ પાજની ધગર એ તેમનો બહાર જવાનો તથા આડા અંધનું કસનું બનિયન, ખંજરીની ટોપી તેમજ ફલેનલનું પાટલુન તેઓનો ધરમાં પેહેરવાનો પોશાક હતો. કેટલીક વખતે થંડીની મોસમમાં સવારનો વખત લાંબો છોગો અથવા ઝભ્મો દિલે ઓળવતા. તેઓ વિલાયત જવા આગમ્ય દેશી જોડાનો ઉપયોગ કરતા પણ ત્યાર બાદ છુટ પેહેરવા લાગ્યા હતા. યુરોપની મુસાફરી વખતે તેઓ ડગલા પાટલુન સાથે ઇંગ્રેજને બદલે એક જતની ઉંચી કાળો ટોપી પેહેરી ફર્યા હતા. તેઓએ વિલાયત જવા આગમ્ય દાઢી રાખી હતી, જે ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ તુરતજ કઢાવી નાખી. તેનાં સંબંધમાં કુટુંબી વડીલો તરફથી એક રમુજ વાત અમારા સાંભળવામાં આવી છે. કહે છે કે સોરાબજી પોતાની લાંબી મુસાફરીથી પાછા ફર્યા બાદ જ્યારે રાતો રાત ધર આગળ આવી સર્વને બેટયા ત્યારે તેમણે દાઢી રાખેલી છોકરાંઓએ જોઈ હતી, જે ખીજે દિને સવારનાં પોહોરમાંજ બોડાવી નાખ્યાથી અચ્ચાંઓ ઉઠતાંનેવાર તેમનો ફેરવાયલો દેખાવ નિહાળી અચરતી અને રમુજ પામ્યાં હતાં.

સોરાબજી પોતાનાં પેહેરવેશ ઉપરાંત જીંદગી ગુજરવાની દરેક રાહરીતિઓમાં પણ સાદા હતા. તેઓ જોકે કુટુંબીઓનાં સુખસગવડ અર્થે છુટથી પૈસો ખરચતા, તોયે ખોટા દેખાવ પાછળ નાણું વ્યર્થ કરવાની હંમેશાં વિરુદ્ધ હતા. તેનો એક ધ્યાન ખેંચનારો દાખલો આ છે કે તેઓએ પોતાની ગમે એવી પદવી છતાં કોઈ દહાડો બે ધોડાની ગાડી વટિક રાખી હતી નહિ.

* આ જતની લાલદાણાંની પાઘડી જે દૂરથી ચીનાઈ ઓખાંને કંઈક મળતી લાગતી તે પારસીઓમાં એકલા તેઓજ પેહેરતા હતા અને તેમનાં મોઢાં ઉપર તે ધણી બિરાજતી.

† ચૂણી શબ્દને સાધારણ રીતે પારસીઓ તરફથી ચૂંધ કરીને કહેવામાં આવે છે.

સોરાયજી પોતાનાં ધરનાં આનુઓને પણ હંમેશાં ભારખમ અને ટકાઉ કપડાંઓમાંજ સજ થયલાં જોવા ચાહી અસલી ઘાટો તેમજ ચીનાઈ કાપડની પસંદગીને હંમેશાં વધુ ઉત્તેજન આપતા. પોશાક તો સ્ત્રી જાતિને ખરી શોભા આપે તેમજ તેઓને મલાજને જળવાય એવોજ પેહેરવાની તેઓ સદા ભલામણ કરતા, તેમાં ખાસ કરી સાડીની સોડનો છેડો હાથની કાણી સુધી પડતો રાખવાની ઢબ તેઓની નજરમાં ઘણી મર્યાદા ભરેલી લાગતી હતી. તેઓ ઐરાંઓમાં ફેલાયલી માથાંનાં વાળ તેમજ પોશાકની વિચિત્ર રીઠિઓ હંમેશાં નાપસંદ કરી સાદા સેંતા સાથનું અસલી માથાંઆનુંજ ચાલુ રહેલું જોવા ચાહાતા, જેની સાડીની સોડમાંથી દીસતી કિનારી તેમને એવી સુંદર જણાતી કે તેને તેઓ ખીજનાં ચંદ્રમા સાથ સરખાવતા હતા. વળી તેઓ પેહેરવેશની આયતમાં કોઈ પણ જાતનું વિચિત્રપણું નાપસંદ કરી જણાવતા કે “ આપણો પોશાક તો એવો રાખીએ કે પાંચ માણસમાં બેળાઈ જઈએ--પાંચ માણસમાંથી નિકળી નહિ આવીએ.”

આં સંધી વિગતો અતરે લંબ્યાણુથી રજુ કરવાની મુખ્ય મતલબ એ છે કે તે ઉપરથી એમનાં વખતનાં પારસીઓનાં પોશાક તેમજ ઢબજીય, રાહરીતિ અને વલણનો ઉધરતા જમાનાને કંઈક ખ્યાલ મળી શકે.

સોરાયજીનાં ગુણુ લક્ષણોની તપાસ ઉપર આવતાં આપણને જણાય છે કે તેઓમાં મન અને અંતઃકરણને લગતી ઘણીકે ઊંચી ખાસિયતોનો સમાવેશ થયેલો હતો. તેઓ જેમ આહોશ, અક્કલ મંદ, ડહાપણુવાળા અને દુરંદેશ તેમ વળી ધીરા અને થંડા સ્વભાવનાં, સાદી સમજથી કામ લેનાર અને દંઢ મનનાં હતા, એટલે કે હરેક આયતમાં તેઓ પોતાનાં વિચારોને મક્કમપણે વળગી રહી ખાસ કારણુ વિના તે કદી ફેરવતા નહિ; તેમજ પોતાનાં સંસારી કામકાજોમાં પણ આગમચથી નક્કી કરેલી ગોઠવણુ મુજબજ ચાલવાનું હંમેશાં પસંદ કરતા હતા. ખીજું તેઓને સ્વભાવ ઊલકા નહિ પણ હરકાઈ છુપી વાત અથવા ભરમ પોતાનાં દિલમાં સમાવી રાખે એવો પુખ્ત અને ઉંડો હોવાથી ઘણાંક માણસો પૂર વિશ્વાસથી તેઓને પોતાનાં ખાનગી કામો સોંપતાં હતાં.

અંતઃકરણનાં ગુણો તરફ નજર કરતાં આપણને જણાય છે કે તેઓ જેમ સાચા, એકવચની, પ્રમાણિક, અને નીતિમાન, તેમ વળી અતી પરોપકારી, દયાળુ, સખી, અને નમ્રતાવાળા, તે સાથે સાદા, મિતાહારી, મધ્યમપણાંને ચાહાનાર, તેમજ સુધરેલા વિચાર, સ્વતંત્ર ખવાસ, અને જાહેર હિંમતવાળા હતા.

મનશક્તિ અને અંતઃકરણને લગતા ગુણોનું આનું બેયું ઉત્તમ જોડાણ મનુષ્યોમાં કવચીતજ

આપણી નજરે પડે છે. એમ તો કેટલાકામાં અમુક ગુણ અથવા શક્તિ તેઓ કરતાં પણ વધુ ચહતે અંશે ખિલેલી આપણાં જોવામાં આવતી, તોયે તેમની સામટી ખુબીઓને પુગી વળવું તો ખચિતજ સહેલું હતું નહિ.

સારે સોરાબજીની હંદગીની ક્ષતેહનો મૂળ ભેદ આ હતો કે તેઓની ચાલાક મનશક્તિ એક સાચા, પવિત્ર અને ઈશ્વરી અંતઃકરણને શરણે રહી તેતુંજ ઉમદા હથિયાર થઈ પડવા સાથે બન્ને એક તાલ બની કાર્ય કરતાં હતાં. જેમ તેઓનું અંતઃકરણ મનશક્તિને સદા રૂડા અને ઉપયોગી માર્ગો તરફ દોરવતું તેમ વળી તેઓની મનશક્તિ પણ અંતઃકરણની ગુપ્ત ખુબીઓ ખરા તેજ સાથે બહાર લાવવામાં મદદ કરતી હતી અને તે બેવડાં સાધનો મારફતેજ તેમનાં પરમાર્થની વાડી મનુષ્ય હંદગીને શોભા આપે તેમજ તેનાં પેદા કરનારની કાર્તિ વધારે એવાં સુકૃત્યોનાં પુષ્પોથી ઓર વધારે સુશોભિત, રળિયામણી અને ખિલતી બની હતી.

સોરાબજીની ખીજ મોટી ખુબી એ હતી કે તેઓ જુદી જુદી જાતનાં કામો બળવવા માટે એક સરખી અનુકૂળતા ધરાવતા અને તેથી કરીને તેમની હંદગી ઓપાસ બોહોળી રીતે ઉપયોગી નિવડી હતી. આ પુસ્તકનાં આગલાં પ્રકરણો ઉપર જે એક વાર ફરી આપણે નજર કરી જઈશું તો તુરત જણાશે કે તેઓએ એક સંસાર સુધારક કે વેપારી, સાહિત્ય સેવક કે અભ્યાસી, કૃતવણીનાં ખાં કે ચુનીસીપલ વહિવટદાર, સરકારી કાર્ડનસીલર (ધારા બાંધનારી સભાનાં સભાસદ) કે વેહેવાર જુદાં જુદાં પ્રકારનાં કાર્યોમાં એક પરોપકારી નર અને ગરીબનાં સાચા વાકી તરીકે પ્રજાનાં દરેક વર્ગની કેવી ઉત્તમ સેવા બળવી તેમનો એક સરખો ચાહ અને વિશ્વાસ જીતી લીધો હતો, કે જેઓ મધ્યે થું જાત કે પરજાતનાં મોટાં કે નાનાં, ગરીબ કે તવંગર, જ્ઞાની કે અજ્ઞાન તેમજ જવાન અને ધરડાં તથા સુધરેલાં અને અસલી વિચારનાં એ સર્વનો એક સરખો સમાસ થયેલો જોવામાં આવતો.

અતરે આપણે જણાવવું જોઈએ કે સોરાબજીએ પુષ્પ ઈંગ્રેજી કૃતવણી લીધેલી હોવાથી તેઓ બ્રિટીશ પ્રજાનાં શ્રેષ્ઠ ગુણોનું અનુકરણ કરવાની હંમેશાં પહેલી સંભાળ લઈ તેમનાં બહારનાં પોશાક કે ટાપટીપની બારીકીઓમાં ઉતરવાની ઝાઝી પરવા રાખતા નહિ.

વળી જે કાંઈ પોતે જોય તેનાં ગુણ દોષ ઝટ પારખી કાઢવાની શક્તિ કે જેને ઈંગ્રેજીમાં Good taste કહે છે તે એમનામાં ધણાં સારાં પ્રમાણમાં દીઠામાં આવતી, જે તેમણે પુસ્તકો મારફતે તેમજ ખીજ હરેક રીતે સંપાદન કરેલી ઉચી તરબિયતનુંજ પરિણામ લેખી શકાય. આવી તાલીમ પામેલા પુરુષની મનશક્તિ તેમજ આંખો એક સરખી રીતે કૃતવણીથી તે હરકાઈ વસ્તુનાં (જેવી કે ચિત્રકળા, હુન્નરકામ વિગેરે) આકાર, રંગ, રૂપ, કે પ્રમાણ (Proportion)ને લગતી ખુબી ખામીઓ

તેમજ ભુદીભુદી ચીજોની સામાન્ય ગોઠવણુ કે રચનાથી નિપજતી ખુશકારક કે કઠંગી અસરો તુરત પામી જઈ હરેકમાં કયું સુંદર કે અસુંદર, ચઢતું કે ઉતરતું, ખોટા ચળકાટવાળું કે ખરી શોભા આપનાર, ટુંકમાં Refined કે Vulgar તેની યોગ્ય પિંચાન કરી શકે છે, જેવી શક્તિ સોરાયજીમાં હોવાથી એક સુંદર ગાયન, શોભિતાં ચિત્ર અથવા ખુબસુરત હુન્નરકામની ખુબી ઝટ પામી જઈ તે તરફ પોતાનો સાચો ભાવ બતાવતા હતા; પણ Good taste કાંઈ એવી રીતે માત્ર બહારની વસ્તુઓમાં સમાયલી સુંદરતાનું તત્વ પિંચાની લેવા માટેજ ઉપયોગી નથી, પણ મનુષ્યોનાં ભિતરની ઉંચી ખાસિયતોની ખુબી પ્રગટ કરવાનું પણ એક અસરકારક સાધન થઈ પડે છે; જેમકે દરેક માણસે પોતાનાં અંતઃકરણની ખિલવણી કરી તેની સુંદરતા સૌથી સરસ આકારમાં કેમ બહાર લાવવી, જીંદગીનાં નાના અને નજીવાં કામો ઉપર પણ હેડાંતો શોભિતો છાપ કેમ બેસાડવો, સામાનાં વર્તનમાં જણાતો સુંદરતાનો આભાસ બારીકાથી કઈ તરેહ પિંચાનવો, એટલુંજ નહિ પણ વળી વખત અને જગ્યા તપાસીને કેમ બોલવું, સામાના વિચાર અને લાગણીઓને માન આપી કેવી રીતે વર્તવું, આપણાં વિરોધી તરફ પણ મનની કેવી ઉદાર વલણુ રાખવી અને જે કાંઈપણુ મતફેરી ઉભી થાય તો તે કેવી સફાઈ અને કુનેહથી બહાર પાડવી એ સંધુ Good taste માં સમાઈ જાય છે જે ઉપર તેઓ પોતાની જીંદગીમાં અચ્છી રીતે અમલ કરી જાયતા હતા. ટુંકમાં કહીએ તો તેઓની દરેક રીતભાત એવી ઉંચી અને શોભિતી હતી કે જેની સોનેરી સુંદરતામાં જડાયલાં તેમનાં સદગુણરૂપી ગૌહરો વધારે આખ સાથ પોતાનો પ્રકાશ નાખતાં હતાં.

અતરે આપણે એક ખીજી બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. સોરાયજી ગમે એવા આહોશ હોવા છતાં તેઓમાં તીક્ષણુ નજર રાખી સામાની ખોડખાપણો શોધી કાઢવાની ટેવ હતી નહિ. તેઓ એવાં મોટાં મનનાં હતા કે ખીજાંઓની નાની નાની કસુરો તો તેમનાં જોવામાં પણ આવતી નહિ અને જોઈ હોય તો અખાડા કરી જતા અથવા તો તે માફ કરતા; એટલુંજ નહિ પણ સામાની ખામીઓ પણ કાંઈ સારાંજ રૂપમાં પોતાની નજર આગળ ધરવાની કાશેશ કરતા અને ખીજાંઓને પણ તેજ મુજબ વર્તવાની સલાહ આપતા. આ ખાસિયત *Spirit of Charity ને નામે ઓળખાય છે જેની નરમાસ અને મધુરતા સ્વચ્છ અને તાજગી બક્ષનારી વાતાવરણુ મિસાલ ઉમદા મનુષ્યોનાં અંતઃકરણની આસપાસ સદા પ્રસરેલી રહે છે.

સોરાયજીનાં ગુણુ લક્ષણોની અપક્ષપાત તપાસ કરતાં તેમની ખુબીઓ જોડે કેટલીક ખામી-

* એને અનુસરતો સુંદર શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં મળી આવવો મુશ્કેલ છે, કદાચ ઉદારવૃત્તિ એવો એનો અર્થ થઈ શકે.

ઓની પણ અતરે નોંધ લેવી જોઈએ. આ ખામીઓ ખરી રીતે જોતાં તો તેઓની સ્વચ્છ અને ખાલેશ પ્રકૃતિનાંજ એક આડકતરાં પરિણામ સમાન હતી. ખરાં નેક અને સદ્ગુણી મનુષ્યો પોતાની બાળક સમાન નિર્મળ વૃત્તિઓને લીધે ઘણી વેળાએ દુનિયાને તેનાં ખરાં રંગરૂપમાં પિછાનવાને શક્તિવાન થતાં નથી અને તેજ મુજબ સોરાબજી પણ કાષ્ટકાષ્ટવખતે તેમનાં સમાગમમાં આવતાં માણસોની બહારની ઢબજબ અને સિક્કતથી ભોળવાઇ જઇ તેઓને પોતાનાં જેવાંજ અશરારૂ માની લઇ તેમની ખરી પરીક્ષા કરવામાં થાપ ખાતા હતા, અને માત્ર લાંબે વખતને અંતરેજ, સંજોગો ફેરવાતાં, પોતાની ભુલ જોવાને શક્તિવાન થતા; તે છતાં તેઓનાં દુરંદેશ અને સાવચેત સ્વભાવને લીધે આ નબળાઇ સંસાર વેહેવારનાં કામકાજોમાં તેમને ઝાઝી હરકત કરનારી થઇ પડી હતી નહિ, તો જે કે કેટલાકામાં તો તે એકદમ ભોળાંપણાંની હદ સુધી ગયલી હોયછે, કે જે ખાસિયત એક માણસને પોતાને ગમે એવી મુશ્કેલીમાં લાવી નાખનારી હોવા છતાં સામાં સાચાં દિલનાં ઇનસાનોનો ખ્યાર ખેંચનાર તત્વ અચૂક પ્રમાણમાં ધરાવેછે એમ આપણને કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

ખીજું અતરે જણાવવું જોઈએ કે સોરાબજી કાષ્ટક વખતે સામાનાં કહેવા ઉપરથી દોરવાઇ જઇ એકસ માણસોને માટે ખોટો વિચાર બાંધી દેતા હતા, જેમાં પણ તેમની ભુલ નજર આવતી.

સોરાબજીનાં છુટા છુટા ગુણોની તપાસ લેતાં આપણે જણાવી શું કે તેઓ ડહાપણવાળા અને દુરંદેશ હોવાથી દરેક બાબતમાં મધ્યમપણું જાળવતા અને સંસારસુધારાનાં કામોમાં પણ હદથી જ્યાદા ઝડપે આગળ વધવાને બદલે દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુસરીને સંભાળથી કામ લેવાનું હંમેશાં વધારે પસંદ કરતા હતા. વળી તેઓ ચાલુ સંસારમાં જીવનાં અસ્વીકાર કરી સંધું નવુંજ દાખલ થયલું જોવા ચાહતા નહિ હતા, પણ તે બંનેમાં સમાયલાં ઉપયોગી અને ફાયદેમંદ તત્વો ઉપરજ આપણી ઊંદગીનો પાયો રચવાની ભલામણ કરી પોતે પણ હંમેશાં તેજ મુજબ વરતતા.

તેઓ ખાવા પીવાની બાબતોમાં પણ મિતાહારી હતા અને ફેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવાનાં સંબંધમાં પોતે કહેતા કે “એ મારી ઊંદગીનાં પહેલાં સત્તાવીસ વરસ સુધી કાષ્ટપણુ જાતનાં જલ્દ પીણાંને હાથ લગાજો હતો નહિ.”

સંસાર વેહેવારનાં કામમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવો જે ખાસ ગુણ સોરાબજી ધરાવતા તે તેઓની સાદી સમજ (Common sense) હતી. એ ગુણ દુનિયાદારીની ઊંદગીનાં નિમક સમાન (Salt of life) છે એમ કહીએ તો ચાલે. તે ગમે એવો સાધારણ જણાય તોયે સામાન્ય રીતે તો તે આપણી નજરે પડતો નથીજ, તેમાં ખાસ કરી ઉંચી લાયકાત અને કાબેલિયતવાળા પુરૂષોમાં

તો તેની દેખીતી મોટી ખૂટ હોય છે. સાદી સમજ કરતાં તો ઉલટાં સારી મનશક્તિવાળાં માણસો દુનિયામાં વધુ સહેલાઈથી મળી આવે છે, જેઓ ઉપલા ગુણની ખૂટને લીધે વારંવાર પોતાનાં માર્ગમાં નાહકની ગુંચવણ અને મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી કડવાસની લાગણી ફેલાવે છે. વળી ઉંચી બુદ્ધિવાળાં માણસો ધણીક વેળાએ દુનિયાદારીનાં સાધારણ સવાલોનો નિર્ણય વેહેવાર રીતે નહિ પણ શીલસુધી નજરથી કરવા જતાં તેમાં થાપ ખાઇ ફાકટ ખીજાંઓની હાંસીમાં આવી પડે છે; પણ સોરાયજી તો હરેક કામમાં પોતાની જાતી ચંચળાઈ જોડે સાદી સમજનો પણ એક સરખો ઉપયોગ કરી જાણુતા હોવાથી સંસારમાં સદા ક્ષાવી નિકળતા અને એજ ધોરણે તેઓ ખીજાંઓને પણ ચાલવા જણાવી મતફેરીની આપતોમાં ઘટતી છુટછાટ મુકી કામ લેવાની હંમેશાં લલામણુ કરતા હતા.

સોરાયજીનાં અંતઃકરણને દિવાનરો ખાસ સદગુણ તેમની નમ્રતા હતી. તેઓ કાઠને પણ સહાય થતી વેળાએ તેની ઉપર ઉપકાર કરતા હોય એવું કશુંએ ડોળ દેખાડવા તો શું પણ ખ્યાલ વટિક મનમાં લાવવા વિના ગુપચુપ પોતાની ફરજ યજ્ઞવવામાંજ છુપો સંતોષ માની લેતા હતા. કટલાંક માણસો ખીજાંઓનું સાફ મત મેળવવા માટે બહારથી નમ્રતાનો ખોટો દેખાવ માત્ર ધારણુ કરે છે, પણ સોરાયજી તો ખરાં અંતઃકરણથી પોતા વિષે નમ્ર વિચાર ધરાવતા હતા.

સોરાયજીની દયા અને ઉદારતા વિષે આપણે આગલાં પ્રકરણમાં પુરતું બોલી આવ્યા છીએ. તેમાં અતરે એટલો ઉમેરો કરવાની જરૂર છે કે તેઓ માણસો ઉપરાંત પાજેલાં પ્રાણીઓ ઉપર પણ માયા રાખતા.

અતરે આપણે જણાવવું જોઈએ કે સોરાયજી ખ્યાલી લાગણીથી દોરવાઈ કામ લે એવા (Sentimental) નહિ હોવા છતાં એટલા નરમ દિલનાં હતા કે કાઈ પણ મોટાં દુઃખ કે આફ-તનો બોજો સહન કરી શકતા નહિ. દાખલા તરીકે ૧૮૭૪ નાં સાલમાં જ્યારે તેમનાં જમાઈ શેઠ હોરમસજી પેસતનજી કાહોલા (તે આ લખનારનાં ભલા પિતાજી) નું ભર જવાન વયે દુઃખદાયક મરણુ નિપજ્યું ત્યારે તેમને એટલી તો ગમગીની ઉપજી કે તે વખતથીજ અચબુચ તેઓનાં માથાંનાં વાળ ધોળા થવા માંડ્યા અને સામાન્ય તનદુરસ્તી પણ લથડી ગઈ. તે છતાં પોતાનાં *ખેટીનું દુઃખ વિસરાવવા તેઓએ તે વેળાએ જે અતી ખ્યાર ભરેલા અનેક ઉપાયો લીધા તે અહેસાનની ઉંડી લા-ગણી સહિત અમારાં માતાજી પોતાની છંદગીની છેલ્લી ધડી સુધી યાદ કરતાં હતાં.

સત્ય તરફનો પ્રેમ એ સોરાયજીનો ખીજો પ્રકાશિત સદગુણ જણાતો. તેજ તેમનાં અંતર

* આ લખનારનાં માતાજી જેઓ પરણીને માત્ર દશ મહિનામાંજ રંડાયાં હતાં.

જીવનનો મહાન પાયો, તેને ટેકવી રાખનારો કીર્તિવંતો સ્થંભ હતો. તેઓના વિચાર, વાણી અને કાર્ય એ સર્વમાં સત્ય દિપતું. તેઓ પોતે સત્યને એટલા ચાહનારા હતા કે ખોટું ડોળ દેખાડવું તેમાં પણ એક જાતનું અ-સત્યજ વિચારી સાદી અને કુદરતા ઢબજ વર્તવું હંમેશાં વધુ પસંદ કરતા હતા. આ સત્યજ સામાનાં દિલમાં ઉંડું જઈ તેઓ ઉપર મજબુત અસર ઉપજાવતું.

સોરાબજીનાં ચેહેરા ઉપર ગર્વનો કશોએ આભાસ હોવાને બદલે અંતઃકરણની ખરી મોટાઈનીજ પ્રતિમા, કુદરત તરફથી મળેલાં સાચાં અમીર પદનીજ જાણે મોહોર હતી, જે નિશાનીઓ વડે તે કિર-તારની પ્રસન્નતા પામેલાં માનવીઓ ખીજાંઓ વચ્ચેથી તુરત પરખાઈ આવી અજાણ્યા શખસોનું પણ ધ્યાન ખેંચવાને સામર્થ્યવાન થાયછે.

સોરાબજીમાં એવી અચ્છી કુનેહ હતી કે સામાનાં વિચારોમાં જે કાંઈ ભુલ જણાય તો તે નરમાસ અને ધીરજથી બતાવી આપી તેમની તે વિષે એવી પાકી ખાતરી કરતા કે તેઓનાં (સોરા-બજીનાં) મત મુજબ પોતે ચાલીનેજ માત્ર તેઓ સંતોષ પામતાં નહિ પણ જરૂર પડે તો તે અભિપ્રાયને મજબુતીથી ટેકા આપવા પણ તૈયાર થતાં હતાં. આ ગુણ જોડેજ તેઓમાં એવું જાતી આકર્ષણ અને મિહાસ હતાં કે ચોકસ માણસોની પોતાનાંજ વિચારોને વળગી રહેવાની હઠ તેઓ આગળ મોમ મિસાલ પિગળી જઈ તેમનો વિરૂદ્ધ ઠરાવ હવામાં ઉડી જતો હતો. આવું આકર્ષણ ઇંગ્રેજીમાં Personal Charm ને નામે ઓળખાય છે. તેની સુંદરતા પુલોનાં ખુશબો અથવા પવનની લેહેકી જેવીજ ગુપ્ત અને અદૃશ્ય હોવાથી તેનું યોગ્ય શબ્દોમાં વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તે તો આપણાં અંત-રને મળતો એક ખુશકારક અતુલવ માત્ર ગણી શકાય.

કેટલાકોની વાતચિત્તમાં મિહાસ ભારોભાર હોય છે, પણ તે ખોટો, બનાવટી અને મતલબસર ધારણ કરેલો તુરત જણાઈ આવે છે; પણ તેમનો મિહાસ કેવળ જુદાજ પ્રકારનો હતો. તે બનાવટી ખુશબો જેવો જલ્દ અને માથું ફેરવનારો નહિ પણ કુદરતી પુલનાં જેવો નરમ અને તાજગી પમા-ડનારોજ હંમેશાં લાગતો.

નાના કે મોટાં સર્વ સાથની સોરાબજીની વર્તણૂંક સામાનાં મન ઉપર સુંદર છાપ બેસાડે તેવીજ હતી. પોતાથી વડાંઓ સાથે તેઓ માનથી વરતતા તથા અચ્ચાંઓ ઉપર સદા માયા અને પ્રીત દેખાડી સર્વ જોડે સામાન્ય રીતે નરમાસથી ચાલતા અને તે સાથેજ પોતાનો ટેક અને સ્વતંત્રપણું પણ હંમેશાં જાળવી રાખતા હતા.

સોરાબજી પોતાની જીંદગીમાં પ્રજાનાં દરેક વર્ગનો કેવો અપૂર્વ ચાહ અને માન મેળવવાને શ-કિતવાન થયા હતા તે આપણે હમણાં સુધી અચ્છી રીતે જોઈ આવ્યા છીએ; પણ તેનાં સંબંધમાં

અતરે એક અગત્યનો સવાલ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. શું તેઓ પોતાની જાહેર કારકીર્દિમાં સધ-
જાળ વખત એકસરખી રીતે લોકપ્રિય હતા ? જો તેમ હતે તો આપણને કુદરતીજ તેઓનાં હેતુ-
ઓ ઉપર શક લઇ જવાનું કારણ મળ્યા વિના રહેતે નહિ, કેમકે પ્રજાની પ્રીતિ હર પ્રસંગે અને હંમે-
શાંજ પોતા તરફ ખેંચી રાખનારા પુરૂષો જાહેર હિંમત અને સ્વતંત્રતાને ભોગેજ માત્ર તેમ કરી
શકતા હોવાથી આપણાં ખરાં માનને લાયક ઠરતા નથી; પણ સૌરાષ્ટ્રનાં સંબંધમાં આપણે શું જો-
ઇએ છીએ ? તેમની જીવનની અનાવો ઉપર જો એકવાર ફરીથી આપણે સંભાળથી નજર કરી જ-
ઇશું તો તુરત જણાશે કે ધણાંક જાહેર સવાલોનાં સંબંધમાં તેઓને લોકમતથી જુદા પડી પ્રજાનાં
ચોકસ વર્ગોનો અલુગમે પોતા તરફ ખેંચી લેવા પડ્યો હતો, પણ એમ કરવામાં તેઓ સદા લોક
લાભનાંજ ખ્યાલથી દોરવાતા હતા એવી દિનપ્રતિદિન સર્વ કાષ્ટની ખાતરી થતાં તેમની પ્રતિષ્ઠા અને
દરજાને પ્રજાની નજરમાં સામાન્યતાં વધતાં ગયાં. સૌરાષ્ટ્રની જીવનની એવા અનાવો તેમનાં મરણ વખતે
યાદ કરી તા. ૯ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ નું “ રાસ્ત ગોફતાર ” શું કહેણે તે આપણે જોઇએ.

“ અને એ સઘળું માન વળી કેવા માણસને મળ્યું છે અથવા એ સર્વ કીર્તિલાલની થઈ છે ? જે ધ-
ણીને માત્ર એકજ વર્ષ ઉપરના રાજબાઇ ટાવરવાલા ગમખાર અનાવની ગડબડ વખતે લોકો પોતાની
નાપસંદગી બોલીનેજ નહી પણ અમુક આકારોમાં અતાવી ચુક્યા હતા તે ધણીને તેજ લોકો મરણાંતે
આ મોટું માન આપવાને મળ્યા છે. જે ધણીથી માત્ર ચાર વર્ષ ઉપર સરકાર અને મી. ઓમાનીના
કરેલા હુમલા વખતે પારસી અનજીમને જુદા પડવાની જરૂર વિચાર હતી તે ધણીની આ મોતના ગંભીર
વખતે કીર્તિ થઈ છે. જે ધણીના કામ સામે માત્ર ૧૬ વર્ષ ઉપર હાલના સર જમશેદજી બેરોનેટને
પારસી ટોળાંની અકાબરી બક્ષતી વખતે કેટલાક આગેવાન સાહેબો પ્રોટેસ્ટ કરવા નિકળ્યા હતા તે
ધણીને તેજ સાહેબો તેના અકાળ મરણ કાળે અને તેની બી અગાઉથી તેને માન આપવાને એકઠા
મળ્યા છે. જે ધણી વળી આજ ૨૨ વર્ષ ઉપર પારસણ વેસ્યાઓ વિષેની આલબ્લેસ યાગવાળી સ.
બાન્ન સામે “ પચીસ પારસીઓનો પ્રોટેસ્ટ ” ઉભો કરવામાં આગેવાની લેવાથી શેઠિયાઓ અને શેઠિ-
યાઓના પાંખ પુછડાંઓની બત્રીશીમાં આવી પજો હતો તે ધણીને આજે તેજ શેઠિયાઓ મોતમાં
માન આપવાને મળ્યા છે. વળી જે ધણીની શેઠિયાઓને આપેલી મસલત સામે ૨૦ વર્ષ ઉપર ડુંગ-
રવાડી ખાતે થયલા હુલ્લડખોર હલ્લાની વખતે પાંચ હજાર પારસી રેકવીજશનિરટો તરફથી આલ-
બ્લેસ યાગમાં પ્રોટેસ્ટ કરવાને જાહેર સભા ભરાઈ હતી તેજ ધણીની આજે તેના છેલા આરામખાના
હિંજામે તેજ જરથોસ્તીઓ ઉપર કીર્તિ થઈ છે. બીજા હાથ ઉપર જે ધણીએ આજ ૨૮ વર્ષ ઉપર
શેર સદા સામેના પોતાના પગભર ટેકાવથી શ્રિમંતો અને સાહુકારોનો કાફ ખેંચી લીધો હતો તેજ
ધણીની કીર્તિ તેજ માતબર વર્ગોએ આજે અને આજ અગાઉની રવીકારી છે. વધારે આગળા વખ-

તને યાદ કરીયે તો આજ ૩૩ વર્ષ ઉપર પારસી પંચાયતની આપબુદીને ફટકા મારવાની સેવટની લડત વખતે મરહુમ શેઠ માણેકજી પીટિટના અંગલામાં એક જાહેર સભા હબુર કરેલાં ભાષણથી જે ધણી ઉપર અતુની ભાગનું અતુની વાદળ તુટી પડ્યું હતું તે ધણીની આજે આ ક્રીત થઇ છે. એથી બી વધારે આગળી યાદ કરીયે તો જે ધણી તરફ આજ ૩૫ વર્ષ ઉપર બળવાના હિંમત પછી માતબર વર્ગો સામેના તેના શક્તિ લખાણને લીધે અણુગમતી આંખોએ જોવામાં આવતું હતું, તેજ ધણી તે સર્વ વર્ગો ઉપર મોતમાં ક્રીત પામવાનો સંતોષ પોકારી ગયો છે.”

સોરાબજીની અંદગીનાં સંબંધમાં એક બીના ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જોગ છે, અને તે એ કે તેમની સુધારા તરફની વલણને લીધે જે અસલી વિચારનાં ગ્રહસ્થો તેમને પ્રથમ વખોડતા હતા તેઓજ પાછળથી તેમનાં દોસ્તો થઇ પડી તેઓની સલાહને માન આપવા અને મિત્રતાને કિમતી ગણવા લાગ્યા હતા. આ ઉપરથી એક વાત ખુદી સિદ્ધ થાય છે કે જે માણસો પોતાનાં અંતઃકરણને અનુસરીને સ્વચ્છ નિષ્ઠા અને પ્રમાણિક હેતુથી કામ બજાવે છે, અને સ્વાર્થ કે દ્વેશભાવનો લેશ પણ અંશ મનમાં રાખતા નથી, તેઓ બહારની ગમે એવી મતફેરી છતાં પોતાનાં વિરોધીઓનું પણ ઉચું મત મેળવી અંતે તેમની મિત્રાચારી હાંસલ કરવાને શક્તિવાન થાય છે. સાચું અંતઃકરણ અને નેક નિષ્ઠા એજ ખરી મિત્રાઈનાં પાયા સમાન છે. તેથી પરસ્પર રનેહ ઉત્પન્ન થઇ દોસ્તીનાં નવા નવા ગાંઠો સદા સંધાતા રહે છે.

સોરાબજીનો ખવાસ માત્ર વખાણવા યોગ્ય (Admirable)જ નહિ પણ સાથે ચાહાવા લાયક (Amiable) પણ હતો. એ ગુણો જોકે એક બીજાંને મળતા હોવા છતાં તેમાં દેખીતો કટલોક ફરક છે. જાહેર પ્રબળનું માન કે વખાણ પામનાર એક પુરૂષ તો તેઓ માહેલા ધણાંકાનાં સંબંધમાં પણ આવેલો હતો નથી, પણ માત્ર પોતાનાં નામ અને કાર્યથીજ તેમનું ધ્યાન ખેંચવાને સામર્થ્યવાન થાય છે, જ્યારે સામાની ખરી પ્રીતી જીતી લેનાર તો તે પુરૂષનાં અંગત સમાગમમાં આવી જતી આકર્ષણવડે તેનું મન એવું હરી લે છે કે જેમ સૂર્યની રોશનીમાં એક કુલ પોતાની પાંખડીઓ ખુલે તેમ તેની માયાનાં નરમ પ્રકાશ હેઠળ તે માણસ એક દિલસોજ પિતા કે હેતાળુ ભાઈનીજ હાજરીમાં હોય તેમ ધીરજ પામી પોતાનું દિલ ખુદલું કરવાને લલચાય છે. તેવી લાગણી સોરાબજીનાં સંબંધમાં આવનારાંઓને થતી હતી.

સોરાબજીને જ્ઞેતાંજ ખરાં ગ્રહસ્થપણાંનો ખ્યાલ આપણને આવતો, જેવી ખુબીઓ માત્ર બહારની રીતભાત કે તાજીમતવાજને બદલે સર્વ સાચની (પછી તે ગરીબ હોય કે તવંગર) ખરાં

દિલની સભ્ય અને માયાળુ વર્તણૂકમાંજ વધુ અસરકારક રીતે ખુલ્લી થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ ખાસિયત મનુષ્યનાં ખુદ અંતઃકરણની સંભાળ ભરેલી તરખિયત અને ખિલવણીનાંજ એક રૂઠાં પરિણામ સમાન છે.

સોરાખણની મનશક્તિ અને ગુણોનું સામટું તોલ કરતાં સેવટે જણાવવું જોઈએ કે તેઓ એક સરસ લેખક હોવા છતાં એક સંસાર સુધારક તરીકે વધારે ચઢતા હતા; પણ પોતાની ફરજને કિમતી ગણતાં સાચાં ધનસાન તરીકે તો તેઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ નિવડી તેનાં ઉંચા અધિકારને જોય અને શોભા પમાડી હતી.



પ્રકરણ ૨૭ મું

નેક અને ગુણવાન પુરૂષોનાં લક્ષણો કેવા પાયા ઉપર રચાયલાં હોય છે તે વિષે સોરાબજીની હંદગીનાં દૃષ્ટાંત ઉપરથી ઉપજતા સામાન્ય વિચારો.

સોરાબજીનાં ગુણ-લક્ષણોનું વર્ણન આપી આવ્યા પછી તેમનાં અંતઃકરણની મૂળ ઉંચી ખાસિયતોનાં સંબંધમાં કંઈક વિવેચન કરવાની જરૂર જોઈએ છીએ, કે જે સર્વ સદગુણોનાં પાયા સમાન હોવાથી મનુષ્ય હંદગી તેમાંથીજ પોતાનું ખરૂં રંગરૂપ લે છે.

ઉંચ જીવન ગાળનાર પુરૂષો પોતાની Characteristic Individuality એટલે ખાસ વલણ અથવા પોતાપણનો આપણને ભાસ આપવા છતાં આ જાતનાં મૂળ લક્ષણો (જે માણસાઈ હંદગીની Base Note સમાન છે) માં જે એકમળતાપણું ધરાવે છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે જેમ એક ગુલાબની સુંદરતા જોવી તે તમામ ગુલાબનાં ક્યારા નિહાળવા બરાબર અને એક મોગરાંની ખુશબોઈ લેવી તે તમામ મોગરાંની લપટ લેવા સમાન છે, તેમ એક નેક માણસનો ચિતાર આપવો તે ખુદ નેકીનુંજ અસરકારક ચિત્ર સામા આગળ રજૂ કરવા જેવું છે.

સોરાબજીની સંધી ખુબીઓમાં સર્વથી ધ્યાન ખેંચવા લાયક અને અવશ્યની તો આ હતી કે તેઓ પોતાની ખુબીઓ જોઈ શકતાજ નહિ પણ તે લગભગ અજાણપણે (Unconsciously) અમલમાં મુકતા હતા. આ બાબતમાં તેમની હંદગીની સરખામણી બુલંદ કુદરતની મૂંગી પેદાશો-પછી તે નાનામાં નાની હોય કે મોટાંમાં મોટી-ની સાથે સહેલાઈથી કરી શકાશે, જેમકે આપણાં પગ આગળ ખિલતું એક સુંદર પુલ અથવા ગગનમાં દિપતો રવિ. તે બન્ને પોતાનાં સુવાસ કે પ્રકાશ મારફતે જગતનાં આનંદ અને વૃદ્ધિમાં નાનો મોટો હિસ્સો આપવા છતાં પોતાની ખુબી કે સુંદરતાનું સેજ પણ જાન ધરાવે છે ? તેજ પ્રમાણે આ ધરતિમાં ઉત્તમ મનુષ્યો પોતાનાં સદગુણોનો કશોએ ખ્યાલ મનમાં લાવ્યા વિના પોતાની ચાલુ ફરજો ગુપચુપ બળબળાં જાય છે. તેઓની નેકી તેમનાં અંતઃકરણોનો અંશ કે જીવનનાં તત્વ સમાન હોવાથી જેમ પુણ્યમાંથી સુવાસ કે દિલમાંથી શ્વાસોશ્વાસ નિકળે તેવીજ સહેલી અને કુદરતી રીતે તેઓનાં અંતરમાંથી નેકી પ્રગટતી રહે છે; તોયે તે ઉપરથી ક્ષાધએ એમ નહિ સમજવું કે સદગુણ જાતી કાશોશ વિના સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. તે માટે જેમ નાનપણની કેળવણી તેમ મનુષ્યોનાં પોતાનાં ચાલુ પ્રયત્નોની પણ એકસરખી જરૂર પડે છે, પણ એક વખત સદગુણો પામે મજબૂત નખાયો કે તે જાણે આપણો કુદરતી સ્વભાવ થઈ જઈ પોતાની રૂઠી અસરો આપમેળે (Spontaneously) બહાર પાડતો રહે છે.

ખીજું સોરાબજી જેવા નરોની હંદગીનાં દણ્ટાં ઉપરથી આપણે જ્ઞેષ્યે છીએ કે તેઓ ખી-
જાંઓનું ઉંચું મત કે માન મેળવવાનાં સ્વાર્થી હેતુથી સદાચરણુ પસંદ કરતા નથી, પણ સદગુણને પો-
તાનેજ ખાતર તેને ચાહેછે, જે તેમને માટે સાધનરૂપ હોવાને અદલે તેની જાતી ઉત્તમતાજ એક
સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ, એક કિમતી ભંડાર, એક કાયમની મેળ સમાન છે. તેની દૈવિક (Divine) સુંદર-
તાનું આકર્ષણ તેઓનું મન એવું હરી લેછે કે નેકી અને ભલામી સિવાય તેઓથી ખીજું કંઈ થઈ શ-
કતુંજ નથી, ખીજાંમાં ગમત પડતીજ નથી. એવા નરો માટે સદગુણ એ કાંઈજ નાહ પણ તે કિર-
તારને ખરી રીતે પિછાની તથા તેનો પ્રેમ સંપાદન કરી તેનીજ નજરથી દરેક ચીજ જોવાનું, તેનાંજ
મનથી દરેક ચીજનું તોલ કરવાનું, તેનીજ શક્તિથી દરેક કાર્ય અજવવાનું, ડુંકમાં પરમાત્માની ખરી
ખુબસુરતીમાં દાખલ થઈ હંદગીને તેનાંજ અંશમાંથી ખિલવી દૈવિક તત્વની અનાવવાનો પ્રયત્ન કર-
વાનું એક સાધન માત્ર થઈ પડેછે, જેથી માણસાઈ જીવન જો કે ખુદાઈ સંપૂર્ણતાએ તો નહિજ પુ-
ગવા છતાં પણ તેની ખાસિયત સાથ તો જરૂરજ એક મળતું થઈ શકે.

મહાન પુરૂષોનાં જીવનનું ખીજું ઉંચું તત્વ તેમનાં અંતઃકરણમાં સમાયલો સ્વચ્છ ભક્તિભાવ
છે, પણ તે શું તેનો ધણાંઓને સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી. સાધારણુ રીતે તો માત્ર મોંઢેનાંજ ભણુત-
રને ભક્તિ તરીકે ગણવામાં આવેછે, જેમ જો હોય તો સોરાબજીએ પોતાની હંદગીનો અહુ થોડોજ
વખત ભક્તિમાં રોકેલો કહેવાય, કેમકે તેઓ તો (અકસર કરી લગાર વૃદ્ધ વયે પોંહોચ્યા પછી)
દરરોજ વીસ મીનીટ કે અડધા કલાક ઉપર અંદગી કરતા નહિ અને આતશબેહરામ પણ વરસમાં
માત્ર બે ત્રણ ફેરાજ જતા; એમ છતાં તેઓ પોતાનાં ધર્મનાં મૂળ નિયમોથી કદી પણ ઉલટા ગયા
હવા ? મનુષ્યોનું સર્વથી પવિત્ર ધર્મસ્થાન જે તેઓનું અંતઃકરણ તે તો તેમની સાથેનું સાથેજ હતું,
જેની નિરંતર સેવામાં તેમણે હંદગીની દરેક ધડી અને દરેક પળ એવી અર્પણુ કરી હતી કે તેમનો
ભક્તિભાવ કદી પુરોજ નહિ થતાં તમામ જીવનમાં એકસરખો પ્રજ્વલિત થયલો જણાતો; ખીજા
શબ્દોમાં કહીએ તો તેમની હંદગીજ એક પવિત્ર અને ઉંચી અંદગી હતી, જેની સ્વચ્છ, ભાવિક, અને
ઉમદા અસરો એક પસાર થઈ જતા ઝોળા મિસાલ નહિ પણ કાયમનાં છાપ તરીકે તેમનાં ચેહરા
ઉપર સદા દિપતી.

સારે આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો સરળ સંબંધ અને તે કિરતાર સાથ મનુષ્ય મન અને
મરજીનું એકત્રપણુ એજ ખરી ભક્તિનો પાયો છે. એવી સ્થિતિમાં માનવીનું હૃદય આકાશી જીવનનો
નાભુક સ્પર્શ-તેની બારીકમાં બારીક અને મિઠી અસરો-ઝટ ગ્રહણુ કરી તેનો પ્રતિઉત્તર વાળવાને
સામર્થવાન હોવાથી અંતર-વૃત્તિઓ કામળ થવા સાથ હંદગીની સર્વ ઉત્તમ શક્તિઓ પૂર તેજમાં

ખિલી નિકળી એવી ખુબસુરતી અને વિસ્તાર પામે છે કે સાચાં ધનસાનો તેની તમામ સરજતને મોટાં મન, બોહોળી નજર અને ઉંડા ભાવથી જોતાં થઇ તેનીજ સેવામાં પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાને સદા તત્પર રહેછે.

લક્ષિતની ઉચી નેમ સારાં કાર્યોવડેજ સફળ થાય છે. સંસાર છોડી જંગલનાં એકાંતવાસમાં માત્ર હરીચિંતન કરવાથી તે પાર પડતી નથી. તેમાં તો મનુષ્યોની પોતાનીજ આત્મિક ઉન્નતિની સ્વાર્થી ધ્યેય સમાયલી હોય છે, જ્યારે સુકૃત્યોમાં તેથી ઉલટી રીતે પરમાર્થ અને ભાધ્યધીનોજ ઉચો હેતુ ખુલ્લો થાય છે.

પરોપકારી પુરુષોનાં જાતી દૃષ્ટાંત ઉપર નજર કરતાં આપણે અસરકારક રીતે જોઇએ છીએ કે તેઓ મનુષ્યમાત્રને ધિક્કારી સંસાર લાગ કરવાને બદલે સૃષ્ટિનાં તમામ જીવનનો પોતાને પણ એક અંશ લેખી, ખ્યાર, ખ્યાર અને ખ્યારની ઉમદા વૃત્તિઓથી દોરવાઇ, કુદરતનાં અચળ નિયમ મુજબ નેકી, પવિત્રાઇ, અને બેહેતરીનાં માર્ગમાં કુલ સરજતને કંઇક દરજ્જે આગળ વધારવાની કાશેશમાંજ તેઓ પોતાનાં જીવનનું ખંડ સાર્થક વિચારે છે. આ રીતે તેમની જીવિત સંસારી ફરજોનો આપણને ઉત્તમ ખ્યાલ આપી ખીજાંઓ માટે એક અમૂલ્ય ધડા સમાન થઇ પડેછે.

સારાં કાર્યો જીવિત તેજસ્વી, તેની શક્તિઓને પ્રકાશિત, બુદ્ધિને નિર્મળ, અને વિચારોને પવિત્ર રાખેછે તથા નેકી અને સદગુણનાં ચાલુ ઉપયોગમાં અંતઃકરણની સુંદરતા જાળવી તથા વધારી જીવનનો ખરો મહિમા જગાડે છે. દરેક ઉમદા કાર્ય મનુષ્યનાં દિલમાં નવું જોર, આશા, શક્તિ, અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા સાથે અંતરભાવનાઓને વધારે ઉચ્ચ પદ્ધતિએ મેલી માનવીઓને વધુ અને વધુ ચઢતાં કામો બજાવવાને સામર્થવાન કરેછે, જેથી સંસાર સાથનો સંબંધ કંટાળા કે નિરાશી ભરેલો લાગતો નથી, પણ મનુષ્ય જીવન ચાલુ ગતીમાં રહી હર પળે નવું અને નવું, સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ, ખિલતું અને ખિલતું બનેછે, અને વૃદ્ધિ, વૃદ્ધિ અને વૃદ્ધિનાં અચળ કાયદાઓને અનુસરીને દર તબક્કે આગળ વધતાં બુલંદ મરતબો પામી લવિષ્યની અમર સરજતમાં જગ્યા લેવાને અંતે સામર્થવાન થાયછે.

ત્યારે એક નેક કૃત્યમાં એવડી ખુબી સમાયલી હોય છે. તેવડે ખીજાંને ફાયદો પુગવા સાથે વળી આપણાં અંતરજીવનની પણ ખિલવણી થતી હોવાથી પરોપકારમાં સૌથી ઉત્તમ રીતે આપણો પોતાનોજ સ્વાર્થ સચવાય છે.

નેક અને સદગુણી કાર્યોની કિંમત અને ઉપયોગીપણાં વિષે વિસ્તારીને બોલવાની જરૂર અતરે

એટલા માટે જોવામાં આવી છે કે સોરાયજીની જીંદગીની મુખ્ય ખુબી તેમાંજ સમાવલી હતી. તેનાં સંબંધમાં એક અગત્યની બીના ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ અને તે એ કે સ્વચ્છ અને ઉમદા નેમથી બળવેલાં કાર્યોજ માત્ર આ દુનિયામાં સૌથી વધુ વખાણુને પાત્ર થઈ પડે છે. તે જાણુ આ ધરતિની સપાટી ઉપર પમરતાં અમર્ગ ખુબો છે જેની ખુબસુરતીમાં ખાકી માયા કે સ્વાર્થનો સેજ પણ પાસ અથવા રંગ હોતો નથી. સોરાયજીનાં પોતાનાં કાર્યો તેજ પ્રકારનાં હતાં. તે જેમ ઈશ્વર તરફની ફરજ તેમ મનુષ્યો પ્રત્યેનાં સાચા ભાવથીજ માત્ર બળવવામાં આવ્યાં હતાં જેની કિંમત અને કદર આપણે જોટલી ખુબ્યે એટલી થોડી છે.

આ સંધાં વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ જોવામાં આવશે કે સોરાયજીનું જીવન આસપાસ નજરે પડતા અનેક દાખલાઓ મિસાલ ખ્યાલી સ્વખનાઓ કે છટાદાર બોલીદરાજીનાં ધુમાડામાં વ્યર્થ નહિ જતાં સદગુણી કાર્યોમાંજ સચવાઈ રહું હતું. તેજ તેનો સેવટનો સરવાળો, આખરનું સરવાળું, નક્કર અને સંગીન અરક હતો.

ઠાલી વક્તાબાજી કે એવોજ કાંઈ હુજર તો ઘણી વેળાએ માણસોને જાહેર જીંદગીમાં સસ્તી લોકપ્રિયતા મેળવી આપી ખોટા ધારણુ કરેલા દેખાવનાં ઓઠાં હેડળ તેઓ માટે પોતાની મતલબી ધારણુઓ છુપાવવાનું સાધન થઈ પડે છે, પણ ઉમદા નેમથી બળવવામાં આવતાં કાર્યો તેથી ઉલટાજ પ્રકારનાં હોય છે. તેમાં તો આપણી ઉત્તમ શક્તિઓને ખરેખરી ઉપયોગમાં લઈ મનને કસવા અને જીંદગીને ધસવાની ફરજ પડતી હોવાથી તેમાં અસહ્યની કેવળ જગ્યાજ નહિ થતાં જીંદગીનાં સહ્યને બહાર લાવવુંજ પડે છે; અને તે કારણથી રૂઝાં કાર્યોમાં સૌથી છટાદાર શબ્દો કરતાં પણ વધારે છટા, અસર, અને ખુબસુરતી, આગળ વધીને કહીએ તો જીવનનો ઉચ્ચ મહિમા, ખુદ અંતઃ-કરણની લખાવટ, સમાયલી હોય છે. એ કારણસર મહાન પુરૂષોની જીંદગીની જીવતી પોથી તે તેમનાં સુકૃત્યોજ છે.

*જગતમાં વિખ્યાતિ પામેલા નરોનાં દૃષ્ટાંત ઉપર નજર કરતાં આપણાં જોવામાં આવે છે કે તેઓ મનની જીદી જીદી પ્રકૃતિ અને વલણ મુજબ વિદ્યા અને જ્ઞાનનાં અનેક ક્ષેત્રો-કાવ્ય કે સાહિત્ય, સંગીત કે શીલસુધી, શાસ્ત્ર કે હુજરમંદી-ની ખિલવણી કરી તે મારફતે કુલ વિશ્વની રચનામાં સમાયલા જગતકર્તાનાં હક્કપણુબરેલા અને અચળ નિયમો તેમજ તેની પાર વિનાની અમર્ગ ખુબસુરતીનો ઉચો ભાસ આપતાં પોતાના પેદા કરનારને ઉત્તમ રીતે સમજવા અને પિછાનવામાં બીજાં-

* આ વિચારોનો આધાર રસિકન ઉપરથી લીધે છે.

એને સાહાય થઇ સમાજની ઉત્તમ સેવા બળવતા રહેછે; પણ આ બાબતોનો અભ્યાસ તેની સર્વ ખુબીઓ છતાં જો અંતઃકરણનાં પાયા ઉપર રચાયો નહિ હોય તો મનુષ્ય હંદગીને તેનાં સેવકનાં ઉંચા આશય તરફ પોહોઆડવાને બદલે ઉલટેજ રસ્તે દોરવી લઈ જાય છે. દાખલા તરીકે કાબ્ય આરે માર્ગે ગયલી કલ્પના વડે નીતિનાં ઉંચા કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરેછે, તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) પોતાનીજ તર્ક ઉપર મુસ્તાક રહેવાની વલણ બતાવી નાસ્તિકપણાનો રસ્તો લેછે, અને શાસ્ત્ર (Science) માત્ર પદાર્થનાં અભ્યાસ ઉપરજ ધ્યાન આપતાં જડવાદી (Materialistic) બની જતું જોવામાં આવે છે, ઐતહાસિક નહિ પણ ખ્રુદ ધર્મ પણ તેની ખરી સમજણની ખૂટને લીધે મનને વેહેમ અને ગુંચવાડામાં નાખી ઘણી વેળાએ અજ્ઞાનતાનુંજ એક સ્વરૂપ માત્ર થઈ પડેછે; પણ આ સંધા ભયમાંથી મુક્તિ આપનાર જો કોઈ પણ ચીજ હોય તો તે પરોપકારનાં કાર્યોજ સમજવાં, કે જે માણસની હંદગીમાં અમલમાં મુકાતાં હોવાથી એક જાતનાં સાચા અને વેહેવાર ધર્મ જેવાં થઈ પડેછે, અને તે પ્રમાણે જીવન ગાળનાર પુરૂષનું મન કદી શક અને સંદેહનાં વમળમાં વીટળાયલું રહેતું નથી, કે નાસ્તિકપણાનાં અંધારા ગારમાં ગોતાં ખાતું નથી, પણ તે હંમેશાં પોતાનો માર્ગ સીધો, સાફ, અને સરળ જોયછે અને નમ્રપણે તેમજ સાચાં અંતઃકરણથી પરોપકારી સેવા બળવતાં, પોતાનાં કામોમાં તે સાહેબનીજ મદદ અને દિલસોજી ચાહી, એક સંપૂર્ણ આસ્થાવાળી (Full of faith) શાંત, સુખી, અને સંતોષી હંદગી ગુજરી કોઈ વધારે ઝળકાટ ભરેલાં ભવિષ્યની પૂર્ણ આશા સહિત પોતાનો દેહ ત્યાગ કરેછે. આવી રીતે હંદગીનાં માર્ગમાં દર ડગલે અને પગલે તે કિરતારનીજ રોશની મેળવી સ્વર્ગનાં દ્વારની સોનેરી કુંચી પણ અંતે હાથ કરવાને તે શક્તિવાન થાયછે.



પ્રકરણ ૨૮ મું.

સોરાખજીનું શાંત મૃત્યુ અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચારો.

આપણે આગળ ધ્વજારો કરી ગયા છીએ કે જાહેર તેમજ ખાનગી જીવનની અનેક રોકાણોને લીધે સોરાખજીની તબિયત તેઓનાં મરણની ઘણાંક વરસો આગમ્યની લથડવા માંડી હતી. તેઓ લેજસ્લેટીવ કાઉન્સીલનાં મેમ્બર તરીકે પુને જઈ રહ્યા બાદ થોડીજ મુદતમાં એટલે ૧૮૭૮ ની શરૂઆતમાં તેમને ડાયાબીટીસની કંઈક અસર થયલી જણાઈ જે જોકે સહેજ મુદતમાં નિકળી જવા છતાં તેમની તબિયત તે વખતથીજ નબળી ચાલવા લાગી. તે પછી તેઓ પોતાની જીવનની માટે કેવા અચોક્કસ રહેતા હતા તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવા અતરે એક દાખલો ટાંકીશું. જ્યારે તેમને ધારવા મેળે આવવન પૂરાં થઈ ત્રેપનમું વરસ બેઠું ત્યારે એક મિત્રે લખી વાળેલી મુબારકબાદીનાં જવાબમાં તેમણે એવી મતલબનું જણાવ્યું કે “હું ધારતો નહિ હતો કે આ સાલ સુધી હું જીવતો રહેવા પામીશ; તે છતાં એક વધુ વરસ જીવાને ભાગ્યેજાળી થવા માટે ખુદાતાલાનો પાઠ માનું છું.” આ પત્ર સોરાખજીનાં મરણ બાદ કેટલીક મુદતે તેમનાં મિત્રે અમારાં કુટુંબને દેખાજો હતો.

સોરાખજી જવાનીનાં વખતથીજ દુરંદેશ અને સાવચેત સ્વભાવનાં હોવાથી જીવનનું અનિશ્ચિતપણું હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખી કામ લેતા હતા. દાખલા તરીકે તેઓએ પોતાની આખી ઉમરમાં થોડી થોડી મુદતને અંતરે અર્ધાં મળીને સાત વસિયતનામાં કર્યાં હતાં, જેમાંનું પહેલું માત્ર ચોવીસ કે પચીસ વર્ષની વયે થયેલું જીવામાં આવેલું. આ દસ્તાવેજે હજી સુધી કુટુંબ મધ્યે જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે.

સોરાખજી સાઠ વર્ષની ભરતીમાં આવ્યા પછી તેમને ડાયાબીટીસનો રોગ ચોક્કસપણે લાગ્યું પડેલો જણાયો, જેમ થતાં તેઓએ પોતાની નબળી દેહ અને આગળ વધતી વયનો વધુ ગંભીરપણે ખ્યાલ કરી જરૂરી કામો આટોપી નાખવાની તૈયારી વધારે ચોંપ સાથ કરવા માંડી. ઘણી વેળાએ તેઓ ધરમાં પુરસદને વખતે પોતાનાં જાહેર તેમજ ખાનગી જીવનને લગતાં કાગળ્યાંઓ ફરીથી જોઈ વાળી તથા એકી અગતનાં ફાડી નાખી તેને પાછાં ગોઠવવાનાં કામમાં રોકાયલા દેખાતા, જેમ કરતાં તેઓ ઉમંગ અને ખુશીની લાગણીથી અમોને કહેતા કે “ આ કાગળ્યાંઓ ફરી જોઈ જતાં મને મારી જીવનને લગતી ધણીક જીવનની આપતો બાદ આવેલું.” પરંતુ તેઓ જાણે ધડપણની નમતી સાંજને સમયે પસાર થયેલી જીવનનાં અગીઆમાં એકવાર પાછી લટાર મારી ચોમેર ઉગાડેલાં સુકુત્યોનાં પુષ્પોની સુવાસ અને સુંદરતાનો અપ્રતિમ આનંદ મેળવતા હતા.

આ મુજબની તૈયારીઓ પછી થોડાજ વખતમાં એટલે ૧૮૯૩ નાં માર્ચ માસની આખરીએ તેઓને અતેસારનો સખત રોગ લાગુ પડેલો જણાયો, જેમાંથી ડૉક્ટરો હોએલ અને એદલજી નસ-રવાનજીની ચાલાકી અને સંભાળ ભરેલી સારવાર છતાં તેઓ કમનસીબે સાજા થઈ શક્યા નહિ, પણ માત્ર થોડાજ દિવસની માંદગી ભોગવી કુટુંબીઓનાં ભારે અફસોસ વચ્ચે તા. ૩ જ એપ્રિલ ૧૮૯૩ ની પાછલી રાતે ત્રણ વાગે બેહેશ્ત સુકામ પામ્યા.

આ બનાવ એક સ્વપ્ન મિસાલ ઝટ વારમાં એવો બની ગયો કે ખીજી સવારે તેઓનાં મરણની ખબર જોટલી દલગીરી તેટલીજ અચરતીની લાગણી સાથે લોકોએ સાંભળી. જેઓ માત્ર થોડાજ દિવસની વાત ઉપર જાહેર મિજલસ અને મેળાવડાઓમાં હાજર રહી હસતે, ખુશાલ ચેહેરે ઘાં ત્યાં ફરતા દેખાતા, તેઓ એક પળ વારમાં આ રીતે ચાલ્યા જાય—તેઓનાં મુખારક દિદારનાં દર્શનની ફરી-થી કદી પણ તક ન મળે—એ વાતજ જાણે ધણાંઓનાં ધ્યાનમાં ઉતરતી હતી નહિ, એવા તેઓ સર્વ ડેકાણે પ્રિય અને માનિતા હતા; પણ શોક અને અફસોસની આવી સામાન્ય લાગણી છતાં તેઓ પોતે તો એક પવિત્ર જીવનને અનુસરતું સંતોષી અને દુઃખ વિનાનુંજ મોત પામ્યા. તેમની પવિત્રાઈ અને નેકી, પરમાર્થ અને દયાએ મોતનાં કઠણ ગણવામાં આવતાં હૃદયને પણ જાણે એવું પિગળાવી નાખ્યું કે તેઓ સામે પોતાનો કરડો ચેહેરો દેખાડવા કે તીક્ષણ હથિયારો ઉગામવાને તેનું દિલજ ચાલતું નહિ, હાથજ કામ કરતા નહિ; તે તો તેમને એક અંગત મિત્ર તરીકે લેવા—એક ફરેસ્તા તરીકે રાહ બતાવવા—આવી પોતાની સાથે તીક્ષણ હથિયારોનો ડંખ નહિ પણ મિઠી નિંદ્રાનાં આશિષ લાભ્યું હતું.

સોરાબજીની પોતાનાં કુટુંબીઓ તરફની પ્યારની લાગણી આ ટાંકણે કેવી ઉંડી અને મધુર બની હતી! તેઓ પોતાની સારવાર કરનારાંઓને વારાફરતી થોડો થોડો વખત વિશ્રાંતી મળે તેની કાળજી રાખવા ઉપરાંત વળી તેમની માયાજી મેહેનતની કદર યુજી એવા વાહાલ ભરેલા સુખનોથી તેઓને ઉત્તેજન આપતા કે સર્વ કામને તેમની સેવા બળવવાનું ઝોર વધારે કૌવત આવતું હતું. તેઓનાં મરણનાં બિછાનાંની આ દુઃખભરેલી કામળ યાદ હજી અમો કુટુંબીઓનાં દિલમાં તાજી છે.

વળી એજ ટાંકણે તેઓએ પોતાનાં અંગત દુઃખનો ખ્યાલ પડતો નાખી બિમાર પડેલાં કેટલાંક મિત્રો અને ઝોળખાણુ પિછાનનાંઓની તનદુસ્તી માટે પણ કાળજી બતાવી હતી. દાખલા તરીકે એ અરસામાં તેમનાં મિત્ર ડૉ. બ્લેનીને સખત માંદગીને લીધે મુંબઈથી બહાર લઈ જવાની વાત તેઓને કાને આવતાં તેમની તબિયત વિષે પરપુષ્ટ કરી હતી. એજ મુજબ પોતાનાં ભાગીઆ શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસનાં એક બેટી જેઓ લાંબા વખતથી ગંભીર માંદગીનું બિછાનું ભોગવતાં હતાં અને જેઓ માટે સોરાબજીએ ખાસ આગ્રહ કરી નર્સ રખાવી હતી તેમની તબિયત માટે પણ

ઈતિભરીથી ખચર પુછેલી અમોને યાદ છે. એમ છતાં જ્યારે તેમને પોતાને માટે ડોક્ટરે નર્સ રાખવાની ભાલમણ કીધી ત્યારે પ્રજ્ઞાલી અને મગરૂરીની લાગણી સાથે પોતાનાં ધણિયાણી અને ત્રણ બેટીઓને દેખાડીને કહ્યું કે “આ મારાં એક કરતાં ચાર નર્સો કેવાં છે. મને નર્સની જરૂર નથી.”

સોરાખળ એવા ડહાપણવાળા હતા કે પોતાની માંદગીનું ગંભીરપણું જલદીથીજ સમજ્યા વિના રહ્યા નહિ, પણ તે વિષે કુટુંબીઓને ધશારો કરી ધારતીમાં નહિ નાખતાં પોતાનાં એક અંગત મિત્ર અને નીમેલા ટ્રસ્ટી શેઠ નવરોજીજી નંહાંગીરજી ગામડીયા જેઓ તે વેળાએ હાજર હતા તેમને અલગસે કહી દીધું કે “મैं મારાં કામકાજને લગતું સંધું તૈયાર રાખ્યું છે; તમોને કશી મેહેનત પડશે નહિ. મારાં કુટુંબ ઉપર મેહેરયાની રાખજો.” આ સુખનોને અનુસરીને શેઠ નવરોજીજીએ પણ સોરાખળનાં મરણુ યાદ એક સાચા સલાહકાર અને મુરખી મિત્ર તરીકે મરહુમનાં કુટુંબીઓ તરફની ફરજ અચ્છી રીતે બજવી હતી, જેની યાદ હજી પણ અહેસાનની લાગણી સાથે અમો કરીએ છીએ.

સોરાખળની માંદગી આગળ વધતાં તેઓનાં મુખમાંથી શાંતી અને હિમ્મતનાં કાંઈને કાંઈ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા, જેવા કે “આપણો રસ્તો ખુલ્લો અને સીધો છે—વાંકા સુંકા, આડો તીડો નથી.” ધલાદી; પણ તે સર્વમાં પોતાની ઉમદા હંદગીને ધરાયર લાગુ પડે તેવા યાદગાર સુખનો તો આ હતા કે “It is a victory—No defeat” (મારી હંદગી એક ફતેહ છે—હાર નથી.), જે અમારાં હૈડાંમાં હજી સુધી કાતરાધ રહ્યા છે, અને મરણુ યાદ જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ ટાંકવામાં આવ્યા હતા. આ સુખનો આખરની ધડીએ એક અશો માણસનાં અંતઃકરણની સ્થિતિનું માપ કરાવવા જોડે વળી તે કેટલા બધા અર્થ—સૂચક છે ! તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે હંદગીની ખરી ફતેહ મનુષ્યોનાં આત્માની વૃદ્ધિ અને લલાં કામોનાં ફેલાવામાંજ સમાયલી છે. સંસારી દરજ્જા અને બહારની સ્થિતિ ઉપરજ માત્ર તેનો આધાર નથી.

સોરાખળએ આખી હંદગી તુલીક જાહેર સવાલોમાં કિમતી ભાગ લીધેલો હોવાથી લગભગ અંતની ધડી સુધી તેમનાં મગજની ચળવળ શાંત પડી નહિ. મરણુની માત્ર એકજ રાત આગમ્ય તેઓએ પોતાનાં જમાઈ શેઠ નંહાંગીરજી ડોસાભાઈ કરાકા સાથે મ્યુનીસીપલ આખતોને લગતી વાતચિત્ત કરી તેમની પાસે ડૉં બ્લેની ઉપર લખવા માટે એક કાગળનો ખરડો કરાવવા માંડ્યો, પણ તે વખતે તેમનું મન ગૂચવાયલું જેમ આસપાસનાંઓએ વાત વિસરાવી નાખી. વળી તેઓએ પોતાની ચોપડી (Newspaper Cutting File)માં ચોંટાડવા માટે આગમ્યથી તૈયાર રાખેલી વર્તમાનપત્રોની કાપલીઓ તેમજ ખીજ કેટલીક છુટક નોંધો વિષે પણ આ ટાંકણે પરપુષ કીધી હતી.

સોરાખળનું શરીર મરણુની એક રાત આગમ્ય થંકું થતું જણાતાં આસપાસનાંઓએ યાદ.

લીનો સેક કરવા માંજો પણ તેની કાંઈ પણ અસર થયલી નહિ જોઈ તેઓ લગાર નાઉમેદીથી બોલ્યા કે “એવી બહારની ગરમીથી શું ફાયદો થવાનો છે. કુદરતની ગરમી જોઈએ.” તે બાદ તેઓ ગુપચુપ પડી રહેલા જણાતાં ડૉ. એદલજી જેઓને રાતે ખાસ રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓએ તેમને માટે ઉંઘ અને વિશ્રાંતિની કેવળ અંગત જોઈ સઘળાંઓને પાસેનાં ચોરડામાં મોકલાવી દીધાં, અને પોતે પણ ત્યાંજ આવ્યા; માત્ર તેમનાં વડાં બેટી મેહેરબાઇજ ખ્યાર ભરેલી સંભાળ અને કાળજીથી પોતાનાં પિતાજીને તપાસતાં બિછાનાં આગળ ખુરસી લઈ બેસી રહ્યાં. થોડે વારે સોરાબજીનાં દેખાવામાં આવ્યાં તે ફરફાર થયેલો જણાતાં તેઓએ ગભરાઈને સઘળાંઓને માહે બોલાવ્યાં, જેઓએ દોડી આવી તેમને કાંઈક વાત કરાવવાની તજવીજ કીધી પણ ફેકટ. તે બાદ ડૉક્ટરે ખ્યાલીમાં દવા નામી તેમનાં મોમાં નાખી, જે જોઈ તેઓ ગળી શક્યા તોયે તેની કાંઈ પણ અસર નહિ થતાં તેઓએ તે પછી તુરતજ પોતાનો ખ્યારો અને પવિત્ર પ્રાણ તે કિરતારને હવાલે કર્યો.

આ વેળા તેમનો ચેહેરો અને દેખાવ જોઈ કાણુ એમ કહી શકે કે તેઓ ખરેખર મરણુ પામ્યા હતા. જાણે તેમની નાડી અને હૃદયની ગતી સરળપણે ચાલુ રહી તેઓ માત્ર રાતની મિઠી નિંદ્રામાં પડ્યા હોય અને પાછા સવારે ઉઠી પોતાનાં કુટુંબને વાહાલથી ભેટવાનાં હોય એવીજ કાંઈ લાગણી ધડીભર થઈ આવતી પણ તે એક પળવારનાં સુંદર સ્વપ્ન મિસાલ પાછી નાણુદ થઈ જતી. તેમની સવારતો કાઈ બીજી ધરતિમાં ઉગી હતી, જ્યાં નવાજ જન્મની ખુશાલીમાં પાછા બીદાર થતાં તેઓએ વૃદ્ધાવસ્થાનાં ડહાપણુ સાથે એક બાળકનુંજ સ્વચ્છ અને નિષ્કલંક હૈકું પોતાનાં કિરતાર આગળ ખુદલું કર્યું હતું.

તેઓનાં મરણુની સેવટની ધડીએ આ તેમજ ભવિષ્યની બન્ને દુનિયા તેમનાં અંતઃકરણુને કેવાં નિર્ભય સુખનો હદીયો અર્પણુ કરતી હતી ! એકમાં નેક કરણુનો સંતોષ તો બીજીમાં રૂડાં ફળની અગાહી, એકમાં મિઠી યાદનો દિલાસો તો બીજીમાં મધુર ભવિષ્યની આશ, હાં નમ્ર અસ્તની શાંતી તો ત્યાં ખિલતા ઉદયનો પ્રકાશ, એ મુજબ આ ધરતિ જ્યારે સુખી ખ્યાલોની સુંદરતામાં બંધ થતી ત્યારે પેલી પરમાનંદનાં પવિત્ર ખ્યારમાં ખુલતી હતી; એક જ્યારે તેમને પ્રેમથી વળાવતી ત્યારે બીજી ઉમંગથી વધાવતી, એકમાં તેઓની જુદાઈની ખરી ખોટ તો બીજીમાં તેમનાં મેળાપનો સાચો લાભ હતો; પણ અફસોસ ! સુખ અને સંતોષની આ સેવટની ધડીએ દુઃખ અને દલગીરીનાં કતરાથી ખાલી નહિ હતી. એક શોકજનક ખ્યાલ આ સમયે તેઓનાં મનની શાંતીને ખલલ પુગાડતો અને તે તેમનાં માતાજી માટે હતો, જેઓ પોતાનાં અતી વાહાલા એક પૂરા કિમતી બેટાનાં નજદીક આવતાં મરણુનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવા પોતાની ખુલ્લુગીની અશક્તિ વચ્ચે કમભાગ્યે હૈયાત હતાં. “ડૉક્ટર, મારાં માતાજી હજી જીવેજી જો” એ તખીય તરફ જોઈ તેઓએ ઓચરેલાં કશ્ણુરસિક વચનો હતાં.

સોરાબજીએ પાછલાં વરસોમાં દેહ નયળી ચાલતાં અગમચેતી કરીને ધણી વખત પોતાનાં માનાં સુખને ખાતર ધચ્છ્યું હતું કે “ખુદાતાલા હવે મારાં માતાજીને તેડી લે તો સાઈ”, પણ માણસનું ચાહવું એક અને પરમેશ્વરનું કરવું જુદું થાય છે, તેમ તેઓની ધચ્છા પાર પડી નહિ. આ મરણનું દુઃખ જો કે કુદરતીજ તેઓનાં માતૃશ્રીને પહાડસરખું લાગ્યું તોપણ તારીફ લાયક ધીરજ અને સમુરીથી તેઓએ તે સહન કર્યું, કે જેવી ધીરજનાં પાઠ તેઓ જવાન વયથીજ શિખતાં આવ્યાં હતાં. સોરાબજીનાં મરણ આદ થોડે વખતે તેઓ સખત બિમાર પડી ગયાં પણ તેમાંથી સાગ્ન થઈ બીજાં આઠ વરસો જીવી તેઓ ૧૯૦૧ માં બેહેસ્તનશીન થયાં હતાં.

સોરાબજીની જીવનની દૃષ્ટાંત કેવો ધરો લેવા જોગ ગણાય ! તે ઉપરથી આપણે બે રીતનો બોધ મેળવી શકીએ; “કેમ જીવવું” એટલુંજ માત્ર નહિ પણ વળી “કેમ મરવું” તે પણ આપણે તેની જોડે જોડ શિખવાને શક્તિવાન થઈએ. આ બન્ને વચ્ચે એવો નિકટનો સંબંધ છે કે પેહેલાંનો ભેદ માત્ર બીજાંથીજ ખુલ્લો થઈ શકે. એક સદગુણી, ઉપયોગી અને પરોપકારી જીવનજ મરણમાં સુંદરતા મુકે છે, અંતઃકરણની શાંતી અને સુખ ઉપજાવે છે, અને મનને સેવટની પળોમાં દૃઢ અને સ્થિર રાખી તેની ઉપર પોતાની ખુબસુરતીનો પડછાયો નાખે છે.

સોરાબજીનો એહેરો જોતાં વારજ આપણને લાગતું કે મોત જેવો કારીગર બીજો કોઈજ હશે નહિ કે જેની પીછીએ આ લલી જીવનનાં સુંદર ચિત્રને સેવટની ખુબસુરતીનો ટચકા આપ્યો હતો.

અશો નરોનું સ્વર્ગીય જીવન એક રીતે આ ધરતિ ઉપરજ શરૂ થાય છે. તેઓ નેક કરણીનાં સંતોષ અને નિર્ભળ અંતઃકરણની શાંતીમાં અમર્ગીનાંજ અપ્રતિમ સુખનો જાણે અતરે લાહાવો લે છે. આ અને આવતી જીવન વચ્ચે કુદરતે એવો અચૂક સંબંધ સ્થાપેલો છે કે એકમાંથીજ બીજી પોતાનું રંગરૂપ લઈ ઉચે દરજ્જે પુગી શકે. તેઓ મૂળ ખાસિયતે જુદાં નહિ પણ એકબીજાંને મળતાંજ હેવાથી માનવીની સરજતને તેની ખરી ખુલ્લીએ પોહિયાડવા માટે તેનો પાયો આ ધરતિ ઉપરજ નખાવો જોઈએ. અતરે આપણે એક બીજી સરખામણી કરીએ તો વરસાદની કમાનનો એક રંગ જેમ બેમાલુમણે બીજાંમાં મળી જઈ કોઈ નવીજ રોનકમાં ખુલ્લો થાય છે તેમ ગુણવાન પુરુષોનું જીવન સ્વર્ગની સુંદરતામાં એવું સફાઈથી સમી જાય છે કે બન્ને વચ્ચે અમુક લીટી દોરી તેમને જુદાં પાડી શકાતાં નથી.

ઈંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે “ Call no man happy until he dies ” (કોઈ પણ માણસને તેનાં મરણ આગમ્ય સુખી કહેવો નહિ). એ રીતે જોતાં સોરાબજી આ જીવનમાં તો સામટી રીતે લેતાં સુખીજ હતા, કેમકે તેઓ ઉપર ઝાઝાં સંસારી દુઃખ કે વિપત્તિનો બોજો આવી

પડ્યો ન હતો, પણ વળી મોત પણ પોતાની ઇચ્છા અનુસારજ પામ્યા. તેઓ વારંવાર અમોને કહેતા કે “લોકોની યાદથી જીવાયા વિના એક માણસ પોતાની પૂર જાહોજલાલીનાં વખતમાં આ દુનિયા છોડે તેનાં જેવું સુખી બીજું કોઈજ નહિ ગણાય.” આખાદ તેજ સુખનો સોરાબજનાં સંબંધમાં પણ ખરા પડ્યા.

આ સંસારની મેહેનત અને જંજળોથી દૂર થઈ ધડપણનાં દિવસો વિશ્રાંતિ અને એકાંતવાસ-માં ગુજરવાની ધણાંક માણસો કેવી આતુરતાથી તલબ કરે છે કે તેઓ તે વખતે નચિત મને પોતાનાં કિરતારનું સ્મરણ કરી લઈ સુખ અને સંતોષ સાથે પોતાનો દેહ છોડે. આવો સમય—કવિ ગોલ્ડ સ્મીથનાં શબ્દોમાં કહીએ તો “Blest retirement friend to life's decline”—એ મનુષ્ય જીવનનાં એક સ્વપ્ન જોય છે, જે ગુણવાન પુરૂષોનાં સંબંધમાં જે પાર પડે તો તે કુદરત તરફને એક લાયક બદલોજ ગણાય; પણ સોરાબજ તેવી વિશ્રાંતિ પામ્યા નહિ, અને તેની તેઓએ આશા પણ કરી નહિ, કારણકે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે લાંબી જીવનનાં સુખો સાથે કેટલીક વેળાએ દુઃખ અને દરિદ્રતાનાં જોખમો પણ જોડાયલા રહે છે. એવી સ્થિતિમાં તન, મનની શક્તિઓ ધટવાને લીધે માણસ નિરૂપયોગી થવા સાથે રફતે રફતે લોકોની યાદથી એવો જીવાય છે કે પોતાનું ખરૂં મોત આવે તે પહેલાં જાણે આ દુનિયામાંથી અડધો મરણ પામે છે, જેવી જીવનની કલ્પના મુજબનું સુખ ઉપજવવાને બદલે સામી એક બોળ અને વિપત્તિ સમાન થઈ પડે છે; પણ સોરાબજનાં સંબંધમાં તેમ બનવા પામ્યું નહિ. તેઓ તો વેપારધંધા અને લોકોપયોગી સેવાઓમાં જીવનની જીલ્લી ધડી સુધી મથ્યા રહ્યા. બહા ઉદ્યોગમાં જ જેમ તેઓનું સુખ અને મોજ, આનંદ અને વિશ્રાંતિ, તેમ અંતઃકરણનાં સંતોષમાં જ તેમનો સુંદર એકાંતવાસ સમાયલો હતો. તેઓએ લડાઈનો સાજ કદી ખુણે નાખ્યો નહિ, પોતાનાં ઉપયોગી હથિયારો કીટાવા દીધાં નહિ, પણ તમામ શસ્ત્રો સહિત, પોતાની ફરજનાં મેદાન—કાર્યોનાં ક્ષેત્રમાં—“Victory—No Defeat” એવા સેવટની કૂતેહનાં શબ્દો આચરતાં તેઓએ પોતાનો પ્યારો અને પવિત્ર પ્રાણ તે કિરતારને સ્વાધીન કર્યો. એક ઇંગ્રેજ કવિની લીટીએ તેમને લાગુ પાડી આપણે કહીએ તો “ He lay like a warrior taking his rest with his martial cloak around him.”

અશો નરોની જીવનની તેમનાં મરણ બાદ પણ એક રીતે આ ધરતિમાં ચાલુજ રહી પોતાનાં વાહાલાઓનાં અંતઃકરણમાં જાણે આ દુનિયાનું સ્વર્ગ ભોગવે છે, કેમકે પ્યારજ તેમની નિર્ભળ ભૂમિ-સાચો પ્રદેશ છે. જ્યાં તેઓ મનુષ્યનાં નહિ પણ ફરેસ્તાઇ સ્વરૂપમાં ખિલતાં, ખુલતાં, પ્રકૃતિલત થતાં, પોતાનો સ્વર્ગીય શ્વાસ ખેંચે છે. તેઓ આપણી નિર્ભળ પ્રીતિથી કદી છુટાં પડતાં નથી, પણ પોતાની ઉમદા સંગતનો ચાલુ લાભ અને સુખ આપણને આપે છે.

ગુજર પામેલાં અશો નરોની હંદગી પોતાની ફરેસ્તાઇ પાંખોમાં આપણું આત્માનું રક્ષણ કરતી જાણે વેહુમનોનીજ રૂડી અને પવિત્ર શક્તિ છે, જે આપણને લલા વિચારોનું કૌવત બક્ષી મનની શુભ ધરજા અને નેક ધારણાઓને સદા આગળ વધારે છે. તેઓનો શીતળ છાયો નિત્ય સર્વ વાહાલાંઓને માથે રહી અદ્દશ્ય રીતે તેમની સરજતને રૂઝા માર્ગો તરફ દોરવે છે.

*આ પ્રકરણ ખતમ કરવા આગમ્ય મહાન પુરૂષોનાં જીવનની ઉમદા અસરો (Noble Influence) નાં સંબંધમાં અતરે કંઇક વિવેચન કરવું પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. આ એક એવી અદ્દ-ભૂત શક્તિ છે કે તે મનુષ્યનાં વિચાર, વચન અને કાર્યોનાં સામટાં પરિણામ તરીકે આપમેળે પ્રગટતી રહી ખીજાંઓનાં ગુણુ-લક્ષણોનો પાયો રચવાનું એક સખળ સાધન થઈ પડે છે. આવી અસર એક નેક માણસની હંદગીનું ગુણમાં ગુણ તોયે સાચાંમાં સાચું અને લાંબો વખત ટકી રહે એવું એક કાર્યજ છે, જે તેની હંદગી ખતમ થવા પછી કે તેનું નામ વટિક લુલાઈ જવા છતાં આ ધરતિમાં એક રીતે ચાલુ અને ચાલુજ રહે છે. તેમાં અશો નરોની હંદગીનો જીવતો અંશ સમાયલો હોય છે, જે સુંદર રોશની અથવા મધુર ખુશખો મિસાલ તેમની પોતાની પણ જાણુ વિના ચોમેર ફેલાવો પામે છે. આવી ઉમદા અસરો મારફતે મહાન પુરૂષોનું જીવન એક પછી એક એલાદમાં જાણુ પુન-જન્મ લઇ કાયમની ચપળ હંદગી મિસાલ માનવી જાતનાં ફાયદાનાં કામોમાં નિત્ય હમશરીક થઇ તેમને આગળ વધારતું નથી ? ખરેજ આપણું અંતરની આસપાસ ફરી વળેલી આ સ્વચ્છ વાતા-વરણની કિરમત અને કદર જેટલી યુજાએ એટલી થોડી છે.

* “Great Thoughts” માં આવાજ કાંઈક વિચારો વાંચેલા મને યાદ આવે છે. આ ચોપા-નિયાં જોડે મારાં ખીજાં સામાન્ય વાંચનની અસરો પણ આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ ડેકાણે પ્રગટી નિકખી છે. મેં કોઈપણ લખાણનો તરજુમો અથવા ઉતારો કર્યો નથી પણ માત્ર તેની ઝાંખી યાદ ઉપરથીજ લાંલાં લખ્યું છે.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

સોરાખળનાં મરણ બાદ તેમને પ્રજા તરફથી મળેલું મોટું માન-ટાઉન હોલ-વાળી બહેર તેમજ બીજાં અનેક લાગતાંવળગતાં મંડળો તરફની ખાનગી સભાઓ-તેઓની યાદગારી માટે એકઠું કરવામાં આવેલું મોટું ફંડ-ખાતુઓની ખાસ હિલચાલ; તેઓએ ભેગાં કરેલાં નાણાં વડે નાશક ખાતે બંધાયેલા બલોકો-સોરાખળનાં પહેલાં વરસની ખાજતું જશન-બહેર ફંડમાંથી ઉભું કરવામાં આવેલું એમનું આખાં કલતું આવલું-આડી વધેલાં નાણાં સોરાખળનું નામ આપવાની સરતે ચર્ચિતરોડ મ્યુનીસીપલ કન્યાશાળાને ભેટ થયાં-તે ઉપરાંત ફાજલ પડેલી એક નાની રકમ જ. છા. ની નિશાળ મંડળીને આપવામાં આવી.

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે સોરાખળનું * મરણ તા. ૩ જુલાઈ ૧૮૯૩ ને વાર સોમને દિને પાછલી રાતે ત્રણ કલાકે નિપજ્યું. તે આગમ્ય તેઓએ હંદગીની લગભગ છેલ્લી ધડી સુધી પ્રજા ઉપયોગી કામોમાં લાગ લઈ બહેર મિજલસ અને મેળાવડાઓમાં પોતાની હાજરી આપી હતી. તેને લગતી કંઈક વિગત અતરે રજુ કરવી પ્રસંગોપાત થઈ પડશે. મરણની એકજ અઠવાડિયાં આગમ્ય પારસી સુવાવડખાનાંની ઇમારતનો પાયો નાખવાની ક્રિયામાં પોતે હાજર રહી આ શુભ કામનું મંડાણ થવા માટે પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. તે પછી એક દિન તેમનાં એક મિત્રને લાંબોટલે જઈ આવ્યા બાદ તેમની તબિયતમાં સહેજ બિગાડો થયેલો જણાયો, પણ તેની તેઓએ કશી પરવા નહિ કરતાં એકાદ બે દિવસ રહી એલરીનસ્ટન કલબની પરચીશ વર્ષની સાલગીરીનાં માંગલિક મેળાવડામાં ઉલટથી લાગ લઈ નવાં સાલ માટેની માયલા પ્રમુખ ડૉ. બ્લેનીની સલામતી લેવાડી હતી. વળી પીટ ઓરફનેજની વાર્ષિક સભામાં પણ થોડાક દિવસ ઉપર પોતાની હાજરી આપી આવ્યા હતા; પણ તે સર્વમાં જે છેલ્લું નેક અને પવિત્ર કામ તેઓએ બજાવી પાર ઉતાર્યું તે તેમનાં માતાજી તરફની સેવટની ફરજ અદા કરવાને લગતું હતું. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે તેઓએ બાઈબીખાઈજનું સંગેમરમરનું એક મેડેલીયન વિલાયતથી ખાસ કોતરાવી જ. છા. ની નિશાળ મંડળીને ભેટ કર્યું હતું, જે સ્કૂલનાં દિવાનખાનાંમાં ખુદલું મુકવાની ખાનગી ક્રિયામાં તેઓએ પોતાની નબળી તબિયત છતાં ઉલટથી લાગ લઈ ખરાં દિલનો સંતોષ મેળવ્યો હતો. આવા એક હેતવંતા કિમતી ખેટાને તે પછી થોડાજ દિવસમાં ખોવાનું દુઃખ તેમનાં માતાજીને કેવું તીક્ષણ લાગ્યું હશે તેનો

* રોજ બેહેરામ માહા મેડેર શેહેનશાહી સને ૧૨૬૨ ચન્દેઝરી.

ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી, તોયે તેઓ ભેળાં સર્વ કુટુંબીઓનાં આ ભારે સંતાપ વચ્ચે એક મોટો સ-
ખ્યારો લેવાભંગ ખીના એ હતી કે મુંબઈની આખી પ્રજા તેમનાં અંગત દુઃખમાં દિલસોજીથી ભાગ
લઈ મરહુમને સેવટનું મોટું માન આપવાને મથી હતી, કારણુકે તેઓનું મરણુ એક જાહેર ખોટ સ-
માનજ હતું. આ વેળા લગભગ અઢીથી ત્રણ હજાર માણુસની એક મોટી ગંભીર અને દબ્બદબા ભરેલી
મિજલસ તેઓનાં ડોટ, પારસી બજાર રિટ્ટનાં મકાન આગળ ભેગી મળી હતી, જેમાં આપણી કામનાં
ગરીબ કે તવંગર વર્ગોએ એકસરખી હાજરી આપી પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

આ ઉપરાંત તેઓનાં હિંદુ મિત્રો અને વખાણુનારાઓની પણ એક સારી સંખ્યા નજરે પડતી,
જેઓને સામેનાં શેઠ હીરજીભાઈ શેઠખાનદાનનાં ઘરનાં ઓટલા ઉપર જગ્યા કરી આપવામાં આવી
હતી. તે ઉપરથી આપણી પોતાનીજ નહિ પણ પરકામ વચ્ચેની પણ તેમની લોકપ્રિયતાનો અચ્છો
ખ્યાલ મળતો. આ મિજલસ એવી મોટી હતી કે તેથી ગનખાવાનાં કુઆથી તે લગભગ કેમ્પ કુંપની
સુધીનો તમામ રસ્તો ભરાઈ ગયો હતો. વળી કાલાબા લેન્ડ એન્ડ મીલ કુંપની સાથે તેનાં સરનશીન
અને ડાયરેક્ટર તરીકે મરનારને લાંબા વખતનો સંબંધ હોવાથી લાંબાં મજુરો અને કામદારોને સેં-
કડોની સંખ્યામાં હારેદોર પૂર ગંભીરાઈથી શેઠ નસરવાનજી જાહાંગીરજી વાડિયાનાં મકાનની આગ-
ળ ઉભા રાખવામાં આવ્યા હતા. પોલીસે તે વેળાએ આખો રસ્તો બંધ કરી ગાડી ઘોડાની આવજન
અટકાવી હતી.

હાં આપણાં મનમાં કુદરતીજ એક સવાલ પેદા થાયછે કે આલું અનુપમ માન મેળવનાર
ધણી શું કાંઈ મોટો ઉમરાવ, રાજ્યાધિકારી, કે દોલતની રેલછેલમાં ઉધરેલો માલેતોજર લક્ષાપતી
શેઠિયો હતો કે જેનાં ખાનદાનીઓની ખાલી ખુશામત અર્થે આ ઠાલી ઠઠતો ઠાઠ નજરે પડતો ? ના,
ના, તે તો જાતિ કેળવણી અને સ્વસાહતાથી ઉગી નિકળેલો માત્ર આમ વર્ગનોજ એક પ્રતિનિધિ
હતો, જે પોતાનાં સાચા પરમાર્થ અને ઉત્તમ ગુણોની ખુખી વડેજ સેવટે આલું ઉચું માન મેળવવાને
સામર્થવાન થયલો જણાતો. આ શોકજનક મિજલસમાં ભાગ લેવાને ધણાંઓ માત્ર નામને ખાતર
નહિ પણ ખરાં અંતઃકરણની લાગણીને શરણુ થઈ તેઓનાં ઉપકારે સંભારતા, મેહુરખાનીઓ યાદ
કરતા, આંખોમાંથી ટપકતાં આંસુઓ સહિત ત્યાં હાજર હતા. તે ઉપરથી ખુદલું જણાવું કે સોરાબ-
જીએ સર્વ કાંઈનાં દિલનાં ઉડાણમાં કેવી પોતાની જગ્યા કરી હતી, જેનો લાગણીભરેલો પ્રતિઉત્તર
આ રીતે વાળવામાં આવતો. તે દેખાવ જોનારનાં સ્મરણુમાંથી કદી વિસરાય એવો નથી. શેઠ કાબ્રા-
જીનાં શબ્દો અતરે પાછા યાદ કરીએ તો તેઓ મોતમાં ખરેજ એક અપૂર્વ જીવ મેળવી જીવંતીની
આખરીનો જ્ય પોકારી ગયા હતા.

અતરે એક ખીના નોંધી લેવા જોગ છે. મરહુમની પાયદસ્ત કાઠતી વેળાએ આખી મિજલસ, કામનાં વડા અકાબર સર જમશેદજી જીજીભાઈ ત્રીજા બેરોનેટે કરેલી ખાસ સૂચનાને અનુસરીને, તેમનાં રવાન પછવાડે પૂર ગંભીરાઈથી ચાલતી કેમ્પ કુંપનીનાં નાકાં સુધી ગઈ હતી. આ મોટાં માનને તેઓ કેવળ યોગ્યજ હતા, ખાસ કરીને એટલામાટે કે એવીજ લાયક સૂચના શેઠ નવરોજજી ફરહુનજી તથા શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કામાજી જેવા જાણીતા નરોની પાયદસ્ત વેળાએ તેઓએ પોતે કરી હતી.

સોરાબજીનાં મરણની નોંધ જુદાં જુદાં ઈંગ્રેજી તથા ફ્રેન્ચી વર્તમાનપત્રોએ બહુ દલગીરી સાથે લઈ તેમની પરમાર્થી જીંદગી અને ઉંચા ગુણોની ભારે સ્તુતિ કરી હતી. તેમાંનાં અગતજોગા ઈંગ્રેજી ફકરાઓ આ પુસ્તકનાં પાછલા ભાગ (એપેનડીક્સ સી) માં ટાંકી લેવામાં આવ્યાં છે. તે છતાં તા. ૨૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ નાં “જામે જમશેદ” માંથી નિચલું તરજુમો કરેલું લખાણ અતરે ઉતારી લેવા જોગ ધારીએ છીએ:—

“ મરહુમ શેઠ શા. ળંગાળીના અકાળ મરણ વિશે “પાયોનીયર” પત્રના એક છેલ્લા અંકમાં એ પત્રનો મુંબઈનો ખબરપત્રી શોક અતાવતાં લખે છે કે “મારાં છેલ્લાં કાગળમાં, મી. ળંગાલીએ અજલેલી પારસી સુવાવડખાનાંની સેવાઓની નોંધ લેતી વખતે મને સેહેજખી ખ્યાલ નહતો કે તે વખતે મી. ળંગાલી તો માણસાઈ વખાણુ કે અપજસની હદ આહાર પસાર થઈ ચૂકા હતા. તેવણી યાદગારી જાળવવાને મળેલી જાહેર સભાઓનાં હેવાલો ઉપરથી તમે દીઠું હશે કે મુંબઈમાં તેવણુ કેવા માન અને લોકપ્રીતી ભોગવતા હતા. તેવણનાં મરણથી મુંબઈનાં પારસીઓએ પોતાનો એક ખરો અકાબર અને ધણાંક ઈંગ્રેજોએ આ લખનાર પેઠે પોતાનો એક આખી જીંદગીનો પુરાણો મીત્ર ખોયો છે. ”

મરહુમનાં માનમાં તેઓનાં મરણદિવસે આપણાં શહેરનાં ધણાંક ખાતાંઓ, મુખ્ય કરીને છોકરા તથા છોકરીઓની નિશાળો, તેમજ કાપડ બજારો, શેર બજાર, સરકારી નોટોનાં બજાર વિગેરે વિગેરે બંધ રહ્યાં હતાં.

સોરાબજીનાં મરણની ખબર તાર મારફતે કરાંચી પુગતાં લાંનાં જરથોસ્તીઓએ મરહુમનાં માનમાં ખાનબહાદુર બેહેરામજી જાહંગીરજી રાજકોટવાળાનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ એક સલા મેળવી દલગીરીનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને તે આદ તેમનાં કુટુંબ ઉપર દિલસોજીનો તાર મોકલી તેમાં એવું જણાવ્યું કે કરાંચીનાં જરથોસ્તીઓ સોરાબજીનાં મરણથી આખાં હિંદુસ્તાનની પારસી વસ્તીને ખોટ બચાવી ધારે છે.

એ ઉપરાંત મુખ્યનાં અનેક મંડળો તરફનાં દલગીરીનાં ઠરાવો તેમજ દિલાસાનાં ખાનગી પત્રો અને તારો કુટુંબને મળ્યા હતા. તે સાથે મુખ્યનાં એક આગલા ગવરનર લૉડે રેએ પણ આ બનાવનાં સંબંધમાં કુટુંબીએ ઉપર પોતાની અંતઃકરણપૂર્વક દિલસોજી વિલાયતથી લખી વાળી હતી.

સોરાબજીનાં ઉઠમણીની ક્રિયા તા. ૬ ઠી એપ્રિલ ૧૮૬૩ ની આમદાદે મિત્રમંડળ અને ખેસ કુટુંબીએની એક સારી સંખ્યાની હાજરીમાં દસ્તુરજી પેશોતનજી બેહુરામજી સંજ્ઞાનાં આગેવાની હેઠળ કરવામાં આવી હતી, જેની સેવટે તેઓએ મરહુમનાં સંબંધમાં એક અસરકારક વાએજ કરી ધર્મ કૃળવણીનાં ફેલાવા માટેની તેમની કાશેશોને ખાસ વખાણુતાં જણાવ્યું કે તેમનીજ કિમતી સૂચના અને સલાહથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ મદ્રેસા જેવાં એક ઉપયોગી ખાતાંની સ્થાપના થઈ હતી, જેનાં સંબંધમાં આપણાં શેઠિયાએને સમજાવી ધર્મની વાએજ ને લગતું એક ફંડ ઉભું કરાવવાની મરહુમની બહુ ઇચ્છા હતી, પણ તેમનાં દુઃખદાયક મરણથી તે કમનસીબે પાર પડી નહિ. સેવટે દસ્તુરજીએ સોરાબજીનું ખ્યાં નામ હુમ્ત, હુખ્ત અને હુવરસ્તાનાં ફરમાન પ્રમાણે ચાલનારા એક સાચા જરથોસ્તી તરીકે જાહેર જશનોની ક્રિયામાં યાદ કરવાની દરેક અથોરનાનની ફરજ જણાવી તથા મરહુમનાં અશો રૂહને મીનોઈ જેહાનનું સુખ ચાહી વાએજ ખતમ કરી હતી.

ઉઠમણીની ક્રિયા પુરી થવા બાદ મરનારનાં પુત્ર માટે તેમની પોતાની પૂંજમાંથી તથા ખેસી-એએ મળી રૂ. ૪૮૫૦)ની રકમ ધર્મખાતે આપવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. તે મુજબ રૂ. ૫૦) કુલ જરથોસ્તી રવાનોને અવલમંજલ પેહિયાડવાનાં ફંડમાં ભરાયા બાદ બાકીની રૂ. ૪૮૦૦) ની રકમ જરથોસ્તી છોકરીએની નિશાળ મંડળીને એવી સરતે સ્વાધીન કરવામાં આવી કે તેમાંથી ધટો ખરચ કરી સોનારૂપાનાં ચાંદો મરનારની તસવીર તથા ધટતા લેખ સાથનાં પાડવા માટે છાપ (Die) કાતરાવવો અને બાકીની રકમ ૪) ટકાનાં વ્યાજની લોનમાં રોકી તેનું મંડળીનાં દફતરમાં મરનારની યાદગીરીનાં ફંડને નામનું ખાતું પાડી તેનાં વ્યાજમાંથી એક સોના તથા બે રૂપાનાં ચાંદો એ નિશાળોની લાયક છોડીએને દર વરસ પરીક્ષા વખતે આપવા, અને બાકી જે રકમ વધે તેમાંથી જેમ કમીટીનાં ધ્યાનમાં આવે તેમ ગરીબ છોકરીએને પગાર તથા શિખવાની ચોપડીએ પુરી પાડવી. મરનારની યાદગીરીમાં પડવેલાં ઉપલાંજ ખાતાં મધ્યે તેઓનાં ભાગીઆ શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ તથા સાહેબજીદાએ તેમજ શેઠ (પાછળથી સર) હરકીસનદાસ અને મી. ભગવાનદાસ નરૈતમદાસ તથા બાઈ હેમકુંવરબાઈ તે મરહુમ શેઠ રામજીભાઈ માધવજીનાં ધણિયાણીએ પણ પોતપોતાની તરફને ધરખમ ફાળો આપી અસલ રકમમાં સંગીન ઉમેરો કર્યો હતો.

આ બાબતનાં સંબંધમાં તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ નાં જામે જમશેદમાંથી એક ફકરો ઉતારી લેવા જોગ છે:—

“હીંદુઓની એક નવાઈ જેવી માંગણી:—અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે બેહેસતીનાં એક વગવાળાં હીંદુ મીત્ર મંડળે એવી ખાએસ બતાવી હતી કે પાછલી રાતના ઉડીયાણાંમાં તેઓ તરફની મોટી રકમની તનદરોસતી લાણાવવામાં આવે. પારસીઓનાં ક્રીયા કામમાં હીંદુ દોસતો ચાલી ચલાવીને ભાગ લેવા માંગે એથી એક નોંધી લેવાજોગ બનાવ છે, પણ અલબત્તે દેખાઈતાં કારણોને લીધે તેમ કરવાને ઉપકાર સાથ ના પાડવામાં આવ્યું, અને ઉપલા દોસતોએ પોતાની મોટી રકમ શેરીકવાળી મીટીંગવાળાં ફંડમાં મોકલવા રાખીછે.”

તેઓનાં ઉઠામણાંની ક્રિયા વલસાડ ખાતે પણ ત્યાંનાં પારસીઓ તરફથી શેઠ મોટાભાઈ શાપુરજીની દરમેહેરમાં કરવામાં આવી હતી.

વળી અતરેના *બાઈ મોટલાંબાઈ જાંહાંગીરજી નસરવાનજી વાડિયાએ ધિ જમશેદજી નસરવાનજી પીટીટ પારસી ઑરફનેજનાં ટ્રસ્ટી સાહેબો ઉપર રૂ. ૩૦૦૦)ની સરકારી નોટો મોકલાવી તેનાં બ્યાજમાંથી દર વરસે સોરાબજીની બાજ કરવા ઉપરાંત ઑરફનેજનાં છોકરાઓને જમણુ આપવાની પોતાની મરજી જણાવી હતી, જે તેઓ તરફથી સ્વીકારવામાં આવી.

સોરાબજીનાં મરણુ બાદ થોડાજ દિવસમાં તેમની યાદગારી ઘટતી રીતે કાયમ રાખવાની હિલચાલ ઉભી થઈ, જેમાં શેઠ દારાશાહ રતનજી ચીચગર, †શેઠ હરકીસનદાસ નરોતમદાસ, તથા શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકાએ પહેલેથીજ આગેવાન ભાગ લીધો હતો. આ હિલચાલ તરફ દિલસોજી બતાવનારો તાર પુનેથી કરતાં મી. ૦ દાદાભાઈ દોરાબજી બુટ્ટીએ જણાવ્યું કે પુનાનાં શેહેરીઓ એમનાં મરણુને એક નહિ પુરાય એવી ખોટ સમાન ગણી તે માટે પોતાની ઉંડી દલગીરી જાહેર કરેછે.

આ ચળવળને પરિણામે અતરેનાં ટાઉનહૉલ મધ્યે આપણાં શેહેરીઓની એક જાહેર સભા બોલાવવાનું સેવટે નક્કી થયું. તે માટે મુંબઈનાં શેરીક જોગ રેકવીઝીશન (અરજી) ઉપર સહીઓ લેવાતી

* મરહુમ બાઈ મોટલાંબાઈને સોરાબજીની લાયકાત અને બાહોશી વિષે એહું ઉચું મત અમે બરોસો હતો કે તેઓ પોતાનાં કામોમાં હુમેશાં સોરાબજીની સલાહ લેતાં અને કોઈપણ બાબતમાં તેમનો સુખન પાછો ફેરવતાં નહિ.

† પાછળથી થયલા સર હરકીસનદાસ જેઓ મીસીયર્સ ગ્રેહેમ કુંપનીનાં ગરંટી બ્રાકરોવાળાં ખાતામાં સોરાબજી જોડે એક બાગીચા હતા તે આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ.

હતી ત્યારે મોટા સરકારી ઓફિસો તથા આગેવાન શહેરીઓએ આ કામમાં પોતાની સામીલગીરી આપતાં સોરાબજી વિષે જે ઉચ્ચ અભિપ્રાયો લખી વાળ્યા હતા તે તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૬૩ નાં જામે જન્મશેઠમાં થયેલાં “લલાઇનો પમરાટ” એ મથાળાં હેઠળનાં લખાણુમાંથી નિચે ટાંકી લખ્યું.

“... ..”

મી. ડીવારનરની દલગીરી:—

સરકારના ચીફ સેક્રેટરી મી. ડીવારનરને કાણુ ઓળખતું નથી ? ક્યો દેશી મરદ એવો છે કે જેના મરણુ પછી તેની યાદગારીની હીલચાલમાં મી. ડીવારનર ભાગ લેશે ? તે છતાં એ અમલદારની પોતાના ઓધાની રૂએ અખતયાર કીધેલી ફરજિયાત છતાં તેનું નામ શેરીફને ગયલી અરજી ઉપર જેવામાં આવેછે. કહેછે કે મી. ડીવારનરે તાર મારફત પોતાની સહી કરાવી હતી. આ તારમાં લખેલું છે કે ‘મી. ળંગાલી જેવા આનરેબલ અને આપઅખતયાર અહરથને માટે જેખી જાહેર હીલચાલ થાય તેને મારી તરફની પુરતી દીલસોજી છે.’

મી. ઇનવરારીટીની લાગણી:—

પણુ વધારે જાણુવા જોગ કેસ તો મી. ઇનવરારીટી પારીસટરનો છે.

... ..

અમારા સાંભળવામાં આવ્યુંછે કે જ્યારે આ રેકવીઝીશનની વાત તેણે સાંભળી ત્યારે સહી કરતી વખત ટીકા કીધા કે ‘હું આજ અઢાર વરસ થયાં મુંબઈમાં વસુંછું પણ મેં હજી સુધી ટાઉન-હાલમાં પગ મુક્યો નથી પણ મી. ળંગાલીને સારું હું સહી કરીશ.’ વાંચનારને સમજાવવાની જરૂર નથી કે આ કાંઈ થોડું માન નથી.

મી. ફીરોજશાહ મેહેતા સારજંટની કોરટમાં:—

નામદાર ચીફ જસ્ટીસ સર ચારલસ સારજંટની કોરટમાં મી. મેહેતા પાયદસતની સાંજના રોકાયલા હતા અને મરનારને સેવટનું માન આપવાને ઈતેજર હોવાથી કોરટની રજા માંગી ત્યારે સર ચારલસે તેનું કારણુ પુછતાં શેઠ સોરાબજીનાં મરણુની ખબર સાંભળી ખરાં દીલથી પોતાનો ખેદ જાહેર કર્યો અને જણુવ્યું કે એક ખરેખરો ઉપયોગી અને ભલો નર ઉઠી ગયોછે.

નામદાર અરડઉઃ:—નામદાર આનરેબલ અરડઉઃ, કાઉનસીલના મેમબરે જ્યારે આ મા-

હેતમ ભરયા ખનાવની ખબર સાંભળી ત્યારે ઘણીજ લાગણીથી ભરેલો એક પત્ર લાગતાવળગતાઓ ઉપર લખ્યો છે—તેમાં લખેછે કે ‘રેકવીઝીશન ઉપર મેં માફ નામ ઉમેર્યું છે. હું આશા રાખુંછું કે સભા સંતોશકારક ઉતરશે અને મરહુમ મી. સોરાબજી શાપુરજી ળંગાલીની યાદગારી મુંબઈમાં જાળ-

વવાનું કાંઈ ઘટ્ટું કામ બળવવાને બની શકશે. મરનાર એક એવા માનવંત શહેરી હતા કે જેવણે પ્રબળતાં ભલાં માટે પોતાની લાંબી કારકીરદી દરમયાન બહુ ખંતીલી મેહેનત કરીને લોકોને પોતાનાં ભારે હેશાન તજે મેલયાંછે, એટલુંજ નહીં પણ મરનાર જાતે એવા ઉમદા અને અમીરી ખવાસના હતા કે જે ખવાસની બહુજ સરસ અસર તેમની આસપાસનાંઓમાં ફેલાઈ હતી. તેવણનું મરણ એક જાહેર ખોટ સમાનછે. આથી તેવણની યાદગારી લાયક રીતે જાળવવામાં આવે એ તદ્દન વાજબીજ છે.’

... ..

સોરાબજાનાં મરણ બાદ તેમને લાગુ પાડવામાં આવેલી નિચલી કહેવત તદ્દન અંધબેસતીછે કે “A man may be great by chance but never good by chance.” એટલે કે એક માણસ અકસ્માત મોટાઈ પામે પણ અકસ્માત સદ્ગુણી તો નહિજ નિવડી શકે.

વળી “નૂર-એલમ” ચોપાનિયાનાં મે ૧૮૯૩નાં અંકમાં તેઓ વિષે જે લખાણ થયું હતું તેમાં એક ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યુંછે કે:—

“ શેઠ શોરાબજાને જે તમે અનેક પાસાદાર બાબુ ધરાવનાર એક હીરો ગણો તો તે દરેક બાબુએ તમે તેમને પારદર્શક અને ચળકાટ આપનાર જોશો.”

સોરાબજાનાં મરણ પછી થોડાજ દિવસમાં મુંબઈનાં શેરીફ મીં જેમ્સ ડગલસ ઉપર શહેરની દરેક કામનાં આગેવાનો તથા મોટા સરકારી ઓફિસરોની સહી સાથની એક અરજી તેઓનાં માનમાં ટાઉન હૉલ મધ્યે એક જાહેર સભા ખોલાવવા માટે મોકલવામાં આવી. આ કામ સારૂ તાં ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ નો દિવસ નક્કી થતાં તેમની યાદગારી જાળવવાનાં ઘટતા ઉપાયો લેવાને એ દિને સર્જનાં સાડા ચાર કલાક ટાઉન હૉલનાં દિવાનખાનાંમાં *એક જાહેર સભા ભેગી મળી હતી. તેમાં સર્વ કામનાં આગેવાનો ઉપરાંત પારસી બાબુઓની પણ સામીલગીરી જેવામાં આવતી, જેઓએ પ્લેટફોર્મની નજદીકમાં એક બાબુએ ઘૈરાંઓ માટે ખાસ એલાહિદી રાખેલી બેઠકા ઉપર પોતાની જગ્યા લીધી હતી. તેઓ સર્વએ મરહુમ શેઠનાં માનમાં શોકની એધાણી દાખલ કાળા રંગની સાડી સાથનો પોશાક પહેરેલો જણાતો. આવી જાહેર સભાઓમાં પારસી બાબુઓની હાજરીનો આ બનાવ ધારવા મેજે પહેલોજ હોવાથી તેની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર જોઈ છે.

સલાનું પ્રમુખસ્થાન નામદાર સર જમશેદજી જીજીભાઈ ત્રીજા બેરોનેટને આપવામાં આવ્યું. તેઓએ એક છટાદાર ભાષણ મારફતે સોરાબજાની અનેક રીતની જાહેર અને પ્રજા-ઉપયોગી કાર-

* તાં ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ નાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા”માં આવેલી આ સભાને લગતી સંપૂર્ણ વિગત પાછળ ઉતારી લીધી છે (જુલો એપેનડીક્સ બી.) અને અતરે તેનો અગત જોગો સારૂ આપ્યો છે.

કીર્તિનું વિવેચન કરી સભાનાં કામ તરફ દિલસોજી બતાવનારા જાણીતા ગ્રહસ્થોનાં સંદેશાઓ વાંચી સંભળાવ્યા.

એમનું ભાષણ પુરૂં થતાં મીં કીટ્ટીડજે દરખાસ્ત મેલી કે:—

“ મરહુમ શેઠ સોરાબજીનાં મરણથી આ શહેરનાં રહેવાસીઓને ગયલી ભારે ખોટ માટે સભા બેઠક દલગીરી જાહેર કરે છે કે જે મરનાર માનવંત ગ્રહસ્થે સર્વ કામનાં લોકો તરફ દિલસોજી ધરાવીને તથા તેઓનાં ભલાં માટે મેહેનત કરીને મુખ્ય શહેરની તમામ પ્રજાનું માન મેળવ્યું હતું.”

તે બાદ પોતાનાં ભાષણમાં તેઓની બાહોશી અને જાહેર ગુણોની પિછાન કરતાં જણાવ્યું કે તેઓ ગ્રહસ્થપણાનાં ઉંચા નમુના હોવા ઉપરાંત અન્યથા જેવું જાતી આકર્ષણ ધરાવતા. તેમના પવિત્ર જીવનની રોશની આપણાં જવાન્યાઓનાં માર્ગમાં સદા પ્રકાશતી રહી તેઓને જીંદગીની ઉંચી નેમ તરફ દોરવાનું એક અસરકારક સાધન થઈ પડશે.

આ દરખાસ્તને ટેકા આપતાં ડૉ. બ્લેનીએ મીલ મજુરોનાં લાભ અર્થે ધારા બંધાવવાની તેમની સ્તુતિપાત્ર કાશીશો તેમજ તેઓની ફતેહમંદ મ્યુનિસીપલ કારકીર્દી વિગેરેનું વિવેચન કર્યું અને તે સાથે જ ખાનગી સંસારમાં એક મિત્ર તરીકે તેઓ કેવા સાચા અને દિલસોજી હતા તેને લગતો પોતાનો અંગત અનુભવ કહી સંભળાવી જણાવ્યું કે મરહુમે બેશક કામનાં ઉંચા ગુણ લક્ષણોને પોતાનાં જાતી દાખલાથી સજુગાર આપ્યો હતો. તેમની જીંદગી અને કામો માત્ર પારસીજ નહિ પણ સર્વ વર્ણનાં લોકોને એકસરખો ધડો લેવાબેગ છે.

મીં ડબલ્યુ. આર. હેમીલટન મેજિસ્ટ્રેટ અને ખાનબહાદુર શેઠ મનચેરજી કાવસજી મરજખાને મીં કીટ્ટીડજવાળી દરખાસ્તને પોતાની તરફનાં ચોખ્ખા શબ્દો સહિત વધુ ટેકા આપતાં તે પસાર થઈ હતી.

તે પછી મ્યુનિસીપલ કમીશનર મીં એકવર્થે નિચલી દરખાસ્ત મુકી કે “ આ સભા મરહુમ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળીની યાદગારી ધટતા આકારમાં જાળવી રાખવાની ખાએશ ધરાવતી હોવાથી પ્રજાનાં લોકો પાસે તે માટે નાણાંની મદદ માંગે છે, તથા એ યાદગારીને કેવું રૂપ આપવું તે સભામાં નીમવામાં આવનારી કમીટીને સોંપવા ધારે છે ” તેઓ બોલ્યા કે મરહુમની જાહેર હિમ્મત તેમનો સૌથી વધુ વખાણવાલાયક ગુણ હતો. પોતાનાં સ્વચ્છ અંતઃકરણને અનુસરીને કામ લેનારા સોરાબજી જેવા જાહેર પુરૂષો જવલેજ મળી શકે. તેઓ વળી એવા દૃઢ મનના હતા કે એક વાર બધું મત બહારનાં દબાણને વશ થઈ કદીપણ ફેરવતા નહિ, તોપણ પોતાની ભુલ કબૂલવા કે કોઈની પણ ખરી તકરાર બ્યાન ઉપર લેવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા.

મી૦ હોરમસજી દાદાભાઈએ ઉપલી દરખાસ્તને ટેકા આપતાં જણાવ્યું કે તેમણે જીંદગી પર્યંત આપણાં શેહેરની કિમતી સેવા બજાવી પ્રજાનું માન અને વિશ્વાસ જીતી લીધાં હતાં. તેઓને લોકોની ઠાલી વાહવાહતી બિલકુલ દરકાર ન હતી પણ ખુદા અને માણસજાત તરફની સાચી પ્રીતીથીજ તેઓ ભલાં કામો કરવા તરફ દોરવાતા.

રેવરંડ ડૉ૦ મેકીકન, વીલસન કૉલેજનાં પ્રીન્સીપાલે, દરખાસ્તને વધુ ટેકા આપતાં જણાવ્યું કે એક શેહેરનાં લોકો ટુવા ગુણો ધરાવેછે તેની કસોટી ત્યાંનાં જાહેર પુરૂષોની ચલગત ઉપરથીજ થઇ શકે, અને જે ઉત્સાહપૂર્વક લાગણીથી મરહુમની યાદ કરવામાં આવેછે તે એમનાં ગુણલક્ષણોની સઘળા વર્ણનાં લોકો ઉપર નિખરેલી ફાયદાકારક અસરનુંજ પરિણામ છે. તેઓની દિલસોજી પોતાનીજ કામની હદમાં સંકોચાઇ નહિ રહેતાં પરજાતનાં લોકો તરફ પણ એકસરખી લંબાયલી હતી. તેમનાં જાતી અનુભવ મુજબ આ શેહેરનો વિદ્યાર્થી વર્ગ મરહુમ તરફ ખાસ માનની નજરથી જોતો, કમકે ધણાંઓ પોતાની કેળવણી માટે તેઓનેજ આભારી હતા. સેવટે તેઓ ઓટ્યા કે સોરાબજી એક ઉદાર લાગણીનાં અહસ્થ હોવા ઉપરાંત પોતામાં જાતી આકર્ષણ ધરાવતા. તેઓનાં ચેહેરામાંજ તેમની પરાંપકારવૃત્તિ દિપતી કે જે ચેહેરો મુંબઇ શેહેરનાં ભવિષ્યનાં જમાનાનાં ફાયદા અર્થે જળવાઇ રહેવો જોઇએ.

મી૦ નાતુ નારાયણ કાઠારાએ પણ આગલીજ દરખાસ્તને વધુ ટેકા આપી સોરાબજીનાં મરજીથી સઘળા દેશી કામોને મોટી ખોટ ગયલી જણાવી. આ દરખાસ્ત એકમતે પસાર થઇ હતી.

તે પછી મી૦ કે. ન. કાબ્રાજીએ કેટલુંક વિવેચન કરી સભાની નેમ પાર પાડવા માટે બસો અહસ્થોની એક કમીટી નીમવાની દરખાસ્ત કીધી.

ઉપલી દરખાસ્તને ટેકા આપતાં ઓ. મી૦ ઝવેરીલાલ ઉચાશંકર યાસીકે જણાવ્યું કે કમીટીમાં જુદી જુદી કામનાં અહસ્થોની નીમણુક કરવાનાં કારણો ખુલાં છે. સોરાબજીએ દરેક વર્ણનાં લોકોનું માન અને વિશ્વાસ જીતી લીધાં હતાં. તેઓ જુદાં જુદાં કામો બજાવવાની એકસરખી યોગ્યતા ધરાવતા, તેમજ છુપી સખાવતો માટે પણ જાણીતા હતા. તેમની જાહેર કારકીર્દીની અનેક બાજુઓ તપાસતાં આપણે એટલું તો ખાતરીથી કહી શકીશું કે મુંબઇનાં જે પ્રખ્યાત પુરૂષોએ પોતાનાં ઉલ્લોગ અને સાહસિકપણાં તેમજ સખાવત અને સુધારા મારફતે આપણાં શેહેરની કીર્તિ રચવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે તેમની સંક્રમાં જોડેજોડ આ મરહુમ અહસ્થનું પણ નામ મેલવા લાયક છે. એકમતે એ દરખાસ્ત પસાર થઈ હતી.

તે આદ ડૉ. પીચી શીપસન, કામા ઑરુપીટલનાં વડાં તખીબિ દરખાસ્ત મેલી કે “ સભામાં પસાર થયલા ઠરાવોની નક્કલ મરહુમ શેઠ સોરાબજીનાં કુટુંબ ઉપર રવાને કરવી; તે સાથે તેઓ ઉપર ગુજરેલી આકૃત માટે તેમની તરફ આ શેહેરનાં રહેવાસીઓની ભારે દિલસોજી દેખાડનારો એક *દિલાસાપત્ર મોકલવો.”

તે પછી તેઓએ સ્ત્રી વર્ગનાં એક પ્રતિનિધિ તરીકે સોરાબજીનાં મરણ માટે પોતાની દલગીરી દર્શાવતાં જણાવ્યું કે એ મરહુમ નર જાહેર કે ખાનગીમાં અબળાબળતીનું ઉત્તમ ભલું કરનાર હતા, જેની પિછાનમાં મુબ્બનાં બાનુઓ તેમની યાદગારીની કંઈક જુદીજ ગોઠવણુ અમલમાં મુકવાનો વિચાર રાખતાં હતાં.

આ દરખાસ્તનાં ટેકામાં ઑ. મી૦ ફાઝલભાઈ વીસરામે કેટલુંક વિવેચન કરી આગલા બોલનારાઓનાં વિચારો સાથે પોતાનું એકમળતાપણું જણાવ્યું અને દરખાસ્ત પસાર થઈ હતી.

સાર આદ શેરીફ અને સરનશીનનો ઉપકાર માનવામાં આવી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

એ પછી કેટલીક મુદ્દે એટલે તા૦ ૧૯ મી જુન ૧૮૯૪ ને દિને સો. શા. બંગાળી મેમોરીયલ ફંડને લગતી કમીટીની એક મીટીંગ બાઈ બી. શા. બંગાળી સ્કૂલનાં દિવાનખાનાંમાં મળતાં તેમની યાદગીરીનાં ફંડમાં રૂ. ૫૧,૦૦૦) થી પણ વધુ રકમ ભરાયલી જાહેર થઈ હતી. તેમાં ભાવનગર, ભરૂચ, કલકત્તા, અને છેક ચીન જેવા દૂરદુરાળ દેશ તરફનો પણ ફાળો હતો. આ મેળા કમીટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે મરહુમનું એક આખાં કદનું આરસપહાણનું બાવલું (Statue) ઉભું કરવા સારૂ ફંડ મધ્યેથી રૂ. ૨૨,૦૦૦) ની રકમ એલાહિદી કાઢવી અને બાકીનાં નાણાંની બ્યવસ્થા માટે વિચાર ચલાવવાને એક કમીટી નીમવી જે ઉપર અમલ થયો હતો.

પાછળથી આ મેમોરીયલ ફંડને લગતી કમીટીએ મુબ્બની મ્યુનીસીપલ જોઇન્ટ સ્કૂલ કમીટી સાથે પત્રવેહેવાર ચલાવી ચર્નિરોડની કન્યાશાળા (જે પ્રકરણ આઠમામાં જણાવવા મુજબ પહેલાં બાઈ જીવકારવાળી કન્યાશાળાને નામે ઓળખાતી અને સોરાબજીની મદદથી સ્થાપવામાં આવી હતી) માટે મરહુમને નામનું એક મકાન બાંધવાને રૂ. ૨૫,૦૦૦) આપવાની માગણી કરી જે ૧૮૯૮નાં અક્ટોબર માસમાં તેઓ તરફથી સ્વીકારવામાં આવી. તેની સરતો એ હતી કે તેઓએ તક મળતાં શાળા માટે એક મકાન બાંધવું અથવા ખરીદવું, પણ તે આગમ્ય આ નિશાળ “સો. શા. બંગાળી ચર્નિરોડ કન્યાશાળા” એવાં નામે તેજ વખતથી ચાલુ કરવી, જે ઉપર અમલ થયો અને ૧૯૦૩ નાં સાલની અધવચમાં એક લાયક મકાન ખરીદવામાં આવ્યું. એ ઉપરાંત બાકી વધેલી એક નાની રકમ મેમોરીયલ ફંડની કમીટી તરફથી જ. છો. ની. નિશાળ મંડળીને ભેટ થઈ હતી.

* દિલાસાપત્ર તથા ઠરાવોની નક્કલો એપેનડીક્સ બી માં આપવામાં આવી છે.

ટાઉનહૉલવાળી જાહેર સભા ઉપરાંત શેહેરનાં અનેક મંડળો કે જેની સાથે સોરાયજીને પોતાની હૈયાતીમાં સંબંધ હતો તેઓએ તેમનાં માનમાં પોતપોતાની સભાઓ ભરી દલગીરીનાં ઠરાવો પસાર કર્યા હતા. તે માહેલી થોડીક અગત્યની સભાઓની ટુંક વિગતો નીચે રજુ કરીશું.

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી અને રાહાનુમાય સભા.

આ બન્ને મંડળીઓએ તા. ૧૧ મી અને ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ ને દિને પોતપોતાનાં મેળાવડાઓમાં સોરાયજીની ઉપયોગી અને કિંમતી સેવાઓ યાદ કરી તેમનાં મરણની દલગીરી ભરેલી નોંધ લીધી હતી.

ક્રિકેટરોની સભા: તા. ૪ થી મે ૧૮૯૩ ને દિને અતરેની નાવેલ્ટી થીએટરમાં દેશી ક્રિકેટરો તથા તેમનાં કામમાં ઉલટ લેનારાઓની એક સભા આરમતનાં સંબંધમાં સોરાયજીની યાદગારી જાળવી રાખવા અર્થે શેઠ જમશેદજી ફરામજી પટેલનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ ભેગી મળી હતી. શરૂઆતમાં સભાની તેમ તરફ દિલસોજી અતાવનારાં કેટલાંક પત્રો જે મી. ૦ પટેલને મળ્યાં હતાં તે વિષે ધશારો કરી તેઓએ જણાવ્યું કે તેમાંનું મુખ્ય નામદાર ગવરનર લૉર્ડ હેરીસ તરફનું હતું, જેઓએ અંગબળનાં વધારા માટેની તેમની કાશેશોની પિછાન કરી તેઓની યાદગારી જાળવવાની જેખી હિલચાલ થાય તેમાં ભાગ લેવાની પોતાની ખુશી અતાવી હતી. ખીજાં પત્રો ઓ. મી. ૦ બોફર્ટ, મી. ૦ એસ. ટોમલીનસન વિગેરે તરફનાં હતાં. તે પછી તેઓએ મરદાનગી ભરેલી રમતગમત અને કસરતનાં સંબંધમાં મરહુમે અબવેલી ઉમદા સેવાઓની પિછાનમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું. યાદ તેમનાં મરણની દલગીરી અતાવવા તથા અંગબળની ખિલવણીનાં સંબંધમાં તેઓની યાદગારી જાળવવા સારૂ નાણાં ભેગાં કરવાનાં ઠરાવો પસાર થયા હતા.

આ સભાની તેમ અમલમાં આણવાને આશરે હૈંસી ગ્રહસ્થોની એક કમીટી નીમવાની દરખાસ્ત કરતાં મી. ૦ ધમ્પ્રાહીમ રહીમવુલ્લા (હાલનાં સર ધમ્પ્રાહીમ) એ જણાવ્યું કે એક મોહોમેદન ક્રિકેટર તરીકે એવરેજ “એટીંગ”માં પહેલા અવવા માટે અંગાળી તરફથી ધનામ મેળવવાનું તેમને માન મળ્યું હતું.

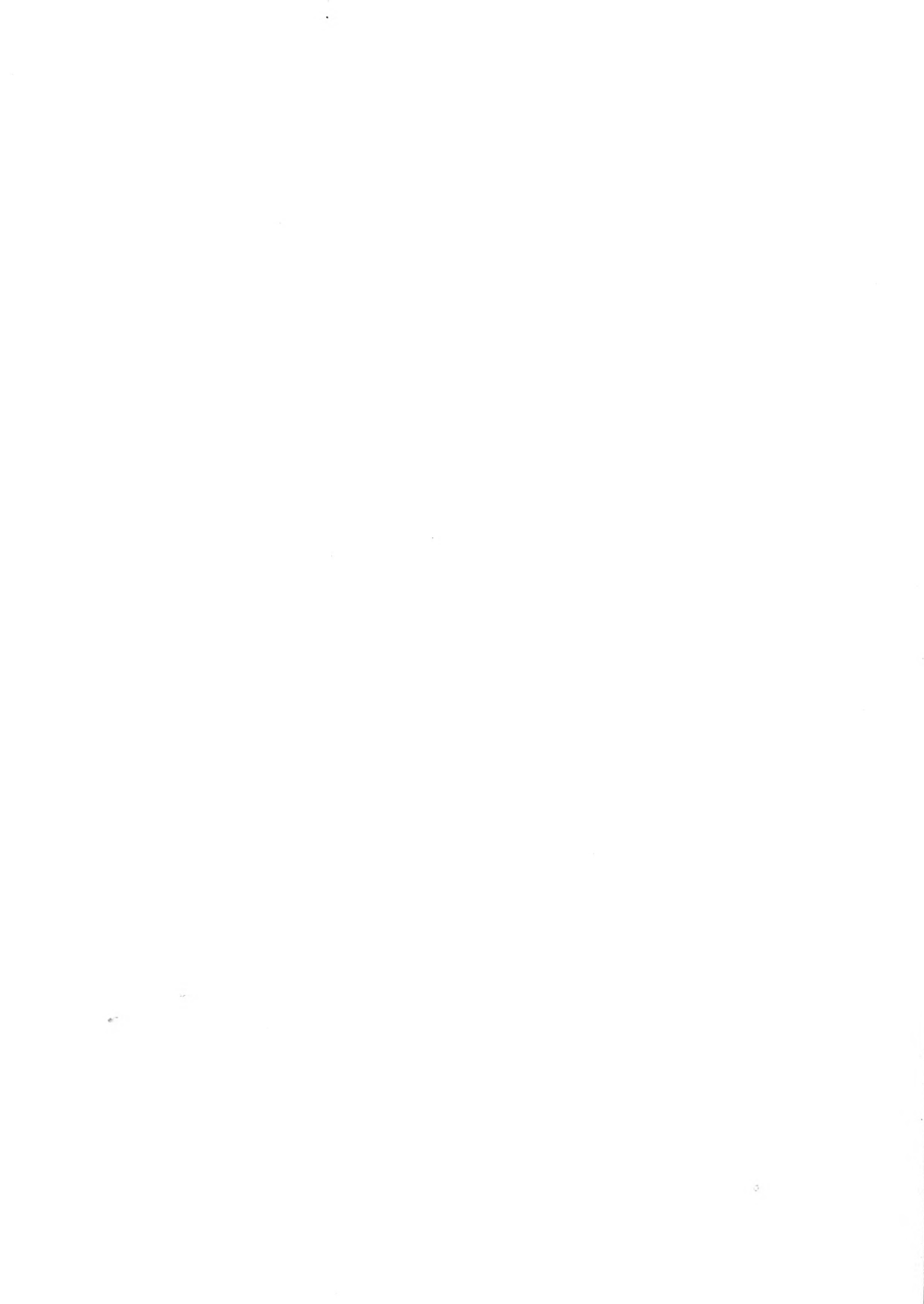
આ દરખાસ્ત એક મતે પસાર થઇ હતી.

જરથોસ્તી છાકરીઓની નિશાળ મંડળી

આ મંડળીની એક ખાસ બેઠક સોરાયજીનાં દુઃખદાયક મરણની પોતાનાં દફતરમાં નોંધ લેવાને તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ ને દિને કોટ ખાતાંની આઠ ભીખાઇજી શાપુરજી અંગાળીવાળી કન્યા-



Sorabjee Shapoorjee Bengallee Charni Road Municipal Girls' School.
ସୋରାବଜୀ ଶାପୁରଜୀ ସିଂହଲୀୟାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସ୍ଵାଧୀନୀକୃତ ଶିକ୍ଷାଳୟ



શાળાનાં દિવાનખાનાંમાં મળી હતી, જે વેળાએ મરહુમે પોતાની હાંદગીની છેલ્લી ધડી સુધી આ ખાતાંની અન્નવેલી કિમતી સેવાઓની ઉડી પિછાનમાં એક લંબાણુ અને દલગીરી ભરેલો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ નિશાળની છોડીઓને ધનામો આપવાનો મેળાવડો તા. ૮ મી મે ૧૮૯૩ ને દિને થતાં છોડીઓએ સોરાબજનાં મરણુની દલગીરીનું કવી ગોપાળજ કલ્યાણજ દેલવાડાકરે જોડેલું ખાસ ગાયન ગાઇ સંભળાવ્યું, તેમજ પ્રમુખ શેઠ ફરામજ દીનશાહજ પીટીટે પણ તેઓ માટે કાયક શબ્દો-માં વિવેચન કર્યું. આ ગાયન નિચે મુજબ છે:—

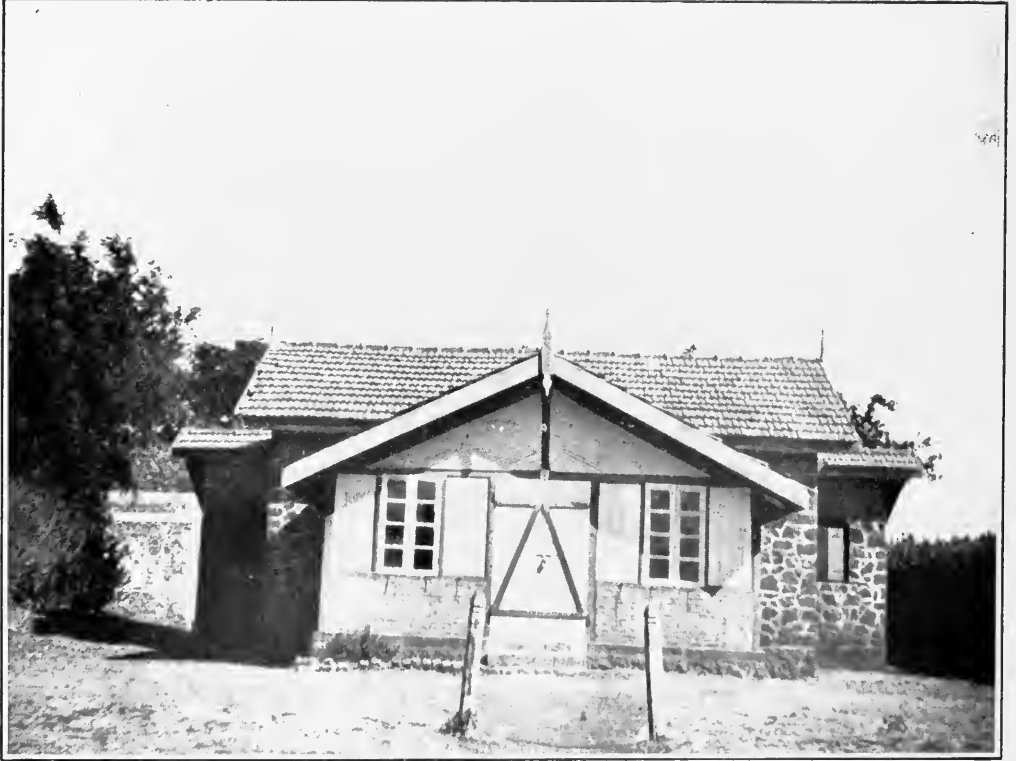
કપુત સો થકી સપુત એક જે
 અબજ ઉડગણો માહી ચંદ્ર છે;
 મુસલમીન કે યુરોપિયન યા
 હિંદુ પારસીનો તું ખેરખાહ
 મદદમાં જુદી નહી કદી ગણી,
 સકળ કામમાં એક્યતા બની;
 દુર નજર થકી તેં નિહાળીઈ
 જન ભલાં વિષે શરિર ટાળીઈ
 મરણુ પામીઓ લાં સુધી કીધું,
 તન, મન, ધને માન તેં લીધું;
 ગુણુ નહી ભૂલે તું ઉપકારીઓ,
 પુન્ય તણી કીધી તેંજ પારીઓ.
 ખચિત તું જતાં સર્વ કામનો
 સુરજ આથમ્યો ગગન વ્યોમનો;
 લહિ સુકિર્તી તું ખેહેસ્તમાં સદા
 સુખી થજે ભણે કવિઓ સર્વદા.
 અક્રશોષ ! ગયો રે બંગાલી આજ,
 પ્રભ થંભ સોરાબજ ગુમાવ્યો આજ,
 ત્ત્રિ સંસાર આર સુધારીઈ સમાજ—અક્રશોષ !
 દરદીઓના દુઃખ નિવારી
 વળી ખીજ મદદ કરી તેં સુકાજ—અક્રશોષ !

નિતી ધરમ ફેલાવવા પ્રમુખ બની,
હુન્નર ખીલાવવામાં કાળજી ગણી,
ઉધરતાં આળોકાને કૃળવણી દષ્ટ જ્ઞાન-
અંગ મજબૂતી અપાવી સાર,
કદી વિસરાશે તું—તો—
ભિખામ્હજી મેહેલમાં કાયમ તું રહી સદા,
સચવાશે કિર્તી કવિ આજ—અફશોષ !

આ નિશાળની કામિયર મંડળીએ આજ વર્ષે થયાં અમલમાં મુકેલી એક શુભ ગોઠવણથી વાંચનારાઓ વાકેફ હશે. સોરાયજીનાં મરણનાં વાર્ષિક દિવસની યાદમાં તેઓ તરફથી દરસાલ આ ખાતાંમાં કૃળવણી લેતી છોડીઓનાં માખાપ અને લાગતાંવળગતાંઓનો એક ખાનગી મેળાવડો કરવામાં આવેછે, જે વેળાએ છોકરીઓનાં અભ્યાસને લગતી જુદી જુદી ખાબતો, ગાયનો વિગેરે રજુ થવા ઉપરાંત આગલાં વરસોમાં મંડળીનાં સેક્રેટરી મરહુમ શેઠ દારાશાહ રતનજી ચીયગર સ્કૂલની સામાન્ય કૃળવણી તેમજ કિન્ડરગાર્ટનનાં સંબંધમાં જાણવાબેગ વિવેચન કરી સોરાયજીનાં ભલા યુજો સંભારતા. તે પછી પ્રમુખ શેઠ ખરશેદજી રસ્તમજી કામાજી પોતાનાં અંગત મિત્રની અંતઃકરણપૂર્વક યાદ કરતાં આ મેળાવડાઓને મરનારની નૈયતે થતી કૃળવણી સંબંધી બાજુ યા જશનની ઉપમા આપી જણાવતા કે ગુજરેલાંઓ તરફની આપણી ખરી ફરજ તેઓનાં શુભ કામો આગળ વધારવાનીજ છે કે જેથી તેઓનાં અશ્ન રહો પેલી જેહાનમાં ખુશનુદ થાય. આ પ્રમાણે ખરી લાગણીનાં શબ્દો ઓચરતાં શેઠ ખરશેદજીનું હૈડું એવું ભરાઈ આવતું કે તેઓ પોતાનાં અવાજ ઉપરનો કાબુ ખોઈ દષ્ટ માત્ર તુટેલા ગદગદિત કંઠેજ પોતાનું બોલવું આગળ ચલાવી શકતા. આ વેળા તેઓ સાચી વફાદારીનુંજ એક ઉમદા સ્વરૂપ જણાઈ કુદરતીજ આપણું દિલ પોતા તરફ ખેંચતા હતા. તેઓ બન્નેનાં મરણ બાદ પણ દર વરસે મંડળી તરફથી કૃળવાયલા ઓરવદો અને ખીજ જણીતા ગ્રહસ્થો પાસે સોરાયજીની નમુનેદાર જીંદગી ઉપર પ્રસંગને અનુસરતું વિવેચન કરાવવામાં આવેછે.

ક્રીમેસન બિરાદરો તરફનું માન

સોરાયજીનાં મરણની દલગીરી ભરેલી નોંધ લેવાને આપણાં શહેરનાં મેસન બિરાદરો લૉડજી રાષ્ટ્રીંગ સ્ટારનાં નોતરને માન આપી તા. ૬ ટૂં મે ૧૮૯૩ ને દિને પોતાનાં દિવાનખાનાંમાં બેગા મળ્યા હતા. તેમાં પારસી ઉપરાંત યુરોપિયન, હિંદુ અને મોહોમેદન બિરાદરોની પણ સારી સંખ્યા નજરે પડતી હતી.



One of the two Cottages built in Sorabjee's memory by the Women of Bombay at the Dr. Pechey Phipson Sanitarium at Nasik (1895).

સોરાબજીની યાદમાં મુંબઈનાં બાનુંઓ તરફથી નાશિક ખાતે ડૉ. પીચી ફીપ્સન
સેનિટરીયમ મધ્યે બંધાયેલા બે બંગલાઓમાંનો એક (૧૮૯૫).



આ વેળાએ પૂજ્ય ધિરાદર મીં ખ. રૂ. કામાએ તેમની ઉત્તમ હુંદગી અને ભલા ગુણોનું દાખલા દલીલો સહિત અસરકારક વિવેચન કર્યા બાદ સોરાયજીનાં મરણથી મંડળીને ગયલી ખોટની નોંધ લઇ તેઓનાં કુટુંબ ઉપર દિલાસાપત્ર મોકલવા તથા તેમની યાદગારી જાળવવાનાં ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. છેલ્લો ઠરાવ એ હતો કે લૉડજને લગતાં ધર્મ ખાતામાંથી રૂ. ૧,૦૦૦ ની રકમ મરહુમની નૈયતે જુદી કાઢી એક એન્ડાઉમેન્ટ ફંડ સ્થાપવું.

ખાતુઓની સભા—સોરાયજીની જાહેર કારકીર્દિ ઉપર નજર નાખતાં આપણાં જોવામાં આવે છે કે તેઓએ પોતાની હુંદગી મોટે ભાગે સ્ત્રી જાતીનાં ભલાં અર્થેજ અર્પણ કરી તેમનાં કાયમનાં લાભનાં અનેક કામો ફતેહમંદી સાથ જાળવી પાર ઉતાર્યાં હતાં—જેવાં કે કન્યા કુળવણી, પારસી ધારા, તથા અબળા તખીએને લગતી યોજના—જે વિષે આપણે આગળ બોલી ગયા છીએ. તેમની આ કિમતી સેવાઓની પિછાન કરવાને આપણાં શહેરનાં મરદો જોડે વળી જુદી જુદી કામનાં આગેવાન ખાતુઓ પણ અંતઃકરણની લાગણી સાથ જાહેર પક્ષાં અને પોતા તરફથી મરહુમની યાદગારીની એક જુદીજ હિલચાલ અમલમાં મેલવા માટે તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૩ ને દિને ડૉ. મીસીસ પીચી શીપસનનાં ઘરમાં તેમનાંજ પ્રમુખપણાં હેઠળ એક વગવાળી સભા મેળવી, કે જેવી ધારવા મેળે આ શહેર ખાતે પહેલીજ હોવાથી તે મરહુમનાં માનમાં બહુ વધારો કરનારી લેખી શકાશે. આ કામમાં ડૉ. મીસીસ પીચી શીપસન ઉપરાંત આઇ શીરીનઆઇ માણેકજી ખરશેજીએ પણ આગેવાન ભાગ લીધો હતો. તેઓ દરખાસ્ત લાવ્યાં કે “સોરાયજી જેવા અબળાઓનાં સાચા મિત્ર અને ભક્ત કરનારની યાદગારી મુંબઇની સ્ત્રીઓ તરફથી જાળવવા માટે એક ફંડ ઉભું કરવું, પણ તેને ટાઉન હોલવાળી જાહેર સભાનાં ફંડ સાથે મેળી નહિ નાખતાં જુદુંજ રાખવાની સંભાળ લેવી.” તે બાદ સોરાયજીનાં ભલા ગુણો સંબંધી કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું.

ખીજી દરખાસ્ત તેમનાં મરણની દલગીરીનો ઠરાવ પસાર કરી તે કુટુંબ ઉપર ઘટતાં દિલાસાપત્ર સહિત મોકલી આપવાને લગતી હતી. આ બન્ને દરખાસ્તો પસાર થયલી જોવામાં આવે છે.

મીસીસ રૂસ્તમ કે. આર. કામાની દરખાસ્ત અને બંગાળી કુટુંબનાં એક જુના અંગત મિત્ર આઇ જરઆઇ ફકીરજી પટેલનાં ટેકા સહિત આ સભાએ નીમેલી *કમીટીની મેહેનતથી એ ત્રણ મહિનામાંજ રૂ. ૪૦૦૦ ઉપરની રકમ ભરાઇ ગઇ, જેમાં લેડી હેરીસે પણ પોતાની તરફનો ફાળો આપ્યો હતો. તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે સંબંધી વિચાર ચલાવવાને ભેગી મળેલી નાણાં ભરનારાંઓની સભામાં એવો ઠરાવ થયો કે નાશક તરફ ડૉ. મીસીસ પીચી શીપસને સેનીટેરીયમો બાંધવા

* તે વેળાનાં નામદાર ગવરનરનાં ખાતું લેડી હેરીસને આ કમીટીનાં પેટ્રોનેસ થવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી અને ડૉ. મીસીસ પીચીશીપસન તેનાં પ્રમુખ નીમાયાં.

માટે જે મોટા વિસ્તારની જમીન ૧૮૯૧ નાં સાલમાં ભેટ આપી હતી તે ઉપર મરહુમની યાદગારીમાં જે અંગલાઓ બંધવા. આ બંને તૈયાર થવા બાદ ધટતી તખતીઓ સહિત સ્ત્રીઓ અને બાળકાનાં વપરાસ માટે ૧૮૯૫ માં ખુલ્લા મુકાયા હતા.

આ બંધાં મંડોની જેડે સોરાબજીની પુરાણી એલફીનસ્ટન કલબને ભુલી જવી નહિ જોઈએ કે જેનાં મેમ્બરોએ પાછળથી મરહુમની એક સુંદર ઑંધલ પેન્ટીંગ તસવીર બાણીતા ચિતારા મીં રવિવર્મા પાસે ચિતરાવી કલબનાં મકાનમાં ખુલ્લી મુકી હતી. આ તસવીર સોરાબજીનાં ચેહેરાની આબેહુબ નક્કલ છે.

વળી અતરેનાં વિકટોરીયા એન્ડ એલબર્ટ ચ્યુઝીયમનાં સત્તાવાળાઓની તેઓની તસવીર મેળવવાની ખાસ આગેશને અનુસરીને તેમનું એક ઑંધલ પેન્ટીંગ કુટુંબીઓ તરફથી ચિતરાવી કુટલાંક વરસની વાત ઉપર લાં ભેટ મોકલવામાં આવ્યું, જે એ મકાનની લાઇબ્રેરીમાં ટાંગેલું છે અને એક નાની તસવીર તેમને લગતી થોડીક વિગત સહિત એક જુદા ઝોરડામાં ખીબ બાણીતા શેહેરીઓની તસવીરો સાથ જોવામાં આવે છે.

વળી થોડીજ મુદતની વાત ઉપર એમની ફ્રેમ કરેલી એક મોટી તસવીર માસીના ઑરપીટલમાં એ તખીબની મેહેરબાની લરેલી આગેશ અનુસાર કુટુંબીઓ તરફથી ભેટ મોકલવામાં આવી, જેઓ અબળા તખીબોને લગતી થોજના મુબમિા ઉભી કરી તે પાર ઉતારવા માટે સોરાબજી તરફથી થયલી કોશિશોનાં ખાસ વખાણુનાર છે.

મુબમિ ઉપરાંત કરાંચી ખાતે પણ સોરાબજીની યાદગારી બળવવાનાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં. લાં તાં ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩ ને દિને પારસી ઇન્સ્ટીટ્યુટની નવી ઇમારતનો પાયો નાખવાની ક્રિયા થઇ ત્યારે સિંધ આર્ટ્સ કૉલેજનાં વાઇસ પ્રીન્સીપલ અને કરાંચી ઇન્સ્ટીટ્યુટનાં પિતા પ્રોફેસર બરબેરજી બમારપજી પાદશાહે તેની તવારીખ કહી સંભળાવતાં જણાવ્યું કે આ મકાનમાં મેળાવડાઓ કરવા માટે એક શોભિતો હાલ બાંધવા ત્યાંનાં બાણીતા શેહેરી મીં નવરોજજી નસરવાનજી પોહોચાજી (તે સીંધ ટાઇમ્સ તથા ગેઝેટનાં મેનેજીંગ પ્રોપ્રાયટર) એ રૂ. ૩૦૦૦ ની રકમ આપવા ઉપરાંત વળી સોરાબજીની યાદગારીમાં એક ફૂવારો ઉભો કરવાનું કામ પણ પોતાને માથે લીધું હતું. તે બાદ અંગબળની ખિલવણીને લગતી સોરાબજીની સેવાઓની પિછાનમાં તેમજુ કુટલુંક વિવેચન કર્યું, કે જેનાં સંબંધમાંજ મીં પોહોચાજી ઉપલી હિલચાલ અમલમાં મુકવા માગતા હતા.

આ ફૂવારો ૧૮૯૯ નાં સાલમાં ઉપલા ગ્રહસ્થ અને તેમનાં મિત્રો તરફથી કરાંચી પારસી ઇન્સ્ટીટ્યુટનાં બગીચામાં ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.



A fountain erected in Sorabjee's memory in the Parsee Institute Garden at Karachi (1899).

સોરાબજીની યાદમાં કરાંચી ખાતે પારસી ઈન્સ્ટીટ્યુટનાં બગીચામાં ઉભો કરવામાં આવેલો કુવારો (૧૮૯૯).



સોરાબજીનાં માનમાં મળેલી જુદી જુદી સભાઓ ઉપરાંત તેમનાં પહેલાં વરસની બાજનું જશન સંખ્યાબંધ મિત્રોની ખાહેશને અનુસરીને તા. ૩ ૭ એપ્રિલ ૧૮૯૪ ને દિને સાંજે શેઠા ખરશેદજી રસ્તમજી કામા, દારાશાહ રતનજી ચીચગર, અમનજી બેહેરામજી પટેલ, જમશેદજી ખરશેદજી કામા વિગેરેની આગેવાની હેઠળ દાદીશેઠનાં આતશબેહેરામમાં કરવામાં આવ્યું હતું, જે વેળાએ આસરે સો જરથોરતીઓ ભેગા મળ્યા હતા.

આફરગાનની ક્રિયા દસ્તુરજી પેશોતનજી બેહેરામજી સંબંધિત એકટલાક જાણીતા એરવદોની સાથે મળી કાઢી હતી. તે પછી શેઠ ખ. રૂ. કામાએ બેહેસ્તીની ફરોક્ષી ગુજરાતીમાં બહુ મરનારની લાગણી ભરી યાદ કરતાં ફરોહરોને લગતી ગંભીર બાબતની સમજણ આપી હતી; તેમજ એરવદ જીવનજી (હાલમાં શમ્સઉલઅલ્લામમાં ડૉ. સર જીવનજી જમશેદજી મોદી સી. આઇ. ઇ.) એ ફરવરદીન યસ્તમાંનાં ગુજરેલાંઓની યાદને લગતા ફકરાઓ ખુલ્લું અવાજે બહુ જઈ તેનો તરજુમો ગુજરાતી બેતોમાં ગાઇ સંભળાવ્યો હતો. યાદ રાતનું ખાણું લઈ મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

અતરે આપણે ટાઉન હોલવાળી જાહેર હિલચાલને લગતી બાબત ઉપર પાછા આવીએ. સોરાબજીની યાદગારીનાં ફૂડ મધ્યેથી તેઓનું એક આખાં કદનું *આવલું રૂ. ૨૨,૦૦૦) ને ખરચે બનાવી મંગાવવાનો ઠરાવ થયો હતો તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. એ કામ વિલાયતનાં પંકાયલા ઉસ્તાદ કારીગર મી. થૉક (તે પાછળથી સર થૉમસ થૉક Sir Thomas Broch R. A., જેઓએ લંડન મધ્યે વિક્ટોરીયા મેમોરીયલનું નાદર બાંધકામ ઉભું કરી વિખ્યાતિ મેળવી હતી) ને સોંપવામાં આવ્યું, જેઓએ તેમનું એક અચ્છું આવલું કાતરી ૧૮૯૯નાં સાલમાં મુંબઈ રવાના કર્યું. તે આગમ્ય હુજરનાં નાદર નમુના તરીકે તે થોડીક મુદત લોકોને જોવા માટે લંડનની રૉયલ એકેડેમીમાં ખુલ્લું મુકાયું હતું. આવલું અતરે આવી પુગતાં તે કાટનાં બેન્ડસ્ટેન્ડની નજદીક સેક્રેટરીયટની સામેનાં એવલનાં મેદાનનાં ખુણાંમાં ગોઠવવામાં આવ્યું. † તેની નજદીક મી. જસ્ટીસ મહાદેવ ગોવીંદ રાનાડે અને નામદાર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનાં આવલાં આવેલાં છે.

* આ આવલાં માટે લાયક કોવરનારની પસંદગી કરી તેને લગતી સંધી ગોઠવણ હાર પાડવાનું કામ મેમોરીયલ કમીટીની પરવાનગીથી સોરાબજીનાં જમાઈ મરહુમ શેઠ જાંગીરજી ડોસાભાઈ ફરામજી કરાઈ. આઈ. એસ. ઓએ માથે લઈ ફતેહમંદી સાથે પાર ઉતાર્યું હતું જેની યોગ્ય પિછાન અમેા કરીએ છીએ.

† આ મુદર જગ્યા સોરાબજીનાં વહેવાઈ શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાઈ સી. એસ. આઈની મેહેનત અને લાગવમથીજ મળી હતી એમ અતરે ઉપકારની લાગણી સાથે જણાવવું જોઈએ.

* સોરાબજીનું આવહું ખુલ્લું મેલવાની ક્રિયા.

આ આવહું ખુલ્લું મેલવાની ક્રિયા તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૦ ની સાંજે મુંબાઇનાં નામદાર ગવરનર લૉર્ડ સેંડહર્સ્ટે કરી હતી, જે વેળાએ ખાસ ઉભા કરેલા સુંદર શામીયાનાંમાં એક વગવાળો મેળાવડો ભેગો થયો હતો.

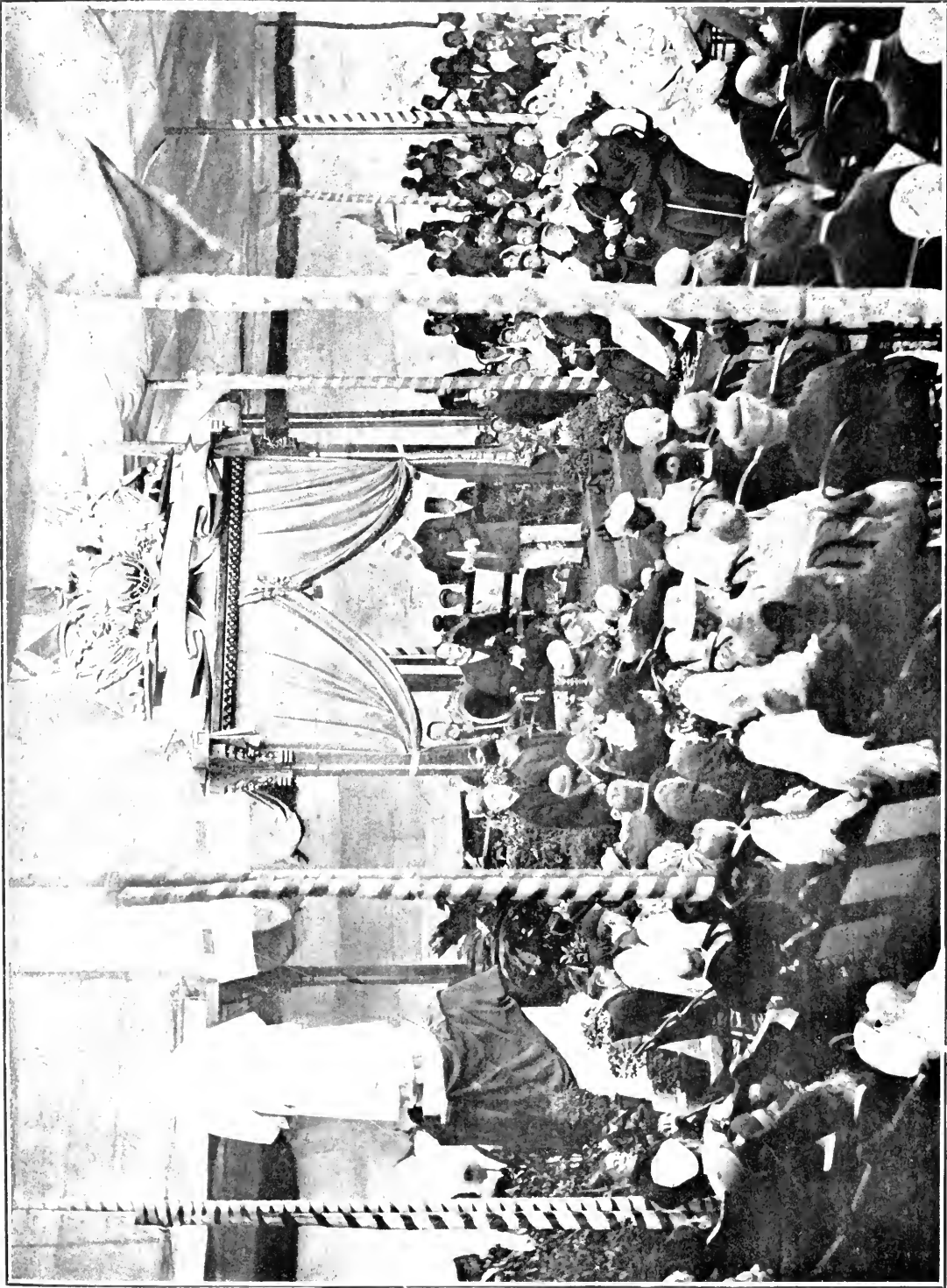
શરૂઆતમાં ખા. બ. દારાશાહ રતનજી ચીચગરે નામદાર ગવરનરને આવહું ખુલ્લું મેલવાની અરજ કરતાં મરહુમે જાહેર જાહેર જાહેર જાહેર અનેક દિશાએ બજાવેલી કિમતી સેવાઓની ભારે વખાણ કરી હતી.

ત્યારબાદ નામદાર ગવરનર લૉર્ડ સેંડહર્સ્ટે એક સુભાષિત ભાષણ મારફતે સોરાબજીએ બંધાવેલી કન્યાશાળા તેમજ તેઓની ખીજ અનેક જાહેર સેવાઓ વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે મરહુમ એક એવા નર હતા કે તેમનાં કરતાં મુંબાઇનાં કોઇ પણ શહેરોને તેઓ વધુ માનને લાયક ગણી શકે નહિ. તેઓ જે કોઇપણ બાબતમાં પોતાનાં સ્વદેશીઓને આડે માર્ગે ગયલા જોતા તો હિંમતથી પોતાનો વિચાર બહાર પાડી તેમને ખરે રસ્તે દોરવતા. તેઓ ખરેજ સ્વચ્છ અને ઉમદા તેમ ધરાવનાર ગ્રહસ્થ હતા, જેઓ જાતી ઉંચા ગુણો અને ખીજાંઓનાં લલાં માટેની સેવાઓથી પ્રખ્યાત થઇ ગયાછે વિગેરે.

આ ભાષણ પુરું થતાં તાળીઓનાં અવાજ તેમજ બેન્ડનાં “Should old acquaintance be forgotten”નાં સરોદો વચ્ચે નામદાર ગવરનરે આવહાં આસપાસનો પડદો ખેંચી તે ખુલ્લું મુક્યું હતું.

નામદાર ગવરનરનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાની દરખાસ્ત કરતાં ઓ. મી. ચંદાવરકર (તે પછીનાં સર નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર, તે મુંબઈની હાઇકોર્ટનાં જડજ અને ત્યાર બાદ અતરેની લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલનાં પ્રમુખ) બોલ્યા કે તેઓ નામદારે જોકે ધણાંક મેળાવડાઓનાં પ્રમુખસ્થાન લીધાં હતાં, તોયે તે સઘળાંઓની સરખામણીમાં આ છેલ્લો તેમનાં મત મુજબ ગમે એવો નમ્ર તોયે સર્વથી પવિત્ર કામ બજાવવા માટેનો હતો; પવિત્ર એટલા માટે કે જે ગ્રહસ્થનું પૂતળું મતરે ખુલ્લું મુકાયું છે તેઓએ લલી અને ધૃશ્વરી જાહેર ગુજારી હતી, જે દરમ્યાન તેઓની તેમ “મેહેનત અને વિશ્વાસ”નાંજ કાનુન ઉપર રચાયેલી જોવામાં આવતી. તેઓ કદી પણ લોકપ્રિયતા

* તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૦ નાં ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરથી આ ક્રિયાની અગતજોગી વિગત અતરે આપી સંપૂર્ણ હેવાલ ઇંગ્લેન્ડમાં પાછળ ઉતારી લીધાં છે. (જુવો એપેન્ડિક્સ ખી.)



The Ceremony of unveiling the Statue of Sorabjee Bengallee by H. E. Lord Sandhurst, the Governor of Bombay. (Bombay, 16th January 1900.)
सुंधर्षना नामदार गवर्नर वॉर्ड से-सलस्टेट सोराभल अंगणनीं आवलुं अल्लुं भेसवानी करेली किये। (सुंभर, वी. १६मी जन्युअरी १९००.)





Marble Statue of Sorabjee Shapoorjee Bengallee. (Front-face.)

सौराजल शापुरल अंगलीनु आरसपहालुनु आवलु. (आगली आनुनो हेभाव)

મેળવવાની હોંસ રાખતા નહિ, પણ સામી તેજ તેઓ પાછળ દોડી આવે એવું કરતા. આ કારણો-
સર તેમની હુંદગીને આપણાં જીવ અને આત્મા સમાન ગણી તેની રૂડી અસરો વડે ભલાં કામો બજા-
વવા માટેનો ઉત્સાહ નિલ્ય અંતરમાં બગૃત રાખવો જોઈએ.

ઓ. મી. ચંદાવરકરની દરખાસ્ત માટે નામદાર ગવરનરે તેમનો ઉપકાર માનતાં સોરાબજીની
છુપી સખાવતો વિષે પણ ધશારો કર્યો હતો. આદ મેળાવડો વિસર્જન થતાં શેઠ દારાશાહ રતનજી
ચીચગરે નામદાર ગવરનર સાથ સોરાબજીનાં બેટાબેટીઓની ઓળખાણ કરાવી હતી.

સોરાબજીનાં આ આવલાંનું બારીક વર્ણન તા. ૧૭ મી બન્યુઆરી ૧૯૦૦ નાં “જામે-જ મશોદ”
માં આપેલું જોવામાં આવે છે, જે આપણે નિચે ઉતારી લખ્યું:-

“આ આવલાંમાં શેઠ શોરાબજી અંગાલીને ઉભા રાખવામાં આવ્યા છે. તેવણે જામે પીછાડી
પેહેર્યો છે, જે ઉપર યુનીવરસીટીના “ફેલો”નો ઝબો ઓલવેલો છે. આ ઝબાની જમણી બાજુની
દ્વારનો એક ભાગ તેવણે જમણે હાથે પકડ્યો છે, જે તેવણે છાતી નજદીક વાળેલો રાખ્યો છે.
ઝબો હાથ ઝુલતો છે, જેમાં કાગલ્યાં પકડેલાં છે. તેવણનાં મોહેડાંને ઝબી બાજુએ સેહેજ વલણ
આપી છે. ચેહેરો એ મરનાર શેઠની આબેહુબ નકલ છે. તેવણને બહુ દમામથી ત્રણ પગથીની ઉપર
ગોઠવેલા ઉંચા સ્થંભ ઉપર ઉભા રાખવામાં આવ્યા છે. આવલું સંગેમરમરનું છે.”

તે ઉપરનો સુંદર લેખ નિચે મુજબ છે:-

TRIBUTE OF THE INHABITANTS OF BOMBAY
TO

THEIR ESTEEMED FELLOW CITIZEN

SORABJEE SHAPURJEE BENGALLEE C. I. E.

A MAN DISTINGUISHED BY HIS PUBLIC AND PRIVATE VIRTUES

BY HIS ARDENT AND DISINTERESTED BENEVOLENCE

BY HIS UNOSTENTATIOUS AND UNIVERSAL PHILANTHROPY

BY HIS FEARLESS INDEPENDENCE AND UPRIGHTNESS

BY HIS LOVE OF LIBERTY AND REFORM

BY HIS ZEAL FOR POPULAR PROGRESS

UNIVERSALLY ESTEEMED BY ALL CLASSES AND CREEDS

BORN 15TH FEBRUARY 1831-DIED 3RD APRIL 1893.

સોરાબજીનું આવકું જે ઠેકાણે ગોઠવાયું છે તેની સામેનું મેદાન દરરોજ સાંજે પોતાનાં છોકર-
ઓને લઈ ફરવા આવવાનું તેમનું માનિતું સ્થળ હતું. આવી એક જગ્યાની પસંદગીનાં સંબંધમાં
તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરીનું “રાસ્ત ગોફતાર” જે કાંઈ કહ્યું છે તે અતરે ઉતારી લેવાબ્લેગ છે.

“અહીં સ્ત્રિપુરોના સુખી કુટુંબપરીવાર દર સાંજે એકઠાં મળીને સંસાર સુખ ભોગવે છે તે
મરહૂમ શેઠ શોરાબજી જે સંસારસુધારક હતા અને અગત્ય કરીને સ્ત્રિઓને પુરોનાની મીજલસમાં
આમેજ કરવાના આગેવાન હિમાયતી હતા તેવણુ યરાયર તેજ જગ્યા ઉપર પોતાના હિમાયત કરેલા
સુધારાઓને યરા પડતા જોવાને જણે જાવેદાન જીવતા ઉભા હોય તેમ તેવણુનું આવકું યરાયર
એજ સ્થળે ખીરાજમાન થયું છે.”

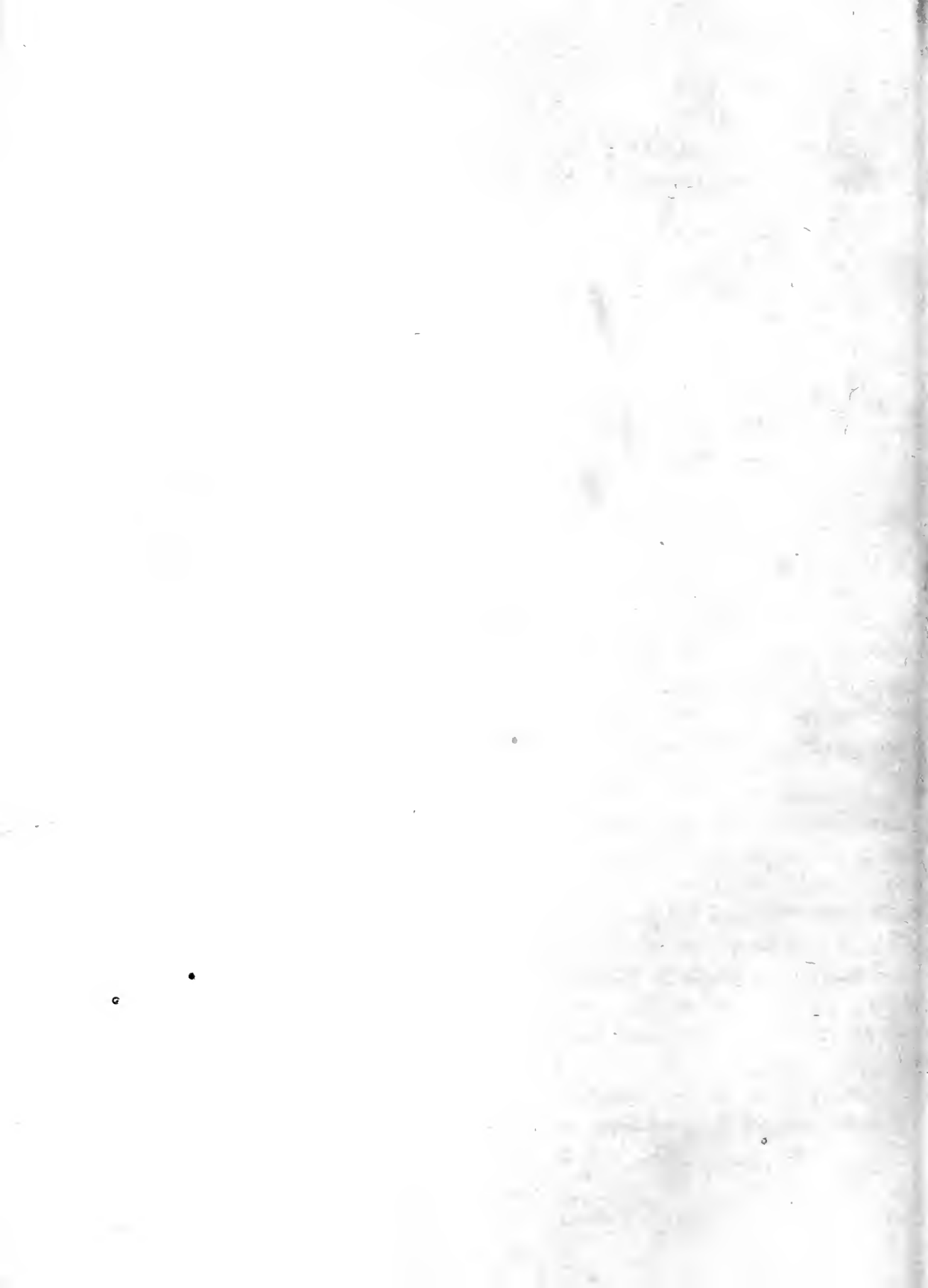


Pages 1 to 136 Printed at the Gujarati News Printing Press, Bake House Lane,
Fort Bombay by Manilal I. Desai and Pages 137 to 306 Printed at the
Gujarati Printing Press, Elphinstone Circle, Fort Bombay
by Natverlal I. Desai.

APPENDIX A.

Sorabji's Letters, etc., on Public Matters.

સોરાબજીનાં જાહેર બાબતો વિષેનાં પત્રો, ઇત્યાદી.



Letter to H. E. Sir H. B. E. Frere, K.C.B., K.C.S.I., Governor of Bombay, about the old Bank of Bombay.

જીની મુખર્થ બેન્કનાં સંબંધમાં મુખર્થનાં નામદાર ગવરનર સર બાર્ડલ
ક્રીઅર ઉપર લખેલો પત્ર.

BOMBAY, 3rd July 1866.

To

HIS EXCELLENCY

SIR H. B. E. FRERE, K.C.B., K.C.S.I.,

GOVERNOR AND PRESIDENT IN COUNCIL,

BOMBAY.

SIR,

I do myself the honour to submit to your Excellency the following remarks on the working of the Bank of Bombay under its New Charter. I would explain that for fourteen years of my life I was employed in some of the local banks, and though my connexion with that kind of business has long ceased, I have always retained a lively interest in the banking affairs of this island.

This letter would have been written long ago, had I not been apprehensive that it would be considered presumptuous in a private unofficial person to intrude his opinions on your Excellency, but the position of the Bank of Bombay has now become so undignified, so unworthy of the Government Bank of the place, and it seems likely to become so much worse, that I have been led to dismiss my personal reluctance, and to come forward to discharge, what I believe to be my duty as a member of the commercial community, by laying before your Excellency to the best of my judgment the causes which have brought the Bank of Bombay into its present state, and the remedies which ought now to be applied in order to make the Bank again worthy of its rank as a Government Institution and of the confidence and support of the public.

It seems clear that the origin of the Bank's misfortunes dates from the removal of the Charter in July 1863, when the Bank was "re-incorporated and re-constructed" by Act X of that year. That Act was undoubtedly the offspring of the commercial prosperity of the times, but it betrayed a fatal disregard for some of the most fundamental maxims that should be borne in mind in a Bank, occupying the position of the Bank of Bombay.

The Old Charter of the Bank of Bombay (repealed by the Act of 1863) was framed upon safe principles, which ought to have been, but unfortunately were not, adhered to, in the New Charter. The restrictions on advances, the rules as to the securities to be accepted for loans, and several other precautionary provisions introduced into the Old Charter were amply justified by the history of banking upto that time, and have been still more emphatically sanctioned by recent experience. The New Charter ignores these sound banking rules at almost every place where it differs from the old, and I hope to be able to show to your Excellency that the recovery of the Bank's lost position and even its future safety can only be insured by the revocation of the New Charter, and the re-imposition of those very restrictions which the preamble of the Act pronounces to be "inconvenient," "imperfect," or "unnecessary."

When the Court of Directors of the late East India Company were asked to sanction the establishment of the Bank of Bombay, they stipulated that the Bank should be established upon the same principles in every respect as those of the Bank of Bengal, then recently re-incorporated under Act VII of 1839. This was agreed to by the proprietors, and the first Charter of the Bank of Bombay (Act III of 1840) was almost an exact reproduction of the Charter of the Bank of Bengal. In 1862, when the Government Treasury was made over to the Bank of Bengal, a New Charter containing the necessary modifications was granted by Act IV of 1862. This New Charter omitted many of the excellent safeguards provided in the old, but in this respect our own Bank of Bombay,

which obtained a New Charter under similar circumstances, went considerably beyond its sister of the other Presidency. It is to the comparative laxity of the Bombay Bank's New Charter that we owe its present decline.

To substantiate this assertion, I transcribe below the sections of the Old Charter of the Bank of Bombay, which contain the wholesome restrictions to which I have adverted, together with the corresponding sections of the New Charter, in which these salutary checks are wanting.

OLD CHARTER.

BUSINESS OF THE BANK OF BOMBAY.

Section—

XXV.—The said Bank of Bombay shall not be engaged in any kind of business, except the kinds of business, hereafter specified, that is to say—

1st—The discounting of negotiable Securities.

2nd—The keeping of cash accounts, including the realization of dividends and interest on Government Securities to the credit of constituents of the Bank.

3rd—Buying and selling of Bills of Exchange payable in India.

4th—The lending of money on short loans.

5th—The buying and selling of Bullion.

6th—The receiving of deposits.

7th—The issuing and circulating of Cash-Notes and Bank Post Bills.

8th—The selling of property or securities deposited in the Bank as security for loans and not redeemed, or of property or securities recovered by the Bank in satisfaction of debts and claims.

Restrictive clauses intended for the better and safer transaction of business.

Section—

XXVI—The Directors of the said Bank shall discount no negotiable security, and make no loan, unless the amount of cash in possession of the said Bank, and

immediately available, shall be equal to at least one-fourth of all the claims against the said Bank outstanding for the time being and payable on demand.

XXVII—The Directors of the said Bank of Bombay shall not discount any negotiable securities which shall have a longer period to run than three months, or lend any money for a longer period than three months, and that they shall make no loan or advance on any Bank Share or Certificate of Shares, nor on mortgage, or in any other manner on the security of any lands, houses, or immovable property, nor on any negotiable security of any individual or partnership firm, which shall not carry on it the several responsibilities of at least two persons or firms unconnected with each other in general partnership, nor be in advance at one and the same time to any individual, or partnership firm, either by way of discount, loan, or in any other manner,—saving by loans upon the deposit of Government Securities, or goods not perishable as hereinafter mentioned,—beyond the amount of three lakhs of Company's rupees; provided always, that the advances upon Bills of Exchange accepted by the Government or upon other Government obligations shall not be considered as an advance within the meaning of this restriction.

XXVIII—The Directors of the said Bank shall make no loan other than such loans as are described in the Clause next preceding, except on deposit of Public Securities to the full amount of the loan, and which Public Securities shall be so endorsed or transferred as to put them at the absolute disposal of the said Bank of Bombay; or on deposit of goods not of a perishable nature, and of estimated value exceeding the amount of the loan by at least one-fourth.

XXIX—The said Bank shall not be at any time in advance to the Government more than seven lakhs and a half of Company's Rupees, provided always that the holding of Government Securities, or of Bills of Exchange drawn upon the Government, or of other Government acceptances or obligations derived to the said Bank from individuals and not overdue, or subscribed and paid for by the Bank, shall not be construed as being in advance to the Government within the meaning of this Clause.

XXX—The Directors of the said Bank of Bombay shall not suffer any person or persons, or body corporate, keeping cash with the said Bank of Bombay, to overdraw his, her, or their account.

With these provisions I contrast the corresponding clauses in the NEW CHARTER.

NEW CHARTER.

BUSINESS OF THE BANK OF BOMBAY.

XXXII—The said Bank of Bombay as re-incorporated and re-constituted under this Act may, and is hereby authorized and empowered to carry on and transact the business hereinafter specified, but shall not engage in or carry on or transact any other adventure, trade, or business than such particular kinds of business, that is to say :—

- 1st.—The advancing and lending money on Government Securities, or on the security of shares in any of the incorporated Indian Railways or other public companies in India.*
- 2nd.—The discounting, buying, and selling of Bills of Exchange and other negotiable securities payable in India, provided that the Directors of the Bank of Bombay shall have power to open drawing accounts with the Banks of Bengal and Madras, and to make from time to time, with or without collateral security, such temporary advances to either of these Corporations as to the said Directors shall appear to be expedient.
- 3rd.—The making of investments of the moneys of the said Bank in Government Securities, and from time to time altering, converting, and transposing such investments for others of a like nature.
- 4th.—The making, issuing, and circulating of Bank Post Bills and Letters of Credit made payable in India to order or otherwise than to the bearer on demand.†
- 5th.—The buying and selling of gold or silver bullion.
- 6th.—The receiving of deposits, keeping cash accounts, and granting cash credits.
- 7th.—The granting of loans and making advances upon any goods, wares, merchandise, or other property or securities of the description above-mentioned which, or the documents of title to which, shall be deposited with or assigned to the said Bank as security for such loans and

* The New Charter of the Bank of Bengal prohibits the lending of money on the security of any shares, except "Shares in Railways, the interest whereon shall have been guaranteed by Government."

† The issuing of Letters of Credit of the above nature is not allowed by the Charter of the Bank of Bengal.

advances, and the selling and realization of the proceeds of sale of any such goods, wares, merchandise, or other property or securities, which, or the documents of title to which have been so deposited or assigned, or which shall be held by the said Bank, and over which the said Bank shall be entitled to any lien or charge in respect of any such loan or advance, or any debt or claim of the said Bank, and which said goods, wares, merchandise, property, security, or documents of title, so as aforesaid deposited with, assigned to or held by the said Bank, shall not in due time in accordance with the terms and conditions (if any) of such deposit or assignment, have been redeemed.

8th.—The acting as agents either for commission or profit or otherwise in the transaction of the following kinds of business :—The taking charge of any Government or other Securities or Shares in any Railway, Bank, or Joint Stock Company. The receiving of the interest or dividends on any such securities or shares. The investment of any money deposited in the said Bank of Bombay in any of the said securities or shares. To sell or transfer any such securities or shares deposited with the said Bank, or to receive any principal money that may be payable thereon. To invest the principal and interest and dividends so received or the proceeds of such sale as last aforesaid in any such securities or shares, or, according to the instruction of their constituents, to hold or pay such principal, interest, dividends or proceeds, or at the risk of such constituents to remit the same by public or private bills either payable in India, or in Great Britain or Ireland, and to do all acts necessary or proper for the purpose of effecting such remittances, provided that if any such remittance be made in a bill of the said Bank, such bill shall be payable in India ; and provided also that notwithstanding anything hereinbefore contained, it shall be lawful for the said Bank, if authorized so to do by the Governor in Council of Bombay, to draw Bills of Exchange and grant Letters of Credit payable out of India for the use of their constituents in the Agency Department for the remittance of funds realized by them acting as agents in the manner aforesaid, and to buy Bills of Exchange payable out of India for the purpose of meeting such Bills or Letters of Credit.

Restrictive Clause intended for the better and safer transaction of business.

Section.—

XXXIV.—The Directors of the said Bank, as re-incorporated and re-constituted under this Act, shall make no loan or advance of money or securities for money to any person or persons on the security of any shares or share or certificate of shares or a share in the capital stock of the Bank of Bombay ; nor shall they make any loan or advance on the mortgage, or in any other manner on the security of any lands, houses, or other immovable property, or on the title deeds relating thereto.

The results of the laxer system sanctioned by the New Charter were not at once visible. For a few months the old prudent traditions of the Bank still governed its administration, but, before long, the Bank began slowly but surely to drift towards danger through a careless administration of its loans and discounts . In a private letter addressed to W. Graham, Esq., Member of Parliament for Glasgow, dated 13th May 1864, I thus described the unhealthy nature of the business then transacted by the Bank of Bombay (and other Banks here) :—

“ A sound London banker would be thrown into fits if he saw the way in which monetary transactions are now conducted in Bombay. Money is advanced to men of the most flimsy character ; in fact they are able to raise money on mere paper, and are led into large transactions beyond their proper means*. The state of affairs is altogether in an unhealthy position. This will go on as long as the trade both in imports and exports (particularly the latter) is prosperous, but when losses are made, the ruin must be widespread.”

Later in the year symptoms were not wanting to show that the fraction of the enormous profits on the cotton trade which had fallen to the share of the merchants, traders, and other residents of Bombay, was being spent unproductively, either in speculative enterprises or in increased expenditure on personal luxury, the real amount of such

* “ When people are dealing with real capital they are more likely to investigate closely the nature of the operation for which they are to advance it, but if they have the power of creating it at will, they are apt to be led away into wild and reckless speculation, ending in ruin and misery, which shake even legitimate credit. Real capital is limited, but when persons imagine that they can create it by merely writing promises to pay on a bit of paper, their brains are turned, and their visions dazzled by the imaginary prospect of wealth ; and they perhaps are not duly careful to remember the essential truth, that an unremunerative operation undertaken by means of this credit system is just as much loss of capital as if it had been done with real capital ” MacLeod's *Theory and Practice of Banking*, Vol. 1, pp. 51-252.

profits being ruinously over-estimated. If cotton should fall and losses fall on shippers at all equal to their former profits, they were unprepared with means to meet them. This position might have been clearly seen at the time when the approaching close of the American war was first indicated (say in October and November 1864), and heavy losses fell on the cotton shippers of Bombay. But these losses were unfelt for the moment because of the inflated state of the Share Market. Shares in Companies universally bore enormous premiums, which, though purely fictitious, were regarded as real wealth by the mass of the people, deluded, as they were, by men who knew better, and who, from their position in the community, ought to have taken a more exemplary part in such critical times. The practices then common in Bombay of sinking capital in lands and buildings, in the promotion of reckless schemes and inordinate personal expenditures, together with the heavy losses then made by the shippers of cotton, ought to have impressed upon the Directors of the Bank of Bombay the wisdom and necessity of curtailing the operations of the Bank, in order to save it in time from impending disasters. At the risk of appearing egotistical, I again extract from my private correspondence with Mr. Graham a passage from a letter, dated 28th January 1865 :—

“ After the great ease with which Bombay has sustained the late cotton panic, people in England are likely to have the opinion that Bombay is still very sound; but if ever such an idea has been entertained nothing can be more wrong. Bombay has passed well through the cotton crisis owing to its inflated state caused by the share mania. I have estimated that 29 millions sterling have been added to its reputed wealth in the shape of premiums on Joint Stock Companies' shares in course of the past twelve months. There is not a rupee of this sum which can be said to be *bona fide* premium, justified by any prosperity in the state of the concerns themselves. Time alone will show the utter rottenness of the so-called prosperity and immense wealth of Bombay.”

It required no great foresight or judgment to see at the commencement of the year 1865 that the wealth of the people of Bombay, reputedly so enormous, was unsubstantial and fast melting away.

If the Directors of the Bank of Bombay had taken timely warning, and had attempted to discourage overtrading and speculation, they would not only have set a good example to the minor local Banks, but would have averted in some measure the disasters which have since followed; but their policy tended quite in the opposite direction, and when soon afterwards the share premiums began to fall, it occurred to them to "save" Bombay, by availing themselves of the liberty given by the New Charter, and advancing money on the security of shares. This measure was duly applauded by the Press,* but to show with what feelings of disgust it was looked upon by others, I will trouble your Excellency with one more extract from my letters to Mr. W. Graham. It is dated 13th April 1865 :—

* *Vide* Bombay Gazette, 13th April 1865. The leading article is as follows, and is worth being read at this distance of time :—

"The Directors of the Bank of Bombay passed yesterday a resolution which in effect reversed the policy the Bank has adopted since the commencement of the present financial depression in Bombay. The older Banks in general have, we think, acted during the last month with an excess of timidity that has tended to bring on a crisis which threatens to ruin this city. However strongly moralists may reprobate speculation, the Banks have no right to virtually cancel the negotiable value of three-fourths of the property in Bombay by refusing to lend money on any securities except Government paper. The function of Banks is to relieve instead of aggravating the occasional distresses of a mercantile community; and if, whenever a panic is anticipated, the capitalists to whom men look for help fall into an agony of fear, lock up their money in their treasuries, close their doors, and refuse to transact any kind of business, they only show themselves quite incompetent to master the situation. Shares in Bombay have been raised by speculation to absurdly high premiums; but the Banks really create the evil which they dread, when, panic-stricken themselves, they proclaim by their conduct that all shares are absolutely worthless, and do their utmost to ruin holders of this kind of property by refusing to grant them any accommodation whatever. That speculation must decline in Bombay is not only certain but desirable; and, whatever the course of events may be, hundreds and perhaps thousands of individuals will suffer losses that they cannot hope to retrieve; but well managed Banks have it in their power to determine what shall be the limits of the evil effects of the reaction consequent on the speculative excitement of last year. Up to this time, no attempt has been made to regulate the market; and we have witnessed the anomaly of a commercial crisis at a time when the Bank of Bombay has £ 3,000,000 lying idle in its coffers; when all the old Banks have more money than they know what to do with, and when the Indo-European Telegraph affords financiers the means of obtaining from England in three weeks' time an unlimited supply of capital at 4 per cent. interest for investment in this country. The situation is bad enough, but when money is thus abundant, credit ought not to be wholly abolished. The Directors of the Bank of Bombay have seen the folly of the course hitherto pursued, and have resolved to make from to-day moderate advances in proportion to the market value, on the shares of Chartered Banks and of the principal Land Companies. On Commercial Bank shares for instance, they will give as much as 50 per cent. premium, on Back Bay, Rs. 20,000 pm., on Elphinstones, 1,000 pm., and so on. The risk incurred by the Bank is very slight, and the effect of the new policy (more especially as all the old Banks will now probably follow suit—The Bank of Bombay having set the example) will at once be seen in a restoration of that feeling of confidence among mercantile men which has lately been so rudely shaken."

“The Directors of the Bank of Bombay passed a resolution at their meeting yesterday that the Bank will in future advance money on the security of shares of Chartered Banks and Land Companies. They will advance to the extent of Rs. 20,000 premium on Back Bay shares, and 50 per cent. premium on Commercial Bank shares, and on shares of other concerns in the same proportion. That the Government Bank of the place, through which the entire monetary transactions of the Presidency are carried on, should come forward to assist speculation, or more correctly speaking gambling, and undertake business, the nature of which is opposed to the principles of sound banking,* is a proof of the extent to which commercial demoralization has taken place in Bombay.”

We all know the fruits of this unfortunate administration of the Bank. Not only is the bulk of its capital of 2 crores and 9 lakhs locked up in what bankers style “dead loans”,† but its shares in two years have become depreciated from 135 per cent. premium to 30 per cent. discount at which they stand to-day, and the shareholders, many of whom are retired men and widows in this country and in Europe, to whom the half-yearly dividends were the only means of support, are likely to be without them until some revolution is caused in the management of the Bank.

It is undeniable that the Bank has lost the high prestige which it once possessed. Within the past few weeks it has been forced to invoke the aid of Government, and it has even been said to have been at the

* “Strictly speaking, a perfect banking security should combine ultimate safety, a certainty of payment on a specified and not distant day, a capability of being converted into money in case of unexpected emergency, and a freedom from liability of depreciation”—The Right Hon’ble James Wilson on Capital, Currency and Banking.

† “A London Banker is always anxious to avoid dead loans. Without great caution on the part of the Banker short loans are very apt to become dead loans. Dead loans are sometimes produced by lending money to parties to buy shares in public companies. There was too much business of this kind transacted by Bankers a few years ago. The party did not at first, perchance, apply to the Banker to enable him to purchase the shares; but the calls were heavy, and his ready money was gone; he felt assured, however, that in a short time he should be able to sell his shares at a high profit; he persuaded his banker to pay the calls, taking the shares as security. Other calls were made, which the Banker had to pay. The market fell; and the shares if sold would not pay the banker’s advances. The sale, too, would have caused an enormous loss to the customer. The advances became a dead loan”—Gilbart’s Practical Treatise on Banking, Vol. 1, pp. 35-36.

mercy of one or two of the other local Banks, who are its largest depositors. The last published statement of its position (23rd June) shows that deducting the sum of 40 lakhs of rupees which Government permit the Bank to use, the balance of cash and currency notes at Head Office is only 22 lakhs, against liabilities, chiefly payable at call, of no less than 184 lakhs. It is the use of the Government 40 lakhs which alone at this moment keeps the Bank's doors open. Can it be wondered then that the large sums which have been withdrawn lately from inferior banks by Native depositors have not found their way into the coffers of the Bank of Bombay? Is it fair to blame men who in order to be sure of having the use of their funds when required, forfeit the advantages of a banking account, and revert to the crude old method of keeping their money in their own houses? I cannot sufficiently say how fortunate it is at the present time that the note circulation of the Bank of Bombay has been stopped and Government currency notes substituted. But for this fact, a run upon the Bank, by persons wishing to convert notes into coin, would have been certain; such a run would have been fatal to the existence of the Bank, and likewise calamitous in its effect on the people and the commercial future of the country.

The "dead loans" of the Bank have not only greatly crippled the power and resources which it ought to possess as the chief Bank of the place, but they have also made it the virtual owner of a very large number of shares of Banks, Land Companies, etc., transferred into the names of the Bank's officers, and on which further calls may at any time be made, thus incurring liabilities which were certainly never contemplated by the framers of the New Charter.

I have thus particularly described the ill results which during the last two years have attended the working of the Bank, in order to show that most of these disasters would not have been suffered had the Bank continued to work under its first and excellent Charter. Under that Charter, the Bank could not have adopted the practice of lending money on shares, which more than anything else, has been the cause of its

misfortunes. Nor could it have lent money on the simple promissory note of a single individual or firm, but would have required for such class of paper "the several responsibilities of at least two persons or firms unconnected with each other in general partnership". Nor could the Bank, working under the Old Charter, have been in advance at one and the same time to any individual or partnership firm beyond the sum of three lakhs of rupees (except on Government Securities or non-perishable goods). If this limit for lending money had been retained, we should not have heard of the disgraceful case of a party (possessing "excellent credit") obtaining a discount from the Bank of 9 lakhs of rupees, and for which he lodged share certificates as collateral security, the value of which at present would not cover six months' interest on the amount advanced. Nor should we have heard of loans of 5 and 10 lakhs to men whose whole property consisted in shares standing at enormously inflated premiums. Moreover, the vile system of allowing deposit accounts to be overdrawn, which, I am told, still prevails to a considerable extent in the Bank, and which probably has converted some of the short loans of the Bank into dead ones, would not have been permitted by the Old Charter. The mistake of omitting these wise safeguards from the New Charter is now proved to our cost.

I have now to mention one other cause of the mal-administration of the Bank of Bombay which is independent of the changes in the Charter. The scandalous practice has prevailed for some years past in Bombay, of Bank officials speculating in shares and otherwise trading on their own account through the instrumentality of, and sometimes in partnership with, needy customers or brokers of the Bank. I remember the time when a Bank official speculating in shares or taking an interest in a consignment of produce, would have been punished with instant dismissal; and I believe that, until the last few years, the officers of the Bank of Bombay were as pure and blameless in this respect as the officers of a well-regulated Bank in England. When Bank officers look to other sources of profit than the ample salaries allowed to them, they are naturally led to ally themselves with the speculators of the day,

and to enter into dangerous operations on joint account with them, and even, not unfrequently, to advance the shareholders' money for the purpose of keeping up their own favourite bubbles.

I have now, truly as I believe, described the present position of the Bank of Bombay, and the causes which have led to it, and I respectfully submit for the consideration of your Excellency's Government that the time is come when remedial measures are absolutely required in order to make it again worthy of its position as a Government Bank, and deserving of the confidence and support of the public. In selecting these measures, I beseech that no mere palliatives may be thought of*. Any inquiry which may be made on this subject through the instrumentality of independent persons, will, I am convinced, result in a recommendation to wind up the present concern, and start another Bank of Bombay in its place. Holding this conviction, I would suggest that the New Bank should have the same number of shares (20,900) as the old ; each present shareholder to be entitled to an allotment of as many shares in the new Bank as he held in the old one ; the capital of the new Bank to consist of whatever amount can be saved from the old concern. I would not, however, recommend that the new Bank should commence business until the old Bank, after providing for all its debts, hands to the new Bank at least one-fourth of its capital, say 250 Rupees per share, or 52½ lakhs in all ; nor should it establish branches in the interior unless the realized capital amounts to double that sum. The new Bank thus starting clear of all difficulties, and working under a most stringent Charter (based on the Charter of 1840, and in addition providing for the criminal punishment of officers found speculating or trading) would command general confidence, and (as some compensation to shareholders for their losses) would probably attract a large amount of good and healthy business from the other local banks which have failed or lost their credit. This plan would also secure to the shareholders their

* " We have no faith whatever in temporary palliatives ; they may give momentary ease, but they invariably prolong, and often aggravate the evil."—The Right Hon'ble James Wilson on the Crisis of 1847.

(320)

half-yearly dividends, reduced no doubt in amount, but which would undoubtedly be considered an immense boon by many, who, for many years, have been accustomed to rely upon them as a regular source of income.

I have the honour to be,

Sir,

Your Excellency's most obedient and
humble servant,

SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE.

(૩૨૧)

Letter to Mr. Andrew R. Scoble regarding the Municipal Administration of Bombay.

મી. એન. આર. સ્કોબલ ઉપર મુખ્યત્વે મ્યુનિસિપલ કારભારનાં સંબંધમાં લખેલો પત્ર.

BOMBAY, 28th September 1869.

To

ANDREW R. SCOBLE, ESQUIRE, J.P.

DEAR SIR,

In reply to your letter of the 21st instant, I have the honor to state as follows :—

1st.—That in my humble opinion the Bench of Justices as a body is unsuited to discharge properly the Municipal duties entrusted to it by Act II of 1865.

2nd.—That the duties would be better performed by a more compact body, say a Municipal Council of twelve members, six natives and six Europeans to be constituted as follows :—

Four members to be elected by the rate-payers of Bombay ; every person paying not less than one hundred rupees per annum to the Municipal Fund in the shape of direct rates or taxes to be considered qualified as an elector.

Four members to be elected by the Bench of Justices from among their own body after the election by the rate-payers is known.

Four members to be nominated by Government after both the above elections. This nomination to include a chairman of the Municipal Council.

The elections and nominations to take place once in every two years.

3rd.—The Municipal Council constituted as above should exercise all the present powers of the Bench of Justices as regards Municipal matters.

In fact the words "Municipal Council" should be substituted in all the Municipal Acts for "Justices" or the "Bench of Justices."

4th.—Every member of the Municipal Council must be paid a fee of thirty rupees for attending each meeting of the Council or of Committees of the Council. The Chairman of the Council to be paid double the amount of fees allowed to each member.

5th.—The Municipal Council should have a paid Secretary appointed and removable by itself, on a salary of 1,500 or 2,000 rupees per month. The Secretary should devote his whole time in looking after the working of the Municipality in every branch on behalf of the Municipal Council. He should attend every meeting of the Committees of the Council, and his supervision shall include the exercise of all the functions of Controller as required by the Municipal Act. He should have a suitable department under him as Controller, but he shall not be the Accountant of the Municipality. The Accountant's department shall be under a separate officer, as at present.

6th.—The appointments of the Municipal Commissioner, Executive Engineer, and Consultive Officer of Health, should be made as hitherto by Government. I do not think that it is advisable to make any change in the powers at present exercised by these officers. They should not be members of the Municipal Council, but shall be bound to attend all meetings of the Council and also when asked to do so, all meetings of the Committees of the Council.

By the above arrangement the executive work of the Municipality will remain vested as hitherto in the Municipal Commissioner, but I believe that the work of supervision and control will be more effectively performed by the Municipal Council aided by a well-paid Secretary, than can be expected from the Bench of Justices.

By the nomination of one-third of the members of the Municipal Council including the chairman by Government, we shall be able to make the responsibility of Government for the good management of the Municipality more clear than at present.

(323)

As regards the election of members by the tax-payers, I shall be happy if they can be represented on a more extended scale than now proposed, but I think that at first it would be advisable to start the experiment with a limited constituency, and thus guard against the risk of a failure.

I remain,

Dear Sir,

Your's faithfully,

S. SHAPOORJEE.

**Letter to H. E. Sir W. R. Seymour Vesey Fitzgerald, K.C.S.I.,
Governor of Bombay, about changes in the Municipal Administration
of Bombay.**

મુ'બઈનાં મ્યુનીસીપલ ખાતાનાં કારભારનાં ધોરણમાં ફેરફાર કરવા વિષે
મુ'બઈનાં નામદાર ગવર્નર સર સેમોર શીરઝબરડેસ ઉપર લખેલું કાગળ.

BOMBAY, 4th November 1871.

To

HIS EXCELLENCY THE RIGHT HONORABLE,
SIR W. R. SEYMOUR VESEY FITZGERALD, K.C.S.I.

RIGHT HON'BLE SIR,

I have the honor in compliance with the desire of your Excellency to state in writing, my views on the subject of the contemplated reconstruction of the Bombay Municipality.

2. It is my firm conviction that the Bench of Justices as a body has failed to discharge properly the duties entrusted to it by the Municipal Act.

3. The causes of this failure in my opinion are not far to seek. The members of the Bench are all appointed by Government alone and are (practically) not removable for any neglect of duty. Indeed there is no guarantee even of their attendance. I believe there are some Justices who scarcely attend the Bench meetings, there are others again who are unable or unwilling to attend except when a vote has been specially secured or promised in favour of some party or proposition, and yet this makes no difference in their position on the Bench compared with those who continually devote their time to the work. There is thus no strong motive to incite the Justices individually to address themselves seriously to their duties or prove their efficiency, and therefore it is no wonder that so far the conduct of the Bench as a body has

not been marked by that sense of responsibility and earnestness of purpose which is found to actuate bodies constituted on the representative principle, and which is so essential for a satisfactory working of Municipal Institutions. The people have had no constituted channel for the expression of their views ; and the majority of the Justices without devoting any attention to the matters in hand have readily seconded the executive in almost every thing, and always resented the criticism, or thrown out the proposals, made by those few members who spoke from personal knowledge or study of the subjects coming before the Bench.

4. It is owing principally to this circumstance I believe that the popular cry about the maladministration of our Municipality—now pretty generally acknowledged to have been well founded—received little or no attention from the Bench of Justices, the majority of whom never looked closely into the municipal affairs, and shirked the disagreeable but necessary duty of enquiring into the personal administration of the executive even when specific instances of maladministration and illegal appropriation of funds were brought to their notice.

5. It is not intended to assert that in all this the majority have not acted in good faith—but it must at the same time be admitted that had they paid the degree of attention they were bound in duty to devote to the affairs of the municipality, a check resulting in much public good would have been placed on the conduct of the executive long ago, and a great deal of the present embarrassment would have been avoided.

6. The system of administering the Municipality by the agency of an assembly purely nominated by Government having thus failed, I think the necessity of at least partially introducing a representative element into the administration becomes apparent, unless all idea of Municipal Self-Government is to be given up, and therefore I would propose that one-half of the members of the new Municipal Assembly be allowed to be elected, say bi-annually, by the rate payers, the other half being nominated by Government, or on their behalf by the Bench of Justices from among themselves.

7. The principle of this concession as a matter of policy I conceive has already passed out of the province of discussion. To introduce it among the people has always been the professed object of Government and it is presupposed by the establishment of the municipalities themselves. The latest authoritative declaration of this object, so far as I am aware, is to be found in the Resolution of the Government of India on the decentralization of the Finances, in which they observe that "local interest, supervision and care are necessary to success in the management of funds devoted to... sanitation... and local public works," and that "the operation of this resolution in its full meaning and integrity will afford opportunities for the development of Self-Government for strengthening Municipal Institutions and for the association of Natives and Europeans to a greater extent than heretofore in the administration of affairs". The question thus becomes one as to the time and place for reducing the principle to practice, but even this has not remained unsolved. Not to refer to such remote and backward parts of the country as the N. W. Provinces, in several towns of which I find Government have permitted municipal representation to take place, we have in our own Presidency, as I am informed, the Inamdars sending their delegates to the Local Fund Committees, while the Municipality of Karachi is constituted, besides the ex-officio members and official nominees, of 16 Commissioners "nominated by the residents of the European and Native Communities." The matter is therefore reduced to a still narrower issue—whether the time has come for introducing the principle practically into Bombay. If a beginning is to be made at any time, I humbly consider the present a suitable occasion for offering to the people an opportunity of showing how far they are willing and able to take a share in the municipal administration of their city.

8. If this is admitted and if it be decided to concede the right of municipal representation to the rate-payers, I would respectfully suggest that the city be divided into say 8 or 10 wards for the purpose, and that every man or woman paying Rs. 50 or upwards in the shape of municipal rates and taxes be allowed to vote for the required number of members

to represent the locality he or she may reside in. The plan of local representation by wards I consider superior to one of representation by castes, which I have seen proposed. The value and serviceableness of a municipal representative lie in his residing on the spot and of being appealed to by his constituents on matters affecting local wants and grievances, and this object cannot be fulfilled by the election of caste representatives, who might reside in different quarters from their constituents. This alone is a sufficient disqualification of the caste representation scheme. Besides, caste organisation in Bombay is not so complete as elsewhere, and its principle need not be recognised in the constitution of our Municipality. Where the castes generally congregate they may and will naturally elect their representatives from amongst themselves, and the result will in such instances be the same as if election had proceeded by castes; but where such is not the case I do not see why individuals should be compelled to vote for their caste-men alone when they may find it more to their advantage to elect the most competent representative on the spot.

I have the honor to be,

Right Hon'ble Sir,

Your most obedient servant,

(Sd.) SORABJEE SHAPOORJEE BENGALÉE.

Letter to H. E. Lord Lytton, G.M.S.I., Viceroy and Governor General of India, expressing views against the removal of the duties on the imports of foreign cotton goods and yarn into India.

हिंदुस्तान आते आयात यतां कापड तथा सुतर उपरनी जकात काढी नाभवानां
वियारनी विद्भमां नामदार वॉर्धसरोय लॉर्ड लीटनने अेक कागण.

BOMBAY, 16th April, 1877.

To

HIS EXCELLENCY THE RIGHT HONOURABLE,
EDWARD ROBERT LORD LYTTON, G.M.S.I.,
VICEROY AND GOVERNOR GENERAL OF INDIA.

MY LORD,

Although I do not believe that the License Tax on Trades in the North-Western Provinces, for the levy of which the Indian Legislative Council has just passed an enactment, or the proposed additional provincial taxation in Bengal, and measures of a similar character which, in accordance with the declaration of financial policy contained in the first yearly Budget of your Lordship's Viceroyalty, are now looming in the distance for other parts of India, have their origin in a premeditated intention to abolish the existing duties on the imports of foreign cotton goods into India, yet I venture to think that these new taxes are not unlikely to prepare the way for that complete extinction of these duties which is avowedly desired by your Lordship and by the new Finance Minister, Sir John Strachey. I am further led to form this expectation from the absence of any intimation in the Budget that, the Famine charges being now classed as ordinary expenditure, the revenue yielded by these new taxes will be devoted in the first instance to the redemption of the Famine loans, or a like amount of other loans, when possible. I, therefore, take the liberty to submit for your Lordship's consideration the following observations with the view of showing the unfair treatment

which this country, entrusted to your Lordship's care, will receive at your hands in the event of the contemplated abolition of the cotton duties becoming an accomplished fact.

I am encouraged the more to address your Lordship because I wish to bring to your notice some points which have not been touched upon in the discussions which have taken place on the subject in the Viceregal Legislative Council.

I should preface my observations by stating that, in writing against the proposal for the abolition of cotton duties, I am not actuated, as might be supposed, by any desire to see the cotton-mill industry of India fostered by protective duties, levied on cotton goods imported from foreign countries. I am strongly of opinion that the best interests of the country require that this new industry or any other industry should thrive or fall on its own merits. I believe that it would be disadvantageous for India if the policy of its Government were directed to support industrial and commercial enterprises and encourage the employment of capital in them by means of protective tariffs, a policy which increases the cost of the articles thus protected to the general consumer and therefore taxes the resources of the country for the benefit of the capitalist during the time the protection is permitted to last, and which results in the loss of capital and the creation of distress when the protection is removed. If it can be proved to be a fact that all or even a moderately large proportion of the thousand and one varieties of articles at present imported into India, and included in the comprehensive name,—“ Cotton goods”, can also be produced in India for commercial purposes, that is to say, as cheaply as if manufactured in Lancashire, by means of European machinery, then the interests of this country require the immediate abolition of our import duties on cotton goods ; for, otherwise, the Indian mill-owner could add to his legitimate profit nearly the full amount of the import duty and still under-sell his English rival, so that the native buyer of cotton goods would pay the native manufacturer nearly 5 per cent. on the price of his bargain for nothing. Such, however, is not the fact. The cotton goods which India imports (with the exception of an

insignificant fraction) are not of the same kind which her cotton mills can produce. Nor, years ago, even when there were no cotton mills established in this country, did India obtain her supply of coarse cotton manufactures, such as these mills produce, to a larger extent than 10 per cent. of the total imports of cotton goods from foreign countries. Her industry in the finer varieties of cotton goods has given way to cheaper importations from outside ; but, in the preparation of coarse goods for the great mass of her people, India possesses natural advantages in the home-produced, home-spun cotton, which enable her to defy the world. The introduction of cotton spinning and weaving into the country by means of machinery is really then for the most part nothing more than the introduction of competition between machinery and the indigenous hand-spindle or the hand-loom, and also of competition between India on the one hand and Europe and America on the other in the supply of cheap coarse cotton goods to several Asiatic countries and parts of Africa. The cry, therefore, that, since the establishment of factories in India for cotton manufactures, the retention of the customs import duties acts as a protective impost, rests on no better foundation, so far at least as nine-tenths of these duties are concerned, than a desire to obtain the admission of cotton goods of every variety into this country free of duty—whether protective or non-protective.

Lord Salisbury has imagined that, by the repeal of the entire cotton duties now, future complications will be avoided when the cotton mills of India are able to compete successfully with those of England in all or most of the branches of the cotton industry. Such a contingency, if possible, is certainly very remote. His Lordship, on the same principle, might well insist on the present wine duties being removed in anticipation of the difficulties that may possibly arise hereafter when the French gentleman who is at this moment planting the wine in Cashmere succeeds in supplying wine from that province for the use of people in India. The latter event has perhaps more chances of happening in our generation than the former; but any person practically acquainted with the cotton spinning and weaving of this country by means of European

machinery, will, I am sure, be able to assure His Lordship that the capacity of our cotton mills to succeed in competition with other countries (with or without the present customs duties) has been found only in the manufacture of the coarser descriptions of yarns and cloth from the cotton grown in the country; and, if His Lordship will make further inquiries, he will find that, although a period of twenty years has now elapsed since cotton mills were started in India, even the enterprising and cosmopolitan English capitalist has not yet ventured to lay out his capital in this country, and to prove by actual experience that anything beyond the lowest descriptions of goods can be produced profitably by a cotton mill in India, in competition with its rivals elsewhere. The demand for the entire repeal of the import cotton duties, on the ground of their being protective, degenerates, therefore, simply into an interested pressure for the long wished-for admission free of duty, as I have said, of every variety of cotton goods into this dependency of the British Crown. I respectfully submit that the most becoming answer to such a demand is the same as that (quoted by your predecessor, Lord Northbrook, in the Tariff Debate of 1875) given by Sir Charles Wood at the time of the American War, when exceptional measures for increased supplies of Indian raw cotton for Lancashire were pressed upon that distinguished statesman. Sir Charles Wood, as H. M.'s Secretary of State for India, replied on that occasion in these memorable words—“Whatever is for the real interests of India, I will do, and do willingly, but no more”; and the interests of India require that in carrying out measures of relief to the tax-payers, whenever such relief is happily possible, the present sea Customs import duties on cotton goods, and on other articles generally, should be the last to go. Of all the modes of raising revenue availed of by the Government of India to provide for its expenses, that of the import sea customs is one of the best, if not the best, because—

- (1) These duties have the advantage, which all import duties should possess, of being almost entirely free from the taint of a protective character.

- (2) These duties are unobjectionable in their incidence, as they have the great merit of falling upon the rich and the poor in proportion to their respective means, and thus fulfilling the definition given by the highest authorities in political economy of the best possible kind of taxes.
- (3) These duties being paid by the whole population of India, including the inhabitants of Native States, compensate to some extent, and are capable of compensating further, Her Majesty's subjects in British Territories, for the injustice of having the entire burden placed upon them, of paying the expenses connected with the general administration of the whole country,—the military and naval expenses, the railway charges, &c., which expenses really belong to the country at large, irrespective of portions of it being under direct British rule or under the sway of Native Chiefs.

I have already briefly stated my reasons for regarding as proved the first of these points—namely, that our import duties are almost entirely free from being of a protective character, and specially so as regards cotton goods. In saying so, I receive much valuable and trustworthy support from the investigations of the Government Tariff Committee of 1875 and the Report which that body prepared. The Committee has pointed out that, out of the 80 lakhs of revenue collected by Government in the shape of duties on foreign cotton goods, only 4 lakhs, or one twentieth portion thereof, are obtained from the class of goods which can be supposed to be similar to those manufactured by the Indian cotton mills. The opinion of the Committee is so clearly expressed and so much to the point, besides being based on facts which cannot be disputed, that I trust to be excused for giving here a long extract from a very important paragraph in the Report:—

“The Committee think it more to the purpose to consider what proportion the particular goods which have to meet Indian competition bear to the whole cotton import duty, and how

far this competition justifies the demand for abolition of the entire duty which has been brought forward. The Indian mills can make Mule Twist upto 32s and Water Twist upto 20s; as also Long Cloths, T. Cloths, Drills, Domestics, Jeans, and Sheeting. The prospect of the finer kinds of yarn and cloth being made with profit or success is notoriously so remote, and the enterprise so doubtful, that it is quite unnecessary to take it into present calculation. The duty levied in Bombay in 1873-74 upon similar Manchester goods which have to stand the Indian

	Rs.
" On Twist "	16,412
" On Long Cloths, etc." ..	1,87,926
Total	2,04,338

competition was about two lakhs of rupees. If the total duty on such goods paid in all India be taken, though the mills beyond the Bombay Presidency are as yet comparatively unimportant, it would barely exceed four lakhs. The demand that because one class of goods, represented by four lakhs of duty in all India, has in one part of India to meet a local competition, the Government shall remit the remaining 77 lakhs which competition does not affect, appears to the Committee quite unreasonable, and it is unnecessary even to inquire whether the finances could afford the remission."

Further, an examination of the Customs Returns of years prior to the establishment of cotton mills in India will prove to your Lordship what I have already stated, that the consumption in India of the above-mentioned low class of European manufactures, after allowing for re-exports, never exceeded in value one-tenth of the entire imports of cotton goods into India. If these low goods from Europe are exempted from paying the Customs duties, and a way may yet be found to provide this exemption, no person will have a right to complain. But to give up 80 lakhs of revenue from the least objectionable sources, because a very small fraction thereof is liable to objection, would be to adopt a policy

open to the grave objection of seeming to prefer the interests of English manufacturers to those of Indian tax-payers ; and, instead of tending to ameliorate, as Lord Salisbury supposes it would, the political relations between the two countries, such a policy would be likely to have the deplorable effect of making the people of India begin to distrust the impartiality of their English rulers.

That our Import Tariff generally, and the cotton goods portion of it in particular, deserves to be cherished, and that the contrary views of your Finance Minister are ill considered, is a matter on which, I think, there ought not to be two opinions when the incidence of these duties is maturely studied. The best elements in direct taxation can seldom be met with in any form of indirect taxation as they are realized in the Indian Impost Tariff. There is scarcely an article comprised in this Tariff the impost on which can be said to affect unfairly the means of the rich and the poor, as is the case with our Salt Tax. It is worthy of note that the duties on cotton goods, the existence of which is threatened, afford the best illustration of the unobjectionable character of the incidence of import duties on the people of India. It would not be easy to find another article the consumption of which in quantity and value slides so well as cloth does with individual means. The contribution to the Imperial Treasury in the shape of duties on cloth is therefore, of course, guided very much by individual means. Moreover, foreign cotton goods imported into India partake of the additional recommendation of having in them something of the nature of articles of luxury. We import annually, in round figures, about 19 crores' (say, nineteen millions' sterling) worth of foreign cotton goods. The uninformed may be under the impression that by far the largest portion of this amount represents goods required by the mass of the Indian people for their everyday use, but this is not the case. Of these 19 crores' worth of imports of cotton manufactures of all kinds, 3 crores consist of bleached goods, 3 crores of coloured, dyed, and printed goods, 2½ crores of yarns of all varieties, technically known as No. 40s and upwards, suited for native looms in the preparations of fine cloths, 3 crores of superior descrip-

tions of grey piece-goods, and $7\frac{1}{2}$ crores of other grey cloths. The first four out of these five items give a sum total of $11\frac{1}{2}$ crores of rupees, and any one acquainted with the trade and with the habits of the people will be able to inform your Lordship that the goods represented by this sum, with the addition of about one half the quantity included in the last and remaining item, after undergoing the process of dyeing or printing in the country, are consumed by the higher and the middle classes of people for their daily requirements, and by the poorer classes as articles of occasional use not subject to everyday wear and tear. For their everyday use the mass of the people use very little of foreign manufactured goods. The product of native hand-looms from the cotton of the country has hitherto supplied the wants of the bulk of the population as regards cheap clothing. The competition of the cotton mills of India is more with the indigenous hand-loom than with Manchester, which owing to want of cheapness has always been unable, beyond an insignificant portion of its exports, to make a way for its coarse cloths into India. Your Lordship can, I believe, obtain satisfactory proofs of this by reference to the records of the Government of India. I remember that about fifteen years ago inquiries were instituted on this subject, and the general opinion which they elicited was to the effect that for the bulk of its people the country everywhere produced coarse cloths so cheap and durable that foreign importations were unable to make their way against them. These views have also recently been confirmed in the Report of the Tariff Committee already referred to. "India",—says the Committee,—“with many disadvantages, possesses certain natural capabilities for producing goods of this low quality which will probably secure the trade in them to her, even if the duty be removed.” The interests of the foreign manufacturers lie, much more than in other remedies, in the growth of prosperity in India, which would enable the country to consume more and more of the comparatively superior articles in which these manufacturers have the power to compete with success, and in the sale of which they may be said, indeed, to enjoy a practical monopoly.

The term "Foreign Cotton Goods", covering as it does numerous varieties of manufactures, comprises many articles of use by the well-to-do classes which can bear a considerably higher percentage of duty than that at present in force, without any curtailment of their importations. The same may be said of some other items in our Import Tariff, say, apparel, clocks and watches, earthenware and porcelain, glass, hardware and cutlery, metals, silks, woollens, etc., etc., from all of which a judicious selection of articles can be made for increasing the revenues of the State—the incidence of the duties being such as the best friend of the country would earnestly desire. Our cotton duties, and the Import Tariff generally, if skilfully handled, are capable of providing improved financial resources to the Empire, and should be nourished on that account; and the hopes of the Finance Minister for their total abolition can only be supposed to have their origin in a very superficial consideration of the subject.

I now beg leave to submit for Your Lordship's deliberation the injustice which will be done to Her Majesty's own Indian subjects if your Lordship carries out the intended abolition of the import cotton goods duties. If, instead of providing, out of the revenues of the country, a Famine or a Reserved Fund, which is understood to be urgently required on every consideration of sound policy by all who have given any attention to the finances of India, your Lordship fritters away an important portion of its revenue by the suggested repeal of the sea customs duties, fully one-fourth of the amount of such repeal, now indirectly paid by the subjects of Native States,—who number at least one-fourth of the whole population of India,—in part discharge of a far greater claim upon them, will be lost entirely and unjustly, including all prospective increase thereto, to Her Majesty's subjects under her immediate rule. The claim to a contribution, direct or indirect, from the subjects of Native Chiefs to the Imperial Treasury undoubtedly arises from the peculiar position in which the British Government in India is placed, as the paramount power which has to provide, at its own expense, internal peace and safety from foreign aggression for the whole country, whether

under British Administration or Native Chiefs. The British Government has also provided, and is still providing, Railways and Telegraphs for the entire country, at the cost of its own subjects alone. Take the military expenditure: it amounts annually to the very large sum of 17 crores of rupees, towards which the Native States contribute scarcely one crore, while the contribution ought fairly to be $4\frac{1}{2}$ crores. To this it may be answered that the Native States keep their own armies; but these armies, it is well known, with one or two exceptions, are practically useless, and upon the whole may be said to cause the British Government to saddle itself with a larger military expenditure than would perhaps be necessary if they had no existence. The force now permanently engaged in watching the armies of the Native States is not less than one-sixth part of the whole English garrison of India. The Railways and the Telegraph entail a net loss on British subjects at present of about $1\frac{1}{2}$ crores per annum, which amount is a fraction only of what has been the cost in former years under the same heads. I believe that I am within the mark when I say that, since Railways and the Telegraph have been introduced into India, the total net deficits in connection with them, which British subjects have had to pay, amount to the enormous sum of 40 crores (say forty millions sterling) or one-third of the National Debt of British India. These great works of civilization have immensely benefited the entire country, but the burden of introducing and maintaining them falls not on the whole but on three-fourths of its people. The Native States have benefited by the Railways, they have found better markets for their produce, and their revenues have increased in consequence, but they have contributed nothing, and still do not contribute anything, towards the outlay which has enabled them to obtain these gains. There are several other minor items of expenditure of the English Government applicable to the whole of India, but similarly paid by British subjects only. It is needless, however, here to go into details. To put the case in a few words, the annual expenditure of a general character of the British Government of India amounts to about 20 crores of rupees, or two-fifths of the entire expenditure, which, instead of falling

on all people alike, is contributed only by the subjects of the Empress in the territories placed under her direct rule.

It must not be forgotten that, although British supervision has tamed or is taming the Native Princes of the country into adopting in their respective territories an ameliorated form of Government than that which they were before accustomed to, still the revenues of Native States are treated by their Chiefs as if they were private income. When, therefore, Native States are not made to pay their just share of the 20 crores expended for the general good of the country, it follows that the money is not saved to the people of these States, but to their rulers. The military power of the British Government saves these rulers from the consequences of continuous strife with one another. The Gaekwar cannot attempt to drive away the Thakore of Bhownuggur or the Nawab of Joonaghur from their dominions, and Scindia cannot take Bhurtpore from its present owner. Yet these principalities pay little for the expenditure which preserves them from being devoured by their stronger neighbours. These stronger neighbours likewise contribute but little towards the expenditure which has given respite to all India from periodical invasions of savage and merciless hordes from Central Asia. No Native Chief could be safe about himself, his dynasty, his territories, and his treasures, but for the large army maintained by the British Government, at enormous expense, on the North-West Frontier. The British Government is bound by treaty obligations to protect every Native State from external and internal attacks, and I do not advocate any divergence from these obligations by demanding from the Princes greatly increased tributes as their share of the general expenses of the Empire.

These Treaties, however, have fortunately left it open to the British Government to obtain for services rendered to Native States compensation in the form of customs duties levied along the entire sea board of the country, which is entirely under English control. This, moreover, is a remedy capable of development, and which can be largely availed of by a Finance Minister in order to get justice done to *bona*

vide British subjects. Now, if the cotton goods duties of 80 lakhs are abolished, the result will come to the throwing away annually of one-fourth of that sum to the injury of British subjects without just or proper cause. If the entire sea-board duties were abolished, as indiscreetly hoped for by the Finance Minister, the loss to British subjects would amount to 60 lakhs every year. To this immediate loss must be added the prospective loss which would accrue in course of time from the probability of our sea customs revenues increasing under careful management and with the development of the general prosperity of the country.

I trust, my Lord, that I have now with sufficient clearness stated the arguments which entitle the import customs duties of India to be retained as an important item of its States revenues. "Duties upon Imports"—to quote the Government of India Resolution No. 2636 of 1875—"have not been imposed in India with the object of protecting Indian manufactures or produce, but solely for purposes of revenue"; and, regarding that portion of the duties which is threatened with abolition before all others, the same Resolution states "that a duty of 5 per cent. *ad valorem* upon cotton goods cannot practically operate as a protection to native manufacture." This deliberate declaration of the Government of India, after careful inquiries, was made, it should be remembered, only twenty months ago.

I have the honour to be,
My Lord,
Your most obedient servant,
(*Sd.*) SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE.

***Draft of a Bill to regulate the labour of persons employed in the mills and factories in the Presidency of Bombay.**

મુંબઈ ઇલાકાની મીલોમાં કામ લાગેલા મજૂરોનાં કામ કરવાનાં કલાકો નક્કી કરવાને લગતો સોરાબજીએ ઘડી કાઢેલો ધારાનો ખરડો.

DRAFT.

Whereas it is expedient to pass an Act to regulate the labour of persons employed in the Mills and Factories in the Presidency of Bombay.

It is hereby enacted as follows :—

CHAPTER I—PRELIMINARY.

- Short title 1. This Act may be called “ The Factory Act, Bombay.”
- Local extent. It extends to the whole of the Presidency of Bombay.
- Commencement. And it shall come into force at once.
- Interpretation Section. 2. In this Act, unless there be something repugnant in the subject or context,
- “ Mill ” or “ Factory.” (1) “ Mill ” or “ Factory ” includes all places of work wherein steam or water power is or shall be used to propel or work the machinery therein, but does not include any part of such place or places wherein steam or water power shall not be so used.
- “ Occupier.” (2) “ Occupier ” includes owner or owners of any Mill or Factory, whether such owner or owners be an individual or individuals or a company or association of persons either incorporated or not, and also any individual or individuals or company or association as aforesaid having on behalf of the owner or owners of any Mill or Factory the care or direction thereof or of any part thereof or of any person employed therein.
- “ Adult males.” (3) “ Adult males ” means all male persons who shall have completed the age of fourteen years.

* In connection with Factory Legislation, refer to Sorabji's letter to Mr. John Croft, Chapter XV, pages 153-56.

(4) "Adult females" means all female persons who shall have completed the age of fourteen years. "Adult females."

(5) "Young persons" means all persons, male or female, who shall have completed the age of eight years, but who shall not have completed the age of fourteen years. "Young persons."

CHAPTER II—WORKING HOURS OF MILLS AND FACTORIES.

3. No Mill or Factory shall be at work before six in the forenoon or after six in the afternoon on any day. Mill or Factory to work between 6 A.M. and 6 P.M.

4. No Mill or Factory shall be at work for more than six days in every seven days. Mill or Factory to work for 6 out of 7 days.

CHAPTER III—WORKING HOURS OF PERSONS EMPLOYED IN MILLS AND FACTORIES.

5. No adult male shall be employed in any Mill or Factory for more than eleven hours on any one day. Adult male to work for 11 hours per day.

6. No adult female shall be employed in any Mill or Factory for more than ten hours on any one day. Adult female to work for 10 hours per day.

7. No young person shall be employed in any Mill or Factory for more than nine hours on any one day. Young persons to work for 9 hours per day.

8. It shall not be lawful for any occupier of any Factory or Mill to employ therein on any day any adult male or female or any young person who shall have to his knowledge already worked on the same day in any other Mill or Factory. No person to be employed successively in two Mills on any one day.

9. There shall be allowed in the course of every day not less than one hour for rest or meals to every adult male, adult female, and young person out of the hours of work for them respectively limited by this Act; such one hour shall be allowed in the case of adult males and females after the first five hours of work on any day, and in the case of young persons after the first four hours of work on any day; provided that it One hour to be allowed for rest or meals.

shall not be necessary to allow any time for rest or meal to young persons who shall be employed in any Mill or Factory for not more than five hours per day.

Children under eight years not to be employed.

10. It shall not be lawful for any occupier of any Factory or Mill to employ therein any child or children who shall not have completed the age of eight years.

CHAPTER IV—CERTIFYING SURGEONS, REGISTERS AND
CERTIFICATE OF AGE.

Certifying Surgeons to be appointed by the Governor in Council.

11. The Governor in Council shall, upon this Act being passed, appoint a sufficient number of medical or surgical practitioners to be Certifying Surgeons for the purpose of examining persons brought or coming before them to obtain certificate of age, and of giving such certificates, and may in any such appointment specify any Mills or Factories or district for which any such surgeon is appointed, and may from time to time annul any such appointment, and in like manner make another or others ; but no Medical or Surgical Practitioners having any beneficial interest in any Mill or Factory, shall be appointed a Certifying Surgeon.

Registers.

12. Within such period after the appointment of Certifying Surgeons under this Act as the Governor in Council shall specify by notification in the *Government Gazette*, a register shall be made in every Mill or Factory by the occupier thereof of the names, sexes and ages of all persons employed therein, and every such register shall within the same period be certified by a Certifying Surgeon duly appointed under this Act as aforesaid, who shall sign a statement at the foot of such register that he has seen every person therein, and that he believes his or her age to be correctly stated therein. The occupier of each Mill or Factory shall pay the Surgeon who so certifies the correctness of the register thereof a fee of four annas for every person named therein as employed in such Mill or Factory.

13. After the period to be specified in the manner provided by the last preceding section, occupiers of Mills or Factories shall obtain a surgical certificate of the age of every person engaged for employment in such Mills or Factories within seven days after the engagement of such person. The Certifying Surgeon's fee for each certificate shall be one rupee, which the occupiers obtaining it, shall pay in the first instance and be at liberty to deduct out of the earnings of the person named in such certificate. Occupiers of Mills or Factories shall file all certificates of age obtained by them, in a book to be called "Age Certificate Book," in the order of the date of such certificates, and the said certificates shall be numbered in the order in which they are so filed.

Surgical Certificates of age.

14. Surgical certificates of age given by Certifying Surgeons appointed in the manner prescribed by this Act shall be conclusive evidence of the age of the person named in such certificates for the purposes of this Act, and certificates given by any person other than such Certifying Surgeon shall be of no force.

Surgical Certificates to be conclusive evidence.

CHAPTER V—POWER OF GOVERNMENT TO INCREASE THE HOURS OF WORK AND TO ALLOW EXEMPTIONS IN CERTAIN CASES.

15. The Governor in Council on due representation being made to him may for such period or periods and subject to such rule or rules as he may consider necessary

Power of Governor in Council to increase the hours and to allow exemptions.

- (a) Increase the working hours for adult males in any Mill or Factory.
- (b) Exempt any Mill or Factory where adult males only are employed, from the application of Sections three and four of this Act; or
- (c) Exempt any Mill or Factory belonging to Government, from the operation of this Act.

CHAPTER VI—PENALTY.

Penalty for working Mill otherwise than in accordance with Act.

16. Every occupier of any Mill or Factory who shall work the same otherwise than in accordance with the provisions of Sections 3 and 4 of this Act, shall on conviction before a magistrate be liable to a fine not exceeding Rs. 1,000 for every day that he shall so work the Mill or Factory.

Penalty for employing otherwise than in accordance with Act.

17. Every occupier of any Mill or Factory who shall employ therein any male, female or young person otherwise than according to the provisions of this Act, or any child under eight years of age, shall, on conviction before a magistrate, be liable to a fine not exceeding Rs. 10 for every such male, female, young person or child per day of such employment.

CHAPTER VII—MISCELLANEOUS.

Chief Officer of Police to enforce the Act.

18. It shall be the duty of the Chief Officer of Police in every town and district to see that the provisions of this Act are complied with and carried out within such town or district, and he or his duly authorized subordinate officer shall have the power at all times to enter into any Mill or Factory in the performance of such duty, and to obtain for inspection the Register of Persons employed therein, "The Age Certificate Book," and other documents pertaining to the due compliance with the provisions of this Act.

19. Any person obstructing or hindering such officer shall be liable to the same punishment as that provided by Section 186 of the Indian Penal Code, for unlawfully obstructing a public officer in the discharge of his duty.

Statement of Objects and Reasons for Factory Legislation.

કારખાનાંને ધારો પસાર કરવાની જરૂર માટે દેખાડેલાં કારણોનું પત્રક.

The want has long been felt of a Factory Act for the protection of the working-classes, and especially women and children, in the Cotton Mills and other Factories throughout this Presidency. Most of the manufacturing countries of Europe have their factory legislation, and although it is not proposed at present that elaborate legislative measures on the subject, on the model of European legislation, should be introduced into India, it is desirable and necessary for the health and well-being of our patient labouring population that some limit should be fixed by law regarding their hours of work, and to procure for them by the same means a day of rest once in a week. At present the boon of closing our Cotton Mills on Sundays is granted to the employees at the caprice or according to the interest of the employers. Generally these Mills are closed one Sunday in a fortnight, but from the necessity of cleaning the machinery the hands have also to work for a few hours of that day. With this slight exception, and with the exception of about fourteen holidays in the year, the hands are kept constantly at work from sunrise to sunset, resting for from twenty minutes to half an hour in the middle of the day for their meals. The hours of work vary according to seasons of the year, from about eleven hours in the cold season to thirteen hours in the longer days of the hot months.

It is proposed in this Bill that the hours of work be limited for male adults to eleven hours, for female adults to ten hours, and for children or young persons of both sexes above the age of 8 years and under 14 years to nine hours per day, out of which they shall all be entitled to one hour of rest for meals. It is likewise proposed to prohibit altogether the employment of children under the age of 8 years.

This very moderate measure of law, it is expected, although not so favourable as similar laws in force in Great Britain, will consi-

derably benefit the people for whose good it is intended. Apart from the considerations of health and the alleviation of hardship and cruelty to children of tender years, the measure, it is hoped, will lessen in some degree the brutalizing ignorance which is the effect of the mode of life to which the factory hands are subjected.

Provision has been made in the Bill to empower the Governor in Council to increase at his discretion the hours of work of adult males, and to permit certain other exemptions regarding the application of the law. This power provides for all necessary cases where exemption is needed, including the working of Cotton Presses and other Factories, which require extra hours of work at certain periods of the year.

(*Sd.*) SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE.

BOMBAY, 18th April 1878.

A Memorandum on the question of Labour of Children employed in the Cotton Mills of Bombay.

સુબર્બની સુતરની મીલોમાં કામ કરતાં બાળકોની મજૂરીનો સવાલ.—
એક યાદી.

MEMORANDUM :—

In the Report of the Bombay Factory Commission of 1875, it has been stated, with reference to the labour of children in the Cotton Mills of Bombay, that “The children appear to be on the premises all the time, alternately working and resting” ; but this statement being contrary to fact, I have gone over all the evidence recorded on the subject by the Commissioners, and appended to their Report. The evidence* is copied below verbatim, and it will be seen therefrom that in the answers of all the European witnesses, four in number, and of three native witnesses out of eight, nothing has been said that can justify in any degree the above quoted statement in the Factory Commissioner’s Report. On the contrary, some of the witnesses distinctly maintain that the children are at work all the time a mill is working, excepting half an hour for rest in the middle of the day. The undernoted extracts further testify that the remaining five native witnesses, whose evidence somewhat supports the statement of the Commissioners, were never examined, even cursorily, as to the method by which, according to their narrative, the children worked and played or worked and rested alternately during their attendance in the Mills, bearing in mind that the Mill machinery is at work continuously from sunrise to sunset, with the exception of twenty minutes to half an hour allowed for rest, and that the system of employing children by relays or sets is entirely unknown in Bombay.

The truth is that the few members of the Bombay Factory Commission, who were neither owners nor agents of Cotton Mills, were imposed upon when they wrote in their Report that the factory children worked and rested alternately while on the mill premises all the day.

(*Sd.*) SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE.

BOMBAY, 13th November 1878.

* Not printed.

Letter to C. G. W. Macpherson, Esqr., C.I.E., Under-Secretary to Government, Judicial Department, Bombay, regarding a Bill for the amendment of the Indian Companies' Act.

હિંદી કંપનીઓ લગતા ધારામાં સુધારો કરવાનાં બીલ સંબંધી મુંબઈ સરકારનાં ન્યાયખાતાનાં અંડર સેક્રેટરી મી. સી. જી. ડબ્લ્યુ. મેકફરસન સી. આઈ. ઈ. ઉપર લખેલું કાગળ.

BOMBAY, 29th October 1881.

To

C. G. W. MACPHERSON, ESQR., C.I.E.,
UNDER-SECRETARY TO GOVERNMENT, JUDICIAL
DEPARTMENT,
BOMBAY.

SIR,

I have the honour to acknowledge the receipt of your letter No. 6333 of 1881, dated the 26th ultimo, desiring me to furnish Government with my opinion on the Bill, at present under the consideration of the Government of India in the Legislative Department, for the incorporation, regulation, and winding up of trading companies and other associations.

In reply, I beg at first to express my conviction, and I believe of all well-informed persons also, that the Indian Companies' Act of 1857, and afterwards of 1866, which this Bill proposes to re-enact with certain amendments, has proved to be a measure of great and undoubted benefit to the country, and it may be likewise said with confidence that the present Bill, when passed into law, will still further enhance the good which has hitherto resulted from the Act.

There are only a few points on which it is necessary for me, in response to the desire of Government, to call attention, in order to improve the value of this Bill, and these I beg permission to state as follows :—

1. It is necessary not only in the interests of share-holders of Joint Stock Companies, but also for the protection of the

public generally who may have capital to invest, that the Legislature of India should do something more than simply ordain, with regard to the auditing of a Company's accounts (*vide* Section 74 of the Bill), that once at least in every year these accounts shall be examined and the correctness of the Balance-Sheet ascertained by one or more Auditors. It is a matter of notoriety that almost every Joint Stock Company throughout the country fulfils this very important requirement of the law in a way which renders the operation of auditing a farce. In Bombay the remuneration allowed to the Auditor of a Joint Stock Company ranges from Rs. 100 to Rs. 300 per annum. It does not exceed the latter sum, so far as I am aware, except in the case of the Bank of Bombay. Generally needy men, friends of the Directors or of influential share-holders, rarely possessing special qualifications for the duties, are nominated to the office. When a Company's accounts are "cooked," these men are quite incapable of bringing the matter to light. Directors and knowing share-holders who can understand the real state of a Balance-Sheet may find it convenient to employ such men as Auditors, but it is certainly against the interests of the confiding share-holders, and of the public who may be inclined to invest money on the strength of a Balance-Sheet, that the audited accounts should fail in showing the exact position of a Company. From my long experience of Joint Stock Companies, I am aware of the difficulties attendant on laying down in the Act any set of rules or instructions for the guidance of Auditors, and Government may, for equally good reasons, object to undertake the appointment of individual Auditors, unless specially requested by share-holders to do so; still I think that the Legislature can to some extent prevent the proviso of the law as to audits being treated without due weight as at present.

The Legislature can well assist in creating a responsible body of Public Accountants, out of whom at least one Auditor for a Joint Stock Company shall be selected by its share-holders at the time of each audit. If the High and District Courts were authorised by the Act to enrol persons of established good character and capacity as Public Accountants, under such rules and conditions as the Judges may frame from time to time, I respectfully submit that it will not be difficult to obtain as Auditors a set of men of standing similar to the Notaries Public or the High Court Solicitors. These Public Accountants should be considered public servants within the terms of the Penal Code, and also made liable to have their names removed from the roll for culpable negligence in the discharge of their duties or other misdeeds. Although it is a matter which does not concern the subject of this letter, I may add that a body of registered Public Accountants, European or Native, such as have been suggested above, may be found very useful in facilitating the administration of justice in cases necessitating the inspection and examination of accounts.

2. The second point to which I crave the attention of Government, in connection with the Indian Companies' Act, is the absence of any provision therein for regulating the borrowing of monies by a Company when it is neither a Bank nor a Financial Association. For want of such a provision four Cotton Mill Companies failed in Bombay three years ago, involving the loss to the share-holders of every pie of their capital and of about 50 per cent. of the claims of the creditors, which latter amounted to nearly sixty lacs of Rupees. This event, which was productive of a crisis in the history of our Cotton Mills industry, caused the ruin of several other similar concerns. It is well known that every Cotton Mill, and as a matter of fact every indus-

trial factory, is obliged to provide some capital, beyond the sum required for permanent investments in buildings and machinery, for the purpose of working the concern. The extent of this requirement varies with the state of the market for the sale of its productions, and with the prices current of the raw materials and stores consumed in the manufacture. To provide for this working-capital from time to time, power is given to the Directors generally by the Articles of Association to raise money on loans whenever the Directors consider it advisable to do so. In the case of the four Cotton Mills above referred to, advantage was taken of this power far in excess of the wants of the Mills, and loans from the public were arranged by the Agents with the authority of the Directors. The funds raised were paid over to the Agents, who were also named the Bankers of the Companies, by a resolution of the Directors in order to avoid any appearance of illegality in the transaction. The Agents used the moneys for their own speculations and failed shortly afterwards. One of their number was tried and punished with four years' rigorous imprisonment, but the prosecution of the Directors had to be abandoned in consequence of legal difficulties. Now, much of the above-described havoc and ruin would have been averted, had the share-holders been prevented by law from giving unlimited authority to the Directors to borrow money. I therefore take the liberty humbly to suggest that a clause, applicable to all Joint Stock Companies, excepting Banking and purely Financial Institutions, be inserted in the Bill under notice to the following effect, namely—

- (1) That the extent upto which a Company can raise money on loans shall not exceed at any time the amount of its paid-up Capital.

- (2) That the power to borrow money which may be given to the Directors shall be subject to revision once at least in every twelve months at the general meeting of share-holders, who shall fix the limit thereof both as regards the amount and the purposes to which it shall be applied.
3. The third subject to which I should allude has reference to the prevention by law of clandestine transactions on the part of the Director of a Company, to the detriment of the interests of the general body of proprietors. If the Director of a Bank obtains advances of money from it, he should in every instance do so in his own name or in that of his firm. He should not substitute the name of a friend or of an agent up-country who may really be his servant. When he finds that a man who owes him money is unable to discharge the debt, he must not, at the Bank in which he is a Director, cause his debtor to present a bill for discount and pay himself with the proceeds. If the Director of a factory buys from it a piece of machinery, he should have his name entered into the books as the actual purchaser, but he should not conceal the bargain, so far as he is concerned, by giving the name of another person instead. Instances of lapse of duty of this and similar nature on the part of Directors have occurred before, and do happen now and then. It is very doubtful whether such men can be prosecuted with success, and therefore the insertion of a clause in the Indian Companies' Act prohibiting the substitution of another name by a Director in place of his own or that of his firm, in all transactions in which he may be expected to benefit himself pecuniarily, and also prohibiting a Director from causing money to be advanced to others with the intention of benefiting himself thereby, should be productive of much good. It would not be wise

to exempt the Directors of the three great Presidency Banks from the operation of this clause, because, in my humble opinion, it would be a mistake to suppose that men of such character as above described will never be seen among the members of a Board of such high position as those who rule these institutions.

4. The fourth suggestion which I have the honour to submit for the consideration of Government is for a clause to be put into the Bill forbidding all Joint Stock Companies from entering into contracts for the employment of Agents or other persons into their service for a longer term than, say, five years. This will put a stop to the evil system of men starting Joint Stock Companies with the stipulation that they are to act and remain Agents for life or in perpetual succession, when the Agents consist of a firm the members of which form a family group. In these cases the commission payable to the Agents is generally fixed not according to the actual profits, but on the quantities manufactured, whatever be the result thereof to the Share-holders. These companies are started mainly by the capital subscribed by the Agents and their friends; but after paying some good dividends, the shares are floated successfully upon the market. Some of the Vernacular and Anglo-Native Newspapers of Bombay have written so much against the evils of the life agency system by which most of the Cotton Mill Companies of Bombay are managed, and have so strongly expressed their hopes of a remedy in the proposed revision of the Indian Companies' Act, that I consider it my duty to invite the attention of Government to the remarks of these newspapers, and also to a paper on the Spinning and Weaving Mills of Bombay, read about two years ago, before a meeting of the Bombay Branch of the National Indian Association, by Mr. Muncherji

Framji Patell, B.A. The paper has since been printed in pamphlet form, and a copy of it is herewith enclosed. The facts stated by the writer I believe to be generally correct.

5. With reference to the first part of Section 74 of the Bill, it would be advisable to alter the period for the filing of a Balance-Sheet from twelve months to fifteen months. In cases where there is a dispute between the Directors and share-holders of a Company regarding the Balance-Sheet and in the event of its being sent back for revision, it would be impossible for the Directors to file the document within the term of twelve months from the date of the filing of the Balance-Sheet immediately preceding.
6. The sixth and the last suggestion I beg respectfully to offer, is to add the words "section fifty-five" in the body of section 256 of the Bill. This addition will render applicable to the Bank of Bengal, the Bank of Madras, and the Bank of Bombay, the very important proviso in the Indian Companies' Act relating to the rights of a member to inspect or obtain when required, a list of the names of his brother share-holders. Strange as it may appear, it is nevertheless a fact, that the Directors of the present Bank of Bombay some years ago positively refused to permit access to one of its share-holders to the Share Register on the ground that he was not entitled to the privilege by the Bank Act. Having failed by means of correspondence in inducing the Directors to alter their resolution, the share-holder brought the matter before a meeting of the Bank proprietors, when one of the items of business on the list was the election of Directors. After a prolonged discussion he with some other members present threatened to propose a resolution that for want of a list of the share-holders, the meeting was unable to choose Directors in the place of

(344)

those retiring. Upon this the Directors agreed to furnish the names of those share-holders only who were qualified to hold the office of Directors. The proceedings of this meeting are reported in the *Bombay Gazette* of 11th August 1876, and the correspondence alluded to appeared in the same newspaper of the following day. I have taken the liberty to refer to this matter somewhat in detail, because probably it has not been brought before this to the notice of Government.

I have the honour to be,

Sir,

Your most obedient servant,

(Sd.) SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE.



APPENDIX B.

REPORTS OF MEETINGS, ETC., IN HONOUR OF SORABJI.

સોરાબજીનાં માનમાં મળેલી સભાઓ ઇત્યાદીનાં હેવાલ.



Public Meeting at the Town Hall, Bombay, to perpetuate Sorabji's memory.

सौराष्ट्रजनी यादगारी जाणवी राखवा अर्थे सुंयधनां राडिन ह्रासमां
भजेदी जाहेर सभा.

(From the Times of India, 18th April 1893.)

In pursuance of a requisition sent to the Sheriff of Bombay by Sir Charles Sargent, Kt., Chief Justice ; the Hon. Mr. H. Birdwood, C.S., Member of the Executive Council of Bombay ; Sir Jamsetjee Jeejibhoy, Bart., C.S.I., C.I.E., and about three hundred well-known European and native inhabitants of this city, a public meeting was held yesterday afternoon in the Town Hall to take steps to perpetuate the memory of the late Mr. Sorabjee Shapoorji Bengallee, C.I.E., who died on Tuesday, the 4th instant, in Bombay. The meeting was very largely attended by Europeans and the various sections of the native community of Bombay. There were also about two hundred Parsee ladies present on the occasion, some of whom had signed the requisition to the Sheriff. The hall was filled to its utmost capacity, the principal citizens who took part in the proceedings of the meeting being accommodated on the platform at the south end of the hall. Among those present were Messrs. H. A. Acworth, James Douglas, and W. G. Roughton ; Dr. Pechey Phipson, Rev. Dr. Mackichan, Rev. D'Silva, Vicar Vara, Dr. Thomas Blaney ; Messrs. W. R. Hamilton, George Cotton, and G. A. Kittredge ; Sir Jamsetjee Jeejibhoy, Bart., C.S.I., Messrs. Framjee Dinshaw Petit, Bomanjee Dinshaw Petit, Dosabhoy Framjee, C.S.I., Javerilal Umia-shanker Yajnik, Jehangir Dosabhoy Framjee, Naoroji Jehangir Gamadia, Nusserwanji Byramjee Secretary, Dadabhoy Bomanjee Jeejibhoy ; Khan Bahadur Hormasji Dadabhoy, Khan Bahadur Muncherji Murzban, Ervad Jiwanji Jamsetji Mody, The Hon. Mr. Fazulbhoy Visram ; Messrs. Harkisondas Narotamdas, Virchand Dipchand, K. R. Cama, Darashaw Ruttonji Chichgur, Byramji Nusserwanji Seervai, Dr. Bhalchandra K. Bhatawadekar, Mr. Virchand, Dastoor Peshotan B. Sanjana ; Messrs. Cursetji N. Wadia, Phiroz R. Sethna, Eduljee R. Reporter, Ervad

Darab Dastoor Peshotan Sanjana ; Messrs. Sorabjee Edulji Warden, N. R. Ranina, Rustom K. R. Cama, Jehangir K. R. Cama, Khan Bahadur Byramjee Dadabhoy Registrar ; Messrs. Nanu N. Kothare, Kursondas Chabbildas, K. N. Kabrajee ; Drs. A. Viegas, A. D. Mody, Atmaram Pandurang and Cowasji Pestonji ; Messrs. Sorabji Framji Patel, Vandravandas Purshotamdas, Naoroji M. Wadia, C.I.E., Jamsetji Cursetji Jamshedji, Karimbhoy Ibrahim, etc.

At the appointed hour (4-30 P.M.) Mr. James Douglas, Sheriff of Bombay, rose and said :—Ladies and Gentlemen, according to the requisition that I hold in my hand this meeting has been called. It will be now your business to elect your own chairman. On the motion of Mr. Dosabhoy Framjee, C.S.I., seconded by Mr. Currimbhoy Ibrahim, Sir Jamsetji Jeejibhoy, Bart., C.S.I., C.I.E., was called to the chair.

THE CHAIRMAN said :—Ladies and Gentlemen,—In a public meeting like this, where the citizens of Bombay have met together to do honour to the memory of an esteemed and distinguished citizen, it is not necessary for me to speak at any great length about the admirable good qualities of head and heart which have endeared his name to the people of Bombay. When we think for a moment what was it that made the late lamented Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee so highly esteemed and respected, we find that it was not in any one particular sphere, but in various spheres of an active public life, that his usefulness as a citizen made itself perceptible. Whether we regard him as a journalist or an author, as a friend of education or a patron of literature, as a social reformer or a municipal councillor, as an expert in commerce or an adviser in politics, as the pioneer of female medical aid or a friend of the labouring classes, as a sincere friend or a capable adviser—we recognise in him an admirable and exemplary man. His active connection, at one time or other of his life, with the several educational institutions of this city bears evidence to the fact that he looked to education as one of the best and surest means for the general advancement of his country. The Bai Bhicaijee Bengallee School in the Parsi Bazaar Street will stand

for years as a noble monument, not only of his great zeal for the noble cause of female education of which he was a pioneer in this city, but also of his filial affection and gratitude to his good mother, who had from his very infancy moulded his character as a kind-hearted man, and with whom we all heartily sympathise for the great affliction that has befallen her and her family. Again, his views on education, both male and female, were always sound and full of matured judgment. After education, the next thing that occupied his attention was the wants of the suffering poor. Not only did he give liberally according to his means, for the cause of education and for the needs of the poor, but he went from house to house and from friend to friend to collect subscriptions for the noble purposes he had at heart. When he found that Bombay had not sufficient medical aid and hospital accommodation for the gentler sex of the native community, he began working heart and soul with his friend Mr. Kittredge, to collect funds for securing female medical aid from England, and to impress upon the minds of his wealthy friends the necessity of establishing special female hospitals. Mark, that Mr. Sorabjee moved in this matter, as he did in all others, from philanthropic motives, without any consideration of caste, colour or creed, because he knew fully well that the community which had the honour of counting him as one of its distinguished members was not in any special need of female medical aid, as they had no special prejudice against consulting male doctors. In fact, a great part of Mr. Sorabjee's last few years was spent in the cause of securing medical education and medical aid and hospital for females, and the Parsee Lying-in Hospital of which H. E. Lady Harris so kindly laid the foundation-stone the other day was the crowning act of his labour in that direction.

His anxiety to relieve the sufferings of the poor had turned his attention to our factories long before that attention had turned to our hospitals. Though opinions may differ on the subject of the part Mr. Sorabjee took in the matter of our Factories' Act, no body can doubt for a moment that, he acted from the noblest and purest motives of helping the hard-worked poor. Gentlemen, I need not dwell upon

Mr. Sorabjee's activity in other spheres, such as literature, social reforms, politics, commercial and municipal administration. In most of these he was often consulted by the Government and trusted by the people. The soundness of his judgment, the firmness of his mind, the independence of his thought, the honesty of his purpose, and the moderation of his views gained him the respect and esteem of the Government as well as those of the governed, whose just aspirations he was always ready to encourage. Ladies and Gentlemen, these are what one should call the land-marks of Mr. Bengallee's public life and public virtues. His private life and his private virtues are not less worthy of our esteem and admiration. Charitable in thoughts, charitable in words, and charitable in deeds he was always the friend of the poor and the needy. Many a student owes to him a deep debt of gratitude for the helping hand he offered, and that in a way which would not allow his left hand to know what his right hand did.

With the same soundness of judgment which made him a successful public man, his affability of disposition and a persuasive tongue enabled him to bring the blessings of peace and quiet to many a family disturbed by quarrels and dissensions. His arbitration was often sought, not only by respectable families, but also by merchants and tradesmen, and that with satisfactory results. Many persons in distress sought the advice of Mr. Sorabjee, whose doors were always open to friends as well as to strangers who sought his sound and sympathetic advice. Ladies and Gentlemen, it is the loss of such an esteemed townsman that we have met here to-day to mourn, and the memory of a citizen of such sterling good qualities, that we have met to-day to honour. In the death of Mr. Sorabjee Bengallee, Bombay has lost a really noble man, a really good man, and in honouring him we will be simply honouring ourselves. One cannot but perceive kindness at the bottom of all his actions, whether public or private. How sad to think that the gentleman whom, in spite of his weak health, only a short week before his death, we saw here, there and everywhere—wherever good work was to be done—is no more among us to help many a deserving man and many a deserv-

ing institution with his sound and sagacious advice. It is the good fortune of very few men in this world to die with the consciousness of a really well-spent life and with that prospect of a happy future with which Mr. Bengallee died. We all know that he was always ready and foremost to appreciate merit at its proper worth and to start memorial funds to do honour to departed worthies of our town, and we shall be wanting in our duty if we fail to take proper and adequate measures to perpetuate his memory, and thus to mark our high appreciation of his worth as a distinguished citizen and as one who was not only an honour to his community but an honour to the city at large (Loud applause).

The Chairman then read letters from the Hon. Mr. Birdwood, Mr. W. Lee-Warner, Sir Dinshaw M. Petit, Bart., Mr. Vurjeevandas Madowdas, Mr. N. G. Chandavarkar, Dr. Peterson, and others, who regretted their inability to attend, but who entirely sympathized with the movement. Mr. Birdwood said that "The late Mr. Sorabjee Shapoorji Bengallee was not only a distinguished citizen to whom the people of Bombay owe a deep debt of gratitude for good and earnest work done on their behalf during a long life, but personally a man of high and noble character exercising the best possible influence on all around him. His death is a public loss. It is only right that his memory should be perpetuated worthily." Mr. Lee-Warner said, "I will be glad to assist, in any manner, any measure proposed to perpetuate the memory of an independent and honourable man like Mr. Bengallee." Dr. Peterson said, "Mr. Bengallee was a man universally beloved and respected, and deserves a memorial that shall be worthy of him and of us."

Mr. G. A. Kittredge proposed, "That this meeting records with deep regret the loss this city has sustained by the death of Mr. Sorabjee Shapoorji Bengallee, C.I.E., an eminent citizen who by his genuine sympathy with all classes of people, and the zeal, energy and devotion with which he worked for the best part of his life in promoting every cause for the public good, and the advancement of the community generally, gained the high esteem and respect of all classes of the people of Bombay."

In support of the proposition, he said that they were met together that day to take steps to perpetuate the memory of one most highly esteemed by them all who so lately passed from them—a man in whom were combined in a remarkable manner, ability, perseverance, integrity, and calm judgment, with the highest sense of honour, with strong convictions and the courage to express them. Further, he was the highest type of a gentleman with a calm dignity of manner which carried with it an extraordinary charm. In a late speech, when unveiling a memorial window to the late Mr. W. H. Smith, Mr. Balfour said that Mr. Smith was a man whose chief characteristics were absolute honour and single-mindedness. All of them there that day would recognize those as the prominent characteristics of Mr. Sorabjee also. (Hear, hear). He loved his own race and his own people and laboured for their advancement in season and out of season. But his sympathies were not confined to one race or to one class. The rich went to him for counsel, and the poor for assistance and advice. He did not think that he could say anything higher of him than that he was the trusted friend of all classes. Mr. Sorabjee was not a rich man, but his charities were large, though unostentatious, and no one better deserved the name of the poor man's friend. He did not propose to take up their time that afternoon with a detailed account of Mr. Sorabjee's life. His bereavement in his childhood, his early initiation into business, his subsequent career as a banker and a merchant, his efforts to advance the moral and intellectual interests of his own race, his career as a journalist, his success as an author, his efforts in aid of the children in factories, his endeavours to obtain for this city a pure administration, his continued labours to promote female education—all these had been portrayed in the daily papers and need not be elaborated here that day. They were fresh in their memories. He knew Mr. Sorabjee for thirty years, but it was only ten years ago that their relations became intimate. It was in 1882 that he went to Mr. Sorabjee with his scheme for making female medical advice available to the women of Bombay. Mr. Bengallee entered heartily into the project, and most fortunately too, for he (Mr. Kittredge) doubted if there

was any other person who could have enabled him to bring the scheme to a successful issue. As he went with him from house to house among the wealthier of their friends, he recognized the commanding influence he had gained over all they called upon. It was difficult now, when medical women were available in every important town in the whole country, to realize that only ten years ago, not only was there not a single lady doctor in this Presidency, but there were only one or two in India with medical certificates, and those were connected with the missionary societies. The impression he (the speaker) gained in their interviews with their subscribers was that hardly one of them believed the scheme would ever amount to anything, but their great confidence in Mr. Sorabjee led them to give them their money. The hospital for women on the Cruickshank Road was an institution of which Bombay might well be proud. It was the first hospital in this country for women under the sole charge of their own sex. But that building they owed to Mr. Sorabjee, for it was the trust that Mr. Cama had in him which led him to offer them the lakh of rupees for this purpose; it was Mr. Sorabjee's influence which led Mr. Cama to increase the sum to one lakh and sixty-six thousand as required by Government; and it was Mr. Sorabjee's persistency and tact, which after long and weary negotiations, obtained from Government the grant of the land on which the hospital was built.

That the crying want of female medical advice in India must have been supplied before many years he did not doubt; but no one knew for how many years it would have been delayed had it not been for the small pioneer force here in Bombay, with Mr. Sorabjee as one of its most important leaders, which penetrated the enemy's country and cleared the way for the larger undertaking under more distinguished leadership which had spread over the whole country; (Hear, hear.)

and India must not forget its debt to Mr. Sorabjee in this great boon to her people. An American poet told them :—

“ Were a star quenched on high,
For ages would its light,
Still travelling onward from the sky,
Shine on our mortal sight.”

“ So, when a great man dies,
For years, beyond our ken,
The light he leaves behind him
Shines upon the path of men.”

Yes, and they were met that day to take steps so that the light from the pure life of their late friend might shine over the paths of the young men of Bombay ; that they might see that there was something better to live for than the applause of the crowd ; something more worthy to strive for than personal advancement. (Hear, hear). They wanted them to follow the example of him whose loss they deplored that day, who was a worthy representative of the ancient and gifted race to which he was rightly proud to belong, and a warm friend and counsellor of all who knew him, irrespective of race and creed, who thought not of himself in what he did, but of others ; who was an honour to the city of Bombay which now honoured itself in perpetuating his memory. (Hear, hear, and applause).

Dr. Thomas Blaney said the duty of seconding Mr. Kittredge's resolution devolved upon him, and he rose to perform that duty. Like many persons in that hall he mourned the loss of a very dear friend, a friend of 30 years. All classes of the community had already expressed regret at the loss the city had sustained, and the resolution correctly described the general feeling. The mill industry had cause to regret the loss of one of its best friends. Dr. Blaney was associated with Mr. Bengallee as a colleague on the two Factory Commissions that sat in Bombay. During

the inquiry of the first, or Mr. Arbuthnot's Commission, Mr. Sorabjee's eye discovered a weak point in the mill system of labour, and he was in favour of ameliorating the conditions under which women and children were employed. With his usual honesty of purpose he boldly declared his feeling at the risk of being misunderstood by his friends as an opponent of the industry. He worked steadfastly at his purpose, and soon succeeded in deeply interesting the late lamented English philanthropist the Earl of Shaftesbury, in the cause. The speaker would not cover ground that was now ancient history, but would say briefly that female and child labour in mills was now regulated on sound, sanitary and physiological principles. Those who misunderstood or misinterpreted Mr. Bengallee came round to his views, and he lived to see mill capitalists, owners, agents, and managers become the warmest advocates of mill labour reform. His merits as a mill labour reformer had never been adequately, if at all, recognised. As a public-spirited citizen and a friend of local self-Government, he occupied a very high place, and held very strong and decided views on the form of Government that should be introduced. At the close of Mr. Arthur Crawford's Municipal administration, His Excellency Sir Seymour Fitzgerald requested Mr. Bengallee to state in writing his views regarding the contemplated reconstruction of the Municipality. Mr. Bengallee complied, and the speaker produced his letter. It has never seen the light and was discovered amongst his papers only two days ago. They now saw, after a period of 22 years, how closely Mr. Bengallee's suggestions were followed, and in the life-history of the Municipality how successful the form of Government had proved.

All the friends of sanitary and material progress in Bombay would regret the loss of such a valuable adviser. Of the sincerity and depth of Mr. Sorabjee Bengallee's friendship, thousands of persons have had good experience. Dr. Blaney himself was one of those persons. He was ever seeking to promote his welfare. When they were both seized, almost simultaneously, with dangerous illness and when he learned that the speaker had been hurried away from Bombay, he made the

most anxious inquiries from Mr. Nowrojee Gamadia as to his condition and he did this only a few hours before his death. This was a very personal and private matter indeed. His only reason for mentioning it was to emphasize the depth and sincerity of the friendship of his very dear friend. Surely he was one of Nature's Gentlemen. Amongst the deepest mourners in that hall that day would be Mr. Vurjeewandas Madhowdas and his sons and nephews who were partners in business for many years with Mr. Bengallee. Not only were they partners and friends in business, but the friendship went deeply down into all the affairs of private life. Mr. Bengallee was the trusted adviser of the firm; he was also the respected and trusted adviser of the whole family in their most private affairs. Dr. Blaney was not surprised when on his return to Bombay immediately after the death of Mr. Bengallee to find the whole family of Mr. Vurjeewandas including ladies and children, all plunged in profound grief. So great was this grief that it would be no greater if the family had lost its real head.

The Parsee community were proud that the first Sir Jamsetji Jeejeebhoy had made a mark in history by his great philanthropy. His name was still a household word, and will continue for many generations. But in the midst of our regrets at the loss we have sustained by the death of Mr. Bengallee, may not the Parsee community find consolation in his benevolent philanthropic life and in his many virtues? He too has adorned the Parsee character and has brought out its benevolent features. His life and work are examples to the whole community, not only to Parsees, but to all others. The resolution he was called upon to second, asked the meeting to record with regret the loss this city has sustained by the death of Mr. Sorabjee Bengallee. They all regretted his death and the resolution requires no commendation to ensure the unanimous assent of the meeting (Applause).

Mr. W. R. Hamilton, in support of the proposition, said that he could not but feel that no words of his could add to the deep sense of sorrow which they entertained at the loss of their departed friend.

Mr. Kittredge had referred to Mr. Bengallee's public virtues, and Dr. Blaney had spoken of his private good work and excellence with an eloquence to which the speaker could not pretend. But it was possible to make up for want of eloquence by sincerity of expression, and it was indeed by the same quality of sincerity of feeling and singleness of purpose that Mr. Sorabjee achieved the success of his life. He was not a mere lip reformer. He gave up his time, his talents, and his money in support of the cause which he had at heart. He might have died a rich man, but he preferred to spend his money freely on those objects which he had at heart, and which were beneficial to the people. Mr. Bengallee felt that it was his duty to use his wealth for the cause of education and no poor man applied to him for pecuniary assistance in vain. Mr. Bengallee paid the fees of poor students, for whom he also got books, at his own expense. Mr. Hamilton then referred at great length in eloquent terms to numerous good works and reforms inaugurated by Mr. Bengallee, whose memory he hoped would be ever fresh in the minds of a grateful people (Applause).

Khan Bahadur M. C. Murzban, C.I.E., observed that Mr. Bengallee was a bright example of a patriotic and useful citizen. He had dedicated a great portion of his life to the welfare and advancement of the city and the various communities inhabiting it. Mr. Bengallee was an accomplished scholar and a man of wide worldly knowledge and experience, whose advice was sought by a large number of citizens. By Mr. Bengallee's death Bombay had lost an eminent citizen, a useful member of society, and a friend of the poor (Applause).

The proposition was then put to the vote and carried unanimously.

Mr. H. A. Acworth, Municipal Commissioner, moved, "That in the opinion of this meeting it is desirable to perpetuate the memory of the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee in some suitable form, and to invite for the purpose subscriptions from the public, the form of the memorial to be determined hereafter by the Committee to be appointed at this meeting." He felt it a distinct privilege to be allowed

to take so prominent a part in a meeting convened for the purpose of doing honour to the citizen they had so lately lost. The qualities which seemed to him most emphatically to demand public recognition in the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee were first of all, what he would rather not call his "independence" but his public courage. The term "Independence" in this city and in this country had been used in his judgment too frequently to denote a subserviency to petty and ignoble influences, and independence of those influences and considerations which should weigh with a public man. In Mr. Sorabji Shapoorjee Bengallee they were able always to recognize and to honour independence of the meaner influences he had referred to and dependence upon principle, truth, and right (Loud applause). It was rare, indeed, to find a citizen so completely in public affairs the servant of his own conscience and possessed of a conscience so clear and upright. The second of those qualities to which he had referred seemed to him to have been his peculiar modesty and gentleness. It had been his lot on more than one occasion to communicate and to correspond with the late Mr. Bengallee with reference to public matters, and he had never known any opinions expressed by him to have been subsequently changed in deference to external pressure of which he ought to have been independent. That he was open and amenable to reason was eminently true ; that he was amenable to any influence except those of reason and rectitude, he believed to be equally false. He was especially remarkable, considering the position he held, the distinction he had attained as a public man, and the influence he possessed, not only in his own community but also with the larger public of Bombay and of India, for a total absence of anything like egotism or self-assertion. The humblest individual might be sure of obtaining from Mr. Bengallee a sympathetic and a kindly hearing, and, however vehemently he was opposed to one in any matter, he never, to his knowledge, lost that gentleness and that patience which William Pitt described as being the highest virtue of a statesman. Those having been the distinguishing characteristic of their late friend, it seemed to him that he was a man whose merits most eminently demand the public recognition it was proposed to give them, and he was quite sure that the

proposal with which he commenced his remarks and which he laid upon the table would be one which would commend itself to the Chairman and to every person present (Loud applause).

Mr. Hormasji Dadabhoy, in seconding the proposition, observed that Mr. Sorabjee Bengallee was in many respects a remarkable man. All things considered, he fully illustrated the advantages of a complete English education. In the Buddhistic system of philosophy, the greatest, or one of the greatest, blessings was to give honour to whom honour was due. By a life-long devotion to the best interests of this great city he had earned the respect and gratitude of its citizens. That was manifest from the fact that men of the highest character and respectability had come forward to support this movement to perpetuate his name. He himself never sought applause. He never courted popularity. Nay more, he shunned them. He had a contempt for all those ignoble arts and tricks by which shallow-brained men seek to gain the public ear. He was actuated by a genuine love of his species, by an earnest wish to scatter his fragrance wherever he went. To diffuse joy and happiness by the exercise of cheerful, though unobtrusive, benevolence, that was the ambition of his life. To dazzle the vulgar madding crowd, to live in the blaze of popularity, to profess sentiments which found no echo in the heart; these things were abhorrent to his nature. Noise and strife were the implements of the trading men whose lives were barren of fruit. Hard solid work, moderation, a readiness to make all necessary sacrifice, and an excess of modesty, these were the characteristic qualities of his public life. He owed nothing to birth or fortune. He was not the "accident of an accident". Practically, he had to educate and form himself. If his patrimony was small, he inherited what was infinitely of greater value, namely, a robust common sense. This was blended with moderation both of feeling and expression. Step by step he became a man of light and leading. In private life Mr. Sorabjee reflected the best side of native character. It was blameless; it was gentle; it was unostentatious. But this was only negative praise. By the massive force of his understanding, by his calm sober judgment, by his sturdy

independence, by his spotless probity, he attained to an unique position, such as rarely fell to the lot of men. He became a sort of moderator or conciliator in respect of all conceivable differences between man and man, aye between man and woman too. The contending parties found in him an incorruptible judge who never lost his head. Occasionally, and exceptionally, good old Sorabjee had to pay something to the disappointed suitor when poverty was his plea. He was immersed in business, and yet he gave his leisure hours to these offices of kindness and reconciliation. How did he manage it? Cheerfulness was, as physiologists told them, and as their daily experience attested, a prolific source of nervous power. He took a delight in the work. 'It often told on his health. His friends expostulated with him in vain on such conduct. Never to weary in well-doing, was his motto. And he stuck to it to the last. Many a student struggling with adversity had profited by his advice, and still more by pecuniary aid. If it was possible to make a list of them, their names would be a legion. What did they think of a man who spontaneously gave away two-thirds of his income in the relief of the poor, the needy, and distressed? What self-denial this, in an age of cold-blooded remorseless materialism? Was Scott wrong in saying that there never did, and never would, exist anything permanently noble and excellent in a character which was a stranger to the exercise of resolute self-denial? If he were asked, what were the principles, what the systems of philosophy, what the code of ethics, which taught him this humility, this self-abnegation, this scorn of tinsel and all parade of philanthropy, he would answer in one short sentence. It was righteousness quickened by love of God and man.

The glories of our birth and state are shadows, not substantial things.

Only the actions of the just smell sweet and blossom in the dust.

The Rev. Dr. Mackichan said that he counted a great privilege to be permitted to join in a tribute which the citizens of Bombay were that day paying to the memory of one of their most distinguished citizens.

The object of the meeting, such as that, was to bring home to the heart of the community the lessons of a life the memory of which they sought to perpetuate. They could judge of the character of a city by the character of the men whom it delighted to honour, and he felt that evening that the enthusiasm which gathered round the memory of Mr. Bengallee was a tribute, not only to his character, but also to the beneficial influence which he had exerted upon every part of that great community. He felt that the lessons of such a life would be incomplete unless there were some response, such as that which the resolution called for; and he trusted, therefore, that the response given to the resolution would be a hearty one from every section of the great community. The citizens of Bombay had often assembled in that hall to do honour to the memory of great men or to men who had left those shores; but he felt that there had been within the past years no worthier occasion for such a commemoration than that one which had gathered them together that day. He rejoiced to know, running through every speech in that meeting, the recognition of the fact that the benevolence and sympathy of Mr. Bengallee were not limited to any section of the population, but extended to the whole body of the people—(Hear, hear)—and it was that feature of his life and character that he felt called upon that evening to emphasize in brief words. He had had many indications in his experience of the presence and character of Mr. Bengallee. He (the speaker) had been in contact with the students of the city for many years, and he could tell the meeting that the name of Mr. Bengallee was one which had been held in reverence by the whole body of their students for many years. (Hear, hear and applause). He had known many students who owed their education to the timely help and sympathy which they received from that benevolent friend. He felt sure that there was no class of the population who ought to join more heartily in that movement than those young men who through him have been benefited and advanced to the position which they now occupied. He would give one illustration to show how thoroughly catholic-minded was their departed friend. He was delighted to think of many evidences which Mr. Bengallee gave of the breadth of his mind; but he thought what he was just going to say

was a notable instance of its kind. When the late Mr. Graham died, a gentleman with whom he (Mr. Bengallee) had often associated in business, he came to him and said that he desired to do something in memory of the good man who was known to him as an earnest and true Christian, and who during the last years of his life was known in England as a devoted Christian. He (Mr. Bengallee) further told him that he felt it was only fitting that the memorial should be connected with some Christian institution of this city, and he handed him a Government promissory note to found a prize in the Wilson College in memory of the late Mr. Graham. It seemed to him that a gentleman who was capable of an action such as that was actuated by a breadth of sympathy that was not commonly found amongst men. It showed them his power of appreciating Christian character. All classes of the community, whether they were Christians, Parsees, or Hindoos, ought to join in recognizing the merits of one who so much recognized merits in others. He felt that they would fall short of their duty if they failed to recognize the dignity and unselfishness and benevolence of character of the man who had been taken away from them. He threw out a suggestion in connection with the subject. Mr. Bengallee was not only a man of great benevolence but there was something in the man, a personal charm of character and presence which was as influential as all his acts, and he was sure that the citizens of Bombay would wish to have preserved amongst them something that would remind them of that benevolent and living face which they would see no more. There was benefaction in the very look of the man, and let them hope that it would be preserved to inspire the future generations of their city (Applause).

Mr. N. N. Kothari testified, as a humble member of the Hindoo community, to the great loss sustained by the native community in general in the death of Mr. Bengallee. As a member of the firm of Solicitors to Mr. Bengallee, he knew that he not only did not charge for the final settlement of awards which he gave in matters of dispute between parties, but that he would pay the costs of the same from his own pocket.

The proposition was then put to the meeting and carried unanimously.

Mr. K. N. Kabrajee proposed a committee of about two hundred gentlemen for the purpose of carrying out the object of the meeting, and in doing so eulogized the public actions of Mr. Bengallee, who was popular with the various sections of the native community.

Mr. Jav^ogerilal Umiashanker Yajnik, in rising to second the proposition, said that he was sure the meeting will have observed from the names just read out by Mr. Kabrajee that the gentlemen composing the committee represent every race, nationality and creed to be found in the mixed community of Bombay. The reason why representatives of many different sections have joined in doing honour to the memory of the departed gentleman is obvious. Mr. Sorabjee enjoyed the respect and confidence of all classes in Bombay. His attributes were many-sided and his charities unostentatious. No man in real want who approached him, went back without a feeling of relief. His most important acts of charity were done in private. It may be truly said of him that his left hand did not know what his right hand did. In moments of excitement—and in a commercial city like Bombay such moments were frequent—he kept his head cool; and to this circumstance might, he thought, be attributed in a large degree the measure of success he attained as a man of business. Another important trait in his character was the strength and courage of his convictions. The progressive ideas he carried into life brought him in touch with some of the most important social, municipal, and political movements of the city. But from whatever stand-point they may look at him, whether as a successful man of business, or as an ardent and sincere social reformer, or as a public-spirited citizen, or as a friend whose heart melted at the sight of poverty and misery, the conclusion forced itself irresistibly on their minds that the career of Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee entitled him to be ranked side by side with those eminent and high-minded worthies who had built up the reputation of Bombay for industry and enterprise,

for philanthropy and enlightenment, and above all, for that sound and sober good sense which distinguished the city.

Mrs. Pechey-Phipson next proposed, "That a copy of the foregoing resolutions be forwarded to the family of the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee with a suitable letter of condolence on their heavy affliction in which the communities of this city deeply sympathize," and said that she was well aware, that in asking her to move the resolution the promoters of the meeting were not thinking of her individually, or as a personal friend of the man whose loss they mourned. For though Mr. Bengallee was always a kind friend to her, and she had a true admiration for his character, which increased more and more as her acquaintance with him ripened, there were many of his more immediate circle who would have a greater right than her, as personal friends of longer standing, to offer the condolences of the meeting to his sorrowing family. But this honour had, she knew, been done her as the representative of a great multitude, as the spokeswoman of those who feel his loss most deeply, as the mouthpiece of the women of the city. For in an exceptional manner, Mr. Bengallee was, both in private and public, a benefactor to the women of Bombay, and it was not, she said, one solitary Parsee widow who sat buried in grief: It was not one orphaned home which mourns its protector gone: Other homes were, as it were, a second time rendered desolate, and many a mourning widow, in other communities than his would tell them "he was like a father to my boys when my husband died". Truly they may say of him,

"He delivered the poor that cried,

"The fatherless also that had none to help him.

"The blessing of him that was ready to perish came upon him,

"And he caused the widow's heart to sing for joy".

Let his family be told that many widows and orphans share their grief. But Mr. Sorabjee Bengallee was, she said, essentially a public-spirited man. All that he did, on however small a scale, was of such a

nature that it was calculated, if the scale were widely extended, to benefit not only individuals or communities, but the world at large. Mr. Bengallee was one of those fair-minded and honourable minds who believe that the individual who rears a family in the fear of god as good citizens is entitled to as much consideration as those who conduct the affairs of life outside the home. To duties so important it appeared to him the highest possible culture should be brought, and that not only have women a right as individuals to the best education the State can afford, but also that the State has the right to demand a high standard of education from its women. And finally, that in those very few instances where the comfort and convenience of women require a somewhat different treatment from that necessary for men, the interests of both should be equally considered. As their champion in all these three directions the women, not only of Bombay, but of India, and indeed of the whole world, were deeply indebted to him. In his own community he was instrumental, with others like-minded with himself, in getting the property of married women secured to them. This must have helped greatly to improve the position of Parsee women in the same way as a similar law in England has helped to raise the status of English women. With regard to the education of women, all present at that meeting knew how strenuously he worked in that cause. Although a man of moderate means he set an example to the rich by building a school for girls which he affectionately dedicated to his mother. But, the speaker went on to say, he gave something infinitely more valuable than money. He devoted the energies of his life. Men of wealth give of their abundance without missing it, but a man engaged in business or in a profession can never give his time without feeling it. Especially in a climate like that of India, rest seems almost imperatively necessary after the day's work. But Mr. Bengallee was never idle. His literary and journalistic work was large; his philanthropic labours must have engrossed still more of his time and strength. And amongst these none were more incessant than those on behalf of education, and especially of the education of girls. On how different a footing he had left it to that on which he found it? She would be wronging his memory, however,

if she in any way intimated that he was a solitary mover in the cause. No one thought more modestly than himself of his own work, no one more highly appreciated the work of his friends, past and present, who were associated with him. The same holds good of that other movement for which he laboured so earnestly, that for securing medical aid for the women of India. The names of some of his friends and associates were perpetuated in the buildings they erected. Mr. Bengallee was not wealthy enough to build a hospital, but he put his heart and soul and all his energies into the work. Mr. Kittredge had told the meeting of his zeal as one of the originators of the movement. She could tell them that his interest in it never flagged. He used to go with his daughters from time to time to visit the patients in the Cama and Albless Hospitals, and he sent clothes and books for their use. And at the time of his death he was treasurer of a fund for building a Sanitorium for the women and children of Bombay, above the Ghats, where they might escape from the feverish and relaxing effects of the Bombay monsoons. The speaker went on to say that the deceased had spoken to her of it, of his satisfaction at excellent water having been found, of his pleasure at the building having at last been commenced, upon the last occasion upon which she saw him, just a week before his death at the ceremony of laying the foundation-stone of the Parsee Lying-in-Hospital, another institution in which he was interested. In conclusion, Mrs. Phipson said the meeting would not wonder that it had been thought fitting that women should have a special opportunity accorded them of joining in the vote of condolence. She assured the meeting that the ladies appreciated the privilege granted them. She believed it was an open secret that the women of Bombay wished to have on a modest scale some memorial of Mr. Bengallee subscribed for by themselves, something which would not clash in any way with the resolution which had been carried just before, which would be a tribute from the many poor and not from the few rich. For their own satisfaction they did this to carry on his good work and to perpetuate his example for those who came after. For himself he had the greatest reward, the only reward he sought—the good he did will live after him.

“Needs there the praise of the love-written record,
The name and the epitaph graven on the stone?
The things we have lived for,—let them be our story,
We ourselves but remembered by what we have done.”

The Hon'ble Mr. Fazulbhoy Visram having seconded the proposition, it was carried unanimously. On the motion of Mr. F. D. Petit, seconded by Mr. Dharamsi Morarjee Goculdas, thanks were voted to the Sheriff for convening the meeting.

A vote of thanks to the Chairman on the motion of Mr. S. F. Patell, seconded by Mr. N. M. Wadia, C.I.E., terminated the proceedings.

A Letter of Condolence (with a copy of the Resolutions passed at the Public Meeting in the Town Hall) to Sorabjee's family, in the name of the citizens of Bombay.

સોરાબજીનાં કુટુંબ ઉપર મુંબઈનાં શહેરીઓને નામે શોકલવામાં આવેલું દિલાસા પત્ર (ટાઉન હાલની જાહેર સભામાં પસાર થયેલા ઠરાવોની નકલો સહિત).

To

MRS. SHAPOORJEE NOWROJEE BENGALLEE
MRS. SORABJEE SHAPOORJEE BENGALLEE
MRS. HORMUSJEE PESTONJEE COLAH
MRS. JEHANGEER DOSSABHOY FRAMJEE
MRS. FRAMROZE JEHANGIRJI CHINAI
NOWROJEE SORABJEE BENGALLEE, ESQUIRE.

DEAR AFFLICTED FRIENDS,

At a meeting of the inhabitants of Bombay held in the Town Hall on the afternoon of the 17th April last to take steps to perpetuate the memory of Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee and to give expression to the sense of loss which his removal has created throughout the whole community, we were directed to send a copy of the Resolutions passed at that meeting, together with a letter of condolence, to you the members of his household on whom the full weight of the great bereavement has fallen.

Accordingly we take the liberty of addressing you in the name of our fellow citizens and to subjoin copies of the Resolutions.

A mysterious Providence has deprived you of one who was most dear to you. In the darkness of your present sorrow you feel as if the light of your home had been extinguished by the removal of one who as son, husband and father was peculiarly endeared to the members of his household.

The fact that the heart of this great city has been so profoundly moved by the tidings of Mr. Sorabjee's death will recall to you the outstanding feature in the character of him whose loss you are mourning. His strong affections were not limited to the circle of your home, but found a wider field for their exercise amongst all classes of the Community. Of his benevolence it may be truly said that it was free from every taint of selfishness, finding its highest reward in the blessings which it was the means of bringing to others.

We all mourn the loss of one whose name was associated with every form of benevolence, and whose genial presence shed the light of kindness wherever he went.

Let us bow in submission to the will of God, whose mercy enabled Mr. Sorabjee to achieve success in so many undertakings with which his name will be for ever associated.

Praying that the Almighty and Gracious God may sustain and comfort you in your sorrow.

We remain,

Yours faithfully,

- (*Sd.*) 1. JAMES DOUGLAS,
„ 2. SORABJEE FRAMJEE,
„ 3. DHARAMSEY MORARJEE GOCULDAS,
„ 4. DARASHA RUTTONJEE CHICHGUR,

Honorary Secretaries,

Sorabjee Shapoorjee Bengallee Memorial Fund.

RESOLUTION I.

“ That this meeting records with deep regret the loss this city has sustained by the death of Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee, C.I.E., an eminent citizen, who by his genuine sympathy with all classes of people, and the zeal, energy and devotion with which he worked for the best part of his life in promoting every cause for the public good and the advancement of the Community generally, gained the high esteem and respect of all classes of the people of Bombay.”

RESOLUTION II.

“ That in the opinion of this meeting it is desirable to perpetuate the memory of the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengallee in some suitable form, and to invite for the purpose subscriptions from the public. The form of the Memorial to be determined hereafter by the Committee to be appointed at this meeting.”

**The Ceremony of unveiling the Statue of Sorabjee Bengallee
by H. E. Lord Sandhurst, the Governor of Bombay.**

मुंअधनां नामदार गवरनर लॉर्ड सेन्डहस्टे सोराबज्जे अंगण्णीनुं आवलुं
अुदुलुं भेसवानी करेदी क्रिया.

(From the "Times of India", 17th January 1900.)

H. E. Lord Sandhurst performed, yesterday evening, the ceremony of unveiling the statue of the late Mr. S. S. Bengallee on the Oval, opposite the Secretariat. On the site of the statue was erected an extensive shamiana, which was profusely decorated with flags and bunting.

There was a large attendance of Europeans and Natives. H. E. the Governor, who was accompanied by Mr. Jackson, his Private Secretary, was received at the entrance by Khan Bahadur D. R. Chichgur and Mr. Hurkisondas Narotamdas, honorary secretaries of the Bengallee Memorial Fund. Among those present were:—Sir Charles Ollivant, Sir Lawrence Jenkins, Sir George Cotton, Sir Jehangir C. Jehangir, the Hon. Mr. Justice Parsons, the Hon. Mr. Justice Crowe, the Hon. Mr. Justice B. Tyebji, The Hon. Mr. Vijbhukandas Atmaram, the Hon. Mr. Bomanji Dinshaw Petit, the Hon. Mr. N. G. Chandavarkar, the Hon. Mr. Burke, the Hon. Mr. G. K. Parekh, the Hon. Mr. Ibrahim Rahimtoola, Dastoor Darab Peshotan, the Very Rev. Dr. Dalhoff, Messrs. Navrojee Jehangir Gamadia, D. R. Chichgar, Harkisondas Narotamdas, Navroji Sorabjee Bengallee, Jamsetji Cursetji Jamsetji, Vithaldas Damodardas Thakersey, Dr. Thomas Blaney, Dr. John Pollen, Messrs. Rustomji Byramjee Jeejibhoy, Dady Nasserwanji Dady, the Rev. Dhanjibhoy Navrojee, Messrs. Jamsetji Ardeshir Wadia, Dady Manekji Limjee, James Douglas, A. F. Turner, J. W. Smith, Prof. Muller, Messrs. Sorabjee E. Warden, M. E. Morris, Dadabhoy Merwanjee Jeejibhoy, Mirza Abas Ali Baig, Dr. Framjee Shapoorji, Dr. Jeejibhoy Nicholson, Dr. K. E. Dadachanji, Messrs. Jeejibhoy M. Jeejibhoy, Kaikhushroo

D. Framjee, Fardoonji Framji Karaka, Jagmohandas Varjivandas Madhavdas, T. Vurjivandas, Hormasji C. Coorlavalala, Hormasji Sorabjee, Haji Suleman Abdool Wahed, Rao Bahadur Ellapa Balaram, Messrs. D. E. Wacha, G. K. Desai, K. N. Kabrajee, Shapoorji Sorabjee, Sorab B. Master, Dr. Rattonsha T. Nariman, Messrs. Dinsha Jamsetji Parekh, K. R. Cama, Naranji Dwarkadas, R. J. Tata, Hassambhoy Visram, Rao Bahadur Ganesh Nilkant, Messrs. Ardeshir Framjee Unvala, G. A. Kitredge, Rattonsha Dadabhoy, Dr. N. N. Katrak, Messrs. Framjee Dorabjee Panday, Jehangir Bomanji Patel, C. D. Rustomji, Virchand Dipchand, H. S. Dikshit, Mulji B. Barbhaya, Khan Bahadur M. C. Murzban, C.I.E., Mr. Cawasji Dadabhoy Banajee and others.

After His Excellency had taken his seat under the canopy.

OPENING ADDRESS.

Khan Bahadur Darasha R. Chichgar, in addressing the assembly, said :—“Your Excellency, Ladies and Gentlemen,—We have solicited your attendance here to-day that you might, by your presence and countenance, enhance the importance we attach to the ceremony of unveiling this statue, designed to perpetuate amongst us in a material form the memory of our late townsman, Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, C.I.E., who earned—and earned most deservedly—the profound respect and deep and abiding affection of all classes of the community of this Presidency. Some unavoidable delay occurred in carrying into effect the wishes of the numerous subscribers, but regrettable as this may be in some respects, the interval which has elapsed has only served to testify, as time and experience alone can, to the eminently useful character of the services of our late friend as a citizen of the first order. In requesting Your Excellency to unveil this statue the Committee of the Memorial Fund desire to place before your Lordship a short account of the movement. The evening after the death of our lamented friend, a preliminary meeting was held to consider the steps to be taken to perpetuate his memory. It was universally felt that as a journalist, an author, a friend

of education, a social reformer, a Municipal Councillor, an adviser in politics, a pioneer of female medical aid, and a friend of the labouring classes, Mr. Bengallee was an admirable and exemplary man, a most esteemed and distinguished citizen, and that a public memorial worthy of him was the only suitable recognition of his many services to the city and its people. In accordance with a numerously signed requisition, a public meeting of the inhabitants of Bombay was convened through the Sheriff in the Town Hall on the 17th April, 1893, at which the late Sir Jamsetjee Jeejeebhoy presided. Among those who addressed the meeting were Dr. Mackichan, Dr. Blaney, Messrs. Acworth, G. Kittredge and others who dwelt feelingly on the excellent qualities of head and heart of the late Mr. Bengallee, and a Committee was appointed to collect subscriptions for raising a fund to perpetuate Mr. Bengallee's memory. To the credit of Mr. Bengallee's popularity it may be stated that the total collections amounted to Rs. 51,215. In accordance with a suggestion which had been made by Dr. Mackichan at the public meeting, the Committee decided upon a marble statue as the most suitable form the memorial should take, and a sum of Rs. 22,000 was set aside for this purpose. This left in the Committee's hands a large balance, and it was resolved to hand over a sum of Rs. 25,000 to the Joint Schools' Committee for the purpose of providing a building for the Municipal Churney Road Girls' school to be named the Sorabjee Shapoorjee Bengallee Churney Road Girls' School. There still remained a small balance which the Committee desired should go towards the maintenance of the building of the Bhicaijee Bengallee Girls' School. Thus practically the Committee has been able to provide three memorials out of the funds collected—the present likeness of their esteemed and respected friend, an entirely new building for a school in furtherance of the cause of female education, and the maintenance of a building for a girls' school which he had himself endowed. The statue is the work of the eminent artist, Mr. Thomas Broch, R.A., and every one who has the recollection will say it is a very faithful and excellent likeness. For the excellent site on which the statue stands the Committee feels very grateful to Your Excellency's

Government. If by this likeness that Your Excellency will to-day unveil, posterity profits by the example of a character formed of unfailing independence, high moral sense, true philanthropic spirit, sincerely sympathetic nature, a real love for helping the poor and the needy, a true yearning for the diffusion of knowledge among his countrymen, the Committee will be amply recompensed for their efforts in the performance of a solemn duty to the worth of one of Bombay's noblest sons,—the late Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, C.I.E.” (*Applause*).

THE GOVERNOR'S SPEECH.

His Excellency said:—“Gentlemen of the Committee, Ladies and Gentlemen,—I shall have to claim your indulgence this afternoon for a very short time, because I am under great difficulties in speaking, having caught an excessively bad cold. That may be, perhaps, an advantage in one respect, for I shall keep you, as I have said, for a much shorter space of time than I should like to have done on such an important and interesting occasion as this. I cannot well think of any character in Bombay, to which I would more willingly do honour than that of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, whose memory we are to perpetuate this afternoon. I had not, as you all know, the very great advantage of the personal acquaintance of Mr. Bengallee, because unhappily he died before I began my term of office in this country, but the greater part of you were well acquainted with him, and I have heard in high terms, not only from those whose birth-place and habitation is this country, but also from many of my countrymen, of his great and sterling merit. I have had to-day a letter put into my hand from a gentleman, Mr. Donald Graham, the head of the firm of Messrs. Graham & Company, and he writes in terms so truly expressing what must be the sense of this meeting, that I think I cannot do better than read the few lines he has written. He says, “I had the advantage of a very intimate acquaintance with Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee during my residence in Bombay, and I afterwards kept it up by correspondence. I have never met a man who has more highly appealed to my feelings of respect

and admiration for his broad grasp of the many subjects he took into his active mind to consider, and the generous sympathy with which he treated all matters, of a personal kind. I shall always look back to his memory with the deepest feelings of regret." Now, Gentlemen of the Committee, I congratulate you on the site you have obtained for raising this statue of your deceased friend. It is in every way worthy of his great services to this city, and it will mark for all time the respect you have paid to the high qualities of Mr. Sorabjee Shapoorji Bengallee. It is unnecessary for me to go through a detailed history of the career of this distinguished gentleman. I might remark, however, that being brought up to a commercial career, a hurried visit to England brought out still more clearly the great mental capacity of the man, and he turned his mind to some of the problems of the time. He turned his eyes to far greater things, and to matters of far wider scope than those of his own business pursuits. (*Applause.*) One of the great subjects to which he turned his attention was the question of medical treatment through the aid of female doctors, and I do not know whether his colleague of those days is here but to Mr. Kittredge, if he is here, it must be very gratifying indeed to see this gathering and to think of the object of it. (*Applause.*) In addition to this, Mr. Sorabjee was quick to perceive that earnest efforts must be made for the reform of the home and for female advancement, and with that object he was foremost, as you, Mr. Darasha Chichgar, have told us in the promotion of female education. He was, I believe, for five years the chairman or the leader of the female education movement, which led to the building of the Bai Bhicaijee Bengallee School, and if the generosity of his friends and public-spirited citizens had not raised the present memorial, the school in itself would, indeed, have been a fitting monument to the memory of your deceased and beloved friend. He also, as we know, extended his purview to several matters of legislation in which the Parsee community was interested, and also, I believe, it was on the lines laid down by him that the Municipal Act finally took its shape. He was also instrumental in bringing about the Factory Legislation, which has done so much to improve the condition of a certain

class of society. It is not too much to say, Ladies and Gentlemen, that he was actively engaged in every movement for the social, moral, and intellectual improvement not only of the poorest, but also of those who are of higher position and greater possessions, and in these directions his energies were absolutely untiring. But there was another element in his character beyond this, which was briefly noticed, and it is one of which we may take special note in the present day, and that was the courage which was so dominant in his own nature. (*Hear, hear.*) It was not for him sufficient that he should take up some popular cry of the moment, of something which excited popular enthusiasm at the time. The moment that Mr. Sorabjee Bengallee discovered that any grievance called for redress, or that in any direction there was room for improvement, in which perhaps not only his own countrymen but his own particular community were going astray, he had the courage of his opinions to tell them so, and to endeavour to bring them on to the right line again. (*Hear, hear.*) We know well that on one or two occasions, as it must inevitably happen in the case of those who have the courage of their opinions, and who persist in their views, he became unpopular. We have seen that such persons become unpopular in all parts of the world. Undeterred by the passing wave of unpopularity, and strong in his own conviction of what was morally right and what was best for those whom he was advising, Mr. Bengallee adhered in a most determined manner to the line which he had worked out for himself, and to his undying honour he gained for himself the regard of all for whom he worked, without failing to advance the cause which he had at heart. (*Cheers.*) Many of you who for many years were his associates and his close friends and mourn him as the best private and public friend the community ever had, know that this gentleman was a man of the purest and loftiest aims. It was not so much by munificent donations which he had been able to give either in the direction of building hospitals or schools, or beautifying what is perhaps the most beautiful city in the world that he made his mark, but because he had laboured by his own character and his own devotion so much for the good of

those who were left behind him. His example was so admirable that I again congratulate you, gentlemen, ~~on~~ the honour you have done to yourselves in the successful erection of this statue which I am now about to unveil". (*Cheers*.)

H.E. The Governor then unveiled the statue by removing the curtain amidst applause.

VOTE OF THANKS.

The Hon. Mr. Chandavarkar said :—"Your Excellency, Ladies and Gentlemen,—I have been asked by the Managing Committee of the Sorabjee Shapoorjee Bengallee Memorial Fund to propose a hearty vote of thanks to His Excellency Lord Sandhurst for kindly presiding on this memorable occasion. (*Cheers*.) I call this occasion memorable advisedly, for this ceremony commemorates the memory of one of the most memorable of Bombay's men. (*Loud cheers*.) And it is a fitting close to the career of H.E. Lord Sandhurst among us. (*Cheers*.) My Lord, Your Lordship has presided during these five years at various functions, and some of them, or perhaps most of them, have been more important than this; but though this is the last of those functions, and perhaps the humblest, I consider it the holiest—the holiest because you have unveiled the statue of one who lived a good and godly life—(*cheers*)—and whose life and life's work were animated by the holy principle of Toil and Trust. (*Loud cheers*.) Sorabjee toiled for the good of his fellows, and trusted that good work would fructify. (*Hear, hear*.) May it not be said that His Excellency Lord Sandhurst has during these five years toiled and trusted among us? (*Hear, hear and cheers*.) We sometimes speak of what are called the conditions of modern civilized life, and are proud that we live under those conditions; but there is one serious drawback to those conditions. We live in masses, we move in masses, we think in masses, and think very little of the value and good of great men and striking personalities. (*Hear, hear*), Like the newspapers we read with our morning's tea, we read or see to-day and forget to-morrow—(*laughter*)—because we live at high pressure and events and lives move fast; and we are thus in danger of forgetting the great and good men that have been

among us. A striking illustration of this is afforded by what occurred at a meeting of our Municipal Corporation some months ago. Well, I for one am proud of our Corporation and have great respect for our Municipal Councillors, I have always thought of them as our Municipal fathers; but they have one weakness—they sometimes nod like Homer—(*laughter*)—and when they nod they dream—(*laughter*)—and when they dream—they fancy that though they are our Municipal fathers, they themselves had no fathers before them. (*Loud laughter and cheers.*) And so some months ago they fancied that Sorabjee Shapoorjee Bengallee had done nothing for Municipal reform in Bombay. Well, Sorabjee was one of the fathers of our Municipal fathers—he was one of the earliest pioneers of Municipal reform in Bombay (*loud cheers*); and I for one shall never forget the occasion when in the seventies that tall and imposing figure leaning against the statue of Mountstuart Elphinstone in the Town Hall spoke with all the moral indignation of a moral man against the Municipal mismanagement of the day. (*Loud cheers.*) However, let that pass, for it is perhaps, past history. Sorabjee was a people's man; he lived for the poor, the weak, the struggling, but he never ran after popularity—rather he let popularity run after him if it chose. (*Hear, hear and cheers.*) It is the fate of such men to be at times misunderstood, and Sorabjee was on one occasion grievously misunderstood by his community. Whether the community was right, or he was right, I will not undertake on the present occasion to say, but the point I wish to emphasize is this—the quiet dignity with which he bore himself, standing firm like a rock, faithful to his own convictions during the time that the storm of calumny and criticism raged fiercely round him, showed his magnanimous meekness—(*loud cheers*)—and exemplified the truth of Emerson's wise observation, "To be misunderstood is to be great." (*Cheers.*) Ladies and Gentlemen, I shall not detain you longer. His Excellency Lord Sandhurst has honoured the native community of Bombay by taking part in this ceremony. His Lordship's name, as we know, will ever worthily stand associated among us with what is rightly called the City Improvement Trust of Bombay. That Trust works with the object of

re-making Bombay—giving this city good buildings, wide roads, and everything calculated to adorn it and make it healthier than it has been; but I take His Excellency's presence on the present occasion to remind us also that while good buildings, wide roads, and other like improvements may re-make Bombay, these will be merely the body, and the body will be useless unless it is replenished by a good life and a good soul. And we shall never be able to re-make Bombay unless we are animated by the principle which actuated the life and the life's work of such men as Sorabjee Shapoorjee, Bengallee. (*Loud cheers.*) They are our life—they are our soul—theirs is the spirit that ought to quicken us. (*Loud cheers.*) His Excellency has given to us in his speech not merely a delineation but a faithful picture of this great and good man, and may it be ours to live worthy of the lives of such men. I now move a hearty vote of thanks to His Excellency." (*Loud cheers.*)

THE GOVERNOR'S REPLY.

H.E. The Governor in reply said:—"I am very much obliged, Ladies and Gentlemen, for the vote of thanks which has just been proposed by the Hon. Mr. Chandavarkar. I observe that a vote of thanks as a rule entails a second speech; but you need be in no wise dismayed, for I have not the slightest intention of making one beyond saying that it has been a genuine pleasure and distinction to me to be the means of unveiling the statue, the curtain of which I have just drawn aside. There was one feature in the character of Mr. Bengallee upon which I meant to comment, but it escaped me and that is that I have been told that although his means were not very large, he did give a great deal in the way of charity; but it was done in such a quiet and unassuming manner that in most cases the public never knew what he was giving, and the recipients were equally unaware from whom the help came. That was another feature of his noble career. I should have been sorry indeed if, owing to the statue not being ready and my departure being so close at hand, I had been denied the pleasure of unveiling the statue this evening." (*Cheers.*)

The proceedings then terminated.



APPENDIX C.

OBITUARY NOTICES.

સોરાબજનાં મરણને લગતી વર્તમાનપત્રોની નોંધો.



• *The "Times of India," 5th April 1893.*

DEATH OF MR. S. S. BENGALLEE, C.I.E.

By the death of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, C.I.E., which took place yesterday, at about 3 o'clock in the morning, at his residence in the Fort, Western India has lost one of its noblest sons. As a most genial, generous, versatile and many-sided public man his loss will be felt, not only throughout Bombay, of which he was a prominent citizen, but wherever he was known.....

* * * * *

A Parsee Worthy : Another inroad has been made in the ranks of men prominent in this Presidency for rectitude, capacity and public spirit. Last week the Deccan lost one of its most capable and respected public men in the person of the Hon. Mr. Nulkar. To-day the Presidency town is lamenting, in the death of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, a citizen who was an honour to the Bombay Parsees, and than whom no one in any of the various communities was held in greater esteem. We give elsewhere a detailed account of the life of the excellent man whose death yesterday is so widely and sincerely mourned. It is a record of self-help, but a record much more of help to the community to which he belonged, and to the city in which he lived. It is characteristic of the rapidity with which social evolution is being worked out in these days that lately Mr. Bengallee had come to be looked upon as an old-fashioned Parsee. The story of his life shows plainly enough, however, that progress was the keynote and end of his public-service. Recognizing in the ancient religion of his race the strongest bond of union that remained to it, he clung to it with affection ; but none the less he saw the necessity of bringing it into as close a harmony as was possible with an age of enquiry and enlightenment.....

The "Bombay Gazette," 5th April 1893.

DEATH OF MR. SORABJEE SHAPURJEE BENGALLEE, C.I.E.

In the death of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, C.I.E., which took place at his Fort residence, on Monday evening last, the Parsee community loses a leader whose sober judgment, strong common sense, benevolent nature, large practical experience, and useful and honourable work shed a lustre upon it, and did much to enhance its prestige among other communities. He led an exemplary life, and died full of years and honours, leaving behind him foot-prints which members of the younger generations might follow with profit and advantage. . . .

The "Indian Spectator," 9th April 1893.

With the death of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee closes a career of many-sided activity. In him the man of business enhanced the usefulness of the scholar, the reformer and the politician, rather than detracting from that usefulness. In fact, Mr. Bengallee appeared to be usually at his best in each of these civic capacities when exercising it most as a man of business.

. . . . No Parsee was perhaps so trusted as Mr. Bengallee by Hindus and Mahomedans in delicate concerns of business or charity. With Parsees he was naturally more in request in matters of arbitration and so forth.

Mr. Sorabjee Bengallee may be justly styled one of the pioneers of educational and social progress amongst his people. He fought gallantly in his day against bigotry and superstition, and helped to amend laws and customs alike that he found impeding the course of steady advance all along the line. He spent largely on education and

on the upkeep of destitute students, without distinction of caste or creed. He gave much of his time to philanthropic efforts of one kind or another ; and very few of the projects undertaken by him had to wait long for success. . . .

The "Bombay Gazette," 13th April 1893.

The "*Indu Prakash*" states :—In Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee the Parsi community loses one of its trusted leaders and makers—one of the pioneers of its progress. Mr. Bengallee was a perfect business-man, a sincere reformer, a zealous citizen, a genuine philanthropist. He belonged to that sacred minority of persons whose lives are not mere stories of personal prosperity, but histories of popular progress. In the mercantile world he was noted for his probity, shrewdness and sound advice. Many a novice in business received help at his hands. His benevolence was not confined to his own community. Hindus and Mussalmans also freely availed themselves of his guidance. He was a staunch supporter of female education and female emancipation. He sympathized actively with Hindu social reform. He was one of those public spirited citizens who worked for Municipal reform in the early seventies and succeeded in sowing the seeds of the present vigorous Municipal life of Bombay. It would be no exaggeration to say that he laboured mainly for the poor. His private charities were numerous and he extended his helping hand to all the sections of the native community. Above all, Mr. Bengallee was a man of character. He led a pure life, an active life, and a life devoted to doing good. We are glad a movement has been started to commemorate the memory of this great and good man, honoured by the Government and the people alike.

The "*Rast Gofter*" observes :—It is very sad to think of the rapid disappearance of the elders of the Parsee community, who have served as links between the past, when the race was innocent of English

education and general enlightenment, and the present, when its progressive tendencies, healthful on the whole, have been hurrying them on to extravagances and excesses in some directions. In Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee we have lost one of the very best among them, who stood forth as beacons to point the better way to their community. Mr. Sorabjee had, among his colleagues, Mr. Dadabhoy Naoroji, and Mr. Nowrojee Furdoonjee, all honest, earnest, genuine men, who, in the heyday of their youth, worked for their community, and by their writings and speeches, and more by their personal example and self-sacrifices, sowed among them the seeds of social and religious reform, and of female education. They have lived to see their efforts yield a plentiful harvest, and if the wheat has been mixed with a not quite inconsiderable proportion of chaff, theirs is certainly not the fault. Even were it relevant, it would be going beyond the limits of a paragraph to discuss the causes which have operated to bring about the result, in all its light and shade, that we now behold. Suffice it to say that the trio was worthy of the work which they had set before them to do, and, commencing their hard struggles amidst great difficulties presented by the mass of ignorance, superstition and passionate prejudice which surrounded them on all sides, they succeeded, with the aid of several other worthy colleagues, in awakening the spirit of reform and giving it such a wonderful impulse and impetus, that after some years there was no mere any need for their special devotion.

Says The "*Kaiser-i-Hind*":—It is indeed most lamentable to record within ten days the death of two conspicuous men of the times, one in Poona and the other in this city, who in their respective communities were highly honoured and esteemed for their valuable public services as citizens and social reformers. In the death of the Hon'ble Mr. K. L. Nulkar, the Deccan has lost a Hindu citizen of varied public experience, great calmness, sobriety of judgment, and withal of great social virtues; but the loss of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee, C.I.E., is indeed greater. It is an irreparable loss to the community of Bombay at large, while, so far as the Parsees are concerned, we are convinced that

his place will be a blank which it will be difficult to be filled for some generations to come. Like his eminent colleagues in the public life of Bombay, we mean Mr. Dadabhai Naorojee and the late Mr. Nowroji Furdoonjee, Mr. Bengallee was a smooth buffer between the older and the newer generations of the Parsees. His was the leaven which leavened the whole lump. A self-made man, of deep sagacity, fair English education, absolute probity, and of great complaisance and geniality, animated by a rare spirit of catholic, but unostentatious, benevolence—the left hand never knowing what the right did—Mr. Bengallee was indeed born to lead. And from his youth upwards nobly did he influence his contemporaries and set a good example to the rising generation of what self-help, sterling integrity, and sobriety of judgment, combined with a tenacity of purpose, could achieve.

The "*Gujerati*" writes:—It was only last week that the entire press, both Native and European, mourned the death of an universally esteemed Maratha-Brahmin of an exceptionally strong character. This week it is the lot of the people of this city to lament the death of Mr. Sorabjee Shapurjee Bengallee. He was a man of many-sided activity, remarkably sober judgment, warm sympathy for the poor and the helpless, resolute and independent character, invincible determination and courage, firmness and persistency of purpose, and, above all, of enlightened and progressive ideas in his attitude towards social, religious and political questions. Though he had been suffering for several years past from an incurable malady, his strict mode of life enabled him to take a prominent part in all social, educational and philanthropic movements in this city. As one of the most zealous pioneers and advocates of female education in the Parsee community, his name must remain ever associated with the Girls' School Association, which, though intended to perpetuate the name of his good and virtuous mother, will also bear testimony to his devotion to the cause of female education. Though he could never reconcile himself to the superstitious beliefs and practices of the Parsee priesthood, he was an ardent follower of Zoroaster, and his strong religious faith sustained him in all his life-long labours. His services as a social

reformer will always be gratefully cherished by his community. He was one of those who zealously and successfully endeavoured to procure a simple, rational and coherent body of laws bearing on inheritance, succession, marriage and divorce for his co-religionists. His services in connection with the introduction of medical women in India, and as a member of the Abkari and Factory Commissions have been repeatedly acknowledged on various occasions.

The "*Native Opinion*" remarks:—One of the most prominent figures in Bombay native society has just departed this life. Full of honours, though not of age, Mr. Sorabjee leaves a gap which it will not be easy to fill up. Possessed of a keen commercial instinct, foresighted and sober, he, along with his collaborators—Mr. Dadabhai Nowroji, the late Mr. Nowroji Fardunji, and many other Parsee lights—worked the van of Parsee enlightenment with an amount of perseverance and success which perhaps a very few of those of the present generation, whose motto is go-aheadism, may be able to achieve. Mr. Sorabjee lost his father when he was only fifteen months old and consequently his education and training entirely devolved upon his maternal uncle, Mr. Framjee Muncherji Gamadia. Though exclusively devoted to commercial pursuits, his interest in the cause of Parsee reform, both social and political, did not flag and he never allowed an opportunity to slip without carving out of it some substantial gain.

The "*Subodha Patrika*" says:—Native communities of this Presidency have lost in Mr. Sorabjee S. Bengallee one of whom they were justly proud; the Government, a loyal and thoughtful representative of the public, and the poor and the helpless of all sections of the community a liberal friend. Men perhaps there are among us, superior in point of brilliancy of talent to Mr. Bengallee, but without the slightest exaggeration may it be said that a more God-fearing, unassuming, truthful, public-spirited, highly conscientious, and enlightened man it would be difficult to find. The good qualities of both head and heart which endeared him to all that knew him and which enabled

him to occupy deservedly the position of a true leader of Native society, commanded the respect of both European and Native society alike. He was a man of "culture" in the real sense of the term—a man who held liberal views, loved truth and hated falsehood, and acted throughout as an honourable man in all his private and public dealings.

The "Bombay Educational Record," May 1893.

The death within a few days of each other of Mr. Krishnajeel Nulkar and Mr. Sorabjee S. Bengallee has deprived the Presidency of two men of the very highest character, who were educationists to their fingers' tips. We do not know if they were intimate, or that we ever consciously associated their names together, but looking back it is remarkable how many points of similarity there were in their careers and in their principles. As regards education the present writer was privileged to receive constant communications from both, and is now struck with the essential unity of sentiment which animated the kindly criticisms, counsel, and advice which he alternately received in Bombay and Poona. Both were deeply impressed with the dangers of "departmentalism"—of education becoming a mechanical thing and falling into ruts and grooves. Education, they were never tired of saying, is a living affair, the contact of mind with mind, and character with character, and the one thing needful is to secure teachers who think, and are men of high principle and character. Both advocated and practically promoted the education of girls, and Mr. Sorabjee was also for giving a practical turn to education wherever possible. He once sent to the present writer a box containing a large number of little canisters in which were deposited specimens of every thing mentioned in Hopq's Seventh Gujarati Book, and begged that teachers might be taught that words are mere counters and not coins. It would be difficult to estimate the full effect of the influence of these two men on education in their respective spheres, and it will be long before it ceases to be felt or their names are forgotten.

"Civil and Military Gazette," 6th April 1893.

DEATH OF A BOMBAY PHILANTHROPIST.

Bombay, April 5.

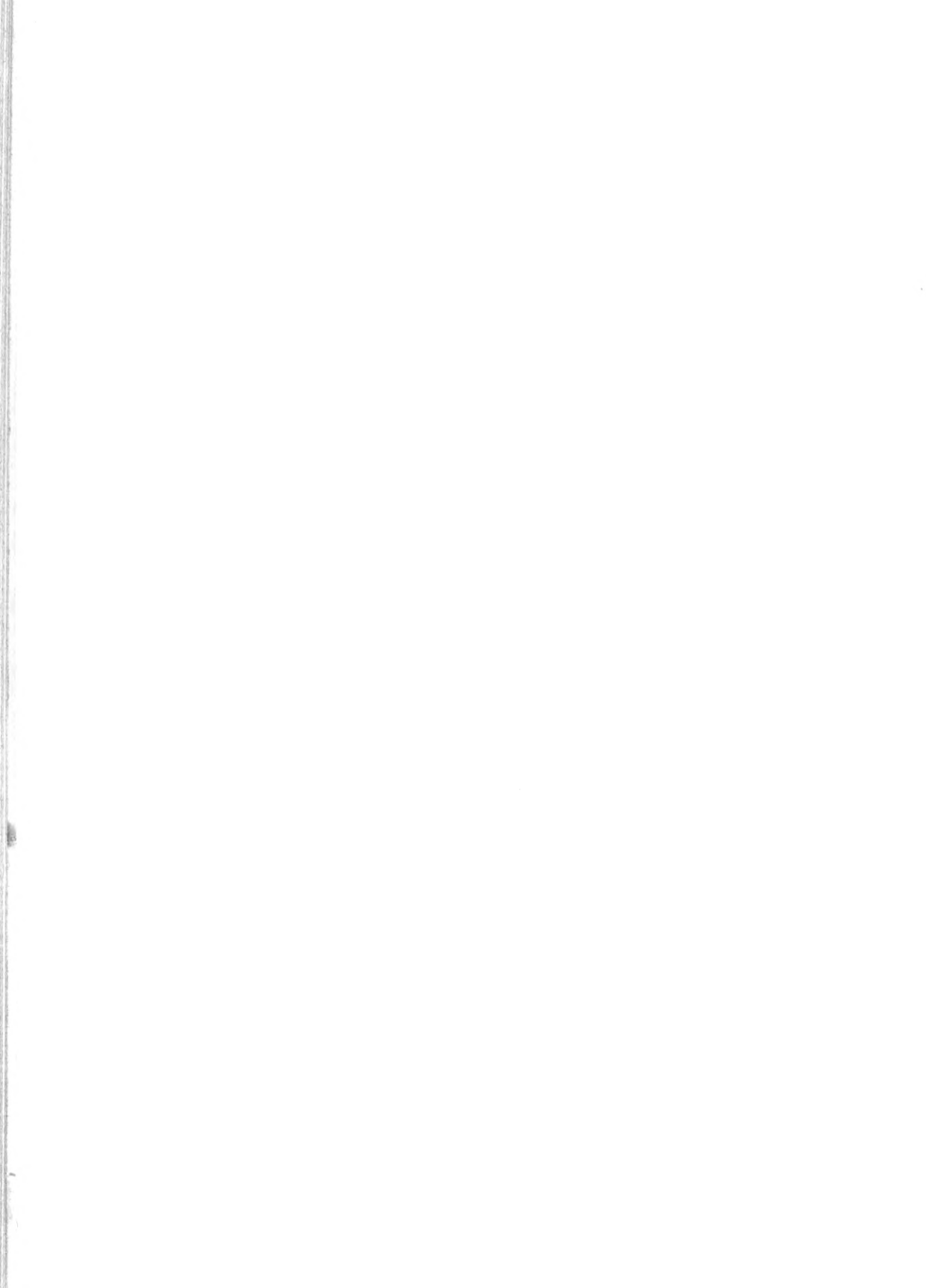
Sorabjee S. Bengallee, journalist, broker and philanthropist, died yesterday after a brief illness. Many benefactions are proposed to perpetuate his memory publicly.

The "Hindu," 6th April 1893.

* * * * *

It would be no exaggeration to say, that in Mr. Bengallee the Natives of the Bombay Presidency and indeed the Government and the public have lost a sincere and sympathetic friend, a fearless and truthful adviser and an honest and conscientious citizen. His life is but the life and history of Bombay. With the exception of the last few years when failing health compelled him to give up a number of his public engagements there was hardly a public movement in which the deceased did not take a prominent part.....

2401 # 3



**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

CT Bengallee, Nowrozjee Sorabji
1508 The life of Sorabjee
B35B4 Bengallee

